MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouw H. M. DE KONINGIN-REGENTES.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT

DEEL XI.

DEEL 37 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN.

BIBLIOTHEEK
DER
TECHNISCHE HOGESCHOOL
DELFT

AMSTERDAM.

DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON.

1891.

Doz 2224

INHOUD.

HET STADHUIS TE BRUSSEL, door A. Wauters . . . . . blz. 1.
KERK DER NEDERLANDSCH HERVORMDE GEMEENTE TE APELDOORN, door C. T. J. Louis Rieber. . . . . „ 3.
HET LANDGOED UYTENBOSCH TE BAARN, gebouwd door den heer C. Muysken . . „ 5.

PLATEN.

HET STADHUIS TE BRUSSEL.

I—IV. Voorgevel.
V. Détail van de tweede verdieping van den toren.
VI. Détails van den toren.

KERKGEBOUW DER NEDERLANDSCH HERVORMDE GEMEENTE TE APELDOORN.

VII, VIII en IX. Ontwerp van den heer P. du Rieu Fzn.
X en XI. „ „ „ „ H. P. Berlage Nzn.
XII. „ „ „ „ Henri Evers.
XIII. „ „ „ „ J. J. van Nieukerken.
XIV en XV. „ „ „ „ J. Verheul Dzn.

LANDGOED UYTENBOSCH TE BAARN.
Architekt de heer C. Muysken.

XVI. Plattegronden.
XVII. Hoofdgevel.
XVIII. Zuidgevel.
XIX. Vestibule en trappenhuis.

HET STADHUIS TE BRUSSEL.

Het stadhuis vormt een vrijgelegen rechthoek, omringd door de Groote Markt, de straten de l'Etuve, de la Vrunte of de l'Amigo, en de la Tête d'or. Het bestaat uit twee deelen: den voornaamsten gevel, die zich uitstrekt langs de rue de l'Etuve, gebouwd in vijftiende eeuwsche Gothiek, en den later gebouwden gevel, in de rue de l'Amigo, herbouwd in 1706. Deze twee deelen omsluiten eene vierkante binnenplaats.

De gevel bestaat uit een rez-de-chaussée en twee verdiepingen, wordt bijna in 't midden doorsneden door een prachtigen toren en vertoont aan elken hoek een elegant torentje van achthoekigen vorm. De rez-de-chaussée wordt voorafgegaan door een portiek met spitsboogvormige arkaden, die een balkon met balustrade ondersteunt, eertijds genaamd „la bretèque" (de puye), alwaar de wetten en reglementen werden bekend gemaakt. Deze arkaden rusten op kolommen met cylindervormige schachten en kapiteelen, waarop voorstellingen zijn gebeeldhouwd; eenige dier kapiteelen vertoonen karakteristieke voorstellingen uit het burgerlijke leven van de 15de eeuw. Tusschen de arkaden van den linkervleugel is eene trap aangebracht, die versierd is met twee leeuwen, en die in zijn tegenwoordigen vorm dateert van 1770. De twee verdiepingen van den gevel vertoonen rechthoekige vensters, ten getale van 42, verdeeld door posten in kruisvorm, en die elk bekroond worden door eenen blindboog, onderverdeeld door een driegloob, uitgenomen de onderste rij van den linkervleugel en van den toren; boven deze vensters strekt zich eene rij nissen uit. Alle nissen van den gevel aan de markt zijn tegenwoordig gevuld met beelden, de hertogen van Brabant voorstellende, van Pepyn van Landen, hun waren of onderstelden voorvader, af, tot aan Karel V toe, en door de vorsten van hun geslacht, die eenen naam hebben gemaakt in de geschiedenis. Langs de geheele lengte van het dak, dat zeer hoog is en doorbroken wordt door vier rijen dakvensters, is eene gekanteelde à jour bewerkte balustrade aangebracht 1). Deze ordonnantics vindt men terug in de zijgevels van het oude gebouw; een topgevel aan den kant van de rue de la Tête d'or is nog niet gerestaureerd, maar de overeenkomstige topgevel aan de rue de l'Etuve, en ook de belendende gevel, kunnen beschouwd worden als te zijn voltooid. Men vindt daar weder twee verdiepingen met twee rijen vensters en een tusschengelegen reeks nissen, gelijk aan die van den linkervleugel van den hoofdgevel; men is begonnen er een reeks beelden in te plaatsen, voorstellende de burgemeesters uit de patriciers, die Brussel bestuurd hebben van af 1421, den tijd van hunne instelling, tot aan 1585, tijdstip van de overgave der stad aan den Prins van Parma, generaal der troepen van Filips II.

De spits van den toren van het stadhuis, die door de Caumont, wiens bevoegdheid hierover te oordeelen men niet betwisten zal, een monument zonder wedergade is genoemd, is buiten kijf een der schoonste exemplaren van de soort, niet alleen in België, maar in geheel Westelijk Europa. Meesterwerk van elegantie, stoutheid en lichtheid, toont deze spits de trap van volmaaktheid aan, die de Brabantsche architekten der 15de eeuw bereikt hadden.

Tot den beganen grond geeft toegang een groote spitsboogvormig overwelfde poort, omgeven met hollijsten, die gevuld zijn met door baldakijnen overdekte beelden, en aan weerszijden begrensd door pinakels en verder versierd met draagkorven, waarop voorstellingen voorkomen, met kleine en groote beelden. De vestibule, die toegang geeft tot de binnenplaats, is eveneens overdekt met een spitsboogvormig gewelf; men merkt er op het beeld van Jan van Ruysbroeck, een der architekten van het monument.

Wat de deur van den hoofdingang betreft, met zijn forsch beslag, deze is vooral opmerkenswaardig door hare naald, die men een dertigtal jaren geleden heeft ontdaan van de dikke laag verf, waarmede zij bedekt was. Zij is versierd met een bekoorlijk beeld van den aartsengel Sint-Michaël, den draak verslaande, een van de schoone voorbeelden van de oude beeldhouwkunst.

De toren heeft vier verdiepingen, waarvan de laatste twee doorbroken zijn door hooge spitsboogvormige boogopeningen, die door posten en traceeringen onderverdeeld zijn.

Hooger op begint een achthoekige spits, waarvan de silhouet zeldzaam volmaakt is. Zij bestaat uit drie verdiepingen, eindigende in een opengewerkte pyramide, met à jour gewerkte vensteropeningen en omgangen versierd met balustraden. Op den top is een steenen plaat gesteld, 12 voeten in omtrek, en op dien steen een verguld koperen bol, die het kolossale standbeeld van Sint-Michaël draagt, dat bij den minsten wind draait en saamgesteld is uit koperen platen. Het is 5,02 M. hoog, en de geheele toren, het beeld er in begrepen, verheft zich 96,63 M. boven het oppervlak van de markt. Volgens eene andere berekening is de hoogte van den

1) Daar de plaat waarop de voorgevel is afgebeeld, van vóór 1871 dagteekent, ontbreken daarop de kanteelingen van den linker vleugel, en de beelden in de nissen van dien gevel.

toren 99.75 M., en rekenende tot aan het uiteinde van het zwaard van den heilige, 100.95 M.

Het tijdstip van den bouw van het stadhuis is eerst in onzen tijd voor goed vastgesteld, en veel onjuiste legenden zijn langen tijd dienaangaande in omloop geweest. Zoo heeft men verkeerdelijk beweerd, dat het monument opgericht was op de plaats, waar zich vroeger een vijver of poel bevond; dat, naar het oorspronkelijke plan, het de geheele Z. W. zijde van de markt moest beslaan en uit twee gebouwen bestaan, elk eenen toren hebbende, gelijk aan dien, welke gebouwd is; dat de Italiaansche architekt, die het plan van 't stadhuis leverde, zich ophing uit wanhoop, dat hij den ingang niet in 't midden had geplaatst. De waarheid is deze, dat het stedelijk paleis in verschillende gedeelten werd gebouwd en op de plaats van huizen, die achtereenvolgens door de stad werden aangekocht.

In 1300 en in de volgende jaren verkreeg men eerst huizen op den hoek van de Markt en de rue de l'Etuve, waarvan een genaamd de Meerte, en men bouwde op die plaats het Huis der Schepenen, waaraan men in 1353 eene groote hal toevoegde, die gelegen was langs de rue de la Vrunte, maar die volledig werd verwoest bij het bombardement van de stad door de Fransche troepen in 1695. Het Huis der Schepenen was hersteld en vergroot geworden in 1402; uit dien tijd dagteekent de linkervleugel, waaronder begrepen het benedengedeelte van den toren en de vleugel langs de rue de l'Etuve; de eenheid van stijl, die men in die deelen opmerkt, bewijst dat zij tot den zelfden tijd opklimmen; maar het bovendeel van den toren of ten minste de spits is gebouwd geworden onder beheer van meester Jan Van Ruysbroek gezegd Van den Berge, architekt van groote verdienste, die in die waardigheid den eed aflegde op den 23sten Januari 1449. Zij werd voltooid in 1455, het jaar waarin het beeld van Sint-Michaël werd vervaardigd door Maarten van Rode.

De bouw van den rechter- of westelijken vleugel, waarvan de stijl een weinig afwijkt, werd begonnen in 1444, en Karel de Stoute, toen slechts 10 jaren oud, had er den 4den Maart van dat jaar den eersten steen van gelegd. Toen ook werden aan de zijde van de rue de la Tête d'or, gebouwen van ongelijke hoogte opgericht, die het hoofdgebouw verbonden aan het uiteinde van de hal, waardoor het vierkant, gevormd door de verschillende gedeelten van het gebouw, gecompleteerd werd. De geringe hoogte van het eerste dier gebouwen verklaart, hoe men aan dien kant in een gedeelte van het metselwerk van het hoofdgebouw, 2 of 3 jaren geleden, een geheel dichtgemetseld venster gevonden heeft, waarvan de posten geheel gelijk aan de vensters van den voorgevel, ongeschonden bewaard waren gebleven; men heeft dat venster weder geopend en het verlicht tegenwoordig een trap.

Van buiten nauwelijks voltooid, werd het stadhuis ook van binnen even kostbaar versierd. Men zag er op elke verdieping springende fonteinen; schilderijen en beeldhouwwerken verfraaiden de voornaamste zalen en het meerendeel der groote schilders, van der Weyden, Michaël Coxie, Pieter Brueghel (de oude), Rubens, van Dyck, enz. waren er vertegenwoordigd door belangrijke werken. Maar die schatten van kunst, met het grootste deel der gemeente-archiven, kwamen om in de vlammen, ontstoken door het bombardement van 1695. Twee jaren geleden heeft men, achter een muur in dien tijd opgericht, twee draagkorven gevonden, buitengewoon merkwaardig en die zorgvuldig zijn gerestaureerd geworden; het onderwerp der voorstelling er van was allegorisch en tamelijk moeielijk te begrijpen; wat de uitvoering betreft, deze is merkwaardig en stelt in staat het talent te waardeeren der kunstenaars, die medewerkten aan de decoratie van den rechtervleugel van het stadhuis in de XVde eeuw.

Het oude gedeelte van het gebouw werd hersteld in 1696, de toren, de muren en eenige gewelfde zalen alleen waren onbeschadigd gebleven. Men herstelde toen de zolderingen en de daken. Wat den later gebouwden vleugel betreft, deze werd volledig herbouwd, onder beheer van den architekt Cornelis Van Nerven. De eerste steen er van werd gelegd den 19den Maart 1706, en de geheele vleugel, die zeer eenvoudig van stijl is, kostte 137.967 florijnen. Uit dien tijd dagteekenen de twee groote fonteinen in den hof geplaatst, elk voorstellende eenen stroomgod, liggende te midden van biezen en leunende op een der armen. Het was de architekt Jan Andreas Anneessens, zoon van den ongelukkigen deken, in 1719 ter dood gebracht, die de teekeningen der twee fonteinen leverde, waarvan een (de beste) uitgevoerd werd door Plumier en de andere door De Kinder.

Sedert heeft het stadhuis slechts veranderingen van ondergeschikt belang ondergaan, uitgenomen dat men in 1841 eene volledige restauratie is begonnen, uitgevoerd met de uiterste zorg. Omstreeks 1860 werd de voortzetting van dit werk, van een gewicht en moeielijkheid zonder wedergade, toevertrouwd aan den architekt Victor Jamaer en heeft het voorwerp der bizondere zorgen van de gemeente-administratie uitgemaakt.

Men heeft zich niet tevreden gesteld aan het uitwendige van het werk zijn oud aanzien weer te geven, maar heeft getracht ook aan 't inwendige eene decoratie te geven, gelijk aan die, welke het eertijds zoo belangrijk maakte, zonder daarbij de voorwaarden der veiligheid uit het oog te verliezen. Men heeft de oude wijzen van verwarming afgeschaft en vervangen door stoomverwarming, en overal waar het kan laat men de plafonds de plaats ruimen voor welven.

De nieuwe vleugel bevat twee trappen van den rez-de-chaussée, die geheel ingenomen wordt door bureaux, naar de eerste verdieping geleidende, de diensttrap en de eeretrap. De laatste, waarvan de decoratie niet voltooid is, vertoont niets merkwaardigs dan eene fontein, versierd met een kolossaal bronzen beeld van Sint-Michaël, onlangs vervaardigd door Van der Stappen, en op de rustplaats boven, eene verzameling busten van al de burgemeesters van Brussel sedert 1830. Door de tweede trap komt men in eene galerij, waarin men eenige 18de eeuwsche stukken geplaatst heeft, geschiedkundige tafereelen voorstellende en portretten van vorsten der Nederlanden.

In die galerij bevinden zich de bureaux van den Secretaris der stad. Zij wordt voortgezet door eene nauwere galerij, in den stijl van Louis XIV gedecoreerd, en toegang gevende tot een reeks vertrekken, die juist met de meeste zorg gerestaureerd zijn en die in 't begin van de 18de eeuw met de uiterste weelde gemeubeld waren geweest, op kosten van de Staten van het Hertogdom Brabant, die er hunne zittingen hielden. Opmerkenswaardig zijn de geschilderde plafonds, de vloeren, de muren bedekt met tapijten of rijke wandbetimmeringen. In de voornaamste zaal, die voor de vergaderingen van den Gemeenteraad dient, bewondert men een plafond, geschilderd door Victor, Honoré-Janssens, de vergadering der Goden voorstellende, en drie goed bewaarde tapijten, uitgevoerd naar teekeningen van den zelfden artist door de fabriekanten Leyniers en Rijdams. In de aangrenzende vertrekken ontwikkelt zich op acht Brusselsche tapijten uit den zelfden tijd, het leven van Clovis, door Van der Borght, naar teekeningen van Le Brun, den schilder van Lodewijk XIV.

De zaal waar het College zitting heeft, is nog niet gerestaureerd; men heeft er een schoon portret geplaatst van Napoleon I als consul, door Meynier, een ander van Koning Willem I, door Paelinck, een schilderij, voorstellende het voorloopig gouvernement van 1830, door Picqué, enz.

Het laatste van deze vertrekken, het kabinet van den burgemeester Buls, wordt op 't oogenblik voltooid; men ziet er een reeks schilderijen, geschilderd door Stroobant, gezichten uit het oude Brussel voorstellende. De antichambre, toegang tot dit vertrek gevende, is versierd met schilderijen van Van Moer, die met een zeldzaam talent en verwonderlijke juistheid de stadsdeelen voorstellen, eertijds besproeid door de Senne en die gesloopt zijn om plaats te maken voor den Grooten Centralen Boulevard.

De oude zalen zijn eveneens het voorwerp geweest van uiterst nauwkeurige en goed begrepen zorgen. De zaal, genaamd de Gothische, is verhoogd, geheel bekleed met eiken betimmeringen en gedecoreerd met tapijten, beelden van gebronsd pleister en wapenrustingen.

De tapijten komen uit de ateliers van Braquenié te Mechelen en stellen ambachtslieden en leden der gilden voor, geteekend door den schilder Geets te Mechelen.

In de trouwzaal, eertijds salle des Nations of du Christ, eveneens bekleed met eikenhouten betimmeringen, ziet men allegorische schilderingen door Cardon, aan wien men eveneens verschuldigd is de wapens der gilden, het plafond versierende, en die der patricische geslachten, aangebracht op de draagkorven, die de plafondbinten dragen. De gang, toegang gevende tot de twee zalen waarvan wij zooeven spraken, en waarop een trap uitkomt, geheel in Gothischen stijl gebouwd naar teekeningen van Jamaer, is prachtig gedecoreerd. Men bewondert er twee kapitale stukken van Emile Wauters: Maria van Bourgondië, zwerende de privilegiën der stad Brussel te eerbiedigen, in 1477, en Jan IV, Hertog van Brabant, privilegiën verleenende aan de Brusselsche gilden, in 1421. De beeldhouwer de Groodt heeft voor de nissen, die in de dikte der muren zijn uitgespaard, beelden ontworpen van Brusselaars uit de middeneeuwen, en voor den ingang van de Gothische zaal een allegorisch beeld der stad Brussel.

Men heeft binnen korten tijd met een merkwaardige zorg de vertrekken, die zich aan de andere zijde van de trouwzaal uitstrekken, gerestaureerd. Dat, gelegen op de verdieping, onder den toren, heeft eene versiering ontvangen die het op nieuw zijnen ouden naam van Schoone Camer heeft waardig gemaakt; het dient tot bureau voor den Schepen van den Burgerlijken Stand, en de 3 vertrekken, die in elkaar loopen en die de verdieping van den rechtervleugel van het oude deel van het stadhuis beslaan, zijn bestemd voor de Schepenen van Openbaar Onderwijs, Publieke Werken en Financiën.

In het eerste merkt men een plafond op uit de vorige eeuw, en in het derde drie tapijten: ruitergevechten, naar teekeningen van Le Brun en uitgevoerd bij een der van der Borghten.

Wij zullen volledigheidshalve nog even spreken van de tweede verdieping, die grootendeels wordt ingenomen door de Bibliotheek en de Archieven.

Zoo is in zijn geheel dit prachtige gebouw, waaraan zich eene menigte historische herinneringen vastknoopen en dat zoowel merkwaardig is door zijne constructie als door de bizondere zorg, besteed aan zijne restauratie.

A. Wauters,
Archivaris der stad Brussel.

KERK DER NEDERLANDSCH HERVORMDE GEMEENTE TE APELDOORN.

De kerk der Nederlandsch Hervormde Gemeente te Apeldoorn, die op den 29sten Maart 1890 een prooi der vlammen werd, was een bouwwerk dat, ontworpen door den heer Bauer, volgens diens plannen en aanwijzingen werd uitgevoerd onder het beheer der Genie. De bouw was aangenomen door den heer van Berkum, aannemer te Arnhem.

Op den 11den Mei 1839 werd de eerste steen van deze kerk gelegd door Koning Willem I, die haar ten geschenke had gegeven aan de Nederlandsch Hervormde Gemeente van Apeldoorn.

In Mei 1842 was het werk gereed, en op den 5den Juni van dat jaar werd het gebouw plechtig ingewijd.

De kerk had den vorm van een Grieksch kruis, en

was in klassieken stijl gebouwd. Het uiterlijk kenmerkte zich door groote soberheid en eenvoud. Van uit de Loolaan had men een prachtig uitzicht op het massieve bouwwerk.

Eene gedenksteen, in den voorgevel geplaatst, bevatte het volgende opschrift.

GESTICHT DOOR KONING WILLEM I
DE EERSTE STEEN GELEGD OP DEN 21sten MEI VAN HET JAAR
MDCCCXXXIX
HET 26S EN TWINTIGSTE VAN HOOGST DEZELFS REGEERING.

Bij het afbreken der oude gemetselde grondslagen is de eerste steen, door Koning Willem I gelegd, weder teruggevonden op 9 Mei 1891, en daarbij een koperen busje waarin zich bevonden een gedenkpenning en een exemplaar van eenige in den tijd der stichting geldige Nederlandsche muntstukken.

Niet alleen was het voor de kerkelijke gemeente noodig na den brand spoedig wederom in het bezit te komen van een kerkgebouw, maar het veelvuldig verblijf der Koninklijke familie op het landgoed Het Loo maakte het te meer wenschelijk een waardig gebouw te stichten. In Augustus 1890 werd dan ook reeds in de bouwkundige wereld het voornemen der Kerkvoogdij bekend, om een besloten prijsvraag uit te schrijven voor het ontwerpen van een nieuw kerkgebouw met toren.

De heeren C. Muysken te Amsterdam, F. J. Nieuwenhuis te Utrecht en C. B. Posthumus Meijjes te Amsterdam, werden door de Kerkvoogden uitgenoodigd om het programma voor den wedstrijd samen te stellen en later als juryleden op te treden ter beoordeeling van de ingekomen antwoorden.

Toen dit programma was goedgekeurd, werden met voorkennis der samenstellers er van tot niedewerking aan den wedstrijd uitgenoodigd de heeren H. P. Berlage Nzn. te Amsterdam, B. Brouwer te Nijmegen, H. Evers te Rotterdam, H. J. Jesse te Leiden, J. J. van Nieukerken te 's Gravenhage, P. du Rieu Fzn. te 's Gravenhage, A. Salm G.Bzn. te Amsterdam, Th. G. Schill te Amsterdam, J. C. Spakler Jr. te Amsterdam en J. Verheul Dzn. te Rotterdam.

In hoofdzaak bevatte het programma de volgende bepalingen. De keuze van een bouwstijl werd aan den ontwerper overgelaten; van de nog bestaande muren kon gebruik worden gemaakt. Tegenover den preekstoel moesten de banken voor het Koninklijke Huis worden ontworpen, zijnde een sierlijke bank of loge, waarin ruimte voor 4 of 5 leuningstoelen, en ter weerszijden van deze bank 2 gesloten banken voor het gevolg, bevattende 20 tot 24 zitplaatsen. In de nabijheid daarvan moesten ontworpen worden een gesloten bank met 8 of 9 zitplaatsen voor de hoofdambtenaren van het Paleis, eene dergelijke bank voor de autoriteiten der gemeente Apeldoorn, en voorts 6 banken te samen met 30 tot 36 zitplaatsen voor de beambten der Hofhouding en een gesloten bank met 8 of 9 zitplaatsen voor het dienstpersoneel der hofambtenaren. In het geheel moest het gebouw 1500 zitplaatsen kunnen bevatten. Behalve de afzonderlijke uitgangen voor het Koninklijke Huis werden vier ruime uitgangen vereischt. De bouwsom werd bepaald op ƒ 170.000.

Voor deze prijsvraag werden uitgeloofd vijf prijzen, elk van ƒ 500.

Op den 15den November 1890, den uitersten termijn van inzending, waren de plannen der mededingers in het bezit van de Kerkvoogden; een der uitgenoodigden, de heer A. Salm G.Bzn., wiens plannen nog niet waren voltooid, verzocht buiten beoordeeling te blijven.

De Jury, hare overwegingen in een uitvoerig rapport nederleggende, keurde de plannen der heeren H. P. Berlage Nzn., H. Evers, J. J. van Nieukerken, P. du Rieu Fzn. en J. Verheul Dzn. waardig om er de prijzen aan toe te kennen, en bestemde het ontwerp, met het motto „Liefde is 't fondament", van den heer P. du Rieu Fzn., Bouwkundig Ingenieur te 's Gravenhage, voor de uitvoering.

De Kerkvoogden, behalve hunnen Voorzitter, waren een ander gevoelen toegedaan, en kozen het plan met het motto „Ormuz" van den heer J. Verheul Dzn., architekt te Rotterdam, voor de uitvoering, hetgeen aanleiding was, dat de President Kerkvoogd, de heer Bas Backer, als zoodanig zijn ontslag nam. Den heer Verheul werd opgedragen zijn plan zoodanig te wijzigen, dat het voor de som van ƒ 150,000 kon worden uitgevoerd, aan welke opdracht is voldaan.

Van de vijf ontwerpen waaraan de prijzen werden toegekend, worden afbeeldingen gegeven op de platen VII tot en met XIV.

C. T. J. LOUIS RIEBER.

HET LANDGOED UYTENBOSCH TE BAARN.

Het landgoed Uytenbosch, eigendom van den heer J. L. Pierson, is gelegen in de gemeente Baarn, aan den straatweg van Soestdijk naar Eemnes, in de onmiddellijke nabijheid van den Oosterspoorweg.

Het terrein is aan de voorzijde en in de omgeving van het woonhuis als tuin aangelegd; het bestaande sparrenbosch werd echter, behoudens enkele daarin gemaakte paden, overanderd behouden, waardoor voor het woonhuis een schoone achtergrond verkregen werd. Achtereenvolgens kwamen in de jaren 1890 en 1891 tot uitvoering, behalve het woonhuis met terrein, een stal met koetshuis en koetsierswoning, eene oranjerie, plantenkas, tuinmanswoning enz., welke gebouwen op de situatieteekening zijn aangegeven.

Het woonhuis, waarvan de indeeling, de gevels en een binnenaanzicht hierbij zijn opgenomen, is opgetrokken in berg- en baksteen; de bergsteen is Udelfanger zandsteen, de baksteen, verblendsteen in twee kleuren (donkerrood en leêrkleur), van Hollandsch fabrikaat en het formaat van den waalsteen.

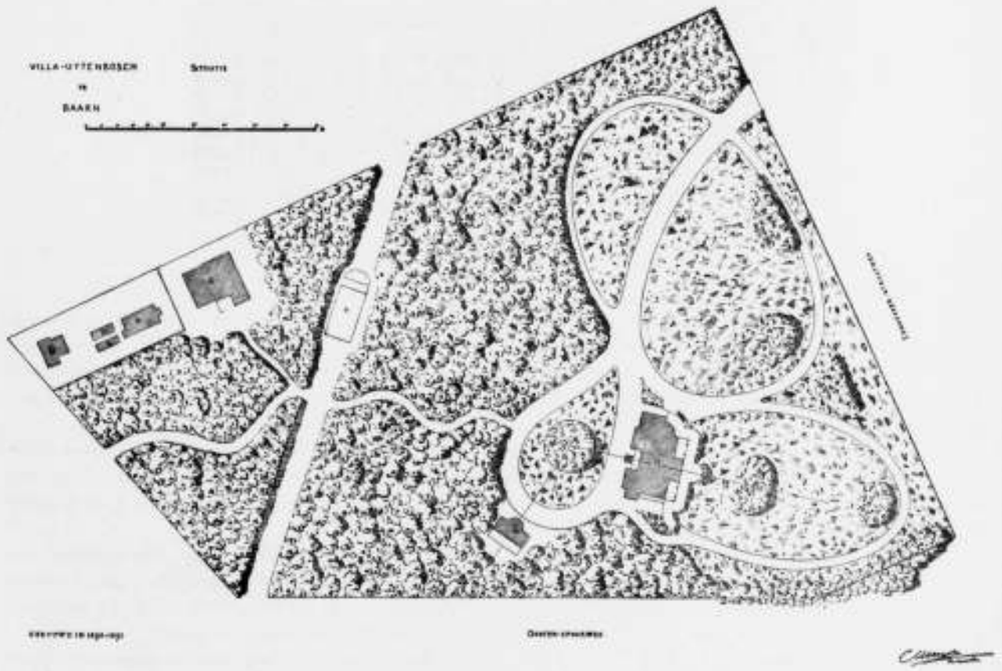

F E D C G B A

A. Woonhuis.
B. Oranjerie.
C. Stalgebouw.
D. Serre.
E. Broeibakken.
F. Tuinmanswoning.
G. Lawn-Tennis.

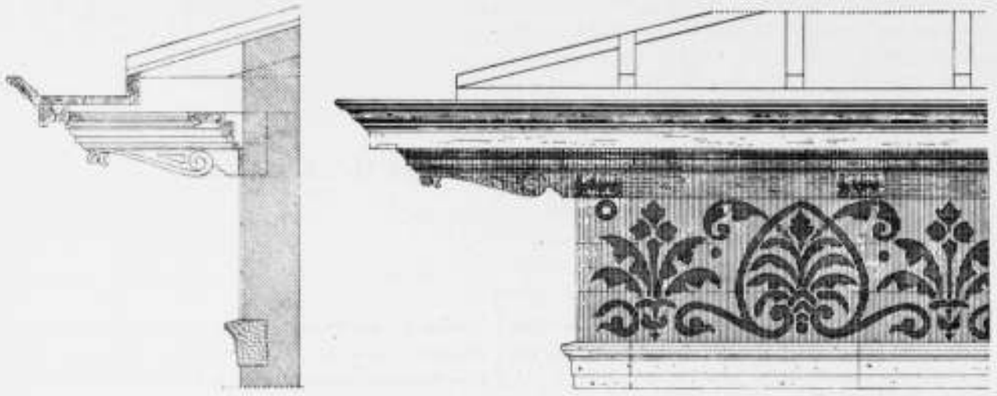

Doorsnede. *Kroonlijst.* *Aanzicht.*

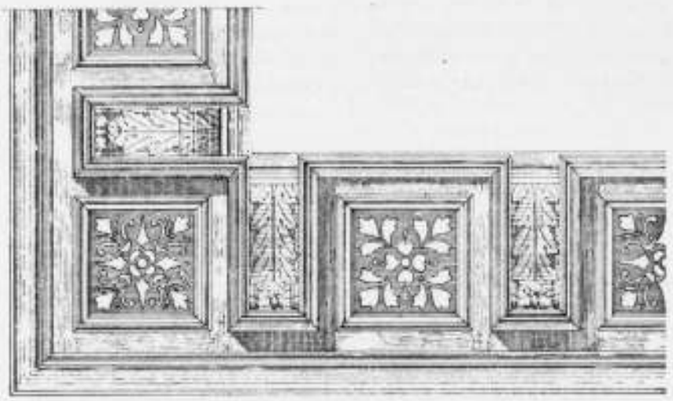

Onderzijde van de gootlijst.

De friezen van de kroonlijst aan den voorgevel, en gedeeltelijk ook die aan den zijgevel, zijn versierd met tegels uit de fabriek van van Hulst te Harlingen, naar compositie van den architekt; de kleur van het ornament is mosgroen op een roomkleurigen achtergrond.

De houten gootlijst heeft een zeer grooten voorsprong en is versierd met gesneden consoles en caissons, met schablonen-ornament. In verband met de tegelfries is deze lijst in donkerroode tint geschilderd, met verschillende nuancen voor de caissons.

In denzelfden toon is ook al het buitenkomende houtwerk van pergola, lauben enz. gehouden, hetgeen een schoone kleurenharmonie met het gebouw en zijne omgeving tot stand brengt.

De in verband met de fries van de zijvleugels omloopende zandsteenen fries van het avant-corps, is demi-relief gebeeldhouwd, met eene guirlanden compositie.

Om het terras zooveel mogelijk aan zijn doel te doen beantwoorden, is de als laube behandelde afsluiting aan de noordzijde met spiegelglas gedicht; de hierbij aangebrachte deur geeft tevens toegang tot de pergola bij de eetzaal.

Volgens den wensch van den eigenaar is de bel-étage als bewoonbare ruimte tot een geheel vereenigd, niet alleen door het zooveel mogelijk aanbrengen van dubbele deuren, maar ook door de hall of vestibule als bewoonbare ruimte in te richten.

Daarvoor zijn hall met trappenhuis betimmerd met blank bewerkt eikenhout, en voorzien van schouw met boezem, en houten plafond met doekramen en ornamentbeschildering.

Omgaande is in de hall eene lambriseering van Engelsche tegels aangebracht, met bijbehoorende plinten en dekrand; de muren zijn vlak in de specie geschuurd en met ornament in kleuren versierd.

De betimmerde doorgang naar het trappenhuis is aan de bovenzijde gedicht met gebrandschilderd glas; eene dergelijke beglazing bezit ook het legraam in het plafond van het trappenhuis.

De als hoofdtoegang dienende ijzeren veranda bij de hall kan des winters geheel worden gedicht, en dus bij de vestibule worden aangetrokken of als serre benuttigd; voor hetzelfde doel zijn ook voor de veranda's bij eet- en heerenkamer losse afsluitramen vervaardigd.

De eetzaal met buffet en dressoir is geheel betimmerd met blank bewerkt Italiaansch en Amerikaansch notenhout; de deur op de veranda uitkomende, is schuivend gemaakt, het plafond voorzien van doekramen met ornament beschilderd.

De betimmering van huiskamer, heerenkamer en doorgang naar de billardkamer is vervaardigd van vurenhout. Behalve dit laatste zijn al deze vertrekken voorzien van dito plafonds met vakverdeeling en doekramen met ornamentbeschildering.

Niettegenstaande in alle vertrekken stookplaatsen zijn aangebracht, wordt het geheele gebouw toch centraal verwarmd, door eene inrichting voor heetwater-luchtverwarming, welke reeds tijdens de uitvoering in werking trad en zoo goed voldeed, dat het gebouw vóór het betrekken droog kon worden opgeleverd, en de muurbeschildering en het behangen op de muurspecie zelfs ongestraft plaats vond.

De levering en plaatsing der verwarmingstoestellen geschiedde door den heer H. J. Wolter te Amersfoort.

Behalve deze verwarming bezit het gebouw ook eene warm- en koudwaterleiding, zoowel voor de keuken als voor huishoudelijk gebruik bij waschtafels, lavabo's en badkuipen; de voeding geschiedt gedeeltelijk direct uit de waterleiding der gemeente, gedeeltelijk door reservoirs op de zolderruimte geplaatst.

Voorts zijn aanwezig een lift, doorgaande op alle verdiepingen, eene electrische schelgeleiding, closets volgens de nieuwste Engelsche constructie, eene verlichting met Wenhamlampen en de noodige bliksemafleiders.

Aannemer van alle bouwwerken was de heer Gerard J. van Vloten te Utrecht; met het hoofdtoezicht op de uitvoering was belast de heer G. Blom.

Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

VERSLAG

VAN DE

VIER-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Maandag 18 September 1891

in het Gebouw der Societeit „CASINO" te 's Hertogenbosch.

Op deze vergadering waren tegenwoordig de Bestuursleden, de heeren C. Muysken, Voorzitter, J. F. Klinkhamer, Penningmeester, Th. G. Schill, D. E. C. Knuttel, I. H. J. van Lunteren, F. H. van Malsen, J. Verheul Dzn. en de Secretaris C. T. J. Louis Rieber;

het Eere-lid, de heer G. E. V. L. van Zuylen;

de leden, de heeren Adr. J. van Achterberg, J. E. van den Arend, B. H. Beijderwellen, A. E. Braat, A. C. Broekman, G. Brouwer Jr., P. Kleiweg Dyserinck, T. H. van Etteger, P. Evekink, A. R. Freem, F. W. van Gendt, I. Gosschalk, L. C. Hezenmans, B. Hoogenboom, C. A. Huygen, F. M. L. Kerkhoff, W. J. Klerk de Reus, J. Knoops, G. Lamers, W. B. van Liefland, H. J. Mondt, R. P. J. Tutein Nolthenius, L. J. Nijenhuis, Alb. Nijland, B. J. Ouendag, F. W. M. Poggenbeek, P. du Rieu Fzn., P. H. Scheltema, C. J. Smith, J. C. Spakler Jr., A. Stoutjesdijk, K. Swagerman, W. A. Tenckinck, A. Verburgh, W. Vontein, A. J. Vreeswijk, P. B. Wechuizen, C. de Wit Pzn., H. J. Wolter.

De Voorzitter, de heer C. Muysken, opende ten ongeveer half 12 ure de vergadering, nadat van af 10 ure de tegenwoordigen onder geleide en de gewaardeerde voorlichting van den heer L. C. Hezenmans een bezoek hadden gebracht aan de St. Janskerk.

De Voorzitter zeide ongeveer het volgende:

Geachte mede-leden! Wanneer ik op deze, onze 64ste Algemeene Vergadering U hier ter plaatse een hartelijk welkom heet, dan doe ik dat in de eerste plaats namens de leden der Maatschappij te 's Hertogenbosch. Dat dit welkom van die zijde welgemeend is, kunnen wij opmerken, wanneer wij nagaan wat de vier leden der commissie alzoo hebben voorbereid, om ons verblijf alhier belangrijk en leerrijk te doen zijn. Namens de vergadering breng ik hen daarvoor oprechten dank. In de laatst verschenen Weekbladen hebben een paar der commissie-leden ons ook reeds voorgelicht over hetgeen ons te wachten stond; aan die leden zij daarvoor onze hulde gebracht. Ik twijfel geenszins er aan, dat de vergadering van heden eene aangename zal zijn.

De vergadering openende, na medegedeeld te hebben, dat de heeren A. A. Bekaar wegens ongesteldheid en J. R. de Kruyff wegens ambtsbezigheden niet tegenwoordig konden zijn, bracht de Voorzitter punt 2.a der agenda in behandeling, namelijk: het voorstel van het Bestuur betreffende een examen voor het verkrijgen van een diploma als Bouwkundig Opzichter, uit te reiken door de Maatschappij.

Spreker bracht in herinnering, dat op de laatste Mei-vergadering reeds in beginsel was uitgemaakt, dat zulk een examen zou worden ingesteld, en wel naar aanleiding van de bespreking op die vergadering over de antwoorden, door verschillende Afdeelingen ingezonden op eene vraag door het Bestuur gesteld, om de meeningen te hooren over de eischen van bekwaamheid van een opzichter en de gelegenheden hier te lande geboden om die kunde deelachtig te worden. Het prae-advies van het Bestuur over alle antwoorden en de meest daartoe geschikt geachte onder deze laatsten, waren voor de Mei-vergadering in het Weekblad openbaar gemaakt. Uit die antwoorden, waaronder zeer uitvoerige, meende het Bestuur te kunnen opmaken, dat de eischen vrij hoog worden gesteld, en dat de opleiding hier te lande nog gebrekkig is; een en ander deed het besluiten, om de middelen aan te wijzen tot verbetering. In de Mei-vergadering werd de wensch uitgesproken om ter behandeling in de September-vergadering een concept-programma op te maken voor het bedoelde examen, en het Bestuur heeft daaraan voldaan in het Bouwkundig Weekblad van 12 September 1891.

De Voorzitter verleende, na deze korte herinnering, het woord aan den heer A. J. van Achterberg, die verklaarde, van het concept met veel instemming kennis te hebben genomen, en dat zijns inziens al reeds veel vroeger zulk een examen ingesteld had moeten worden. Maar spreker was van oordeel, dat in het programma nog wel iets te wijzigen was, voornamelijk wat de begrooting en de samenstelling der commissie betrof, en achtte eene artikelsgewijze behandeling daarom wenschelijk.

Ook de heer I. Gosschalk vond deze zaak zeer belangrijk, vooral om hare wijde strekking. Hij wenschte hare behandeling echter te verdagen, om eerst de verschillende opiniën tot rust te doen komen. Hulde brengende aan de voortvarendheid en het werk van het Bestuur, vond hij dat de zaak nog niet genoeg gezet was, om er hier ter plaatse over te beslissen, en achtte hij het noodig er nog nader over te denken. Spreker zou wel willen voorstellen het concept-programma in een extra vergadering te behandelen, om niet te wachten tot eene algemeene; het kon dan nog eens van alle kanten bekeken worden.

De heer J. C. Spakler Jr. ondersteunde de inzichten van den heer Gosschalk, herinnerde daarna aan het congres, dat in Mei 1892 zal worden gehouden, en beval het onderwerp aan als een punt om aldaar nog eens te worden besproken.

De heer T. H. van Etteger gaf zijne bevreemding te kennen over deze voorstellen; hij wees er op, dat het Bestuur in Mei j. l. feitelijk een opdracht had ontvangen, waaraan het heeft voldaan; de behandeling nu uit te stellen was vrij zonderling, daar de ter vergadering tegenwoordig zijnde leden genoegzaam op de hoogte konden zijn om aan het debat deel te nemen.

De heer F. M. L. Kerkhoff drong er op aan, dat het examen, met het oog op de strekking er van, zooveel mogelijk een onderzoek zal omvatten naar de eischen die men in het algemeen aan een goed opzichter mag stellen; het overige kon dan achterwege worden gelaten. Een kandidaat, die geen bewijs van genoten onderwijs kan overleggen, zou dan een examen moeten doorstaan ook in de meer technische vakken, hetgeen achterwege kan blijven voor hen, die een behoorlijk getuigschrift van genoten technisch onderwijs bezitten.

Bij dit gevoelen sloot zich de heer R. P. J. Tutein Nolthenius aan, die van oordeel is, dat, al is de theorie nog zoo onontbeerlijk, daaraan toch op het examen den hoofdrang niet mag worden toegekend. Dat examen moet z. i. meer de praktische ervaring van den kandidaat doen uitkomen en dienovereenkomatig zoude een andere keuze van examinatoren, dan het bestuursprogramma aangeeft, wenschelijk zijn. Hoe uiterst bezwarend het eischen van schoolsche wijsheid is bij mannen, die reeds langeren tijd de schoolbanken verlaten hebben, was spreker maar al te dikwijls in de gelegenheid te zien bij hen, die zich voor het examen van Opzichter van den Waterstaat bekwamen, want dientengevolge zijn meermalen de meest geschikte personen niet geslaagd. Hij meende daarom, dat het beter ware het examen in twee deelen te splitsen, een theoretisch en een praktisch gedeelte, en van het theoretische allen vrij te stellen, die het getuigschrift van een der met name te noemen inrichtingen konden overleggen.

Daar er thans nog geen scholen zijn, die haren leercursus hebben ingericht overeenkomatig de eischen wat de theorie betreft, die men aan een opzichter kan stellen, moet men in den aanvang hen, die deze betrekking willen verkrijgen, wel in staat stellen de bewijzen te leveren van hunne theoretische kennis, maar later zal men kunnen vergen, dat het diploma eener school wordt overgelegd, zoodat alleen het bewijs van praktische bekwaamheid is te geven.

De heer Gosschalk meende, dat deze vergadering niet geschikt was om diep ingrijpende zaken te behandelen, en verklaarde, dat hij allerminst onbeleefd had willen zijn, toen hij den raad gaf de zaak nog eens te overdenken; hij had alleen gewaarschuwd tegen een overhaast besluit, omdat hij den beschikbaren tijd tot bespreking te kort achtte en het onmiddellijke belang van de zaak ook niet inzag. Ware hij op de Mei-vergadering geweest, hij zou daar zijne bezwaren hebben kenbaar gemaakt.

Deze bezwaren, zeide de heer van Malsen, wogen niet bij hem, want al wist men nu nog niet geheel en al, hoe een examen volkomen naar behooren moest worden ingericht, na het eerste examen zouden de examinatoren zelve beter op de hoogte zijn door de ondervinding. Spreker beschouwde het juist als een voordeel om nu terstond aan 't werk te gaan, en was van gevoelen, dat men reeds te laat met de zaak was begonnen. Bovendien: zou men op een volgende vergadering tot betere resultaten komen?

Een groot voorrecht is het, dat men telkenjare, naar gelang van de opgedane ondervinding, wijzigingen in het examen kan brengen. Spreker verklaarde zich tegen vermindering van eischen wat de theorie betreft, in welk geval men geen opzichters krijgt, maar gewone ambachtslieden, iets wat men juist wil voorkomen, daar er aan menig opzichter veel ontbreekt; hij gaf de voorkeur er aan, het programma te wijzigen naar de ondervinding.

De heer Tutein Nolthenius verklaarde niet bedoeld te hebben, dat men met minder theorie kan volstaan; maar als bewijs van theoretische kundigheid wilde hij met het diploma eener school genoegen nemen. Het is voldoende als men bewijzen kan de theorie eenmaal goed geleerd te hebben. Later, in de praktijk, bepaalt de theorie zich tot het naslaan van eenig handboek, en daarom is het wenschelijk dat de kandidaat zeer bedreven toont te zijn in een vademecum. Bij het bedoelde examen toch moet het hoofdzakelijk de vraag zijn, of de kandidaat zich in de praktijk weet te redden.

Na deze uiteenzetting zeide de heer van Malsen, dat tusschen hem en den vorigen spreker geen principieel verschil bestond; door wijziging van een artikel in het programma kon aan beider inzichten voldaan worden.

Maar, zoo vroeg de heer G. Lamers, wanneer nu een kandidaat geen diploma heeft, wat zal dan het examen behelzen?

Hierop antwoordde de Voorzitter, dat in dergelijk geval ook een examen in de theoretische vakken kon worden gevorderd.

Daarna wees de heer Lamers er nog op, dat in het programma werden genoemd ambachtsscholen, als plaatsen waar de kandidaten de noodige kennis konden opdoen. Dit, zoo meende hij, was strijdig met het meermalen voorop gestelde principe, dat die scholen uitsluitend voor ambachtslieden bestemd moesten blijven.

De heer P. du Ricu Fzn. ondersteunde het voorstel van den heer Gosschalk, en zou gaarne zien, dat het

programma aan de Afdeelingen werd toegezonden om in hare vergaderingen nog eens besproken te worden.

De heer Gosschalk meende nog te moeten releveeren, dat de heer van Malsen zich had uitgelaten over het vele wat den tegenwoordigen opzichters ontbreekt. Spreker oordeelde anders over hen, en veronderstelde dat de heer van Malsen het wel niet zoo zoude bedoeld hebben. De heer Gosschalk meende te kunnen verklaren, dat vele opzichters zeer hoog staan en goed, zoowel praktisch als theoretisch, ontwikkeld zijn, en daarom ging het niet aan den staf in het algemeen over hen te breken.

De heer van Malsen antwoordde, dat hij het gevoelen van den vorigen spreker deelt, als de opzichters door den architekt worden opgeleid; zoo heeft de heer Gosschalk zeker zelve uitmuntende opzichters gekweekt. Men moest echter niet vergeten, dat het denkbeeld tot het instellen van een examen in de Maatschappij is doorgedrongen, omdat die Maatschappij het noodig acht den bestaanden toestand te veranderen.

De Voorzitter verklaarde, dat het Bestuur het voorstel van den heer Gosschalk, om de zaak aan te houden, en dat om het programma ter overweging aan de Afdeelingen toe te zenden, niet kon overnemen. Het Bestuur heeft de opdracht gekregen een programma op te stellen en heeft zijne taak volbracht. Door de Afdeelingen was reeds geantwoord op eene vraag over de opleiding van opzichters; zij hadden reeds advies verstrekt. Spreker meende dan ook, dat de zaak genoegzaam was voorbereid; wanneer dit voor den heer Gosschalk niet het geval mocht zijn, hij was ook in lang niet ter vergadering geweest. Het deed den Voorzitter genoegen den heer Gosschalk thans aanwezig te zien; deze zou zeker anders over de zaak oordeelen, wanneer hij kennis had gedragen van de antwoorden der Afdeelingen en het prae-advies door het Bestuur daarover uitgebracht, en indien hij ter Mei-vergadering ware tegenwoordig geweest. Wat zouden nu de Afdeelingen doen? Het Bestuur had juist het programma opgesteld naar aanleiding van de antwoorden door de Afdeelingen ingezonden.

Ook begreep de Voorzitter de angstvallige voorzichtigheid van den heer Gosschalk niet, en vroeg wat een langer uitstel geven zoude. Men was het toch eens, dat de toestand moest verbeterd worden en aan de scholen raad kon gegeven worden om hun onderwijs te leiden in de richting die men bedoelde. Het examen zou bovendien den opzichtersstand verheffen. Uitstel zou tot niets leiden, en gevaren kon het voorstel toch wel niet na zich slepen.

Volgens het gevoelen van den heer C. A. Huygen was het voorstel van den heer Gosschalk zeer praktisch, omdat er geen tijd genoeg was het programma te behandelen.

De heer Gosschalk betuigde nu zijn leedwezen, dat zijn persoon in het debat was gekomen; al moest hij erkennen in den laatsten tijd weinig ter vergadering te zijn geweest, hij voor zich kwam tot de conclusie, dat men tot eene lichtvaardige daad overging, want groote beginselen moeten eerst na rijp beraad worden vastgesteld. Een programma, dat na een eerste examen weder veranderd moet worden, zou niet gunstig zijn voor de eerste kandidaten. Spreker zeide vernomen te hebben, dat eene aanleiding voor dit examen is, het afgeven van het diploma bij het examen voor opzichter van den Waterstaat ook aan hen, die niet dadelijk voor plaatsing in aanmerking komen, en tengevolge waarvan deze personen betrekkingen verkregen, waarin zij niet konden voldoen. Men wilde aan die leemte te gemoet komen. Het voorstel, dat een groote draagwijdte heeft, moest echter praktischer worden aangevat, en — hoewel hulde brengende aan het Bestuur — bleef de heer Gosschalk daarom uitstel wenschelijk achten.

De heer Van Malsen vestigde er de aandacht op, dat volgens de meening van den heer Gosschalk aan het programma van het examen nooit iets zou kunnen veranderd worden; dit was echter de bedoeling niet van het Bestuur, ook omdat het onmogelijk is iets te maken, dat later geene verandering behoeft. Als die verandering in uitzicht wordt gesteld, moest de heer Gosschalk het wel met het Bestuur eens zijn, en zag spreker geen reden om de zaak langer op te schorten.

De Voorzitter wees er op, dat wanneer het voorstel Gosschalk werd aangenomen, de zaak weder voor een jaar verschoven was, want zij kon niet in Mei aanstaande behandeld worden. Ook achtte hij de motieven voor het uitstel niet voldoende; de heer Gosschalk had o. a. op te korte voorbereiding gewezen, maar spreker wilde nogmaals in herinnering brengen, dat de Afdeelingen reeds een jaar geleden zich ernstig met de zaak hadden bezig gehouden, nadat zij de vraag ontvingen die op haar betrekking had; bovendien was de zaak niet van zoodanigen omvang en zoo overdreven ingrijpend, om uitstel en daardoor tijdverlies te wettigen.

Nog gaf de heer Tutein Nolthenius in overweging de zaak in een buitengewone vergadering te behandelen, maar de Voorzitter antwoordde, dat dit bezwaren opleverde wat betreft de plaats, waar die vergadering zoude gehouden worden, en de mogelijk geringe opkomst der leden. Daarna het voorstel Gosschalk in stemming gebracht zijnde, werd dit verworpen met 27 tegen 14 stemmen, waarbij 6 leden buiten stemming bleven.

De artikelsgewijze behandeling van het Bestuursvoorstel in behandeling gekomen zijnde, gaf de heer G. E. V. L. van Zuylen, met het oog op den geringen beschikbaren tijd, in overweging, om het voorstel en bloc aan te nemen.

Daarna stelde de heer A. C. Broekman voor, om aan de prudentie van het Bestuur over te laten, in het Bestuursvoorstel die wijzigingen te brengen, welke naar aanleiding der gehoorde discussie wenschelijk zijn.

De Voorzitter, na gevraagd te hebben of iemand het woord over dit voorstel verlangde, deelde daarna mede, dat het Bestuur zich met het voorstel van den Kolonel van Zuylen kon vereenigen, en gaarne gebruik zoude maken van de ter vergadering reeds gedane opmerkingen, zooals van de heeren Tutein Nolthenius, Lamers en Kerkhoff, en van de aanteekeningen van den heer van Achterberg, die deze te berde had willen brengen bij de artikelsgewijze behandeling. Ook zou het Bestuur aan deze leden nader schriftelijke inlichtingen vragen omtrent hunne inzichten. Verder kon een ieder zijn bezwaren indienen.

Door den heer Gosschalk werd daarom verzocht, dat in de notulen zou worden aangeteekend, dat hij niet wenschte mede te werken met dit besluit, waardoor alle waarde werd ontnomen aan deze gewichtige zaak.

De Voorzitter zeide echter gevraagd te hebben, of

iemand iets in het midden had te brengen over het voorstel van den heer van Zuylen, en dat toen niemand het woord heeft gevraagd.

Wanneer wij tijd hadden om het programma te behandelen, zeide daarop de heer van Zuylen, zou ik mijn voorstel niet hebben gedaan. Nu is er te weinig tijd: en in de praktijk kan het programma gewijzigd worden.

De heer van Etteger vond eenige waarheid in het gezegde van den heer Gosschalk, en achtte het noodig de gelegenheid te geven, opdat ieder die er toe genegen is, bezwaren kan indienen bij het Bestuur; waarop de heer Van Malsen den vorigen spreker opmerkte, dat de Voorzitter die gelegenheid reeds had verstrekt.

Het voorstel van den heer van Zuylen aldus door hem geformuleerd: dat het Bestuur gemachtigd worde om het programma voor het examen van bouwkundig opzichter op te maken, na kennis genomen te hebben van de opmerkingen in de vergadering gemaakt, en van die welke de leden alsnog zullen inzenden, in stemming gebracht zijnde, werd met 21 tegen 20 stemmen aangenomen; 6 leden onthielden zich van stemming.

Daarna kwam in behandeling, het tweede voorstel van het Bestuur, dienende om de lezing van het wetsartikel, waarbij bepaald wordt, dat vijf leden van het Bestuur te Amsterdam moeten wonen, aldus op te vatten, dat de Voorzitter, Vice-Voorzitter, Penningmeester en twee leden hun beroep in Amsterdam moeten uitoefenen.

De Voorzitter deelde daaromtrent mede, dat het Bestuur al dadelijk eene wijziging in dit voorstel noodig achtte, en voorstelde om het artikel aldus te lezen, dat genoemde vijf leden hun beroep in Amsterdam moeten uitoefenen, of in aangebouwde wijken van aangrenzende gemeenten.

De Voorzitter wees er op, dat de bestaande bepaling in den tegenwoordigen tijd bezwaar oplevert; b. v. de gezochte Penningmeester, dien men ongaarne zou missen, woont in de Gemeente Nieuwer-Amstel, vlak bij Amsterdam, alwaar hij feitelijk zijn beroep uitoefent. Om nu moeielijkheden te voorkomen, had het Bestuur de gewijzigde redactie voorgesteld, vertrouwende dat men het daarover eens konde worden.

De heer Du Rieu kon zich met de wijziging niet vereenigen, daar een architekt zijn beroep in meerdere plaatsen te gelijk kan uitoefenen; de heer Tutein Nolthenius, die zeide tevens aan emeritus architekten te denken, evenmin, maar wilde aan het bezwaar tegemoet komen door de bepaling, dat de genoemde leden van het Bestuur in het burgerrechtelijke Amsterdam moesten wonen.

De heer J. F. Klinkhamer wees nog eens op de bedoeling van het voorstel, zeggende, dat wanneer men in Amsterdam zijn bureau heeft, men daar zijn beroep uitoefent.

De heer Tutein Nolthenius verklaarde niets tegen het voorstel te hebben, als men het begrip van de aangrenzende gemeenten maar niet te ver uitstrekte.

Wanneer een wetswijziging werd beloofd, dan wilde de heer Gosschalk zijn goedkeuring niet daaraan hechten; hij wilde daarom liever wachten totdat iemand een kleingeestige aanmerking geliefde te maken. Wij willen niet zóó kleingeestig zijn, zeide spreker, om een Bestuurslid te weren, dat in Nieuwer-Amstel in plaats van in Amsterdam woont.

De heer Van Malsen verklaarde het eens te zijn met den heer Gosschalk (Ik dank u, zeide de heer Gosschalk), maar het Bestuur had het voorstel gedaan, omdat daartoe aanleiding bestond.

De Voorzitter stelde nog eens in het licht, dat het voorstel was gedaan, om mogelijke aanmerkingen te voorkomen. Het Bestuur zou zich echter nu wel kunnen vereenigen met de zienswijze, om af te wachten totdat men aandrong op handhaving van den letter van 't artikel.

De heer Wolter achtte een wetsverandering, die in een volgende vergadering behandeld kon worden, beter.

De Voorzitter meende echter, dat men nu wel kon wachten met die wijziging, en vroeg of iemand nog het woord verlangde. Dit niet het geval zijnde, verklaarde hij uit de gevoerde discussie te mogen opmaken, dat het beter wordt geoordeeld het bewuste artikel voorshands te behouden, en het eerst te wijzigen zoo daartoe termen bestaan.

Omtrent het volgende punt van de agenda, de feesten, kon de Voorzitter als het voornaamste mededeelen, dat reeds voor ƒ 1400 was geteekend, en dat wel door slechts 55 leden. Het Bestuur kon met voldoening op dit cijfer wijzen, maar hoopte intusschen, dat nog velen van hunne belangstelling zouden doen blijken. Het programma voor de Eere-prijsvraag zou in den loop der volgende maand openbaar worden gemaakt. Wanneer het Bestuur nog meer zekerheid zoude hebben omtrent de inschrijvingen, zou het feestprogramma worden uitgewerkt: spreker vleide zich, dat het geheel zou kunnen worden uitgevoerd.

Op de vraag van den Voorzitter, of een der leden nog iets in het midden had te brengen, bracht de heer Evekink de vraag ter sprake, welke bezwaren er aan verbonden waren om de namen der Afdeelingsleden van de Maatschappij in de ledenlijst op te nemen; spreker wees daarbij op Arnhem, waar de Afdeeling 7 leden telt, die leden der Maatschappij zijn, en 18 die plaatselijke of Afdeelingsleden zijn, terwijl 9 leden der Maatschappij zich niet bij de Afdeeling hebben aangesloten.

De Voorzitter beloofde gevolg te geven aan dit verzoek, dat hem vrij onschuldig voorkwam; op zijne vraag of iemand tegen de inwilliging er van was, werden integendeel teekenen van bijval gegeven.

De heer A. R. Freem had wel 't bezwaar, dat er nu tweeërlei soort van leden in de lijst zouden voorkomen, maar hoopte tevens, dat dit de Afdeelingsleden zou aansporen om dan ook als Gewone Leden der Maatschappij toe te treden.

Nadat de heer W. A. Tenckinck nog eene mededeeling had gedaan over het verschijnen van een paar artikelen betreffende verzekering van werklieden, en een wetsontwerp in België voor huur en verhuur van werklieden, sloot de Voorzitter de vergadering, met een dankbetuiging voor de betoonde belangstelling, en vertrouwende, dat de verdere dag nog veel aangenaams en nuttigs voor de tegenwoordig zijnde leden zou opleveren.

De Secretaris,

C. T. J. Louis Rieber.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

VERSLAGEN

VAN DE

ALGEMEENE VERGADERINGEN.

DRIE-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Woensdag 27 en Donderdag 28 Mei 1891, in het Maatschappelijk Gebouw te Amsterdam.

VIER-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Maandag 18 September 1891, in het Gebouw der Societeit „Casino" te 's Hertogenbosch.

Gedrukt bij

DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON

1891.

Bijlage III.

1890.

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

BALANS.

Debt.					Credt.				
December.	31	Aan Maatschappelijk Gebouw.	ƒ 76826	59	December.	31	Per Hollandsche Hypotheekbank	ƒ 31892	—
		» Effekten Rekening . . .	» 200	—			» Geldleening	» 29400	—
		» Bibliotheek Rekening . .	» 4370	82			» de Erven H. v. Monster & Zn.	» 958	29
		» Inventaris Rekening . . .	» 2202	64			» Wegner & Metra.	» 1275	50
		» Casa	» 25	36			» Diverse Crediteuren	» 5323	09
		» Crediet Vereeniging . . .	» 1818	11			» Saldo, waarde der bezittingen		
		» J. A. Matthes & C°. . . .	» 22	39			van de Maatschappij	» 17588	93
		» Diverse Debiteuren. . . .	» 1172	08					
			ƒ 86639	84				ƒ 86639	84

Amsterdam, 27 Mei 1891.

S. E. & O.

De Penningmeester der Maatschappij
JACOB F. KLINKHAMER.

Bijlage IV.

Begrooting van Ontvangsten en Uitgaven voor de

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST over het jaar 1892.

VERMOEDELIJKE ONTVANGSTEN.

		1891 Begroting.	1892 Begroting.	Hoofdstuk.
1	Contributie van Gewone leden	f 10300.—	f 10065.—	
2	„ „ Buitengewone leden	200.—	195.—	
3	„ „ Kunstlievende leden	250.—	270.—	
	„ „ Afdeelingsleden	125.—	115.—	
4	Renten	30.—	20.—	
5	Verkoop van druk- en plaatwerken	250.—	125.—	
6	Opbrengst der doorloopende Tentoonstelling, lokaalhuur enz.	1900.—	2200.—	
7	Onvoorziene baten	55.—	50.—	
		f 13040.—	f 13040.—	

VERMOEDELIJKE UITGAVEN.

		1891 Toegelaten.	1892 Begroting.	Hoofdstuk.
1	De uitgave van het Tijdschrift	f 2700.—	f 2700.—	
2	„ „ „ Weekblad			
3	„ „ Oude bouwwerken en bouwkunstige details.	400.—	400.—	
4	„ „ Bekroonde ontw. en versl.	250.—	250.—	
5	Prijsvragen	70.—	100.—	
6	Toelagen aan de Afdeelingen	360.—	320.—	
7	Bevordering van Bouwkunstig onderwijs	50.—	50.—	
8	Bibliotheek	200.—	250.—	
9	Reiskosten voor bestuurs- en commissieleden	150.—	180.—	
10	Traktementen	2600.—	2600.—	
11	Verschillende drukwerken	150.—	100.—	
12	Vrachten, verscheiden, advertentiën	300.—	300.—	
13	Gebouw Marnixstraat: onderhoud f 150.—			
	belasting „ 425.—			
	vuur, licht, water „ 125.—			
	assurantie „ 160.—			
	schoonhouden „ 200.—	1145.—	1000.—	
14	Tentoonstelling, voor toezicht	300.—	325	
15	Rente en aflossing a/d. hypotheekbank f 2121.—			
	Rente 5 % lening van f 28800 „ 1440.—	3561.—	3531.—	
16	Aflossing op de lening	600.—	600.—	
17	Jaarlijksche Tentoonstelling van Bouwkunst	100.—	100.—	
18	Onvoorziene uitgaven	174.—	234.—	
			f 13040.—	

Overgelegd in de Vergadering van 9 April 1891, ingevolge Art. 16 en 40 der Wet.

S. E. & O.

De Penningmeester der „Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst",

JACOB F. KLINKHAMER.

Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

VERSLAG

VAN DE

DRIE-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Woensdag 27 en Donderdag 28 Mei 1891

in het MAATSCHAPPELIJK GEBOUW.

Woensdag 21 Mei, 's avonds 7 uur.

De volgende Bestuursleden waren aanwezig: de heeren C. Muysken, Voorzitter, J. R. de Kruyff, Vice-Voorzitter, J. F. Klinkhamer, Penningmeester, A. A. Bekaar, I. H. J. van Lunteren en J. Verheul Dzn., en de Secretaris C. T. J. Louis Rieber.

Op de presentielijst was geteekend door het Eere-lid, den heer J. H. Leliman, en door de leden, de heeren: G. J. Aberson, K. P. C. de Bazel, H. P. Berlage Nzn., F. J. Bremmer Hzn., G. Brouwer Jr., Arn. A. M. Bruning, G. van Driel, K. Dijkstra, P. Evekink, E. G. A. Fol, J. H. Franken, F. W. van Gendt J.Gzn., G. J. van der Goes, J. J. R. Grinwis, J. C. de Groot, J. de Haan, H. G. Huisman, C. A. Huygen, J. B. Jager, F. M. L. Kerkhoff, P. Kleiweg Dyserinck, M. T. Leijh, A. W. Meijneken, J. G. Michielse, D. C. Molenkamp, H. J. Mondt, F. J. Nieuwenhuis, J. E. G. Noordendorp, Alb. Nijland, B. J. Ouëndag, F. W. M. Poggenbeek, P. du Rieu Fzn., G. B. Salm, J. van Sluis, J. C. Spakler Jr., A. Stoutjesdijk, Jan Stuijt, W. A. Tenckinck, D. Verheul Jr., A. J. Vreeswijk en H. Wakkie.

De Voorzitter, de heer C. Muysken, opende ten 7 ure de vergadering en sprak de aanwezigen aldus toe:

Mijne Heeren, Zeer Geachte Leden der Maatschappij!

Wanneer het Bestuur der Maatschappij U heden op deze vergadering het welkom toeroept, zoo kan dit niet anders zijn, dan onder den indruk van het treurige feit, hetgeen in 't laatst van het vorige jaar heeft plaats gehad.

Sedert ons laatste samenzijn toch in September, leed Nederland een treffend en zoo diep betreurd verlies, door het afsterven van zijn veelgeliefden Koning.

Onze Maatschappij verloor daarmede haren hooggeeerbiedigden Beschermheer, die steeds, zooals wij allen weten, getoond heeft de kunst lief te hebben en te eeren, en ook voor hare beoefenaars een warme belangstelling aan den dag legde.

Moge dit ook eenmaal het geval zijn met onze thans nog jeugdige Koningin, die geroepen is een zoo zware taak te vervullen, en moge Zij op het gebied der kunst, en der bouwkunst in het bizonder, de stappen van Haren Vader drukken.

Reeds een waarborg daarvoor hebben wij verkregen in het feit, dat het Hare Moeder, onze geëerbiedigde Koningin Regentes, behaagd heeft te willen voldoen aan het verzoek van het Bestuur, om als Beschermvrouw onzer Maatschappij op te treden.

Deze goede gezindheid, reeds dadelijk onzer Maatschappij door Hare Majesteit betoond, zal U allen zeker met vreugde hebben vervuld.

Het was dan ook dezen morgen voor het Bestuur eene aangename en vereerende taak, Hare Majesteit de Koningin Regentes, ook namens U allen, de verzekering van onze verknochtheid aan het Huis van Oranje en onze dankbaarheid voor het door Hare Majesteit genomen besluit te mogen overbrengen.

De Voorzitter verhief zich van zijn zitplaats, en bracht een hulde aan de nieuwe Beschermvrouw, die met luide teekenen van bijval door de leden staande werd begroet.

Hierna bracht de Voorzitter in herinnering, dat het verslag over het jaar 1890, zijnde bijlage I van de Verslagen der Vergaderingen in 1891, reeds bij het *Bouwkundig Weekblad* N°. 21 van 23 Mei j.l. aan de leden was verzonden; na gevraagd te hebben of de vergadering voorlezing wenschte, en niemand daarop

aandrong, werd het verslag goedgekeurd en den Secretaris dank gezegd voor het opmaken daarvan.

Naar aanleiding van dit verslag vestigde de heer P. Evekink de aandacht op de daarin voorkomende mededeelingen omtrent de Afdeeling Arnhem. Het was waar, dat de leden het postkantoor aldaar bezichtigden en een bezoek aan Dordrecht brachten, maar deze enkele feiten waren niet de merkwaardigsten uit het verslag aan het Bestuur der Maatschappij overgelegd. Spreker zeide, dat daarin geweezen werd op den min bloeienden toestand der Afdeeling, en er de hoop in werd uitgedrukt, dat daarin verandering zou mogen komen. Een tweede bedenking gold hetgeen gezegd werd omtrent den te Leiden gehouden wedstrijd voor handwerkslieden, en de twee andere Afdeelingen, die een dergelijken wedstrijd hebben getracht tot stand te brengen, — pogingen die evenwel zijn mislukt. Met een dezer Afdeelingen is die te Arnhem bedoeld; een der redenen van het mislukken, zijn echter de min gunstige mededeelingen, die men juist omtrent den wedstrijd te Leiden had vernomen, waar de financieele uitkomsten niet zoo mooi waren geweest, als de Secretaris der Maatschappij in het verslag had doen voorkomen.

De heer J. R. de Kruyff kwam tegen deze laatste bewering op, en zeide dat het resultaat te Leiden uitstekend was geweest, zoodat men zelfs nog geld over had gehouden. Als lid der Centrale Commissie voor het organiseeren van dergelijke wedstrijden was spreker overtuigd, dat men zeer tevreden kan zijn, wanneer men evenveel succes zal hebben als te Leiden.

De heer Evekink vernam deze mededeeling met eenige bevreemding, want hem was verzekerd geworden door leden der Commissie te Leiden zelve, dat zij niet bereid bevonden zouden worden andermaal voor een dergelijken wedstrijd werkzaam te zijn. De Afdeeling Leiden had zich voor deze zaak veel moeite gegeven, maar de resultaten waren niet schitterend geweest, en men was gestuit op financieele moeilijkheden.

Door den heer J. F. Klinkhamer werd medegedeeld, dat hij bij de opening der aan den wedstrijd verbonden tentoonstelling het Bestuur der Maatschappij had vertegenwoordigd, en niets dan goeds gezien en gehoord had aangaande de onderneming.

De heer G. van Driel, lid van het Bestuur der Leidsche Afdeeling vroeg den heer Evekink, uit welke bron hij die mededeelingen had, welke niet den juisten toestand kenschetsten.

De heer Evekink verklaarde, dat leden der Leidsche Commissie ontmoedigende berichten aan de Arnhemsche hadden gegeven, en deze zeer bepaalden invloed hadden uitgeoefend op het voortgaan der voorbereidende werkzaamheden te Arnhem.

De bemerkingen van den heer Evekink waren, volgens het gevoelen van den heer Leliman, van onnoozelen aard en buiten de orde; de Secretaris toch kon niet alles overnemen uit de verslagen der Afdeelingen; spreker stelde echter voor het geheele verslag van Arnhem in het Weekblad op te nemen, als dat gewenscht was.

Ook de Voorzitter achtte de opmerkingen van den heer Evekink wel wat buiten de orde, maar diens bezwaren waren toch belangrijk. Ze waren nu echter wederlegd en het Bestuur kon insgelijks de verzekering geven, dat de wedstrijd te Leiden zeer was geslaagd. Dat de ondervinding van Arnhem anders is, zal wel een lokale beteekenis hebben. De heer Evekink zal nu niet kunnen trekken uit de verschillende mededeelingen; om dit te bevorderen had de Voorzitter gemeend de discussie niet te mogen bemoeilijken.

Hierna deelde de Voorzitter mede, dat de Bestuursleden de heeren D. E. C. Knuttel en Th. G. Schill niet ter vergadering tegenwoordig konden zijn, de eerste wegens familie-omstandigheden, de tweede wegens verblijf in het buitenland.

Punt 3 der agenda aan de orde komende, bracht de Penningmeester, de heer J. F. Klinkhamer, verslag uit over den toestand der geldmiddelen, die niet ongunstig was te noemen, zooals bleek uit de balans, als Bijlage III aan deze verslagen toegevoegd. Het ledental was een weinig achteruit gegaan, maar het daardoor geleden geldelijk verlies werd ruimschoots gedekt door de meerdere ontvangsten van de Permanente Tentoonstelling en den verhuur van lokalen. Bij een en ander moet echter bedacht worden, dat weldra de vrijdom van grondlasten voor het gebouw ophoudt en de rekening dan met een niet onaanzienlijk bedrag zal moeten verhoogd worden.

De Voorzitter bedankte daarna den Penningmeester voor zijne inlichtingen en voor de moeite, zich getroost bij het beheer der geldmiddelen.

Een deel van dien dank droeg de heer Klinkhamer over op den heer B. Lesger, die hem bij de administratie ijverig behulpzaam was.

De Commissie voor het nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester, bestaande uit de heeren J. B. Jager uit Groningen, J. E. G. Noordendorp uit Leeuwarden en G. B. Salm uit Amsterdam, bracht vervolgens bij monde van den eerstgenoemde verslag uit over hare bevindingen, en verklaarde de verschillende bescheiden te hebben onderzocht. Aangenaam was het den spreker te kunnen verklaren, dat alles in volkomen orde was bevonden, en dat de boekhouding niets te wenschen overliet, vooral sinds er een nieuwe vereenvoudigde was ingevoerd. De Commissie adviseerde dan ook de rekening en verantwoording goed te keuren en den Penningmeester décharge te verleenen, onder dankbetuiging voor de vele moeiten, die hij en de heer Lesger zich getroostten.

Onder toejuiching der vergadering werd hiertoe besloten, waarna de Voorzitter de Commissie namens de vergadering dank betuigde voor haar onderzoek, en den Penningmeester voor zijn uitstekend beheer.

De Voorzitter benoemde nu de heeren F. J. Nieuwenhuis, E. G. A. Fol en J. G. Michielse tot leden van de Commissie voor stemopneming, waarna de verkiezing plaats had van twee bestuurders, wegens de periodieke aftreding van de heeren F. H. van Malsen en J. Verheul Dzn., die beiden herkiesbaar waren.

Bij de stemming voor kandidaat Bestuursleden waren 47 briefjes ingeleverd en vereenigden de volgende heeren het achter hunne namen opgegeven aantal stemmen op zich.

F. H. van Malsen	46
J. Verheul Dzn.	42
J. J. Weve	3
H. P. Berlage	2
Dr. P. J. H. Cuypers	1.

De vier eerstgenoemde leden waren alzoo kandidaten waaruit de vergadering moest kiezen.

Er werden 42 stembiljetten ingeleverd, vereenigende op de heeren F. H. van Malsen 41 en J. Verheul Dzn. 40 stemmen; één stem was voorts op den heer H. P. Berlage Nzn., en één in blanco uitgebracht.

Op de vraag van den Voorzitter of de heer Verheul bereid was zich de keuze te laten welgevallen, antwoordde deze toestemmend, waarvoor de Voorzitter hem dank betuigde. Aan den heer van Malsen zal kennis worden gegeven van zijne herbenoeming.

De Voorzitter deelde daarna mede, dat thans tot de keuze van een Voorzitter moest worden overgegaan.

Een luid applaus drukte genoegzaam het gevoelen der leden uit, dat men den heer Muysken in zijne waardigheid wilde bestendigen. De Voorzitter bedankte voor deze blijken van sympathie, maar aarzelde eene benoeming op deze wijze aan te nemen. Hoewel de leden daardoor noodzakende weder een stembiljet in te vullen, meende de Voorzitter dat over personen niet bij acclamatie mocht worden gestemd, maar met briefjes zooals steeds regel was geweest.

Uit de nu gevolgde stemming bleek, dat ingeleverd waren 43 briefjes; de heer Muysken vereenigde 43 stemmen op zich, op den heer J. R. de Kruyff was 1 stem uitgebracht en 1 biljet was in blanco ingeleverd.

Deze uitslag werd andermaal met luid applaus begroet, waarna de Voorzitter den leden dank betuigde voor het hernieuwd bewijs van vertrouwen dat zij hem geschonken hadden, en beloofde de belangen der Maatschappij wederom met alle kracht te zullen behartigen.

Door den Secretaris werd daarna de conclusie voorgelezen van het rapport der Jury over de ontwerpen, ingekomen op de prijsvragen in 1890 uitgeschreven, en de Voorzitter overhandigde dientengevolge met eenige hartelijke woorden de Zilveren Medaille aan den heer Jan Stuijt, behaald voor zijn ontwerp van een post- en telegraafkantoor, als antwoord op de Ie prijsvraag, en aan den heer G. van Driel het Getuigschrift, door hem behaald met zijn antwoord op de IIIe prijsvraag, voor een raam met tochtraam en blinden. De heer H. D. van Hoogstraten, aan wien een getuigschrift was toegekend voor zijn antwoord op de Ie prijsvraag, was, volgens ontvangen mededeeling, niet in de gelegenheid de vergadering bij te wonen.

Aan den heer H. P. Berlage Nzn. overhandigde de Voorzitter daarna de Zilveren Medaille, hem toegekend voor zijne inzending teekeningen van onuitgevoerde bouwwerken op de jaarlijksche Tentoonstelling van Bouwkunst. Daarna deelde de Voorzitter mede, dat het Bestuur eene buitengewone Zilveren Medaille op dezelfde Tentoonstelling had toegekend aan den heer K. Sluyterman, voor zijne kunstindustrieele ontwerpen, die om hunne buitengewone verdiensten zulk een onderscheiding ten volle verdienden. De heer Sluyterman was echter niet ter vergadering aanwezig.

De begrooting van 1892, daarna aan de orde zijnde, werd door den Penningmeester in het kort toegelicht, en daarbij gewezen op de cijfers der werkelijke inkomsten en uitgaven in 1890, die geplaatst waren op de begrooting die den leden op deze vergadering was verstrekt.

De heer J. H. Leliman bracht den Penningmeester hulde voor deze begrooting, en maakte een paar opmerkingen over enkele posten, met bijvoeging evenwel er geen voorstellen van te willen maken. Zoo meende spreker te mogen aannemen, dat het honorarium voor bijdragen in Tijdschrift en Weekblad uit een andere post werd gekweten dan die voor beide uitgaven is gesteld; de post voor onvoorziene uitgaven zou op een hooger cijfer gebracht moeten worden, wanneer besloten mocht worden het 50-jarig bestaan der Maatschappij met een feest te vieren; het tractement van den Secretaris vereischte verhooging. Vertrouwende op de cijfers, en wetende dat de Penningmeester er niet luchtig overheen loopt, stelde de spreker echter voor om de begrooting goed te keuren.

De heer Klinkhamer bedankte allereerst den vorigen spreker voor de woorden, meer bepaald tot hem gericht, en beantwoordde daarna de gemaakte opmerkingen, waaruit bleek, dat het honorarium voor bijdragen begrepen was onder de *f* 2700 voor Tijdschrift en Weekblad, dat het wenschelijke van hooger tractement van den Secretaris beaamd werd, maar de geldmiddelen het nog niet toelieten; en wat het 50-jarig bestaan betreft, de herdenking daarvan zal moeten bekostigd worden uit bijdragen van hen, die er iets voor over hebben.

Bij de bepaling van de plaats der September-vergadering deed de Voorzitter, na gevraagd te hebben of men uit de vergadering ook een voorstel had en dit niet volgde, de toezegging, dat het Bestuur spoedig zoude mededeelen waar de leden in September zullen bijeenkomen.

De heer Leliman gaf in overweging naar Delft te gaan, na er alvorens een Afdeeling te hebben opgericht, waarvoor leden genoeg aldaar te vinden zouden zijn.

De Voorzitter verklaarde dezen wenk gaarne ter harte te zullen nemen, en verzocht daarna den heer P. van Cappelle, ingenieur-électricien te Rotterdam, zijne aangekondigde voordracht te houden over de toepassing van het electrisch licht in het groot, door middel van centraalstations.

Deze belangrijke voordracht, door verschillende teekeningen toegelicht, werd met onverdeelde aandacht gevolgd, en bij het luide applaus na de laatste woorden van den spreker behoefde de Voorzitter slechts weinig te zeggen om den heer van Cappelle de overtuiging te schenken, dat de toehoorders hem met groote belangstelling hadden gevolgd; de Voorzitter zeide den spreker hartelijk dank voor zijne rede, die op meesterlijke wijze de aanwezigen een blik had doen slaan in een der groote vraagstukken van den tegenwoordigen tijd.

Op verzoek van den heer E. G. A. Fol verklaarde de heer van Capelle zich bereid een uittreksel van zijne niet op schrift bestaande redevoering ter beschikking te stellen van het Bouwkundig Weekblad. 1)

De heeren J. H. Leliman, H. J. Mondt en G. van Driel werden daarna door den Voorzitter uitgenoodigd zes aandeelen uit te loten der 5% leening groot *f* 32.000. De nummers 6, 99, 123, 213, 298 en 308 werden uitgeloot.

De bijeenkomst werd daarna door den Voorzitter verdaagd.

Donderdag 28 Mei, 's morgens 11 ure.

Tegenwoordig waren: de Bestuursleden, de heeren C. Muysken, Voorzitter, J. R. de Kruyff, Vice-Voorzitter, J. F. Klinkhamer, Penningmeester, A. A. Bekaar, F. H. van Malsen, I. H. J. van Lunteren en J. Verheul Dzn., en de Secretaris C. T. J. Louis Rieber;

1) Zie Bouwkundig Weekblad N°. 27 van 7 Juli 1894, en volgende.

het Eere-lid de heer A. N. Godefroy;

de leden, de heeren: H. P. van den Aardweg, G. J. Aberson, H. P. Berlage Nzn., G. Brouwer Jr., Arn. A. M. Bruning, G. van Driel, P. Evekink, E. G. A. Fol, F. W. van Gendt J.Gzn., G. J. van der Goes, J. J. R. Grinwis, J. C. de Groot, J. de Haan, G. J. Hennink, J. B. Jager, M. de Jong, F. M. L. Kerkhoff, P. Kleiweg Dyserinck, A. W. Meijneken, J. G. Michielse, Nic. Molenaar, D. C. Molenkamp, M. J. Mondt, J. A. Mulock Houwer, J. Mutters Jr., J. E. G. Noordendorp, Alb. Nijland, B. J. Ouëndag, F. W. M. Poggenbeek, P. du Rieu Fzn., J. van Sluis, A. Stoutjesdijk, M. Symons, W. A. Tenckinck, P. Tirion, D. Verheul Jr., A. J. Vreeswijk, H. Wakkie en H. J. Wolter.

Ten ongeveer elf ure heropende de Voorzitter de bijeenkomst en bracht de prae-adviezen van het Bestuur over de antwoorden der Afdeeling op de tien gestelde vragen in behandeling, er aan herinnerende dat deze prae-adviezen allen tijdig in het Bouwkundig Weekblad waren opgenomen, zoodat de leden er behoorlijk kennis van hadden kunnen nemen. (*)

Die op de vragen 1, 2, 3, 4 en 7 gaven geene aanleiding tot discussie.

De conclusie van het prae-advies over de 10e vraag, daarna aan de orde gesteld, werd voorgelezen. Het luidt aldus: „Redenen waarom het ten zeerste overweging verdient, of de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst niet de noodige stappen moet doen ten einde in dien minder gunstigen toestand verbetering te brengen, door het uitreiken van een diploma, na afgelegd examen, en het bevorderen van de middelen om de kundigheden te verkrijgen die daarvoor zullen worden vereischt."

De heer P. Evekink deelde mede, dat in de Afdeeling Arnhem een onaangename kwestie over deze zaak was ontstaan, naar aanleiding van een artikel in de Arnhemsche Courant, waarin gewezen werd op het groote gewicht van het examen, zooals dat wordt afgenomen voor de opzichters van den Rijks Waterstaat. Velen der aspiranten komen alleen op, om het diploma te verkrijgen voor het examenvak bouwkunde. De Afdeeling Arnhem was van meening, dat men het uitreiken van een diploma aan hen die wel voldaan hebben, maar niet geplaatst kunnen worden, moet afschaffen, en ook spreker hoopte, dat zoo spoedig mogelijk zal voldaan worden aan de conclusie van het prae-advies.

Door den heer J. B. Jager werd er op gewezen, dat deze zelfde zaak ook aanhanging is bij de Maatschappij van Nijverheid; bij verheugde er zich in, dat zij thans ook hier te berde werd gebracht en hoopte op goede resultaten er van.

De heer A. W. Meijneken vroeg, of het alleen opzichters zijn, die geëxamineerd zullen worden of ook personen die zich later willen vestigen als architekt.

Aan den laatsten spreker antwoordde de Voorzitter, dat wanneer een bouwkundig opzichter het bedoelde examen heeft afgelegd, het aan hem is overgelaten zich later als architekt te vestigen; niemand kan hem beletten dit te doen. Het diploma zal niet den titel van architekt mogen vermelden. Het eischen van een diploma voor opzichter zal ook in het belang van den architekt zijn, niet minder echter zal het ten goede komen aan de opzichters zelven. Men zal een waarborg hebben knappe opzichters te verkrijgen.

In dit geval wenschte de heer Meijneken, dat in de eerste plaats een diploma voor architekten ingesteld en daarbij gelet zou worden op de eischen van de theorie en de praktijk.

De Voorzitter merkte op, dat bij de Wet voorzien is in een diploma voor Bouwkundige Ingenieurs of architekten.

Het hoofddoel was, volgens den heer J. F. Klinkhamer, opzichters te kunnen krijgen die meer beduiden dan de gewone, en hen in de gelegenheid te stellen hun voordeel te doen voor hun verdere loopbaan. Er was wel in dien zin een examen voor opzichters van den Waterstaat, maar nog geen voor bouwkundige opzichters.

De heer J. E. G. Noordendorp juichte het voornemen van het Bestuur ten zeerste toe. Gewoonlijk ontvangt men op een openbare vraag naar een opzichter een zee van brieven met getuigschriften, die echter altijd eenigszins gevaarlijk zijn, en moeielijk een beslissing doen nemen. Het in te stellen diploma zou van zeer veel praktisch nut zijn, omdat het èn in het belang van de architekten, èn in dat van de opzichters zal zijn.

De heer F. M. L. Kerkhoff gaf den raad bij de Regeering aan te dringen op regeling van staatswege.

Dit kan wel gevraagd worden, meende de Voorzitter, maar men zal op spoedige inwilliging niet mogen rekenen; binnen de eerste vijf jaren zal men zeker niet geholpen worden. Indien de Maatschappij het initiatief neemt, dan zal dit de bevoegdheid van den Staat niet verminderen om de zaak later over te nemen. Misschien zou de Maatschappij met dat initiatief zelfs pressie op die Staatsregeling uitoefenen.

Omdat er reeds een examen bestaat voor opzichters van den Waterstaat, wilde de heer Kerkhoff nu aandringen op het geven van een diploma voor Bouwkundige opzichters.

De Voorzitter herhaalde zijne meening, dat door het initiatief der Maatschappij de regeering te eerder tot regeling zal overgaan. Daardoor zou niets benadeeld, integendeel de goede zaak bevorderd worden.

De heer F. H. van Malsen wees er op, dat de Staat een examen voor opzichters afneemt, niet omdat deze dat in 't algemeen nuttig acht, maar wel voor zijn eigen ambtenaren noodig heeft, en gaf den raad thans zelf een examen af te nemen voor onze eigen opzichters.

Ook de heer H. Wakkie juichte het denkbeeld van het Bestuur zeer toe, maar achtte de eischen nog al hoog. Een splitsing van het examen in twee of drie deelen, kwam hem daarom wenschelijk voor. Hier te lande wordt het examen voor opzichter van den Waterstaat in eens afgenomen; in Ned. Indië wordt eveneens zulk een examen afgenomen, maar in drie achtereenvolgende gedeelten, telkens vóór verhooging in rang. Wilde men het examen op die wijze inrichten, het diploma zou dan den graad van ontwikkeling aangeven.

De Voorzitter wees er op, dat het eigenlijke programma hier nog niet behandeld kon worden, maar alleen het beginsel aan de orde was. Wanneer daarover een besluit zal zijn genomen, zal over details en een programma van

(*) Bouwkundig Weekblad N°. 18 van 2 Mei, N°. 19 van 9 Mei, N°. 20 van 16 Mei en N°. 21 van 23 Mei 1891.

eischen gesproken kunnen worden. Het verkieslijkst is, dat het Bestuur in September zulk een programma van eischen in behandeling zal brengen.

De heer Wakkie erkende een detail besproken te hebben, maar het was alleen zijne bedoeling geweest daarop de aandacht te vestigen.

De heer J. de Haan wees op de dringende behoefte aan goede opzichters, maar achtte het afnemen van een examen niet de juiste manier om ze te krijgen. Volgens zijn gevoelen hadden diploma's, af te geven na onderzoek en verkregen inlichtingen bij patroons van den opzichter, meer waarde.

Diploma's van rijkswege achtte de heer J. A. Mulock Houwer de meest gewenschten. Spreker uitte de vrees, dat wanneer deze Maatschappij diploma's instelt, andere vereenigingen dit voorbeeld zullen gaan volgen; zijns inziens is het tevens nuttig te onderzoeken of een dergelijke stroom niet zou zijn tegen te gaan.

Juist om de concurrentie en den stroom te stuiten, wilde de heer F. M. L. Kerkhoff regeling van staatswege.

De heer van Malsen was het met de beide vorige sprekers niet eens; de Staat doet in zijn eigen belang examens afnemen, niet echter ten behoeve van het publiek. Wanneer nu een zeker soort van jalousie het eenige is wat tegen de examens vanwege de Maatschappij is aan te voeren, meende de heer van Malsen het toch maar te moeten wagen. Verzoeken aan de Regeering hebben veel kans aan den kapstok te worden gehangen en de gewenschte regeling zal jaren op zich doen wachten. Bovendien kan men den Staat toch niet vragen voor alles diploma's uit te reiken, na gebleken bekwaamheden.

Door den heer J. G. Michielse werd de vraag gedaan of de denkbeelden van het Bestuur der Maatschappij en van den heer de Haan niet te combineeren zouden zijn. Een dergelijke onderlinge aanvulling zou zeker tot iets goeds leiden.

De heer de Haan zag in de besproken concurrentie geen kwaad; allen hebben een doel voor oogen, — laten allen dus, als zij dat wenschen, diploma's uitreiken.

Door den heer E. G. A. Fol werd gewezen op de diploma's welke door de Maatschappij van Toonkunst worden gegeven, na afgelegd examen; dit zijn dus eveneens bewijzen van bekwaamheid door partikulieren afgegeven.

Ook de heer J. R. de Kruyff zag geen groot gevaar in het verleenen van getuigschriften door andere vereenigingen dan de Maatschappij, en wees er op, dat vroeger door den Staat diploma's voor nuttige handwerken werden uitgereikt. Toen de Staat dit gestaakt heeft, werden door de Vereeniging Tesselschade zulke diploma's verleend, zonder dat dit voorbeeld is gevolgd geworden door de concurreerende Vereeniging Arbeid Adelt.

De heer A. Stoutjesdijk bracht den heer van Malsen onder het oog, dat de Staat wel degelijk examens afneemt ten behoeve van partikulieren, zoo b.v. die voor Bouwkundig Ingenieur aan de Polytechnische School.

De heer van Malsen hield echter vol, dat de Staat toch die examens doet afnemen omdat ze die ambtenaren voor zich zelven noodig heeft. Ware dit niet het geval, de Staat zou dit ook niet doen.

De Voorzitter, de besprekingen sluitende, herinnerde dat de zaak was opgevat om zichzelf te helpen, en meende de conclusie te mogen maken, dat de vergadering het wenschelijk acht, dat door de Maatschappij diploma's zullen worden uitgereikt. Daarom stelde spreker voor, dat de vergadering het Bestuur opdrage een programma van eischen en nadere voorstellen te ontwerpen, en deze in de September-vergadering ter tafel te brengen, — een voorstel hetwelk zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen.

Het prae-advies over vraag 5 werd zonder discussie aangenomen; dat over vraag 6 lokte echter weder eenige besprekingen uit.

De heer J. B. Jager kwam op tegen de conclusie, dat het onderzoek van verfstoffen meer eigenaardig lag op den weg van den technoloog. Volgens hem waren het de architekten die de materialen moesten keuren, en daarom moesten ook zij de kunde bezitten om verfstoffen te onderzoeken, waarom de conclusie behoorde te worden veranderd.

De heer J. Verheul Dzn. deelde mede dat hij, als rapporteur, uit de door eenige Afdeelingen ingezonden antwoorden de conclusie had getrokken, dat men het onderzoek aan een technoloog moest opdragen. Een goed bouwkundig opzichter moest al zoo veel kennen, dat zulk een onderzoek niet van hem verwacht kon worden.

Hierop antwoordde de heer Jager, dat hij bij den opzichter geen uitgebreide kennis van scheikunde wenschte, maar wel eenig begrip er van, zoodat hem kon worden opgedragen het eenvoudige onderzoek van loodwit, zinkwit, enz.

De heer Klinkhamer kon niet met den heer Jager medegaan, waar deze van eenvoudig onderzoek sprak. Het chemisch onderzoek van lood- en zinkwit is niet zoo eenvoudig, en den opzichter ontbreken de benoodigdheden daartoe.

De heer Jager begreep niet, dat het aanschaffen van een paar reageerbuisjes, enkele reagenzen en wat gedistilleerd water bezwaar kon opleveren. Meer was niet noodig. Spreker bleef beweren, dat het door hem bedoelde onderzoek eenvoudig was, maar erkende dat het voor andere dan de genoemde verfsoorten in het algemeen vrij omslachtig is.

De heer Rieber noemde de door den heer Jager opgegeven hulpmiddelen onvoldoende voor een onderzoek, en wees er op, dat het onderzoeken van verfstoffen, zelfs onaangemaakte, o.a. voor de studeerenden aan de Polytechnische School, zeer veel moeite veroorzaakt. Er zijn thans proefstations, en hij meende dat men wel deed het onderzoek daar te doen plaats hebben.

Door den heer Jager werd daarna melding gemaakt van zeer eenvoudige proeven, door hem in eene vergadering der Afdeeling te Groningen genomen, en bleef er bij, dat eenige kennis van scheikunde voor den opzichter gewenscht is.

Nog bracht de heer E. G. A. Fol in het midden, dat in de vraag, door het Bestuur gesteld, niet uitsluitend van lood- en zinkwit gesproken wordt, maar in het algemeen van aangemaakte verfstoffen. Deze te onderzoeken is zeer lastig en geen werk voor een opzichter.

Deze zienswijze werd gedeeld door den heer Klinkhamer, die er op wees hoe bezwaarlijk het is, nadat de olie door ether uit de verf is getrokken, het overige te onderzoeken.

De heer J. E. G. Noordendorp verklaarde het geheel eens te zijn met de beide laatste sprekers, en voegde

er aan toe, dat loodwit, menie en zinkwit voor de gemeentewerken te Leeuwarden onder toezicht van een praktisch opzichter worden gereed gemaakt, maar dat het eigenlijke onderzoek door een chemicus plaats heeft. Spreker had over de vraag een scheikundige geraadpleegd, en diens oordeel was, dat een moeilijk en tijdroovend werk als het onderzoek van aangemaakte verven, nimmer aan een opzichter kan worden overgelaten.

Hierna sloot de Voorzitter de discussie en werd op diens voorstel het præ-advies zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

De præ-adviezen op de vragen 8 en 9 gaven daarna geen aanleiding tot bespreking. Nu zij allen behandeld waren, richtte de Voorzitter een woord van dank tot de Afdeelingen, die door hare antwoorden getoond hadden de onderwerpen te hebben bestudeerd. Ook voor het volgende jaar zou het Bestuur wederom eenige vragen stellen, in de hoop dat de belangstelling daarin gaande zou blijven.

Inmiddels had de Voorzitter den heer Nic. Molenaar onder de aanwezige leden opgemerkt, en met een hartelijk woord van waardeering overhandigde hij hem de Zilveren Medaille, voor ontwerpen van uitgevoerde bouwwerken op de Tentoonstelling van Bouwkunst behaald. De heer Molenaar dankte het Bestuur voor deze hem toegekende onderscheiding.

De Voorzitter bracht daarna het rapport ter sprake van de Commissie, na de September-vergadering van 1890 door het Bestuur benoemd om de vraag te beantwoorden: Op welke wijze moet de verzekering van werklieden gesloten worden? Het rapport dezer Commissie, bestaande uit de heeren F. H. van Malsen, J. C. Spakler Jr., en L. D. P. Haalmeijer, werd voorgelezen. (Dit is opgenomen in het Bouwkundig Weekblad No. 22 van 30 Mei j.l.

De heer W. A. Tenckinck bracht hulde aan dit rapport en de samenstellers er van, en gaf als zijn meening te kennen, dat men met de verzekering op het rechte pad was gekomen. Tevens hulde brengende aan het initiatief van het Bestuur, drukte spreker de hoop uit, dat de zaak nu ook in goede handen mocht blijven. Te 's Hage was men sedert het laatste jaar op den goeden weg. Het nu gevallen besluit zal voor hem, spreker, niet voordeelig zijn, maar wellicht zal de onderlinge verzekering het middel kunnen zijn tot betere waardeering der verzekering, tot harmonie tusschen de betrokkenen en wellicht ook tot verkrijging van een goedkoopere premie. En tusschen haakjes, zeide spreker, wil nu verder met de uitvoering van het genomen besluit niet dralen, vooral ook om een einde te maken aan zoo vele pogingen, ook van hoog geplaatste personen, om de goede zaak der verzekering tegen ongelukken te bepraten en nog eens te bepraten, doch om niets tot stand te laten brengen. Mocht het alzoo spoedig mogen blijken, dat de ten vorigen jare door de Maatschappij gestelde vraag eene gelukkige geweest zij.

De Voorzitter betuigde daarna den samenstellers van het rapport dank voor hun werk, dat door den druk openbaar zal worden gemaakt.

De heer Fol gaf nog den raad, om ook een werkman in den voorgestelden raad van commissarissen op te nemen, waarop de heer van Malsen antwoordde, dat de Commissie dezelfde meening was toegedaan, al ware het alleen omdat de werklieden elkander zelve zoo goed weten te controleeren.

Hierna deelde de Voorzitter mede, dat van den heer J. de Haan een schriftelijk voorstel was ingekomen, waarvan de conclusie aldus luidt: *dat er eene Commissie benoemd worde tot vorming van een weduwenfonds en zij daarvoor de plannen ter goedkeuring op een najaarsvergadering overlegge, om met 1892 tot de werkelijkheid te behooren.* De Voorzitter betuigde zijn leedwezen, dat dit voorstel slechts één dag vóór de Vergadering was ingekomen. Het behelsde een vrij ingrijpende zaak, waarover de vergadering wel niet zou wenschen nu dadelijk een beslissing te nemen. Men zou echter wel een Commissie kunnen benoemen, zooals werd gevraagd, maar beter is het de zaak eerst in het Bestuur te behandelen en te wachten, totdat dit op de September-vergadering een præ-advies zal hebben uitgebracht.

Tot toelichting zeide de heer de Haan, dat in de laatste jaren door de Maatschappij veel was gedaan voor de werklieden, en dat het nu tijd werd eens aan zich zelf te gaan denken. Reeds in 1876 was over zulk een fonds gesproken geworden; toen kwam het niet tot stand, maar als dit thans wel geschiedde, zou daardoor het 50-jarig bestaan der Maatschappij waardig gevierd worden. Ook de spreker was voor een præ-advies in September; hij zeide, dat het voorstel eigenlijk niet was ingediend, om dadelijk op deze vergadering te worden behandeld.

Het deed den Voorzitter genoegen te vernemen, dat de heer de Haan met het Bestuur medeging, en hij beloofde het præ-advies in September te zullen geven.

De vergadering werd vervolgens voor korten tijd geschorst.

Na de pauze werd in de eerste plaats de wijze van viering van het vijftigjarig bestaan der Maatschappij in behandeling genomen.

De Voorzitter deelde mede, dat in een der laatste Bestuursvergaderingen de vraag was gerezen, of men het vijftigjarig bestaan zou herdenken. Algemeen waren de Bestuursleden van gevoelen, dat een feest bij die gelegenheid zeer wenschelijk zoude zijn; in de eerste plaats wilde het Bestuur echter de meening der leden daarover kennen. In de April-vergadering van de Voorzitters en Secretarissen der Afdeelingen met het Bestuur is de feestviering reeds ter sprake gebracht, en eenparig was men daar het gevoelen toegedaan, dat het feit niet onopgemerkt mocht worden voorbijgegaan. Ook was men van gevoelen, dat de kosten voor het feest moesten gevonden worden uit andere bronnen dan de maatschappelijke kas, en in hoofdzaak uit vrijwillig verstrekte bijdragen. Het Bestuur heeft zich daarna gewend tot de Afdeelingen, om het denkbeeld reeds bij hare leden te bespreken, en zoo mogelijk feestplannen te ontwerpen en deze in te zenden vóór Mei, opdat het Bestuur daaruit eene keuze zou kunnen doen om een voorloopig plan op deze vergadering in omvraag te brengen. Verschillende denkbeelden werden aanbevolen, en zelfs toezeggingen voor bijdragen gedaan, waaromtrent het Bestuur insgelijks een vraag tot de Afdeelingen had gericht. Het spreekt van zelf, dat het Bestuur nu nog niet met een afgerond plan voor den dag kan komen; het zal slechts een concept-programma aanbieden ter bespreking. Dit bevat het volgende: 1° het houden van een congres, 2° de uitgaaf van een gedenkschrift, 3° het uitschrijven van een prijsvraag, waarvoor beschikbaar worden gesteld als eerste prijs een Gouden Medaille of de waarde daarvan in geld, en als tweede prijs een Zilveren Medaille; 4° het houden van een gemeenschappelijken maaltijd, en 5° een feestavond na afloop van dien maaltijd. Bovendien was in overweging genomen om eene uitgave te bezorgen van uitgevoerde bouwwerken uit den laatsten tijd, maar omtrent de kosten daarvan had men nog geene voldoende gegevens. Hiermede had de Voorzitter een schema gegeven van de wijze van herdenking, waarover het Bestuur nu gaarne de meening der leden zou vernemen.

De heer P. du Rieu Fzn. vestigde de aandacht van het Bestuur nog op een voorstel door de Afdeeling 's Gravenhage gedaan, om een tentoonstelling te organiseeren van oude gildeproeven.

De heer J. E. G. Noordendorp deelde mede, dat uit den brief van het Bestuur aan de Afdeelingen bleek, dat het Bestuur het uitschrijven van een prijsvraag minder wenschelijk achtte. Nu echter daarop was teruggekomen, juichte spreker dit zeer toe, en deed hij de vraag of het geen overweging zou verdienen, om die prijsvraag te doen bestaan uit het leveren van een gemotiveerd leerplan voor ambachts-, dag- en avondscholen.

Ook de heer J. de Haan wilde een steentje bijdragen tot het opmaken van een programma, en stelde voor den feestavond van het programma te schrappen.

De heer P. Eyckink vroeg of hij het goed begrepen had, dat de gelden vrijwillig moesten bijeengebracht worden. Het Bestuur der Afdeeling Arnhem had niet op de April-vergadering vertegenwoordigd kunnen zijn, en dus wist hij niet wat daar besproken was geworden.

De Voorzitter, den laatsten spreker terstond beantwoordende, zeide dat volstrekt geen pressie zou worden uitgeoefend, maar het Bestuur gaarne ook in klinkende munt bewijzen van sympathie voor het feest zou ontvangen, echter geheel vrijwillig gegeven. Men moet natuurlijk dien steun nog afwachten, en van de uitgebreidheid daarvan zal het meer of minder luisterrijke van het feest afhangen.

De heer Klinkhamer verzekerde daarna den heer de Haan, dat het Bestuur geen voornemen had zelve op den feestavond comedie te spelen, maar alleen de gelegenheid wilde verschaffen om, indien de geest getuigde bij de leden, van hunne gaven te doen blijken.

Door den heer Jos. Th. J. Cuypers werd de vraag gesteld of het congres nationaal of internationaal zoude zijn, waarop de Voorzitter antwoordde, dat het Bestuur alleen een nationaal congres bedoelde.

De heer J. B. Jager herinnerde aan het voorstel der Afdeeling Groningen, om het uitgeven van eene geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst op het programma te plaatsen, waaromtrent de heer de Kruyff wel de noodige inlichtingen zou kunnen verschaffen.

Hierop werd door den heer J. R. de Kruyff geantwoord, dat het Bestuur zulk een uitgaaf reeds besproken had, lang vóór dat het voorstel was ingekomen. Nu wederom het denkbeeld was geopperd, werd de uitgaaf andermaal onderzocht, maar niet wel uitvoerbaar geacht met het oog op de geldmiddelen. Men zou verschillende leden moeten uitnoodigen tot medewerking, maar ze ook behoorlijk moeten honoreeren; de gelden daartoe noodig meende het Bestuur echter niet aan de eigenlijke feestviering te mogen onttrekken.

De heer Jager zag in, dat er geldelijke bezwaren zijn, die dan ook door de Afdeeling werden erkend, maar wanneer de leden en de Afdeelingen een som van *f* 2000 konden bijeenbrengen, zou wellicht een uitgever gevonden worden om, door die som aangemoedigd, de zaak ter hand te nemen. Op deze wijze zou bij de feestviering reeds een begin van het werk gereed kunnen zijn.

Een som van *f* 2000 noemde de heer de Kruyff nog al een bedrag, maar desniettemin te gering voor het doel. Men moest bovendien zorgen ook nog iets over te houden voor de andere feestelijkheden.

Nu het Bestuur was teruggekomen op het besluit om geen prijsvraag uit te schrijven, gaf de heer E. G. A. Fol in overweging, als onderwerp voor die prijsvraag te kiezen het leveren van eene geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst. Het zou niet zulk een groot bezwaar zijn die samen te stellen met behulp van de gegevens in het archief der Maatschappij aanwezig.

De heer Jager ontwikkelde daarop zijn denkbeeld nader; hij wenschte dat verschillende personen, bepaalde gedeelten der geschiedenis zouden behandelen, en deze onderdeelen dan tot een geheel werden samengesteld.

De Voorzitter verklaarde na deze bespreking, dat het Bestuur wel oorspronkelijk van meening was geweest, dat geen prijsvraag moest worden uitgeschreven, maar daarop was teruggekomen, omdat meerdere Afdeelingen toch een prijsvraag wenschelijk schenen te achten. Het Bestuur had het gevoelen der Afdeelingen ingewonnen omtrent de wijze van feestvieringen, en achtte het billijk aan de uitgedrukte wenschen te voldoen, voor zoover dit mogelijk was; dit kon geschieden wat betreft de prijsvraag. Over een onderwerp had het Bestuur nog niet nagedacht: wellicht kon dit zijn in den geest als de heer Fol bedoelde, maar dan eene geschiedenis over de 50 laatste jaren. Eene tentoonstelling wil het Bestuur evenmin organiseeren, omdat men dit vrij algemeen wenschelijk acht, maar dan eene tentoonstelling meer bepaald voor de leden en vakgenooten dan wel voor het publiek. Spreker antwoordde den heer Jager, dat het samenstellen van eene kunstgeschiedenis een werk van groote uitgebreidheid is, veel geld zal kosten en het aanbieden van *f* 2000 aan een uitgever weinig zou uitwerken; men zal dat niet aan één persoon kunnen opdragen, en het werk moet behoorlijk gehonoreerd worden. Het boek van Dr. Galland is reeds zeer uitgebreid, en toch schijnen velen nog meer te verwachten. Het Bestuur is teruggedeinsd voor de omvangrijkheid, en is overtuigd dat men van het werk, boven de krachten der Maatschappij gaande, moet afzien.

De heer Jager bleef aandringen op de uitvoering van zijn denkbeeld.

De heer de Kruyff verklaarde het gevoelen van den Voorzitter geheel te deelen; wanneer men het werk toch zou wenschen, dan kon het wellicht aanbeveling verdienen een uitgever te zoeken, die de zaak wilde ondernemen, wanneer de Maatschappij hem zekerheid gaf een vooraf bepaald aantal exemplaren te plaatsen. Misschien zou de zaak dan geen kosten voor de Maatschappij opleveren.

De heer van Malsen verklaarde zich niet te kunnen vereenigen met het denkbeeld om een uitgever geldelijk te steunen; tal van personen, die de zaak wetenschappelijk zullen moeten behandelen, zouden de rollen kunnen

verdeelen. Maar dit doel kan niet bereikt worden door het beschikbaar stellen van eenig geld.

De heer J. A. Mulock Houwer achtte het onderwerp ongeschikt voor een prijsvraag; zulk een werk kan geen uitvloeisel daarvan zijn, maar moet zonder dwang uit het studeervertrek te voorschijn komen, evenals een arbeid van jaren. Wij deden beter het werk geduldig af te wachten.

Ook de heer J. G. Michielse achtte de tijd voor de samenstelling veel te kort.

Volgens den heer de Kruyff was een prijsvraag in dergelijk geval altijd onpraktisch.

De heer H. J. Mondt verzocht eenige inlichtingen te mogen ontvangen omtrent het gedenkschrift en een uit te geven plaatwerk, zooals de Afdeeling 's Gravenhage dit had voorgesteld.

De Voorzitter antwoordde, dat het Bestuur de bedoeling had als gedenkschrift te geven een historisch overzicht van de Maatschappij en haren werkkring, en dat het in overweging genomen plaatwerk zou kunnen bevatten eene reeks van reproductiën naar uitgevoerde bouwwerken van de laatste tijden. Het denkbeeld van den heer du Rieu, om oude gildestukken ten toon te stellen, lachtte spreker wel toe, maar daar deze berusten in musea en bij enkele particulieren, zouden er wellicht groote bezwaren bestaan ze ter leen te ontvangen. Op de vraag van den Voorzitter of de heer du Rieu de mogelijkheid inzag om zijn denkbeeld te verwezenlijken, antwoordde deze, dat het voorstel niet van hem was uitgegaan, maar van den heer J. J. van Nieukerken te 's Gravenhage en dat deze van meening was, dat vele belangrijke zaken wel met eenige moeite zouden te krijgen zijn. De heer du Rieu verklaarde, dat het hem bijzonder veel genoegen zou doen, indien de zaak in overweging werd genomen.

De heer Klinkhamer, in eene tentoonstelling van gildeproefstukken een retrospectieve verzameling van werkstukken van ambachtslieden ziende, deed de vraag of deze niet afgescheiden kon worden van de feestviering der Maatschappij, om aan de zorgen te worden opgedragen van de Commissie uit de Afdeeling Amsterdam, die een wedstrijd zal organiseeren voor handwerkslieden. Het oude werk kon dan gevoegd worden bij de proeven van heden ten dage.

De heer du Rieu verklaarde zich zeer wel met dit denkbeeld te kunnen vereenigen.

Nog beantwoordde de Voorzitter den heer Noordendorp, en zeide dat diens denkbeeld, om als onderwerp voor de prijsvraag te kiezen het opmaken van een leerplan voor ambachts-, dag- en avondscholen zeer zeker in overweging zal worden genomen. Het Bestuur had volstrekt nog geen keuze gedaan.

Door den heer A. A. M. Bruning werd herinnerd, dat de Afdeeling Amsterdam had voorgesteld om voor de uit te schrijven prijsvragen, behalve de medaille, een geldelijke belooning toe te kennen.

Hierop antwoordde de Voorzitter, dat de gewone prijsvragen reeds waren uitgeschreven, en dat een andere in overweging werd genomen met twee prijzen, waarvan de eerste zou bestaan uit een Gouden Medaille of de waarde daarvan in geld.

Het voorloopige programma der feestviering werd daarna zonder hoofdelijke stemming aangenomen. In September zal het Bestuur een uitgewerkt programma ter tafel brengen, in de hoop dat dan tevens de gelden daarvoor kunnen worden overzien.

Op de vraag van den Voorzitter of iemand nog iets in het midden wenschte te brengen, vroeg de heer Eyckink of in het vervolg de namen der Afdeelingsleden niet in de ledenlijst konden worden opgenomen.

De Voorzitter herinnerde aan de wijze waarop de rubriek Afdeelingsleden was tot stand gekomen, nadat het Bestuur eindelijk had moeten zwichten voor den aandrang der Afdeelingen, en was van gevoelen, dat die leden buiten de Maatschappij moesten blijven. Zij zijn voor het Bestuur der Maatschappij altijd een teder punt, omdat zij als nadeelig voor de Maatschappij worden beschouwd. Zij moeten blijven voor de Afdeelingen, maar kunnen niet rechtstreeks tot de Maatschappij behooren.

De heer de Haan bracht daarna in herinnering, dat er ook vele leden, waaronder hijzelf behoort, de Afdeelingsleden als nadeelig voor de Maatschappij beschouwen.

De Voorzitter verklaarde, dat het hem genoegen deed deze verklaring van uit de leden te vernemen, waaruit andermaal bleek, dat het Bestuur niet alleen heeft gestaan met zijn gevoelen.

De Voorzitter bracht daarna openlijk dank aan het Bestuurslid den heer Th. G. Schill, voor de beschildering van het trappenhuis, die hij op zijne kosten had doen uitvoeren.

Daarna bracht de heer Klinkhamer insgelijks dank aan den Voorzitter, den heer C. Muysken, die door zijne mildheid de bibliotheek in een gezellig lokaal had doen herscheppen.

De Voorzitter drukte den leden op het hart deze goede voorbeelden te volgen. Na in herinnering te hebben gebracht, dat op welwillende wijze aan de leden de gelegenheid is verschaft om na afloop der vergadering het St. Elisabeth gesticht te bezichtigen onder leiding van den bouwmeester daarvan, den heer A. C. Bleijs, en na te hebben medegedeeld, dat de heeren Van den Berg en C°. te Amsterdam, de leden gelegenheid aanbieden om hun monsterkamer en magazijn te bezichtigen en daar alle gewenschte inlichtingen te ontvangen, sloot de Voorzitter de vergadering, een woord van dank tot de leden sprekende voor hunne opkomst; hij beval de belangen der Maatschappij in aller aandacht aan.

De heer H. J. Mondt betuigde namens de leden den Voorzitter hartelijk dank voor de uitstekende leiding der vergadering, en hoopte den heer Muysken nog lang op den presidentszetel te mogen zien.

Opgemaakt overeenkomstig de aanteekeningen gehouden op de 63ste Algemeene Vergadering.

de Secretaris,

C. T. J. Louis Rieber.

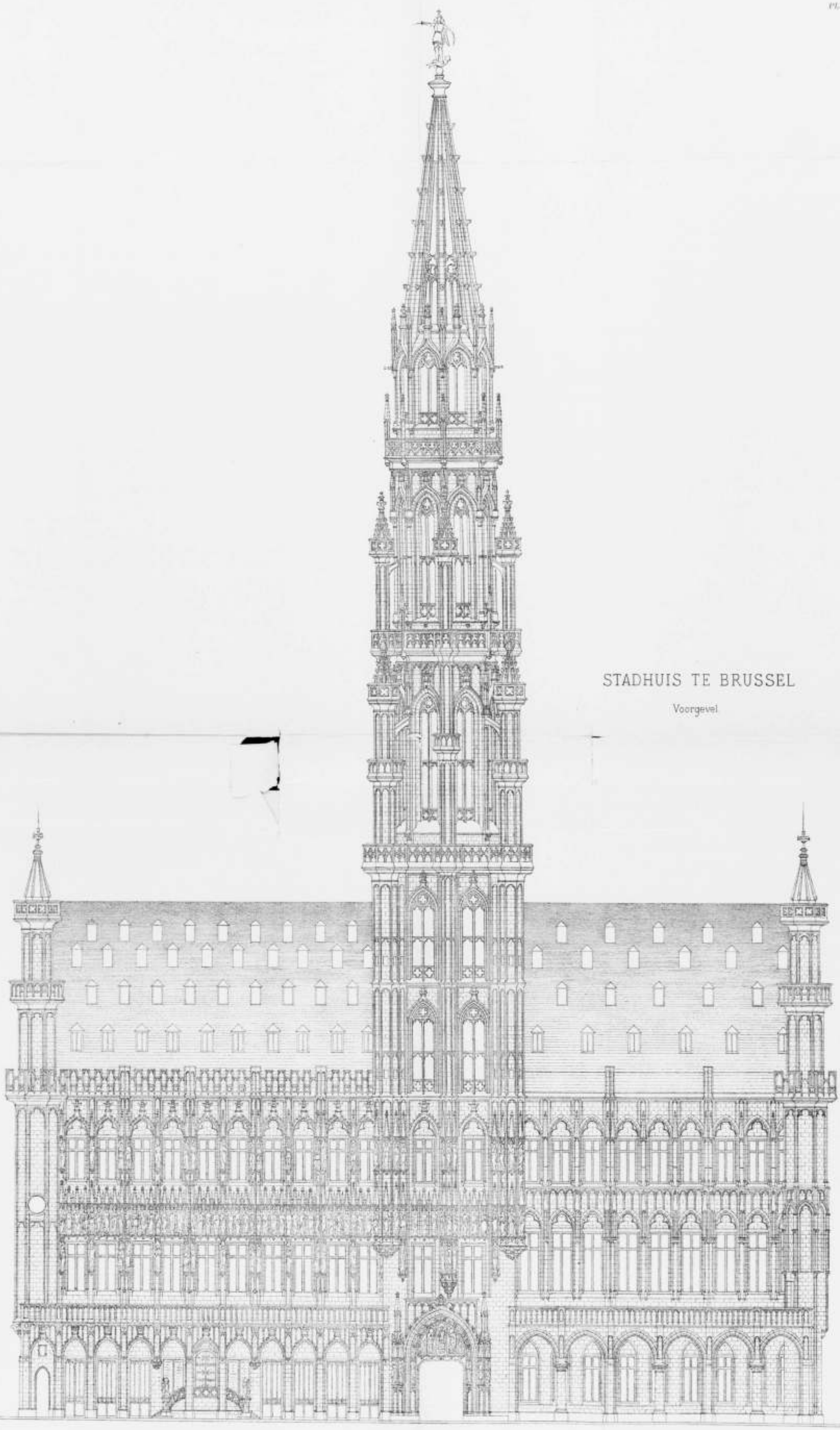

STADHUIS TE BRUSSEL

Voorgevel

Fransche Uitgave
(Deel II der Fransche Uitgave)

verdeelen. Maar dit
het beschikbaa
De heer J.
ongeschikt voo
uitvloeisel daa
studeervertrek
van jaren. W
wachten.
Ook de he
samenstelling
Volgens den
dergelijk geval
De heer H.
mogen ontvang
te geven plaat
dit had voorge
De Voorzitte
had als gedenk
van de Maatsch
overweging ge
eene reeks va
werken van de
heer du Rieu,
lachtte spreker
musea en bij
groote bezware
de vraag van
mogelijkheid in
antwoordde de
uitgegaan, maa
's Gravenhage
belangrijke zak
krijgen zijn. De
bijzonder veel
overweging wer
De heer Klin
proefstukken e
stukken van
of deze niet af
viering der Ma
opgedragen van
dam, die een w
lieden. Het oud
proeven van hec
De heer du
denkbeeld te ku
Nog beantwoo
dorp, en zeide d
de prijsvraag te
voor ambachts-,
overweging zal
strekt nog geen
Door den hee
de Afdeeling A
uit te schrijven
geldelijke beloon
Hierop antwoo
vragen reeds w

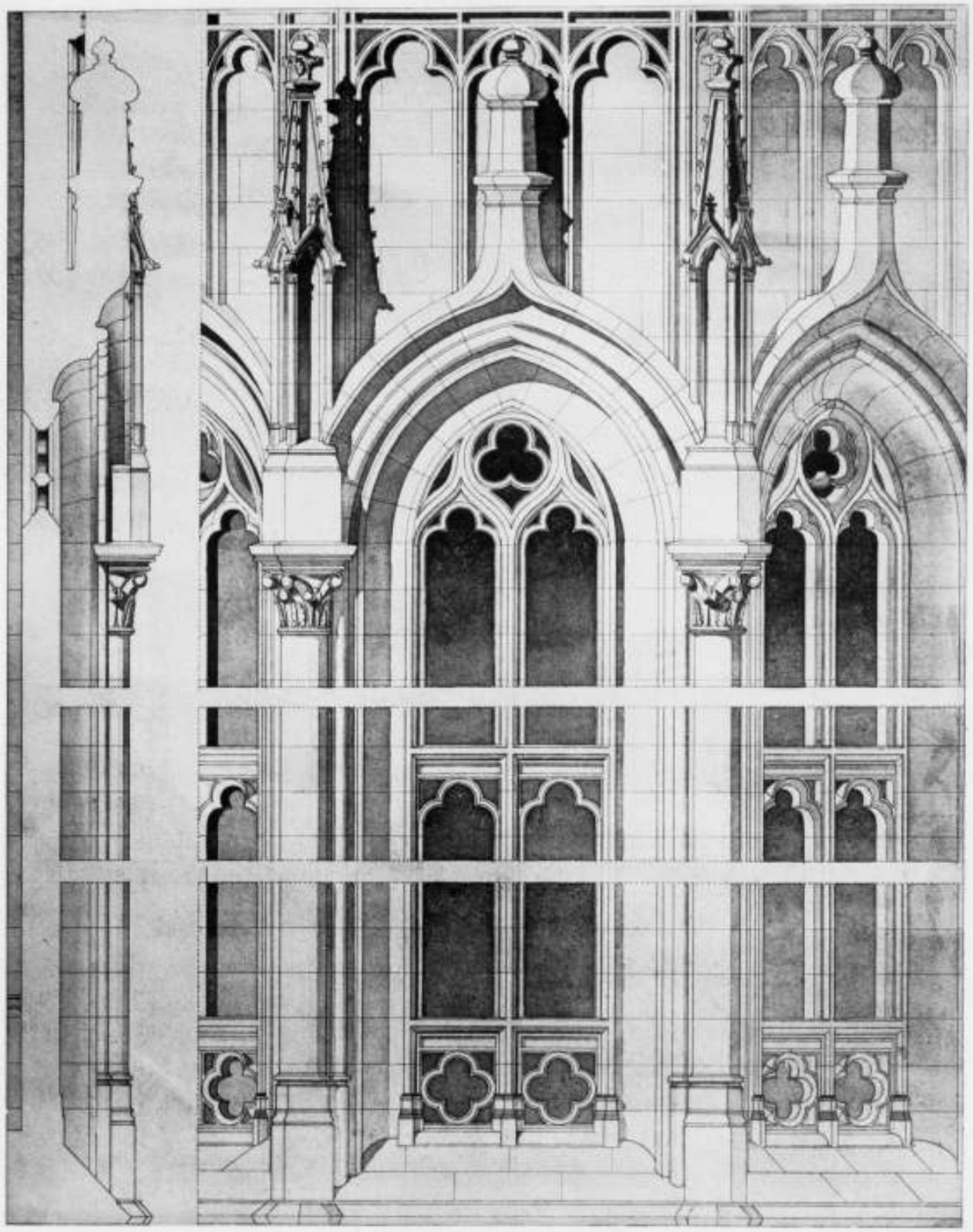

STADHUIS TE BRUSSEL
Detail van de 2e verdieping van den toren

STADHUIS TE BRUSSEL

Details van den toren

Plan van de derde verdieping

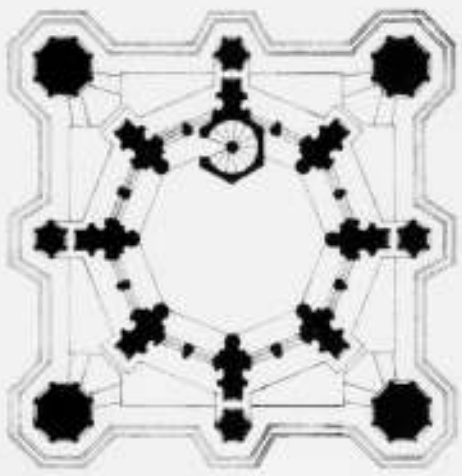

Plan van de eerste verdieping

(Veelhoekig gedeelte)

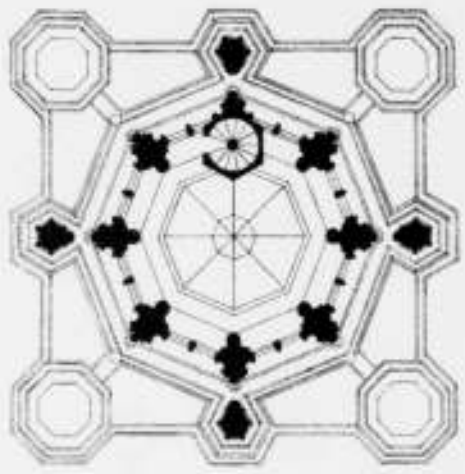

Plan van de tweede verdieping

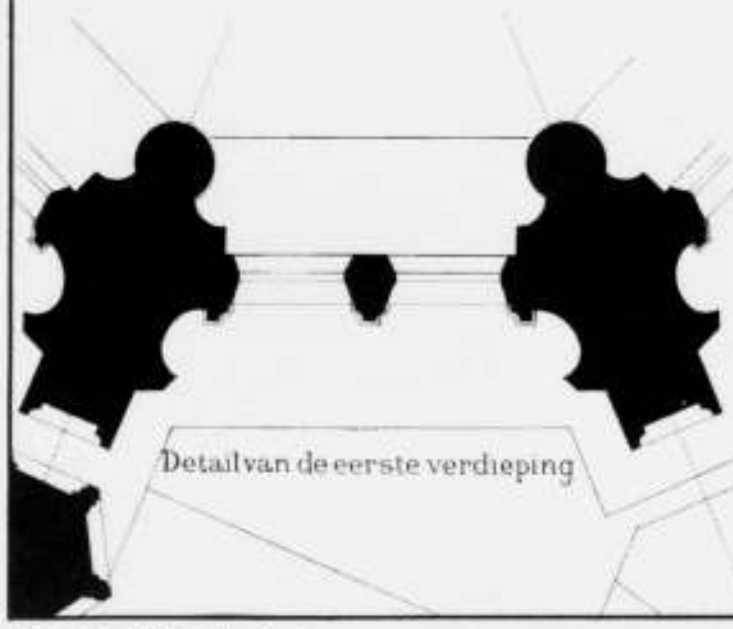

Detail van de eerste verdieping

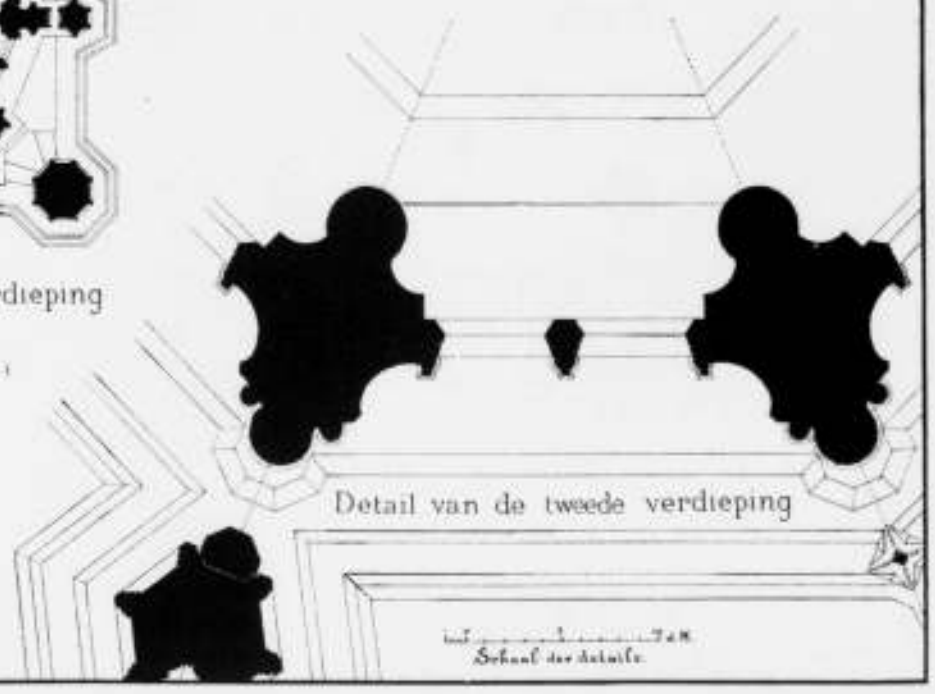

Detail van de tweede verdieping

Schaal der details

P. du Rieu Fzn.

Voorgevel

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE APELDOORN.

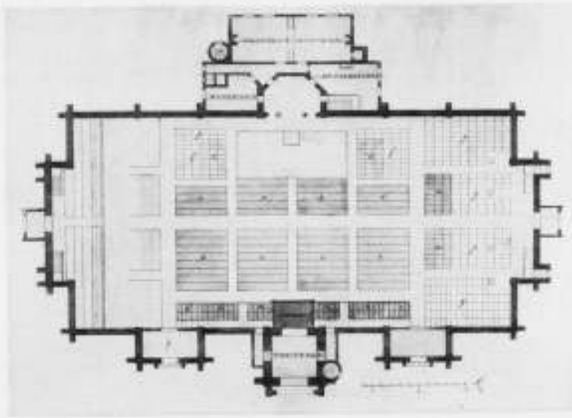

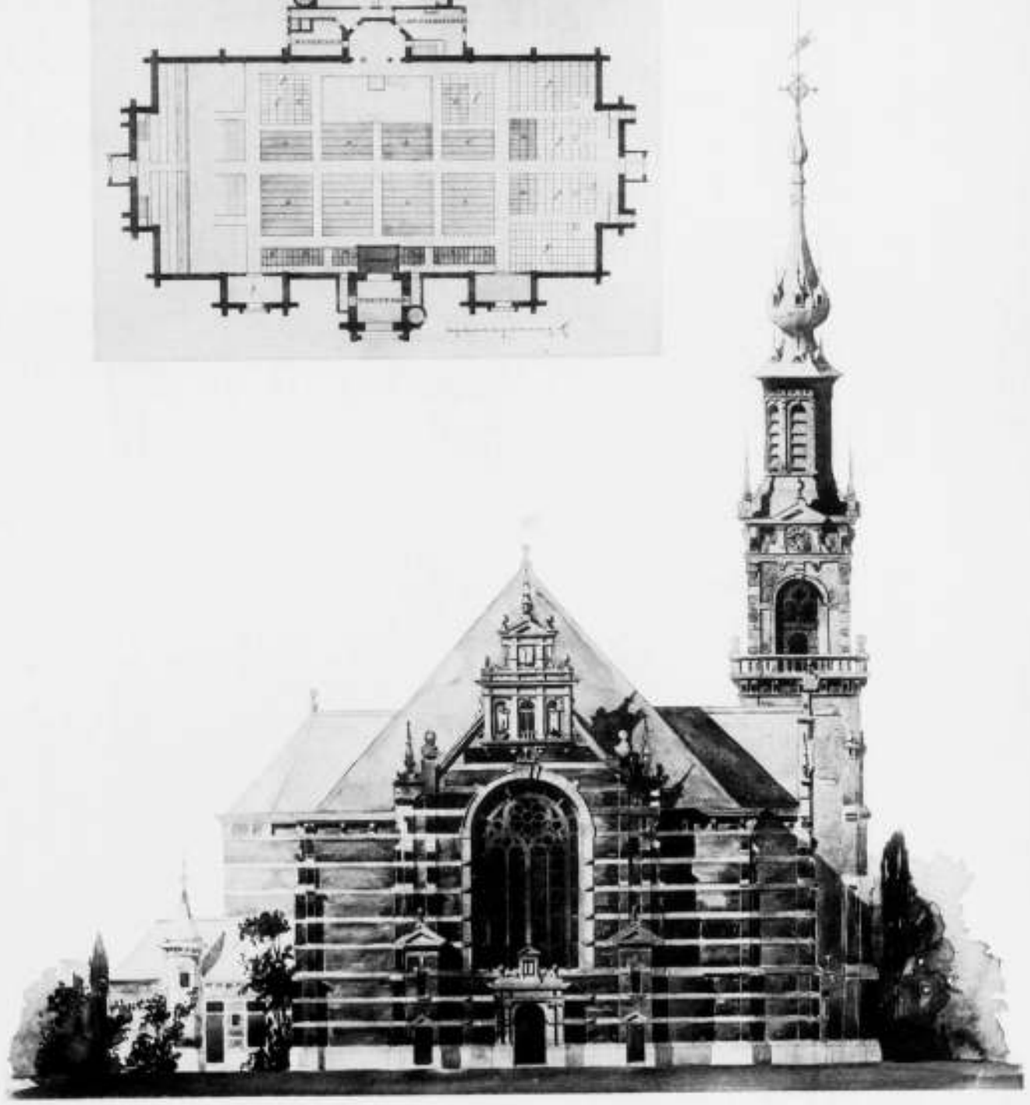

Zijgevel

P. du Rieu Fzn.

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE APELDOORN.

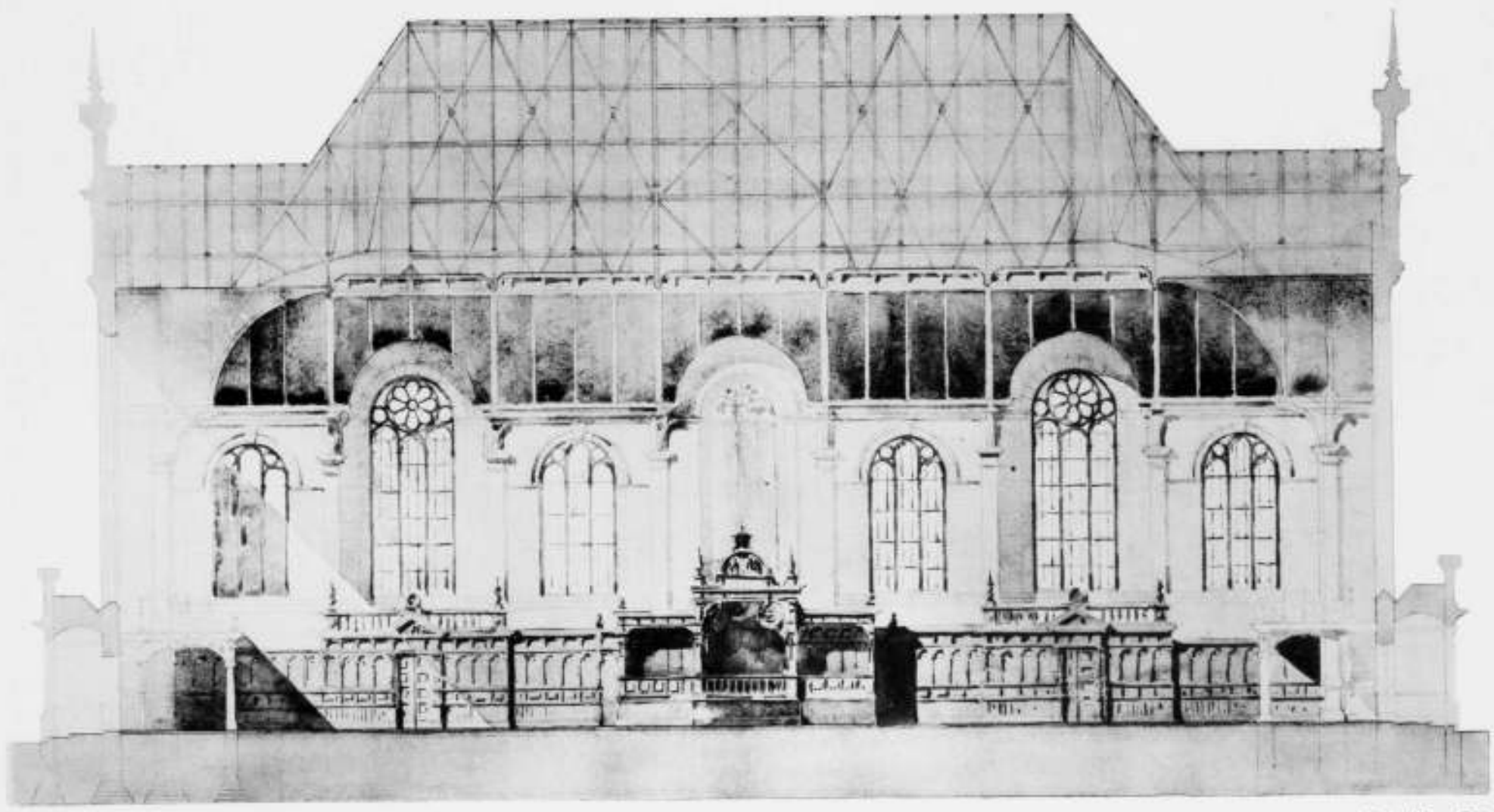

P. du Rieu Fzn.

Doorsnede over de lengte.

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE APELDOORN.

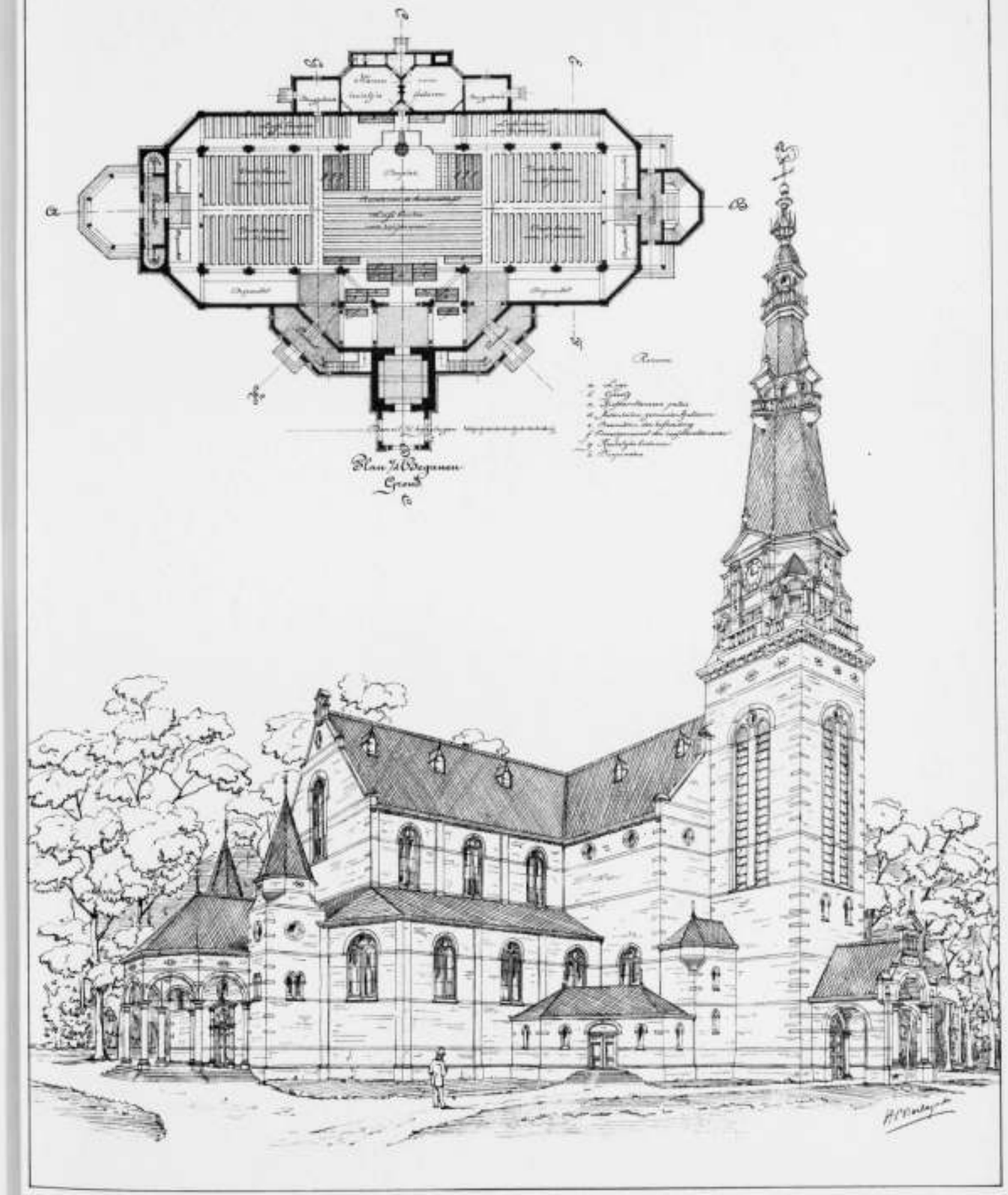

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE APELDOORN.

Bouwkundig Tijdschrift n^r Deel.
(Deel 31 der Bouwkundige Bijdragen.)

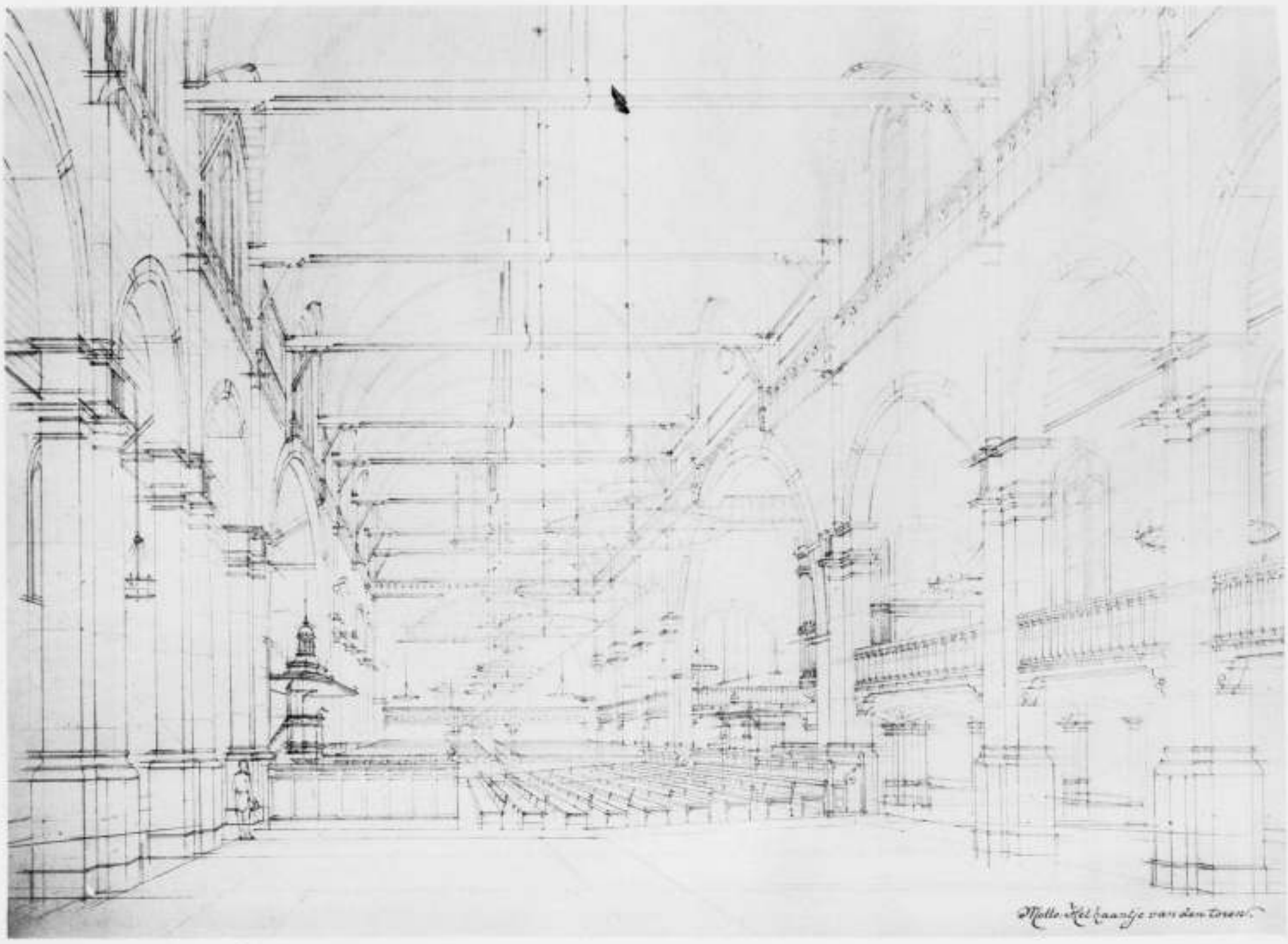

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE APELDOORN.

Bouwkundige Tijdschrift n° Deel.
(Deel 37 der Bouwkundige Bijdragen)

H. P. Berlage Nzn

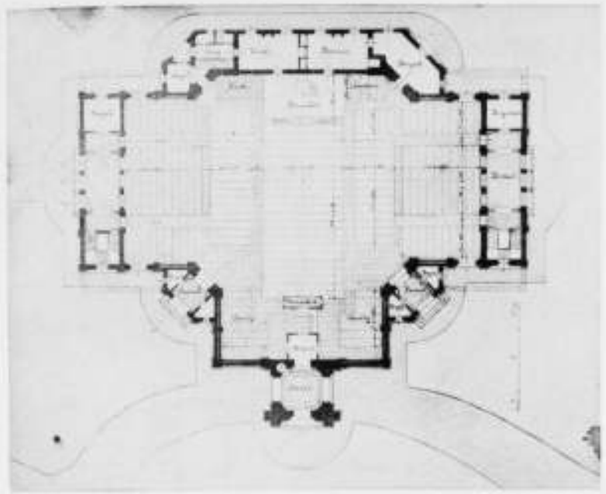

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE APELDOORN.

Bouwkundig Tijdschrift n° Deel.
Deel 33 der Bouwkundige Bijdragen.)

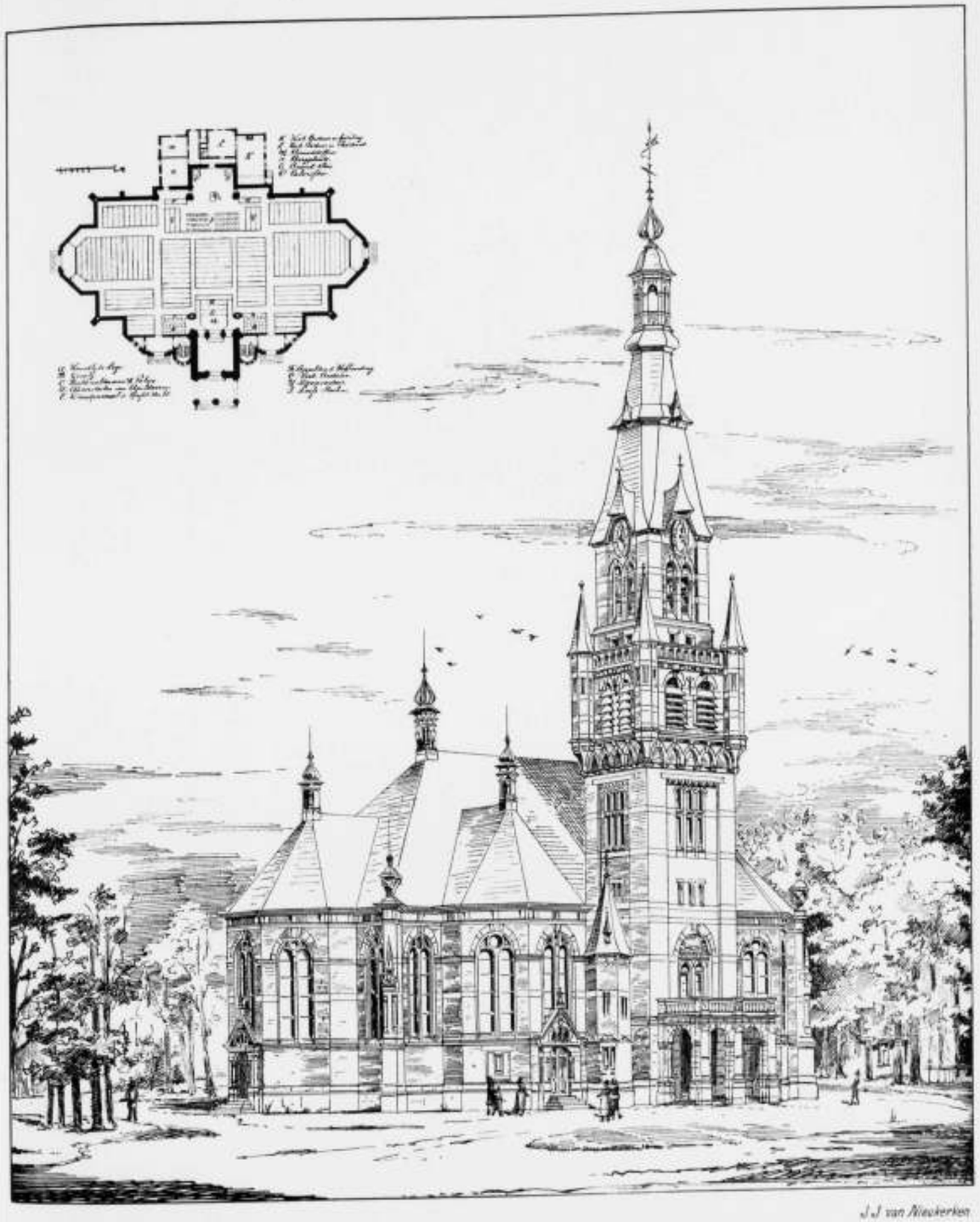

J. J. van Nieukerken

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE APELDOORN.

Bouwkundig Tijdschrift 18e Deel.
(Deel 37 der Bouwkundige Bijdragen.)

Phot. Lith. Wijnen & Mann, Arnh.

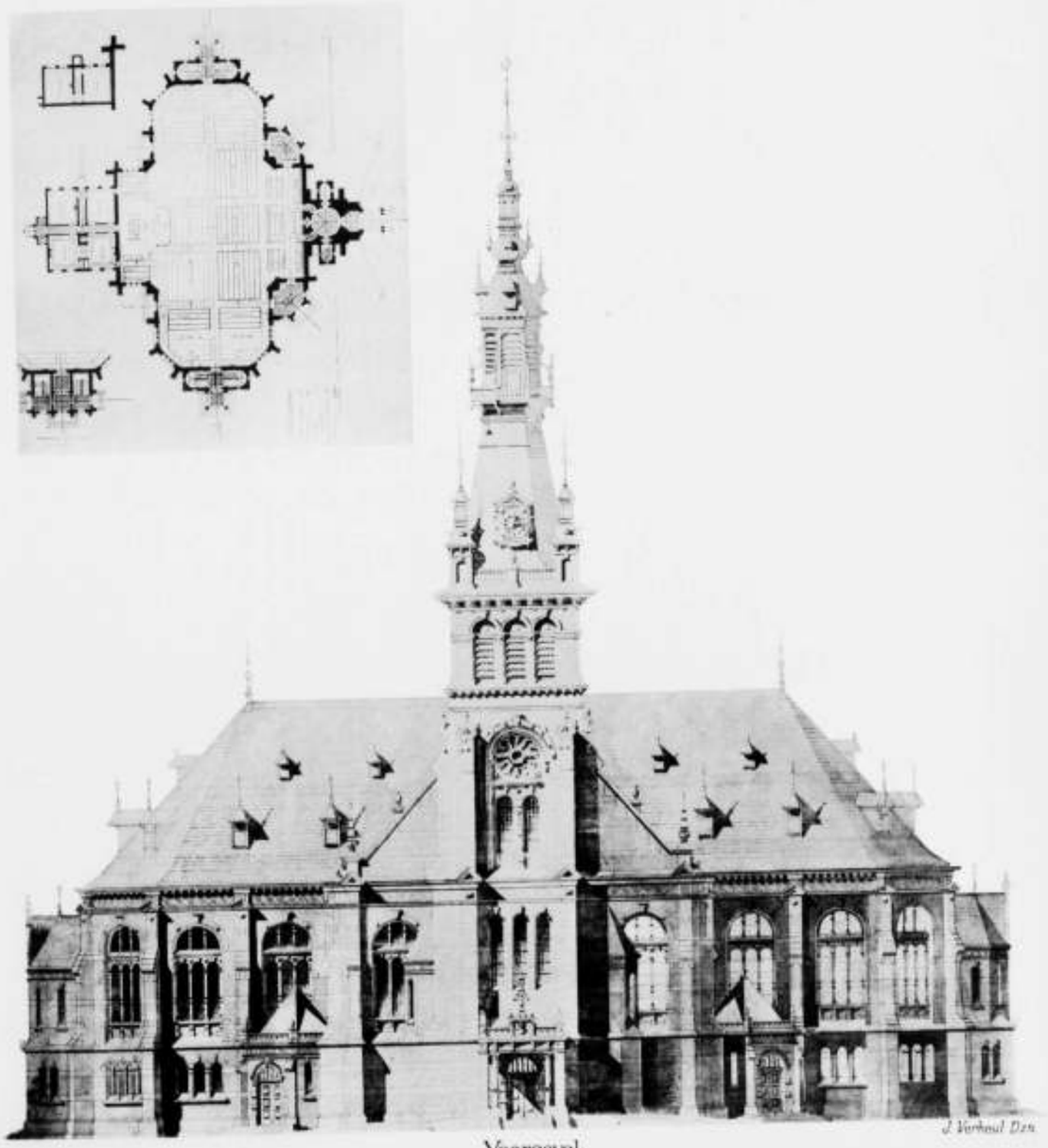

J. Verhoul Dzn.

Voorgevel

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE APELDOORN.

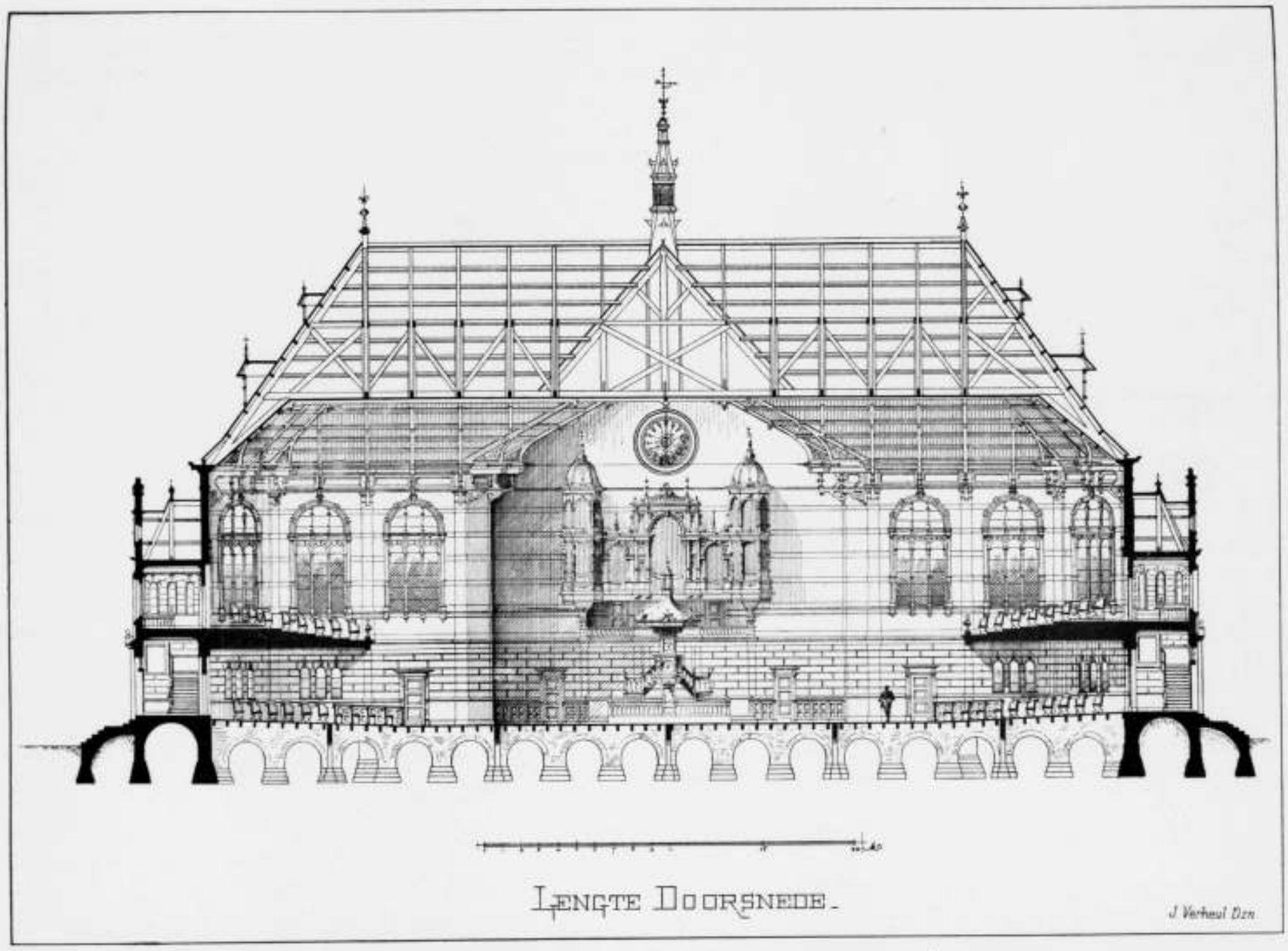

LENGTE DOORSNEDE.

J. Verheul Dzn

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE APELDOORN.

PARTERRE

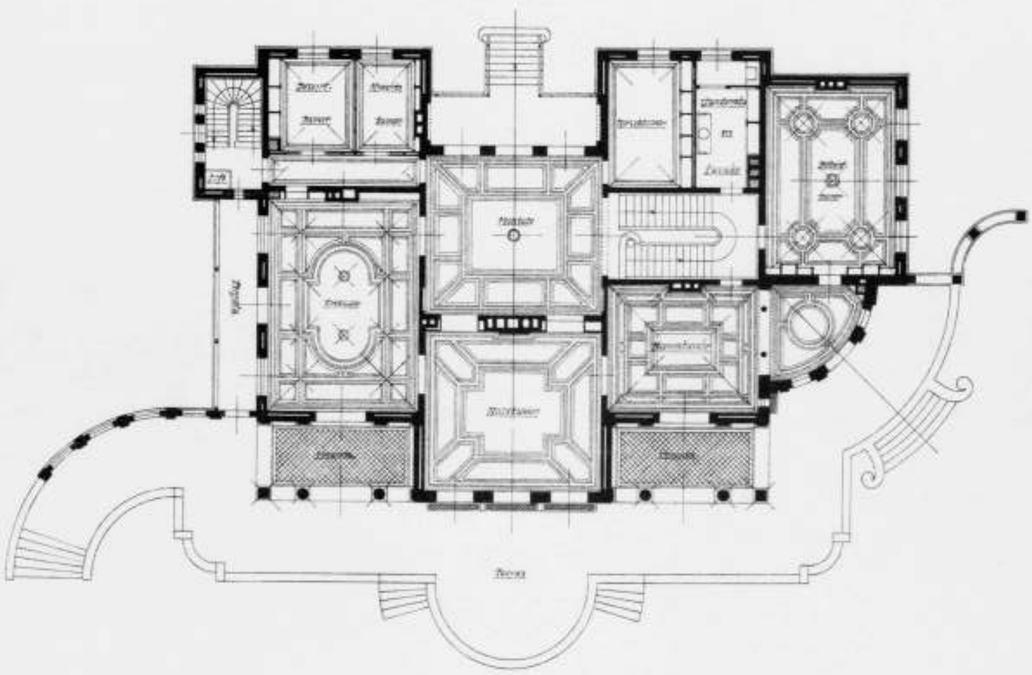

SOUSTERRAIN

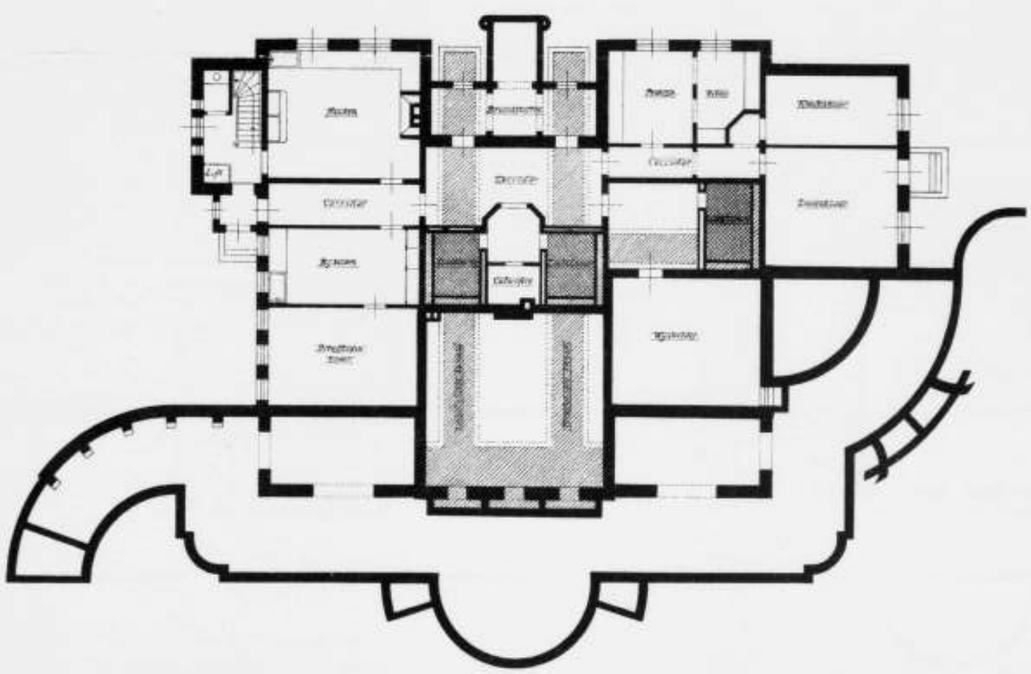

SCHAAL

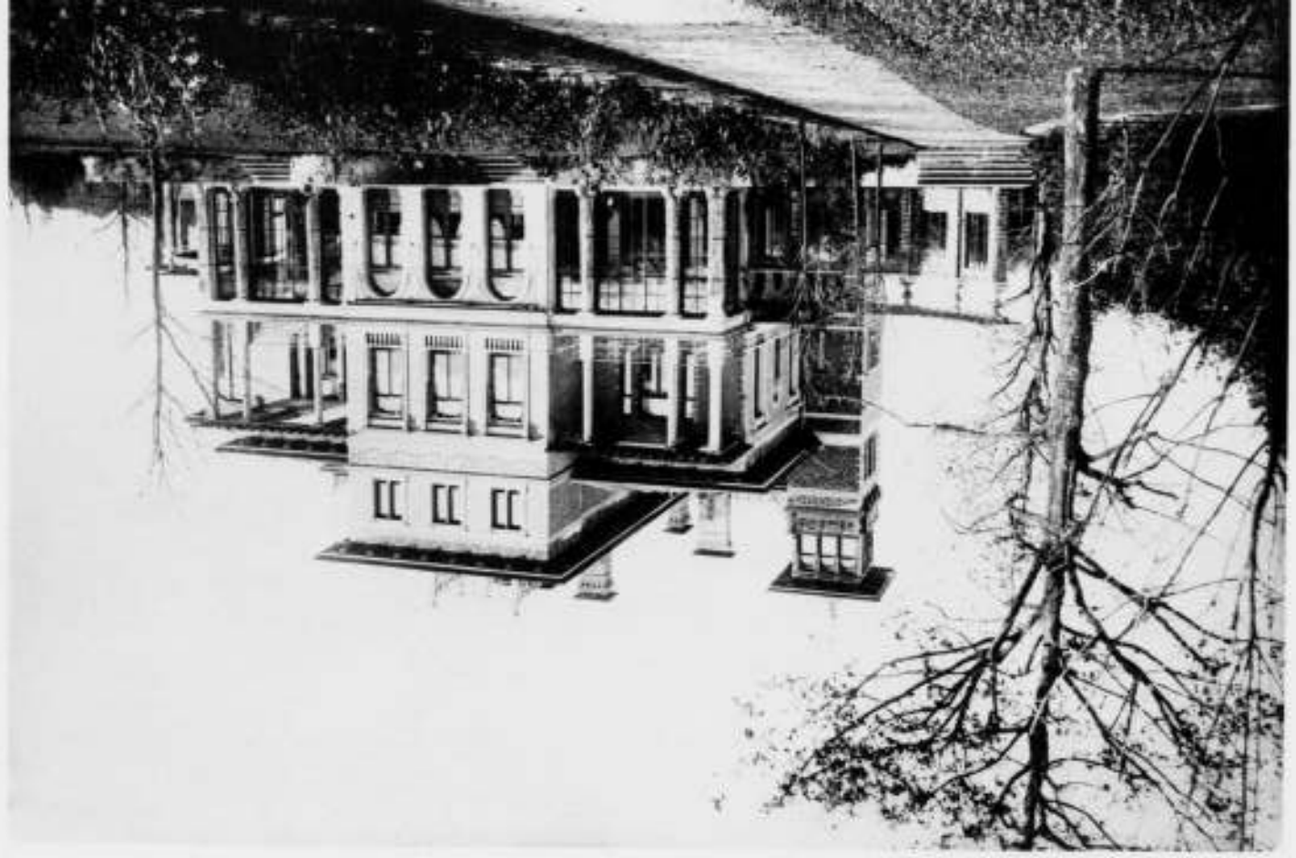

C. Muysken Architect

VILLA UYTENBOSCH TE BAARN.

Zuidgevel en Achtergevel

Bouwkundig Tijdschrift 11e Deel
Deel 77 der Bouwkundige Bijdragen

C. Muysken Architect

VILLA UYTENBOSCH TE BAARN.

Vestibule en Trappenhuis.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouw H. M. DE KONINGIN-REGENTES.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT

DEEL XII.

DEEL 38 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN.

POLYTECHNISCH SCHOOL DELFT

AMSTERDAM.

DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON.

1892.

DE MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST

van 1842 tot 1892.

DOOR

C. T. J. LOUIS RIEBER,

Bouwkundig Ingenieur.

Algemeen Secretaris der Maatschappij.

Gedrukt bij

DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON.

1892.

INHOUD.

Blz.

I. De „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde" en de toestand der bouwkunst in den aanvang der 19e eeuw . . . . . 1.

II. Stichting der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" . . . . . 19.

III. Levensbeschrijvingen van eenige der stichters, leden van het eerste Bestuur . 23.

IV. Het doel der Maatschappij . . . . . 31.

V. De elkaar opvolgende Besturen. . . . . 36.

VI. De Leden . . . . . 40.

VII. De Ereleden der Maatschappij. . . . . 43.

VIII. De zetel . . . . . 46.

IX. De Afdeelingen. . . . . 54.

X. De uitgegeven werken. . . . . 58.

XI. De prijsvragen . . . . . 64.

XII. De handelingen der Maatschappij. . . . . 73.

DE »MAATSCHAPPIJ TOT AANMOEDIGING DER BOUWKUNDE" EN DE TOESTAND DER BOUWKUNST IN DEN AANVANG DER 19e EEUW.

I.

In het jaar 1819 werd hier te lande eene vereeniging opgericht, die den naam verkreeg van „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde", waaruit reeds voldoende hare strekking is op te maken.

Het was de heer J. VAN STRAATEN, een toen 38-jarig bouwmeester, uitblinkende in ijver en kennis, die door deze instelling de bouwkunst eenigermate wilde verheffen uit haren toestand van verval, en nut hoopte te stichten in het belang der meerdere ontwikkeling van den bouwkunstenaar.

Van de geschiedenis en de handelingen dezer instelling is betrekkelijk weinig bekend of teruggevonden. Evenwel mag als zeker worden aangenomen, dat zij hare kracht heeft gezocht in het uitschrijven van prijsvragen, het uitgeven van plaatwerken met de bekroonde ontwerpen, en het in het licht geven van enkele geschriften. De plaatwerken waren uit den aard der zaak weinig omvangrijk, wegens de zeer belangrijke kosten, welke in dien tijd zulke uitgaven vorderden. Deze cahiers, van groot formaat, bevatten de volgende bekroonde ontwerpen:

I. Project van een Provinciaal Gerechtshof, door den architekt J. B. RUDD [1]), naar een programma gegeven in den jare 1819.

Project van een algemeen Bedelaars-werkhuis, door P. ADAMS, professor in de civiele en militaire architectuur aan de Koninklijke Artillerie- en Genieschool te Delft, naar een programma gegeven in 1820.

Project van een gevel voor een gebouw van bepaalde hoogte en breedte, door J. VAN STRAATEN, architekt, naar een programma gegeven in 1819.

II. Project van een gebouw, geschikt om in hetzelve een gezelschap van vijf honderd personen te onthalen, door T. FR. SUYS, architekt, naar een ontwerp gegeven in 1820.

Project van een Boekerij (leesbibliotheek) in een publieken tuin, door T. FR. SUYS, architekt, naar een onderwerp gegeven in 1820.

III. Project van eene inrichting voor zeebaden, door J. E. TER WINKEL, te 's Gravenhage, naar een onderwerp gegeven in den jare 1822.

Project van eene vestibule en een trap van een voornaam huis, door C. C. VERWEYDE, Mr. timmerman te Amsterdam, naar een onderwerp gegeven in 1822.

Project van eene Beelden-galerij, door A. E. JOLLY, officier der Genie [2]) te Brussel, naar een onderwerp gegeven in 1823.

Project van eene Protestantsche Kerk, door J. VAN GIERDEBOOM, te Brugge, naar een onderwerp gegeven in 1824.

---

1) Geboren in 1792 te Brugge. In 1830 benoemd tot architekt en directeur der openbare werken te Brugge. Professor aan de Akademie aldaar.

2) Klom op tot kolonel der Genie (1840).

IV. Project van eene Koopmansbeurs, door G. VAN DER JAGT, te Amsterdam, naar een onderwerp gegeven in 1824.

Deze vier cahiers bevatten gezamenlijk 22 platen, waarbij beschrijvingen zijn gegeven in de Hollandsche en Fransche talen. Alle ontwerpen teekenen den heerschenden klassieken geest.

Andere plaatwerken werden door deze Maatschappij niet uitgegeven; wel werden er nog prijsvragen uitgeschreven, onder meer voor eene overdekte Manege, in 1825, voor eene Begraafplaats, een Gedenkteeken voor den Nederlandschen dichter Jacob Cats, een Wachthuis bij een der poorten of barrières van een voorname stad, en een Landhuis, in de jaren 1828 en 1829. De uitslag van deze wedstrijden was, dat bekroond werden de ontwerpen van de heeren A. E. JOLLY, voor een Manege; van C. KRAMM, directeur der bouwkundige school te Utrecht, voor een Begraafplaats en een Gedenkteeken voor Jacob Cats; van J. A. BURMAN, voor een Wachthuis, en van J. F. SCHMETTERLING voor een Landhuis.

Deze laatste bekroonde ontwerpen werden in de jaren 1842 en 1843 uitgegeven door de opvolgster van de Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde.

Ook in 1830 nog maakte deze Maatschappij een programma openbaar voor een prijsvraag, waarvan het onderwerp was een Schouwburg ten dienste van eene stad van ongeveer 200,000 inwoners. De tijdsomstandigheden waren evenwel oorzaak, dat geen ontwerpen werden ingezonden; toch deed dit programma later nog dienst voor de eerste prijsvraag, welke door de „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" in 1842 werd uitgeschreven.

De weg, dien de „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde" bewandelde, en hoofdzakelijk de redenen die zij daarvoor had, liggen, niettegenstaande het ontbreken van veel wat op haar betrekking moet hebben gehad, toch niet geheel voor ons in het duister, dank zij het bewaard blijven van het Eerste stuk der Verhandelingen, door haar uitgegeven in 1822, bij P. DEN HENGST EN ZOON te Amsterdam. Dit werkje van 41 bladzijden druks, in de Hollandsche en Fransche talen, doet ons zelfs een blik werpen op den toestand der toenmalige bouwkunst en hare beoefenaars, ons voorgelegd door — hoe kan het beter — een tijdgenoot. Daaruit blijkt, dat die toestand waarlijk niet schitterend was, en de bouwkunst en hare beoefenaars wel aanmoediging noodig hadden.

Allereerst ontbrak een praktisch Handboek der Bouwkunde voor de Nederlanden. Men kon dus slechts die kunde leeren van mond tot mond, als de liederen der minnezangers.

Een der eerste daden van de „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde", in 1820, was daarom het uitschrijven van een prijsvraag, ten doel hebbende een antwoord te geven op de vraag: „Hoedanig moet een Leerboek der Bouwkunde ingericht zijn, zoowel wat inhoud als vorm betreft, om hetzelve tot eene beknopte, doch tevens duidelijke en volledige handleiding te doen strekken voor den Nederlandschen architect en werkman?"

Reeds het in één adem noemen van architect en werkman, aan welke beroepsaanduidingen toch bezwaarlijk eene andere uitlegging kan worden gegeven dan in den tegenwoordigen tijd, is almede kenschetsend voor het begin dezer eeuw.

Hoevelen hunne krachten aan de beantwoording der vraag beproefd hebben, is niet bekend; wel echter, dat de verhandeling van den heer C. DE PUYDT, architekt te Charleroi, in 1820 werd bekroond; en het is deze verhandeling, welke den inhoud vormt van de bovengenoemde eerste aflevering der werken van de „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde".

De prijswinner vangt aldus aan:

„Een praktisch Handboek der Bouwkunde ontbreekt nog aan de Nederlanden. Deszelfs „uitstekende nuttigheid had reeds sedert lang eenen kunstenaar tot de bewerking daarvan „moeten overhalen; en men mag zich met reden verwonderen, dat het nog niet bestaat. „Eere hebbe dan de „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde", welke het eerst „aanleiding geeft, om de aandacht op deze belangrijke vraag te vestigen. Zij opent de „loopbaan voor den wedijver, dat scheppend beginsel van al hetgeen goed, schoon en nuttig „is. Nu kan men eindelijk hopen, dat (zoo de gevolgen der prijsdinging aan hare wenschen „beantwoorden) men achtereenvolgend belangrijke vraagstukken zal zien voorstellen, welker

„oplossingen het gebied van onze kennis zullen vergrooten. — Gelukkig zal ik mij rekenen, „zoo ik door mijn pogingen mijnen ijver kan bewijzen, en hen in de loopbaan van verre „volgen, die, meer dan ik, in staat zijn, haar ten einde te snellen."

Na deze korte, kalme, maar toch eenigszins enthousiastische inleiding, volgt de eigenlijke beantwoording der vraag, die in onzen tijd, indien een goed Nederlandsch werk over de praktische bouwkunde ontbrak, zeker evenzeer de aandacht zou verdienen als nu ruim 70 jaren geleden.

Volledigheidshalve en ook uit een geschiedkundig oogpunt mag niet volstaan worden met deze enkele aanhaling; want het slotwoord der verhandeling geeft ons een heldere voorstelling van den toestand in die dagen. Merkwaardig mag daarom dat slotwoord genoemd worden, en tevens geschiedkundig juist; want ware het niet de afspiegeling van den tijdgeest geweest, het geschrift zou ongetwijfeld niet van wege eene vereeniging van bouwkundigen zijn bekroond, noch door den druk vereeuwigd.

„De Bouwkunde," zegt de heer DE PUYDT, „is ongelukkigerwijze in sommige onzer „Provinciën maar al te zeer verwaarloosd. Er zijn weinige lieden, die deze kunst kunnen „uitoefenen, en onder hen, die voor architekten doorgaan, zijn er nog maar zeer weinige, „die het met de daad zijn. Hieruit volgt, dat het bouwen gewoonlijk zonder vast plan en „voorloopige ciering (met ciering wordt door den schrijver begrooting bedoeld) geschiedt. „De uitvoering wordt blindelings toevertrouwd aan lieden zonder theorie en zonder onder„vinding, of aan onkundige en hoogdige werklieden. De eigenaars zelven gewoon niet dan „zoogenaamde architekten zonder kunde, die echter werken willen ontwerpen en uitvoeren, „te zien, gelooven spoedig, dat zij even goede bouwmeesters als deze zijn en doen eindelijk „onder hun opzigt en volgens hunne eigene inzigten bouwen; de gevolgen zijn noch „hechtheid, noch gemak in de particuliere huizen, geen netheid noch stijl, geen karakter bij „openbare gebouwen, de wezenlijkste fraaiheden geschonden of voorbij gezien, zonder dat „men de onaangenaamheden, welke er ontstaan, schijnt te bemerken.

„De meeste onzer architekten geen nauwkeurig bestek kunnende maken, wordt de „eigenaar altijd in zijne berekening misleid. De werken vooraf niet vastgesteld zijnde, „brengt men hem tot gedurige veranderingen en wederopbouwing, en de kunst geraakt in „minachting door de onkunde van hen, die ze beoefenen, en door het verwaarloozen van „hare stelligste grondbeginselen.

„Er is echter geene kunst, die voor de geheele maatschappij van meer belang is, wijl „zij het welzijn van een ieder in het bijzonder ten doel heeft; en er is geene kunst, welke „meer verwaarloosd is. Gezondheid en hechtheid worden voor niets gerekend; de zekerheid, „het welvaren en het vermogen der menschen worden in de waagschaal gesteld.

„Onvermogend, om tegen de kwade gewoonten, welke in de behandeling der Bouw„kunde ingeslopen zijn, te worstelen, kan ik alleen wenschen uitboezemen voor het welvaren „van een Genootschap, hetwelk zich met derzelver aanmoediging bezig houdt".

Wanneer van den overigen inhoud van het geschrift hier niet meer wordt gezegd, dan is dit omdat het een inrichting aanbevecht voor een Nederlandsch leerboek der bouwkunde, eene zaak, die als voldoende bekend mag worden aangenomen.

Intusschen blijkt uit de aangehaalde slotwoorden van den prijswinner maar al te helder, hoe treurig het in de eerste jaren dezer eeuw gesteld was met de bouwkunde en hare beoefenaars, — hoezeer ook een genootschap als dat tot „Aanmoediging der Bouwkunde" op zijne plaats was, en eene zware taak had op zich genomen. Eere zij daarom den heer J. VAN STRAATEN, wien het ernst was met zijn pogen, om krachtig aan het voortwoekeren van dien toestand het hoofd te bieden.

DE PUYDT schilderde de wetenschappelijke hoogte, waarop de bouwmeesters in zijn tijd stonden; hunne werken kunnen heden nog getuigen van de mate hunner artistieke ontwikkeling. Wanneer echter de beste dier scheppingen in onzen tijd slechts zeer matig worden geroemd, dan is het meerendeels, omdat zij niet voldoende genoeg bekend of niet met de noodige aandacht zijn beschouwd, en dan neme men daarbij ook het tijdperk van hun ontstaan in aanmerking, toen veel, op weinig na alles ontbrak aan de opleiding van

het groote meerendeel der bouwmeesters, die daarenboven niet over zulk een schat van hulpmiddelen konden beschikken, als thans wordt aangeboden.

De goede Romeinsche kunst werd, over 't algemeen echter onbegrepen, toegepast; men schermde er mede, meer niet. Er was verwarring en beginselloosheid ontstaan, die de moeders werden van vele banale en karakterlooze gebouwen.

Welken invloed een beter onderwijs en verruiming van den blik door reizen en zien hebben geoefend, kan men ontwaren aan de werken van de architekten, die in het laatst der vorige en den aanvang dezer eeuw hunne opvoeding te Parijs of te Rome hebben genoten. Dit waren echter slechts enkelen, óf zeer bemiddelden, óf voor 't meerendeel later de pensionnaires van den regeerenden vorst, Koning Lodewijk van Holland, en van de vorsten uit het stamhuis van Oranje. Van deze weinigen zij het volgende in herinnering gebracht.

T. Fr. Suys (1783—1861), een Zuid-Nederlander van geboorte, behaalde als leerling van Percier in 1812 te Parijs den grand prix de Rome. Toen echter in 1815 de aan dien prijs verbonden toelage niet meer aan vreemdelingen werd uitgekeerd, bleef hij zijne reeds in Italië aangevangen studiën voortzetten, daartoe in staat gesteld door de mildheid van den Koning der Nederlanden. Eerst op het einde van 1817 keerde hij in zijn vaderland terug, na te Parijs de uitgave bezorgd te hebben van een prachtig werk met kopergravures, bevattende de nauwkeurige opmetingen van de voornaamste détails van het Palazzo Massima te Rome. Hij werd in 1820 tot hoogleeraar in de bouwkunde aan de Akademie te Amsterdam benoemd; met zijne artistieke begaafdheid en als verklaard belijder der Fransch-klassieke richting, heeft hij in deze betrekking te Amsterdam veel nut gesticht, en geen geringen invloed geoefend op den vóór zijne komst heerschenden smaak. Te zamen met den stads-bouwmeester J. de Greef herbouwde hij (1823—1826) de in 1822 afgebrande ronde Luthersche Kerk; zijn ontwerp voor de Mozes en Aaronskerk aldaar werd, nadat hij tot hoogleeraar te Brussel, en later tot architekt van Koning Leopold I was benoemd, uitgevoerd onder leiding van J. van Straaten, die wegens de stedelijke keuren genoodzaakt was den voorsprong van het midden avant-corps te verminderen, zoodat de ontworpen vrijstaande zuilen, drie-kwartzuilen tegen het gevelvlak werden. Mede zijn hier te lande o.a. door hem gebouwd de Jacobskerk te Amsterdam, en de St. Antoniuskerk aan de Princessegracht te 's Gravenhage. De St. Theresiakerk, in het Hooge Westeinde te 's Gravenhage, werd naar zijne teekeningen door den heer W. van Hulst, fabrijk der stad, uitgevoerd. De vertrekken boven de galerijen van de oude Koopmansbeurs werden door hem tot goede lokalen voor de Akademie van Beeldende Kunsten ingericht.

De eertijds schilderachtiger dan thans gelegen Mozes en Aäronskerk en de St. Antoniuskerk te 's Gravenhage dragen een karakter, dat door de Fransche neigingen van hun ontwerper verschilt van den geest, die uit het meerendeel der ongeveer gelijktijdig ontstane kerkgebouwen spreekt. De opvatting is minder streng en dor; de tempelgevels mogen weinig passend geflankeerd worden door de torens, wier silhouet eenvoudig, maar niet zonder verdienste is, het kan evenwel niet ontkend worden, dat deze werken een zekere aantrekkelijkheid hebben en een aangename afwisseling zijn tusschen de half gecopieerde tempelfaçaden, als decoratie van overigens nuchtere kerkgevels.

J. de Greef werd den 2den Juli 1784 te Dordrecht geboren, waar hij het eerste onderricht in de bouwkunst ontving van zijn oom, den bouwmeester J. van Dalen. Alras toonde hij een jongeling van aanleg te zijn, en genoot daardoor het voorrecht, om als pensionnaire of kweekeling door Koning Lodewijk van Holland, naar Parijs en Rome gezonden te worden, teneinde zijne studiën te volmaken. Omtrent zeven jaren bleef hij buitenslands, en ontving kort na zijn terugkomst uit Italië, in 1816, de opdracht voor belangrijke herstellingen en uitbreiding van het vorstelijk lustslot Soestdijk. Het hoofdgebouw werd omstreeks het einde der zeventiende eeuw gebouwd, en was eertijds een zomerverblijf der stadhouders van Holland; in 1815 werd het door de Staten-Generaal aan den Prins van Oranje ten geschenke gegeven. De aanbouw bestond uit de twee halfcirkelvormige galerijen van vier en veertig dorische kolommen, en vier paviljoenen van twee verdiepingen, welker gevels een pilasterbouw vormen. De herstellingen aan het

hoofdgebouw hadden ten doel, dit in overeenstemming te brengen met den nieuwen aanbouw, hetgeen niet zonder verdienste is geschied. Dadelijk nadat dit werk in 1821 was voltooid, ontving hij nog in 't zelfde jaar de opdracht voor een belangrijke verbouwing en uitbreiding van het Koninklijk Paleis te 's Gravenhage; dit werk werd naar zijne plannen uitgevoerd onder toezicht van A. Noordendorp, contrôleur over 's Konings gebouwen. Reeds vroeger, in 1814, had de Koning dit, door den Stadhouder prins Frederik Hendrik gedeeltelijk opnieuw opgebouwde huis van Brandwijk — in 1595 door de Staten van Holland aan de weduwe van Prins Willem I ten geschenke gegeven — doen vergrooten door den architekt D. Ziesenis.

Na hoogleeraar te zijn geweest aan de Koninklijke Genie- en Artillerieschool te Delft, werd De Greef benoemd tot directeur der stadswerken en gebouwen te Amsterdam, in welke betrekking hij o. a. de bouwmeester is geweest van het Paleis van Justitie, aan de Prinsengracht bij de Leidschestraat, dat het jaartal 1829 draagt. Het is een zwaar en geweldig deftig gebouw, nuchter als zoovele zijner tijdgenooten, maar toch niet zonder goede verhoudingen. Inwendig is, wat o. a. de trappen betreft, naar een zekere monumentaliteit gestreefd, die echter in plompheid is ontaard.

Met T. Fr. Suys herbouwde hij de ronde Luthersche kerk.

De Greef was een meesterlijk teekenaar, ook van landschappen in Oost-Indischen inkt en sapverf, en werd om zijne verdiensten benoemd tot lid der 4de klasse van het Instituut en van de Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten.

Op 2 December 1835 overleed hij te Amsterdam.

Een man, wiens klassieke richting en veelzijdige werkzaamheid van veel invloed moet geweest zijn op zijn tijdgenooten was J. D. Zocher, geboren 1790, overleden 1870; deze man heeft zich hoofdzakelijk zijn beroemd geworden naam verworven als tuinarchitekt.

Haarlemmer van geboorte, werd hij daar voor bouwkundige opgevoed. Na voltooiing der vereischte voorbereidende studiën, werd hij waardig gekeurd om mede te dingen naar den eersten prijs, die door de Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, tijdens het bewind van Koning Lodewijk Napoleon, was uitgeloofd. Zocher won dien prijs, en bracht dientengevolge vier jaren, van 1810—1814, in Frankrijk en Italië door. Na met ijver de gedenkteekenen der bouwkunst op hun geboortegrond bestudeerd te hebben, bezocht hij voor zijn verdere ontwikkeling Engeland.

Nauwelijks in het vaderland teruggekeerd, vond hij al aanstonds gelegenheid proeven van zijn talent te geven, die zóó in den smaak vielen, dat daarop een reeks van opdrachten volgde, meerendeels voor den bouw van landhuizen en deftige woonhuizen. Men beoordeele die landhuizen echter niet, zonder zich vooraf behoorlijk rekenschap te hebben gegeven van het meer ernstig karakter hunner stichters. Een geringer onderscheid van standen, een meer gelijke vrijheid van doen en laten, zooals Zocher die in later jaren zag opkomen, was in zijne jeugd nog onbekend, toen het leven der hoogere standen vooral zich kenmerkte door een deftigheid, een stijfheid en een groote mate van eenvoudige, degelijke huiselijkheid, waarvan de uiterlijke vormen der bouwwerken een klare afspiegeling waren. Zooals men leefde en zich kleedde, zóó werd gebouwd: deftig en soliede.

Zoo veel omvattend was zijn werkkring, dat een tijdgenoot van den inmiddels 50 jarigen man getuigde, dat van dezen uitmuntenden bouwmeester meer bouwkundige monumenten in ons land kunnen worden aangetoond, dan van al de overige toen levende Nederlandsche architekten samen genomen.

Een zijner eerste werken was een grafkelder voor de familie van Nellestein, in 1819 gebouwd kort bij het landhuis Broekhuizen [1]) bij Amerongen, dat in 1794 door den architekt Beckman werd gebouwd voor den heer C. J. van Nellestein. Ongeveer in denzelfden tijd legde hij de fraaie tuinen van het vorstelijk landgoed Soestdijk aan, naar de plannen van zijn overleden vader, evenzeer een zeer bekwaam tuinbouw-architekt.

Ook de vuurtoren te Egmond aan Zee in zijne tegenwoordige gedaante, is een schepping

1) Zie Goetgheuer.

van hem. Na den heldendood van J C. J. VAN SPEYK bracht het College Zeemanshoop te Amsterdam eene som van *f* 30,000 bijeen, om daarvoor een monument te stichten ter eere van den jeugdigen held. Koning WILLEM I, aan wien de keuze van het onderwerp was overgelaten, kwam op de gedachte om den kort tevoren opgerichten, hoogst eenvoudigen vuurtoren te Egmond aan Zee tot een monument te doen omwerken, VAN SPEYK waardig. Hij droeg dit aan ZOCHER op, die het met talent volvoerde [1]). Een statig voetstuk werd aan den 30 M. hoogen toren toegevoegd, en deze tevens met bekleeding versierd, zoodat het geheel thans een fraai silhouet heeft, en een monumentaal karakter draagt. In 1840 werd dit bouwwerk ingewijd, en verkreeg, op verzoek des Konings, den naam van Jan van Speykstoren. De leeuw op het voetstuk, die de Nederlandsche vlag bewaakt, is het werk van den bekenden beeldhouwer ROYER, maar kon eerst in 1841 worden geplaatst.

Van zijne landhuizen verdienen vooral vermelding Lindenheuvel en Schapenburg bij Hilversum, het huis de Pauw van Prins FREDERIK der Nederlanden, het huis Middenhoek te Loenen a/d. Vecht, het huis Bloemenheuvel te Bloemendaal.

Het meest geslaagde dezer werken was het landhuis Boschlust van den graaf VAN DEN BOSCH, aan den Bezuidenhoutschen weg te 's Gravenhage, dat met zijn hoewel zware voor-galerij en gedrukte bovenverdieping, de type van een bijna vorstelijk landhuis was. Ongemeen schoon was de ligging in hoog opgaand en weelderig groen, met een grootsche waterpartij op den voorgrond. Die aanleg was insgelijks het werk van ZOCHER. Thans [2]) is de bladerrijke natuur om het gebouw verdwenen, en de waterpartij daarvoor gedempt; het terrein is door een bouwonderneming tot een nieuw stadskwartier hervormd, te midden waarvan het witte, majestueuse landhuis zich verheft, nu echter als een gevangen en ter dood veroordeelde grootheid, kaal, naakt en koud, in een niet passende omgeving, als een voorbeeld hoe het werk des menschen, in de natuur geplaatst, met haar in overeenstemming moet worden gebracht.

In de jaren 1846—49 bouwde hij het krankzinnigengesticht Meer-en-Berg, onder Bloemendaal, dat het kenmerk draagt van eene eeuwen tartende soliditeit, maar welks uiterlijke vormen niet kunnen bogen op eene smaakvolle toepassing van antieke détails.

Zijn meest bekende werk is de thans tot afbraak gedoemde Koopmansbeurs te Amsterdam [3]). In 1836 werd eene Commissie uit den raad der stad benoemd, om voor te lichten omtrent den bouw eener nieuwe beurs. Zij schreef een prijsvraag uit, die slechts ten gevolge had, dat in 1838 twee plannen, van de heeren I. WARNSINCK en H. SPRINGER, eene belooning in geld ontvingen, als de besten van de 21, maar dat geen der ontwerpen voor uitvoering in aanmerking kwam. De Commissie adviseerde later een plan aan te nemen van den commissaris over de publieke werken C. ALEWIJN, volgens hetwelk de beurs tegenover het Paleis zou komen te staan; zij ontving echter inmiddels twee plannen van den architekt ZOCHER, en droeg daarna den raad voor een daarvan aan te nemen, hetgeen dan ook geschiedde op 7 October 1840. Op 28 Augustus 1841 werd de eerste paal geheid, en den 10^den September 1845 het gebouw ingewijd in tegenwoordigheid van Koning WILLEM II. Den dag na de inwijding ontving de architekt het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw, en van den heer A. VAN DER HOOP . . . . . een gouden snuifdoos.

Reeds vóór de uitvoering, toen het model ervan werd tentoongesteld, moest de inrichting en het uiterlijk van dit gebouw eene strenge veroordeeling verduren, o. a. van den toen nog jeugdigen WARNSINCK; maar ZOCHER bleef in gebreke de gispingen te ontzenuwen. Wel schijnt het, dat de inrichting voor den tijd voldoende was; de bouwkunstige vormen hebben echter weinig bekoring; de grootsche verhoudingen en vormen van de portiek moeten evenwel thans nog treffen.

ZOCHER leverde voor dit gebouw wel de détailteekeningen, maar omdat zijne werkzaamheden te uitgebreid waren, was hij met het stadsbestuur overeengekomen, dat de bouw zoude plaats hebben onder het beheer van de stedelijke ambtenaren.

1) Bouwk. Bijdr. Deel I.
2) September 1891.
3) Bouwk. Bijdragen Deel IV.

Dit bouwwerk, thans met ondergang bedreigd, heeft reeds in den tijd zijner wording aan een felle kritiek blootgestaan. Men vond het droog, zonder samenhang van de deelen; de bekroning van de portiek met een zware attiek, kon bij een triomfboog worden toegegeven, hier echter niet, waar een tympanon als aangewezen was; — versieringen met een omloopend fries, dat geen fries was, en blinde ramen, of deuren, of nissen, — men kan niet uitmaken wat deze zijn — werden streng gegispt; altemaal zaken, waarmede men het heden ten dage evenmin eens kan zijn. Men moge evenwel over het geheel denken zooals men wil, dit is echter zeker, dat de portiek zelve van goede verhouding is, en aan de uitvoering van het geheel een bijzondere zorg werd besteed.

ZOCHER stond in zijn tijd in groot aanzien bij velen; hier te lande bij het Nederlandsch Instituut en de Akademie van Beeldende Kunsten, en in het buitenland bij het Koninklijk Britsch Instituut, dat hem ter waardeering zijner verdiensten zelfs tot Eere-lid benoemde, eene hulde, die slechts zeer zelden aan buitenlanders ten deel viel.

Naast ZOCHER behooren HENDRIK VAN LUNTEREN en diens zoon SAMUEL ADRIANUS genoemd te worden.

HENDRIK VAN LUNTEREN, den 3^den September 1780 te Doorn geboren, vestigde zich in 1806 te Utrecht, nadat hij eenigen tijd in Engeland had vertoefd, niet slechts ter vermeerdering van zijn kennis in het bloem- en boomkweeken, maar voornamelijk om zijn smaak in het aanleggen van buitenverblijven te ontwikkelen. In hoofdzaak heeft hij dan ook zijn vermaardheid verkregen als aanlegger van landgoederen; tevens werden zijn werken op uitsluitend bouwkundig gebied, vooral door zijn tijdgenooten, zeer geroemd en gewaardeerd, zoodat hij zich in een minstens even uitgebreiden werkkring als zijn tien jaren jongeren tijd- en vakgenoot ZOCHER mocht verheugen. De tijden waren dezen beiden gunstig, want vermogende lieden zochten, nog in hun ambtelijk leven of in ruste, liefst in de nabijheid van groote steden en aan de groote verkeerswegen en vaarten een plek, waar zij een landhuis, gewoonlijk vrij uitgebreid en voor die tijden en behoeften wel-ingericht, deden bouwen, om in het genot der schoone natuur een stil, deftig en huiselijk leven te leiden. In overeenstemming daarmede dragen hunne bezittingen algemeen het karakter van sobere soliditeit wat het huis, en fraaien, grootschen aanleg, wat het landgoed betreft.

Aan H. VAN LUNTEREN, om zijn smaak en degelijke kennis gezocht, werd de bouw van menig buitengoed opgedragen; de lijst van zijn werken, van zijne vestiging te Utrecht tot aan zijn dood in 1848 uitgevoerd, zou daarvan kunnen getuigen, maar is te uitgebreid, om in haar geheel te worden opgenomen.

Meer in het bijzonder verdienen echter vermelding: de aanleg der wandeldreven op de geslechte wallen van Zwolle, op de noordelijke en westelijke wallen van Amersfoort, de aanleg van den Heiligenberg bij Amersfoort, Wadenoijen en Vredesteijn bij Tiel en Mallaran bij Zwolle, de Poll bij Zutphen, Enghuysen bij Hummelo, Rheederoord bij Rheden, Drakensteijn bij de Vuursche, Vollenhoven bij de Bilt, de aanleg en het heerenhuis met stalling van het landgoed Pijnenburg bij Soestdijk. Zijn voornaamste en tevens meest bekende werk is de aanleg van de zoogenaamde Nieuwe Baan te Utrecht, met de daarbij gelegen plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland, thans verdwenen en door een nieuwe uitbreiding der stad ingenomen. Alleen het karakteristieke huis van het Hoogeland bestaat thans nog en bevat sinds 1891 het stedelijk archief- of oudheidkundig Museum.

Zijn zoon S. A. VAN LUNTEREN, in 1813 te Utrecht geboren, volgde het voetspoor zijns vaders, en is even bekend geworden.

Na zijne eerste opleiding aan de toenmaals gunstig bekend staande bouwkundige school te Utrecht, bezocht hij België, Frankrijk, Duitschland en Engeland, hoofdzakelijk om meer ervaring op te doen van het praktische deel der bouwkunst.

In den aanvang was hij zijn vader behulpzaam, en werkte daarna met hem samen, tot aan diens overlijden in 1848. In dit jaar voltooide hij den aanleg van de Valkenberg met den bouw van de daarbij behoorende Oranjerie. Van zijn smaak en talent getuigen vele van het groot aantal door hem uitgevoerde werken van zeer uiteenloopenden aard, waarvan volledigheidshalve behooren vermeld te worden: de aanleg van de Oranjerie en serres

van den Hemelschen Berg, van den Pietersberg, beiden bij Oosterbeek, van Veldheim te Baarn; de aanleg der tuinen, serres, vogelen- en slangengalerij van het Koninklijk Zoologisch Botanisch Genootschap „Natura Artis Magistra" te Amsterdam; het tegenwoordige huis van den Hemelschen Berg; het landgoed Bloemenheuvel met huis en stalling enz. te Heinkenszand; het huis Beeklust te Zeist en Wulperhorst; de Hervormde kerk met pastorie te Soesterberg. Geruimen tijd was hij belast met het toezicht op het vorstelijk landgoed Soestdijk, en volbracht in de jaren 1851 en 1852 o. a. belangrijke herstellingen aan het Paviljoen aldaar, destijds toebehoorende aan H. M. de Koningin-weduwe ANNA PAULOWNA [1]).

Terwijl T. FR. SUYS sinds 1820 het onderwijs in de bouwkunde aan de Akademie te Amsterdam gaf, stond CHR. KRAMM sedert 1826 als directeur aan de Stadsschool voor bouwkunde te Utrecht, en heeft als zoodanig een niet onbeteekenenden invloed geoefend.

CHRISTIAAN KRAMM, 18 April 1797 te Utrecht geboren, werd aanvankelijk voor het vak van zilversmid opgeleid, maar oefende zichzelf in de teeken- en schilderkunst, waartoe hij zich het meest aangetrokken gevoelde. In 1820 schilderde hij het decoratief voor den nieuw gebouwden Schouwburg te Utrecht, en het was dit werk, dat hem tot een grondige bestudeering der bouwkunst leidde. Weinige jaren later werd hem in vertrouwen een oordeel verzocht over een reeds goedgekeurd plan voor eene te Utrecht te bouwen kazerne; hij keurde dit met klem van redenen af, en ontving de opdracht om een nieuw plan te maken, dat dan ook later op voorstel van den Minister van Oorlog, na een gunstig rapport van deskundigen, door de Regeering voor *f* 300 werd aangekocht.

Een reden te meer om zijne architectonische theorie-studiën met kracht voort te zetten, was zijne benoeming tot directeur der genoemde school. Twee en twintig mededingers kwamen voor die betrekking op; van hen werd geëischt, binnen 24 uren, elk afzonderlijk en zonder hulp van boek- of plaatwerken, een ontwerp te leveren voor „een provinciaal gebouw, tot woning bestemd voor den gouverneur en tevens tot ontvangst der Koninklijke Familie, tot het geven van feesten, en verder geschikt tot alles, wat voor de Provinciale en Rijksadministratie wordt geëischt." Het uitgewerkte plan moest dan na drie maanden worden ingeleverd, afgewerkt, maar in volkomen overeenstemming met het ontwerp van 24 uren. Acht der sollicitanten onderwierpen zich aan deze proef; een van hen trok zich al spoedig terug en zes anderen vroegen en verkregen uitstel. Alleen KRAMM kwam op 't bepaalde oogenblik gereed. Ook zijn plan was het, waarvan door den geraadpleegden architekt SUYS verklaard werd, dat het volkomen aan de eischen beantwoordde, en dat de ontwerper er van een man was van een oorspronkelijk genie, en volkomen berekend om aan het hoofd eener bouwkundige school te staan. Zijne benoeming volgde daarop terstond. In Engeland bracht hij vervolgens eenige maanden door, om zijn praktische kennis te vermeerderen.

In 1828 werd hij door den gouverneur van Utrecht, Ridder van Ertborn, belast met den verbouw en uitbreiding van Paus-Huize te Utrecht, in 1834 voltooid. Toen na 1830 de Staatsraad L. VAN TOULON als gouverneur optrad, werd KRAMM door dezen belast met den bouw van het Paleis van Justitie te Utrecht, na voltooiing van welk werk hij werd benoemd tot Provinciaal architekt. Verder bouwde hij de helft van het door hem ontworpen Krankzinnigengesticht te Utrecht, voor een verplegingsmethode, door hem in Engeland bestudeerd, en eene pastorie te Hoogland, bij Amersfoort, waar hij tevens de kerk vergrootte. Van de vele huizen, die hij bouwde, verdient het deftige koopmanshuis tegenover

1) Van zijne latere werken, hoewel ook die niet tot het in dit bestek bedoelde tijdperk behooren, is het toch nog noodig te vermelden: de kasteelen, met stallen en koetshuizen en oranjerieën, Sandenburg (1857—65), en Lunenburg (1861—66); huize: Schothorst te Hoogland bij Amersfoort (1861—73), Lindenhorst te Driebergen (1863—66), en Schoonoord te Doorn (1862—64), Lanswijt te Beetsterzwaag (1868—72), allen met stal en koetshuis; huize de Treek bij Amersfoort (1872—74), verbouwing van den huize Vechtlust te Loenen (1873—76) met den aanleg van koetshuis, tuinmanswoning, manjerie, serres, bruggen enz. Voorts bouwde hij nog een aantal villa's, vele woon- en winkelhuizen in Utrecht, de wasch- en badinrichting aldaar, de eerste dergelijke inrichting hier te lande, de Stevens-fundatie (1859) buiten de Witte-Vrouwenpoort te Utrecht, enz. Bij deze opsomming dient te worden vermeld, dat deze bouwmeester sedert 1861 samenwerkte met zijn zoon, den nog te Utrecht gevestigden architekt J. H. J. VAN LUNTEREN.

het Stadhuis te Utrecht, van Bremer steen opgetrokken, vermeld te worden. Dit werk werd na de voltooiing van alle zijden zeer toegejuicht.

KRAMM heeft zich bovendien als schilder een welverdienden naam verworven, en vele degelijke geschriften nagelaten, vooral op 't gebied van de geschiedenis en letteren, in 't bizonder op dat der schoone kunsten, o. a. de beschrijving der geschilderde kerkramen in de St. Janskerk te Gouda, de geschiedenis der graveerkunst in ons vaderland, van 1440 tot 1740, enz., benevens een groot aantal geschiedkundige bijdragen in vele tijdschriften. Zijn meest bekende werk is zeker: „De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd." (1861—64)

Sedert het jaar 1819 werd het ambt van Stadsbouwmeester te 's Gravenhage waargenomen door Z. REIJERS (1790—1857), die zijne opvoeding in het bouwvak te Parijs en Rome had genoten, en iemand van groote bekwaamheden was. Hij bouwde aldaar de Teeken-Akademie aan de Princessengracht, het wachthuis bij den toegang tot het Haagsche Bosch, in de omgeving zeer op de plaats, de enorme Oranje Kazerne, enz., en te Scheveningen het voormalig stedelijk badhuis, thans door het Kurhaus vervangen.

Den tijd over 't algemeen kenmerkende gebouwen zijn voorts het gebouw der Maatschappij Felix Meritis, gebouwd aan de Keizersgracht te Amsterdam, door JACOB OTTEN HUSLEY in 1789; het is een imponerend, maar somber en zwaar bouwwerk, dat inwendig twee uitstekend ingerichte concertzalen bevatte, waarvan de groote, hoewel zwaar van détails, een aangenamen indruk maakte. Met dat inwendige is het thans echter treurig gesteld, nu de koningin der aarde er hare persen heeft neêrgezet.

De massieve gevel is bovendien misplaatst in de omgeving aan een Amsterdamsche gracht.

Ook het Raadhuis te Rotterdam, een zwaar, somber en nuchter bouwwerk, in de jaren 1823 tot 1835 uitgevoerd door P. ADAMS, geboortig van Utrecht. In die laatste stad bouwde dezelfde architekt het groote winkelhuis van SINKEL, met de ontzagwekkende gegoten ijzeren karyatiden, die voor het minst geen uiting van gekuischten smaak mogen genoemd worden. Tijdens zijn verblijf te Delft, als leeraar aan de Akademie, bouwde hij o.a. de zware portiek voor het raadhuis aldaar, die geenszins in overeenstemming is met de delicate détails en lijnen van DE KEIJZERS werk. Ook inwendig werd dit gebouw door hem gewijzigd.

Het mag niet onvermeld blijven dat het Raadhuis te Rotterdam, op een dergelijke wijze tot stand gekomen als de nieuwe Koopmansbeurs van ZOCHER te Amsterdam, volstrekt niet algemeen in den smaak viel. In een geschrift uit 1840 wordt er op gewezen, als een bouwwerk, vernederend voor de kunst, en ter bespotting van vreemdeling, tijdgenoot en nakomelingen.

Het Raadhuis te Utrecht, omstreeks 1828 gebouwd door P. ADAMS, heeft een buitengewoon forsch karakter, waarvan de somberheid verhoogd wordt door de plompheid van enkele onderdeelen, b.v. de driekwartzuilen.

Tegenover deze en meer dergelijke gebouwen maakt het reeds vroeger vermelde Paleis met stallen van Prins FREDERIK, in het Korte Voorhout te 's Gravenhage, een geheel anderen indruk. Wel is 't een massief stuk sober behandeld werk, maar het is goed gedétailleerd, en heeft, zonder somber te zijn, door de deftige verhoudingen een zeer statig uiterlijk. De architekt heeft, niettegenstaande den eenvoud, dit paleisachtig uiterlijk, ook zonder de in zijn tijd toonaangevende tempelgevels, weten te verkrijgen, iets dat te meer opmerkelijk is. Die bouwmeester was ADRIANUS NOORDENDORP, geboren te 's Gravenhage 16 Juli 1780 en overleden aldaar 28 November 1833. Na in de gelederen van Napoleon te hebben gediend, werd hij, kort voor de troonsbestijging van Koning LODEWIJK, in Juni 1806, adsistent-controleur over de gebouwen, onder het beheer staande van het vertegenwoordigend lichaam der Bataafsche Republiek. Spoedig daarna werd hij controleur der Koninklijke Paleizen en Gouvernementsgebouwen, en in 1808 naar Amsterdam verplaatst als commies bij den controleur der Rijksgebouwen aldaar, J. VAN WESTENHOUT. In 1815 stond hij weder onder de bevelen van den architekt des Konings, B. W. H. ZIESENIS. Na dezen, die in

1820 overleed, was hij partikulier bouwmeester van Z. M. Willem I, in welke betrekking, die hij tot zijn overlijden vervulde, hij o.a. de uitbreiding gaf aan den Koninklijken grafkelder in de Nieuwe Kerk te Delft.

Een werk van eenige beteekenis, volkomen in den heerschenden smaak, is de aan den H. Willebrordus gewijde kerk in de Assendelftstraat te 's Gravenhage. Zij werd gebouwd in de jaren 1821—22 door den architekt A. Tollus [1]), geboren in 1783 te 's Hage, waar hij een tijd lang stadsbouwmeester is geweest. In denzelfden trant bouwde hij meerdere kerken, o.a. te Rijsenburg en te Schiedam.

In het noorden had een bekwaam bouwmeester, Abraham Bruinsma, in 1766 te Leeuwarden geboren, in 1849 te Giekerk overleden op Sjoerda State, een bepaalden invloed op den heerschenden smaak. Bruinsma ontving zijn eerste opleiding te Amsterdam, maar deed zich in een geestdriftige opwelling in 1787 bij de Grenadier-Compagnie van het Amsterdamsche Vrijcorps aanwerven. Het soldatenleven echter al zeer spoedig moede, deserteerde hij naar Parijs, waar hij, wel is waar zonder geld of aanbeveling, wegens zijn bekwaamheden spoedig een plaatsing verwierf bij den bouwmeester van Koning Lodewijk XVI, die hem als eersten teekenaar, en ook als opzichter belangrijke werken opdroeg. De gebeurtenissen van 1789 voerden hem weer naar Friesland terug, waar hij tot hooge ambten opklom.

Bij de komst van Koning Lodewijk te Leeuwarden, in 1808, leverde hij de ontwerpen voor de vier eerepoorten. Van zijne blijvende bouwwerken moeten vermeld worden het buitenverblijf van Baron Van Lynden te Beetsterzwaag, in 1821 voltooid, steeds vermeld als een sieraad van Friesland, en het gebouw der Groote Societeit te Leeuwarden.

Van een ander architekt, Giovanni Francisco Giudice, behoeven slechts enkele van het zeer groot aantal zijner hier te lande uitgevoerde bouwwerken vermeld te worden, om het vermoeden te wettigen, dat deze van invloed zijn geweest, omdat zij ook strookten met den tijdgeest: de R. K. kerk in de Leeuwenstraat te Rotterdam (1777), het Admiraliteitsgebouw op 's Lands Werf, later Rijks-Entrepôt aldaar (1786), de gebouwen op de Werf te Hellevoetsluis, het buitenverblijf Woudenstein aan den Schiedamschen Singel, vele voorname woonhuizen, als die der familie Hooken (Leuvehaven), Pallandt Keppel (Nieuwe haven), Van Casteel en Hoffman, aan de Boompjes, allen te Rotterdam, het St. Jacobs gasthuis met kerk te Schiedam, enz. Naar zijne ontwerpen zijn vele kerkorgels gebouwd, en onder Rotterdam, Voorburg, Voorschoten, Gouda, enz. een aantal buitenplaatsen aangelegd, die zijn naam met eere hebben doen noemen.

Giudice, zich hier te lande schrijvende Jan, werd in 1747 te Dulciaghi (Como) geboren, en overleed in 1819 te Rotterdam, waar hij reeds in 1774 woonde. In 1786 werd hij benoemd tot architekt-inspecteur der gebouwen van het Edel Mogende Collegie ter Admiraliteit op de Maze; de stedelijke Regeering van Rotterdam raadpleegde hem voor al hare werken van eenig belang.

Zijne bouwwerken hebben ontegenzeglijk, vooral in hun naaste omgeving, de aandacht van zijn vakgenooten moeten trekken; een algemeenen invloed hebben zij echter niet geoefend. Ook Koning Lodewijk merkte hem op, want na de ramp te Leiden in 1807, stelde hij hem aan om de daardoor noodige herstellingen uit te voeren, en belastte hem met het opmaken van ontwerpen voor uitbreiding en verfraaiing der stad Assen, en het bouwen van een Paleis aldaar, waarvan echter niets tot stand is gekomen.

De talrijke beeldhouwwerken, die Giudice in staat was te doen uitvoeren aan en in zijn bouwwerken en aan orgels, zijn allen van zijn vriend, den vermaarden Antwerpschen beeldhouwer François van Ursel. Rotterdam bezit daarvan het leeuwenaandeel.

Een zeker niet onverdienstelijk, helaas echter hoofdzakelijk in pleisterwerk en thans tot slooping veroordeeld bouwwerk, is de Willemspoort te Amsterdam, die op onverklaarbare wijze aan 't verkeer is onttrokken, hoewel waarde genoeg bezittende, om onderhouden en bewaard te worden, ook wat de geschiedkundige beteekenis betreft. Die poort immers

1) Zie Goetghebuer.

werd ingewijd door de blijde inkomst van Koning Willem II in de hoofdstad. Het ontwerp voor dit bouwwerk in klassieken trant werd geleverd door C. Alewyn, destijds Commissaris van Publieke Werken van de stad Amsterdam.

Aan het landwaarts gelegen einde van de beroemde Spanjaardslaan in den Haarlemmerhout ligt een buitenhuis, dat aanstonds de aandacht van den wandelaar trekt [1]). Het werd daar gebouwd in 1795 door den Amsterdamschen architekt P. Duyvené voor baron Wijkersloot van Grevenmachern. De ligging, van zulk een overwegend belang voor landhuizen, is met veel smaak gekozen, aan de uiteinden van verschillende wegen; van deze heeft men, omgekeerd, een uitzicht op het domineerende middengedeelte van den voorgevel, dat uit een zuilengang bestaat, gedekt met een statige kroonlijst, waarboven een frontispice; aan den voet van den buiten-trap, naar het voor-bordes leidende, liggen sierlijke sphinxen van wit marmer. Het inwendige van het gebouw draagt het karakter van deftigen eenvoud.

De hiervoren genoemde bouwwerken geven een beeld van den overheerschenden smaak vóór en omstreeks de stichting der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst"; meerendeels droegen zij eenzelfde deftig karakter, en op een enkele uitzondering na, werden zij samengesteld uit elementen, terug te vinden en ontleend aan Grieksche en Romeinsche tempel-façaden. Maar, in plaats bij die vormen de eischen van klimaat en materialen ondergeschikt te maken, bootste men ze met angstvallige nauwkeurigheid na in schijn-materialen. Armoede en kleingeestigheid werden de merkteekenen van zoovele doodsche bouwwerken, wier samenstellende onderdeelen de bewijzen van hun onoprecht uiterlijk dragen. Gebouwen, waarvan een bekoring uitgaat, kende dit tijdperk niet.

Toch ontbreekt het niet aan een goed voorbeeld, in het Paviljoen te Haarlem, waarin men echter terstond een fijneren, minder Hollandschen geest van dien tijd zal ontdekken. Het gebouw is dan ook een schepping van den Italiaanschen architekt Trinquetti, in opdracht ontworpen voor een schatrijk koopman, die een buitenverblijf, tevens bewaarplaats voor zijne verzameling van schilderijen in de heerlijke omgeving van Haarlem wenschte. Tijdens het bewind van Koning Lodewijk deed het dienst als paleis voor dien vorst.

Thans echter is het gedeeltelijk verknoeid, door slecht begrepen zucht tot restaureeren. Het gebouw is gedacht en ontworpen in natuurlijken steen, maar bij de uitvoering is een ruim gebruik gemaakt van bepleistering der baksteenen gevelvlakken, kolommen enz. Nu is sinds 1884 het pleisterwerk van den zijgevel verdwenen, en kan zonneklaar bewezen worden, al was 't alleen uit het zorgeloos uitgevoerde metselwerk, dat het gebouw niet gerestaureerd, maar verminkt is, — een fout, die van Regeeringswege nog eens behoort hersteld te worden.

P. J. Goetghebuer bracht enkelen dezer gebouwen in plaat, in zijn werk getiteld: „Verzameling der merkwaardigste gebouwen in het Koninkrijk der Nederlanden" 1825. Hij gaf ze als „gedenkstukken" van het land, omdat ze strekken ten blijke van het karakter der natie — toen nog die van het onverdeelde Noord- en Zuid-Nederland, — en opdat de naneef ze mocht beschouwen als zoovele onwederlegbare getuigen, die den staat van beschaving zouden aantoonen. Maar uitdrukkelijk verklaarde hij ook, dat hij daardoor geenszins beschouwd wilde worden, alsof hij deze gebouwen tot voorbeeld ter navolging wilde geven; grootendeels achtte hij ze opmerkelijk wegens de oorspronkelijkheid hunner bouworde of — wat de ouderen betreft — belangrijk door hunne geschiedenis.

Kenmerkend, wat de woonhuizen op het land betreft, waren de bestudeerd samengestelde plattegronden, die aanleiding gaven tot een royale indeeling der woonvertrekken, terwijl mindere aandacht werd geschonken aan de indeeling der verdiepingen, waar de slaap- en andere vertrekken zich bevinden. Die kamers waren gemeenlijk klein en laag van verdieping, en werden als ondergeschikt behandeld. Trouwens, de bewoner gevoelde zich in dien toestand tehuis, omdat hij zich daarmêe reeds had vereenzelvigd in zijn woonhuis in de groote koopstad, afkomstig uit de XVIIe of het begin der XVIIIe eeuw, dat vooral niet

1) Zie Goetghebuer.

van pracht ontbloot was, wat de familie-vertrekken betreft, maar waar in de overige vertrekken de hoogste eenvoud heerschte, tot bekrompenheid toe.

Een zeer beteekenende invloed op den smaak in het begin dezer eeuw is geoefend door de belangstelling, die van hooger hand aan de bouwkunst werd betoond. Koning Lodewijk Bonaparte, die gaarne alles aanwendde om de gunst van het volk hier te lande te winnen, toonde ook hart te hebben voor de ontwikkeling van den kunstzin, die — hij had het in den vreemde meenen te bespeuren — kon bijdragen tot beschaving en 't geluk van een volk. Zoo schreef hij een prijsvraag uit voor een ontwerp tot herbouwing van de wijk der stad Leiden, vernield door het springen van een kruidschip op 12 Januari 1807. Het van Regeeringswege bekroonde ontwerp, op 3 November 1807 goedgekeurd zijnde, en waarvoor de uitgeloofde prijs van *f* 1000 werd uitbetaald, was het werk der heeren J. van Westenhout, J. T. Thibaut en A. van der Hart. Het bevatte o. a. een volledig ontwerp voor eene nieuwe Koninklijke Akademie en Museumgebouwen te haren behoeve, maar werd niet uitgevoerd, aanvankelijk door gebrek aan geld, ten slotte doordien Koning Lodewijk, voortdurend gedwarsboomd door zijn Keizerlijken broeder, op 1 Juli 1819 op 't Paviljoen te Haarlem afstand deed van de regeering, en Holland den 9den daarna, als een uitvloeiing van Frankrijks grondgebied, met het Keizerrijk werd vereenigd.

Een van 't genoemde drietal, namelijk A. van der Hart, toen sinds 1777 Directeur der stadswerken en gebouwen te Amsterdam, welke betrekking hij tot aan zijn dood in 1820 bleef waarnemen, leverde, waarschijnlijk ook op initiatief van Koning Lodewijk, o. a. een plan voor de verbouwing van het Besjeshuis aan den Amstel aldaar, tot Paleis voor Kunsten en Wetenschappen, dat evenwel insgelijks niet tot verwezenlijking kwam.

Aan zijn ontwerp voor het te Soestdijk geplaatste gedenkteeken van Neêrlands dapperheid, te Quatre-Bras aan den dag gelegd, viel de bekroning ten deel. Het is een obelisk op een voetstuk van den uitersten eenvoud. Onder de door hem gebouwde werken behoort het Vrijwillige Werkhuis te Amsterdam, en het fraaie woonhuis van Jhr. W. P. Barnard te Haarlem.

In de voorgaande bladzijden zijn eenige werken herdacht van mannen, die zich, hoewel in een eng keurslijf besloten, boven het meerendeel hunner tijdgenooten hebben verheven. Niet te verwonderen is het, dat de strenge regelen, die zij nimmer verzaakten, op den voet, maar dan ook met minder geluk, werden gevolgd door een nasleep van armer begaafden. Daardoor te meer waren de bekwameren niet in staat geweest, in den algemeenen toestand eenige blijvende verbetering tot stand te brengen.

Er mogen daarbij eenige zaken van ondergeschikt belang zijn medegedeeld, dit geschiedde alleen omdat ze — nog nergens aangevoerd — wellicht later van meerdere beteekenis kunnen zijn.

De geschiedenis dier dagen kan leeren met hoevele, en daaronder schier onoverkomelijke bezwaren men te kampen had. Alles, immers, wat schoone kunsten betrof, was in handen van liefhebbers gekomen, en menigeen zal maar al te zeer weten, wat soms van die zoogenaamde kenners is te wachten. Zij waren het, die vooral op het gebied van bouwkunst en schilderkunst alles in hunne macht hadden: de tentoonstellingen, de prijsvragen, de aankoopen en de belooningen. De kunstenaars werden niet in staat geacht alleen huns weegs te gaan, en het was een groote uitzondering, wanneer hun maatschappelijk standpunt hooger werd geacht dan dat van den eenvoudigen werkman. Van een scheppend talent bij den bouwkunstenaar vooral, had men voor 't minst geen begrip: hij is het immers ook, die het langdurigst heeft gezucht, ja, thans nog gebukt gaat onder het juk van het vreeselijk liefhebberend deel van het publiek. Wat die voogdij betreft, was het hier te lande erger gesteld dan elders.

De kunst was bovendien ondergeschikt geraakt aan een conventionalisme, dat huiverde bij de gedachte zelfs aan andere uitingen. Onder den invloed van Duitschland begon eene graeciseerende school de overhand te hebben, wier neigingen hoogst deftig philosophisch en zeer diep symboliseerend waren; maar in het algemeen mocht het slechts aan hoogst enkelen gelukken, onder al die invloeden eenig bouwwerk van blijvende waarde te stichten.

Wel waren hier te lande genootschappen, die nu en dan eenige belangstelling toonden in de bouwkunst, maar tot hare bevordering droegen zij weinig bij. Zoo bestond te Rotterdam een kunstgenootschap „Hierdoor tot hooger", dat enkele malen akademische prijsvragen uitschreef, o. a. nog voor eene Teeken-Akademie, voor de beantwoording waar van in 1836 eene zilveren medaille aan den heer I. Warnsinck werd verleend.

Het was hier langen tijd duister gebleven op bouwkunstig gebied, en de „Maatschappij tot Aanmoediging" had gedurende haar kortstondig bestaan nog weinig nut kunnen stichten.

De stelligste grondbeginselen — om met de Puydt te spreken — waren nog door velen verwaarloosd en de kunst in minachting geraakt. Dat was in het algemeen de toestand, ook omstreeks 1840.

Allengs ging echter, na die jammerlijke verblinding, het oog van enkelen open, en evenveel belangstelling als deernis drongen hen om pogingen tot verbetering aan te wenden. Zoo begreep de „Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen", niettegenstaande zij zich bij voorkeur op het gebied van dicht en letteren bewoog, dat ook de beeldende kunsten tot den kreits van hare zorgen moest behooren. Zij schreef daarom een prijsvraag uit, vertrouwende daardoor te zullen vernemen, welke „de reden" waren „van de weinige vorderingen der bouwkunst in ons vaderland", en om „de middelen" aan te geven, „om er haar hooger op te voeren"; een goede bedoeling, die vooral echter door deze Maatschappij in wat beter gekozen woorden had kunnen worden uitgedrukt.

Het in 1843 met goud bekroonde antwoord op deze prijsvraag staat in zulk een nauw verband met de geschiedenis der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst", en van de Nederlandsche bouwkunst zelve, dat het vooral hier niet mag worden vergeten: al ware het alleen, omdat de man, die de vragen met gunstig gevolg beantwoordde, de eerste voorzitter dier vereeniging werd. Bovendien is het geene gewaagde onderstelling, dat zijn werk almede een der krachtige stooten is geweest, die anderen de oogen openden, en goedgezinden heeft aangespoord, om eene inrichting te steunen, bestemd tot opwekking der onder curateele staande en daardoor half verstorven bouwkunst.

Het bekroonde antwoord van den heer D. D. Bücheler, een lijvig in druk verschenen werk, is meer dan de bloote vermelding waard, al kan men enkele stellingen des schrijvers thans niet meer voetstoots beamen.

In zijne bestudeerde verhandeling ontvouwde de prijswinner in de eerste plaats de oorzaken en omstandigheden, waaronder de bouwkunst pleegt te bloeien. Hij vond die in den godsdienst, de voorhanden of tenminste gemakkelijk bereikbare bouwstoffen, de ontwikkeling van den kunstzin, de zeden, aard en leefwijze van het volk, den invloed van 's lands bewind, en den opwekkenden indruk van bouwgewrochten uit vroeger tijden.

Dan onderzoekt hij, welke van dezen, en in hoeverre zij ook hier te lande van toepassing waren, en wees, wat den godsdienst betrof, op de min of meer stremmende werking der kerkhervorming, die alle praalvertoon schuwde, omdat dit in geen overeenstemming was met de vereenvoudigde leer. Wat de bouwstoffen aanging, wees hij op de karigheid, waarmede onze vaderlandsche bodem in dit opzicht is bedeeld. Men heeft er immers niet anders dan de klei om steenen te bakken, schulpen om er kalk van te branden, en een weinig hout om het huis te betimmeren. Terecht merkt hij echter op, dat het in dit land met zijn uitgebreiden handel en scheepvaart geen hinderpaal was, met luttel meerdere kosten al die materialen aan te voeren, die bovendien konden noodig zijn.

Aan kunstzin — zoo schreef hij verder, — had het hier te lande niet ontbroken, zooals de Hollandsche schilderschool reeds had bewezen, al mocht missehien die zin, juist met betrekking daartoe, wat eenzijdig heeten. De aard en leefwijze van het volk, zijne zeden en gewoonten, vooral gevormd door handel en zeevaart, werkten volgens den schrijver niet mede om vele schoone openbare of bijzondere gebouwen te doen verrijzen.

Deze laatste opmerking is zeker niet vreemd aan den tijdgeest, met zijn drang naar het deftig klassieke, dat in de eerste helft van deze eeuw den boventoon had. Immers de

zeden en gewoonten hebben gedurende de zeventiende en achttiende eeuw het volk niet verhinderd vele fraaie gebouwen te stichten in een aantal onzer teekenachtige steden, zoowel groote als kleine. Al moge nu het uiterlijk van vele dier patricische huizen een afspiegeling zijn van de deftigheid der bewoners, het inwendige er van getuigt in ruime mate van hunne kunstliefde.

De mindere erkenning, in de woorden van den schrijver gelegen, neemt men heden ten dage niet meer aan, evenmin als zijne bewering dat, „had het HENDRIK DE KEYZER, evenals VAN CAMPEN, gegeven mogen zijn, zijnen smaak te kuischen en te verfijnen door het zien en bestudeeren der kunstvoortbrengselen van Italië, het te vermoeden zou zijn, dat Amsterdam in vele harer openbare gebouwen met andere steden van Europa zoude hebben kunnen wedijveren". Met hoeveel bewondering overigens de schrijver melding maakt van den krachtigen ijver en uitmuntenden aanleg van den hoogst verdienstelijken DE KEYZER, de laatst aangehaalde woorden doen toch zien, dat het gevoel voor eene antieke tempel-façade de overhand had, en het ware gevoel voor de zoo echt nationale bouwwijze der zestiende en 't begin der zeventiende eeuw vrij wel was uitgedoofd. Italië en nog eens Italië, en ware Griekenland maar wat meer bereikbaar geweest, dan ook dat land, was „el dorado", het eenige land van belofte, waarvan de meer ontwikkelde bouwmeesters droomden; — maar in Italië trokken hen voornamelijk de overblijfselen der Romeinsche en quasi-Grieksche kunst aan, meer dan de meesterwerken der Italiaansche renaissance. De nog tot ons gekomen bekroonde antwoorden op prijsvragen, uit dien tijd van een reeds half ontwakend zelfbewustzijn, zijn bijna even zoo vele getuigen daarvan. Onze tijd evenwel zou DE KEYZER's werken zeer noode willen missen.

„Land- en stadsbesturen", zoo schreef de heer BUCHLER verder, „deden door omstandigheden weinig. Door de vele en langdurige oorlogen te land en ter zee gaf de staatskas wel den krijgsman gelegenheid tot de schitterendste daden van moed en beleid, maar de bouwkunstenaar, werkeloos blijvende, mocht zaaien noch maaien op zijn gebied. Eén enkele uitzondering slechts, maar dan ook eene schitterende: .... het Stadhuis te Amsterdam, het symbool der toenmalige grootheid van de stad. Moed en vertrouwen, maar zeer zeker ook kunstliefde, waren noodig, om tot zulk een werk last te geven en den kunstenaar in diens stoute vlucht te steunen en te volgen.

Eere zij den magistraten, die JACOB VAN CAMPEN het penseel ontrukten, om zijn stout genie als bouwmeester de gelegenheid te schenken zich te verkondigen tot in het verre nageslacht."

Onbillijk is volgens onze tegenwoordige begrippen de heer BUCHLER, wanneer hij ook der vaderlandsche kunst van de beide vorige eeuwen zoo weinig goeds toeschrijft; niet alleen toch worden thans vele gewrochten uit den tijd tot en met LODEWIJK XV gaarne door den vaderlandschen bouwmeester bestudeerd, geenszins om ze na te maken, wel om er de uitstralende bezieling van op te vangen, maar om die redenen wijst zelfs de uitheemsche bouwmeester er zijn kunstbroeders van heden ten dage op.

De kracht van het voorbeeld door VAN CAMPEN gegeven is bezwaarlijk te meten; de werken der beide VINGBOON's toonen evenwel voldoende aan, dat zijn invloed niet gering is te schatten.

Gereedelijk kan den schrijver echter worden toegegeven, dat men het niet ontveinzen mag, dat de belangstelling voor de bouwkunst in ons land betrekkelijk veel geringer was in den aanvang dezer eeuw, en zeker veel minder algemeen, dan bij andere beschaafde natiën; ja, dat men vaak zelfs in hoogere standen een onkunde en onverschilligheid er voor aantreft, die onverklaarbaar zijn naast de hooge ingenomenheid soms met andere voortbrengselen van kunst en wetenschap.

Die toestand, in vele opzichten nog heden ten dage voortdurende, heeft zijn bedroevenden invloed al zeer krachtig doen gevoelen in het laatst der vorige en het begin van deze eeuw. Men kende en begreep de bouwkunst niet, voelde er dus niets voor, en droeg haar daardoor geen warm hart toe. Die onkunde waarde hier te lande langer rond dan elders, door gemis aan gunstiger omstandigheden.

De toekomst ziet de schrijver — van zijn tijd sprekende — niet donker in. Hij merkt zelfs meer dan één lichtpunt in de duisternis op.

„De gereformeerden" — zegt hij — „zullen in de gedaante en inrichting van hun kerkgebouwen die sierlijkheid gedoogen en verlangen, die de bouwkunst er aan geven kan, zelfs zonder de door de leer gevorderde eenvoudigheid geweld aan te doen; het interdict, waardoor de katholieken belemmerd werden aan hunne kerken den vereischten uitwendigen vorm te geven, is opgeheven; het gebrek aan geschikte bouwstoffen zal wel een belemmering blijven, slechts in zoo verre echter, als aanvoer daarvan uit verwijderde streken het bouwen kostbaarder maakt, maar de uitgebreide handel stelt de voortbrengselen van andere landen geheel ter onzer beschikking; de tijdsomstandigheden en het gedurig verkeer met vreemden hebben veel van het eigendommelijke in karakter en leefwijze van het volk weggeslepen, het is meer genegen de genoegens der beschaving te smaken, zijn behoefte aan levensgenot is grooter geworden, en het is daardoor meer ontvankelijk voor indrukken van kunst; de gunstige invloed van Lands of Gewestelijk Bestuur wordt niet meer door den drang der omstandigheden teruggehouden, en de doorluchtige Koning WILLEM II geeft bij herhaling blijken, hoezeer hij de schoone kunsten hoogschat en ze aangemoedigd wil zien. Altemaal redenen om te gelooven, dat de belemmerende omstandigheden, die in vorige tijden de vorderingen der bouwkunst tegenhielden, op dat oogenblik niet meer in gelijke mate bestaan, of ten deele schadeloos zijn geworden."

Gewagende van de middelen om de bouwkunst uit haar diep verval weder op te beuren, en haar in eer en luister te herstellen, denkt de beantwoorder der vraag in de eerste plaats aan de behoorlijke opleiding van den bouwkunstenaar. Terecht wijst hij daarbij op den breeden toestel van voorafgaande kennis, die zijn vorming vereischt. „Wel verre, van te kunnen volstaan met een vindingrijk vernuft, gevoel voor het schoone en een zekere technische vaardigheid, is hij genoodzaakt een uitgestrekt veld van wetenschap af te loopen, om tot zijn oogmerk te geraken: de wis-, natuur- en werktuigkundige wetenschappen, toegepast op de bouwkunst, de theorie der constructieleer, de kennis van bouwstoffen en gronden met hun bijzondere eigenschappen, de teekenkunst, de schaduwleer, de doorzichtkunde, de algemeene theorie der kunst, de æsthetika, de geschiedenis der bouwkunst, de kennis der onderscheiden bouwstijlen van vroeger en later tijd, en bovendien de kennis der meest gebruikelijke talen, ten einde van den uitslag van het onderzoek van anderen niet onkundig te blijven; — ziedaar volstrekt onmisbare kundigheden, die den bouwkunstenaar zich eigen moet maken, om met vrucht te kunnen werkzaam zijn." Alle zijn zij hem volstrekt onmisbaar, tenzij hij, onwaardig den naam van kunstenaar, zich vergenoegen mocht met een wankelend empirisme, dat eerst na een aantal dwalingen en vruchtelooze proefnemingen tot een zekere waardigheid geraakt. Zonder de betrekkelijke bekwaamheid of verdiensten van de architekten uit zijn tijd in eenig opzicht te verkleinen, zegt hij toch, dat over het algemeen bouwkunstenaars, toegerust met al die kennis en wetenschap, die alléén hun dien naam verzekeren, toen in het geheel niet of zeer schaars gevonden werden. De reden daarvan is het onvolledige der vroegere opleiding. Volledig bouwkundig onderwijs van Staatswege achtte hij het hoofdmiddel om tot het doel te komen, — een onderwijs, door behoorlijk onderzoek naar de verkregen bekwaamheden gevolgd. De aldus wetenschappelijk gevormde en veelzijdig ontwikkelde bouwmeester rekende hij, dat zich van zelf op een maatschappelijk standpunt gesteld zou zien, en dit zou kunnen handhaven overeenkomstig zijn in aanzien verhoogden werkkring. Die werkkring moest echter ook van een andere zijde nog begeerlijk gemaakt worden; men moest zekerheid erlangen, na volhardende inspanning ook in een stoffelijk opzicht de vruchten van zijn arbeid te zullen oogsten, van geen wisselvallige kansen daarbij behoeven af te hangen. Lands-, gewestelijke en stadsbesturen konden daartoe medewerken door het beroep begeerlijk te maken, en het uitzicht op een aanstelling hunnerzijds, doch steeds slechts aan den meest bekwaam gebleken, toe te wijzen, maar dan ook met een behoorlijke bezoldiging beloond. En wat de niet ongegronde klacht betreft, dat het den kunstenaars van zijn tijd veeltijds aan die fijnere beschaving en humaniteit ontbreekt, waaraan men in de samenleving behoefte gevoelt, — om

daarin tegemoet te komen, zoude zeker geen gelegenheid zoo gunstig zijn, als het verblijf in zoodanige plaats, welke men gewoon is het brandpunt van beschaving te noemen.

Nog een tweetal andere middelen verdienen, volgens den heer BOCHLER, overweging: eerstens herziening der den stempel der grijsheid dragende stedelijke keuren, die niet meer toereikend zijn voor de behoeften. Immers kan de eigenzinnigheid van een enkelen burger soms voldoende zijn, om de verfraaiing van een geheele stad tegen te houden. Zijn bouwvallige woning of vuil pakhuis vindt bescherming in de keuren, en niets belet hem een bouwkunstig wangedrocht te plaatsen te midden van de fraaiste gebouwen. Ten andere zouden er, namens 's lands Regeering, bouwcommissiën in het leven moeten geroepen worden, onderzoekende en beoordeelende lichamen, bij wijze van laatste instantie van de vierschaar der kunst.

De bezwaren daartegen zocht hij weg te cijferen, — de bedenkingen er tegen in te brengen, te ontzenuwen

„Zoo de Regeering," schreef hij voorts, „gerechtigd en verplicht is, voor het stoffelijk, het verstandelijk en het zedelijk leven van het volk te waken, ook het æsthetisch volksleven heeft aanspraak op bescherming."

In de dagen, toen de schrijver de prijsvraag der Hollandsche Maatschappij beantwoordde, en bij anderen wellicht reeds de grond was gelegd voor het tot stand brengen van eene instelling om de belangen der bouwkunst op eigen hand te bevorderen, was de ontwikkeling van den werkman eene onvoldoende. Van dezen toestand, een gevolg van het standpunt der bouwkunst zelve, werd door den schrijver geen gewag gemaakt, wellicht omdat hij een hartelijke genegenheid jegens de kunsten en in het bizonder de bouwkunst koesterende, toch zelf geen praktisch ontwikkeld bouwkunstenaar was; wel echter een man van uitgebreide kennis en met grooten ijver bezield.

Verbetering van den toestand, wat den werkman betrof, moest echter worden voorafgegaan door een meerdere en voortschrijdende ontwikkeling van den bouwmeester zelven.

Hoe treurig het met den werkman als zoodanig en met zijn moreele leven gesteld was, kan blijken uit de mededeelingen van correspondenten der Maatschappij, die in 1845 door het Bestuur werden uitgenoodigd om een onderzoek in te stellen naar de wenschelijkheid eener wederinvoering van het Fransche Livrettenstelsel. Zonder uitzondering waren allen vóór dergelijke zakboekjes, niet zoozeer als politiemaatregel, volgens de oorspronkelijke bedoeling, maar als een waarborg, dat men bekwame werklieden in zijn dienst kreeg. Na het verdwijnen toch der gilden, werd een algeheele vrijheid ingevoerd door de patenten, die ieder kon krijgen, en waardoor kwasten en halve bazen kwamen opdagen.

Reeds in 1820 werd een poging gedaan om de aankomende ambachtslieden tot betere kennis van hun vak en goeden smaak te leiden. Daar de stedelijke teekenscholen zeer veel te wenschen overlieten, werd in dat jaar door de Regeering een reglement vastgesteld op die scholen in het algemeen; een maatregel, die echter weinig nut heeft gesticht.

Er was gebrek aan eerlijke, beschaafde, zedelijke en bekwame werklieden, en reeds in 1835 wenschte men daarom, vooral in steden van eenigen omvang, de livretten van het vroegere Fransche Gouvernement terug, als een pas of een carte de sureté, die de geschiedenis kon verhalen en een beeld geven van 't karakter van den werkman. Men achtte haar vóór alles noodig, wegens de meer gemakkelijke vervoermiddelen, die de verplaatsing van den werkman bevorderden, waardoor hun handel en wandel meer bekend diende te zijn, opdat geen onbekwaam of ongebonden levend werkman de plaats zou kunnen innemen van een knap en braaf persoon.

Dit begreep men ook in Frankrijk; immers, in de Gazette des Tribunaux verscheen reeds op 5 Februari 1845, dus in denzelfden tijd, dat de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst zich deze zaak aantrok, een bondig wetsontwerp op de livretten, dat door het Fransche Gouvernement aan de Chambre des Députés werd voorgedragen.

Er werden echter ook enkele bezwaren tegen deze zakboekjes geopperd. Zoo gebruikten de Duitsche werklieden, vooral in onze oostelijke grensstreken, de livretten, waarvan zij nog steeds voorzien waren, als bedelpassen; zij zwierven er mede rond, in werkelijkheid

aalmoezen vragende en luierend, voorgevende op hun ambacht te reizen, maar geen werk kunnende vinden; zoo konden ze zelfs niet als landloopers verwijderd worden. Een dergelijk misbruik ervan vreesde men bij den Nederlandschen werkman.

Maar men klaagde omstreeks dien tijd (1845) ook over de bazen. Er waren er onder hen, bij ambachten als timmeren en metselen vooral, die de arbeiders tot in den grond bedierven. Hun voordeel zochten zij in de arbeidsloonen en materialen; hoe meer dagen er gearbeid werd, hoe meer winst er te behalen was. Vele bazen zelfs spoorden hunne werklieden allerminst tot werken aan, ja, eenigen namen meerderen ijver kwalijk.

Uit dat alles volgde, dat de kosten van bouwwerken steeds tegenvielen, en de burgerij dus huiverig was om te bouwen.

Zulk een toestand was almede een groote hinderpaal voor den partikulieren bouwmeester.

Wanneer een genootschap als de „Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen" zich aangespoord gevoelde om de toekomst der vaderlandsche bouwkunst ter harte te nemen, dan mag het zeker geen verwondering wekken, dat ook bij anderen meerdere aandacht werd gewijd aan haar, wie de eerrang voegt onder de andere kunsten. Zoo zette zich niemand minder dan onze dichter Mr. JACOB VAN LENNEP neder, om een leerdicht te schrijven over de bouwkunst, een dichtstuk, zooals hij zelf zeide:

> . . . . . uit een boezem voortgesproten,
> In onverflaauwb're zucht voor 't goede en schoone ontbrand,
> En kloppend, tot het laatst, voor kunst en vaderland.

Zijn leerdicht „de Bouwkunst" verscheen in 1842, en het antwoord van den heer BOCHLER op de vraag der „Maatschappij voor fraaie Kunsten en Wetenschappen" werd in 1843 bekroond. Beide mannen hebben alzoo ongeveer tegelijkertijd hun studeervertrek betrokken, om daar, ieder op zijne wijze, ter eere der oudste kunst de pen te voeren.

Heeft het leerdicht van VAN LENNEP den stoot gegeven tot den wedstrijd, waarin BOCHLER overwinnaar bleef, — of wees des dichters zangster den kunstgeleerde op het onderwerp van de prijsvraag? Hoe dit ook moge zijn, de verdiensten van beide mannen blijven voor ons groot. De een gaf ons een stuk geschiedenis en de middelen tot opheffing van een gevallene; de ander bezong het verheven doel der bouwkunst, opwekkende en raad gevende.

Welk een eerbied hij voor de bouwkunst koesterde, leert ons VAN LENNEP in den zang, die aan zijn leerdicht voorafgaat.

> . . . . . .
> De Bouwkunst is 't, wie ik mijn zangen wij',
> Zij, t'allen tijd mijn boezem waard gebleven,
> Wie de eerrang voegt in aller kunsten rij,
> Als door God zelf den sterv'ling ingegeven.
> Was 't niet door Haar, dat uit stikdonk're nacht
> Gezelligheid en orde en wet ontstonden,
> En by een woest, verwilderd aardsch geslacht
> De Maatschappy zich vormde op bechte gronden?
> Rampzalig (ach!) is 't volk, dat Haar niet kent,
> En, met Haar, al de weldaên mist van 't leven:
> Het sleept, versuft, in domheid en elend,
> Zijn dagen voort, naauw boven 't dier verheven.
> Maar ziet! het heeft Haar roepstem naauw verstaan,
> 't Mag naauw al 't zoet van huis en woning kennen,
> Of 't schaamt zich straks zijn toestand: 't wil voortaan
> Aan wet, aan tucht vrijwillig zich gewennen.
> Waar traagheid heerschte, is thands de nijverheid,
> Ten throon gevoerd; men ziet den landbouw bloeien.

De welvaart wast; de kennis, meer verspreid,
Kweekt wenschen aan, doet elks behoeften groeien.
De vrucht, van zelf ontstaan op eigen grond,
Voldoet niet meer aan de onverzaad'bre weelde,
Die rustloos haakt naar wat op 't waereldrond
Natuur of kunst ten dienst des menschdoms teelde.
De Bouwkunst reikt den Handel straks de hand:
Zy weet de zee met kielen te overdekken,
Diept havens uit, legt stroomen aan den band,
Doet wegen door moeras en bergen trekken.
Des handels macht verwerft den overvloed,
En deze wekt den nijd der nageburen;
Maar bouwkunst is 't, die nevens burgermoed
Het volk bewaakt, en schansen sticht en muren.
Nu stijgt de roem, het aanzien hoog in top
Van 't heilrijk oord, gezegend door haar gunsten:
Paleis en boog en tempels rijzen op,
Wijl vrede heerscht met wetenschap en kunsten. —
. . . . . .

In zijn leerdicht zegt hij:

. . . . . .
U spreekt mijn Zangster toe, begaafde Jong'lingscharen,
Die in der kunsten koor u lauw'ren wenscht te gaêren!
Die, voor het schoone ontvlamd, uw arbeid, moeite en tijd
Met onbezweken moed der eed'le Bouwkunst wijdt!
Ja! onwaardeerbaar groot is 't doelwit van uw streven:
Uw roeping, meer nog dan gy wanen durft, verheven; —
Maar o! vol zwarigheên en glibbr'ig is de baan,
— Al hangt de palm aan 't eind — waarop gy voort moet gaan.
Beproeft u, eer gy 't waagt, in 't worstelperk te dringen,
En hoort eerst, tot wat prijs gy naar de kroon moogt dingen.
't Is niet genoeg daartoe, of kunstzin u doorvloeit,
Of heil'ge dorst naar roem den boezem u ontgloeit;
De roem wacht hem slechts, die, standvastig en ervaren,
Aan oefening, geduld en kennis weet te paren.
Geen kunstzin, die 't gemis der wetenschap vergoedt:
En groot is de omvang, ja, van 't geen gy weten moet.
. . . . . .

Op die wijze voortgaande, verklaart de zanger wat de bouwkunst vergt van den moed der ingewijden, wat al kundigheden deze zich moeten eigen maken, en hoe hun kunstzin tot volkomenheid gebracht kan worden.

Aan de uiterste bekwaamheid van den bouwmeester zal het dan eenmaal te danken zijn, dat de aard der bouwwijze de opmerkzame oogen moet trekken en wijzer naar het doel. Aansporing om die volmaaktheid in de noodzakelijk gepaarde kunst en wetenschap deelachtig te worden, was het streven van VAN LENNEP's leerdicht.

Dit lied, voortgesproten uit een nimmer verflauwende zucht voor het goede en schoone, en uit een boezem, warm kloppende voor kunst en vaderland, moet in de dagen van zijn ontstaan zonder twijfel invloed hebben geoefend, wellicht ook op het zoo spoedig bekend worden van de „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst", en het zoo snel aangroeien van haar ledental.

STICHTING DER „MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST".

II.

Omstreeks het jaar 1830, toen het Zuiden van Nederland voor de Noordelijke provinciën verloren ging, werd de „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde" opgeheven, of voor 't minst schorste zij voorloopig hare werkzaamheden. Gedurende een tiental jaren werd niets van haar vernomen; zij geraakte in het vergeetboek, en in 1841 konden slechts zeer enkelen zich nog iets van haar bestaan herinneren. Die weinigen koesterden echter den wensch, eene dergelijke inrichting tot stand te brengen, en maakten daarvan in verschillende geschriften melding.

Dat die gewenschte vereeniging niet aanstonds, na de woelige tijden van 1830, het levenslicht aanschouwde, is niet te verwonderen; trouwens, de toestand door de PUYDT geschetst, was nog dezelfde, wellicht nog ietwat meer verwaarloosd.

Eindelijk de noodzakelijkheid wederom inziende van het bestaan eener vereeniging van bouwkunstenaars, besloot op het einde van 1841 de heer J. VAN STRAATEN, architekt, mr. timmerman en makelaar, lid van de „Kon. Akademie van Beeldende Kunsten", in overeenstemming met zijn vriend en geestverwant, den heer G. MOELE JR., architekt en mr. timmerman, destijds reeds sedert 25 jaren bouwmeester in de hoofdstad des rijks, eenige personen bijeen te roepen, ten einde gemeenschappelijk de beste middelen te beramen, om het voorgestelde doel te bereiken. De heer VAN STRAATEN noodigde daartoe uit de heeren:
H. BOUMAN, opzichter in algemeenen dienst bij de publieke werken van Amsterdam.
D. D. BOCHLER, indertijd Secretaris der „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde".
A. W. VAN DAM, architekt, lid der „Kon. Akademie van Beeldende Kunsten"
E. S. HEIJNINCX MZN., architekt, lid der „Kon. Akademie van Beeldende Kunsten".
C. W. M. KLIJN, commissaris over de publieke werken van Amsterdam.
W. J. J. OFFENBERG, mr. timmerman en makelaar.
A. C. PIERSON, oud-kapit., ingenieur, directeur van het Stads Fabrijk-Ambt.
M. G. TETAR VAN ELVEN, architekt en directeur aan de „Kon. Akad. van Beeld. Kunsten".
J. DE VOS WZN., Secretaris der 4e klasse van het „Kon. Nederl. Instituut", Vice-President van den Raad van Bestuur der „Kon. Akad. van Beeld. Kunsten", ridder der orde van den Nederl. Leeuw, oud-bestuurder der ontbonden Maatschappij, en
I. WARNSINCK, architekt, lid der „Kon. Akademie van Beeldende Kunsten",
die zich allen bereid verklaarden deel uit te maken van eene algemeene commissie en ook gaarne hunne voortdurende medewerking beloofden. Het denkbeeld was bij den heer VAN STRAATEN opgekomen op een feest, hetwelk de heer MOELE vierde, ter herdenking van zijn 25 jarig bouwmeesterschap.

Allicht zou kunnen worden ondersteld, dat dit allen mannen waren van ongeveer gelijken leeftijd; het tegendeel is echter waar. De heer VAN STRAATEN, de oudste, telde toen reeds 60 jaren; op hem volgden de heeren BOCHLER die 55, en KLIJN die 53 jaren oud was; de jongsten waren de heeren WARNSINCK en HEIJNINCX, die 30 en 29 jaren telden. Het kan niet anders of juist deze jongeren hebben toen reeds veel van zich doen verwachten.

Een eerste bijeenkomst werd door deze genoodigden gehouden op 17 December 1841, des avonds in het Lokaal Odéon, waarbij tegenwoordig waren de heeren Bouman, Büchler, van Dam, Heyninck, Klijn, Moele, Offenberg, van Straaten, Tetar van Elven en Warnsinck. Zij wisselden voorloopig van gevoelen over eenige te nemen maatregelen, maar besloten toch alras, dat eene nieuwe vereeniging zou worden opgericht, met den titel: „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst". Uitdrukkelijk werd daarbij bepaald, dat deze nieuwe geene voortzetting zoude zijn van de vroegere „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde".

De heer Büchler, die secretaris was geweest van het opgeloste genootschap, bood in deze eerste bijeenkomst aan, kennis van dit voornemen tot stichting te geven aan zijne nog levende voormalige mede-bestuurders, en toonde zich bovendien bereid om alle stukken, die tot het archief van die instelling hadden behoord, en nog onder zijne berusting waren, aan de nieuwe Maatschappij af te staan.

Op dienzelfden avond werd eene commissie benoemd, bestaande uit de bij meerderheid van stemmen gekozen heeren Klijn, van Straaten, Tetar van Elven en Warnsinck, die de opdracht ontvingen om te onderzoeken, welke de doeltreffendste werkzaamheden der nieuwe Maatschappij zouden kunnen zijn, en om in verband daarmede een reglement voor haar vast te stellen.

Na drie bijeenkomsten, op 24 en 30 December 1841 en 6 Januari 1842, achtereenvolgens ten huize van de heeren van Straaten, Klijn en Tetar van Elven, was door deze commissie een voorloopig reglement gereed gemaakt, dat vervolgens in het gebouw Odéon op 16 Januari 1842 door de algemeene commissie werd besproken. Op dien avond was men evenwel niet talrijk genoeg om eenig besluit te nemen; toch vond men goed het reglement voorloopig te doen drukken en aan ieder der leden van de algemeene commissie een proef-exemplaar toe te zenden, ten einde de gelegenheid open te stellen, kalm er over na te denken.

Op Woensdag 26 Januari 1842 vergaderde de algemeene commissie wederom in het gebouw Odéon. Slechts ontbraken de heeren Büchler, Klijn en de Vos, van wie de eerstgenoemde evenwel eene opmerking schriftelijk had ingezonden. Op deze vergadering werd het ontwerp van het reglement uitvoerig besproken en, na enkele kleine wijzigingen, vastgesteld, om daarna te besluiten het te doen drukken, en het door bijvoeging van de namen der commissie-leden als oprichters der Maatschappij, bij wijze van onderteekening te bekrachtigen.

De dag van de geboorte der Maatschappij mag dus veilig aangenomen worden te zijn 26 Januari 1842.

Intusschen scheen het voornemen om deze vereeniging in het leven te roepen, al ruimschoots bekend te zijn, waaruit men dan ook den spoed mag verklaren, waarmede de oprichters hunne taak volbrachten. Immers, op de laatstgenoemde vergadering werd voorgesteld en goedgevonden om allen, die zich reeds voorloopig verbonden hadden als lid toe te treden, bijeen te roepen, ten einde volgens de wettelijke bepalingen over te gaan tot de verkiezing van een Bestuur, waarvan de toekomstige regeling en gang der werkzaamheden behoorde uit te gaan. De algemeene commissie wilde zich de waardigheid van Bestuur niet eigenmachtig opleggen, en beschouwde hare taak als volbracht.

Personen, op wie men als lid meende te mogen rekenen, ontvingen dus eene uitnoodiging tot het bijwonen eener vergadering op 12 Februari 1842, in het lokaal „den Doelen" in de Doelenstraat, ten 7½ uur des avonds. Tegelijkertijd ontving ieder een exemplaar van het ontwerp-reglement.

Op den vastgestelden tijd waren 41 toekomstige leden aanwezig. De heer D. D. Büchler, door de commissie uitgenoodigd om deze vergadering te leiden, verwelkomde de tegenwoordig zijnden met een toespraak, die de beste wenschen inhield voor het gunstig slagen der aan te vangen werkzaamheden.

De eerste, tevens belangrijke daad der vergaderden was de keuze van een Bestuur; tot leden daarvan werden benoemd de heeren J. van Straaten, D. D. Büchler,

M. G. Tetar van Elven, C. W. M. Klijn, I. Warnsinck, A. C. Pierson, G. Moele Jr. en J. de Vos Wzn., volgens rangorde van het aantal op hen uitgebrachte stemmen. Alleen de heer Büchler maakte bezwaar eene benoeming aan te nemen, en verzocht haar in beraad te mogen houden, te meer daar de heer de Vos — niet aanwezig op de vergadering — zonder twijfel tot voorzitter zou worden benoemd, indien hij zich de keuze van Bestuurslid liet welgevallen; de heer Büchler meende dan uit den aard der zaak met het secretariaat belast te zullen worden, iets wat hem om vele redenen, vooral die van drukke bezigheden, niet aangenaam zoude zijn. Uit de vergadering gingen toen verschillende stemmen op, om den heer Büchler te bewegen, zich niet te onttrekken, maar de zaak in ernstig beraad te nemen, daar het allen buitengewoon aangenaam zoude zijn, indien hij zijne goede diensten en groote bekwaamheden ten nutte der Maatschappij wilde aanwenden.

Kort na de ontvangen kennisgeving van zijne benoeming, berichtte de heer J. de Vos Wz., onder dankzegging voor het in hem gestelde vertrouwen, dat hij wegens zijnen reeds gevorderden leeftijd zich verplicht achtte voor de benoeming te bedanken. De heer Heijninck, die na de reeds benoemden het grootst aantal stemmen op zich had vereenigd, trad nu in zijne plaats als Bestuurslid, en in de eerste Bestuursvergadering, gehouden op Zaterdag 26 Februari 1842, des avonds ten 7 uur in het Logement „de Fransche Tuin", verblijdde de heer Büchler zijn mede-oprichters met het bericht, dat hij besloten had zijne benoeming aan te nemen, eene mededeeling, die onder algemeene blijken van belangstelling en waardeering werd aangehoord. Die man toch was het vooral, die het volle vertrouwen genoot wegens zijn stand, kennis en bekwaamheden, en niet het minst zijn ijver tot bereiking van het doel der Maatschappij, al was hij geen bouwkunstenaar.

In deze zelfde vergadering werden, met bijna eenparige stemmen, benoemd de heeren: Büchler tot voorzitter, of president zooals in de notulen uit die dagen staat geschreven, Warnsinck tot secretaris, Klijn tot vice-voorzitter, en van Straaten tot penningmeester.

Dit Bestuur vergaderde eenmaal per week, aanvankelijk elken laatsten Zaterdag der maand, in een lokaal van „de Fransche Tuin" in de Elandstraat. Het gebouw, dat dezen naam droeg, was de deftigste der gelegenheden, welke destijds te Amsterdam bestonden om feesten te geven. Er hadden bruiloften, maaltijden, bals en andere feesten van voorname lieden plaats en, naar men zegt, kon men er zelfs, al naar maatschappelijken rang of stand en naar keuze, met minder of meer kostbaar servies bediend worden. De eigenaar dezer inrichting, de heer de Boer, was dan ook in 't bezit van 2100 paren zilveren couverts.

Waren wij dus nog niet overtuigd, dat een deftige toon aan de bestuurstafel heerschte, de plaats, waar deze het eerst heeft gestaan, zou ons reeds gereede aanleiding geven dit niet te betwijfelen.

Het gebouw genaamd „de Fransche Tuin", in de Elandstraat, vijftig jaren geleden n°. 441 dragende, thans n°. 34, bestaat op dit oogenblik nog, en wat den gevel betreft in zijn oorspronkelijken toestand; het is echter sinds vele jaren inwendig verbouwd, en er is een vrij hoog ijzeren hek voor geplaatst, wijl het van bestemming is veranderd.

Nu is het gebouw eene Roomsch Katholieke instelling, genaamd het „Gesticht de Voorzienigheid", staande onder het beheer van geestelijke zusters, die er een school houden.

Reeds dadelijk na de eerste bestuursvergadering werd aan den Minister van Binnenlandsche Zaken eene missieve gezonden, om hem kennis te geven van de oprichting der Maatschappij, en deze in zijne belangstelling aan te bevelen.

Aan de nog levende oud-Bestuursleden der ontbonden „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde" werd door haren laatsten secretaris, den heer D. D Büchler, bericht gezonden van het tot stand komen der nieuwe instelling.

Dergelijke mededeeling ontvingen Burgemeester en Wethouders van Amsterdam, de 4e klasse van het „Koninklijk Nederlandsch Instituut" en de Raad van Bestuur der „Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten". Bovendien werd aan allen, die geacht werden in betrekking te staan tot de bouwkunst, bekende bouwkundigen, officieren van de Genie en den Waterstaat, corporatiën, enz., circulaires toegezonden, om hen tot medewerking en ondersteuning uit te noodigen.

Wel een bewijs, dat eene instelling als deze eene behoefte bleek te zijn, was het feit, dat in de tweede Bestuursvergadering, gehouden op 26 Maart 1842, kon worden medegedeeld, dat het aantal leden reeds tot 178 was geklommen, een getal, dat op het einde van dat zelfde jaar ongeveer 300 was.

In Juni 1842 besloot het Bestuur, correspondenten te benoemen te Haarlem, Gouda, Dordrecht, Leiden, Utrecht, Breda, Zierikzee, Vlissingen en Arnhem, allen plaatsen waar bereids een genoegzaam aantal leden was geworven. Andere steden volgden; en het is aan den ijver van deze correspondenten te danken, dat de Maatschappij in 1843 reeds 520 leden telde, een aantal, dat ten bewijze van het nut der stichting, nog steeds grooter werd.

Over 't algemeen werd de geboorte der Maatschappij en hare wet met ingenomenheid begroet. Zij werd beschouwd als het redmiddel, dat de bijna ongeneeslijk zwakke kunst weer op de been zou brengen.

Wat zij heeft verricht op den weg, die voor haar lag, heeft zij willen en mogen doen, zonder geldelijken steun in te roepen buiten den kring van eigen leden. Wel werd van uit de leden, o.a. in 1860, aangedrongen op een verzoek aan de Regeering, om door eene subsidie op soortgelijke wijze te worden gesteund als het „Koninklijk Instituut van Ingenieurs", maar het Bestuur verzette zich daartegen; het zag in die hulp geen heil, al had de werkzaamheid op kunst-historisch gebied daardoor misschien van grooteren omvang en van meer algemeen nut kunnen worden.

Verre boven eene geldelijke hulp, achtte het Bestuur den zedelijken steun van den regeerenden, kunstlievenden Vorst.

Nadat in 1870 en 1871 reeds de mogelijkheid werd besproken, om in het vervolg het prædicaat „Koninklijke" aan de Maatschappij te mogen toevoegen, werd in laatstgenoemd jaar door het bestuur de hooge eer besproken, die het lichaam zou genieten, bijaldien het Koning Willem III mocht behagen, het Beschermheerschap der Maatschappij te aanvaarden. Ten einde dat te verkrijgen, richtte het Bestuur zich in 1877 met een verzoekschrift tot Zijne Majesteit, waarop met blijdschap het antwoord werd ontvangen, dat het den Koning behaagd had als Beschermheer der instelling op te treden.

Met groote erkentelijkheid heeft de Maatschappij steeds gadeslagen, hoe de kunstlievende Vorst een zeer warme belangstelling in de kunsten, en ook in den bloei der vaderlandsche bouwkunst toonde.

Den 23sten November 1890 ontviel haar echter, evenals aan zoo menige vereeniging en instelling, de Koninklijke Beschermheer; zij droeg over dit verlies ook de uiterlijke teekenen van rouw.

Het Bestuur, overtuigd van volkomen in den geest der leden te handelen, richtte zich bij verzoekschrift, van 17 April 1891, tot Hare Majesteit de Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk, in de hoop, dat het der Vorstin zou mogen behagen, in de plaats van Haren overleden Gemaal, de Maatschappij in Hare hooge bescherming te nemen; en op den 9den Mei 1891 werd de blijde mededeeling ontvangen, dat het Bestuur zich met geen ijdele hoop had gevleid.

Voor dit hernieuwde bewijs van belangstelling in de Nederlandsche kunst, door het Hoofd van den Staat gegeven, uitte het Bestuur ook namens de leden zijne dankbaarheid aan Hare Majesteit op de audiëntie van 27 Mei 1891, ten paleize te Amsterdam gegeven, bij welke gelegenheid het met voldoening van de Beschermvrouw mocht vernemen, dat het Haar niet onbekend was, hoeveel de Maatschappij reeds ter bevordering der bouwkunst hier te lande had verricht.

Uit de volgende bladzijden moge dit Koninklijk woord bewaarheid worden.

LEVENSBESCHRIJVINGEN VAN EENIGE DER STICHTERS,

Leden van het eerste Bestuur.

III.

Na de stichting der Maatschappij, en den tijd die daaraan voorafging, te hebben behandeld, zou te kort worden gedaan aan de verdiensten harer oprichters, wanneer niet in de eerstvolgende bladzijden zooveel mogelijk hun leven en streven werd herdacht.

In de eerste plaats dan den meer handelend opgetreden stichter, den heer

J. VAN STRAATEN,

den eigenlijken grondvester der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst".

Johannes van Straaten werd den 31sten October 1781 te Utrecht geboren. Te Amsterdam, waar hij zich sedert 1806 had gevestigd, rijpte in zijn brein het denkbeeld, om eene vereeniging op te richten, met het doel de bouwkunst te verheffen, en hare beoefenaars te

vereenigen om elkander tot leering en tot steun in het voorstaan hunner belangen te strekken. Zijne pogingen hebben toen geleid tot de oprichting der „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde."

Nadat deze vereeniging in 1830 te niet was gegaan, werd op zijn initiatief de „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" opgericht.

Als bestuurder van deze instelling nam hij gedurende de eerste vier jaren van haar bestaan het penningmeesterschap waar, en bleef deel uitmaken van het Bestuur tot in 1856, toen hij te kennen gaf dat hij wilde aftreden, een wensch die, gewettigd wegens het klimmen zijner jaren, werd ingewilligd door het Bestuur, dat hem tot buitengewoon of honorair-bestuurder benoemde, ten einde hem nog zooveel mogelijk aan de Maatschappij verbonden te houden. Den 31sten October 1856, op zijn 75sten jaardag, werd hem namens de leden door het Bestuur als een aandenken geschonken: een zilveren bokaal in rocaille trant, van buiten voorzien met de volgende opdracht: „Aan den heer JOHANNES VAN STRAATEN. Dankbetuiging door de leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst voor veeljarige diensten als bestuurder, 2 Juli 1856".

Niet lang mocht hij van de hem gegunde rust genieten. Na een hoogst werkzaam leven overleed de verdienstelijke man, in den ouderdom van ruim 76 jaren op 20 Februari 1858.

Bij het bekendmaken van zijn overlijden, aan de leden der Maatschappij, getuigde de toenmalige voorzitter van hem als volgt: „Wanneer eenmaal beproefd mocht worden een geschiedenis der bouwkunst in ons vaderland samen te stellen, dan voorzeker zal de naam van onzen VAN STRAATEN met eere moeten vermeld worden, daar hij het was, die vóór meer dan veertig jaren een verbeterden weg vond en insloeg om, zoowel door bouwwerken als geschriften, de bouwkunst uit haren diep gevallen toestand op te beuren".

Dit was een in vele opzichten juist getuigenis. VAN STRAATEN toch was een der weinige bouwkunstenaars van zijn tijd, die iets bijgedragen hebben voor de litteratuur van hun vak, om het ook langs dien weg te verheffen. Reeds in 1805 verscheen van hem te Haarlem een werk: „Gronden en doorsneden van eenige gebouwen enz.," bestaande uit een tiental door hem zelven geëtste platen. Daarop volgde in 1814: „De burgerlijke bouwkunde, of verhandeling over eenige gebouwen, derzelver gronden, doorsneden, enz.," met door hem zelven geëtste platen, uitgegeven bij MORTIER COVENS te Amsterdam. In 1825 verscheen bij S. DE GREBBER te Amsterdam zijn „Vignola der ambachtslieden", uit 't Fransch vertaald, en een verbeterde herdruk van dit werk in 1835. In 1828 gaf hij een werkje in het licht over de „Verkorte leerwijze der afteekening van schaduwen in de bouwkunst", uit het Fransch vertaald naar NORMAND; in 1829 volgde daarop de „Nieuwe verbeterde bouwkunde van E. ERZEIJ, over de trappen, enz." Van zijn belangrijkste werk verscheen in 1828 de eerste aflevering; de titel er van is: „Afbeeldingen van antieke en moderne bouwkundige voorwerpen, ontleend aan Grieksche, Romeinsche en Oostersche tempels, paleizen, schouwburgen, badstoven en andere nog voorhanden gebouwen of derzelver gedeelten en ruinen." Dit werk, in 1832 voltooid, bevat mede korte beschrijvingen van die afbeeldingen en van de toepassing dezer „voorwerpen" op de (toenmalige) bouwkunde; er komen ook eigen ontwerpen in voor van den schrijver, volgens het titelblad architekt, timmerman en makelaar, lid der „Akademie van Beeldende Kunsten" (eene onderscheiding hem toegekend 1826). Aan de platen is de uiterste zorg besteed; sommigen er van zijn door den beroemden ALPHONSE GIRAUD gegraveerd.

Verschillende werken heeft hij als architekt uitgevoerd; zoo bouwde hij in 1021 een winkelhuis voor den heer H. SINKEL, aan den Nieuwendijk te Amsterdam, op de plaats waar thans weder een ander voor denzelfden winkelier is gebouwd. Eenige jonische kolommen met hoofdgestel werden bij het afbreken van dit huis door het bestuur van het Genootschap „Natura Artis Magistra" aangekocht, en hebben in den dierentuin nog geruimen tijd als versiering dienst gedaan. Verder bouwde hij een buitenplaats voor JHR. W. VAN LOON te 's Graveland, en een voor den heer VOOMBERGH te Zeist. Het eerste gebouw van het Leesmuseum te Amsterdam, later door den heer J. H. LELIMAN verbouwd, was mede VAN STRAATEN'S werk. Aan den bouw van verschillende kerken te Amsterdam is zijn naam verbonden; zoo voerde hij het ontwerp van T. FR. SUYS voor de „Mozes en Aäronkerk" uit, en bouwde met zijn schoonzoon J. J. OFFENBERG de kerk „de Zaaier", beiden te Amsterdam.

Als aannemer had hij eene uitgebreide praktijk; onder de grootste door hem uitgevoerde werken mogen genoemd worden een statig heerenhuis aan de Oude gracht te Haarlem, voor Jonkh. BARNAART, naar het ontwerp van A. VAN DER HART, en zeker ook de nieuwe Koopmansbeurs aan den Dam te Amsterdam; voor den opbouw daarvan op de reeds gereed zijnde fundamenten, was hij een der hoofdaannemers.

De man, die jaren lang met waardigheid aan het hoofd der Maatschappij stond, was de heer

D. D. BÜCHLER.

DANIËL DAVID BÜCHLER werd op 3 Februari 1787 te Amsterdam geboren. Zijn vader, een eerzaam en geacht koopman, was van Duitsche, zijne moeder van Fransche afkomst.

Voor den handel opgevoed, zond zijn patroon en oom hem in 't begin van 1811 voor zaken naar Denemarken. Na zijn terugkomst schijnt eene voor hem gewichtige gebeurtenis te hebben plaats gehad; althans hij nam in alle stilte dienst als infanterist bij het leger van Napoleon I. Einde 1811 ging hij op voetmarsch naar Frankrijk, waar hij in 't volgende jaar werd ingedeeld bij een voor Italië bestemd legercorps. Door zijn innemend karakter en loffelijk gedrag werd hij spoedig tot fourier, en later tot wachtmeester bevorderd bij de huzaren, in welken rang hij den slag bij Gross–Beeren tegen de Kozakken mede maakte. Op dit slagveld echter werd hij zwaar gewond, en machteloos geworden, als krijgsgevangene opgezonden naar Berlijn, waar hij evenwel als Nederlander zorgvuldig verpleegd werd. Na zijn herstel, en de nederlaag van Napoleon te Leipzig, bood BÜCHLER der Nederlandsche regeering zijn diensten aan, en werd in 1814 naar Luik in garnizoen gezonden. Kort daarna echter verwisselde hij het krijgsmansleven voor den handelsstand, en bracht in 't belang van zijn kantoor twee volle jaren in Portugal door, om eerst in 1817, dus 30 jaren oud, voor goed in zijn geboorteland terug te keeren.

In den vreemde had hij veel gezien; zijn stalen geheugen veroorloofde hem dat alles in later jaren te verwerken, en op de hem eigene onderhoudende en duidelijke wijze te vertellen, waaruit bleek, hoe hij ook met wetenschap had gezien en gestudeerd.

In 1818 vestigde hij zich als assuradeur te Amsterdam, en zag zich vier jaren later aan het hoofd van eene voorname scheepsreederij geplaatst. In 1853 richtte hij met eenige anderen de Crediet-vereeniging op, waarvan hij in 1868 mede-directeur werd, eene betrekking, die later op zijn eenigen zoon overging.

BÜCHLER was iemand, die hulp verleende waar hij kon, met voorliefde echter aan kunstenaars. In de kunsten zelven gevoelde hij zich zeer tehuis, vooral in de bouwkunst, die hij met voorliefde en groot dilettanten-talent beoefende en gaarne zijn steun verleende.

De toenmaals bestaande „Akademie van Beeldende Kunsten" benoemde hem — den handelsman — in 1828 reeds tot haar medelid, en in 1848 werd hem het voorzitterschap over deze instelling opgedragen, eene hooge betrekking, die hij tot 1855 bleef waarnemen.

In 1837 nam de vierde klasse voor schoone kunsten, van het „Koninklijk Nederlandsch Instituut," opgeheven bij Koninklijk besluit van 26 October 1851, hem onder de leden op, en in de jaren 1845 en 1846 was hij secretaris van die klasse. In 1843 hield hij in dit instituut eene rede, waarmede hij betoogde, dat de toenmalige tijd de gunstigste was om de bouwkunst tot een hoogte op te voeren, die hier te lande vóór dien tijd nimmer was gekend. In datzelfde jaar werd hij door de „Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen" bekroond voor zijn antwoord op de reeds vroeger besproken vraag: „Waarin ligt de reden van de weinige vorderingen der bouwkunst?"

BÜCHLER was zeker ook door de in den vreemde ontvangen indrukken een bewonderaar der kunst, en vooral der bouwkunst geworden; en hoewel geheel buiten het bouwvak

staande, was zijn oordeel zuiver, zonder vooroordeel, en werd het daarom altijd gewaardeerd. Hij redeneerde minder dan zijn tijdgenooten, maar gaf in korte woorden zijn gevoelen, zonder te vleien of iemand te sparen; want daarvoor was hij te oprecht en koesterde hij te veel genegenheid voor de schoone bouwkunst. Dit blijkt voldoende uit de vele verspreide stukken van zijne hand, die voorkomen in de „Bouwkundige Bijdragen", „de Gids", enz. De teekenkunst beoefende hij niet onverdienstelijk.

Geen kunst-commissie, geen commissie van beoordeeling, of BOCHLER werd onder hare leden geteld. Zoo ook was hij de hoofdpersoon, de held van het tweede eeuwfeest ter gedachtenis van de eerste steenlegging van het achtste wonder, door VAN CAMPEN gebouwd. De opmerkelijke feestrede, die hij op den gedenkdag, 28 October 1848 uitsprak, werd in het V^de^ Deel der „Bouwkundige Bijdragen" opgenomen.

Al den tijd, dien zijne maatschappelijke betrekking hem gunde, offerde hij aan de kunsten, en dat op de meest onbaatzuchtige wijze; want hij behoorde niet tot den kreits der werkdadige kunstenaars. De grondslagen in den vreemde gelegd, werden opgebouwd in het studeervertrek al hooger en hooger, en middellijk steunde hij daardoor meer dan een halve eeuw het goede, schoone en ware, of hielp het met hart en ziel tot stand brengen. Daarbij kenmerkten al zijne daden zich door ridderlijkheid, waarvan hij reeds als krijgsman de bewijzen had geleverd. Niet het minst getuigt hiervan zijn voorzitterschap van de „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst," dat hij met lust, ijver, ja bezieling, gedurende 20 jaren, van 1842 tot 1862 waarnam. Het Bestuur benoemde hem bij zijn aftreden tot zijn Eere-voorzitter, en in eene Algemeene Vergadering van leden werd besloten hem een toepasselijk geschenk aan te bieden. Dit eereblijk, een zilveren bokaal, versierd met VAN CAMPEN's borstbeeld en andere toepasselijke voorstellingen, werd den 19^den^ November door den nieuwen Voorzitter, den heer A. N. GODEFROY, in bijzijn van alle bestuurders, met eene hartelijke en krachtige toespraak aan den heer BOCHLER overhandigd.

Een bewijs, dat de verdienstelijke daden des heeren BOCHLER ook niet door den regeerenden Vorst onopgemerkt waren gebleven, was het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw, dat zijne borst versierde.

Den 22sten December 1871 werd hij, na een werkzaam en nuttig leven, als een nog krachtig grijsaard van 84 jaren en 10 maanden, opgeëischt tot de eeuwige rust.

Zijn naam, al behoorde die strikt genomen niet toe aan een bouwkunstenaar, zal evenwel in de herinnering blijven voortleven van allen, die belangstellen in de bouwkunst, en is waard, onafscheidelijk verbonden te blijven aan de Nederlandsche kunstgeschiedenis, en in het bizonder aan de „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst."

Als 't ware in één adem met den heer VAN STRAATEN, behoort als oprichter der Maatschappij vermeld te worden, zijn vriend en geestverwant, de heer

G. MOELE JR.,

architekt en Mr. timmerman te Amsterdam.

GERRIT MOELE werd op 29 Juli 1796 geboren, en vestigde zich in 1816 als bouwmeester te Amsterdam. Op een feest, waarmede hij zijne 25-jarige beroepsvervulling herdacht, in 1841 dus, besprak de heer VAN STRAATEN met hem de oprichting eener Maatschappij voor Bouwkunst, en het spreekt dus wel vanzelf, dat hij bij hare oprichting als bestuurder werd gekozen.

Zoowel door woord als daad gaf hij steeds doorslaande bewijzen van de levendigste belangstelling in de bevordering der kunst, en altijd was hij bereid ten nutte der Maatschappij werkzaam te zijn.

Aan zijne medewerking is het ontstaan te danken ook van menige andere nuttige Amsterdamsche inrichting.

Steeds opgeruimd en vroolijk van gemoed, bleef hij dit tot aan zijn dood, op 2 December 1857, voorafgegaan door een ongesteldheid van slechts weinige dagen

Een woord van herinnering zij hier ook gewijd aan den eersten Secretaris der Maatschappij, den heer

I. WARNSINCK,

een man, aan wien onze instelling de grootste verplichtingen heeft.

ISAAC WARNSINCK werd den 22sten Maart 1811 uit een deftig geslacht geboren. Reeds op den leeftijd van veertien jaren begon hij zich geheel uit eigen beweging en met grooten ijver toe te leggen op de studie der algebra, gevolgd door de meetkunst; deze werd de voorbereiding voor 't beroep zijner keuze: dat van architekt. Toen eenmaal zijn voornemen vaststond, heeft hij door ijver en volharding zich die wetenschap eigen gemaakt, welke den waren architekt kenmerkt, en het mocht hem daarbij te beurt vallen zich bekend te maken met tal van bouwwerken van den ouderen en nieuweren tijd, een voorrecht van zoo gunstigen invloed op de vorming van den architekt.

Na in 1834 Parijs en Londen bezocht te hebben, en daarna weder korten tijd te Amsterdam te hebben vertoefd, ondernam hij in 1838 een reis van langen duur door Italië, Frankrijk en Duitschland, om zich daarna te Amsterdam te vestigen, waar hem alras achtereenvolgens de uitvoering werd opgedragen van meer of minder belangrijke bouwwerken.

Zijn kunde en ijver bleven niet onopgemerkt bij de Regeering, die hem uitnoodigde met den heer J. G. VAN GENDT het cellulair gevangenisstelsel in Engeland en Schotland, voornamelijk te Pentonville nabij Londen, te bestudeeren. Na die reis werd aan beiden de bouw opgedragen van een huis van arrest en justitie te Amsterdam, aangevangen in 1845, het thans nog bestaande en in 1891 tot huis van bewaring bestemde gebouw aan den Weteringschans. Dit gebouw, waarvan de karaktervolle, hoogst eenvoudige ingang thans is verdwenen, heeft in alle opzichten de goedkeuring der Regeering weggedragen, hetgeen wel daaruit blijkt, dat WARNSINCK door haar tot vraagbaak en raadsman werd aangewezen, overal hier te lande, waar het nieuwe cellulaire stelsel in toepassing werd gebracht.

Van zijne overige werken zij hier in de eerste plaats vermeld, het groote landhuis Lindenheuvel, voor den heer D. BOKSKI te Overveen gebouwd in de jaren 1840—41. Dit deftig gebouw, eenvoudig van uiterlijk, dat minder den klassieken geest ademde dan zijn geburen, werd zeer degelijk gebouwd en met betrekkelijken rijkdom inwendig versierd. De indeeling van den plattegrond toont de weldadige gevolgen van een grondige studie der Italiaansche bouwwerken.

In 1846 werd hem de verbouwing en vergrooting der St. Janskerk te Gorinchem opgedragen; in 't zelfde jaar ving hij den bouw aan eener stoom-suikerfabriek op het Bickerseiland te Amsterdam; in 1852 bouwde hij een buitenverblijf in den Haarlemmerhout voor den heer JAC. DE VOS JACZ. en de Louisa-bewaarschool te Amsterdam, in 1854 voltooid, ongeveer tegelijk met het Weeshuis te Sneek. Van 1849 tot 1856 bouwde hij voor Jonkh. VAN SWINDEREN, te Rijs in Gaasterland, een stoomgemaal, houtzagerij, schorsmalerij, olieslagerij, enz.

Bij zijne veelomvattende werkzaamheden verwaarloosde hij zijn studie niet; dit blijkt uit de bekroning van zijne beide ontwerpen voor een nieuw beursgebouw te Amsterdam, in 1836, aan een waarvan eene belooning in geld werd toegekend. Ook aan zijn ontwerp voor een provinciaal krankzinnigen-gesticht voor Zuid-Holland werd de prijs toegekend. Geen dier ontwerpen kwam echter tot uitvoering.

Niettegenstaande al de uitgebreidheid van zijn bouwmeesterschap, had deze hoogst beschaafde man altijd nog tijd over om andere, zelfs veelomvattende betrekkingen met de hem kenmerkende ijver, nauwgezetheid, en welwillendheid waar te nemen. Zoo was hij lid van de vierde klasse van het voormalig „Koninklijk Nederlandsch Instituut," waarbij hij van 1848 tot aan de opheffing, de betrekking van Secretaris heeft bekleed. Tegelijkertijd was hij een der werkzaamste leden van het bestuur der „Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten." Ook was hij Bestuurder der „Maatschappij Arti et Amicitiæ," en als zoodanig hoogelijk geroemd wegens zijn ijver en nauwgezetheid eerst als Vice-Voorzitter en later als Penningmeester. Door het vertrouwen zijner medeburgers werd hij in 1851 tot lid van den

Gemeenteraad van Amsterdam benoemd. Gedurende de drie laatste jaren zijns levens bekleedde hij de zeker moeielijke betrekking van Wethouder van Openbare Werken.

In 1841 was hij een der twaalf mannen, die zich als oprichters onzer Maatschappij vereenigden. In het eerste Bestuur werd hem de betrekking van Secretaris opgedragen, en met voorbeeldeloozen ijver kweet hij zich als zoodanig tot in 1853, toen hij zich genoopt gevoelde die betrekking neêr te leggen, wegens andere veelomvattende bezigheden. Zijn ijver voor de Maatschappij verflauwde echter niet, en hij bleef een harer belangstellende Bestuurders tot aan zijn dood.

Op eenmaal echter werd zijn gezondheid geknakt, en een ziekbed van negen maanden ging zijn verscheiden vooraf; maar ook in dien tijd bleven helderheid van hoofd en werklust hem bij; zelfs tot weinige dagen vóór zijn dood op 22 April 1857, was hij met ernstigen arbeid bezig.

Wat Warnsinck voor de Maatschappij is geweest, kunnen almede de Bouwkundige Bijdragen en tal van andere werken getuigen; zoolang de Maatschappij zal bestaan, zal zij met dankbaarheid haar eersten Secretaris weten te gedenken.

Het jongste, maar zeker niet het minst verdienstelijke lid van het Bestuur, was de heer

E. S. HEIJNINCX Mz.

Egidius Stephanus werd op 27 Februari 1813 te Breda geboren, alwaar hij zijne eerste opleiding genoot. Na zijne studiën te hebben volbracht, onder leiding van Ridder Felix Dubas, architekt van het Ministerie van Openbare Werken te Parijs, was hij in de gelegenheid zich door reizen in het buitenland tot een alleszins bekwaam architekt te ontwikkelen. In de jaren 1835 tot en met 1838 bereisde hij achtereenvolgens België, Frankrijk, Italië, Zwitserland en Duitschland. Dat hij reeds vroegtijdig als kundig man bekend stond, bewijst zijne benoeming in 1840, dus op 27-jarigen leeftijd, tot lid der „Akademie van Beeldende Kunsten."

Zijn geboorteplaats scheen hem om dezelfde hoedanigheden niet uit het oog te hebben verloren. Toen namelijk het voornemen om den sterk verwaarloosden toren der O. L. Vrouwe Kerk te Breda te herstellen, na lange overdenkingen meer vasten vorm begon aan te nemen, werd hij door het stadsbestuur geroepen, om met den stedelijken architekt dit werk te leiden. Hij nam de taak — voor zijn leeftijd een zeer eervolle — aan, en in 1844 stond om den toren een deugdelijk door hem ontworpen steigerwerk *) van 252 voeten hoogte, en konden daarop de werkzaamheden der herstelling een aanvang nemen.

Een zijner eerste bouwwerken was het kleine landhuis Mariendal te Ginneken †).

Ook in het Bestuur der Maatschappij werden zijne kundigheden niet over 't hoofd gezien. Toen namelijk kort na de stichting het besluit werd genomen om een periodiek bouwkundig werk uit te geven, werd aan hem en de heeren A. W. van Dam en J. C. de Leeuw de redactie daarvan opgedragen. Uit de eerste jaargangen blijkt overtuigend de ijver, waarmede hij zijne taak heeft opgevat. Heijnincx, die onvermoeid studeerde, deed een belangrijke bijdrage van zich verwachten op het artistieke gebied der bouwkunst. In 1847 namelijk verscheen bij Frans Buffa & Zonen te Amsterdam het prospectus van een werk van zijne hand, getiteld: „Verzameling van Grieksche en Romeinsche monumenten, de leer van de Germaansche of zoogenaamde Gothische bouwkunst, benevens de leerstellingen der voornaamste Italiaansche bouwmeesters". Dit werk, waarvoor wel tal van gegevens aanwezig waren, is door den vroegtijdigen dood van den schrijver niet voltooid geworden.

In de kracht zijns levens overleed hij 26 Juni 1848. De kunst betreurde in hem een man met veel talent, van wien nog groote verwachtingen werden gekoesterd, en een werkzaam ijveraar voor de bevordering der bouwkunst.

*) Zie Bouwkundige Bijdragen, Deel V.

†) Zie Bouwkundige Bijdragen, Deel II.

C. W. M. KLIJN.

In het jaar 1788, den 26sten Juni, te Antwerpen geboren, kwam hij reeds op driejarigen leeftijd te Utrecht, waar hij zijn eerste opvoeding genoot, en later het onderwijs volgde in de Fundatie der Vrouwe van Renswoude. In 1812 werd hij bij 's Rijks Waterstaat geplaatst en bleef in die betrekking werkzaam, totdat hij in 1827 werd benoemd tot Directeur van de Stads Publieke Werken te Amsterdam; in 1839 werd hij bevorderd tot Commissaris of Hoofdambtenaar bij die werken.

Hij stond bekend als een man van groote bekwaamheden, als een „meester in de water- en burgerlijke bouwkunst."

Te Amsterdam had hij een veel omvattende taak te verrichten; om slechts enkele onderdeelen daarvan te noemen, zij vermeld, dat naar zijne plannen de nieuwe omdijking der hoofdstad werd uitgevoerd, hare kapitale dokken en doksluizen, en de Entrepôt-doksluis.

In 1827 werden onder zijn bestuur, en naar zijn aanwijzingen, de oude pakhuizen van het Entrepôt-dok vernieuwd, volgens de plannen en onder toezicht van J. de Greef. In de jaren 1837—40 werd dit dok aanmerkelijk uitgebreid, eveneens volgens zijne plannen, uitgewerkt door J. C. de Leeuw, later benoemd tot Directeur der Stads waterwerken.

Onder zijn bestier kwam de Koopmansbeurs aan den Dam tot stand; zijne goede zorgen aan dat gebouw besteed, werden bij de inwijding erkend door Koning Willem II, die hem bij deze gelegenheid een ring met diamanten en het naamcijfer des Konings vereerde.

Reeds vroeger werden zijne verdiensten erkend door de „Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten," die hem in 1830 onder hare leden opnam.

M. G. TETAR VAN ELVEN.

Deze bouwkunstenaar werd op 30 Januari 1803 te Amsterdam geboren. In 1818 reeds vertrok hij naar Antwerpen, om aan de Akademie aldaar zijne opleiding als architekt aan te vangen, onder leiding der met roem bekende professoren aan die inrichting. Met ernst voltooide hij zijn studiën en behaalde onderscheidene prijzen in verschillende vakken.

Teruggekeerd in Nederland, werd Tetar van Elven in 1823 benoemd tot Rijksopzichter van den Waterstaat, en in 1829 tot conservateur van het kanaal van Pommereuil naar Antoing in Henegouwen. Na de staatsgebeurtenissen van 1830 verkoos hij de Noordelijke Nederlanden te dienen, en verkreeg daar wederom een post bij den Waterstaat, dien hij waarnam, totdat hij in 1832 benoemd werd tot stedelijk architekt en directeur der bouwkundige klasse aan de Stadsteekenschool te Harderwijk.

In 1835 opende zich echter een ruimer werkkring voor hem, waarin hij gelegenheid had proeven af te leggen van de mate zijner bekwaamheid als bouwkunstenaar. Hij werd namelijk bij Koninklijk Besluit van 7 Maart 1835 geroepen tot de betrekking van Directeur in het vak der bouwkunde aan de „Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten" te Amsterdam, die hem kort te voren onder hare leden had aangenomen.

Zijn werkkring als architekt bepaalde zich bijna uitsluitend tot Amsterdam, waar hij o.a. de concertzaal van het gebouw Odéon bouwde; een kleine zaal, die eene eigenaardige aantrekkelijkheid heeft in de klassieke versiering en aan haar doel zeer goed beantwoordt. Dit laatste is ook het geval met de doelmatig ingerichte oudste zaal voor tentoonstelling van schilderijen in het gebouw der „Maatschappij Arti et Amicitiæ", volgens welker model later een tweede zaal daarnaast werd gebouwd. Voor 't eerst paste hij daarbij hier te lande een nieuw stelsel van bovenlicht toe.

Vele voorname woonhuizen aan Keizers- en Heerengrachten te Amsterdam werden door hem verbouwd, evenals de kerk der Doopsgezinde Gemeente en de Roomsch Katholieke kerk „de Boom". Zijn meest geslaagd, van goeden smaak getuigend bouwwerk, is het „Henriette-hofje" aan de Stadhouderskade te Amsterdam, dat tevens een bewijs levert, hoezeer de bouwmeester, zelfs op lateren leeftijd, met den tijd medeging. Het hofje toch is

een baksteenbouw, en onderscheidt zich door logische toepassing in dien trant, en door bijzonder keurige uitvoering.

Als man van fijne vormen, was TETAR VAN ELVEN zeer gezien, hetgeen het vele werk verklaart, dat door hem voor de toenmaals eerste familiën der hoofdstad, en elders werd uitgevoerd. Zoo bouwde hij het landhuis Heuven bij Velp, Sparenhout bij Haarlem, en Hartelust *) voor den heer J. BORSKI, onder Bloemendaal, een goed gedistribueerd, maar uitwendig zeer sober behandeld gebouw.

Minder gelukkig was hij in de conceptie der om het Koninklijk Paleis op den Dam te Amsterdam staande candelabres, die een strenge afkeurende kritiek hadden te doorstaan, ook van de redactie der Bouwkundige Bijdragen, in het tweede deel daarvan. Over dit eerste kritisch optreden der redactie beklaagde de ontwerper zich bij het Bestuur der Maatschappij, en verzocht, dat in het vervolg de bijdragen van redactie-leden zelven, aan de beoordeeling van 't Bestuur zouden onderworpen worden. De redactie, zich niet kunnende vereenigen met zulk eene contrôle, en liever haar ontslag nemende, dan zich op eene dergelijke wijze te laten binden, deelde aan het Bestuur mede, dat zij voortaan de namen harer leden zou bekendmaken, opdat het publiek zou kunnen weten wie de beoordeelaars waren. Met dit laatste vereenigde zich het Bestuur, en sinds dien tijd stonden de namen E. S. HEIJNINCX MZ., A. W. VAN DAM en J. C. DE LEEUW op de omslagen der Bijdragen.

In den wedstrijd voor het bouwplan van het gebouw der Wereldtentoonstelling te Londen in 1851, was hij een der zestien bekroonden van het 200-tal mededingers.

Toen in 1855 een prijsvraag was uitgeschreven voor een monument op den Dam ter herinnering aan den volksgeest en het leger van de jaren 1830—31, zond ook TETAR VAN ELVEN een ontwerp in, dat bekroond en voor de uitvoering bestemd werd. Ook met dit ontwerp is hij niet gelukkig geweest; dat de uitvoering der beeldhouwwerken ervan zoo weinig lof verdient, is in hoofdzaak te wijten aan de geringe beschikbare geldmiddelen, waardoor deze niet konden worden toevertrouwd aan kunstenaars van talent. Het gedenkteeken vond al dadelijk na de oprichting weinig sympathie als kunstwerk.

TETAR VAN ELVEN werd in 1860 door den Koning benoemd tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw; hij overleed in 1883.

*) Zie Bouwkundige Bijdragen, Deel VII.

HET DOEL DER MAATSCHAPPIJ.

IV.

Na een blik op den toestand der bouwkunst en hare beoefenaars, vóór de stichting der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst," behoeft het doel van deze laatste in slechts weinige woorden te worden omschreven; — een doel, dat trouwens ook in haren naam ligt opgesloten.

Het was volgens de eerste wet der Maatschappij, en zooals dit nu vijftig jaren geleden werd uitgedrukt: „de Burgerlijke Bouwkunst in al derzelver vakken en onderdeelen, door „alle onder haar bereik staande middelen zooveel mogelijk aan te kweeken en te bevorderen, „terwijl de Water- en Vestingbouwkunde van hare bemoeiingen niet zullen zijn uitgesloten."

Terwijl dit doel voortdurend, althans wat de burgerlijke bouwkunst betreft, ongeveer hetzelfde is gebleven, zijn de middelen om het te bereiken nog al eens veranderd of gewijzigd, tengevolge van veranderde inzichten, of wel den drang der allengs opdagende tijdsomstandigheden.

Aanvankelijk trachtte de Maatschappij aan hare roeping te voldoen door:

1° het uitloven van eereprijzen voor de best gekeurde ontwerpen, verhandelingen of modellen enz. betrekking hebbende op de verschillende onderwerpen der bouwkunst;

2° het houden van tentoonstellingen der naar den prijs dingende antwoorden op deze prijsvragen;

3° het verkrijgbaar stellen van afbeeldingen naar de bekroonde ontwerpen, en uitgave van de verhandelingen, zoowel voor de leden als voor het publiek, en

4° het uitgeven van een Tijdschrift onder den titel van „Bouwkundige Bijdragen."

Hieraan moet nog worden toegevoegd het houden van vergaderingen.

Jaarlijks werd in 't voorjaar eene Algemeene Vergadering gehouden, waarvan het juiste tijdstip door middel der dagbladen werd bekend gemaakt. Alleen echter de leden, die hun 23ste jaar hadden bereikt, konden in deze vergadering hun stem uitbrengen.

In deze korte omschrijving, ontleend aan eene circulaire van 25 Juli 1844, waarmede getracht werd nieuwe leden te werven, ligt het oorspronkelijke doel der Maatschappij opgesloten; hierin is gedurende bijna veertig jaar geen noemenswaardige verandering gekomen.

Aanvankelijk werden de Algemeene Vergaderingen te Amsterdam gehouden; bij de wetsherzieningen van 1850 werden ook vergaderingen elders in het vooruitzicht gesteld; maar deze hadden niet plaats vóór 15 September 1871, te Rotterdam.

In 1853 werd op voorstel van den heer J. F. METZELAAR besloten, dat na de Algemeene Vergadering nog eene Bijeenkomst der leden zou plaats hebben, waarop gelegenheid zou bestaan om wetenschappelijke onderwerpen te behandelen. De voorsteller beoogde daarmede, de vergaderingen tot meer nut van de leden te doen strekken, door er ook andere dan huishoudelijke zaken te bespreken.

Wel was de rol, die de Maatschappij vervulde op het gebied der kunst, door hare wet beperkt, niet geruchtmakend en naar buiten schitterend, omdat er geen heil in gezien werd invloed op het publiek te oefenen, — toch had zij het vaste vertrouwen, eenmaal het doel te zullen bereiken. Zij had zich tot taak gesteld, kennis onder hare leden te

bevorderen, en langs dien weg ook de belangen der Nederlandsche bouwkunst te behartigen. Het bewijs daarvoor ligt in hare uitgaven, verschillend gebied behandelend, en steeds een gretig onthaal vindende.

Reeds enkele malen was er door leden op gewezen, dat de Maatschappij met het oog op de belangstelling van het publiek, zich meer naar buiten moest doen gelden, en dat het artistieke element van het vak niet even krachtig onder de oogen werd gezien als het constructieve gedeelte. Het zijn dan ook deze bezwaren, waaraan men getracht heeft tegemoet te komen door eene reorganisatie, die in 1880 is tot stand gekomen door eene wetsherziening.

Volgens de wet, die dientengevolge in werking trad op 1 Januari 1881, en herzien is, zonder dat er ingrijpende wijzigingen in gebracht zijn, in de Algemeene Vergadering van 21 Mei 1890, wordt het doel der Maatschappij in artikel 1 als volgt omschreven: „De Maatschappij stelt zich ten doel, de beoefening en de kennis van de bouwkunst te bevorderen en de algemeene belangen harer beoefenaars voor te staan".

Waardoor getracht moet worden dat doel te bereiken, leert artikel 2:

1. Het doen uitgeven, of desnoods uitgeven, van een Bouwkundig Tijdschrift;
2. Als boven, van een Bouwkundig Weekblad;
3. Het doen opmeten van oude bouwwerken, enz., en het uitgeven van afbeeldingen daarvan;
4. Het aanmoedigen tot opmeten en in teekening brengen van verspreide bouwkundige détails;
5. Het uitschrijven van prijsvragen;
6. Het uitgeven van bekroonde ontwerpen en verhandelingen;
7. Het houden van vergaderingen;
8. Het houden van tentoonstellingen;
9. Het vormen van een bibliotheek, en verzamelen van bouwkunstige voorwerpen;
10. Het bevorderen der oprichting van afdeelingen;
11. Het bevorderen van het onderwijs in de bouwkunst

Dit laatste onderdeel van zorg voor de instelling, werd eerst in hare wet opgenomen in 1875; het zal evenwel blijken, dat ook vóór dien tijd getracht werd het onderwijs te verbeteren, al was dit bij de wet nog niet verplichtend gesteld.

Meermalen werd door de leden de hoop uitgesproken, dat de Maatschappij in staat mocht zijn, nog meer aan haar doel te beantwoorden, door eene geldelijke ondersteuning van Regeeringswege. Eene aanvraag om subsidie, zooals die door de jongere zustervereeniging, het „Instituut van Ingenieurs" wordt genoten, is echter nimmer door het Bestuur gedaan, daar het steeds de leden, die daarop aandrongen — het eerst in de Algemeene Vergadering van 1860 — wist te overtuigen, dat ook zonder dien geldelijken steun, alleen door eigen kracht en werkzaamheid, het doel kon worden bereikt.

Het feit der reorganisatie, het doel der Maatschappij zoo innig rakende, moge met een enkel woord nader besproken worden.

In het jaar 1879 was het, dat een aantal leden der Maatschappij het tijdstip gekomen achtten om, gebruik makende van het hun verzekerd recht, tot wijziging dier wet, veel omvattende voorstellen te doen, die den stoot gaven tot eene reorganisatie van de instelling. Volgens hunne overtuiging voldeed de samenstelling en werkkring der Maatschappij niet meer in alle opzichten aan de sinds hare stichting zoozeer veranderde eischen des tijds.

Gedurende een twintigtal jaren, die aan deze voorstellen voorafgingen, had ook werkelijk een algemeene omwenteling op het gebied van den kunstsmaak plaatsgegrepen, en Regeeringen zoowel als particuliere vereenigingen hadden het reeds als hun plicht beschouwd, een verbeterd kunstonderwijs te bevorderen. Overal in het buitenland verrezen daarvoor musea en instellingen; zelfs ons vaderland werd verrijkt met dergelijke stichtingen, die van Regeeringswege en particuliere zijde werden voorbereid, gevestigd en gesteund.

Een verklaarbaar gevolg van die richting, was de behoefte om alle instellingen, die op het gebied der beeldende kunsten werkzaam waren, en wier vestiging dagteekende van

vóór die algemeene beweging op het gebied der kunsten, in overeenstemming te brengen met den geest van den tijd.

Terecht was men van meening, dat wanneer zulk eene verandering op het geschikte oogenblik werd verzuimd, spoedig wellicht de blijken van verachterd of verouderd te zijn voor den dag zouden komen, ten nadeele van het doel en den invloed der inrichting, en daarenboven misschien een bron opleverende van steeds toenemende teleurstelling voor meer vooruitstrevende leden en eene zich sterk ontwikkelende jongere garde.

In de krachtige, naar hooger standpunt strevende beweging op het gebied der beeldende kunsten stond de bouwkunst vooraan, en daarom was het tijd geworden om de Maatschappij, die zich immers de bevordering dier kunst ten hoofddoel stelde, aan de algemeene ontwikkeling van nieuwe krachten en denkbeelden te toetsen, en waar het alsdan noodig bleek, in de eerste plaats hare wet te veranderen.

Reeds vroeger, dit moet gezegd worden, was al meermalen in Algemeene Vergaderingen, onder anderen door den heer J. F. Metzelaar in 1860, er op aangedrongen, dat de Maatschappij zich langs gepasten weg krachtiger moest doen gelden in zaken, die tot haren werkkring behoorden.

Eenige jaren later, vóór de viering van het vijf-en-twintigjarig bestaan der Maatschappij werd, zooals sedert 1854 gebruik was, een vraag van beteekenis gesteld, ter beantwoording door de leden. Het Bestuur vroeg namelijk: „Is de weg, dien de Maatschappij sedert hare stichting en dus gedurende vijf-en-twintig jaren bewandeld heeft, de ware? Welke wenken behoort zij voor de toekomst in acht te nemen? Waarvoor zal zij zich hebben te wachten, en wat staat haar ter bestendiging van bloei, tot verhooging van invloed voortaan te doen?"

Uit het breedvoerig antwoord van een der leden, opgenomen in de Bouwkundige Bijdragen van 1869, bleek als gevoelen van den schrijver: dat de Maatschappij zich op den goeden weg bevond, dat zij haar ledental — toen reeds duizend — nog moest trachten te vergrooten, ook onder niet-bouwkunstenaars, en meer naar buiten moest werken. Aan deze wenschen werden dan nog die toegevoegd voor het verkrijgen van een beter fabriekaat van baksteenen, en van een eigen stijl, op dezen steen — onze hoofdbouwstof — gegrond. Overigens was de schrijver tevreden over den vooruitgang. Onder dit antwoord schreef de Redactie van de Bijdragen echter van meening te zijn, dat de Maatschappij van haar doel zou afwijken, wanneer zij onvoorwaardelijk de verschillende terreinen betrad, in het antwoord aangegeven.

In de bovengenoemde bijeenkomst van 1867 kwam de vraag evenwel niet meer aan de orde. In eene bijeenkomst, Juli 1869, werden daarop andere voorstellen behandeld, ook meerendeels betrekking hebbende op krachtiger werkzaamheid naar buiten; maar het prae-advies van het Bestuur, op het rapport eener Commissie over deze voorstellen, waarmede de leden zich vereenigden, raadde behoedzaamheid en langzamen spoed aan, omdat overijlde stappen zoo lichtelijk tot groote verwarring en verre van het doel der Maatschappij zouden kunnen leiden.

Het Bestuur zelf had echter eenige voorstellen, die aangenomen werden, waardoor: 1°. bij eene volgende wetsherziening het voorstel zou behandeld worden, om bestuursleden in 't vervolg te kiezen uit kandidaten, door het Bestuur te stellen; 2°. eene tweede algemeene bijeenkomst, te houden elders dan te Amsterdam, afhankelijk zou worden gemaakt van de behoefte; 3°. in het vervolg en evenals vroeger, zoodanige wijzigingen met beleid en trapsgewijze zouden tot stand komen, die in overleg met de Algemeene Vergadering geacht zouden worden genoegzame waarborgen voor een goeden uitslag te bevatten.

Het Bestuur was eenigszins andere gevoelens toegedaan, dan die, welke door leden of Afdeelingen wel eens in vergaderingen werden kenbaar gemaakt. Steeds ijverde het om de Maatschappij, zoo in het land als daarbuiten, in aanzien en waardeering te doen toenemen, en om de belangen der bouwkunst te behartigen, niet het minst door hare openbaar gemaakte geschriften; niettemin bleven vele leden aandringen op een werk-

dadiger optreden ten behoeve van de openbare zaken, en tegenover de weinige belangstelling, die in het algemeen voor de bouwkunst werd betoond.

Toen het denkbeeld eener reorganisatie in 1879 meer op den voorgrond trad, moest nog dezelfde onverschilligheid van het publiek ten aanzien van de bouwkunst geconstateerd worden, die de Voorzitter der Maatschappij ruim tien jaren vroeger aantoonde. In 1868 toch meende die Voorzitter, de heer J. H. Leliman, met volle recht te mogen overnemen de woorden in 1848 door een der stichters van de Maatschappij, toen ook haar Voorzitter, den heer Büchler gesproken: „Onze Maatschappij moge al op het gebied der kunst geen schitterende of geruchtmakende rol hebben te vervullen, desniettemin meen ik het er voor te mogen houden, dat zij aan het doel van oprichting beantwoordt, en dat doel eenmaal onfeilbaar bereiken zal . . .": maar in 1879 werd juist die zeer bescheiden rol beschouwd als een der voornaamste oorzaken der publieke onverschilligheid.

Het was er nu eenmaal toe gekomen, dat de geest der dagen publiciteit eischte. Men achtte het voor de belangstelling in het streven der Maatschappij noodig, dat zij meer in 't openbaar werkte, waardoor de resultaten in beter verhouding zouden staan tot hetgeen zij zou kunnen presteeren, tot de plaats die haar voegt, tot de macht en den invloed, waarvan zij de draagster en de bron behoorde te zijn.

Naast de verspreiding van technische kennis moest zij zich toeleggen op de ontwikkeling van den publieken smaak, die meer dan ooit in een goede richting behoorde geleid te worden.

Velen waren van gevoelen, dat aan het jeugdige element meer vrijheid van beweging moest toekomen, wilde men niet, dat het zich gedrongen zoude gevoelen in een nieuw op te richten vereeniging een voor hen gunstiger arbeidsveld te zoeken, vooral voor hun artistiek streven.

In eene door den heer J. R. de Kruyff geschreven brochure werden deze denkbeelden nader uitvoerig toegelicht en waren aanleiding, dat een aantal leden zich tot het Bestuur der Maatschappij wendde met eenige voorstellen, waarvan de bedoeling aldus kan worden samengevat:

1° De meerdere gelegenheid tot ontwikkeling van het artistieke element in den werkkring der Maatschappij.

2° Haar invloed in dien zin, naar buiten.

Meer in het bizonder waren de voorstellen de volgende:

I. Gewijzigde uitgave der Bouwkundige Bijdragen, met platen, die verkregen waren zonder bemiddeling van een graveur; die uitgave moest door de opbrengst worden gedekt, dus zonder bezwaar van de kas plaats hebben.

II. Het uitlooven van medailles in plaats van prijzen in geld, voor de prijsvragen; het rondzenden van alle ingekomen antwoorden aan alle Afdeelingen der Maatschappij; het kosteloos verstrekken aan de leden van de reproducties der bekroonde antwoorden, verkregen zonder bemiddeling van een graveur.

III. Het bevorderen van het opmeten van oude gebouwen en hunne détails, en van oud huisraad, te reproduceeren als boven. De afleveringen moesten per stuk verkrijgbaar zijn, dus de uitgave niet onder de contributie zijn begrepen.

IV. Uitgave van een Bouwkundig Weekblad, met platen, en op zuiver architectonisch gebied zich bewegende.

V. Verhooging van contributie, en splitsing van de leden in Gewone en Buitengewone leden, en aanneming van Kunstlievende leden

VI. Gewijzigde samenstelling van het Bestuur, dat is uit negen leden, waarvan de President, Vice-President, Penningmeester en twee Commissarissen te Amsterdam moeten woonachtig zijn.

VII. Aanstelling van een bezoldigd Secretaris.

VIII. De post: „bevordering van bouwkundig onderwijs," niet langer pro memorie op de begrooting uit te trekken, maar ook daadwerkelijk wat voor het onderwijs te doen.

IX. Het denkbeeld in overweging te geven, dat voortaan in de Algemeene Vergaderingen stemmen bij machtiging kunnen worden uitgebracht.

X. Stichting van een Maatschappelijk Gebouw, waarin een vergaderzaal, een bibliotheek,

een permanente tentoonstelling van bouwmaterialen, berging voor het archief en een woning voor den bewaarder der verzamelingen.

Gevolg gevende aan de bepalingen der wet, waardoor aan de leden het recht toekwam tot eene herziening daarvan, werd eene Commissie benoemd van wetsherziening, wier verslag over de bovengenoemde voorstellen, met het præ-advies van het Bestuur, behandeld werden in de veertigste Algemeene Vergadering, gehouden te Amsterdam op 26 en 27 Mei 1880, onder Voorzitterschap van den heer C. Muysken.

In den geest van het rapport dezer Commissie, bestaande uit de heeren: W. C. van Goor, P. J. Huibers, J. R de Kruyff, P. F. Laarman, H. Linse, P. J. Mouthaan, H. W. Nachenius, N. Redeker Bisdom, T. Sanders, J. W. Schaap en H. P. Vogel, en ook in overeenstemming met het præ-advies van het Bestuur op dat rapport, werd de ontworpen wet met zeer geringe wijziging aangenomen, en daarmede de stoot gegeven aan de door vele leden gewenschte reorganisatie. De arbeid, om die in onderdeelen te voltooien, kon echter eerst aanvangen met 1° Januari 1881, den datum van het in werking treden der nieuwe wet en het optreden van het nieuwe Bestuur, gekozen in de Algemeene Vergadering, die 30 September 1880 te 's Gravenhage werd gehouden.

Thans zijn de beginselen der wet, in 1880 goedgekeurd, gedurende meer dan tien jaren het richtsnoer geweest voor de daden der Maatschappij en haar Bestuur, en uit de volgende hoofdstukken zal het duidelijk worden, dat reeds binnen korten tijd al de in de nieuwe wet uitgedrukte wenschen zijn vervuld geworden.

Wel werd die wet in 1890 wederom herzien en daarbij in zeer kleine onderdeelen gewijzigd, hare hoofdbeginselen zijn niettemin onaangetast gebleven. Zooals daarin het doel der Maatschappij is omschreven, is dit ongewijzigd overgenomen uit de wet, die de eigenlijke reorganisatie tot stand heeft gebracht.

Maar, tusschen de regels van dat richtsnoer, dat bevordering der bouwkunst en der belangen harer beoefenaars beoogt, is meer te lezen dan menigeen aanvankelijk zou gelooven; dat zag, met het Bestuur, ook Dr. J. van Vloten in het streven der Maatschappij, hem meer bekend geworden sinds 1880.

Immers, toen hij op 28 Augustus 1882 als feestredenaar optrad voor de leden, die op dien dag het veertigjarig bestaan hunner vereeniging herdachten, sprak hij deze woorden: „Volk en bouwmeesters krachtdadig behulpzaam te wezen om dezen te waarborgen tegen tal van groote en kleine vergissingen, door het bevorderen der toenemende verfijning van smaak en ontwikkeling van kunstzin, dat moet het volhardend streven der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" zijn, om zoo door haar invloed vooral, Neêrlands bouwkundige toekomst aan zijn verleden te doen beantwoorden."

Dat streven, waaraan toen door een man als van Vloten werd herinnerd, heeft immer bij de Maatschappij voorgezeten, in lateren tijd en door een algemeenen aandrang naar meer artistiek leven, wellicht gedeeltelijk krachtiger dan vroeger. Zij blijve echter begrijpen, dat haar streven nimmer mag eindigen; want moge het volmaakte, in welke kunst ook, niet bereikbaar zijn, dit trachten te naderen is het ideaal.

DE ELKAAR OPVOLGENDE BESTUREN.

V.

Van het jaar 1842 af tot 1876 bestond het Bestuur uit acht te Amsterdam wonende leden der Maatschappij, beoefenaars of voorstanders der bouwkunst.

Jaarlijks traden twee bestuursleden beurt om beurt af, en in de Algemeene Vergadering, die toenmaals gewoonlijk in Juni of Juli werd gehouden, werden anderen in hunne plaats gekozen uit eene voordracht van vijf personen, door het Bestuur zelf opgemaakt. Vacaturen, tusschen twee opvolgende vergaderingen ontstaan, konden door het Bestuur worden aangevuld; mocht een niet ter vergadering aanwezig lid de aldaar op hem gevallen keuze niet aannemen, dan was het Bestuur verplicht hem te benoemen, die na het verkozen lid de meeste stemmen had verkregen.

Aftredende bestuursleden mochten weder op de voordracht worden geplaatst.

Eerst bij de wet, die met 1 Januari 1876 in werking trad, werden deze bepalingen zoodanig gewijzigd, dat meerdere afwisseling van krachten in het Bestuur mogelijk werd. Van dien datum af toch gold het voorschrift, dat het Bestuur uit negen leden zou bestaan, evenals vroeger uit hun midden verkiezende een Voorzitter, een plaatsvervangenden Voorzitter, een Penningmeester, een Secretaris en een plaatsvervangenden Secretaris. Het meest ingrijpende verschil was echter, dat bij die laatste wet de keuze verviel uit kandidaten door het Bestuur zelf aanbevolen. Het waren nu de leden, die vóór de Algemeene Vergadering op een hun toegezonden stembiljet de namen moesten invullen van kandidaten voor het Bestuur; uit die, welke de meeste stemmen hadden verkregen, en wel uit drie kandidaten voor elke te vervullen plaats, werden ter Algemeene Vergadering de bestuursleden verkozen. Elk jaar traden twee leden af, die echter niet dadelijk herkiesbaar waren.

Na de reorganisatie werd in de wet, die op 1 Januari 1881 in werking trad, bepaald, dat het Bestuur moest zijn samengesteld uit negen gewone leden, en dat de Voorzitter, Vice-Voorzitter, Penningmeester en twee leden te Amsterdam moesten wonen. De vier overige bestuurders konden gekozen worden uit gewone leden, elders wonende. De Secretaris der Maatschappij, door het Bestuur aan te stellen, maakt geen deel uit van dat Bestuur en ontvangt een salaris; het is echter verplichtend, dat hij te Amsterdam woont.

Jaarlijks treden twee, om de vier jaren drie bestuursleden af. Zij zijn slechts voor de eerste maal dadelijk herkiesbaar. Uit de bestuursleden wordt jaarlijks in de Algemeene Vergadering, die in Mei moet plaats hebben, de Voorzitter gekozen door de leden.

De keuze van bestuursleden had volgens de wet van 1881 plaats, zooals die was voorgeschreven in de wet van 1876, welke bepalingen ook behouden bleven in de wet, in werking getreden op 1 Januari 1891.

Uit deze enkele mededeelingen blijkt reeds voldoende, dat de leden der Maatschappij zich steeds meer en meer bewust werden van hunne geschiktheid om over zaken, hun vak en hunne belangen betreffende, mede te praten, en daarom ook meer aandeel wilden hebben in het behartigen van de belangen der Maatschappij, dan dit vroeger mogelijk was tegenover een Bestuur, dat jaren achter elkander uit dezelfde elementen kon blijven samengesteld. De leden hebben thans de verkiezingen zelven in handen, en worden elk jaar in de gelegenheid gesteld om andere krachten in het Bestuur te brengen. Ook telken jare kiezen

VOORZITTERS VAN DE MAATSCHAPPY TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

1867—1876

1862—1867

1876—1877

1842—1862

1877—1879

1879—1888 1889—1892

1888—1889

WOLTERS & NOORDH. AMST.

zij uit de bestuursleden een Voorzitter, de man, die voor de Maatschappij en hare leden optreedt als hun vertegenwoordiger. Sinds het jaar 1879 is het met een tusschenruimte van één jaar, dat volgens de wettelijke bepalingen tusschenbeiden trad, de heer C. Muysken, aan wien de leden hun vertrouwen schonken.

Dat overigens de wisselingen in het Bestuur nog al belangrijk waren, blijkt uit de volgende lijst der bestuursleden.

De eersten bleven gedurende twee jaren, dus tot 1844, hunne zetels innemen; een maatregel, die zeer wenschelijk was en zich grondde op de voorbereiding van dien gewichtigen arbeid, waardoor de Maatschappij haar doel zou trachten te bereiken.

De hier volgende lijst geeft een overzicht van de samenstelling van het Bestuur in elk jaar; voor de namen der aanblijvenden zijn daarin aanhalingsteekens gebruikt, terwijl bij herkiezing hunne namen opnieuw voluit zijn gedrukt, hetgeen insgelijks het geval is, wanneer aan eenig lid eene andere functie in het Bestuur werd toebedeeld.

Sinds de reorganisatie hebben vrij belangrijke mutatiën plaats gehad, want van hen, die 30 September 1880 in de Algemeene Vergadering te 's Gravenhage verkozen werden om met 1°. Januari 1881 in functie te treden en uitvoering te geven aan de bepalingen der nieuwe wet, maken nog slechts de heeren J. R. de Kruyff en C. Muysken deel uit van het tegenwoordige Bestuur in 1891 samengesteld.

LIJST DER BESTUURSLEDEN VAN DE OPRICHTING TOT DE INVOERING DER NIEUWE WET IN 1881.

Samenstelling na keuze in de Algemeene Vergadering.	VOORZITTER.	VICE-VOORZITTER.	SECRETARIS.	PENNINGMEESTER.	COMMISSARISSEN.			AANTEEKENINGEN.
1842.	D. D. BÜCHLER.	C. W. M. KLIJN.	I. WARNSINCK.	J. VAN STRAATEN.	M. G. TETAR VAN ELVEN.	G. MOELE Jz.	A. C. PIERSON.	E. S. HEIJNINCX Mzn.	
1844.	"	"	"	J. VAN STRAATEN.	"	"	A. C. PIERSON.	"	
1845.	"	C. W. M. KLIJN.	I. WARNSINCK.	"	"	"	"	"	
1846.	D. D. BÜCHLER.	"	"	A. C. PIERSON.	"	G. MOELE Jz.	J. VAN STRAATEN.	"	
1847.	"	"	"	"	M. G. TETAR VAN ELVEN.	"	"	E. S. HEIJNINCX Mzn. 1	1. Overleden 26 Juni 1848.
1848.	"	"	"	"	"	"	J. VAN STRAATEN.	J. G. VAN GENDT.	
1849.	"	C. W. M. KLIJN.	I. WARNSINCK.	"	"	"	"	"	
1850.	D. D. BÜCHLER.	"	"	"	"	G. MOELE Jz.	"	"	
1851.	"	"	"	"	A. N. GODEFROY.	"	"	J. G. VAN GENDT.	
1852.	"	"	"	A. C. PIERSON.	"	"	J. VAN STRAATEN.	" 2	2. In 1853 vertrokken.
1853.	"	C. W. M. KLIJN.	I. WARNSINCK. 3	"	"	"	"	P. J. HAMER.	3. Bedankt in 1853 als Secretaris.
1854.	D. D. BÜCHLER.	"	A. N. GODEFROY.	"	I. WARNSINCK.	G. MOELE Jz.	"	"	
1855.	"	"	A. N. GODEFROY.	" 4	"	"	" 5	P. J. HAMER.	4. In 1856 vertrokken. 5. Bedankt in 1856, en benoemd tot Honorair Bestuurder.
1856.	"	"	"	G. MOELE Jz.	" 6	B. DE GREEF Jz.	J. H. LELIMAN.	"	6. Overleden 22 April 1857.
1857.	"	C. W. M. KLIJN.	"	P. J. HAMER.	G. VAN DIESEN. 7 J. VERHEIJ.	"	"	G. MOELE Jz. 8 J. J. OFFENBERG.	7. Overleden 2 December 1857. 8. In 1857 vertrokken.
1858.	D. D. BÜCHLER.	"	"	"	"	"	"	"	
1859.	"	" 9	A. N. GODEFROY.	P. J. HAMER.	"	"	"	"	9. Overleden 31 Juli 1860.
1860.	"	W. F. HESHUYZEN.	"	"	"	B. DE GREEF Jz.	J. H. LELIMAN.	"	
1861.	" 10	W. F. HESHUYZEN. 11	"	"	J. VERHEIJ.	"	"	"	10. Bedankt in 1862, tot en Eere-Voorzitter benoemd.
1862.	A. N. GODEFROY.	J. VERHEIJ.	J. H. LELIMAN.	"	G. B. SALM.	"	H. MOLEMANS.	J. J. OFFENBERG.	11. Bedankt in 1862.
1863.	A. N. GODEFROY.	"	"	P. J. HAMER.	"	"	"	"	
1864.	"	"	J. H. LELIMAN.	"	"	B. DE GREEF Jz.	"	"	
1865.	"	J. VERHEIJ.	"	"	"	"	H. MOLEMANS.	"	
1866.	"	"	"	"	G. B. SALM.	"	"	J. J. OFFENBERG.	
1867.	J. H. LELIMAN.	"	H. M. TETAR VAN ELVEN.	P. J. HAMER.	"	W. SPRINGER.	"	"	
1868.	J. H. LELIMAN.	"	"	"	"	W. SPRINGER.	"	"	
1869.	"	J. VERHEIJ.	"	"	"	"	H. MOLEMANS.	"	
1870.	"	"	"	"	J. G. VAN GENDT Jz.	"	"	" 12	12. Overleden 4 Mei 1873.
1871.	"	"	H. W. NACHENIUS.	H. MOLEMANS.	"	W. SPRINGER.	J. G. VAN NIFTRIK.	P. J. H. CUYPERS.	
1872.	J. H. LELIMAN.	" 13	"	"	"	"	"	"	13. Overleden 13 Mei 1873.
1873.	"	G. B. SALM.	"	H. MOLEMANS.	" 14	"	"	"	14. 2e Secretaris.
1874.	"	"	"	"	A. L. VAN GENDT. 15	"	"	P. F. LAARMAN.	15. 2e Secretaris.
1875.	"	"	H. W. NACHENIUS.	"	"	"	"	"	
1876.	G. B. SALM.	J. G. VAN NIFTRIK.	" 16	"	J. R. DE KRUIJFF.	A. J. C. J. S. BERGSMA.	J. G. VAN NIFTRIK.	" 18	Jz. OLIE Jbz. 16. In Januari 1877 vertrokken.
1877.	J. G. VAN NIFTRIK.	A. J. C. J. S. BERGSMA.	J. L. SPRINGER. 17	A. L. VAN GENDT.	"	J. H. LELIMAN.	L. J. SPRINGER.	DAN. I. SANCHES.	" 17. Afgetreden in April 1887.
1878.	"	"	P. J. MOUTHAAN.	J. H. SCHMITZ Jz.	"	"	P. J. MOUTHAAN.	"	" 18. 2e Secretaris.
1879. 20	C. MUYSKEN.	"	T. SANDERS.	N. REDEKER BISDOM.	J. H. SCHMITZ Jz.	"	N. REDEKER BISDOM.		" 19. 2e Secretaris.
							A. J. VAN BEEK. 19		20. Dit Bestuur blijft aan tot 31 December 1880.

LIJST DER BESTUURSLEDEN VAN DE INVOERING DER NIEUWE WET IN 1881 TOT 1892.

	VOORZITTER.	VICE-VOORZITTER.	PENNINGMEESTER.	BESTUURSLEDEN te Amsterdam.		BESTUURSLEDEN buiten Amsterdam woonachtig.				SECRETARIS.	AANTEEKENINGEN.
1881. 1	C. MUYSKEN.	P. J. H. CUYPERS.	N. REDEKER BISDOM.	J. R. DE KRUYFF.	T. SANDERS.	E. GUGEL.	J. F. METZELAAR.	H. P. VOGEL. 2	J. W. SCHAAP. 3	C. T. J. LOUIS KIEBER.	1. Dit Bestuur trad in functie op 1 Jan.
1882.	"	"	"	"	"	" 4	" 4	F. J. NIEUWENHUIS.	" 4	"	2. Overleden Januari 1886.
1883.	"	"	"	"	"	W. C. METZELAAR.	H. CRAMER.	"	H. W. VETH.	"	3. Overleden 13 Februari 1897.
1884.	C. MUYSKEN.	"	N. REDEKER BISDOM.	"	T. SANDERS.	"	"	"	"	"	4. Bedankt in Mei 1883.
1885.	"	P. J. H. CUYPERS.	"	I. KLUIT.	"	"	"	F. J. NIEUWENHUIS.	H. W. VETH.	"	
1886.	"	"	" 5	"	"	"	H. CRAMER.	"	"	"	5. Uit Amsterdam vertrokken in 1886.
1887.	"	"	T. SANDERS.	"	TH. G. SCHILL.	"	"	"	"	"	
1888.	P. J. H. CUYPERS.	J. R. DE KRUYFF.	"	I. KLUIT. 7	TH. G. SCHILL.	"	" 6	"	D. E. C. KNUTTEL.	"	6. Bedankt in 1889.
1889.	C. MUYSKEN.	"	J. F. KLINKHAMER.	A. A. BEKAAR. 9	"	F. H. VAN MALSEN.	J. VERHEUL Dzn. 8	L. H. J. VAN LUNTEREN.	"	"	7. Overleden 24 Juli 1890.
1890.	"	"	"	"	"	"	J. VERHEUL Dzn.	"	"	"	8. Gekozen in Sept. 1889.
1891.	"	"	"	"	"					"	9. Gekozen in Sept. 1890.

DE LEDEN.

VI.

De Maatschappij bestond volgens hare eerste wet, uit Gewone Leden, Donateurs en Honoraire Leden.

Ieder, van welken rang of stand, die den ouderdom van 16 jaren had bereikt, kon tot Gewoon Lid worden aangenomen tegen eene jaarlijksche contributie van *f* 5.—. Daarenboven was echter elk nieuw toetredend lid verplicht, bij het ontvangen van zijn bewijs van lidmaatschap een entrée van *f* 1.50 te betalen, waarvoor hem een exemplaar der wetten werd uitgereikt.

Even luttel als het bedrag der contributie, waren in den aanvang ook de voordeelen daarvoor genoten. De leden konden deelnemen aan de prijsvragen der Maatschappij, hadden vrijen toegang tot de vergaderingen en tot de tentoonstellingen der antwoorden op de prijsvragen, die elk jaar, of om de twee jaren werden gehouden, ontvingen de afbeeldingen der bekroonde prijsvragen ten geschenke, en konden naar verkiezing tegen minderen prijs dan het publiek, de afzonderlijke stukken of afleveringen der uit te geven Bouwkundige Bijdragen aankoopen. Nog kwam daarbij het overigens weinig beteekenende recht der contribueerende leden op de eigendommen der Maatschappij, die onverdeelbaar bleven zoolang de Maatschappij zou bestaan.

Uit een raadpleging van de wet, vastgesteld op 10 Juni 1850, blijkt, dat na dien tijd geen donateurs meer werden aangenomen, en de Maatschappij alleen bestond uit Gewone en Honoraire Leden. De contributie der eersten was nog steeds *f* 5.—, maar de entrée-gelden waren afgeschaft.

Volgens de herziene wet, vastgesteld op 15 October 1870, erkende de Maatschappij leden, wier verplichtingen en rechten nog geheel dezelfden waren gebleven als vroeger, en Eere-Leden.

Vermelding verdient, dat in de Algemeene Vergadering der leden, 28 Mei 1845 gehouden, door een lid het voorstel werd gedaan om de contributie tot *f* 10.— te verhoogen. Daar dit echter tot een belangrijke wijziging der wet aanleiding zoude geven, moest dit voorstel blijven liggen tot de wetsherziening in 1850; bij die gelegenheid viel het echter in ongenade.

Eerst bij de volgende herziene wet, vastgesteld op 1 Juli 1875, kwam een geringe wijziging in die plichten en voordeelen; immers de contributie der leden werd met *f* 1.— verhoogd, en dus op *f* 6 — gebracht, en daarbij bepaald, dat zij die *f* 10.— wilden betalen, daarvoor ook al de jaarlijks uitkomende stukken van de Bouwkundige Bijdragen en de Afbeeldingen van oude Nederlandsche bouwwerken zouden ontvangen. De uitgave der bekroonde Prijsvragen en de verslagen der vergaderingen werden nog altijd kosteloos verstrekt.

Bij de reorganisatie der Maatschappij werden dieper ingrijpende veranderingen gemaakt; immers de wet van 1880, in werking getreden op 1 Januari 1881, verdeelde de leden in: Gewone, Buitengewone, Kunstlievende en Eere-Leden.

De contributie der Gewone Leden was vastgesteld op *f* 15.—, waarvoor kosteloos werden verstrekt: het Bouwkundig Weekblad, de afleveringen der Afbeeldingen van

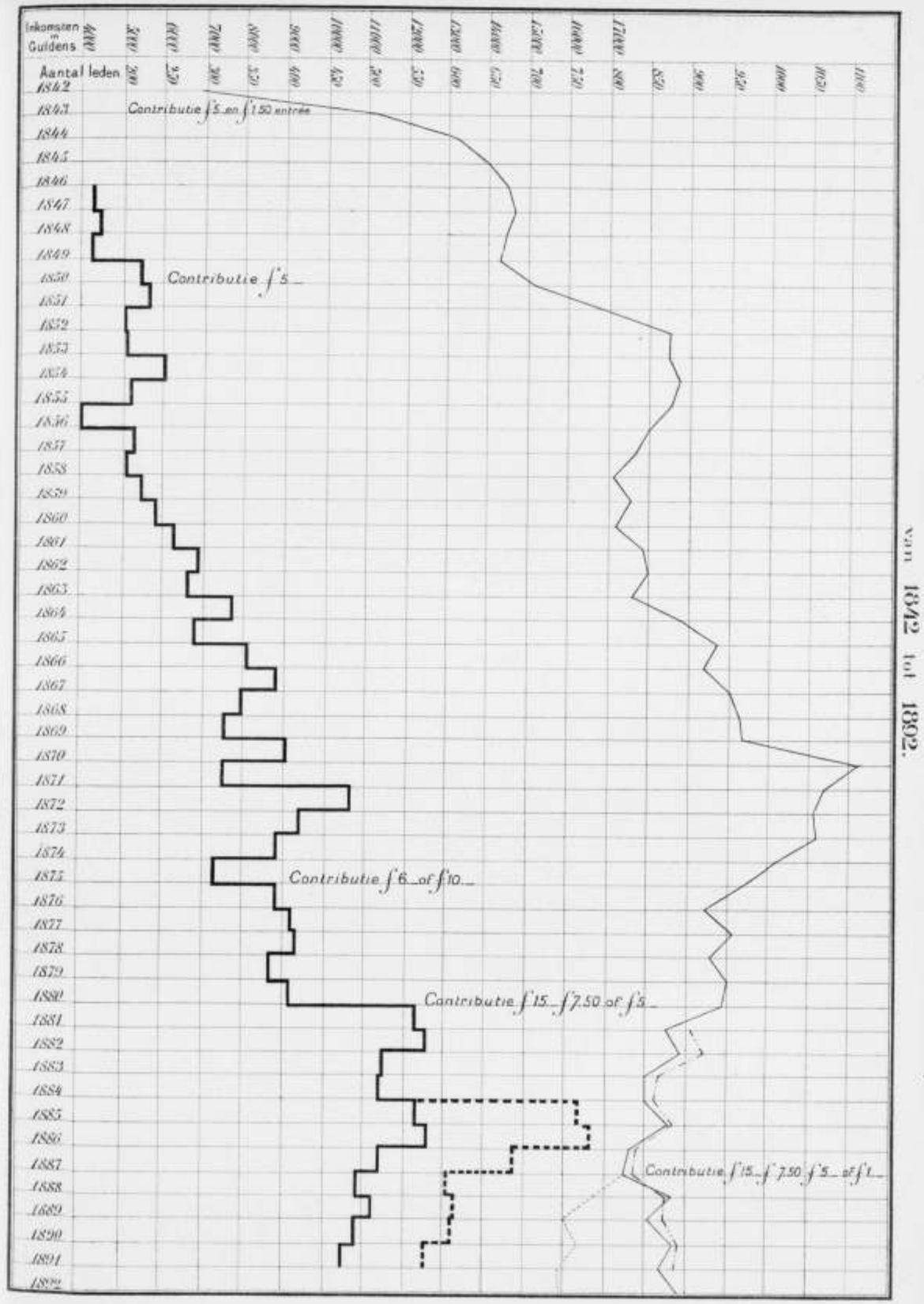

Staat van het jaarlijksch aantal Leden en van de inkomsten der Maatschappij van 1842 tot 1892.

Oude Gebouwen en de verslagen der vergaderingen, waarbij de Bekroonde Prijsvragen gevoegd werden.

Buitengewone Leden konden worden aangenomen voor den tijd van 5 jaren, en tot den leeftijd van 23 jaren, tegen eene contributie van *f* 7.50, waarvoor zij kosteloos het Weekblad en de Verslagen met de Bekroonde Prijsvragen ontvingen.

Kunstlievende Leden zijn zij, die *f* 5.— contributie betalen, waarvoor hun de uitgave der Afbeeldingen van Oude Gebouwen wordt verstrekt.

Het Bouwkundig Tijdschrift — dit was de nieuwe titel, dien de Bouwkundige Bijdragen bij de wet van 1880 ontvangen hadden — konden de leden telken jare aankoopen tegen een door het Bestuur vast te stellen prijs. Spoedig kwam daarin echter eene wijziging, zoodat de Gewone Leden sinds 1883 ook dat Tijdschrift kosteloos ontvangen.

Door een bepaling in de wet van 1880, dat men lid der Maatschappij moest zijn, om als lid eener Afdeeling te kunnen worden aangenomen, zagen enkele Afdeelingen hun ledental allengs verminderen. Deze achteruitgang drong hen bij het Bestuur der Maatschappij pogingen aan te wenden, om de wet in dit opzicht te wijzigen, en terug te gaan naar den vroegeren toestand, toen de Afdeelingen ook niet-leden der Maatschappij konden opnemen. Het Bestuur echter, overtuigd dat het huldigen van het vorige beginsel voordeelig, noch gewenscht was, heeft zoolang mogelijk aan de vertegen der Afdeelingen weerstand geboden. In 1887 echter gaf het Bestuur toe, en daardoor werd eene nieuwe rubriek leden aangenomen: de Afdeelingsleden, die tegen eene contributie van *f* 1.— de Verslagen der vergaderingen zouden ontvangen, en den Kalender, die sinds 1885 als eerste plaat van elken jaargang van het Weekblad wordt verstrekt. Door dezen maatregel wonnen enkele Afdeelingen een aantal leden.

De wetsherziening van 1890 heeft, wat de rechten der leden betreft, geen andere wijziging gebracht, dan dat de Buitengewone Leden, dus de jongeren, voor de helft van het bedrag der contributie van de Gewone Leden, alle uitgaven van de Maatschappij ontvangen. Het is daarom te verwachten, dat hun aantal geleidelijk zal toenemen.

Uit de graphische voorstelling van het aantal leden zijn de slingeringen te zien, waaraan in dit opzicht de Maatschappij gedurende de jaren van haar bestaan onderhevig is geweest.

De lijn geeft het beeld van het aantal leden, dat de Maatschappij telken jare in Mei telde, en in de verslagen van het Bestuur wordt vermeld.

Het getal leden is tot in het jaar 1847 vrij regelmatig toegenomen, maar daarna gedurende een paar jaren, waarschijnlijk als gevolg van den politieken toestand, weder verminderd. Sedert 1849 is wederom eene vermeerdering merkbaar. In 1869 werd door het verspreiden van circulaires getracht het ledental te doen toenemen. Dit gelukte in zooverre, dat het in 't volgend jaar eene nimmer gekende hoogte bereikte. Een bewijs echter, dat die toeneming door eenigszins kunstmatige middelen werd verkregen, was de geleidelijke teruggang nà dat jaar. Van 1876 tot 1880 bleef het ledental weder vrijwel even groot, als omstreeks tien jaren vroeger. Sedert het in werking treden der nieuwe wet van 1880, is het aantal leden wederom verminderd, iets waarvan de natuurlijke oorzaak ligt in het verhoogen der contributie; maar tot 1892 bleef het tamelijk hetzelfde, althans wanneer bij dit aantal de sinds 1887 toegetreden nieuwe rubriek Afdeelingsleden in aanmerking wordt genomen.

De gestippelde lijn, van 1887 af, geeft aan: het getal Gewone, Buitengewone en Kunstlievende Leden, zonder de Afdeelingsleden, telken jare in de maand Mei.

Het aantal der bij de reorganisatie van 1880 toegelaten Buitengewone en Kunstlievende Leden is steeds vrij gering gebleven. In Mei 1881 telde de Maatschappij 26 Buitengewone en 15 Kunstlievende Leden; in Mei 1891 waren die getallen 29 en 58. Belangrijke verschillen kwamen in de tusschen liggende jaren niet voor.

De gedeeltelijk gestreepte en gestippelde lijn, te beginnen met 1881, geeft het getal leden aan, op 31 December van elk jaar. Door toetreding van leden gedurende het jaar, is dit cijfer steeds eenigszins hooger, dan dat in Mei, behalve in 1888, hetgeen is toe te schrijven aan vele sterfgevallen en het afvoeren van leden, wegens wanbetaling in dat jaar.

De zware lijn geeft een beeld der inkomsten uit de contributiën der leden, gedurende elk jaar. Dat deze in 1875 een hooger bedrag aanwijst, dan te verwachten zou zijn, daar het aantal leden verminderende was, is een gevolg van de bepaling dat zij, die *f* 10,— wilden betalen, de destijds uit te geven werken gratis ontvangen.

Van dat jaar af tot 1881, toen de leden alles gratis voor hunne contributie — en daarmede in verhouding — ontvingen, werd dus bij de inkomsten aan contributiën gerekend een gedeelte van de ontvangsten, wegens de levering van de Bouwkundige Bijdragen; iets wat bij de opgaven vóór 1875 niet het geval was, daar de leden dit werk afzonderlijk kochten. De inkomsten daaruit ontstaan, zijn vóór dat jaar niet bij de contributiën geteld.

De inkomsten, met inbegrip van die der permanente tentoonstelling in het Maatschappelijk Gebouw, worden van 1885 af aangegeven door de zwaar gestippelde lijn.

De zware volle lijn volgt niet altijd de overeenkomende slingeringen van die van het ledental; beiden wijken soms belangrijk van elkaar af. In de meeste gevallen is dit het gevolg van de onregelmatige ontvangst der contributiën door correspondenten, aan wie het innen daarvan toenmaals was opgedragen. Een veertigtal jaren geleden vloeide het voort uit herhaalde wanbetalingen.

Sinds de scherper contrôle, eene betere wijze van boekhouden en het meerdere verband tusschen de Maatschappij en de Afdeelingen, is in dien toestand groote verbetering ontstaan, en zal de loop der lijnen van het ledental en die der ontvangsten geen bijzonder groote verschillen meer kunnen aanwijzen.

DE EERELEDEN DER MAATSCHAPPIJ.

VII.

In den zomer van het jaar 1842 had het Bestuurslid, de heer M. G. Tetar van Elven, een reis door België gemaakt, en bij vele daar wonende architekten eene levendige belangstelling bespeurd in de nieuw opgerichte Maatschappij. Door deze persoonlijke ondervinding geleid, wenschte hij, dat men zich met eenigen van hen in nauwere betrekking mocht stellen, hetgeen niet anders dan gunstig kon werken op de ontwikkeling der bouwkunst hier te lande. Het Bestuur had reeds, volgens het reglement, de bevoegdheid om Honoraire Leden te benoemen; ging men er toe over van dit recht gebruik te maken, dan zou daardoor al dadelijk meer verband kunnen worden gebracht tusschen deze Maatschappij en uitstekende kunstbroeders, vooreerst in de vroegere zuidelijke provinciën, en vervolgens ook elders.

Het Bestuur, waarschijnlijk in dergelijke benoemingen eene zaak van groot gewicht ziende, besloot in zijne vergadering van 29 Juli 1842 daarop nader terug te komen, maar tevens, ten einde tegemoet te komen aan een wensch, die voor 't overige wel ingang vond, om tot Eereleden te benoemen de heeren T. Fr. Suys, architekt van Z. M. den Koning der Belgen, te Brussel, en L. Roelandt, stads architekt te Gent, beiden mannen, wier bekwaamheid genoegzaam bekend was, ook in Noord-Nederland.

Andere benoemingen werden echter gedurende vrij langen tijd in overweging gehouden, hetgeen voor een deel mag geweten worden aan het uitblijven van eenig bericht van de beide reeds benoemde heeren. In Februari 1843 althans, was nog geen schrijven ingekomen, waarmede zij voor het minst meldden hunne benoeming te hebben ontvangen. Toen een lid van het Bestuur dan ook in die maand wederom op de zaak terugkwam, besloot men haar voorloopig in beraad te houden, waarbij in aanmerking werd genomen, dat de Maatschappij uiteraard nog te weinig bekend was, en zij nog geen voldoende proeven van hare belangrijkheid kon geven. Men zou dus wachten tot tijd en wijle, dat de Maatschappij zich meer ontwikkeld zou hebben en van haar werkzaamheden zou kunnen doen blijken.

Eerst in de 48ste Bestuursvergadering, op 5 November 1847, bestond er weder aanleiding om dit onderwerp ter sprake te brengen, en wel naar aanleiding van een brief van den heer A. Oltmans, van 21 Augustus 1847, ten geleide van een door den heer T. L. Donaldson, Professor in de bouwkunst aan het University College te Londen, geschreven en aan de Maatschappij ten geschenke gezonden werk, getiteld: Architectural maxims and theorems, enz. Het was krachtens dit bewijs van belangstelling, dat Prof. Donaldson toen tot Eerelid werd benoemd.

Aan de thans benoemde drie Eereleden werd in April 1848 een diploma in de Fransche taal toegezonden, waarvoor zij later hun dank betuigden.

In 1848 was de Maatschappij, die toen bijna 700 leden telde, al op een zoodanig standpunt gekomen, dat het Bestuur, wat dit betrof, gerustelijk meerdere Eereleden durfde benoemen. In zijne vergadering van 13 Mei 1848 werd dan ook de benoeming van een veertiental in overweging genomen, daaronder zeer hoog staande mannen van dien tijd. Het waren Felix Duban, Henri Labrouste en Hittorf, architekten te Parijs; Raoul Rochette, Secretaris van de Académie des Beaux-Arts de l'Institut, te Parijs; Leo von

KLENZE, Kön. Baierischer wirklicher Geheimrath en Hof-Bauintendant, te München; L. FÖRSTER, architekt, te Weenen; J. H. STRACK, architekt en Prof. der Königliche Akademie der Künste, te Berlijn; A. STÜLER, Hof-Baurath, te Berlijn; A. DE CHATEAUNEUF, architekt, te Hamburg; GEORG WAGNER, architekt, leeraar aan de Kön. Saxische Bauschule, te Dresden; I. M. MAUCH, architekt, Prof. aan de Königliche Polytechnische Schule, te Stuttgart; CARLO AMATI, architekt en Prof. aan de Academia Reale, te Milaan; O. ZWIRNER, architekt, te Keulen, en J. P. CLUISENAER, architekt te Brussel. Onder deze namen van toen zeer bekende personen zijn er velen, die tot het latere geslacht zijn gekomen als van zeer beroemde mannen, wier werken en streven een deel uitmaken van de geschiedenis der bouwkunst. Hunne benoeming heeft evenwel toen niet plaats gehad, daar men tot de overtuiging kwam, dat het beter zoude zijn de zaak nog in overweging te houden, wegens de zeer ongunstige politieke omstandigheden.

Nadat in 1848 en 1849 — natuurlijker wijze — het aantal leden, hoewel betrekkelijk gering, een achteruitgang aanwees, begon het langzamerhand, tegelijk met den meer tot kalmte terugkeerenden politieken toestand in Europa, weer aan te groeien tot een hoogte, die gedurende een tal van jaren vrij wel gelijk bleef. Velerlei betrekkingen met buitenlanders waren intusschen aangeknoopt, niet zoozeer door de Maatschappij zelve, als wel door hare bestuursleden; en vooral dit laatste was oorzaak, dat in 1863 andermaal het oog gevestigd werd op bekende vakmannen, om deze tot Eereleden te benoemen. De Maatschappij was tevens meer bekend geworden, en had, dank zij haar Bestuur, een goede plaats ingenomen onder zustergezelschappen, ook van het buitenland, zoodat men gerust kon aannemen, dat het als eene eer kon worden aangerekend, wanneer men geplaatst werd op de lijst der Honoraire Leden.

Op 25 April 1863 had dan ook de benoeming plaats van eenige Eereleden, die zich daarmede allen zeer ingenomen betoonden, en daarvan meerendeels de doorslaande bewijzen gaven door het vereeren van geschenken aan de bibliotheek.

De redenen waarom deze Eereleden werden benoemd, behoeven hier ter plaatse niet te worden opgegeven. Met de lijst hunner namen voor oogen zal men ze kunnen vinden in het geschiedboek der bouwkunst van de eerste helft dezer eeuw.

En wat hen betreft, die daarna werden benoemd, voor die mannen geldt hetzelfde als voor hun voorgangers. Bovendien behoeft zeker hier niet gewezen te worden op de verdiensten van tijdgenooten.

Eereleden 1842—1892.

JAAR van benoeming.	NAMEN.	Woonplaats.	BETREKKING, enz.	Bijzonderheden.
1842.	T. FR. SUYS.	Brussel.	Architekt van Z. M. den Koning van België.	† 1861.
„	L. J. A. ROELANDT.	Gent.	Stads-Architekt.	† 1864.
1847.	DR. T. L. DONALDSON.	Londen.	Prof. aan het University College.	† 1885.
1863.	H. L. F. PARTOES.	Brussel.	Architekt.	† Januari 1874.
„	J. P. CLUYSENAER.	Brussel.	Architekt.	† 1880.
„	LÉON SUYS.	Brussel.	Architekt van den Senaat.	
„	J. POELAERT.	Brussel.	Architekt der Belgische Regeering.	† 1879.
„	E. E. VIOLLET-LE-DUC.	Parijs.	Architekt der Fransche Regeering.	† 17 Sept. 1879.
„	CÉSAR DALY.	Parijs.	Architekt der Fransche Regeering.	
„	LÉONCE REYNAUD.	Parijs.	Architekt, Prof. in de bouwkunst aan de Polyt. school. Hoofdinspecteur der „Ponts et Chaussées".	
„	G. G. SCOTT.	Londen.	Architekt.	† 1878.
„	E. M. BARRY.	Londen.	Architekt.	† 1880.
„	F. HITZIG.	Berlijn.	Architekt.	† 11 Oct. 1881.

JAAR van benoeming.	NAMEN.	Woonplaats.	BETREKKING, enz.	Bijzonderheden.
1863.	DR. A. STÜLER.	Berlijn.	Architekt-Baurath.	† 18 Maart 1865.
„	L. FÖRSTER.	Weenen.		† 1863.
„	G. SEMPER.	Zürich.	Architekt. Prof. in de bouwkunst aan de Pol. School.	† Mei 1879.
1865.	P. F. H. LABROUSTE.	Parijs.	Architekt der Fransche Regeering.	† Juli 1875.
„	J. FERGUSSON.	Londen.	Architekt.	† 1871.
„	TH. Baron VON HANSEN.	Weenen.	Architekt.	† 17 Februari 1891.
„	L. LANGE.	München.	Architekt. Prof. in de bouwkunst aan de Pol. School.	† 1868.
„	J. P. N. DA SILVA.	Lissabon.	Architekt van Z. M. den Koning van Portugal.	
„	F. STADLER.	Zürich.	Architekt. Prof. aan de Polytechnische School.	
„	J. H. STRACK.	Berlijn.	Architekt van Z. M. den Koning van Pruissen.	† 23 Juni 1880.
1870.	C. DROSSAERT.	Mechelen.	Architekt.	
„	CH. LUCAS.	Parijs.	Architekt.	
„	FLEURY-FLOBERT.	Parijs.	Architekt.	
„	J. L. DUC.	Parijs.	Architekt.	† 1878.
„	H. M. LEFUEL.	Parijs.	Architekt.	
„	CH. GARNIER.	Parijs.	Architekt.	
„	E. LANGE.	München.	Architekt. Prof. in de bouwkunst aan de Pol. School.	
„	F. Baron VON SCHMIDT.	Weenen.	Architekt. Prof. in de bouwkunst aan de Akademie voor Schoone Kunsten.	† 23 Januari 1891.
„	J. PENNETHORNE.	Londen.	Architekt van H. M. de Koningin van Engeland.	† 1871.
„	V. BALTARD.	Parijs.	Stads-Architekt.	13 Januari 1874.
„	DR. K. BOETTICHER.	Berlijn.	Prof. aan de Bau-Akademie. Directeur van het Kon. Museum.	
„	H. WAESEMANN.	Berlijn.	Architekt.	
1875.	L. F. C. BOHNSTEDT.	Gotha.	Architekt.	† 2 Januari 1885.
„	M. GROPIUS.	Berlijn.	Prof. Directeur der Koninklijke Akademie.	† 1880.
„	R. LUCAE.	Berlijn.	Directeur der Bau-Akademie.	† 1877.
„	F. ADLER.	Berlijn.	Prof. aan de Bau-Akademie.	
„	P. SÉDILLE.	Parijs.	Architekt.	
„	P. ABADIE.	Parijs.	Architekt.	
„	G. J. A. DAVIOUD.	Parijs.	Stads-Architekt.	† 1880.
„	C. A. QUESTEL.	Versailles.	Architekt van het Paleis te Versailles.	
„	J. P. CANNISSIE.	Rijssel.	Oud-Stads-architekt van Rijssel.	Overleden.
„	J. SCHADDE.	Antwerpen.	Architekt. Professor aan de Koninklijke Akademie van Schoone Kunsten.	
„	P. J. A. DENS.	Antwerpen.	Stads-Architekt. Prof. aan de Koninklijke Akademie van Schoone Kunsten.	
1876.	MR. J. HEEMSKERK AZN.	's Gravenhage.	Minister van Staat, Oud-Minister van Binnenlandsche Zaken.	
„	MR. C. FOCK.	's Gravenhage.	Oud-Minister. Commissaris des Konings in Zuid-Holland.	
1880.	J. H. LELIMAN.	Amsterdam.	Architekt.	
1881.	J. J. VAN IJSSENDIJCK.	Brussel.	Architekt.	
„	C. GRAF.	Dresden.	Hoogleeraar. Directeur der Akademie voor Kunst-industrie.	
„	C. W. HASE.	Hannover.	Architekt. Prof. aan de Technische Hochschule.	
„	H. Baron VON FERSTEL.	Weenen.	Architekt. Hoogleeraar aan de Technische Hochschule.	† 14 Juli 1883.
„	J. STORK.	Weenen.	Hoogleeraar aan de Kunst-industrie School.	
1882.	A. W. VAN DAM.	Rotterdam.	Architekt.	
„	A. N. GODEFROY.	Amsterdam.	Architekt.	
1883.	E. VANDENBERGH.	Rijssel.	Architekt.	
„	L. LEBLAN.	Tourcoing.	Architekt.	
„	TH. FUMIÈRE.	Brussel.	Architekt.	
1886.	G. E. V. L. VAN ZUYLEN.	's Gravenhage.	Oud-Kolonel der Genie in Ned.-Indië.	
1887.	H. BEYAERT.	Brussel.	Architekt.	
1889.	E. GUGEL.	Delft.	Hoogleeraar in de Schoone Bouwkunst aan de Polytechnische School.	
1890.	A. HERMANT.	Parijs.	Architekt van het Seine Departement.	
„	CH. BARTAUMIEUX.	Parijs.	Architekt.	

DE ZETEL.

VIII.

De zetel, — deze is in den wijden zin des woords, Amsterdam.

Maar, wordt daaraan een meer engere beteekenis verbonden, en gedacht aan een huis, een huisvesting, de plaats waar 't archief wordt bewaard, waar het Bestuur en de leden vergaderen, kortom, aan het middenpunt van de daden der Maatschappij, — dan blijkt uit de geschiedenis, dat zulk een behoorlijke zetel wel steeds gewenscht, maar uiteraard niet spoedig verkregen werd.

De eerste vergaderingen van het Bestuur, evenals die der leden, werden van de stichting der Maatschappij af, gehouden in een lokaal van het logement genaamd „de Fransche Tuin", in de Elandstraat te Amsterdam, met welks eigenaar werd overeengekomen, te betalen voor kamerhuur eene som van *f* 2.— bij elke Bestuursvergadering, en eene van *f* 8.— voor elke bijeenkomst der leden onderling, waarvoor een grooter lokaal vereischt werd.

De behoefte aan een eigen lokaal, een bureau, werd al zeer spoedig, en wel het eerst gevoeld door de redactie der Bouwkundige Bijdragen, toen deze ruim een jaar werkzaam was geweest en zich omringd zag door stapels van in voorraad zijnde uitgaven, hare bronnen, in den vorm van buitenlandsche tijdschriften, en een aantal gebruikte lithographische steenen. Voor haar werd dan ook in Maart 1844 voor *f* 200.— per jaar een lokaal gehuurd in een huis in de Warmoesstraat, op den hoek der St. Annastraat, en toebehoorende aan het Bestuurslid J. VAN STRAATEN.

Twee jaren later werd dit lokaal, voor de toenemende behoeften te klein geworden, wederom verlaten, en boeken en steenen elders geborgen, totdat zij in 1849 een plaats vonden op een zolder van het gebouw der „Maatschappij tot Nut van 't Algemeen".

Twee jaren lang, van 1846 tot 1848, schijnt de Redactie om de beurt bij hare leden vergaderd en gewerkt te hebben. In laatstgenoemd jaar huurde het Bestuur echter voor haar een lokaal in het toenmaals welbekende en goed beklante logement „de Ster" in de Nes, waar weleer minder luidruchtigheid heerschte dan thans.

In 1850 besloot het Bestuur, nog steeds de vergaderingen houdende in de Elandstraat, ook voor zich een lokaal in „de Ster" te huren, en zelfs het archief daarheen te brengen. Er werden voor een en ander gehuurd, op den beganen grond — omdat enkele Bestuursleden opzagen tegen trappen — een lokaal voor de Bestuursvergaderingen, en op de eerste verdieping een kleinere kamer voor berging van boeken en in voorraad zijnde exemplaren der uitgegeven werken, waarnaast nog een kabinetje voor 't bewaren van teekeningen. Op diezelfde verdieping had de redactie-commissie haar vertrek, waar zij van 1848 tot 1867, elken Dinsdag van 2 tot 4 uur vergaderde.

Het begrip van een zetel werd dus al meer en meer uitgewerkt. Was deze jarenlang de boekenkast van den eersten Secretaris, den heer I. WARNSINCK, wonende aan de Leliegracht, geweest, sinds 30 Augustus 1850, toen de eerste Bestuursvergadering in de Nes werd gehouden, was hij een lokaal, waar tenminste de leden van 't Bestuur steeds toegang hadden. Voor de leden der Maatschappij was dit gebouw echter nog geen vereenigingspunt, want wanneer b.v. eenig programma van een prijsvraag voor hen ter inzage kon worden gelegd, dan geschiedde dit steeds bij den toenmaligen uitgever van de werken der Maat-

schappij, den heer L. VAN BAKKENES. Dit was o. a. in 1855 het geval met het programma voor het gedenkteeken, gewijd aan den volksgeest en aan het leger der jaren 1830-31.

In eene Bestuursvergadering in October 1865 verzocht een der Bestuursleden, overtuigd van de bekrompenheid der lokalen, zijne mede-leden met hem een huis te gaan zien in de Spinhuissteeg, dat hij geschikt oordeelde voor de Maatschappij. Bij nader onderzoek bleek dit huisje echter niet gewenscht voor het doel. In Mei 1866 bracht de toenmalige Secretaris het wenschelijke en voordeelige ter sprake van den aankoop van een huis in de Doelenstraat, om daarin het bureau der Maatschappij te vestigen. Tot een besluit kwam men echter niet, doch er werd een commissie benoemd voor het opsporen van betere huisvesting, die intusschen niet zoo gemakkelijk werd gevonden. Toen echter in December 1866 de heer H. TORCHIANA, eigenaar van 't hotel „de Ster", kwam te overlijden, was het Bestuur genoodzaakt zeer spoedig maatregelen tot verhuizing te nemen, en scheen het zelfs niet onnoodig de eigendommen der Maatschappij, in „de Ster" aanwezig, bijtijds te vrijwaren tegen onaangenaamheden, die niet onmogelijk door dit sterfgeval zich konden voordoen.

De Wijde Kapelsteeg van het Rokin af gezien.

De taak der commissie was echter onhoudbaar, wijl zij geen mandaat had om onmiddellijk te handelen, en het Bestuur slechts om de twee maanden vergaderde. Toch kon zij in Februari 1867 een huis aanbevelen, in de Wijde Kapelsteeg staande, met welks eigenaar in April een huurcontract werd aangegaan, ingaande 1 Mei 1867. Het is in dit gebouw, dat het archief der Maatschappij en hare boekerij gebracht, en onder toezicht van den adjunct J. M. LEMMERS bewaard werden.

De Afdeeling Amsterdam was, weinige jaren later, niet meer geheel tevreden met

dezen toestand, want bij missive van 27 Januari 1870 deed zij het voorstel tot het benoemen eener Commissie uit het Bestuur, om in overleg met een van hare zijde te benoemen Commissie, middelen in overweging te nemen om een gemeenschappelijk lokaal te stichten tot het houden van vergaderingen, tentoonstellingen, bijeenkomsten ter bevordering van gezellig verkeer, en ter onderlinge vereeniging van die instellingen, welke zich de bevordering der bouwkunst ten doel stelden.

Het Bestuur der Maatschappij was geenszins warm voor deze zaak, onderstellende dat men het oog had op de fondsen der Maatschappij Niettegenstaande de geruststellende mededeelingen der Afdeeling, en het benoemen eener Commissie, om het voorstel nader te overwegen, schijnt de goede bedoeling in het vergeetboek geraakt te zijn. Althans er werd later niet meer op teruggekomen.

Tot op het einde van 1874 woonde de Maatschappij rustig in dit huurhuis, toen de verhuurder meerdere huurpenningen eischte, nog wel wegens de vele noodzakelijke herstellingen uit ouderdom voortspruitende. Bij nader onderzoek bleek, dat de eigenaar het huis zou willen verkoopen voor de som van *f* 8500—, wat echter door het Bestuur te hoog werd bevonden. Een nieuw huurcontract, met *f* 50.— verhooging, was hiervan 't gevolg.

In 1877 failleerde de verhuurder, wiens curator een hernieuwing van het huurcontract slechts kon toestaan onder beding, dat de huur wederom met *f* 50.—, alzoo tot *f* 600.— verhoogd werd. Toch werd, voor 1878, het gebouw nog voor *f* 550.— gehuurd.

Intusschen moest het perceel in April 1878 geveild worden, en dit was oorzaak, dat het Bestuur, reeds tweemalen van een Algemeene Vergadering machtiging verkregen hebbende om het aan te koopen, daartoe overging. Voor de som van *f* 8550— werd de Maatschappij toen eigenares van het perceel. Het daartoe benoodigde geld werd, voor ongeveer de helft der som, in het belang der Maatschappij ter leen verstrekt door den heer J. H. Leliman, en wel zonder hypothecair verband. De toestand der geldmiddelen bleek in Januari 1880 reeds zóó gunstig te zijn, dat het Bestuur, onder behoorlijke dankzegging, het voorschot aan den heer Leliman kon teruggeven.

Het huis in de Wijde Kapelsteeg, tusschen de Kalverstraat en het Rokin, dragende het nummer E 2, is tot heden nagenoeg in zijn oorspronkelijken toestand, hoewel het, volgens het jaartal in den gevel geplaatst, dagteekent van 1691.

Het huis draagt, iets wat zelden voorkomt, een dubbelen naam, te oordeelen naar den gevelsteen; daarop staat op de rechtsche helft: „In't out gekront kalf", en op de linker: „De stat Eyselstin", ter verduidelijking van de op dien steen gebeitelde relief-voorstellingen.

Een Maatschappelijk Gebouw, in den zin zooals dit ruim moet worden opgevat, was dit huis kennelijk nog niet. De zoogenoemde Bestuurskamer op de eerste verdieping, ongeveer 4 M. in het vierkant, en van geringe verdiepingshoogte, was te klein, zoodat een bijeenkomst van het Bestuur met de eene of andere commissie elders moest worden gehouden; ja, zelfs wanneer alleen het voltallige Bestuur — negen leden — en de secretaris, in dat vertrek aanwezig waren, schoot er al zeer weinig ruimte over. Naast dit vertrek was een kabinetje, ruim 1 M. breed, voor berging van teekeningen. Op den zolder en de vliering, voorzien van onvoldoend sluitende ramen, waren de boekerij en voorraad van uitgegeven werken op stellingen en in kasten geborgen. Het overige gedeelte van het vrij hooge huis was in gebruik bij den adjunct van den secretaris, den heer J. M. Lemmers en diens huisgezin, die voor zijne woning een zeer matigen huurprijs betaalde.

Algemeene vergaderingen of bijeenkomsten werden dan ook in andere lokalen te Amsterdam gehouden, als: in „Odéon", „de Fransche Tuin" in de Elandstraat en later in de Plantaadje, het lokaal „Apollo" aan de Amstelbrug, „Eik en Linden" in de Plantaadje, „de Keizerskroon", het gebouw van het „Genootschap Natura Artis Magistra," enz.

Toen nu in den boezem der leden, als eene eerste noodzakelijkheid bij de reorganisatie der Maatschappij, het denkbeeld op den voorgrond trad, dat hunne vereeniging een eigen en waardig gebouw moest bezitten, werd het Bestuur in de September-bijeenkomst van 1880 reeds gemachtigd tot aankoop van een geschikt Maatschappelijk Gebouw. Het

Bestuur, met 1 Januari 1881 in functie getreden, nam alras die plannen tot betere huisvesting ter harte en kon, na eenige moeielijke onderhandelingen, in Februari 1881 de leden reeds uitnoodigen tot een Buitengewone Vergadering, te houden op 1 Maart, in het Museum Louis XV, een patricisch heerenhuis uit de 18e eeuw, gelegen aan de Nieuwe Heerengracht over het Park, te Amsterdam, — het huis, dat het Bestuur voorstelde aan te koopen voor den algemeen gewenschten zetel. Uit de door het Bestuur overgelegde begrooting bleek, dat voor aankoop van dit waarlijk prachtige pand, zoo stijlvol als er weinig in de stad te vinden zijn, een kapitaal noodig was van *f* 65,000.—, in welke som begrepen waren de kosten voor eenige noodzakelijke verbouwing, voor het overnemen en nieuw aanschaffen van meubels enz. Dit bedrag zou dan gevonden kunnen worden uit den verkoop van bezittingen der Maatschappij, zijnde eenige fondsen en het huis in de Wijde Kapelsteeg, uit eene 1e hypotheek-leening op annuiteit, groot *f* 35,000 — à *f* 30,000.— en eene leening van *f* 20,000.— à *f* 25,000.—, te plaatsen onder de leden zelven. Met een uitvoerig finantieel plan tot aankoop en exploitatie, bewees het Bestuur de mogelijkheid om de denkbeelden, in de nieuwe wet neêrgelegd, betreffende den zetel, werkelijkheid te doen worden. Het gebouw, waarin het Museum Louis XV was gevestigd geweest, had zoowel in- als uitwendig een groote architectonische waarde, en kon met geringe wijzigingen tot een Maatschappelijken zetel, en gedeeltelijk voor permanente tentoonstelling worden ingericht.

Maar eenige leden opperden twijfel over het welslagen der zaak, ja, gingen zelfs verder, en zagen de mogelijkheid niet in, om voor de cijfers, door het Bestuur genoemd, de uitgave van een Weekblad en Tijdschrift tot stand te brengen. Het Bestuur verdedigde echter zijne begrooting, die trouwens tot op den huidigen dag bewezen heeft niet onjuist te zijn geweest. Een voorstel tot verdaging der vergadering werd verworpen, en de begrooting uitvoerig besproken. Deze werd aangenomen, evenals een voorstel om de vergadering op een nader te bepalen tijdstip voort te zetten, en dan een beslissing te nemen over den aankoop van het pand. Het Bestuur werd daarbij gemachtigd de noodige stappen te doen, ten einde het gebouw nog gedurende een maand in besprek te houden.

Dat er bovendien velen geneigd waren mede te werken tot het verkrijgen van een zetel zooals was voorgesteld, bleek wel daaruit, dat tijdens de vergadering voor *f* 12,500.— was geteekend op de inschrijving van *f* 20,000.—, onder de leden als 2e hypotheek te plaatsen. Maar niettegenstaande deze gunstige teekenen, was het Bestuur niet ingenomen met het besluit, daar te weinig leden, zegge 23 bijna uitsluitend uit Amsterdam, aanwezig waren.

Tengevolge van de onderhandelingen met de eigenaren van het gebouw in kwestie, werd een tweede Buitengewone Vergadering uitgeschreven tegen 26 Maart 1881, maar tevens het oordeel der Afdeelingen en der leden gevraagd over het aankoopen van het pand. Van slechts één Afdeeling echter, die te 's Gravenhage, ontving het Bestuur bewijzen van onverdeelde sympathie; de overigen achtten den tijd nog niet gekomen om een waardigen zetel te stichten, want men wilde allereerst de uit te geven werken geregeld, en dan bovendien eene subsidie aan de Afdeelingen vastgesteld zien. Vooral dit laatste stond bij enkele Afdeelingen strikt op den voorgrond, niet het meer of minder doelmatige van het Museum Louis XV.

Het Bestuur, voorshands nog zoo weinig sympathie voor zijn streven ondervindende, zag van het voornemen af, om den aankoop van het gebouw andermaal aan het oordeel der leden te onderwerpen; de aangekondigde vergadering van 26 Maart ging daarom niet door.

Maar het Bestuur achtte het toch zijn plicht, het eenmaal in de wet uitgesproken beginsel niet te laten varen; het gebouw in de Wijde Kapelsteeg werd bovendien van dag tot dag meer onvoldoende, naarmate de bibliotheek en het archief zich uitbreidden, en de werkzaamheden aan het bureau omvangrijker werden, voornamelijk door de uitgave van het Bouwkundig Weekblad. Daar kwam nog bij, dat de bibliotheek tot eene verzameling van eenig belang begon aan te groeien, maar de gelegenheid ontbrak om de leden, die er gebruik van wilden maken, behoorlijk te ontvangen.

Op de begrooting voor 1881 werd reeds een som van ongeveer *f* 5000.— uitgetrokken voor een fonds tot stichting of aankoop van een Maatschappelijk Gebouw; op die voor 1882 werd voor dit fonds *f* 1400.— bestemd, maar bovendien *f* 2000.— uitgetrokken, om daaruit de huurpenningen voor een voorloopig gebouw te kunnen bestrijden. Na 1882 werd niets meer voor een fonds bestemd, maar jaarlijks *f* 1000.— voor huur van andere voorloopige lokaliteit.

Verschillende gebouwen en lokalen werden door eene Commissie uit de Amsterdamsche Bestuursleden in oogenschouw genomen, maar geen daarvan kon voor het doel geschikt worden geacht. De huurprijzen waren bovendien in die dagen onevenredig hooger dan de lusten, die men er van kon trekken.

Intusschen was het tijdstip genaderd, waarop de Maatschappij haar veertigsten jaardag zou mogen vieren. Op voorstel van het Bestuur werd bij die gelegenheid eene uitgebreide tentoonstelling van bouwkundige ontwerpen en bouwmaterialen gehouden, waartoe door Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken eene der overdekte binnenplaatsen van het in aanbouw zijnde Rijks Museum te Amsterdam welwillend afgestaan werd. In Mei 1882 was door de leden een onbepaald crediet voor deze feestviering toegestaan, waarna het Bestuur een Commissie van vijf leden te Amsterdam uitnoodigde, om de tentoonstelling te organiseeren.

Op den dag der feestviering, 28 Augustus 1882, werd de genoemde tentoonstelling geopend. Zij bleek toen in alle opzichten meer dan aan de gekoesterde verwachtingen te beantwoorden; zóó zelfs, dat men in haar den voorlooper mag zien van den tegenwoordigen zetel der Maatschappij. Vele leden toch, maar vooral de tentoonstellers, gaven te kennen, dat zij nu ook het ontbreken van een permanente tentoonstelling van bouwmaterialen als een groot gemis beschouwden, evenals zij, die in 1879 de reorganisatie der Maatschappij voorbereidden. Dit deed het Bestuur andermaal ernstig nadenken over de vereeniging van zulk eene inrichting met een Maatschappelijk Gebouw, daarin versterkt door een dringend verzoek van de Afdeeling Amsterdam, om een betere huisvesting van de bibliotheek der Maatschappij ter harte te nemen.

Het was vooral dit laatste verzoek, dat met welgevallen door het Bestuur, thans van de leden zelven, werd vernomen. Het sloeg dan ook terstond de handen aan 't werk, en besprak de zaak met het Bestuur der Amsterdamsche Afdeeling, en vervolgens in eene bijeenkomst met de Voorzitters der Afdeelingen, waarop plannen ter tafel kwamen, die op verzoek van het Bestuur waren opgemaakt door de voormalige tentoonstellingscommissie van 1882, bestaande uit de heeren P. F. Laarman, H. J. Wolter, J. de Haan, J. F. Klinkhamer, J. P. F. van Rossem en C. T. J. Louis Rieber. Deze zelfde plannen werden behandeld in de Algemeene Vergadering der leden op 31 Mei 1883, en tengevolge daarvan aan het Bestuur de opdracht verstrekt om, zonder de geldmiddelen der Maatschappij er bij te betrekken, de noodige stappen te doen, teneinde het denkbeeld eener permanente tentoonstelling te verwezenlijken.

Terstond richtte het Bestuur zich wederom tot de Commissie van 1882, die gaarne hare hulp verleende, ijverig aan het werk toog, en al dadelijk de groote moeielijkheid, om een geschikt bouwterrein in handen te krijgen, zonder dat bij eventueele afkeuring daarvan de Maatschappij geldelijk verlies zou lijden, oploste door een consortium van een 25-tal leden te vormen, dat op zich nam de kosten voor zijne rekening te nemen. In eene missive, door de Commissie aan het Bestuur toegezonden, ontwikkelde zij haar finantieel plan, en kon zij berichten, dat zij tot na de Algemeene Vergadering van September 1883 een terrein van 400 M². aan de Marnixstraat in handen had, voor *f* 30,000.—, of *f* 75.— de M².

De kosten van terrein, overdracht daarvan en opbouw werden geraamd op *f* 75.000.—. De Commissie stelde voor deze som te vinden uit: den verkoop van het huis in de Wijde Kapelsteeg en de in kas zijnde effecten, geschat op *f* 10,000.—, een hypothecaire leening, groot 60% van *f* 75.000.— of *f* 45.000.—, en de nog ontbrekende *f* 20,000.— benevens *f* 2000.— voor meubileering, door middel van eene 5 % rentende leening met jaarlijksche aflossing, onder de leden te plaatsen in aandeelen van *f* 100.—.

Dit in korte trekken medegedeelde plan, door de Commissie evenwel uitvoerig

ontwikkeld, werd in de Algemeene Vergadering van 29 September 1883 behandeld, tengevolge waarvan het volgende voorstel met bijna algemeene stemmen werd aangenomen: de vergadering draagt het Bestuur op, de gehoorde plannen ten uitvoer te brengen.

Door den spoed, waarmede het Bestuur dit besluit begon uit te voeren, was het in de gelegenheid het terrein aan de Marnixstraat, in handen voor *f* 30,000.— plus de overdrachtskosten à *f* 3000.— te koopen voor de som van *f* 30,429.—. Inmiddels was ook reeds de geldleening groot *f* 22,000.— voor het volle bedrag onder de leden volteekend, waaruit bleek, dat het besluit der September-vergadering de algemeene sympathie had weggedragen. Deze overtuiging heeft het Bestuur dan ook doen besluiten, om met de Hollandsche Hypotheekbank te Amsterdam eene hypothecaire leening aan te gaan van slechts *f* 35,000.— in plaats van *f* 45.000.— aflosbaar in 35 jaren bij annuiteiten van 6.06 %, en het ontbrekende bedrag aan te vullen, door de leening onder de leden van *f* 22,000.— tot *f* 32,000.— uit te breiden. Deze leening, verdeeld in obligatiën van *f* 100.— rentende 5% per jaar, wordt door jaarlijksche uitlotingen in 32 jaren afgelost.

In December 1883 werden de leden bij circulaire uitgenoodigd deze leening te volteekenen, en vrij spoedig werd daaraan gevolg gegeven, zoodat het Bestuur reeds op 1° November 1883 een prijsvraag onder de leden kon uitschrijven, om langs dezen weg een goed plan van bebouwing van het terrein in de Marnixstraat te verkrijgen. Den 21sten November, den dag der inlevering van de plannen, werden 37 antwoorden geoogst. De Jury, bestaande uit het toenmalige Bestuur en 6, door de medewerkers aan de prijsvraag gekozen, leden der Maatschappij, de heeren I. Gosschalk, Prof. E. Gugel, P. F. Laarman, J. H. Leliman, J. Verheul Dzn. en H. P. Vogel, besloot in hare vergadering van 29 November 1883, geen der antwoorden te bekronen met de uitgeloofde Medaille en het Getuigschrift der Maatschappij, maar de inzenders der 5 als de beste erkende ontwerpen, uit te noodigen tot een tweeden onderlingen wedstrijd. Aan het beste der vijf nieuwe plannen zou de Zilveren Medaille en het Getuigschrift der Maatschappij worden toegekend, terwijl de vijf mededingers ieder *f* 100.— zouden ontvangen.

Den 7den Januari 1884 werden de vijf antwoorden ingediend, en den 11den daarna stelde de reeds genoemde Jury aan het Bestuur voor, twee ontwerpen met de Medaille te bekronen, en een daarvan voor de uitvoering te bestemmen. Het ter verwezenlijking bestemde plan bleek te zijn van de heeren Th. G. Schill en D. H. Haverkamp, te Amsterdam, het andere van den heer Jurriaan Kok, toenmaals te Rotterdam.

Den 22den Maart 1884 werden de grond- en fundeeringwerken door de heeren Schill en Haverkamp uitbesteed onder aannemers, leden der Maatschappij, en eenige dagen later het werk gegund aan de firma Cruyff en Schouten te Amsterdam, voor *f* 6195.—.

Op Donderdag 8 Mei 1884 werd op huishoudelijke wijze de eerste steen van het gebouw gelegd door den heer J. H. Leliman, oud-Voorzitter en Eerelid, bij deze handeling bijgestaan door zijn zoontje Johannes Hendrik Willem, die een tweetal door hem medegebrachte steenen met reliefornament uit de 16e eeuw inmetselde. Van deze handeling is eene oorkonde opgemaakt.

De opbouw werd aanbesteed op 27 Mei 1884, en het werk gegund aan de firma Cruyff en Schouten voor de som van *f* 28,990.—

Met spoed naderde alzoo de vervulling van den wensch der leden: het Maatschappelijk Gebouw. Tegelijkertijd groeide ook de belangstelling aan, die de bouwcommissie, bestaande uit de heeren C. Muysken, N. Rideker Bisdom, Th. Sanders, J. de Haan en H. J. Wolter, ondervond. Verschillende industrieelen boden geschenken aan, in den vorm van versierende détails, voor den bouw benoodigd. Zoo schonken de heeren: F. H. van Malsen de buitendeur; C. Kulmitz, te Oberstreit, door bemiddeling van den heer Ferd. Engers, de granieten pilasters van den hoofdingang; Becht en Dyserinck de kapiteelen en bazementen van die pilasters; de Quellinusschool de gebeeldhouwde tympans boven de ramen der eerste verdieping; J. van Hulst de tegels voor de fries-versieringen; Odorico, te Frankfort a/M., door bemiddeling van den heer Ferd. Engers, twee cartouche-vullingen van glasmozaïek in den gevel- en marmer-mozaïekvloeren in de voor-vestibule en een afdeeling in een

tentoonstellingszaal; VILLEROY & BOCH, te Metlach en FOLKERS & C°. te Amsterdam, de bevloering van georneerde tegels in de vestibule van het trappenhuis; OLDIGS & C°. het met beeldwerk gestucadoorde plafond in het trappenhuis; JOH. FRANSE, te Amsterdam, de beeldengroep boven en de karyatiden ter weêrszijden van den toegang tot de vergaderzaal; VINCENT & C°., te Schiedam, de gesmeed ijzeren leuning van de hoofdtrap; Dr. OIDTMANN, te Linnich bij Aken, door bemiddeling van den heer ENGERS, twee gebrandschilderde vensters. Het spreekt van zelve, dat deze blijken van belangstelling zeer werden gewaardeerd.

Na de oplevering werd het gebouw in Februari 1885 betrokken, en het bureau in de Wijde Kapelsteeg, zeker niet met leedwezen, ontruimd. Dit huis van 30 centiaren was reeds op 22 December 1884 in Frascati publiek geveild geworden, en bracht *f* 8400.— (het kostte in 1878 *f* 8550.—) op, een prijs, die naar de tijdsomstandigheden door het Bestuur zeer aannemelijk werd geacht.

De eerste Algemeene Vergadering in het Maatschappelijk Gebouw, werd den 20sten Mei 1885, des avonds te 7 uur gehouden.

In den morgen van dien dag werd het Gebouw met zijn Permanente Tentoonstelling feestelijk geopend, in tegenwoordigheid van Burgemeester en Wethouders van Amsterdam, vertegenwoordigers van zustervereenigingen, exposanten en leden der Maatschappij, wier Voorzitter, de heer C. MUYSKEN, bij die gelegenheid een redevoering hield, waarin hij wees op het doel der tentoonstelling en van het Maatschappelijk Gebouw, en de geschiedenis der stichting in herinnering bracht. Hij eindigde met den wensch uit te spreken, dat dit gebouw, met zijne tentoonstelling, zoude beantwoorden aan de gekoesterde verwachting: — dat het strekken moge tot voortdurenden bloei der Maatschappij en tot nut van de Nederlandsche kunst en nijverheid.

De woorden, daarbij gericht tot den Burgemeester, den heer Mr. G. VAN TIENHOVEN, en den mede-aanwezigen Wethouder van Publieke Werken, werden door den eersten hartelijk beantwoord, daarbij wijzende op hetgeen reeds vroeger, en nu wederom, voor de ontwikkeling der bouwkunst in Nederland en Amsterdam was gedaan door de Maatschappij, die, — zoo zeide de spreker — getoond had niet gediend te zijn door woorden alléén, maar ook wilde d o e n. De heer VAN TIENHOVEN vertrouwde, dat van dit gebouw en de samenwerking der leden eene kracht zoude uitgaan, die ten goede der kunst aan Nederland en Amsterdam moet komen, dat de leden der Maatschappij daardoor zouden mogen toonen die werkplaats waardig te zijn, die eenmaal een VAN CAMPEN, een DE KEYZER en een QUELLINUS ook tot de hunne hadden gekozen.

Nadat de tentoonstelling in oogenschouw was genomen, werd aan de genoodigden en leden in de vergaderzaal een collation (van circa 100 couverts) aangeboden.

Het gebouw, dat in de Algemeene Vergadering in den avond van denzelfden dag den officieelen naam van „Maatschappelijk Gebouw" ontving, en in vollen eigendom aan de Maatschappij werd toegewezen, was hiermede voltooid, en daardoor de bepalingen der nieuwe wet van 1 Januari 1881 ten slotte allen in uitvoering gebracht.

De geheele ruimte gelijkstraats wordt, behalve door een voor-vestibule en ruim trappenhuis, ingenomen door de zalen, die voor de doorloopende tentoonstelling van bouwmaterialen zijn bestemd. Op de eerste verdieping zijn gelegen een Bestuurskamer, een vertrek voor de Bibliotheek en een ruime Vergaderzaal, die in verband staat met eene gallerij boven een tentoonstellingszaal, welke bovenlicht ontvangt. De tweede verdieping omvat een groot vertrek voor berging van boeken, plaatwerken en archief, en verder de woning van den heer B. LEUGER, sinds het in gebruik nemen van het gebouw de administrateur der Maatschappij. Boven de voor-vestibule en de portierskamer bevindt zich nog een kantoor, dat in de laatste jaren is verhuurd.

Van de groote vergaderzaal wordt niet enkel partij getrokken voor bijeenkomsten; bijwijlen hebben daar tentoonstellingen op zeer verschillend gebied der beeldende kunsten, industrie, enz. plaats. Sinds het in gebruik nemen van het gebouw, was het aantal dier tentoonstellingen ruim dertig, o. a. gewijd aan: de ingezonden antwoorden op talrijke in den lande uitgeschreven prijsvragen; inlandsch porcelein en aardewerk; smeedwerk; gietwerk in

MAATSCHAPPELIJK GEBOUW
DER MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST
Amsterdam, Keizersgracht N° 478

koper; Nederlandsch houtsnijwerk; decoratief schilderwerk; beeldhouwkunst; oud-Egyptische schilderwerken; antieke Nederlandsch-Indische meubels; reisschetsen van architekten enz. Aan enkele dezer tentoonstellingen, voor zoover zij zich op het gebied der Nederlandsche kunstnijverheid bewogen, werden wedstrijden verbonden, waarvoor dan Medailles, op den stempel der Maatschappij geslagen, werden uitgeloofd. Wel vloeiden de inzendingen op zulk gebied, zooals te verwachten was, slechts matig toe, maar wat in die gevallen aan hoeveelheid te kort kwam, werd vergoed door degelijkheid van het tentoongestelde en door belangstelling van de zijde der bezoekers.

Aan inwendige versiering van het gebouw was bij de stichting weinig ten offer gebracht; het Bestuur had zich voorgesteld, die langzamerhand te doen volgen. Tot nog toe is het evenwel niet noodig geweest daartoe de gelden der Maatschappij aan te spreken; immers, het eerst werd door de gezamenlijke Bestuursleden de Bestuurskamer bewoonbaar gemaakt, daarna werd de Bibliotheek op kosten van den Voorzitter, den heer C. Muysken, meer comfortable ingericht, en vervolgens het trappenhuis door het Bestuurslid, den heer Th. G. Schill, gedecoreerd. Ook de Afdeeling Amsterdam gaf verschillende blijken van belangstelling in het Gebouw; zij schonk voor de vergaderzaal eene in notenhouten omlijsting gevatte sopra-porta, door den heer A. F. Gips geschilderd, en later eene gasleiding in de tentoonstellingszalen, waardoor het mogelijk is geworden daar tevens gaslampen en badtoestellen ter bezichtiging te stellen en te beproeven. Zoo zal langzamerhand het innerlijke beantwoorden aan de verwachtingen, die door het uiterlijk worden opgewekt.

DE AFDEELINGEN.

IX.

Nauwelijks had de Maatschappij gedurende een zevental jaren gewerkt, of in plaatsen waar zich een betrekkelijk groot aantal leden bevond, deed zich het nut van plaatselijke vereenigingen gevoelen, in dezelfde richting als de Maatschappij werkende, en haar streven steunende. Eensdeels werd daarmede beoogd, de leden meer met elkander in aanraking te brengen, anderdeels wetenschappelijke onderwerpen tot een punt van bespreking te maken, iets waartoe de Algemeene Vergaderingen der Maatschappij nog geen gelegenheid hadden aangeboden, omdat daar slechts huishoudelijke zaken werden afgedaan.

Reeds in de Bestuursvergadering van 27 Juli 1849 werd een voorstel, of adres van twintig te Rotterdam gevestigde leden in behandeling genomen, waarbij in hoofdzaak verzocht werd eene Commissie te benoemen, met de opdracht zoodanige wijzigingen in het reglement der Maatschappij voor te stellen, als konden strekken tot het bereiken van de volgende oogmerken: 1° opwekking der leden tot meerdere belangstelling, 2° opwekking tot meerdere medewerking, 3° de werkzaamheden der Maatschappij voor de ambachtslieden meer toegankelijk te maken, welk doel zoude kunnen bereikt worden: *a*, door de oprichting van departementen in die plaatsen, waar meer dan 12 leden gevestigd zijn, met een eigen Bestuur, dat echter ondergeschikt moest blijven aan het Hoofdbestuur; *b*, door de Algemeene Vergaderingen meer tot wetenschappelijk nut te doen zijn, en deze ook meer dan eens te houden; *c*, door het aannemen van departementsleden, niet in de voorrechten der algemeene leden deelende, maar die in de departements-vergaderingen gelijke stem en zitting hebben als de overige leden; alles nader ontwikkeld in het zeer uitvoerige adres zelve.

Het Bestuur achtte dit voorstel uiterst belangrijk, en zag in de verwezenlijking daarvan eene werkelijke bijdrage tot den bloei en de uitbreiding der Maatschappij. Daar echter deze zaak eene wetsverandering zoude noodzakelijk maken, waartoe eerst in 't volgende jaar, 1850, gelegenheid bestond, en een bepaald voorstel daarvoor noodig was, konden niet dadelijk maatregelen genomen worden. Omdat men bovendien van meening was, dat de verlangde wijzigingen het best door de onderteekenaars van het adres konden worden beraamd, daar deze zeker reeds door hen waren overwogen, werd besloten den heer W. N. Rost, als correspondent voor Rotterdam en mede-onderteekenaar van het adres, te verzoeken, eene Commissie te vormen om de verlangde wijzigingen van de maatschappijke wet, in den geest van de denkbeelden, waarmede het Bestuur in kennis was gesteld, te ontwerpen, en een voorstel in te dienen vóór half Februari 1850, dat geheel volgens de wettelijke bepalingen aan de Algemeene Vergadering zou worden voorgelegd.

Het bedoelde voorstel uit Rotterdam, op den bepaalden tijd ingekomen, werd ernstig door het Bestuur overwogen, met een geringe wijziging goedgekeurd, en de noodige veranderingen gebracht in de overigens door het Bestuur herziene wet, om het geheel aan de goedkeuring der Algemeene Vergadering te onderwerpen.

Ook werd een aangeboden „Reglement voor de Departements-vergadering te Rotterdam" overwogen, en 31 Mei 1850 vastgesteld. Het Bestuur had daarop geen andere aanmerking dan deze, dat bij de artikelen, waarin sprake was van de behandeling van onderwerpen uit de schilder- en beeldhouwkunst en de natuurkundige wetenschappen, moest gevoegd

worden: „voor zooveel deze betrekking hebben op de bouwkunst", aangezien anders de aard der werkzaamheden allicht van richting zou kunnen veranderen, of te veel van het doel der Maatschappij verwijderd raken.

De Algemeene Vergadering van 10 Juni 1850 keurde de voorgestelde wijzigingen in de wet, ten opzichte van de Afdeelingen, onveranderd goed, en daarmede had de eerste Afdeeling der Maatschappij, die te Rotterdam, hare intrede gedaan.

Eenige jaren vroeger was door een der leden reeds in de Algemeene Vergadering aangedrongen op het stichten van eene Bouwkundige Societeit te Amsterdam, vooral tot nut van jeugdige beoefenaars der bouwkunst; maar de leden zagen er het nut nog niet van in. Toen nu door denzelfden voorsteller in de Algemeene Vergadering van 10 Juni 1850 wederom hetzelfde denkbeeld werd ontwikkeld, wees de toenmalige Voorzitter hem op de bepalingen in de herziene wet, ten opzichte van Afdeelingen, die reeds voor een groot deel zouden beantwoorden aan het uitgedrukte verlangen omtrent eene Bouwkundige Societeit. Daar de voorsteller een Amsterdammer was, wees de Voorzitter hem er tevens op, dat het Bestuur steeds genegen zou blijven ook andere dan de gewone Algemeene Vergaderingen in Amsterdam, waar de zetel der Maatschappij gevestigd was, te beleggen, wanneer een der leden eene bijdrage wenschte te leveren.

De eerste Afdeeling, te Rotterdam, gaf alras de bewijzen van hare levensvatbaarheid; zij werkte ijverig en nuttig, dank zij de mannen, die aan het hoofd stonden. Een daarvan, de heer W. N. Rost, doordrongen van het nut, dat dergelijke instellingen ook in algemeenen zin konden stichten, gaf ook namens de Afdeeling, reeds aan de Algemeene Vergadering in 1851 den wensch te kennen, dat nu ook elders Afdeelingen zouden worden gesticht. Aan dat verlangen zou spoedig gehoor worden gegeven.

Toen in 1852 in de Algemeene Vergadering wederom over de oprichting van een Bouwkundige Societeit te Amsterdam het woord werd gevoerd, bleek alras, dat sommige leden zich onledig hielden met de stichting eener Afdeeling aldaar. In Augustus 1852 kwam eene concept-wet voor die Afdeeling bij het Bestuur der Maatschappij in, dat, behoudens eenige kleine wijzigingen, zijn goedkeuring daaraan hechtte. In October 1852 hield de Afdeeling hare eerste vergadering, en dit tijdstip is te beschouwen als dat harer feitelijke oprichting.

De Afdeeling Amsterdam was de derde; want bij hare stichting bestond reeds eene te Zutphen, die het eerste verslag harer werkzaamheden in Juni 1852 aan het Bestuur opzond. Zij schijnt evenwel een kwijnend bestaan te hebben gehad, want door gebrek aan deelneming werd zij in 1862 reeds weder opgeheven.

In 1855 werd te Arnhem de vierde Afdeeling gesticht, wier reglement den 6den Januari van dat jaar door het Bestuur der Maatschappij werd goedgekeurd.

Kort daarna, in 1859, gevoelden de te 's Gravenhage gevestigde leden de noodzakelijkheid zich nauwer aan te sluiten, en zoo ontstond in 't begin van 1860 ook daar eene Afdeeling, die steeds een der meest bloeiende is gebleven, dank zij den vriendschappelijken geest en den ijver, die de leden steeds bezield hebben.

Overtuigd van het nut dezer onderdeelen der Maatschappij, wakkerde het Bestuur de oprichting ervan zooveel mogelijk aan; niet altijd had het echter voldoening daarvan. Zoo trachtte het in Januari 1862 eene Afdeeling te Maastricht te stichten, waar een voldoend aantal leden daartoe was te vinden, maar de pogingen moesten worden opgegeven wegens de weinige belangstelling, die zij wekten. In 1889 werden andermaal door het Bestuur stappen gedaan met hetzelfde oogmerk, daar het den tijd daartoe gunstig achtte, wegens de vrij groote beweging op bouwkunstig gebied, die er door uitbreiding der stad en het restaureeren van belangrijke kerken heerschte; maar ook toen mocht het Bestuur niet de genoegzame medewerking ondervinden.

Uit eigen beweging volgde de oprichting eener Afdeeling te Zwolle, waarvan het reglement op 7 Januari 1865 werd goedgekeurd. Ook deze begon alras te kwijnen, en werd in 1884 uit gebrek aan medewerking opgeheven.

Delft, de plaats waar een warme belangstelling mag vermoed worden in al wat techniek

en kunst betreft, volgde spoedig na Zwolle; den 9den Februari 1867 keurde het Bestuur der Maatschappij het reglement eener Afdeeling aldaar goed. Aanvankelijk bloeide zij, maar in 1874 werd het ruchtbaar, dat zij gedurende twee winters geen vergaderingen had gehouden, en werden door het bestuur der Maatschappij officieus inlichtingen daarover gevraagd. Dit blijk van belangstelling werd evenwel niet beantwoord. In 1876 geschiedde hetzelfde, zoodat de verslaggever over den toestand der Maatschappij in 1877 de vrees uitte, dat zij door gemis aan ernstig pogen te niet zou gaan. In 1879 was de Afdeeling aan de beurt om in September de leden der Maatschappij te ontvangen; maar uit de te voren ingewonnen inlichtingen bleek toen, dat zij had opgehouden te bestaan.

In 1868 werd eene van stonde aan en tot op den huidigen dag bloeiende en werkzame Afdeeling te Leiden gesticht.

Kort daarna, in Februari 1873, ontving het Bestuur bericht van het tot stand komen eener Afdeeling te Schagen, wier levensduur echter niet groot was; want weinig tijds nadat daar ter plaatse in September 1874 eene bijeenkomst der leden van de Maatschappij had plaats gehad, werd zij weder ontbonden.

Op vaster grondslagen werd te Utrecht een Afdeeling opgericht; zij ontstond 21 September 1875 en was reeds tot belangrijken bloei gekomen, toen zij in September 1878 de leden der Maatschappij bij hunne algemeene bijeenkomst te gast had.

Na het in werking treden van de nieuwe wet in 1881, ontstonden in betrekkelijk kort tijdsbestek drie nieuwe Afdeelingen, eene te Leeuwarden in September 1881, kort daarna op 19 Augustus 1882 die te Haarlem, en in 1884 die te Groningen. De pogingen van het Bestuur der Maatschappij, om ook in eenige andere plaatsen een nauweren band tusschen de leden tot stand te brengen, zijn tot nog toe niet gelukt; het ligt evenwel op den weg dergelijk streven niet op te geven.

Zooals gezegd is, was het doel der Afdeelingen, op te wekken tot bevordering van den bloei en tot meerdere belangstelling in de werkzaamheden der Maatschappij. Daarbij kwam natuurlijk het streven om vakgenooten uit een zelfde plaats in nauwere aanraking met elkander te brengen, waaruit onderlinge ontwikkeling en leering moesten voortvloeien.

Om dit alles te bereiken, werden in de wintermaanden vergaderingen gehouden, werden prijsvragen in eigen kring uitgeschreven, en konden de Afdeelingen als leden aannemen ook hen, die geen leden der Maatschappij zelve waren. Dit laatste was oorzaak dat zij, wat haar finantieel beheer betreft, onafhankelijk waren van de Maatschappij. Haar reglementen bleven echter aan eene goedkeuring van het Bestuur der Maatschappij onderworpen.

In dezen toestand is bijna nimmer eenige stoornis gekomen; slechts een enkele maal meende het Bestuur der Maatschappij er eene Afdeeling op te moeten wijzen, dat zij haar doel voorbij streefde, door eigen werken uit te geven; dit toch moest nadeelig zijn voor de uitgaven der Maatschappij zelve.

De verhouding tusschen de Maatschappij en hare Afdeelingen bleef van 1850 gedurende dertig jaren bijna onveranderd voortbestaan. Bij de reorganisatie echter van 1881 werd in de nieuwe maatschappelijke wet bepaald, dat slechts zij als leden eener Afdeeling konden worden aangenomen, die reeds leden der Maatschappij zelve waren. Naar verhouding van het aantal dier leden zou de Maatschappij een subsidie aan de Afdeelingen uitkeeren, hetgeen van 1881 af ook is geschied. Zij, die volgens de oude wetten nog Afdeelingsleden waren, dat is leden eener Afdeeling zonder leden der Maatschappij te zijn, konden dit evenwel blijven.

Deze nieuwe bepaling had geen ander doel, dan de kinderen nog inniger aan de moeder te verbinden. Maar nauwelijks waren twee jaren na de reorganisatie verloopen, of de Afdeelingen meenden, onder de nieuwe bepalingen hun ondergang tegemoet te zullen gaan. Van verschillende zijden daagden voorstellen op, om tot den vroegeren toestand terug te keeren, of om op andere wijzen aan het verlies van leden tegemoet te komen; zelfs meenden sommigen, dat de ideale toestand zou verkregen worden door de Maatschappij te doen bestaan uit hare Afdeelingen. Maar in geen dier wijzigingen zag het Bestuur

eenige bevordering van den bloei der Maatschappij, en wist ze daarom af te wenden tot in 1887, toen het toegaf aan het dringend verlangen, dat wederom Afdeelingsleden mochten worden aangenomen. Het gaf echter het beginsel der bestaande wet niet prijs, zoodat bepaald werd, dat deze leden, alvorens lid eener Afdeeling te kunnen worden, als Afdeelingslid der Maatschappij moeten toetreden en de geringe contributie van *f* 1.— in de Maatschappelijke kas storten, waarvoor hun de verslagen der Algemeene Vergaderingen worden toegezonden.

Deze toestand is bij de wetsherziening van 1890 dezelfde gebleven.

Bij den aanvang van 1892 telde de Maatschappij negen Afdeelingen, gevestigd te: Amsterdam, Arnhem, 's Gravenhage, Groningen, Haarlem, Leeuwarden, Leiden, Rotterdam en Utrecht, wier streven steeds gericht is naar onderlinge ontwikkeling harer leden, en vermeerdering van belangstelling in de daden harer moeder, „de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst".

De Afdeelingen houden des winters vergaderingen, waarin meestal hare leden zelven voordrachten houden, en die veeltijds ook dienstbaar worden gemaakt aan het bespreken van plaatselijke belangen. Allen schrijven bijna jaarlijks prijsvragen uit, en onderhouden ook des zomers den engeren band tusschen de leden, door gezamenlijke tochten met een wetenschappelijk doel.

DE UITGEGEVEN WERKEN.

X.

Nauwelijks was uit advertentiën in dagbladen en uit de circulaires, in Maart 1842 verspreid, de oprichting der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" bekend geworden, of in diezelfde maand vestigde de uitgever P. J. Schoonevelt, te Amsterdam, de aandacht van het Bestuur op het vroeger door M. Schoonevelt en Zoon uitgegeven „Nederlandsch Bouwkunstig Magazijn", een „tijdschrift", zooals de titel aanduidt, „tot verbetering, nut en voordeel in de bouw-, timmer-, beeldhouwkunst en meubelering, benevens onderscheidene kunsten en ambachten, daarmede in betrekking staande". Het eerste deel van dit werk van 727 bladzijden, in 1839 uitgegeven, omvat eene reeks van sedert 1833 verzamelde stukken; het biedt weinig oorspronkelijke, en hoofdzakelijk korte vertaalde bijdragen uit Engelsche en enkele Fransche werken. Uit de zeer zeldzame, in kinderlijken eenvoud geschreven oorspronkelijke Hollandsche opstellen, leert men eerst recht, hoe gering de kennis omtrent de bouwstijlen, en hoe eenzijdig het æsthetisch gevoel toenmaals hier ontwikkeld was, dat in aanbidding voor de klassieke orders neerlag.

Schoonevelt bood der Maatschappij dit werk aan, in de hoop het op nieuw te kunnen uitgeven, om zoo te zeggen als orgaan van het nieuwe genootschap. Het Bestuur meende daarover echter nog geen onderhandelingen te kunnen aanknoopen, maar oordeelde het wenschelijk, zoo spoedig mogelijk gevolg te geven aan de voorschriften der wet omtrent een Bouwkundig Tijdschrift en het instellen van een Commissie van redactie voor de in het licht te geven werken. Teneinde de beste middelen te beramen om in dit opzicht de wet na te leven, werd eene Commissie benoemd, bestaande uit de heeren E. S. Heijnicx Mz., A. W. van Dam en J. C. de Leeuw, die uitgenoodigd werden met spoed een rapport bij het Bestuur in te zenden.

Middelerwijl kwam een verzoek in van de heeren H. Palier en Zn. te 's Hertogenbosch, om begunstigd te mogen worden met de uitgaaf der werken, en bood de kapitein ingenieur W. F. Camp zijne medewerking voor het toekomstige Tijdschrift aan, onder mededeeling, dat hij zijn persoonlijk voornemen, om een dergelijk periodiek werk op bouwkunstig gebied in het licht te geven, na de oprichting der Maatschappij had laten varen, en zijne reeds bewerkte bijdragen daarvoor ter beschikking stelde. Dit waren allen verblijdende bewijzen van het vertrouwen, dat in de nieuwe vereeniging werd gesteld.

Terwijl onderzocht werd, op welke wijze het Tijdschrift zou worden uitgegeven, wilde het Bestuur de leden reeds eenig boek- of plaatwerk aanbieden, en besloot het daarvoor gebruik te maken van de nog onuitgegeven stukken van de „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde", thans in haar bezit. Van het vroeger bekroonde ontwerp voor een Manége, van den heer Jolly, waren nog 400 stel van 3 platen aanwezig, en men achtte het gepast, daarbij — evenals vroeger — een bijschrift in de Hollandsche en Fransche talen te voegen, om dan dit eerste cahier den leden aan te bieden. De verzending had reeds in Augustus 1842 plaats.

Intusschen had de Commissie van redactie in Mei 1842 verslag uitgebracht, waarna aan de leden circulaires werden gezonden over de in wording zijnde uitgave, waarvoor hunne medewerking werd verzocht. Ook in de dagbladen werd van een en ander mededeeling gedaan, en onderhandelingen aangeknoopt met een boekverkooper en een persoon, die voor den letterkundigen arbeid zorg moest dragen.

In Juli had de Commissie een voorloopig contract gemaakt met den boekverkooper L. van Bakkenes, en hem bereid gevonden eene eerste proeve te leveren, die in de Bestuursvergadering van 30 September 1842 ter bezichtiging werd aangeboden, met eene berekening van kosten. Het Bestuur was bijzonder ingenomen met het werk der Commissie, en het eerste stuk van het Tijdschrift, dat nu echter den naam van „Bouwkundige Bijdragen" ontving, viel zeer in den smaak. De prijs daarvan werd bepaald op *f* 0.50 voor de leden en *f* 1.20 voor de niet-leden.

In dit wetenschappelijk werk vooral, werd de toekomstige bloei der Maatschappij gezien. Niets werd dan ook verzuimd om de verschijning ervan op ruime schaal aan te kondigen en het allerwege bekend te maken. In het Handelsblad, de Amsterdamsche, Haarlemsche, Groninger en Leeuwarder couranten had de aankondiging plaats, en aan het „Koninklijk Nederlandsch Instituut", de „Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten" en de „Maatschappij Arti et Amicitiæ" werden present-exemplaren gezonden. Alle leden der Maatschappij ontvingen een proeve ter inzage.

Als een bewijs van dankbaarheid voor en ingenomenheid met de uitgave, vereerde het Bestuur den leden der Commissie van redactie een gratis exemplaar.

In November 1842 verscheen een proef van het tweede stuk, dat evenals het eerste nog grootendeels uit vertaalde opstellen van buitenlandsche tijdschriften bestond; evenwel was de Redactie in staat te berichten, dat wegens de reeds ontvangen oorspronkelijke bijdragen en toezegging tot medewerking, de inhoud van het derde stuk niet meer bijna geheel uit vruchten van vreemden bodem behoefde te bestaan. Ook met dezen arbeid toonde het Bestuur zich zeer ingenomen, en begon het werk in ruil te zenden aan buitenlandsche journalen.

Eene leemte werd niettemin — zelfs door de samenstellers — erkend, en wel deze, dat het werk geen zaken van dadelijk belang bracht. Het eenige middel om daaraan tegemoet te komen, was het verzoek aan de correspondenten der Maatschappij, om elke drie maanden verslag te geven van het wetenswaardige, dat in hunne nabijheid op bouwkundig gebied voorviel, ten einde de lezers der Bijdragen in de gelegenheid te stellen, meer rechtstreeks en geregeld met de bouwkundige aangelegenheden van ons land bekend te worden. De hulp echter, die men zich had voorgespiegeld, is noch in den aanvang, noch ook later, van groot gewicht geweest.

Het eerste deel der Bouwkundige Bijdragen bevat 6 afleveringen of stukken, waarvan het laatste verscheen in het jaar 1844.

Dit werk had intusschen vele geldelijke offers geëischt, waarom besloten werd een anderen weg voor de uitgave te kiezen. In Maart 1844 werd dan ook een overeenkomst gesloten met den heer L. van Bakkenes, die voor het drukken zorg zou dragen, en voor deze en verdere bemoeiingen, wat betreft verzending en verkoop, 25 % der te innen gelden genoot. Tot in 1880 is deze toestand ongeveer dezelfde gebleven, en werd de verzorging der uitgaven op te waardeeren wijze eerst door den heer van Bakkenes, en later door den heer B. van Dijk, chef der firma L. van Bakkenes & C°, behartigd. Ook in de wijze van samenstelling der Bijdragen kwam weinig wijziging; alleen werd in 1849 bepaald, dat de verslagen der vergaderingen als bijvoegsel van dit werk zouden worden beschouwd, terwijl ze vóór dien tijd afzonderlijk werden uitgegeven. Het gevolg daarvan was, dat dit werk een tijdlang voor een groot gedeelte gevuld werd met de antwoorden op de door het Bestuur gestelde en in de vergaderingen behandelde vragen, toen deze in de mode waren gekomen, waaronder zeer belangrijke, zoowel op æsthetisch als op constructief gebied.

Van 1842 tot 1881, in welk laatste jaar de uitgaven een wijziging ondergingen en gedrukt werden voor rekening der Maatschappij bij de firma de Erven H. van Munster & Zoon, zijn 26 deelen der Bouwkundige Bijdragen verschenen, die een schat van kennis bevatten, en ontegenzeglijk een blijvende waarde voor het geschiedkundig verloop der

bouwkunst in Nederland vertegenwoordigen. Men mag aannemen, dat deze uitgave, waarvan in 1891 het 37e deel verscheen, geweest en gebleven is het vaderlandsche werk op zijn gebied.

Daar de Bouwkundige Bijdragen, die eerst na 1870 geregeld in vier afleveringen per jaar verschenen, niet geschikt waren om daarin zaken van dadelijk belang op te nemen, deed de heer J. H. Leliman, niettegenstaande reeds een wekelijksche uitgaaf op bouwkundig terrein bestond, in 1870 het voorstel, om bij voldoende medewerking en kans tot dekking der kosten, des Donderdags een blad te doen verschijnen, om daarin de onderwerpen van den dag te behandelen, en aankondigingen, advertentiën en autographische afbeeldingen, hoofdzakelijk echter binnen- en buitenlandsche berichten op te nemen. Zulk een wekelijksche uitgaaf zou een onderdeel van het Tijdschrift der Maatschappij uitmaken, getuige de voorgestelde titel: „Bijblad tot de Bouwkundige Bijdragen". Het Bestuur toonde zijn ingenomenheid met dit voorstel, en benoemde in 1871 een Commissie van onderzoek, om tevens zoodanige wenken te geven, die een goede uitvoering van het denkbeeld zouden kunnen bevorderen en waarborgen. Het rapport dezer Commissie gaf het Bestuur, hoewel slechts met vier tegen drie stemmen, aanleiding om in de Algemeene Vergadering van Mei 1872 een wekelijks verschijnend blad aan te bevelen, mits de maatschappelijke kas niet daarmede werd bezwaard. De leden schenen echter niet bizonder met het denkbeeld te zijn ingenomen, hoofdzakelijk omdat reeds een weekblad op bouwkundig gebied bestond; het plan stuitte hierop en op financieele bezwaren af.

In 1877 kwam een dergelijk plan andermaal aan de orde, toen de afdeeling Rotterdam o. a. voorstelde, om door de Afdeelingen gezamenlijk een plaatwerk uit te geven, met reproductiën van de daartoe geschikte uitgevoerde of onuitgevoerde ontwerpen, zonder daarmede de Bouwkundige Bijdragen in den weg te staan. Hoewel het Bestuur in zulk een werk versnippering van krachten zag, benoemde het toch eene Commissie van onderzoek, die het voorstel deed om een Bijblad der Bouwkundige Bijdragen te doen uitgeven, en daartoe aan de bestaande Commissie van redactie een lid van elke afdeeling toe te voegen. Dit voorstel maakte niet, zooals dat uit Rotterdam, inbreuk op de bestaande wet, waarom het Bestuur het ter sprake bracht in de Algemeene Vergadering in Mei 1877, alwaar het werd aangenomen. Vele afdeelingen, die allen verzocht waren zich omtrent hunne medewerking te verklaren, toonden belangstelling in de zaak, en in Januari 1878 had eene bijeenkomst van het Bestuur met afgevaardigden der afdeelingen plaats, om het uitgeven, niet van een wekelijks, maar van een maandelijks verschijnend Bijblad te bespreken. Men besloot tot zulk een uitgaaf, en op 1 September 1878 verscheen in het formaat der Bouwkundige Bijdragen een eerste nummer als proef daarvan, bestaande uit één vel druks en twee platen. De voor de samenstelling daarvan benoemde Commissie van redactie had evenwel geen bemoedigende ondervindingen opgedaan; zij was noch door de afdeelingen, noch door de leden voldoende gesteund geworden, en legde daarom haar mandaat neder. Daar ook geen genoegzaam aantal inteekenaren zich aanmeldde, en bovendien het Bestuur door de opgedane ondervinding der redactie en door de geleverde proef teleurgesteld was, werd van het nieuwe blad afgezien.

Ook de uitgave der cahiers met de bekroonde prijsvragen werd na de oprichting der Maatschappij, evenals die van het Tijdschrift, met spoed voortgezet. In 1843 verscheen er een met ontwerpen, door haar voorgangster, bekroond, waarvan de koperen platen al bestonden, en in Maart 1844 het zesde cahier. Deze hadden allen een gunstig onthaal, en werden door bijna alle leden gekocht.

Tot nu toe had men echter geput uit ouden voorraad, en werd het tijd te denken aan het uitgeven van bekroonde plannen van eigen prijsvragen. In Juni 1844 besloot het Bestuur deze als een afzonderlijk en doorloopend werk uit te geven, en werd daarom in de voorwaarde der prijsvragen bepaald, dat de bekroonden verplicht waren hunne teekeningen op „bekwame" schaal voor de uitgave te bewerken.

Telken jare, wanneer een mededinger ten volle werd bekroond, verschenen diens plannen. Dit afzonderlijke werk, met Hollandschen en Franschen beschrijvenden tekst,

werd voortgezet tot in 1887. In de nieuwe wet van 1881 werd uitdrukkelijk bepaald, dat die plannen in het vervolg bij de jaarverslagen zouden gevoegd worden. De afzonderlijke uitgave, van 1844 af tot 1880, bevat 117 platen; voorts werden 45 platen gewijd aan de prijsvraag-teekeningen van 1881 tot 1892, en gevoegd bij de jaarlijksche verslagen.

In een Bestuursvergadering, gehouden op 27 Juli 1849, kwam een proeve van eene Terminologie voor de middeleeuwsche bouwkunst ter tafel, in manuscript door den heer W. N. Rose te Rotterdam aangeboden, om er een doeltreffend gebruik van te maken voor de Bouwkundige Bijdragen, of voor eene afzonderlijke uitgave. De bewerker was zelf wel overtuigd, dat deze proeve voor verbetering en aanvulling vatbaar was, maar ook, dat deze een grond kon leggen voor een nog ontbrekend, hoewel zeer wenschelijk, goed bouwkundig woordenboek, en dat na de verschijning van dit eerste onderdeel, alras de opmerkingen van deskundigen tot de noodzakelijke verbetering zouden leiden. De Commissie van redactie, in wier handen het stuk gesteld werd, keurde het geschikt om afzonderlijk te worden gedrukt, met een voorbericht, waarin belangstellenden verzocht werden hunne bezwaren in te dienen. In December 1850 verscheen het eerste stukje bij de drukkers Metzler en Basting te Amsterdam.

Niet lang duurde het echter, of tal van bezwaren kwamen tegen den inhoud van dit werk opdagen, waarna de uitgave bleef rusten.

In 1864 werd èn door den heer C. Leemans, te Leiden, èn bijna tegelijkertijd door den uitgever C. L. Brinkman, te Amsterdam, een voorstel gedaan, om het bekende werk, Otte's Wörterbuch, te vertalen en door de Maatschappij te doen uitgeven of ondersteunen. Maar, nadat den heer Leemans, die reeds een gedeelte van zijn vertaalwerk had overgelegd, was medegedeeld, dat de uitgaaf te kostbaar voor een lichaam als de Maatschappij zou worden, vroeg de bewerker zijn arbeid terug; ook de heer Brinkman zag daarna van de onderneming af.

In 1851 werd een voorstel van een der leden, om in het vervolg een jaarboekje uit te geven, door het Bestuur overwogen. Het is echter niet tot uitvoering gekomen, wegens de mogelijkheid van het hervatten eener uitgaaf der Terminologie en hoofdzakelijk wegens de kosten.

Een gelukkiger, en met beter uitslag bekroond denkbeeld was dat der heeren A. N. Godefroy en I. Warnsinck, dat zij op 6 November 1852 in een voorstel aan het Bestuur mededeelden. Zij beoogden het tot stand brengen van een werk met afbeeldingen van oude nog bestaande gebouwen. Een dergelijke uitgaaf voor eigen rekening had de heer E. S. Heijnincx reeds willen ondernemen; zij is echter niet doorgegaan wegens zijn vroegtijdig overlijden. Voornamelijk door de zorg van den heer Godefroy waren in de verschenen Bouwkundige Bijdragen reeds enkele oud-vaderlandsche bouwwerken door afbeelding en geschiedkundig bijschrift bekend gemaakt, maar de kosten daarvan waren zeer hoog en de platen konden niet dan verspreid verschijnen. Zoo is in deel 6 der Bouwkundige Bijdragen een afbeelding in kleuren opgenomen van het Huis met de Hoofden te Amsterdam, in teekening gebracht door den heer L. Lingeman, kweekeling van den heer Heijnincx, met een beschrijving van den heer Bachiene; in deel 7 een plaat met de Kanselarij te Leeuwarden, geteekend door den heer Godefroy, met bijschrift van den heer I. Warnsinck, en een afbeelding van een nu sinds jaren gesloopt merkwaardig huis in de Brugstraat te Maastricht, dateerende uit de eerste helft der 16e eeuw, geheel van hardsteen en grauwen zandsteen gebouwd.

De bovengenoemde redenen, maar vooral het groote belang van het meer bekend worden en bestudeeren der oude monumenten, leidden tot het bovengenoemd voorstel, dat door het Bestuur gunstig werd ontvangen. Hierdoor toonde het zich zijne roeping volkomen bewust te zijn; immers, behartigde de Maatschappij door hare prijsvragen de belangen der zich oprichtende en vooruit strevende kunst, nu was zij ook voornemens het bestudeeren der oude nationale kunst krachtig te bevorderen. Toen dan ook in Februari 1853 van de afdeeling Rotterdam de teekeningen van het Stadhuis te Gouda ten geschenke werden ontvangen, werd besloten met het uitgeven daarvan te wachten, totdat van de voorstellers

de gevraagde nadere inlichtingen omtrent de kosten waren ingekomen. In Mei 1853 werd tot de uitgaaf besloten, en in Juni 1854 zag de eerste aflevering van de „Afbeeldingen van Oude bestaande Gebouwen" het licht. Daarin waren gekleurde afbeeldingen opgenomen van den Vleeschhal te Haarlem, eene keuze die niet gelukkiger had kunnen zijn. Ook de uitvoering liet niets te wenschen over, en was zoo getrouw naar de uitnemende teekening van den heer A. G. DE GEUS, te Haarlem, vervaardigd, dat deze in een proefdruk een oogenblik zijn eigen werk meende te zien.

Hiermede had een hoogst belangrijk en kostbaar Nederlandsch werk zijn intrede gedaan; hoogst belangrijk, omdat het de zoo noodzakelijke studie der oude bouwwerken van eigen bodem zou bevorderen, en omdat het eenmaal den grond zou leggen voor een geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst; kostbaar, wegens de zorgen, die aan het opmeten en in teekening brengen, en daarna aan het uitgeven werden besteed.

Sinds 1854 hebben 32 afleveringen het licht gezien, bevattende 165 folio platen met beschrijvenden tekst, die na 1871 ook in het Fransch daarbij gevoegd wordt.

Aan dit echt vaderlandsch werk zijn tot op den tegenwoordigen tijd niet minder dan *f* 30,000 ten koste gelegd, waarbij nog niet in aanmerking is genomen, dat vele opmetingen ten geschenke werden ontvangen, zooals die van het Stadhuis te Gouda en anderen van de afdeeling Rotterdam, die van het Raadhuis en andere merkwaardige gebouwen te Leiden van de afdeeling aldaar, eenige opmetingen van de afdeeling 's Gravenhage, enz.

Wel is waar vormt dit werk, door de wijze waarop het tot stand is gekomen en werd voortgezet geen geheel, en ontbreekt een wetenschappelijke volgorde,— niettemin heeft het veel nut gesticht en bevat het een steeds toenemenden schat voor de studie der Nederlandsche bouwkunst, die met deze nauwkeurige opmetingen en reproductiën op groote schaal uitermate is gediend geworden. Buitenlandsche schrijvers hebben er meermalen uit geput.

De Eereleden der Maatschappij en sommige instellingen op kunstgebied ontvangen dit werk ten geschenke.

Met de reorganisatie der Maatschappij werd ook een wijziging in hare uitgaven gebracht. Vroeger werden de teekeningen door een graveur op koper of steen gebracht, en ging daardoor het karakteristieke teekenwerk van den ontwerper grootendeels verloren. In 1881 werd dit anders, dank zij de in zwang zijnde verbeterde reproductie-methoden langs photographischen weg, en het voor een deel, maar vooral door beter onderwijs, daaruit ontstaan artistieker teekenwerk. De Bijdragen, Bekroonde Prijsvragen en Afbeeldingen van Oude Gebouwen moesten vroeger telkenmale door de leden gekocht worden; volgens de nieuwe wet ontvangen de Gewone leden deze uitgaven, behalve de Bijdragen, waarvan de titel werd veranderd in dien van „Bouwkundig Tijdschrift", en het sinds 1881 verschijnend „Bouwkundig Weekblad", voor hunne inmiddels verhoogde contributie. Het Tijdschrift konden de leden in 1881 en 1882 tegen een door het Bestuur vast te stellen geringen prijs van den uitgever koopen; na 1882 evenwel werd op aandringen der leden het besluit genomen, dat ook dit werk den leden gratis zou verschaft worden.

Tot het uitgeven van een wekelijks verschijnend blad was het met 1° Januari 1881 optredend Bestuur verplicht. De talrijke noodzakelijke voorbereidende maatregelen maakten het echter eerst mogelijk den 4en Mei 1881 het eerste nummer van het Bouwkundig Weekblad te doen verschijnen. In de eerste plaats moest een uitgever gevonden worden; verschillende personen werden uitgenoodigd hunne voorwaarden te stellen, en na grondig onderzoek bleken die der Erven H. VAN MUNSTER en ZOON de meest aannemelijke te zijn, en werd dan ook aan die firma de uitgave onder het genot eener subsidie opgedragen. De redactie ervan werd door het Bestuur opgedragen aan de heeren P. J. H. CUYPERS, Prof. E. GUGEL, J. R. DE KRUYFF, C. MUYSKEN en H. P. VOGEL. De vier eerstgenoemde heeren waren, bij den aanvang van den 12den jaargang, in 1892, nog leden der redactie; de heer H. P. VOGEL, die in 1882 bedankte, werd vervangen door den heer F. J. NIEUWENHUIS, die het redacteurschap nederlegde bij zijn uittreden uit het Bestuur in 1890, en toen vervangen werd door den heer G. BROUWER JR. Sinds 1884 maakt ook de Secretaris der Maatschappij deel uit der Commissie van redactie.

Aan deze zelfde Commissie is de redactie van het Bouwkundig Tijdschrift en van de Verzameling Afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen opgedragen.

Behalve deze werken werd een enkele maal een afzonderlijk plaatwerk uitgegeven, en voor de leden verkrijgbaar gesteld.

In het bizonder verdienen echter de volgende zeer belangrijke jaargangen uit de reeks Bouwkundige Bijdragen en het Tijdschrift vermeld te worden, ook omdat zij ieder op zich zelf een geheel uitmaken. Het zijn: het rapport over de internationale tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van den handwerksman, gehouden te Amsterdam in 1869, uitgebracht in 1872 in het 20ste deel der Bouwkundige Bijdragen, door eene Commissie, bestaande uit de heeren J. VAN MAURIK, P. F. LAARMAN, J. DE HAAN en J. VERHEY. Deel 4 van het Bouwkundig Tijdschrift, of deel 30 der Bouwkundige Bijdragen, zijnde het rapport over de bouwkunst op de internationale koloniale en uitvoerhandel tentoonstelling te Amsterdam in 1883, opgesteld door eene Commissie, bestaande uit de heeren JOHN F. GROLL, H. P. BERLAGE NZ., J. DE HAAN, JURRIAAN KOK, C. T. J. LOUIS RIEBER en A. VAN DELDEN, een werk, dat niettegenstaande zijn groote omvangrijkheid reeds in het jaar na de tentoonstelling, in 1884, verscheen. Deel 6 van hetzelfde tijdschrift is gewijd aan de reproducties van de vijf in de eerste plaats bekroonde ontwerpen in den wedstrijd, door de stad Amsterdam uitgeschreven voor een nieuwe Koopmansbeurs, en deel 9, dat is het 35ste van de reeks der Bijdragen, is bijna uitsluitend gewijd aan een grondige studie van den heer J. J. WEVE, over de Nijmeegsche architectuur van vóór 1600.

Behalve deze periodieke werken werden nu en dan afbeeldingen van merkwaardige bouwwerken met beschrijving in het licht gegeven; daarvan verdienen vermelding: in 1845, het nieuwe Ziekenhuis te Rotterdam, ontworpen en gebouwd door den heer W. N ROSE, stads-architekt aldaar; de O. L. Vrouwe Kerk op de Keizersgracht te Amsterdam, in 1845 voltooid door en naar de plannen van den architekt F. MOLKENBOER, te Leiden; de terminus van den Rijn-spoorweg te Rotterdam, beschreven door den heer C. B. VAN DER TAK, gemeente-architekt aldaar; het thans gesloopte Kasteel Stoutenburg nabij Amersfoort, ontworpen en uitgevoerd door den architekt H. J. VAN DEN BRINK.

Een bewijs, dat deze uitgaven niet alleen door de leden werden op prijs gesteld, maar ook door anderen, en dat zij tevens in het buitenland waardeering vonden, zijn de onderscheidingen, die aan de Maatschappij ten deel vielen voor hare werken.

In 1869 behaalde zij een diploma van Uitmuntendheid op de internationale tentoonstelling voor de huishouding en het bedrijf van den handwerksman, te Amsterdam in het Paleis voor Volksvlijt gehouden.

Een zilveren Eere-medaille werd haar toegekend voor hare uitgegeven werken, hoofdzakelijk voor de daarin voorkomende plannen van schoolgebouwen, op de in 1871 te Parijs gehouden tentoonstelling der Société libre pour le développement de l'instruction et de l'éducation populaires. In 1872 behaalden de werken der Maatschappij een Eere-diploma met gouden medaille, in de groep „woningen" van de Exposition universelle d'économie domestique, te Parijs gehouden. Tegelijkertijd werd aan de gezamenlijke leden, wier werken aanleiding tot deze hooge onderscheiding hadden gegeven, een gouden medaille vereerd. Op de Wereldtentoonstelling te Weenen in 1873 werd door de Maatschappij de Medaille van Verdiensten behaald. Eene gelijke onderscheiding, een Diploma van Verdiensten, viel haar ten deel op de Wereldtentoonstelling in 1876 te Philadelphia gehouden.

Na 1876 nam de Maatschappij met hare werken geen deel meer aan eenige tentoonstelling; voor hare bemoeiingen evenwel in het belang der afdeeling schoone kunsten, sectie bouwkunst, op de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel-tentoonstelling in 1883 te Amsterdam, werd haar een herinneringsdiploma aangeboden.

DE PRIJSVRAGEN.

XI.

Prijsvragen zijn van de stichting der Maatschappij af beschouwd geworden als een krachtig middel tot studie, den jeugdigen vakgenooten bovendien aangeboden om baan te breken en zich bekend te maken. De uitgaaf der beste en dus bekroonde antwoorden kon bovendien allen beoefenaren der bouwkunst en de kunst zelve tot nut strekken.

Dit had de voorgangster der Maatschappij aanstonds ingezien; reden te meer, dat haar opvolgster hetzelfde middel ter hand nam, in het belang der ontwikkeling van kunstzin en technische kennis. Reeds in de tweede Bestuursvergadering — 26 Maart 1842 — werd zonder omhaal besloten tot het uitschrijven van Prijsvragen, en het doeltreffend geacht om door middel van de Stads-Courant en het Handelsblad de leden uit te noodigen tot het inzenden van ontwerp-Prijsvragen. Daar echter geen voorstellen van hen inkwamen, koos het Bestuur de volgende onderwerpen, door den heer J. VAN STRAATEN aanbevolen: Eerste Prijsvraag: het ontwerp van een Schouwburg voor een stad van ongeveer 200,000 inwoners. Tweede Prijsvraag: het ontwerp van eene groote Boerderij en aanhoorigheden. Derde Prijsvraag: het ontwerp van een gevel voor een Koffiehuis. Voor deze laatste achtte een der Bestuursleden het beter te kiezen: „een kap- of hangwerk over een gebouw van 22 ellen breedte, zich door deszelfs constructie in evenwicht houdende, zonder eenige ondersteuning"; maar alle anderen waren van gevoelen, dat een ontwerp daarvoor te gemakkelijk uit de bestaande boekwerken kon worden overgenomen, en dus niet aan het doel beantwoordde. Als programma voor de eerste Prijsvraag werd gekozen het reeds vroeger door de „Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde" voor hetzelfde onderwerp opgemaakte; doch met geringe bekorting, daar men het raadzaam oordeelde de mededingers de noodige vrijheid te laten, en hun de gelegenheid te verschaffen van hunne denkbeelden en bekwaamheden in het ontwerpen te doen blijken. Het programma dezer Prijsvragen werd in Augustus 1842 aan de leden toegezonden, en voorts twee malen aangekondigd in de Amsterdamsche Courant, het Algemeen Handelsblad en de Haarlemsche Courant.

Uit het aantal ingekomen antwoorden, 5 op de eerste, 6 op de tweede en 10 op de derde Prijsvraag, bleek voldoende, dat het, ondanks de geringe uitgeloofde prijzen in geld, bij de leden niet aan lust ontbrak om hunne krachten te toetsen. De jongeren, aan wie de eerste volle bekroningen ten deel vielen, waren de heeren: J. F. METZELAAR voor de tweede, en A. N. GOUDROY voor de derde Prijsvraag. Geen der antwoorden op de eerste prijsvraag kon bekroond worden.

In Juni 1844 werd besloten deze en de nog volgende bekroonde antwoorden uit te geven.

Gewoonlijk was de belangstelling in de Prijsvragen zeer voldoende, niettegenstaande de beoordeelaars, vooral van 1842 af tot en met 1850, onverbiddelijk streng waren. Immers, wanneer een ontwerp niet in alle opzichten volkomen aan de eischen van het programma voldeed, werd het zonder omwegen afgekeurd. Gedurende het tijdperk van 1856 tot 1865 scheen deze belangstelling echter verzwakt, want niettegenstaande vrij flinke prijzen in geld werden uitgeloofd, gebeurde het meermalen, dat voor een der onderwerpen geen of al zeer weinig antwoorden werden ingezonden. Men trachtte de oorzaak daarvan na te vorschen, maar kon niet anders dan onderstellen, dat zij gelegen was, niet in verflauwde

belangstelling, maar in weinig beschikbaren tijd, of de geringe genoegdoening, die men van zijnen arbeid had. Hoofdzakelijk toch was voor de niet-bekroonden slechts een strenge kritiek weggelegd.

Gemiddeld over 49 jaren dat prijsvragen werden uitgeschreven, was het aantal der inzendingen per jaar als volgt: voor de eerste prijsvraag, het moeilijkste ontwerp eischende, 3.9; voor de tweede, minder uitgebreide vraag, waarbij het noodig is de opmerking te maken, dat daarvoor bijwijlen het schrijven van een verhandeling werd gevraagd, en de oogst dan zeer gering was, 5.1; voor de derde, meestal een onderwerp van eenvoudigen constructieven aard omvattende, waaraan slechts leden der Maatschappij konden medewerken, in tegenstelling van de andere prijsvragen, waaraan alle in Nederland wonende beoefenaars der bouwkunst konden deelnemen, 4.8 antwoorden.

In eene hier volgende lijst wordt een volledig overzicht gegeven van alle prijsvragen, sinds 1842 door de Maatschappij uitgeschreven, met de resultaten daarvan. Daaruit blijkt onder meer, dat steeds afwisseling in de onderwerpen is betracht, en ook op actueele algemeene belangen werd acht geslagen.

De belooningen in geld en medailles hebben tot heden een offer geëischt van *f* 15,200.—; in deze som zijn niet begrepen de prijzen voor een aantal prijsvragen, na 1881 voor velerlei andere doeleinden uitgeschreven. Een veel belangrijker som nog werd in dezelfde vijftig jaren besteed aan de uitgave der ten volle bekroonde ontwerpen, een verzameling aanbiedende van 162 platen.

In de wet van 1881 werd het beginsel uitgesproken, dat als prijzen zouden worden uitgeloofd medailles in goud, zilver of brons, en in de wet van 1891 worden daarbij nog verguld zilveren vermeld. Het Bestuur, dat in 1881 optrad, nam al ras maatregelen, om een voor het doel passende medaille te verkrijgen. Het best geoordeelde middel daartoe: een internationale prijsvraag, beantwoordde evenwel niet aan de verwachtingen. Niet één Nederlandsch stempelsnijder waagde zich aan de beantwoording der vraag, en de beide ontwerpen, uit Antwerpen ingezonden, werden onvoldoende geacht. Zij bezaten evenwel nog zooveel goede eigenschappen, dat het Bestuur zich in verbinding stelde met den heer F. BAETES, die de ontwerper bleek te zijn. Door de Bestuursleden, de heeren P. J. H. CUYPERS en E. GUGEL, werd op uitnoodiging van het Bestuur vervolgens een ontwerp vervaardigd, waarnaar de matrijs met meesterschap door den heer BAETES is gesneden.

Deze medaille is op ware grootte hieronder afgebeeld. Op de keerzijde staan drie

wapenschilden, links het kunstenaarswapen, rechts een schild met attributen van het praktische deel van 't vak; beide schilden gedeeltelijk bedekt door een derde, met attributen der theorie van het vak, en gedekt met een koninklijke Kroon. Onder deze groep is een band aangebracht, waarop „Amsterdam". Om het geheel leest men den naam der Maatschappij.

Voorzeker zijn deze prijsvragen een der krachtige middelen geweest, waarmede de studie der bouwkunst is levendig gehouden; zij hebben ontegenzeggelijk haar aandeel in de geleidelijke ontwikkeling van den smaak op bouwkunstig gebied gehad, ook omdat zij den weg voor talentvolle personen openden, ten einde van hunne gaven te doen blijken.

Hebben deze prijsvragen in dit opzicht een groot nut gesticht, het kan niet ontkend worden, dat de uitgave der bekroonde ontwerpen, vooral in vroeger tijden, een bron van studie konde zijn. Zij volmaken het beeld van de ontwikkeling der bouwkunst in de laatste vijftig jaren.

PRIJSVRAGEN

uitgeschreven van 1842 tot en met 1892.

Jaar.	ONDERWERPEN.	Aantal ontwerpen.	Uitgeloofde Prijzen.	Toegestane Prijzen buiten het Programma.	Prijswinners.	Bijzonderheden.
1841.	Schouwburg voor een stad van 200,000 inwoners.	5				*Verklaring van eenige in de lijst voorkomende teekens.*
	Groote boerderij met aanhoorigheden.	6	G. en *f* 75.		J. F. METZELAAR.	G. = Getuigschrift.
	Gevel van een koffiehuis.	10	G. en » 25.		A. N. GODEFROY.	L. G. = Loffelijk Getuigschrift.
1843.	Vorstelijk Paleis.	1	G. en » 250.		W. I. J. OFFENBERG.	
	Vischmarkt.	7	G. en » 75.		W. A. SCHOLTEN.	A. = Accessit.
	Model in hout of ijzer voor deuren, die naar beide zijden dienen open te gaan.	2	G. en » 25.			E. V. = Eervolle Vermelding.
	IJzeren kap van 17 M. spanning.	1	G. en » 40.			G. M. = Gouden Medaille.
1844.	Schouwburg.	4	G. en » 250.			V. Z. M. = Verguld Zilveren Medaille.
	Zwemschool.	3	G. en » 75.			Z. M. = Zilveren Medaille.
	Verbeterd toestel voor een ophaalbrug.	0	G. en » 25.			B. M. = Bronzen Medaille.
1845.	Spoorweg-Station.	1	G. en » 250.			
	Dorpsschool.	10	G. en » 75.		J. VAN LANKELMA.	De namen van de prijswinners, aan wie in vele bekroningen werden toegekend, zijn met grooter letter gedrukt.
	Hangwerk voor deuren, naar beide zijden openslaande.	0	G. en » 25.			
	IJzeren kap van 17 M. spanning.	4	G. en » 50.			
1846.	Raadhuis voor een stad van 8 à 10,000 inwoners.	14	G. en » 250.		A. N. GODEFROY.	
	Barrière voor een groote stad, met militaire wachtkamer, bureau voor stedelijke octrooien, enz. enz.	11	G. en » 75.			
	Gedenkteeken voor J. VAN CAMPEN.	0	G. en » 25			
1847.	Abattoir voor een stad van ongeveer 200,000 inwoners.	3	G. en » 250.			
	Klein landhuis of zomerverblijf.	6	G. en » 75.		A. N. GODEFROY.	
	Pomp van gehouwen steen.	1	G. en » 25.	A. *f* 50.	A. J. SEVENHUIJSEN.	
1848.	Schouwburg voor een groote stad.	7	G. en » 500.			BUITENGEWONE PRIJSVRAAG INTERNATIONAAL.
				f 300.	L. H. EBERSON.	Te Parijs studeerende.
				» 300.	H. WENTZEL en H. MARLEY BURTON.	Woonende te Berlijn.
	Barrière.	3	G. en » 75.			
	Gevel voor een winkelhuis.	4	G. en » 25		J. H. LELIMAN.	
1849.	Slachtplaats voor een groote stad.	8	G. en » 250.		L. H. EBERSON.	

Jaar.	ONDERWERPEN.	Aantal ontwerpen.	Uitgeloofde Prijzen.	Toegestane Prijzen buiten het Programma.	Prijswinners.	Bijzonderheden.
1849.	Gedenkteeken voor JACOB VAN CAMPEN.	6	G. en *f* 75.			
	Brandspuithuisje.	6	G. en » 25.			
1850.	Kerk voor den Prot. Eeredienst met 3000 zitplaatsen.	2	G. en » 250.			
				A. en *f* 150.	L. H. EBERSON.	
	Bewaarschool voor 200 kinderen.	7	G. en » 100.			
				L. G.	J. P. DORLAND.	
	Tolgaarderswoning.	18	G. en » 25.			
1851.	Bibliotheek voor 100,000 banden.	1	G. en » 250.			
	Gebouw tot woning voor ambachtslieden en minvermogenden.	1	G. en » 100.			
	Ingang voor een deftig woonhuis.	3	G. en » 25.			
1852.	Postkantoor voor een groote stad.	3	G. en » 250.		J. H. LELIMAN.	
	Bewaarschool voor 200 kinderen.	4	G. en » 100.		J. H. LELIMAN.	
	Houten trap.	4	G. en » 25.			
				L. G.	J. BUYN.	
1853.	Gasthuis voor 800 à 1000 zieken.	0	G. en » 250.			
	Militair wachthuis voor een residentie.	8	G. en » 100.		H. P. VOGEL.	
				A. en *f* 50.	H. W. VETH.	
	Glazen toetpui in een vestibule.	8	G. en » 25.		J. F. J. MARGRIJ.	
1854.	Boerderij.	4	G. en » 250.			
			G. en » 100		H. W. VETH.	
	Arbeiderswoning ten plattelande.	8	G. en » 25.			
				L. G.	N. REDEKER.	
1855.	Kavallerie Kazerne.	2	G. en » 250.		J. F. J. MARGRIJ.	
	Dorps-Gemeentehuis.	7	G. en » 100.			
				A. *f* 75.	. . . . .	Onbekend gebleven.
	Overdekte zitplaats in een tuin.	3	G. en » 25.			
1856.	Bibliotheek voor 100,000 banden.	0	G. en » 250.			
	Muziektent in een park.	1	G. en » 100.			
	Vestibule van een voornaam huis.	4	G. en » 25.			
				G. en *f* 20.	A. L. VAN GENDT.	
1857.	Aan welke eischen behoort een Ambachtsschool te voldoen?	3	G. en » 250.			
				G. en » 150.	J. J. VORMER. / H. W. VETH.	
				G. en » 100.	J. VAN MAURIK.	
	Landhuis in Zwitserschen stijl.	2	G. en » 100.			
				L. V. » 50.	H. J. GEERTS.	
				L. G. » 50.	H. J. VRENDENBERG.	
	Fontein op een plein.	2	G. en » 25.			
				f 20.	C. A. SCHRÖDER JR.	
1858.	Hotel met stallingen.	0	G. en » 250.			
	Bureau van politie.	4	G. en » 100.			
				L. G. en *f* 75	E. MOLEMANS.	
	Porte cochère voor een voornaam huis.	2	G. en » 25.		H. J. GEERTS.	
1859.	Museum voor Kunstwerken.	0	G. en » 250.			
	Dorps-herberg, met logement, enz.	9	G. en » 100.			
				L. G. en *f* 75.	A. L. VAN GENDT.	
	Beweeghaar tuinhek.	2	G. en » 25.		A. L. VAN GENDT.	
				G. en *f* 25.	E. MOLEMANS.	Beide ontwerpen hadden gelijke waarde.
1860.	Universiteitsgebouw.	1	G. en » 500.			BUITENGEWONE PRIJSVRAAG. INTERNATIONAAL.
				f 150.	A. L. VAN GENDT.	
	Woonhuis, breed 7 M.	8	G. en » 100.		D. VAN ESSEN.	
				f 75.	D. VAN ESSEN.	
	Marmeren schoorsteenmantel met betimmerden boezem.	1	G. en » 25.			

Jaar.	ONDERWERPEN.	Aantal ingezonden.	Uitgeloofde Prijzen.	Toegestane Prijzen buiten het Programma.	Prijswinners.	Bijzonderheden.
1861.	Hotel met stallingen.	3	G. en *f* 250.			
				G. en *f* 150.	W. C. van Goor.	
				G. en » 100.	D. van Essen	
	Gebouw voor publieke verkoopingen.	0	G. en » 100.			
	Plafond of solderversiering.	1	G. en » 25.			
1862.	Gebouw voor het jaarlijks tentoonstellen van schilder-, bouw-, beeldhouw-, graveer-en andere beeldende kunsten.	2	G. en » 250.		A. C. Bleys.	
	Zoogenaamde huurt-arbeiderswoningen.	9	G. en » 100.			
				G. en » 75.	Dan. J. Sanches.	
				G. en » 50.	J. de Haan.	
	Hoofdingang voor een begraafplaats.	3	G. en » 25.			
1863.	Gebouw voor publieke verkoopingen.	1	G. en » 250.			
				G. en » 100.	J. S. C. van de Wall.	
	Muziektent in een park.	2	G. en » 100.			
				G. en » 50.	J. de Haan.	
	Marmeren schoorsteenboezem met betimmerden boezem, enz.	5	G. en » 25.		J. van der Kooghi.	
1864.	Bibliotheek voor 100,000 banden.	1	G. en » 250.			
				G. en » 150.	J. S. C. van de Wall.	
	Dorpskerk voor den R. K. eeredienst.	5	G. en » 100.		J. W. F. Offenberg.	
				G. en » 50.	A. Druiding.	
	Overdekte zitplaats in een tuin.	8	G. en » 25.		J. van der Kooghi.	
				G. en » 25.	J. Olie Jnz.	
1865.	Museum voor kunstwerken en oudheden.	3	G. en » 300.			In 1866 zijn geen prijsvragen uitgeschreven wegens de viering van het 25-jarig bestaan der Maatschappij in 1867.[1]
				G. en » 150.	T. C. A. Colenbrander.	
	Kerkgebouw voor een Protestantsche dorpsgemeente.	4	G. en » 150.		A. J. H. van den Brink.	
	Ingang van een stadhuis.	5	G. en » 50		J. Olie Jbz.	
				G. en » 40.	J. D. Labots.	
1867.	Raadhuis voor de hoofdstad des Rijks.	11	G. en » 500.			Buitengewone Prijsvraag. Internationaal.
				G. en » 300.	J. J. Naert, Rome.	
				G. en » 200.	J. de Leu, Gent.	
				E. V.	L. H. Eberson	
				E. V.	A. Brans.	
				E. V.	T. C. A. Colenbrander.	
	Monument voor H. de Keijzer en J. van Campen.	5	G. en » 250.		R. Bisschop.	
				E. V.	A. L. van Gendt.	
	Stationsgebouw nabij een dorp.	21	G. en » 100.			
				G. en *f* 75.	W. C. Metzelaar.	
				G. en » 50.	J. de Haan en H. G. Gallay.	
1868.	Vervoerbaar gebouw voor muziekfeesten, tentoonstellingen, enz.	2	G. en » 500.			De Maatschappij tot bev. der Toonkunst bestemde *f* 250 voor bekroning.
				f 200.	J. A. van der Kloes.	
				» 100.	A. L. van Gendt.	
	Hoogere Burgerschool 2e Klasse.	14	G. en » 150.			
				G. en » 50.	L. Arnold.	
				G. en » 50.	J. L. Springer en J. F. van Hamersveld.	
				E. V.	J. G. Evers.	
	Voorgevel van een winkelgebouw.	13	G. en » 50.		J. L. Springer.	
				E. G.	J. H. van den Brink.	
	Hoogere Burgerschool met 5-jar. cars.	5	G. en » 300.			
				f 250.	J. L. Springer en J. F. van Hamersveld.	
				G.	W. C. Metzelaar.	

Jaar.	ONDERWERPEN.	Aantal ingezonden.	Uitgeloofde Prijzen.	Toegestane Prijzen buiten het Programma.	Prijswinners.	Bijzonderheden.
1868.	Kunstkast.	2		G. en *f* 50.	J. L. Springer.	
1869.	Kazerne voor een Bataillon Infanterie.	9	G. en *f* 300.		J. L. Springer.	
				E. V.	C. R. van Ruyven.	
				E. V.	P. J. van Gent.	
	Buiten-Societeit.	4	G. en » 150.		J. F. van Hamersveld en J. L. Springer.	
	Voorgevel voor een burger-woonhuis.	15	G. en » 50			
				G. en *f* 25.	A. J. H. v. d. Brink.	
				G. en » 25.	W. J. Klerk de Reus.	
				E. V.	C. J. Laarman.	
1870.	Gasthuis voor 400 zieken.	3	G. en » 500.			
				E. V.	J. W. Boerboom.	
	Kritische beschouwing der verschillende onderwijsmethoden in de bouwkunst, die thans in de meest beschaafde landen van Europa in gebruik zijn.	1	G. en » 150.			
	Hoofdtrap in een voornaam burgerwoonhuis.	2	G. en » 50			
1871.	Bibliotheek voor 100,000 banden.	3	G. en » 300.			
				f 75.	J. M. Veerswijk.	
				» 75.	S. Wierda Wzn.	
	Grondige verhandeling over eenig praktisch onderdeel in de gewone burgerlijke bouwkunde.	0	G. en » 150.			
	Betimmerd plafond in een zaal.	4	G. en » 50.			
				G. en *f* 25.	L. M. Molenaar.	
				G. en » 25.	W. J. Klerk de Reus.	
1872.	Beursgebouw.	1	G. en » 500.			Buitengewone Prijsvraag. Internationaal.
				G. en » 300.	J. O. van Beek.	
	Eereboog bij nationale feestviering.	0	G. en » 150.			
	Badkamer in een deftig woonhuis.	2	G. en » 50			
				G. en » 25.	J. B. Springer.	
				G. en » 25.	N. Visser.	
1873.	Vast circus.	1	G. en » 500.		A. J. van Beek.	Buitengewone Prijsvraag. Internationaal.
	Welke is de reden, dat de ambachtstand zoo weinig gelegenheid voor het kunstonderwijs toont, en welke middelen behooren te worden aangewend, om die onverschilligheid te doen ophouden?					
			G. en » 150.		H. L. Boersma.	
				E. V.	W. C. van Goor.	
	Een grafsteen op het graf van een verdienstelijk man.	7	G. en » 50.		W. J. Klerk de Reus.	
				E. V.	A. J. van Beek.	
1874.	Concertgebouw.	4	G. en » 500.			
				G. en *f* 200.	J. H. Schmitz Jr.	
				E. V.	J. H. Schmitz Jr.	
	Kritische beschouwing der verschillende onderwijsmethoden in de bouwkunst, die thans in de meest beschaafde landen van Europa in gebruik zijn.	1	G. en » 150.			
				G. en *f* 100.	H. L. Boersma.	
	Houten Station voor omnibussen.	4	G. en » 50		A. J. van Beek.	
				G. en » 25.	Ed. G. A. Fol.	
				G. en » 25.	J. Olthuis.	
1875.	Vorstelijk verblijf in de nabijheid van een groote stad.	3	G. en » 500.			
				G. en » 250.	Ed. G. A. Fol.	
				G. en » 250.	J. H. Schmitz Jr.	
				G	J. W. Boerboom.	

JAAR.	ONDERWERPEN.	Aantal ontwerpen.	Uitgeloofde Prijzen.	Toegestane Prijzen buiten het Programma.	PRIJS-WINNERS.	BIJZONDERHEDEN.
1875.	Bad- en zweminrichting.	0	G. en f 250.			
	Candelaber	8	G. en » 50.		A. J. VAN BEEK.	
				G.	H. H. KRAMER.	
				G.	H. H. KRAMER.	
1876.	Synagoge.	1	G. en » 300			
				G. en f 250.	J. H. SCHMITZ JR.	
	Abattoir voor een Provinciestad.	7	G en » 150.		A. BRANS.	
				f 100.	A. BRANS.	
				E. V.	W. J VUIJK.	
	Afsluiting van een wandelplaats.	9	G. en » 50.		H. H. KRAMER.	
				E. V.	J. H. SCHMITZ JR.	
				E. V.	A. SALM G.Bz.	
1877.	Overdekte markt voor groenten, enz. voor een stad van 300,000 inwoners.	2	G. en » 150.			
	Gebouw ten dienste van het loodswezen.	12	G. en » 50.			
				f 100.	J. V. LANKELMA.	
				» 50.	A. SALM G.Bzn.	
				E. V.	J. OLTHUIS.	
				E. V.	A. MAURISK.	
	Verfrischingstent.	4	G. en » 50.			
				f 30.	J. V. LANKELMA.	
				» 20.	H. W. NACHENIUS.	
1878.	Zes woonhuizen voor den deftigen stand.	8	G. en » 300.		H. EVERS.	
				E.V.en f 100.	W. J. VUIJK.	
				G. en f 75.	E. G. A. FOL.	
	Verhandeling over den scholenbouw of eenig onderdeel daarvan, voor scholen van Lager Onderwijs.	0	G. en » 250.			
	Gevels van een hoekgebouw op een plein.	2	G. en » 150.			
				E.V. en f 75.	F. H. HESSE FZN.	
1879.	Groot hotel voor een zeebadplaats.	1	G. en » 300.		J. F. KLINKHAMER.	
	Titelblad voor de Bouwk. Bijdragen.	9	G. en » 150.			
				f 25.	G. W. VISSERING.	
				» 25.	A. J. C. VAN GEMUND.	
	Waranda achter een woonhuis.	2	G. en » 50.			
1880.	Overdekte passage.	0	G. M.			
	Monumentale steenen brug.	2	Z. M.		J. K. M LINDHOUT.	
	Buitendeur van blank hout.	2	B. M.		H. G. JANZEN.	
1881.	Vereenigingsgebouw voor de beoefenaars der bouwkunst.	18	G. M. en f 500.		VAN ELS en BR. SCHMITZ, Dusseldorf.	EERE-PRIJSVRAAG. INTERNATIONAAL.
			Z.M.en f 300		H. EVERS, Brussel.	
			B.M.en f 200		G. H. WIEGAND en A. V. A. VAN DER HEIM, Hamburg.	
	Titelblad voor het Bouwk. Tijdschrift.	6	Z. M. en G.		E. J. NIERMANS.	
	Schoorsteen met betimmerden boezem.	6	B. M. en G.		E. J. NIERMANS.	
1882.	Badhuis met zwem-bassin, Romeinsche en andere baden.	3	G.M.en f 300		A.J.C.VAN GEMUND.	
			G. en f 150.		W. C. KOOMANS.	
			G. en » 100		H. HÜTTE.	
	Verhandeling over de ontwikkeling van de Renaissance der XVI eeuw in Nederland.	0	Z. M. en G. en f 200.			
	Marquise boven een buitendeur.	0	B.M. en f 50.			

JAAR.	ONDERWERPEN.	Aantal ontwerpen.	Uitgeloofde Prijzen.	Toegestane Prijzen buiten het Programma.	PRIJSWINNERS.	BIJZONDERHEDEN.
1883.	Tribune bij wedrennen.	1	V. Z. M. en G. en f 250.			
			G. en f 150.			
				E.V en f 75.	. . . . .	Onbekend gebleven.
	Ingang voor een begraafplaats der Herv. Gemeente.	8	Z. M. en G. en f 150.			
				G. en f 100.	H. H. KRAMER.	
	Marquise boven een buitendeur.	1	B. M. en G. en f 50.			
				f 50	J. DE HAAN.	
1884	Plan voor bebouwing van een terrein achter het Rijks-Museum te Amsterdam.	3	V. Z. M. en G. en f 200. G. en f 100.			
				B. M. en f 100.	B. J. KAM en C. H. VERHULST.	
				f 100.	J. WOLBERS.	
	Spoorwegstation der IIIe klasse.	21	Z. M. en G. en f 150.		P. H. SCHELTEMA.	
				E. V.	H. S. KEULS.	
				E. V.	JHS. VAN DEN BAN PZN.	
	Standaard voor telephoondraden.	3	B. M. en G. en f 150.		P. H. SCHELTEMA.	
1885.	Turngebouw.	4	V. Z. M. en G. en f 150. G. en f 75.			
				f 150.	F.W. M. POGGENBEEK.	
	Wandbetimmering voor een eetzaal.	7	Z. M. en G. en f 100.		JOS. TH. J. CUYPERS.	
	Wachthuisje in een stedelijke wandelplaats.	5	B. M. en G. en f 50.		N. NELIS.	
1886.	Kerk voor een Protest. Gemeente.	1	V. Z. M. en G. en f 200.			
				f 150.	H. J. JESSE.	
	Betimmering van het bibliotheeklokaal der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.	4	Z. M. en G. en f 100.			
				f 60.	A. W. VAN MALSEN en W. L. BRUCKMAN.	
				f 40	PAUL J. DE JONGH.	
	Lantaarnpaal op een plein.	6	B. M. en G. en f 25.		A.W. VAN MALSEN en W.L. BRUCKMAN.	
1888.	Schildersatelier met behuising, op het land.	23	V. Z. M. en G. en f 200.		H. P. BERLAGE NZN.	
				E. V.	PAUL J. DE JONGH.	
				E. V.	H. W. BERDEN.	
	Monumentale steenen spoorwegviaduct voor dubbel spoor.	4	Z. M. en G. en f 100.			
				Z. M. en G. en f 75.	J. D. LANDRÉ C.ZN.	
	Belvedère.		B. M. en G. en f 50.			
1889	Rechtsgebouw voor een Arrondissements Rechtbank en Kantongerecht.	3	V. Z. M. en G. en f 200.			
				E.V. en f 175.	J. VAN SLUIS.	
	Dubbele villa.	12	Z. M. en G. en f 100.		PAUL J. DE JONGH.	
				E. V.	L. SMIT.	
	Gesmeed ijzeren trap in een winkel voor dameskleeding.	2	B. M. en G. en f 50.		W. L. BRUCKMAN en A.W. VAN MALSEN.	

Aangezien sinds vele jaren het programma der prijsvragen, in een bepaald jaar uitgeschreven, eerst werd bekend gemaakt in het begin van het volgende jaar, is in het vervolg dit laatste jaar aangenomen als dat, waarin de prijsvraag wordt uitgeschreven.

JAAR.	ONDERWERPEN.	Aantal inzendingen.	Uitgeloofde Prijzen.	Toegestane Prijzen buiten het Programma.	PRIJSWINNERS.	BIJZONDERHEDEN.
1890.	Post- en Telegraafkantoor voor een handelstad met 200,000 inwoners	5	V. Z. M. en G.			
			Z. M. en G.		JAN STUYT.	
			B. M. en G.			
				G.	H. D. v. HOOGSTRATEN.	
				G.	. . . . .	Onbekend gebleven.
	Gebouw voor tropische planten.	0	Z. M. en G.			
			B. M. en G.			
	Raam met tochtraam en blinden.	2	B. M. en G.			
				G.	G. VAN DEIEL.	
1891.	Zomer-Schouwburggebouw.	6	V. Z. M. en G.			
			Z. M. en G.			
			B. M. en G.		JAN STUYT.	
				E. V.	. . . . .	Onbekend gebleven.
				E. V.	W. G. EBERSON, Parijs.	
	Gebouw voor tropische planten.	2	Z. M. en G.			
			B. M. en G.		NIC. NELIS.	
	Bovenlicht voor een trapportaal.	1	B. M. en G.		F. J. BREMMER Hzn.	
1891.	Vorstelijk verblijf in de nabijheid eener groote stad in Nederland.	11	V. Z. M. en G. en *f* 300.			Nationale Eere-Prijsvraag, een onderdeel uitmakende van het programma der feesten, ter viering van het 50-jarig bestaan der Maatschappij.
			Z. M. en G. en *f* 150.			
			B. M. en G.			

XII.

Het kan geen verwondering wekken, dat in de eerste jaren van het bestaan der Maatschappij, toen nog zooveel te regelen viel wat de uitgaven en de prijsvragen betrof, weinig aandacht werd geschonken aan andere onderwerpen, dan die zeer rechtstreeks de nieuwe vereeniging en haar door de wet voorgeschreven werkkring betroffen. Eenmaal die werkkring zoo opgevat zijnde, bleef men dien jaren lang getrouw, en het is eigenlijk eerst sedert de reorganisatie van 1880, dat de Maatschappij zich, door hare uitgave van het „Bouwkundig Weekblad" daartoe onwillekeurig meer aangespoord, zooveel mogelijk alle zaken de bouwkunst betreffende — ook de zeer actueele — aantrekt.

Een korte herinnering aan de voornaamste daden van de Maatschappij en haar Bestuur moge voor hare eigen geschiedenis waarde bezitten, — ook in andere opzichten kunnen de volgende aanteekeningen nog van nut zijn.

1843. Bestrijding van het misbruik van sterken drank.

Het werd reeds aangetoond, dat de ambachtsman, wat de mate zijner ontwikkeling betreft, in den tijd vóór de oprichting der Maatschappij geen hoog standpunt innam. Daarbij kwam echter nog, dat velen een ergerlijk misbruik van sterken drank maakten. Te verwonderen is het dus niet, dat het Bestuur zich zulk een toestand aantrok, zoodra zich de gelegenheid daartoe voordeed. Dit was het geval, toen de Voorzitter eenige exemplaren ontving van een brochure, door de „Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" uitgegeven, bevattende een opwekking tot persoonlijke medewerking tegen de vermeerdering der armoede en het misbruik van sterken drank, waarbij gewaagd werd van de verkeerde handelwijze om arbeidsloon des Zaterdags aan werklieden uit te betalen. In de 11de bestuursvergadering, op 28 Januari 1843, werd deze zaak het eerst besproken, en besloten, hoewel zij niet rechtstreeks tot de bemoeiingen der Maatschappij behoorde, toch te overwegen wat ten goede kon worden gedaan. De Vice-President, tevens Commissaris over de Publieke Werken van Amsterdam, ofschoon zich van de gevolgen der bestrijdingsmaatregelen niet veel goeds voorstellende, beloofde toch een proef te nemen met eene anders geregelde uitbetaling aan de werklieden der stedelijke fabrikaadje.

De heer A. A. STUART voerde over deze zelfde zaak het woord in de tweede bijeenkomst der leden, op 25 Maart 1843, en beval uitbetaling van loonen op Woensdag aan, waarna de heer I. WARNSINCK voorstelde, de buitenleden te verzoeken dergelijken maatregel te nemen. Ter vergadering verbonden zich al aanstonds dertig leden tot persoonlijke behartiging der zaak, door den heer STUART ingeleid, wiens redevoering in druk verscheen en aan alle leden werd toegezonden. Het „Nut" gaf daarvoor een subsidie van *f* 50.—, waardoor het boekje op zeer ruime schaal kon worden verspreid. Het werd o.a. toegezonden, met aanbevelingen, aan de B. en W. der verschillende gemeenten. Die van Amsterdam berichtten later, dat zij besloten hadden tot uitbetaling der werkloonen op Woensdag; ook elders vond de maatregel bijval, o.a. te Leiden, waar de heer C. LEEMANS, correspondent der Maatschappij aldaar, en een der eersten door het Bestuur benoemd, er zeer voor ijverde.

1843—46. Wederinvoering der Livretten.

In de Bestuursvergadering van 1 April 1843 deed het lid van het Bestuur PIERSON een voorstel omtrent het weder invoeren van livretten voor ambachtslieden, ten einde ook langs dien weg vele verkeerdheden tegen te gaan, en het goede te bevorderen.

Deze livretten werden het eerst in Frankrijk ingevoerd volgens een Wet van 9 Frimaire en 10 Ventose, 12de jaar, en zijn te beschouwen als een gevolg van de in 1777 afgeschafte gilden, tevens als middel der Fransche politie, om zoo mogelijk van alle burgerlijke zaken inzage te verkrijgen. Het eigenlijke belang van den ambachtsman stond echter niet op den voorgrond; meer werd dat van den patroon daarmede behartigd. In het livret toch moest worden vermeld op welken dag de werkman bij een baas in dienst trad, en hem weder verliet. Zijn gedrag en bekwaamheid werden mede daarbij aangeteekend; minder goede getuigenissen waren bij het volk bekend als „zwarte aanmerkingen", en het zakboekje had naar zijn omslag den naam van het „blauwe boekje" gekregen.

Het Bestuur schijnt echter zijne aandacht niet eerder aan deze zaak gewijd te hebben, dan nadat door het lid J. H. DEKENS in eene bijeenkomst der leden op 27 Januari 1844 eene voordracht over een zelfde voorstel werd gehouden, die tengevolge had, dat eene commissie werd benoemd om de zaak te onderzoeken.

Een der leden, Mr. E. DE MARKAS, kon deze zakboekjes in een liberalen tijd niet toejuichen; hij was meer voor de benoeming van commissiën van onderzoek en beslissing van mogelijke geschillen tusschen bazen en knechts; hetzelfde begrip als de thans eerst tot stand komende arbeidsraden.

Op deze livretten was hier te lande in 1811 een verordening verschenen, en de bovengenoemde commissie begon met een onderzoek naar de werking daarvan in verschillende steden des Rijks. Dit scheen echter niet gemakkelijk, want in November 1844 moest het Bestuur die commissie herinneren aan hare belofte, om in Mei van dat jaar reeds een rapport in te dienen. Dit kwam een jaar later, in de Algemeene Vergadering van 28 Mei 1845, en daaruit bleek, dat men bijna overal, waar zij indertijd in zwang waren, de wederinvoering dezer zakboekjes wenschte. De zaak werd nu in handen van 't Bestuur gesteld, dat haar eenigen tijd in beraad nam, en wederom een jaar later — in April 1846 — zich bij verzoekschrift tot den Koning wendde, teneinde te verkrijgen, dat dit onderwerp in de aandacht der Regeering werd aanbevolen.

Reeds in 1842 had het Leidsche Departement der „Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" eene commissie benoemd van rechtsgeleerden en fabriekanten, welke eenparig het wenschelijke van de invoering der livretten heeft erkend, en den raad gaf, zich te wenden tot de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leiden, die in de jaren 1834 en 1835 herhaaldelijk door het Gouvernement was geraadpleegd over het nut dier boekjes, en daarover gunstig adviseerde. Einde 1842 had de Kamer zich reeds tot den Gouverneur van Zuid-Holland gewend met het verzoek, de zaak onder de aandacht te brengen van den Minister van Justitie, bij gelegenheid van de organisatie van het Politie-wezen en het ontwerpen van een nieuw Strafwetboek.

1845. Onderzoek naar de bekwaamheid van Werkbazen.

Als een uitvloeisel van de bespreking der livretten is te beschouwen een in Maart 1845 bij het Bestuur ingekomen verzoek van een der leden te Gouda, om te overwegen in hoeverre het mogelijk en wenschelijk ware, dat in de voorname steden bizondere commissiën bestonden, om te onderzoeken of ieder, die zich als werkbaas wilde vestigen, daartoe wel de noodige bekwaamheid bezat, en zoo ja, daarvoor de bewijzen af te geven. Men wilde daardoor op den middenweg komen tusschen de gilden en de beunhazerij. Het Bestuur besloot echter deze zaak te laten rusten, wegens de bezwaren, die de uitvoering van het voorstel zoude na zich slepen.

1849. Instandhouding der Monumenten.

In de Bestuursvergadering van 3 Maart 1849 deelde de heer I. WARNSINCK, naar aanleiding van een adres van den heer J. A. ALBERDINGK THIJM over de instandhouding onzer monumenten, gericht aan het „Koninklijk Instituut", mede, dat de 4e klasse van dat Instituut de vernietiging of verminking van vaderlandsche gedenkteekenen, die waarde bezaten uit een oogpunt van kunst of geschiedenis, ten zeerste betreurde, en deze willende tegengaan, dit onderwerp in handen had gesteld van eene commissie van onderzoek, waar van o.a. deel uitmaakten de leden van het Bestuur der Maatschappij, de heeren TETAR VAN ELVEN en WARNSINCK. Die commissie van zes leden stelde voor, aan den Minister van Binnenlandsche Zaken te verzoeken, de gewestelijke of plaatselijke Besturen uit te noodigen, voor de instandhouding der gedenkteekenen en oude gebouwen van genoegzame waarde of belang de vereischte zorg te dragen, en om ingeval van noodzakelijke slooping, verbouwing of herstelling, in het eerste geval zorg te dragen voor het vervaardigen van juiste afteekeningen, en in het tweede, dat die veranderingen met oordeel en zaakkennis mochten geschieden. Bij nadere overweging was het der commissie bovendien wenschelijk voorgekomen, te kennen te geven, dat eenige instelling of maatschappij zich de zaak meer bepaaldelijk mocht aantrekken, en dat daarbij de aandacht was gevestigd op de „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst". Dit lichaam, meende men, zoude wellicht de behulpzame hand kunnen bieden: 1° door het doen opmeten en in teekening brengen van bestaande oude gebouwen, die voor de kunst of de geschiedenis van eenig belang zijn; 2° door het in plaat uitgeven van die afbeeldingen; 3° door het desgevorderd beoordeelen van de ontwerpen tot verbouwing of herstelling van oude gedenkteekenen.

De commissie verzocht het gevoelen van het Bestuur over deze zaak te mogen vernemen.

Het beginsel vond natuurlijk in den boezem des Bestuurs eenstemmig bijval, maar groote geldelijke bezwaren konden niet worden weggecijferd. Het Bestuur gaf dan ook aan de bedoelde commissie te kennen, dat het gaarne wilde medewerken om het goede doel te bereiken, voor zooverre het daartoe in staat was en de geldmiddelen der Maatschappij dit zouden toelaten.

1851. Schouwburg te Amsterdam.

De kunstlievende Vorst, Z. M. Koning WILLEM III, stelde groot belang ook in het nationaal tooneel, en Amsterdam hoopte daardoor in het bezit te komen van een nieuwen schouwburg. In den boezem van het Bestuur werd dan ook in Augustus 1851 het gevoelen geopperd, of het niet wenschelijk zoude zijn pogingen aan te wenden, om een geschikt ontwerp daarvoor te verkrijgen. Die wensch vond algemeen bijval, en de zaak werd, zooals toen gewoonlijk gebeurde, commissoriaal gemaakt.

De commissie achtte het zooals later bleek, niet wenschelijk het bestaande lokaal te verbeteren, maar was van oordeel, dat een nieuw gebouw, ingericht volgens de eischen en behoeften, noodzakelijk was, waartoe als bouwterrein werd aangewezen de Botermarkt, mits de aldaar staande Waag werd gesloopt. Zij stelde voor eene nieuwe commissie te benoemen, om een uitgewerkt programma te beramen voor een aan alle eischen beantwoordend gebouw; maar op aandrang van 't Bestuur nam zij zelve deze taak ter hand, met de bedoeling zich confidentieel in betrekking te stellen met de commissie, door den Koning benoemd ter behartiging van het nationaal tooneel.

In 't begin van 1852 bleek echter uit de dagbladen, dat de Koning zijn vroegere voornemens nog in beraad wilde houden, waaruit voortvloeide, dat de commissie uit het Bestuur een afwachtende houding aannam.

Ook later is het Bestuur op de zaak niet meer teruggekomen, althans niet in 't openbaar.

1853. Onderwijs voor den werkman.

Dat in den boezem van het Bestuur meer dan eens van gedachten werd gewisseld over den treurigen toestand van het onderwijs voor den werkman, — wie kan daaraan twijfelen? Algemeen werd het onvoldoende geacht; allerwege werden er de nadeelen van ondervonden.

Dr. S. Sarphati, Voorzitter der „Vereeniging voor Volksvlijt" te Amsterdam, bracht het onderwijs van den ambachtsstand het eerst openlijk ter sprake in eene bijeenkomst van de leden dier Vereeniging, op 10 October 1853. Zijn daar besproken voorstel werd in de Algemeene Vergadering der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst", van 22 Juni 1854, ter tafel gebracht. Het luidde als volgt:

1° Dat de vergadering verklare: dat de klachten over de mindere vorderingen der bedrijven hier te lande, vooral in verband met het zoo belangrijke vak der bouwkunst, grootelijks zijn toe te schrijven aan mindere kennis bij den aankomenden ambachtsman; dat het eenige middel tot verbetering daarin is, een betere opleiding, betere scholen; dat dit onderwerp verdient aan de zorg van 's Lands Regeering ten dringendste te worden aanbevolen.

2° Dat de „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" in verband met de „Vereeniging voor Volksvlijt", zich zal bereid verklaren met de Regeering over deze zaak te correspondeeren, of met alle daartoe dienstige middelen het beoogde doel te helpen bevorderen.

De Voorzitter der Maatschappij, de heer Bochler, merkte omtrent deze voorstellen op, dat blijkens de opgedane ondervinding met de zaak der livretten, eene briefwisseling met de Hooge Regeering aanleiding gaf tot vertraging, en de zaak ten slotte onafgedaan bleef. De aandacht vestigende op het voornemen van vele plaatselijke besturen, om Industriescholen op te richten, was het zijn gevoelen de zaak aan te houden, totdat de Regeering hare wet op het Lager Onderwijs zou hebben ingediend. Het Bestuur werd daarna gemachtigd alles te doen wat het noodig achtte in overleg met de „Vereeniging voor Volksvlijt", waartoe het eene commissie benoemde. Verschillende genootschappen namen de zaak ter harte, ook de Maatschappij, en de afgevaardigden daarvan stelden zich in verbinding met een reeds uit den Raad der hoofdstad met hetzelfde doel werkzame commissie. Wel was in April 1855 het denkbeeld geopperd, om aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal een adres te verzenden, met verzoek de aandacht aan het ambachtsonderwijs te wijden, bij de behandeling van de aanhangige wetsontwerpen op het Lager Onderwijs; maar de zaak schijnt niet verder besproken te zijn.

1854. Herstelling van Nederlandsche Gedenkteekenen.

De middelen tot herstelling onzer vaderlandsche monumenten uit de middeneeuwen werd na 1849 weder ter sprake gebracht in de Algemeene Vergadering der Maatschappij van 23 Juni 1854, door een der ijverigste leden uit dien tijd, den heer W. N. Rose. Na diens voordracht over dit onderwerp, beloofde het Bestuur zich ernstig met de zaak te zullen bezighouden.

In November 1854 zond het Bestuur een verzoekschrift aan Z. M. den Koning, ter aanbeveling van de zorg voor het herstel der middeleeuwsche gedenkteekenen hier te lande, waarbij een afschrift van de voordracht des heeren Rose, en de eerste aflevering van de kort te voren verschenen uitgaaf der „Afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen".

1858. Samenstelling eener Geschiedenis der Bouwkunst in Nederland.

Eene geschiedenis van de Nederlandsche bouwkunst ontbrak nog, en in dit opzicht maakte het land eene betreurenswaardige uitzondering tegenover andere rijken. Dit bracht den heer J. F. Metzelaar op de gedachte, een voorstel daarover te doen in de Algemeene Vergadering van 1858. Hij drong aan op samenwerking tot het verkrijgen van bouwstoffen voor eene beredeneerde geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, en het Bestuur beloofde

dit gewichtige denkbeeld zoo mogelijk tot uitvoering te brengen. De Bestuursleden lieten er hunne gedachten over gaan, en in Juni 1859 waren eenige schriftelijke rapporten gereed, om in de Algemeene Vergadering van Juli 1859 te worden behandeld. Als gevolg der besprekingen werd besloten aan de leden, belangstellende corporatiën, of particulieren in de voornaamste gemeenten van het land, staten toe te zenden, met verzoek daarin op te geven, welke oude bouwwerken zich in die gemeenten bevinden, en wat daarvan bekend is. Mede werd besloten, deze aangelegenheid jaarlijks aan de orde te stellen in de Algemeene Vergadering, waaraan echter geen gevolg is gegeven, waarschijnlijk wegens de weinig ondervonden medewerking.

1860. Inrichting tot vorming van architekten.

Namens de afdeeling 's Gravenhage werden in de Algemeene Vergadering van 1860 denkbeelden medegedeeld aangaande „De vereischten van de inrichtingen tot opleiding van architekten, zoowel met betrekking tot hunne wetenschappelijke vorming als constructeurs, als tot hunne æsthetische, als kunstenaars". De woordvoerder, de heer W. N. Rose, liet aan het Bestuur over, te beoordeelen welke stappen gedaan moesten worden om in het bedoelde onderwijs de noodzakelijke verbetering te brengen, en stelde zich veel goeds voor van de voorlichting, die het aan de Regeering kon verstrekken.

Wel was reeds in 1853 door de Maatschappij „Arti et Amicitiæ" een voorstel aan de Regeering gedaan, betreffende het onderwijs in de bouw-, schilder-, graveer- en beeldhouwkunst, maar de toestand van 1853 was in 1860 nog geheel dezelfde. Nu echter door eene commissie van leden der „Koninklijke Akademie van Wetenschappen", die zich het behoud der Nederlandsche kunstmonumenten had aangetrokken, aan de „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" de eerste plaats werd toegekend onder de instellingen, die ten aanzien van dit onderwerp hulpbronnen konden verschaffen en opgaven verstrekken, werd met vertrouwen gewacht op de voorstellen van het Bestuur.

Het blijkt echter uit de in het archief berustende stukken niet, dat het Bestuur zich over deze zaak tot de Regeering heeft gewend.

1860. Oprichting van Ambachtsscholen.

In de Algemeene Vergadering van Juli 1860 werd, namens de afdeeling 's Gravenhage, door den heer W. N. Rose aan het Bestuur medegedeeld, welke de denkbeelden waren van de afdeeling omtrent het oprichten van ambachtsscholen, als onderdeel van het middelbaar onderwijs. Bovendien werd kennis gegeven van het gevoelen over de vereischten van de inrichtingen tot vorming van architekten, en omtrent het toekennen van eene subsidie van Regeeringswege aan de Maatschappij, op grond van den gelijkelijken steun aan het „Koninklijk Instituut van Ingenieurs" verleend. Aan het Bestuur werd overgelaten naar goeddunken te handelen, en in December 1860 verzond het dan ook een adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarbij werd aangedrongen op eene wettelijke bepaling van het onderwijs aan ambachtslieden en aan architekten.

1861. Instandhouding van Monumenten.

Met den eerbied, dien men voor onze monumenten koesterde, was het vóór een dertigtal jaren nog treurig gesteld. Vooral de stedelijke regeeringen bekommerden zich weinig om hun behoud. Dit was dan ook de reden, dat de afdeeling Amsterdam in de Algemeene Vergadering van 2 Juli 1861 onder andere voorstellen ook één inleverde, betreffende het „bewaren" van oude monumenten. Het Bestuur der Maatschappij beloofde toen de zaak te zullen overwegen; een jaar later — volgens de notulen van dien tijd — circuleerden deze voorstellen nog bij de leden van het Bestuur, maar eenig gevolg heeft de zaak niet gehad, noch is de afdeeling op haar verzoek teruggekomen.

1863. Opleiding van ambachtslieden.

Een bescheiden poging op dit gebied werd andermaal gedaan door de afdeeling Amsterdam, in de Algemeene Vergadering in Juli 1863, door de volgende onderwerpen voor prijsvragen aan het Bestuur der Maatschappij ter overweging voor te leggen:

1°. Welke zijn de doeltreffende middelen, die met kans van welslagen zijn aan te wenden, tot vermeerdering der geldelijke verdiensten, zoo des zomers als des winters, van de ambachtslieden (daglooners), werkzaam bij verschillende bouwvakken?

2°. Hoedanig behoort de opleiding van den minvermogenden knaap te zijn om tot een degelijk en bekwaam werkman te worden gevormd?

Het Bestuur oordeelde echter het eerste onderwerp niet geschikt, omdat het door eene andere Maatschappij als prijsstof was gekozen, terwijl het tweede kon gerekend worden te zijn behandeld bij de reeds in 1857 door de „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" uitgeschreven prijsvraag over ambachtsscholen.

1863. Museum Willem de Eerste.

In het jaar 1863 werd allerwege in den lande met opgewektheid het feit herdacht, dat vijftig jaren geleden, in 1813, Nederland zijn vrijheid en onafhankelijkheid herkreeg. In 's Gravenhage had zich een hoofdcommissie gevormd voor de oprichting van een nationaal monument in het Willemspark; te Amsterdam wenschte men als nationaal en openbaar blijk van vreugde een Museum te stichten, — om geen andere plannen en voorstellen te vermelden. Dit gebouw, dat den naam van „Museum Willem de Eerste" zou dragen, zou te Amsterdam worden opgericht, en dienen tot bewaring van Nederlandsche kunstschatten.

Het Bestuur der Maatschappij deed in Juni 1863 in de Algemeene Vergadering het voorstel aan de leden, om als een blijk van belangstelling in de stichting een som van *f* 250.— uit de kas der Maatschappij daarvoor te bestemmen. Dit voorstel werd met groote vreugde begroet en aangenomen; het was dan ook een dubbele daad van piëteit, zoowel tegenover de roemrijke geschiedenis des lands, als ten opzichte van den eerbied voor de kunst der vaderen.

Het Museum, zooals het oorspronkelijk werd bedoeld, is echter niet tot stand gekomen; later was er geen aanleiding om voor het Rijks-Museum, zooals het tegenwoordig bestaat, geldelijken steun aan te bieden.

1866. Honorarium voor architekten.

Het was in de twaalfde Algemeene Bijeenkomst der leden, op 14 Juni 1865, dat de heer J. Gosschalk voor het eerst den rechtstoestand van de bouwmeesters hier te lande, en de zonderlinge wijze waarop hun werk dikwerf door het publiek en door de patroons wordt ontvangen en betaald, ter sprake bracht. Vooral betreurde hij het gebrek aan eenig tarief voor verrichte werkzaamheden. Na zijne meening te hebben geuit, verzocht het Bestuur hem, het ter sprake gebrachte punt voor een volgende bijeenkomst nader te formuleeren, aan welk verlangen voldaan werd.

Zoo kwam dan ook in de volgende Bijeenkomst, 28 Juni 1866, eene uitgebreide vraag aan de orde, over een tarief ter regeling van het loon van den architekt, waaromtrent de steller zelf de besprekingen opende. Hij betreurde het daarbij, dat het loon van architekten niet bij de wet was geregeld; dat er onderscheid werd gemaakt tusschen maken en uitvoeren van plannen, en dat de bouwmeester zoowel als zijn loon miskend werd. Hij wenschte meer toenadering tusschen de Polytechnische school, de akademiën en teekeninrichtingen hier te lande, en herinnerde er aan, dat de bouwmeesters hier niet, zooals in Duitschland, als vereeniging optraden. Een en ander bleken algemeene klachten te zijn, en op voorstel van den heer J. F. Metzelaar werd eene commissie benoemd, met de opdracht, om vóór het einde van het jaar, en na de afdeelingen gehoord te hebben, een verslag over deze zaak bij het Bestuur in te dienen.

Het zeer uitgebreide rapport der commissie, bestaande uit de heeren W. N. Rose, J. F. Metzelaar en I. Gosschalk, kwam echter te laat in (17 Juni 1867), en kon niet meer behoorlijk onderzocht en ter kennis der leden gebracht worden vóór de Algemeene Vergadering van 7 Augustus, zoodat in die vergadering werd aangenomen, het rapport eerst te doen drukken *) en later te bespreken. De heer Gosschalk, die zich tegen het nemen van zulk een besluit verzette en dadelijke behandeling wenschte, verklaarde, na aanneming daarvan, zijne taak neder te leggen.

Wel had de commissie aan het einde van haar rapport medegedeeld, dat het haar aangenaam zoude zijn, dit in de 25ste Algemeene Vergadering gebruikt te zien als inleiding tot eene bespreking waaruit de gewenschte regeling zou moeten voortvloeien, en waarom zij een aantal rapporten en andere bescheiden had doen drukken; maar onder die rapporten werd door het Bestuur medegedeeld, dat het, onder dankzegging aan de commissie, na aandachtige overweging, zich met de daarin vervat zijnde voorstellen niet kon vereenigen, het bovendien niet wenschelijk achtende, na het medegedeelde van den heer Gosschalk in de Algemeene Vergadering, deze zaak in eene vergadering of bijeenkomst van de leden der Maatschappij verder te adstrueeren.

1869. Reorganisatie der Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten, te Amsterdam.

De heer J. F. Metzelaar diende in 1869 een adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken in, over het wets ontwerp tot reorganisatie der „Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten" te Amsterdam, waar het onderwijs in de schoone bouwkunst was uitgesloten. Hij richtte zich tevens tot den Voorzitter der Maatschappij, met verzoek, dat ook haar Bestuur tusschen beide zoude treden, zijne bezwaren inbrengende waar dit behoorde.

Het Bestuur oordeelde de zaak gewichtig genoeg, om eveneens een adres van gelijken geest in te dienen, en wendde zich vooraf tot de Maatschappij „Arti et Amicitiæ", om ook door haar te worden gesteund. Het zond den Minister Fock een adres en eene schriftelijke memorie, waarvan afdrukken werden gezonden aan de leden der Staten-Generaal. Dit adres, mede-onderteekend door zes van de zeven afdeelingen (de Delftsche had verzocht buiten deze zaak te mogen blijven), was gedateerd 12 Mei 1869 †); het bevatte de gemotiveerde bezwaren tegen enkele artikelen van het wets-ontwerp, terwijl in de memorie de gronden daarvoor werden aangegeven, met verwijzing naar het bestaande onderwijs aan de Polytechnische school te Delft.

Door den Raad van Bestuur dier school werd, naar aanleiding van dat adres, een protest ingediend bij den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarop het Bestuur der Maatschappij het stilzwijgen heeft bewaard. In een tweede adres aan den Minister heeft het zich bepaald tot een verdedigende houding.

1869. Rapporten over teekenonderwijs en arbeiderswoningen.

In het jaar 1869 werd in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam eene „Internationale tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van den handwerksman" gehouden. Daaraan werd door het Bestuur der Maatschappij deelgenomen, en bovendien benoemde het twee commissiën (Aug. 1869), de eerste om na te gaan hoe de loop was van het onderwijs op de teekenscholen, die werk van leerlingen hadden ingezonden; de tweede om een verslag op te stellen van de tentoongestelde ontwerpen van arbeiderswoningen, scholen, enz.

Beide verslagen, waarvan vooral dat over de woningen zeer omvangrijk en door de daarbij gevoegde teekeningen uiterst belangrijk is, werden gepubliceerd, het eerste in Deel XVIII der Bouwkundige Bijdragen, het tweede in 1873, in Deel XX.

De Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs verzocht al terstond na de benoeming

*) Bouwkundige Bijdragen, Deel XVI.

†) Bouwkundige Bijdragen, Deel XVII.

der eerste commissie, het rapport te mogen ontvangen. Aan dat verzoek kon spoedig worden voldaan; het opmaken van het tweede rapport vorderde uit den aard der zaak meer tijd.

De Maatschappij zelve behaalde op de tentoonstelling, voor hare collectieve inzending, hoewel slechts door zeven leden bijeengebracht, een diploma van uitmuntendheid.

1870. Rijks Burgerlijk Bouwwezen.

Ter Algemeene Bijeenkomst van de leden, op 23 Juni 1870, werd o.a. eene vraag behandeld over de vrij algemeen noodzakelijk geachte nieuwe regeling van het Rijksbouwdepartement in Nederland, waarvan het gevolg was, dat een commissie werd benoemd, om een adres aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal te ontwerpen.

De door deze commissie opgemaakte missive met bijlagen kwam in eene Bestuursvergadering in Mei 1871 ter tafel, alwaar besloten werd die stukken ter kennisneming aan de Bestuursleden te zenden. Maar de commissie scheen hare taak niet naar den zin van het Bestuur te hebben volvoerd, zoodat men van de aanbieding wilde gebruik maken, dat een harer leden het Bestuur nader mondeling zoude komen inlichten.

Waarschijnlijk naar aanleiding van de ontvangen toelichtingen, werd in October 1871 besloten een verzoekschrift in te dienen omtrent het Rijks bouwwezen.

In dat adres, 19 December 1871 aan Z.Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken gezonden, werd medegedeeld, dat het der Maatschappij gebleken was, dat de wijze waarop 's Rijks gebouwen over het algemeen werden gesticht en onderhouden, veel te wenschen overliet. Verder werd daarin gewezen op de vraag in de Algemeene Bijeenkomst van 23 Juni 1870 behandeld, en daaraan toegevoegd een verslag van de bespreking over dit onderwerp, waaruit zou kunnen blijken, dat eenstemmig, zoowel in 't belang der bouwkunst in het algemeen, als van het Rijk in het bizonder, verbetering wenschelijk werd geacht. Zonder in een oordeel te treden omtrent de voorgestelde middelen ter verbetering, beval het Bestuur deze zaak dringend ter overweging aan.

Een gelijkluidend adres, met dezelfde bijlage, werd aan de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal verzonden.

1872. Samenstelling eener Kunstgeschiedenis.

In de notulen der Bestuursvergadering van 13 Januari 1872 is opgeteekend, dat de Voorzitter, de heer J. H. Leliman, vóór de sluiting der bijeenkomst, even herinnert aan het vormen van eene commissie, die een plan zoude ontwerpen voor de samenstelling van eene Kunstgeschiedenis van Nederland. Het lijdt dus geen twijfel, dat het Bestuur deze zaak reeds vroeger had besproken. Bij nader onderzoek bleek dan ook, dat het voorstel om zulk een commissie te benoemen, in 1869 door het Bestuur was gedaan, en door de leden aangenomen.

Het werd echter 12 April 1873, vóór dat besloten werd over te gaan tot het benoemen van een commissie van vijf personen. Deze, bestaande uit de heeren J. H. Leliman, P. J. H. Cuypers, als Bestuursleden, en J. A. Alberdingk Thijm, E. Gugel en W. N. Rose, kwam den 25sten October 1873 voor 't eerst bijeen, en leverde na een tweede samenkomst een rapport bij het Bestuur in, dat daarover een commissie van præ-advies benoemde. Dit laatste werd in Maart 1874 behandeld, en naar aanleiding daarvan besloten: 1°. eene Vereeniging voor het opstellen eener Kunstgeschiedenis samen te stellen; 2°. daarvoor aan den Staat eene subsidie te vragen; 3°. namens de Maatschappij gedurende vijf jaren eene subsidie van *f* 500.— voor het doel te verstrekken.

Toen echter kort daarop het concept-adres, met verzoek om subsidie aan de Regeering, in het Bestuur werd besproken, werd tevens de aandacht gevestigd op het voornemen der Regeering om Rijks-adviseurs voor de Nederlandsche kunst te benoemen. Daarom werd besloten aan den Minister mede te deelen, dat de Maatschappij met genoegen kennis had

genomen van het Koninklijk Besluit betreffende de te benoemen adviseurs, dat de Maatschappij in dergelijke richting reeds veel had gedaan, en dat zij daarom de Regeering hare hulp aanbood, die tevens wederkeerig verzoekende.

Zoodanig adres, in Mei 1874 goedgekeurd, werd kort daarna verzonden, en uit de notulen der Bestuursvergadering van 5 Januari 1875 blijkt, dat de commissie voor de Kunstgeschiedenis weder officieel was ontbonden.

1873. Advies aan de Regeering.

Het was voor 't eerst in 1873, dat de Maatschappij door de Regeering om een dienst werd verzocht. Minister van Binnenlandsche Zaken was toen de heer Geertsema, wiens verzoek een advies gold over een ontwerp voor een provinciaal gouvernementsgebouw.

Het Bestuur, hieraan gehoor gevende, benoemde eene commissie van drie leden uit zijn midden, die een uitvoerig verslag uitbracht, aan het slot waarvan in bescheiden termen tot den Minister de wensch was gericht, dat de Regeering zal blijven voortgaan de Maatschappij te erkennen op haren weg.

Hierop ontving het Bestuur een beleefd schrijven van dankbetuiging van den Minister. Daar echter korten tijd hierna eene commissie van Rijks-adviseurs werd ingesteld, bestond bij de Regeering geen aanleiding meer, om dergelijke adviezen van de Maatschappij te vragen.

1873. Bestemming van het Paleis op den Dam, tot Stadhuis.

Door een der leden te Amsterdam, de heer A. L. van Gendt, werd het Bestuur opmerkzaam gemaakt op de Paleis-Stadhuis-quaestie, dat is: het streven om aan het Paleis op den Dam de oorspronkelijke bestemming van Stadhuis terug te geven. Hij richtte zich tot dat Bestuur met verzoek om zedelijken steun in deze zaak.

Het Bestuur, oordeelende dat zulk eene zaak op den weg der Maatschappij lag, richtte zich in den geest van het verzoek met een adres tot den Gemeenteraad.

1874. Samenwerking met de Rijks-adviseurs.

Met groote belangstelling en sympathie werd door de Maatschappij het Koninklijk Besluit van 8 Maart 1874 N°. 14 begroet, tot benoeming van adviseurs in zake het onderzoek naar en de instandhouding der gedenkteekenen van de vaderlandsche oudheidkunde en kunst. Immers, sedert vele jaren ijverde de Maatschappij voor 't opsporen van voortbrengselen op het gebied der oude Nederlandsche bouwkunst, die zij verzamelde in de uitgave van „Afbeeldingen van Oude bestaande Gebouwen".

Het Bestuur wendde zich daarom 30 April 1874 met een adres tot den Minister van Binnenlandsche Zaken, daarin wijzende op den werkkring der Maatschappij en op haar voornemen om eene „Geschiedenis der Bouwkunst in Nederland" samen te stellen; tevens opmerkende, dat de te benoemen adviseurs dit voorgenomen werk aanzienlijk in de hand zouden kunnen werken, indien hunne opsporingen op bouwkundig gebied aan de Maatschappij werden medegedeeld. Dit verzoek heeft geen gevolg gehad; wel verzochten daarentegen de Rijks-adviseurs later, 9 Juni 1874, soortgelijke hulp van de Maatschappij.

1875. Bouwkundig Onderwijs.

In de laatste Bestuursvergadering van het jaar 1875 werd de aandacht gevestigd op artikel 2 van de nieuwe Wet, die met 1°. Januari 1876 in werking zoude treden. In dat artikel werd, sub 2, voor de eerste maal als middel genoemd, waarmede de Maatschappij haar doel tracht te bereiken: „het bevorderen van het onderwijs in de bouwkunde."

Er waren echter twee gegronde redenen, waarom het Bestuur besloot nog niet dadelijk zich deze zaak aan te trekken: en wel, omdat de eerstvolgende begrooting, die in Mei 1876 zou worden vastgesteld, pas op 1 Januari 1877 in werking trad, en ten andere, omdat niet

onwaarschijnlijk eenig nut zou kunnen geput worden uit het antwoord op de in 1874 uitgeschreven prijsvraag, luidende: „Kritische beschouwing der verschillende onderwijsmethoden in de bouwkunst, die thans in de meest beschaafde landen van Europa in gebruik zijn."

In Februari 1876 werd echter een voorstel van twee Bestuursleden, met betrekking tot het onderwijs, behandeld. Zestien jaren was het toen geleden, sedert een adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken was ingediend, dat geen gevolgen had. Sedert dat tijdstip was in Nederland de toestand van het onderwijs niet verbeterd, en werd het raadzaam geoordeeld op het adres van 1860 terug te komen, en gevolg te geven aan art. 27 der Wet, dat bepaalde: „De Maatschappij neemt kennis van de inrichtingen in Nederland, die zich met het onderwijs in de bouwkunst bezighouden. Zij maakt zich dienstbaar tot de bevordering en ontwikkeling van dat onderwijs in den ruimsten zin." Vooral met het oog hierop werd eene commissie benoemd, die een onderzoek moest instellen naar den toestand van het bouwkundig onderwijs hier te lande.

Die commissie, bestaande uit de heeren H. P. Vogel, Voorzitter, J. G. van Nifrik, Secretaris, A. L. van Gendt en W. C. van Gooa, was in April 1876 geconstitueerd, en begon hare werkzaamheden. In October 1878 verzocht het Bestuur de commissie, om met den meesten spoed deze zaak af te doen; er was reeds te veel belangrijk werk gedaan om dit verder te laten rusten. Het Bestuur van 1880 herhaalde in April van dat jaar het vroeger gedaan verzoek. Spoedig daarna werd het uitvoerig rapport in ontvangst genomen; dit is afgedrukt in Deel XXVI der Bouwkundige Bijdragen, in 1880 verschenen.

Al moge nu in het openbaar niet gebleken zijn, dat het omvangrijke werk der commissie het nut heeft gesticht, dat men er zich aanvankelijk van heeft voorgesteld, zonder twijfel is het velen een wegwijzer geweest, en voor sommige scholen een aansporing tot wijziging.

1876. Bouw van het Rijks Museum.

De afdeeling Amsterdam vestigde in 't begin van 1876 de aandacht van het Bestuur der Maatschappij op de samenstelling der Jury, benoemd om de ontwerpen te beoordeelen, die zouden inkomen op de beperkte prijsvraag voor een Rijks Museum.

Het Bestuur wendde zich daarom met een adres tot de Regeering, daarin te kennen gevende, dat de geruchten, als zoude de beoordeeling der plannen worden opgedragen aan de commissie van Rijks-adviseurs, zekere onrust hadden teweeggebracht onder de bouwkundigen, omdat in die commissie slechts twee architekten zitting hadden, waarvan zelfs een geroepen was zelf een ontwerp in te dienen, en dus niet kon beoordeelen. Het Bestuur gaf zijn vertrouwen te kennen, dat die geruchten niet de volle waarheid zouden bevatten, en de Minister van Binnenlandsche Zaken de noodzakelijkheid zou gelieven te erkennen, dat de Jury voor een zeer groot deel uit bouwkundigen zou behooren te bestaan.

1876. Bouwmeestersfonds.

In de Algemeene Bijeenkomst van 28 Mei 1874 werd deze vraag gesteld: Zijn de zoogenaamde architekten-vereenigingen in Nederland wenschelijk? Hoedanig zouden haar inrichting en werkkring behooren te zijn? Werkt de associatie al of niet gunstig op de bouwkunst en de ambachten?

Bij de bespreking van die vraag werd er o. a. door den heer J. H. Leliman op gewezen, dat een der nuttige gevolgen van zoodanige vereeniging zoude kunnen zijn een fonds tot ondersteuning van weduwen en weezen van architekten, en tevens van architekten, die buiten hun schuld ongelukkig waren geworden, of maatschappelijk achteruit gegaan. De heer Leliman beloofde een uitgewerkt voorstel daarover te doen, en nam nog in de vergadering zelve zijn eerste maatregelen, om het fonds op goede grondslagen te vestigen, vertrouwende met daad en woord voldoende gesteund te zullen worden. In een Bestuursvergadering in September 1876 werd daarop een brief behandeld van den heer Leliman, inhoudende het verzoek, om met de heeren P. J. H. Cuypers en W. Springer een bijeenkomst over het bouwmeestersfonds te mogen houden in het lokaal der Maatschappij, waartoe tegelijkertijd werden uitgenoodigd de Voorzitter, de Secretaris en de Penningmeester der Maatschappij. Door de heeren Leliman en Cuypers waren toen reeds belangrijke giften voor dat fonds bij den Penningmeester gedeponeerd.

Voor zulk een fonds, waarvoor door de oprichters het beschermheerschap van het Bestuur der Maatschappij werd verzocht, kwam het reglement in bespreking in de Bestuursvergadering van November 1876, waarvan het gevolg was, dat drie Bestuursleden benoemd werden, om daartegen gerezen bezwaren te formuleeren. Deze commissie voldeed in Januari 1877 aan dat verlangen, en adviseerde, om aan den voorloopigen Raad van Beheer, die zich reeds had geconstitueerd, te kennen te geven, dat het Bestuur bezwaar maakte eene jaarlijksche bijdrage van de Maatschappij aan het fonds te verleenen, en dat het de bescherming alleen wenschte te aanvaarden onder voorwaarde, dat daarmede slechts bedoeld werd het verleenen van zedelijken steun, zich openbarende in bevoorrechting van het fonds waar dit pas gaf.

Den 6den Maart 1877 wendden zich daarop 17 leden tot het Bestuur en de leden der Maatschappij, met verzoek om medewerking voor het fonds, welks reglement kort te voren hun ter kennis was gebracht. Ten behoeve van het fonds, gesticht met het uitsluitend doel om aan Nederlandsche bouwmeesters, ingenieurs en hoofdopzichters hulp te verleenen, wanneer zij buiten staat mochten zijn te werken, of bij overlijden voor hunne weduwen en kinderen te helpen zorgen, werd eene jaarlijksch subsidie van *f* 300.— uit de Maatschappelijke kas gevraagd. Dit voorstel nu werd behandeld in de Algemeene Vergadering van 24 Mei 1877. Het bleek echter, dat het reglement het Bestuur geenszins bevredigde; daarom was nog een nauwgezet onderzoek wenschelijk, alvorens de Maatschappij een subsidie zoude toekennen aan het inmiddels tot *f* 1000.— aangegroeide fonds. De vergadering besloot dan ook het voorstel tot subsidieering ter fine van prae-advies in handen van 't Bestuur te stellen. Het bleek dat, onverminderd de groote waardeering der loffelijke bedoeling van de stichters, men het eens was met de beschouwingen van de genoemde commissie, die door het geheele Bestuur waren overgenomen. Dit laatste oordeelde, dat de beoogde ondersteuning van het fonds te beperkt was, en alle leden daarvan de vruchten moesten kunnen plukken. Zoolang dit niet het geval was, kon een subsidie van de Maatschappij niet gemotiveerd, en derhalve niet toegestaan worden.

Het verslag der Algemeene Vergadering van 23 Mei 1878 meldt vervolgens, dat — volgens de woorden van hem, die het initiatief voor het fonds nam, den heer J. H. Leliman — het bouwmeestersfonds een kalmen en eervollen dood is gestorven; dat de voorloopige Raad van Beheer niet verder meende te moeten gaan, na het bovengenoemde besluit der Algemeene Vergadering van 1877, genomen met 37 tegen 35 stemmen, een meening, reeds in December 1877 aan het Bestuur medegedeeld. Het Bestuur betreurde den afloop zeer, en vond genoegzaam aanleiding, om in de bijeenkomst met de afdeelingsbesturen de vraag te bespreken: of het wenschelijk was een bouwmeestersfonds op te richten, rechtstreeks uitgaande van de Maatschappij. Die vraag werd intusschen door de meerderheid ontkennend beantwoord; men meende, dat de Maatschappij niet mocht worden eene levensverzekering-maatschappij, te minder, wijl die buiten haar zoo veelvuldig worden aangetroffen en voordeeliger kunnen werken.

1878. Inventaris van Vaderlandsche Gedenkteekenen.

In Januari 1878 kwam bij het Bestuur een schrijven in van de Rijks-adviseurs, waarin zij medewerking verzochten tot het samenstellen van een beredeneerden inventaris van vaderlandsche gedenkteekenen.

Het Bestuur willigde dit verzoek in, en zond aan het collegie afschriften der in het archief aanwezige gegevens, voor zooverre die indertijd door de Maatschappij met behulp harer correspondenten waren bijeenverzameld; het verklaarde zich tevens tot verdere medewerking bereid, zoo die verlangd werd.

1878. Bouwtrant der Regeering.

In de Algemeene Bijeenkomst in Mei 1878 ontspon zich een vrij warme discussie bij de behandeling van een der gestelde vragen over zelfhandelend optreden der Rijks-adviseurs, en over den bouwtrant door de Regeering officieel als den haren aangenomen. Duidelijk teekende de vergadering tegen het een en ander protest aan, zoodat het Bestuur geheel in den geest van 't groote meerendeel der leden handelde, toen het zich op 10 Juli 1878 met een kernachtig adres tot den Minister van Binnenlandsche Zaken richtte, om de zienswijze der Maatschappij mede te deelen over de wijze, waarop van Rijkswege werd gebouwd en over den invloed, door de commissie van Rijks-adviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst daarop geoefend. Dankbaar had het Bestuur de benoeming der commissie van Rijks-adviseurs begroet, maar van den aanvang af gehoopt, dat zij uiting en vormen in de richting der bouwkunstenaars geheel vrij zou laten. Die hoop was, na twee jaren, ijdel gebleken, want uit de handelingen en adviezen der commissie bleek een eenzijdige richting, het gevolg van hare samenstelling. In de commissie hadden voor 't meerendeel archeologen en leeken, en slechts twee architekten zitting, wier neigingen zich ook voor een groot deel bij de archeologische richting aansloten, die uit de in aanbouw zijnde Rijksgebouwen sprak. In hoofdzaak werd in het adres de richting van Rijkswege afgekeurd, zoowel als de wijze waarop die werd doorgedreven, en ten slotte aangedrongen op: 1°. eene betere samenstelling van de commissie van Rijks-adviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst, en 2°. eene regeling van de zaken der Landsgebouwen, waarbij aan elken Landsbouwmeester, in den meest uitgebreiden zin, de vrijheid tot het uiten van zijn eigen kunstrichting wordt verzekerd.

De afdeelingen der Maatschappij hebben op verschillende gronden adhæsie geschonken aan het gedaan verzoek.

Hoezeer nu op dit verzoek geen antwoord werd ontvangen, hoopte men toch, dat het bij de behandeling der Staatsbegrooting in de Tweede Kamer zoude blijken, dat de Minister van Binnenlandsche Zaken zijne gezindheid zoude toonen, om eene wijziging in de commissie te brengen. Maar in plaats daarvan werd tot hare geheele opheffing besloten.

1879. Opheffing van het collegie van Rijks-adviseurs.

De opheffing van het collegie van Rijks-adviseurs werd door het Bestuur der Maatschappij zeer betreurd, omdat de zaken van kunst daardoor weer zonder leiding en beheer zouden zijn, en vele opmetingen en zaken, door haar bijeenverzameld, onbenut zouden blijven liggen. Daarin werd aanleiding gevonden om tot den Minister van Binnenlandsche Zaken het verzoek te richten, de Maatschappij in de gelegenheid te stellen haren werkkring uit te breiden, waardoor een deel der taak van de Commissie kon worden voortgezet.

In het adres, den 11den Maart 1879 ingediend, werd gewezen op het streven der Maatschappij en de vruchten van haren arbeid ook op archeologisch gebied, waaraan evenwel slechts een gering deel harer inkomsten en zorg kon worden besteed. De verwerking der stof in de uitgave der „Afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen" kon door de daarvoor beschikbare, maar bescheiden middelen, niet stelselmatig geschieden, met betrekking noch tot de tijdperken, noch tot de bouwtypen, waartoe de gebouwen behooren. De Maatschappij, gezind en bereid om dit deel van haren werkkring te verbeteren, vond in de opheffing van het adviseurs-collegie aanleiding te verzoeken: 1°. dat de taak van dat collegie, voor zooveel die bestond in het opsporen, opmeten en in teekening brengen en uitgeven van oude gebouwen, die uit het oogpunt van geschiedenis of kunst behooren bewaard of in eere gehouden te worden, aan de Maatschappij worde opgedragen; 2°. der Maatschappij, ter volvoering dier taak, een jaarlijksch subsidie toe te kennen tot dekking der kosten van den arbeid door haar te verrichten; 3°. te harer beschikking te stellen het deel van het archief van het opgeheven collegie, dat betrekking heeft op het gebied der oudheidkunde in verband met de bouwkunst.

Reeds den 18den Maart ontving het Bestuur een antwoord van den Minister, dat niet kon worden voldaan aan het verzoek, dat bleek te zijn opgevat als ware het een tot het ontvangen eener opdracht, om de taak der Rijks-adviseurs over te nemen. Hierdoor onderstellende, dat het adres niet goed begrepen en overwogen was, wendde het Bestuur zich op 15 April 1879 andermaal tot den Minister, om het verzoek van den 11den Maart toe te lichten, daarbij er op wijzende, dat de arbeid der Maatschappij op archeologisch gebied door de Rijks-adviseurs zeer was erkend geworden, hetgeen kon blijken uit haar verzoeken van 9 Juni 1874 en Januari 1878, waaraan met bereidwilligheid werd voldaan. In het adres werd voorts verklaard, dat het Bestuur de hoop had gevoed, voor het derde deel van zijn verzoek een bereidwillig oor te zullen vinden, en dat de vraag om subsidie, óf niet duidelijk gesteld, óf niet juist opgevat bleek te zijn. „Met zekere fierheid", zoo zegt het adres, „mag de Maatschappij, ofschoon herhaaldelijk door de Hooge Regeering tot het geven van adviezen geroepen, er op wijzen, dat zij tot dusverre aan niemand eenige geldelijke gunst vroeg of dankte; zij vroeg die ook niet in haar adres van 11 Maart, maar bood slechts Uwer Excellentie eerbiedig haren dienst aan tegen evenredige belooning". Daar de Maatschappij steeds wenschte zooveel mogelijk nuttig voor hare leden te werken, en daardoor 's lands belang te bevorderen, had het Bestuur, volgens zijn tweede adres gehoopt, dat de Minister aanleiding zou hebben gevonden om de Maatschappij in dat streven te steunen, en daarom veroorloofde het zich nogmaals den Minister te verzoeken het eerste adres van 11 Maart in nadere overweging te willen nemen.

Op dit tweede verzoek, van 15 April 1879 kwam reeds vier dagen later ten antwoord, dat er geen termen waren gevonden om daaraan te voldoen.

Het niet slagen der pogingen in het belang der vaderlandsche kunst en bouwkundigen werd door het Bestuur ten zeerste betreurd.

1879. Voorbereiding en instandhouding der Rijksgebouwen.

Is de wijze, waarop in den laatsten tijd eenige door het Rijk te stichten gebouwen worden voorbereid en tot stand komen, de meest gewenschte? Deze vraag, die reeds een punt van overweging uitmaakte in de Buitengewone Bestuursvergadering in April 1879, waarin de Voorzitters en Secretarissen der afdeelingen tegenwoordig waren, werd gesteld in de Algemeene Vergadering van 20 Mei 1879. Daar werd besloten, het advies van alle afdeelingen over deze aangelegenheid in te winnen. De ingekomen adviezen werden in de Algemeene Vergadering in September 1879 breedvoerig besproken, waarna met algemeene stemmen werd besloten, dat de Maatschappij bij den Minister van Binnenlandsche Zaken zou aandringen op verbetering van den bestaanden toestand bij het stichten en in stand houden der Rijksgebouwen, en dat daartoe aan den Minister worde voorgesteld eene commissie van præadvies te benoemen, bestaande voor het meerendeel uit Nederlandsche bouwkundigen, door de verschillende kunstvereenigingen hier te lande aan te wijzen, om, gebruik makende van de ingekomen adviezen der afdeelingen, aan den Minister voorstellen te doen. Het Bestuur, overtuigd dat ook de Regeering een betere regeling van den toestand wenschte, vooral met het oog op de opheffing van de commissie van Rijks-adviseurs, wendde zich in dien zin, bij adres van 25 October 1876 tot den Minister, om deze aangelegenheid onder de aandacht te brengen.

Dit adres werd persoonlijk door den Voorzitter en Secretaris aan den Minister overhandigd, die als zijne meening te kennen gaf, dat hij niet weder kon overgaan tot het benoemen eener commissie van Rijks-adviseurs, na de moeielijkheden, waartoe de vorige had aanleiding gegeven. De Minister beloofde echter de in het adres ontwikkelde denkbeelden en voorstellen ernstig te zullen overwegen.

1880. Bebouwing der Stationseilanden te Amsterdam.

In de laatste dagen van 1880 kwam bij het Bestuur der Maatschappij een verzoek in van Burgemeester en Wethouders der stad Amsterdam, om een advies te geven

over de bebouwing der stationseilanden; beperkende bepalingen voor die bebouwing waren niet aangegeven.

Het geven van de verlangde voorlichting werd door het Bestuur opgedragen aan de te Amsterdam wonende leden daarvan. In gemeenschappelijk overleg werd een plan opgemaakt, in hoofdzaak bedoelende een fraaie kade met plantsoen te scheppen, lage pakhuizen en wandelplaatsen daarop, waaraan binnen en buiten de stad gebrek was, en vanwaar men een veilig uitzicht zou hebben, zoowel op de drukte, die op de eigenlijke kade heerscht, als op de schoone overzijde van het Y. In het plantsoen waren verversschingstenten, enz. ontworpen, en tusschen de één verdieping hooge pakhuizen hier en daar bier- en koffiehuizen. Voor woningbouw achtte het Bestuur de kade ongeschikt.

Het uitvoerige en door een begeleidende missive toegelichte plan werd in September 1881 aan B. en W. toegezonden; in Februari 1882 bleek het echter, dat een geheel ander ontwerp voor bebouwing der „eilanden" in den Raad zou behandeld worden, gegrond op een aaneengeschakelde rij woonhuizen, waarbij de bepaling werd gevoegd, dat aan de beste gevels een premie zou worden toegekend, indien de kade binnen een bepaalden tijd zou zijn volgebouwd.

Premiën behoefden echter niet te worden uitgekeerd, en op dit oogenblik (1892) is de kade nog verre van volgebouwd.

1881. Archiefgebouw te Utrecht.

In het einde van 1880 ontving het Bestuur der Maatschappij een schrijven van de afdeeling Utrecht, waarin de aandacht werd gevestigd op een bestek voor het bouwen van een Archiefgebouw te Utrecht. Dit bevatte volgens haar een aantal arbitraire bepalingen, die de inschrijving niet anders dan tot eene zuivere speculatie konden maken; eene deugdelijke berekening was onmogelijk, daar niet één détail werd toegelicht, noch door teekening, noch door omschrijving. De afdeeling vestigde meer bepaald de aandacht op het gemis aan schoone vormen in het ontwerp, en op de algeheele afwezigheid van karakter.

Na van het bewuste bestek te hebben kennisgenomen, heeft het Bestuur zich in April 1881, onder overlegging van een afschrift van den brief der afdeeling Utrecht, tot den Minister van Binnenlandsche Zaken gewend, om de aandacht te vestigen op het bestek. Het kon niet ten volle aan het verzoek der afdeeling voldoen, daar het hier eene inwendige verbouwing van een bestaand gebouw gold, waarvan de uitwendige vorm zooveel mogelijk werd behouden. Zeer uitvoerig werd op de verschillende leemten in het bestek gewezen, na vooraf te hebben verklaard wat een bestek behoort te zijn, d. i. een tusschen partijen opgemaakt officieel contract van koop en verkoop, waarin op duidelijke wijze moet omschreven worden al hetgeen op dien handel betrekking heeft, zoowel wat betreft de benoodigde bouwstoffen, als den daaraan te besteden arbeid, en de daarmede in nauw verband staande uitgaven en verplichtingen. Het was juist het gemis van deze eischen, dat misrekeningen en verkeerde uitkomsten veroorzaakte; na of tijdens de uitvoering van Rijks bouwwerken uit den laatsten tijd, bleek dikwerf een veel grooter bedrag noodig te zijn, dan waarop gerekend was, — een gevolg van het weinig vertrouwbare der begrootingen. Het Bestuur meende plichtmatig te handelen, de aandacht van den Minister op deze onbillijkheden te vestigen, zoowel in het belang der Nederlandsche nijverheid als voor de waardigheid der Nederlandsche bouwkunst.

1881. Huis van Maarten van Rossum te Zalt-Bommel.

Blijkens in verschillende dagbladen voorkomende aankondigingen zou het huis van Maarten van Rossum te Zalt-Bommel, op den 23ⁿᵉⁿ Juni 1881 door den eigenaar voor afbraak worden verkocht, hetgeen door het Bestuur ten hoogste werd betreurd, zoowel om de waarde van het monument als kunstproduct, als om de geschiedkundige herinneringen daaraan verbonden.

Het Bestuur wendde zich daarom den 30ᵉⁿ Mei 1881 tot den Minister van Binnenlandsche Zaken, met het verzoek het dreigende gevaar te willen afwenden, er daarbij op wijzende, dat het eenige middel om de instandhouding van dit geslenkteeken ook voor de toekomst te verzekeren, zoude zijn, aankoop door het Rijk. De daardoor te veroorzaken uitgaaf zou evenwel dienstbaar kunnen gemaakt worden aan een tweeledig doel: 1ᵉ behoud van een merkwaardig monument, 2ᵉ voldoende inrichting voor Kantongerecht met kantonnale gevangenis, waaraan te Zalt-Bommel dringend behoefte bestond. Tevens verzocht het Bestuur op denzelfden datum den Minister van Justitie, het huis van Maarten van Rossum voor het Rijk aan te koopen en in te richten tot gebouw voor Kantongerecht en kantonnale gevangenis.

Reeds op 15 Juni werd ten antwoord ontvangen van den Minister van Justitie, dat het bewuste huis ongeschikt was bevonden voor het aangegeven doel, en derhalve niet tot aankoop kon worden overgegaan. Later werd het huis intusschen toch voor het Rijk aangekocht, geheel gerestaureerd en ingericht voor het door het Bestuur aangegeven doel. Rijks-eigendom zijnde, blijft het alzoo in eere als nationaal monument.

1881. Demping van den Nieuwezijds Voorburgwal en het Spui te Amsterdam.

In October 1881 werd door Burgemeester en Wethouders van Amsterdam aan den Raad dier stad voorgesteld, tot de demping over te gaan van den N. Z. Voorburgwal en het Spui.

Doordrongen van de meening, dat de zoo hoog door vreemdeling en landgenoot geroemde schoonheid en schilderachtigheid der hoofdstad voornamelijk te danken is aan hare karakteristieke grachten, deden een aantal Amsterdamsche ingezetenen, meerendeels bestuurderen van genootschappen en inrichtingen voor kunst, in een adres een beroep op den Gemeenteraad, om te voorkomen, dat Amsterdam door overijlde besluiten van een zijner sieraden zou worden beroofd. Uitvoerig ontwikkelden zij de redenen, die hen deden besluiten zich met den grootsten aandrang tot den Raad te wenden, om te verzoeken de voordracht van B. en W. niet in een besluit te veranderen. Dit adres werd ter onderteekening aangeboden aan het Bestuur der Maatschappij, dat daartoe overging, daar het zich met de ontwikkelde redenen en beschouwingen kon vereenigen.

Naar aanleiding van een raadsbesluit heeft de demping toch plaats gehad.

1882. Aanbouw van den Schreierstoren te Amsterdam.

Naar aanleiding van een voorstel van Burgemeester en Wethouders aan den Raad der Gemeente Amsterdam, om naast den Schreierstoren aan de Geldersche kade een gebouw op te richten voor de politie, het buurtwezen en de geneeskundige armverzorging, wees het Bestuur der Maatschappij er, bij adres van 8 Februari 1882, den Gemeenteraad op, dat terwijl overal zich de goede verschijnselen openbaren, om onze monumenten te onderhouden en vele te ontdoen van de niet schoone gebouwen, die hen omringen, de uitvoering dezer voordracht tot een schrede achterwaarts zou leiden. Bovendien behoorde de Schreierstoren, zij deze al geen monument van zeer groote architectonische waarde, toch ongeschonden bewaard te worden.

De aanbouw van den toren is niet doorgegaan.

1882. Afbraak van den toren „Swijcht Utrecht".

In Maart 1882 maakte het Bestuur met leedwezen kennis van eene voordracht van Burgemeester en Wethouders van Amsterdam, om aan den eigenaar van Brack's Doelen Hotel een strook water aan den Kloveniersburgwal te verkoopen, tot uitvoering van een verbouwingsplan, waarin de amotie was begrepen van den toren „Swijcht Utrecht", een belangwekkend 15ᵈᵉ eeuwsch bouwwerk, waaraan zich vele historische herinneringen vastknoopten, en dat medewerkte tot een mooi stadsgezicht.

Het Bestuur, er in hoofdzaak op wijzende, dat door een ander plan van herbouw de

toren wellicht zou kunnen worden behouden, wendde zich, hoewel vruchteloos, tot den Gemeenteraad, om te verzoeken: 1° het nemen van een besluit te willen verdagen, en 2° het Bestuur alsnog in de gelegenheid te stellen kennis te nemen van de plannen, en daardoor de overtuiging te verkrijgen, dat de voorgestelde amotie onvermijdelijk was.

1882. Proeve van eene Algemeene Bouwverordening voor Nederland.

In het Bouwkundig Weekblad van 28 December 1881 maakte het Bestuur bekend, dat het zich voorstelde in de Algemeene Vergadering in Mei 1882 eene „Algemeene Bouwverordening voor Nederland" in behandeling te brengen, en een concept daarvoor in tijds aan de leden te zenden. Dit laatste geschiedde bij het Bouwkundig Weekblad van 6 April 1882. Om zooveel mogelijk het gewenschte doel te bereiken, dat is: te voorzien in een groot aantal plaatselijke toestanden, noodigde het Bestuur de afdeelingen der Maatschappij uit, het technische gedeelte der verordening in hare vergaderingen te bespreken, en de gewenschte wijzigingen daarin vóór de Algemeene Vergadering schriftelijk te willen indienen. Alle leden ontvingen een zelfde verzoek. De afdeelingen 's Gravenhage en Leiden zonden een reeks van hoogst nuttige wenken

Uit de bespreking der proeve in de Mei-vergadering van 1882 vloeide het besluit voort, om een legger samen te stellen voor het opmaken van bouwverordeningen voor Nederlandsche gemeenten. Daarna kon eene algemeene Rijks-bouwverordening worden samengesteld. Voor dit doel werd eene commissie benoemd, bestaande uit de Voorzitters der afdeelingen en den heer D. E. C. Knuttel, als Secretaris.

In de Algemeene Vergadering van 29 Mei 1884 kwam de door de commissie opgemaakte „Proeve eener Algemeene Bouwverordening voor Nederland," hoofdzakelijk verschuldigd aan den ijver van den Voorzitter der afdeeling Utrecht, den heer F. J. Nieuwenhuis, aan de orde. Daar werd in geen uitvoerige bespreking getreden, slechts de wensch te kennen gegeven, om de proeve nog eens aan de afdeelingen te zenden, om ook hare opmerkingen te vernemen. Aan de commissie werd verzocht, verder naar haar goedvinden te handelen.

De aldus tot stand gekomen „Proeve eener Bouwverordening voor Nederland" verscheen in het Bouwkundig Tijdschrift, jaargang 1887, en is afzonderlijk verkrijgbaar gesteld. Verschillende gemeenten raadpleegden haar reeds; voor andere was zij een aanleiding om over te gaan tot invoering eener bouwverordening.

1882. Wederinstelling der commissie van Rijks-adviseurs.

In November 1882 verschenen in het Amsterdamsche Weekblad „De Amsterdammer" eenige merkwaardige opstellen over de richting in de bouwkunst, die reeds sedert eenige jaren van Landswege werd gevolgd. De schrijver, Jhr. J. H. Schorer, wraakte die richting, en drong op verbetering van den toestand aan. Het betoog van den schrijver wekte een aantal kunstkenners en kunstvrienden op, zich met een adres tot de Tweede Kamer te wenden; daarin werd eerstens aangedrongen op de benoeming van eene commissie, om te onderzoeken in hoeverre nog verandering zou kunnen gebracht worden in het ontwerp, voor het aan te besteden Centraal-Station te Amsterdam, om, zooals zij zeiden, het minder in wederstrijd te doen zijn met zijne bestemming; ten tweede verzochten zij aan de Regeering de wederinstelling eener commissie van Rijks-raadslieden, teneinde, zooals zij hoopten, allen eenzijdigen invloed te weren, en achtten het noodig, dat telkens vóór het ontwerpen van een of ander monumentaal Landsgebouw, een algemeene wedstrijd voor in- en uitheemsche bouwkundigen zou uitgeschreven worden.

Naar aanleiding van dit adres, en op aansporing van de afdeeling der Maatschappij te Haarlem, wendde het Bestuur zich met een adres, gedateerd 9 December 1882, tot de volksvertegenwoordiging, om instemming te betuigen met het in den aanvang genoemde verzoekschrift, meer bepaaldelijk wat betrof de wederinstelling eener commissie van Rijks-adviseurs. Het gaf daarbij tevens in overweging, ten einde den werkkring van zulk een

commissie niet weder te verlammen, zooals met de vorige het geval was, om een collegie in het leven te roepen, dat in het laatste ressort den Minister ter zijde zou staan, onafhankelijk van elken anderen ambtenaar, wiens invloed, — als die van den referendaris der afdeeling Kunsten en Wetenschappen — verderfelijk kon werken op den bloei der Nederlandsche bouwkunst.

1883. Demping van den Nieuwezijds Voorburgwal te Amsterdam.

Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam richtte zich den 8 Januari 1883 met een uitvoerig adres tot den Gemeenteraad van Amsterdam, om te betoogen, dat een reeks van min kostbare werken kon worden uitgevoerd om hetzelfde doel te bereiken, als wat men op het oog had met eene algeheele demping van den Nieuwezijds Voorburgwal en de Martelaarsgracht, dempingen, die ten zeerste het fraaie karakter der stad zouden benadeelen. In vrij krassche bewoordingen veroordeelde het Genootschap de door den Gemeenteraad genomen maatregelen, en verzocht den Raad terug te komen op zijn besluit.

Naar aanleiding van dit stuk wendde het Bestuur zich den 20 Januari insgelijks tot den Gemeenteraad, om dezen de verzekering te geven, dat het ten volle instemde met de strekking van het adres.

De Gemeenteraad besloot echter tot demping.

1883. Voorwaarden voor het uitschrijven van Prijsvragen.

De heer J. H. Leliman hield den 8 Mei 1883 in eene vergadering der afdeeling Amsterdam een voordracht over prijsvragen voor bouwkundige onderwerpen, en deelde een twaaftal bepalingen mede, die zijns inziens de rechten van prijsuitschrijvers, mededingers en juryleden zouden waarborgen. De artikelen werden voorloopig bij de afdeeling aanhangig gemaakt, en eene commissie van drie leden, daartoe uitgenoodigd, bood den 6en April 1883 het resultaat harer overwegingen het Bestuur der afdeeling aan.

Intusschen had het Bestuur der Maatschappij besloten de twaalf artikelen ter sprake te brengen in de Algemeene Mei-vergadering. Dit geschiedde, en daar werd besloten, dat door het Bestuur een rapport over de reglementeering der prijsvragen zou worden uitgebracht in de September-vergadering.

Naar aanleiding zoowel van de artikelen van den heer Leliman, als van het præ-advies op verzoek der afdeeling Amsterdam daarover uitgebracht door de commissie, bestaande uit de heeren Dan. J. Sanches, W. Langhout Gzn en J. de Haan, verklaarde het Bestuur zich in de September-vergadering van 1883 tegen het reglementeeren van het uitschrijven van prijsvragen; het gaf echter als een leiddraad bij het uitschrijven daarvan eenige bepalingen in overweging. Slechts een korte gelachtenwisseling had daarover plaats, waaruit het mandaat van het Bestuur voortsproot, om de zaak verder af te handelen en tot een goed einde te brengen in overleg met de personen, die er belang in bleken te stellen.

Spoedig na deze vergadering noodigde het Bestuur, behalve de drie reeds genoemde leden, nog uit de heeren J. H. Leliman, F. J. Nieuwenhuis, C. T. J. Louis Rieber en T. Sanders, om zich te belasten met het opstellen van voorwaarden, welke bij het uitschrijven van prijsvragen behooren in acht genomen te worden. In April 1884 was de taak der commissie volbracht, en haar concept werd in de vergadering van 29 Mei 1884 in behandeling gebracht en onveranderd aangenomen.

Deze „Artikelen (12 in getal) bij het uitschrijven, beantwoorden en beoordeelen van prijsvragen aanbevolen en vastgesteld ter Algemeene Vergadering in Mei 1884", hebben reeds veel nut gesticht, en zijn in vele gevallen geraadpleegd. Zoodra toch de Maatschappij zich door het besluit van 29 Mei 1884 het prijsvraagwezen meer dan vroeger had aangetrokken, werd het plicht van het Bestuur er zijne bizondere aandacht aan te schenken. Mocht het bijwijlen vergeefschen arbeid hebben verricht, door op de leemten in programma's te wijzen, meerendeels werden in dergelijke gevallen de gegeven

wenken erkentelijk ten nutte gemaakt. Dikwijls zelfs was het onnoodig op wijzigingen aan te dringen, zooals in die gevallen, waar het Bestuur kennis droeg van het voornemen tot het uitschrijven van een prijsvraag, en het den belanghebbenden de artikelen toezond, of waar een der Bestuursleden, als lid der Jury benoemd, het programma aan de artikelen kon toetsen.

1883. Proefstation.

De Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid wendde zich in October 1882 tot Zijne Majesteit den Koning met het eerbiedig verzoek, om de oprichting te willen bevorderen van een proefstation, waar bouwmaterialen en brandstoffen, zoowel ten dienste van het Rijk als van Ingenieurs, Architekten en Fabrikanten, wetenschappelijk konden onderzocht worden.

Naar aanleiding van een verzoek der afdeeling Rotterdam, richtte het Bestuur zich in Juni 1883 insgelijks tot Zijne Majesteit, den Beschermheer der Maatschappij, met eerbiedige vrijmoedigheid de oprichting van een dergelijk proefstation aanbevelende.

De Maatschappij, welke in deze het initiatief had genomen, ontving na dit adres van ondersteuning bericht, dat haar verzoek niet kon worden ingewilligd.

1884. Behoud der Koppelpoort te Amersfoort.

In 1884 werden door een aantal ingezetenen van Amersfoort pogingen aangewend om te verkrijgen, dat de daken der Koppelpoort te Amersfoort, die in zeer verwaarloosden toestand verkeerden, zouden hersteld worden, ten einde het behoud van dit belangrijke middeleeuwsche gebouw voor langen tijd te verzekeren.

Deze pogingen wenschte het Bestuur der Maatschappij te steunen, en het richtte daarom den 6den December een schrijven aan den Gemeenteraad van Amersfoort, waarin het te kennen gaf zich te vleien met de gedachte, dat de Raad het noodige zou willen doen, om een der merkwaardigste gebouwen van oud-Nederland voor verderen langzamen ondergang te behoeden.

De Koppelpoort is spoedig daarna hersteld geworden.

1885. Het Ambachtsonderwijs.

Het is niet te veel gezegd, dat sinds het jaar 1860 het ambachtsonderwijs onafgebroken de aandacht van het Bestuur der Maatschappij trok, vooral omdat in 1861 door de bemoeiingen der Maatschappij de eerste ambachtsschool, die te Amsterdam, in het leven was geroepen. Tot die stichting heeft de prijsvraag, in 1857 uitgeschreven, waarbij gevraagd werd aan welke eischen een ambachtsschool behoorde te voldoen, ongetwijfeld veel bijgedragen. Deze eerste school werd door meerdere gevolgd; maar geleidelijk veranderden de toestanden zoodanig, dat de tijd aanbrak, waarin het onderwijs van den Nederlandschen werkman, en de wijze waarop hij dit verkrijgen kon, ten dringendste ingrijpende wijzigingen vereischten. Daarvan overtuigd, diende het bestuurslid, de heer W. C. Metzelaar, in 1884 een schrijven in bij het Bestuur, waarin de vraag werd overwogen of het bouwkundig onderwijs, zooals het toen en sinds vele jaren hier te lande aan den aanstaanden handwerksman, werkbaas en opzichter werd gegeven, in alle opzichten voldeed aan de eischen, die men daaraan toen mocht stellen. Hij ontwikkelde zijne denkbeelden nader in de Algemeene Vergadering van September 1884, te Leeuwarden gehouden. Het Bestuur had ook in eigen boezem de zaak al meermalen besproken, en besloot in de Algemeene Vergadering van 21 Mei 1885 de vragen in behandeling te nemen: 1. Welke eischen dient men te stellen aan een goede regeling van vakonderwijs voor de handwerkslieden in de bouwambachten? 2. Welke eischen dient men te stellen aan een goede regeling van het vakonderwijs, meer bepaald voor de opleiding van bouwopzichters?

Eenigen tijd te voren had het deze vragen aan de afdeelingen toegezonden, om ook

hare adviezen in te winnen en daardoor verschillende inzichten te vernemen. Daar werden ze grondig behandeld, en de uitkomsten der besprekingen meest allen in lijvige en leerrijke rapporten neêrgelegd, die in het Bouwkundig Weekblad werden opgenomen.

De Algemeene Vergadering van 21 Mei 1885 besloot, na behandeling der vragen, het Bestuur te machtigen de eerste ter beantwoording te stellen in handen van eene commissie, waartoe zich op uitnoodiging van het Bestuur vereenigden de heeren: Dr. P. J. H. Cuypers, Voorzitter, W. C. Metzelaar, Secretaris, C. M. Drooglever Fortuyn, C. Dysepinck, F. H. van Malsen, J. E. G. Noordendorp en G. A. Scholten.

Na eene grondige studie omtrent den toestand van het ambachtsonderwijs in Nederland, ook door een bezoek aan verschillende inrichtingen, waar dit verstrekt wordt, bracht deze commissie een uitgebreid rapport uit, waaraan is toegevoegd een ontwerp van wet tot regeling van het ambachtsonderwijs. Dit hoogst belangrijke werk werd in de Algemeene Vergadering van 23 September 1886, te Utrecht gehouden, goedgekeurd, waarna tevens het Bestuur der Maatschappij werd gemachtigd, om met verwijzing naar het werk der commissie, waarvoor de Maatschappij aanzienlijke kosten had ten offer gebracht, bij de Hooge Regeering de noodige stappen te doen tot het verkrijgen van eene gewenschte regeling van het ambachtsonderwijs bij de wet. Aan die opdracht voldoende, werd Zijne Excellentie den Minister van Staat, Minister van Binnenlandsche Zaken, op 13 November 1886 met den meesten aandrang verzocht, de behandeling der hoogst belangrijke zaak op te nemen onder de onderwerpen, die bij 's Lands Hooge Regeering een punt van ernstige overweging in het belang van het volk zouden uitmaken. Wel mochten Voorzitter en Secretaris, die namens het Bestuur dit verzoek persoonlijk aan den Minister Heemskerk in een adres overhandigden, de nadrukkelijke verzekering ontvangen, dat Zijne Excellentie groot belang stelde in de uiterst gewichtige zaak, maar, zooals later zal blijken, was in 1888 nog geen verbetering in den toestand waar te nemen. Dit kan echter niet anders worden toegeschreven dan daaraan, dat de kosten, die uit de zorg van den Staat voor het ambachtsonderwijs moeten voortvloeien, aanleiding gaven tot vertraging eener regeling bij de wet.

1886. Kerk te Oosterland.

In de eerste dagen van Januari 1886 werd uit de aankondiging eener aanbesteding het voornemen van Kerkvoogden der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Oosterland op Wieringen openbaar, om het kerkgebouw der Gemeente aldaar, een in vele opzichten merkwaardig bouwwerk uit het begin der XIe eeuw, te sloopen, ten einde op de grondmuren een nieuw gebouw op te trekken.

Het Bestuur wees de Kerkvoogden in een schrijven op de belangrijkheid van het gebouw, en verzocht hen met aandrang op hun besluit terug te komen, en liever over te gaan tot volledig herstel van het monument.

Onder genot van een subsidie van het Rijk is het gebouw dan ook in stand gebleven en hersteld.

1886. Verplicht teekenonderwijs op de lagere school.

Directeuren der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid verzonden in Januari 1886 een adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken met het verzoek het teekenonderwijs op de lagere school verplichtend te stellen, en naar aanleiding daarvan wendde het Bestuur der Maatschappij zich tot denzelfden Minister met het verzoek, om het teekenonderwijs — met die uitzonderingen, die Zijne Excellentie noodig mocht oordeelen — zoo spoedig mogelijk te rangschikken onder de verplichte leervakken der openbare lagere scholen; en ten tweede, dit onderwijs, ook in verband met de herhalings- en burgeravondscholen, te stellen onder de leiding en handhaving van een daartoe bepaald te benoemen ambtenaar.

1886. Jaarlijksche Tentoonstelling van Bouwkunst.

In het „Bouwkundig Weekblad" van 13 Februari 1886 deelde het Bestuur aan de leden der Maatschappij mede, dat het voornemens, was in de eerstvolgende Algemeene Vergadering een voorstel te doen om eene jaarlijksche nationale tentoonstelling van Bouwkunst in te stellen, in afwachting waarvan het reeds een reglement uitvaardigde. Dit voorstel werd aangenomen, en bij het reglement bepaald, dat jaarlijks beschikbaar zouden zijn een zilveren medaille voor ontwerpen van uitgevoerde bouwwerken, een dergelijke voor ontwerpen van onuitgevoerde bouwwerken, en een bronzen voor opmetingen van een oud Nederlandsch gebouw.

JAAR.	ZILVEREN MEDAILLE voor ontwerpen van uitgevoerde bouwwerken.	ZILVEREN MEDAILLE voor ontwerpen van onuitgevoerde bouwwerken.	BRONZEN MEDAILLE voor opmetingen van Oude bouwwerken.	OPMERKINGEN.
1886.	J. VERHEUL Dzn.	H. P. BERLAGE Nz.	J. A. VAN STRAATEN.	
1887.	J. J. WEVE.	J. F. L. FROWEIN.	J. M. L. LOTZ.	
1888.	JURRIAAN KOK.	H. P. BERLAGE Nz.	W. DE JONG.	In 1891 werd een buitengewone Zilveren Medaille toegekend aan den heer K. SLUYTERMAN, voor ontwerpen van kunstindustrieele voorwerpen.
1889.	Niet toegekend.	Niet toegekend.	Niet toegekend.	
1890.	Niet toegekend.	Niet toegekend.	Niet toegekend.	
1891.	NIC. MOLENAAR.	H. P. BERLAGE Nz.	Niet toegekend.	

1886. Morschpoort te Leiden.

Telkenmale wanneer in den Gemeenteraad der stad Leiden de kosten werden besproken van het onderhoud der Morschpoort aldaar, verhieven zich ook stemmen om dat gebouw voor afbraak te verkoopen. In 1876 zelfs staakte de stemming over het verleenen van een bedrag tot herstelling, maar in een volgende vergadering werd met zeer geringe meerderheid het bedrag toegestaan. In Februari 1886 werden de leden van den Raad wederom voor de vraag gesteld: herstellen of sloopen? Hoewel nu het advies der commissie voor het Stedelijk Museum aldaar, door B. en W. uitgelokt, met aandrang een grondige herstelling aanprees, meende het Bestuur der Maatschappij zich toch ook te moeten doen hooren, en verzocht het den Gemeenteraad in een schrijven van 6 Februari 1886 die maatregelen te treffen, waardoor het behoud der Morschpoort zou worden verzekerd, en de herstellingen daaraan uitgevoerd in den zin als door B. en W. was voorgesteld.

Vijf dagen later besloot de Gemeenteraad in laatstgenoemden zin.

1886. Raadhuis te Woerden.

Toen het Bestuur der Maatschappij met groot leedwezen vernam, dat er zeer ernstig sprake was van het afbreken van het Raadhuis der stad Woerden, een der oudste Nederlandsche monumenten, waarvan een gedeelte dagteekent uit de eerste dagen der XVI eeuw, besloot het alle krachten in te spannen om het gebouw te behouden Het Bestuur wees daarom in een schrijven, op 21 April 1886, den Gemeenteraad der stad op de bouwkunstige waarde van het stadhuis en op de mogelijkheid om het, na herstelling en inwendige verbouwing, evenals een nieuw gebouw, aan de eischen van een raadhuis te doen beantwoorden.

Ook van Regeeringswege werden omtrent denzelfden tijd pogingen in het werk gesteld om dit monument van historische waarde te behouden.

Al deze pogingen mochten echter niet baten, want men wenschte een nieuw raadhuis. In Februari 1887 vernam men, dat de Gemeenteraad van Woerden het raadhuis aan het Rijk ten geschenke had aangeboden, waarom het Bestuur zich in een adres van 4 Maart tot de Regeering wendde met het verzoek dit aanbod te aanvaarden, hetgeen dan ook geschiedde. Op 24 Juli 1889 kreeg de Regeering er de beschikking over. Het Rijk heeft daarna het merkwaardige oude gebouw doen restaureeren en inrichten, niet tot post- en telegraafkantoor, maar tot kantongerecht, waarvoor het beter geschikt bleek te zijn. Als zoodanig werd het in Juni 1890 in gebruik genomen.

1886. Verdrijving van rook.

In de Algemeene Vergadering van 23 September 1886 kwam een schrijven van het lid J. DE HAAN in behandeling, waarin verzocht werd eene commissie te benoemen tot het instellen van een onderzoek naar de middelen om rook, zoo niet geheel, dan toch gedeeltelijk te voorkomen. Naar aanleiding van de discussiën over deze zaak werd aan het Bestuur de vrijheid gelaten daarvoor óf een prijsvraag uit te schrijven, óf een commissie te benoemen. Dit laatste werd geoordeeld het beste resultaat te zullen opleveren.

De gekozen commissie, bestaande uit de heeren: J. KLUIT, Voorzitter, A. J. VAN EIJNDHOVEN, TH. G. SCHILL, TH. A. DE KOSTER, J. D. VAN DER MADE, J. H. THEUNISSEN en J. DE HAAN, Secretaris, bracht in Februari een degelijk rapport uit, dat in het „Bouwkundig Weekblad" van 24 Maart daaraanvolgende ter algemeene kennis werd gebracht.

1886. Adviezen aan Gemeenten door het Bestuur der Maatschappij.

Het Bestuur der Maatschappij had vooral in den laatsten tijd met belangstelling gadegeslagen, op welke wijze sommige steden hier te lande zich hadden uitgebreid, en hoe daarvoor groote en kleinere werken ten behoeve van de eischen van verkeer als anderszins waren tot stand gekomen. Het had opgemerkt, hoe somwijlen die uitbreidingen of wijziging van bestaande toestanden niet tot verbetering of verfraaiing hebben bijgedragen; hoe er stadswijken zijn ontstaan, die door velen zeker anders zouden zijn gewenscht, en oude en schilderachtige gedeelten of monumenten zijn gesloopt, die men in later jaren geheel of gedeeltelijk terugwenschte. In vele gevallen was zeer onoordeelkundig gehandeld, en hierop werd het Bestuur ook gewezen door eenige leden der Maatschappij.

Een en ander gaf aanleiding, dat het Bestuur zich in de laatste dagen van December 1887 met een schrijven tot de besturen der voornaamste Gemeenten en de Commissarissen des Konings in de Provincièn wendde, om te wijzen op het groote belang van uitbreiding en verfraaiing van steden, een onderwerp, dat zeer veel kennis en studie vereischt, en dus niet op eens ieders weg kon liggen. Het Bestuur verklaarde zich bereid in gevallen van genoemden aard, maar ook in alle andere bouwzaken, belangeloos adviezen te geven, zooals het reeds menigmaal had gedaan.

Van dit aanbod is reeds meer dan eens gebruik gemaakt, onder anderen door de Gemeenten Dordrecht, Bolsward en 's Gravenhage.

1887. Onderwijs aan de Akademie te Rotterdam.

Het Bestuur, kennis genomen hebbende van het plan, bij den Raad der Gemeente Rotterdam ingezonden, tot vaststelling van een reorganisatie — als proeve — van het onderwijs der afdeeling bouwkunst van de Akademie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen aldaar, en van meening, dat van die proef geen goede resultaten konden verwacht worden, verzocht B. en W. der Gemeente den 19den April 1887 de reorganisatie nader te overwegen.

B. en W. hebben echter reeds drie dagen later bericht, geen termen te hebben gevonden om aan het verzoek te voldoen.

1887. Wedstrijden voor handwerkslieden in Nederland.

De hoofdbesturen der „Maatschappij tot Nut van 't Algemeen", van het „Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond" en der „Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid" benoemden in den aanvang van 1887 eene commissie om te onderzoeken, op welke wijze eene algemeene organisatie van wedstrijden voor handwerks-

lieden in Nederland zoude zijn tot stand te brengen, en noodigde ook het Bestuur der Maatschappij uit tot samenwerking, zoowel door het benoemen van twee gedelegeerden in de commissie, als door geldelijken steun. Aan dit verzoek werd in zooverre voldaan, dat als afgevaardigden der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" in de Centrale commissie, die de wedstrijden voorbereidt, zitting hebben de heeren W. B. VAN LIEFLAND en P. DU RIEU Fzn., beiden te 's Gravenhage. Geldelijken steun heeft de Maatschappij niet toegezegd: wel echter kon het Centraal comité in het Maatschappelijk Gebouw te Amsterdam steeds kosteloos vergaderen en tentoonstellingen houden van de antwoorden op de prijsvragen, uitgeschreven om voorbeelden voor goede werkstukken te krijgen. Voor den eersten dezer wedstrijden, die te Leiden plaats had in 1890, loofde het Bestuur tevens twee zilveren medailles uit voor de beste werkstukken op het gebied van het timmeren en van het smeden.

1887 Proefstation voor bouwmaterialen.

Tengevolge van een besluit der Algemeene Vergadering van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid, werd door het Hoofdbestuur dier Maatschappij in 1886 eene commissie benoemd, om na te gaan op welke wijze het tot stand komen van een proefstation tot onderzoek van bouwmaterialen kon worden bevorderd. Een dergelijke inrichting werd geacht van het grootste belang te zijn voor de nationale nijverheid.

De commissie, waarin de heer J. KLUIT als vertegenwoordiger der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst zitting had, verspreidde in April 1887 een circulaire, waarin geldelijke bijdragen werden verzocht, om eene som van *f* 25,000 bijeen te brengen en te kunnen aanbieden aan de Regeering, wanneer deze tot de oprichting van een proefstation zou overgaan, en dit vóór 1°. Januari 1890 in werking zou zijn gebracht.

De commissie mocht echter niet die medewerking ondervinden, waarop zij had gerekend, en heeft haar voornemen — hoewel een niet onbelangrijk bedrag werd bijeengebracht — moeten opgeven.

1887. Bouw eener Koopmansbeurs te Amsterdam.

Zonder de Jury daarin te kennen, noch de ontwerpers, wier arbeid in den wedstrijd voor een nieuwe koopmansbeurs te Amsterdam werd bekroond, werd door B. en W. een voordracht aan den Raad ingediend, vergezeld van een plan, door de ambtenaren der Gemeente opgemaakt, waarvan de hoofdgedachten waren ontleend aan die beide der vijf in de eerste plaats bekroonde plannen, die door de Jury in haar verslag van 3 Juni 1885 als de besten waren erkend.

Het Bestuur der Maatschappij achtte het in strijd met den geest en de strekking van het programma voor den internationalen wedstrijd, — aan de samenstelling waarvan in 1883 op uitnoodiging van B. en W. ook twee leden van het Bestuur der Maatschappij deelnamen —, en in 't algemeen ook ongeoorloofd, dat op dergelijke wijze van de bekroonde plannen misbruik zou worden gemaakt. Opkomende voor de belangen der bouwkunstenaars in het algemeen en voor den goeden naam en de eer der Nederlandsche bouwkunst tegenover het buitenland in het bijzonder, noodigde het Bestuur der Maatschappij in een adres van 21 Mei 1887 den Raad der Gemeente uit, geene beslissing omtrent de aangeboden voordracht te nemen, alvorens door B. en W. de stellige verzekering zoude zijn gegeven, dat de prijswinners ongeneigd, of niet in staat geweest zijn, om een nieuw ontwerp te maken, dat voldeed aan de eischen, die ten grondslag hadden gestrekt van het plan der Gemeente, en dat binnen hare financieele krachten bleef.

Niettegenstaande bovendien de Jury der prijsvraag van 1885 zelve, en ook het Bestuur der afdeeling Amsterdam van de Maatschappij zich in geheel gelijken geest tot den Gemeenteraad richtte, brachten B. en W. van Amsterdam een præ-advies uit over deze adressen, waarin zij verklaarden, dat het hun voorkwam onbillijk te zijn, het maken van een nieuw plan op te dragen aan een der bekroonde ontwerpers in den voormaligen

wedstrijd, en dat het Gemeenteontwerp in alle opzichten goed was. Intusschen had zich nog niemand anders dan afkeurend over dat ontwerp uitgelaten.

De Raad besloot 22 Juni 1887 de voordracht om advies te zenden aan de Kamer van Koophandel, in welk collegie zij 4 November werd behandeld, tengevolge waarvan het verklaarde, zich hoofdzakelijk uit een oogpunt van indeeling niet met het plan te kunnen vereenigen.

Ook door den Raad werd de voordracht verworpen.

1887. Stichting van een nieuw onderdeel der Universiteitsgebouwen te Utrecht.

Op 18 November 1887 richtte het Bestuur der Maatschappij zich in een adres tot den Minister van Binnenlandsche Zaken, daarin te kennen gevende, tot zijn leedwezen uit de tusschen de Regeering en het Stedelijk Bestuur van Utrecht gewisselde stukken, betreffende de stichting van een nieuw onderdeel der Universiteitsgebouwen aldaar, te hebben waargenomen, dat sommige voorwaarden van het door de Regeering gewenschte programma van eischen voor die stichting, zooals het voorschrijven van een bepaalden stijl, een belemmering zijn voor de vrije kunstuiting der bouwmeesters, die door het Gemeentebestuur van Utrecht waren gekozen om een plan te ontwerpen. Het Bestuur oordeelde, dat door dergelijke eischen, waaronder er zelfs een, die het overleggen van détails ter nadere beoordeeling en goedkeuring van Regeeringswege voorschreef, en daardoor grievend voor de bouwmeesters was, de vrije ontwikkeling der bouwkunst werd verhinderd, en het voelde zich daarom genoopt in het belang der kunst en hare beoefenaars zijn stem tegen zulke voorwaarden te moeten verheffen, en den Minister te verzoeken, den bouwkunstenaars steeds de mogelijkheid der vrije uiting van hun kunstgevoel te laten, waardoor hunne werken een eigen en sprekend karakter zouden kunnen verkrijgen. De aandacht der Bestuurders was in het bijzonder op deze zaak gevestigd geworden ook door een aan hen gericht schrijven van 22 October 1887, van het Bestuur der afdeeling Utrecht.

Het Lid van het Bestuur der Maatschappij, de heer Dr. P. J. H. CUYPERS, had zich evenwel niet met het adres kunnen vereenigen, en richtte zich, om dit te weêrleggen, in een ander, gedateerd 22 November, insgelijks tot den Minister. De afdeeling Leiden daarentegen betoonde algeheele instemming met het adres van 't Bestuur.

Dat van den heer CUYPERS werd door een aan hem gericht openlijk schrijven van de overige Bestuursleden der Maatschappij beantwoord op 5 December 1887, hetgeen weder een schrijven van den heer CUYPERS aan zijne mede Bestuursleden, en omgekeerd van deze aan den heer CUYPERS tengevolge had, gedateerd 9 en 16 December, waarop nog een laatste brief van den heer CUYPERS op 20 December volgde. Al deze stukken werden achtereenvolgens in afdruk aan de leden der Tweede Kamer toegezonden, en in het „Bouwkundig Weekblad" openbaar gemaakt.

De bouw van de Universiteits-uitbreiding kreeg in 1891 zijn beslag, na langen strijd tusschen de Regeering en de Gemeente Utrecht; in den geest echter van deze laatste

1888. Honorarium voor Architekten.

Reeds in het jaar 1866 was de regeling van het loon van architekten in de Maatschappij ter sprake gekomen; maar zij bleef, door een samenloop van omstandigheden achterwege.

Steeds meer en meer deed het ontbreken van eenig tarief voor technische werkzaamheden zich gevoelen; het Bestuur van 1888 wenschte echter eene gezonde regeling ervan te verkrijgen. De agenda der Algemeene Vergadering in Mei van dat jaar meldde dan ook het voornemen van het Bestuur, om een voorstel te behandelen tot het vaststellen van algemeene bepalingen voor het honorarium van architekten. Deze bepalingen, zijnde een honorariumtabel voor bouwkundige werkzaamheden, met toelichtingen, werd tijdig vóór de vergadering bekend gemaakt. Zij waren samengesteld naar verschillende gegevens van een aantal buitenlandsche vereenigingen, en van Nederlandsche architekten, die reeds voor zich een soort tarief hadden samengesteld. Daarbij was allerminst uit het oog verloren, dat

de tabel begrijpelijk moest zijn voor het publiek, om ook van die zijde als een verbetering te worden aangemerkt.

Het voorstel vond in de Algemeene Vergadering onverdeelden bijval, en het aangeboden concept, waarin slechts zeer enkele en ondergeschikte wijzigingen gebracht werden, ten slotte met algemeene stemmen aangenomen, zooals het voorkomt in het „Bouwkundig Weekblad" van 16 Juni 1888.

Deze honorarium-tabel is zonder verdere wijziging tot op heden vrij algemeen in gebruik, tot tevredenheid van hen, die er zich van bedienen.

1888. Ambachtsonderwijs.

Als een gevolg van het initiatief der Maatschappij in 1885, betreffende het ambachtsonderwijs, werd dit onderwerp, dat nimmer aan de aandacht van het Bestuur ontging, in 1888 weder in de Algemeene Vergadering van September ter sprake gebracht, ook wijl de pogingen, in 1886 door de Maatschappij aangewend, om van de Regeering eene wettelijke regeling van het ambachtsonderwijs te verkrijgen, nog tot geen resultaat geleid hadden. Het Bestuur meende daarom andermaal een poging te moeten doen, om verbetering in den bestaanden toestand te brengen, nu echter door invoering en wettelijke regeling te vragen van het leerlingstelsel, waardoor de leerlingen in het ambacht in bescherming zouden genomen worden tegen de somwijlen te groote eischen van bazen, en deze, omgekeerd, tegen onbillijke vorderingen. Dit leerlingstelsel kon in de gegeven omstandigheden bijdragen tot het verkrijgen van goede werklieden, in afwachting van de wettelijke regeling van het ambachtsonderwijs, waarvoor de tijdsomstandigheden uit een financieel oogpunt niet gunstig bleken te zijn. Vele vereenigingen hier te lande dachten in gelijken geest.

Door de Algemeene Vergadering werd met algemeene stemmen een voorstel van het Bestuur aangenomen, dat tot strekking had, bij de Regeering nogmaals aan te dringen op de behandeling der wet op het ambachtsonderwijs, en reeds thans in overweging te nemen en bij de wetgevende macht aanhangig te maken: wettelijke bepalingen, of eene wet, te maken op de opleiding van leerlingen in ambacht, handwerk en fabriek.

Naar aanleiding van dit besluit, en geheel in den geest daarvan, richtte het Bestuur zich 8 November 1888 met een uitvoerig adres tot den Minister van Binnenlandsche Zaken, het verzoek der Algemeene Vergadering van 11 September 1888 daarin overbrengende.

1889. Regeling van het auteursrecht op werken van beeldende Kunst.

Een bewijs hoe dringend noodzakelijk het is, dat ook de werken der bouwkunst door eene wet beschermd worden, is in 1887—1888 geleverd door het feit, dat te Woerden op last van den Gemeenteraad een Raadhuis werd gebouwd, dat eene bijna volmaakte nabootsing in spiegelbeeld is van het in 1887 te Noordwijk gebouwde Raadhuis; dit geschiedde zonder toestemming van den architekt-ontwerper van laatstgenoemd gebouw, en zonder hem daarvoor eenige vergoeding toe te kennen.

Na dit treffende feit, richtte het Bestuur der Maatschappij zich den 28sten Maart 1889 tot Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, met een verzoekschrift, waarin aangedrongen werd op het tot stand komen van een wet tot regeling van het auteursrecht op werken van beeldende kunst. Het Bestuur vond daartoe gereede aanleiding, daar bij Koninklijke boodschap N°. 1 van 7 October 1887 zulk een wetsontwerp aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal ter overweging was aangeboden, maar in hare zitting van 1887—1888 onafgedaan was gebleven. Dit ontwerp, geheel gelijkluidend met een vroeger in de zitting van de jaren 1884—1885 ingediend, verzocht het Bestuur den Minister wederom bij de Tweede Kamer in te dienen, met dien verstande evenwel, dat daarin, onder § 1 Art. 1 zouden worden opgenomen niet enkel bouwkundige teekeningen en modellen, maar ook „de werken der bouwkunst". Daarbij werd opgemerkt, dat indien men aanneemt, zooals gezegd wordt in de memorie van toelichting van de in 1884—1885

ingediende wet, dat bouwkundige teekeningen wel in de termen der wet vallen, daaruit moet voortvloeien, dat hetzelfde van toepassing behoort te zijn op nabootsing van gebouwen, aangezien toch de vervaardiging van bouwkundige teekeningen in den regel alleen ten doel heeft een gebouw daarnaar tot stand te brengen.

Dit adres, waarbij ter nadere beoordeeling dezer zaak waren overgelegd de Bouwkundige Weekbladen van 16 Februari, 23 Februari en 9 Maart 1889, waarin de handelingen van het Gemeentebestuur van Woerden in het licht worden gesteld, heeft niet de uitwerking gehad, die men er zich van had voorgesteld.

1889. Teekenonderwijs.

Den 15den Mei 1889 wendde de „Nederlandsche Vereeniging voor Teekenonderwijs" zich tot Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, met het dringend verzoek het teekenonderwijs te willen opnemen onder de verplichte leervakken der lagere school.

Het Bestuur der Maatschappij, zich vereenigende met den inhoud van het adres, waarin dit verzoek was vervat, spoorde den Minister in een schrijven van 1 Juni 1889 aan, een besluit te nemen in den zin als door de Vereeniging werd bedoeld, er daarbij tevens op wijzende, dat het reeds bij adres van 2 Februari 1886 zich aansloot bij een dergelijk verzoek van Directeuren der Maatschappij tot bevordering van Nijverheid.

1889. De Prix de Rome.

In de Algemeene Vergadering der Maatschappij, gehouden in September 1889 te 's Gravenhage, werd voor het eerst de Prix de Rome ter sprake gebracht, zijnde het jaargeld, bij de Wet van 26 Mei 1870 tot regeling van het onderwijs van Rijkswege in de beeldende kunsten in 't vooruitzicht gesteld, om te worden toegekend aan hen, die in de te houden wedstrijden aan de Rijks Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam den gouden eereprijs zijn waardig gekeurd en blijken hebben gegeven van groot talent en buitengewonen aanleg. Het Bestuur kon toen mededeelen, dat deze zaak juist kort geleden zijn aandacht had getrokken en alles verzameld werd wat daarop betrekking had.

Na onderzoek van deze stukken wendde het Bestuur zich op 18 November 1889 tot de Commissie van Toezicht op de Rijks Akademie, om hare aandacht te vestigen op wedstrijden in de schoone bouwkunst en het jaargeld daaraan verbonden, op dezelfde voorwaarden als aan beoefenaars van andere kunsten. De commissie antwoordde, dat zij eveneens overtuigd was van de wenschelijkheid dezer wedstrijden, en dat zij ook reeds in dien zin voorstellen aan Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken had gedaan, maar dat die samenhingen met een voorafgaande wijziging van het Koninklijk Besluit van 9 April 1873, waarvan de toepassing op de schoone bouwkunst bezwaren scheen op te leveren. Het Bestuur verzond daarom den 30sten November 1889 een adres aan Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarin ernstig verzocht werd een zoodanig besluit te nemen, dat de eerstvolgende wedstrijd zou worden uitgeschreven voor bouwkunstenaars, en dat de belangen van deze voor 't vervolg evenzeer zouden worden behartigd als die van de beoefenaars van andere kunstvakken. Het antwoord op dit schrijven luidde, dat een wedstrijd als bedoeld werd, nog nooit had plaats gehad, op grond van de bezwaren aan de regeling daarvan verbonden, en dat aan het verzoek niet kon worden voldaan, zoolang die bezwaren in verband met eene reorganisatie der Akademie niet waren opgeheven.

Op dit antwoord was het plicht terug te komen, maar het Bestuur oordeelde het beter daarmede te wachten, totdat een nieuwe Minister van Binnenlandsche Zaken zou zijn opgetreden, in de plaats van den heer Æ. Baron Mackay.

Overtuigd van het groote belang der zaak, richtte het Bestuur zich 4 Maart 1890 tot den nieuwen Minister, Jhr. de Savornin Lohman, met het beleefd verzoek te willen mededeelen, welke de bezwaren eener regeling van den wedstrijd aan de Akademie waren, waardoor het gedurende twintig jaren onmogelijk was geweest zulke wedstrijden te houden.

Met die onoverkomelijkheden in kennis gesteld wordende, vertrouwde het Bestuur allicht in de gelegenheid te zijn middelen voor te stellen om deze op te lossen. Toen op dit verzoek, tevens beleefd aanbod, na twee en een halve maand nog geen antwoord was ingekomen, richtte het Bestuur zich andermaal, 17 Mei 1890, tot Z. Exc. den Minister, met het dringend verzoek, om òf een proef te nemen met een wedstrijd, aangezien van de vermeende daaraan verbonden bezwaren nog nimmer iets had kunnen blijken, òf de moeielijkheden eindelijk op te lossen door herziening der wet, die sinds 1870 een jaargeld voorspiegelde aan bekwame jonge bouwkunstenaars.

Op dit verzoek ontving het Bestuur een schrijven van Z. Exc. den Minister, van 28 Mei 1890, in het kort de mededeeling bevattende, dat bij eene eventueele herziening van de bedoelde wet, op de bestaande bezwaren zooveel noodig zou kunnen gelet worden; zoodat ook het zeer beleefd bedoelde en geuitte aanbod van voorlichting met stilzwijgen werd voorbijgegaan.

Met dit al was intusschen verkregen, dat in de afdeelingsverslagen over de Staatsbegrooting van 1891 de vraag werd gesteld: „Waarom worden de beoefenaars der bouwkunst uitgesloten van de mededinging naar het verkrijgen van een jaargeld, na bekroning aan de Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam?" Daarop antwoordde in 't kort de Minister, dat het houden van prijskampen voor de bouwkunst was overwogen, doch wegens onderscheidene bezwaren nagelaten; dat, zal de wedstrijd uitkomsten kunnen leveren, geëvenredigd aan de daarvoor te maken onkosten, eene reorganisatie der Akademie zelve dan daaraan moet voorafgaan.

Ook hieruit bleek nog geen medewerking om de gewenschte wedstrijden te bevorderen.

1891. Verzekering van werklieden.

In de Algemeene Vergadering van 22 Mei 1890 verkreeg het Bestuur naar aanleiding van besprekingen over het verzekeren van werklieden de machtiging, om eene commissie te benoemen, met de opdracht dezé zaak, die aan de orde van den dag was, te onderzoeken. Het Bestuur noodigde de heeren J. D. P. Haalmeijer, F. H. van Malsen en J. C. Spakler Jr. uit, een antwoord te geven op de vraag: „Op welke wijze moet de verzekering voor werklieden gesloten worden?" Dit eischte studie en was niet gemakkelijk; het antwoord werd daarom verwacht vóór de vergadering der leden in Mei 1891.

Het rapport op de vraag werd tijdig ontvangen, en ter vergadering van 28 Mei 1891 besproken en aangenomen. Hoewel de rapporteurs aanvankelijk geneigd bleken te zijn de aannemers vrij te laten de risico zelven te dragen, oordeelden zij ten slotte, dat het verzekeren bij een Maatschappij ten genoege der directie meer aanbeveling verdiende. Hoewel zij dus den aannemer geen vrijheid willen laten, om ieder voor zich zelf zijn eigen risico te dragen, juichen zij het denkbeeld van eene solide onderlinge verzekeringmaatschappij van aannemers tegen invaliditeit en ongelukken ten zeerste toe, en geven de reden daarvan in hun rapport aan.

1891. Resultaten van het Ambachtsonderwijs.

In den zomer van 1891 werd te Haarlem eene tentoonstelling gehouden van het werk der leerlingen aan Nederlandsche Ambachtsscholen. Het Bestuur der Maatschappij, overtuigd van het nut der wenken, die konden voortvloeien uit een beoordeeling van de inzendingen, benoemde uit zijn midden eene commissie, om rapport over de inzendingen uit te brengen.

Deze commissie, bestaande uit de heeren F. H. van Malsen, C. Muysken, Th. G. Schill en C. T. J. Louis Rieber, voldeed aan die opdracht op 11 Augustus, en haar rapport werd aan de voornaamste ambachtsscholen hier te lande toegezonden.

1891. Restauratie der Vestibule in het Oude Raadhuis te 's Gravenhage.

Den 3den December 1888 werd het Bestuur der Maatschappij door Burgemeester en Wethouders van 's Gravenhage uitgenoodigd, om hen te willen voorlichten over de wijze, waarop de restauratie van de vestibule in het oude Raadhuis aldaar zou moeten plaats hebben. Aan dit verzoek werd voldaan door eene commissie uit het Bestuur, en later een schetsontwerp tot verduidelijking aan den Directeur der Gemeentewerken, op diens verzoek gezonden.

In Februari 1890 richtte de heer Victor de Stuers zich tot den Gemeenteraad met verzoek de uitvoering der werken op te schorten, totdat een oordeel zou zijn uitgesproken over de door hem geopperde bezwaren tegen de voorgestelde restauratie. Die bedenkingen waren neêrgelegd in een nota, welker bewoordingen grievend waren voor het Bestuur en de commissie. Toen daarop B. en W. een jaar later dit schrijven officieel ter kennis van het Bestuur brachten, werd het door de commissie punt voor punt weêrlegd, en deze verdediging op 9 April 1891 door het Bestuur aan B. en W. gezonden.

De restauratie zal thans geschieden in den geest als door de commissie uit het Bestuur werd voorgesteld.

1891. Diploma voor bouwkundige opzichters.

In 1890 werd door het Bestuur der Maatschappij o.a. de volgende vraag ter beantwoording aan de afdeelingen voorgelegd: Welke eischen van bekwaamheid mag men stellen aan een bouwkundig opzichter? Is de gelegenheid tot het opleiden van bouwkundige opzichters in Nederland voldoende te achten? De heer C. Muysken, rapporteur over de antwoorden op deze vraag, stelde een præ-advies, dat door de vergaderde leden op 28 Mei 1891 werd aangenomen; daarin had hij de redenen blootgelegd, waarom het overweging verdiende, dat de Maatschappij de noodige stappen zou doen om in een gebleken min gunstigen toestand verbetering te brengen door het uitreiken van een diploma, na afgelegd examen, en door het bevorderen van de middelen om de kundigheden te verkrijgen, die daarvoor zullen worden vereischt. De vergadering, zich vereenigende met het præ-advies, droeg aan het Bestuur op een programma van eischen en een advies omtrent de wijze om tot de kundigheden van opzichter te geraken, in de September-vergadering aan te bieden. Aan dien wensch werd voldaan, en in het „Bouwkundig Weekblad" van 12 September 1891 verscheen het programma van eischen, dat in de Algemeene Vergadering van 28 September, te 's Hertogenbosch gehouden, werd behandeld. Tengevolge daarvan werd door de Vergadering het programma in zijn geheel aangenomen, en aan de prudentie van het Bestuur die wijzigingen overgelaten, die een gevolg konden zijn van het gesprokene in de vergadering en van de opmerkingen, die overigens reeds waren gemaakt.

Met hen, die blijken hadden gegeven belang in de zaak te stellen, werd door het Bestuur gecorrespondeerd, en het definitief vastgestelde „Programma van eischen voor het examen tot het verkrijgen van het diploma van bouwkundig opzichter, ingesteld door de Maatschappij", feitelijk door het besluit der Algemeene Vergadering van 28 Mei 1891 aangenomen, werd in het „Bouwkundig Weekblad" van 19 December 1891 openbaar gemaakt. Daarbij werd bepaald, dat het eerste examen van dien aard zal plaats hebben in de maand Januari 1893.

1891. Bebouwing van het terrein achter het Rijks Museum te Amsterdam.

Achter het Rijks Museum te Amsterdam lag sinds vele jaren een vrij uitgestrekt aan de Gemeente toebehoorend bouwterrein braak. Eindelijk zou in den Gemeenteraad een plan van bebouwing, door Burgemeester en Wethouders voorgesteld, ter sprake komen; maar vóór de daartoe bestemde vergadering werden een aantal andere plannen, waaronder van leden van den Raad, ingediend.

Het Bestuur der Maatschappij nam van allen kennis, maar bleef de voorkeur geven aan het ontwerp van Burgemeester en Wethouders. In een uitgewerkte nota gaf zij hiervan kennis aan den Gemeenteraad, die echter geen afgerond plan aannam, maar tot de uitvoering van eenige werken besloot, welke zoowel volgens het plan der Gemeente als volgens dat van een paar der Gemeenteraadsleden in aanmerking kwamen.

1891. Herstelling van het Raadhuis te Bolsward.

In 1886 riepen Burgemeester en Wethouders van de Gemeente Bolsward de hulp in van het Bestuur der Maatschappij, om een advies te verkrijgen over de herstelling van hun Raadhuis, dat langzamerhand in een bedenkelijken staat van verval was geraakt. Gaarne voldeed het Bestuur aan dit verlangen. De Voorzitter der Maatschappij, de heer C. Muysken, en de Secretaris, vergewisten zich van den toestand, en brachten een uitvoerig rapport uit, daarin de middelen aangevende om de ontstane gebreken te herstellen.

Naar aanleiding van het onderzoek, dat den bijna deerniswaardigen toestand van het gebouw aan het licht had gesteld, wendde het Bestuur zich op 10 October 1887 tot Z. Exc. den Minister van Staat, Minister van Binnenlandsche Zaken, met het dringend verzoek zoodanige maatregelen te nemen, dat door het verleenen van een subsidie uit 's Rijks middelen, het behoud van dit monument verzekerd werd.

De Gemeente Bolsward deed insgelijks, en leverde op verzoek der Regeering in 1888 de volledige plannen voor het herstellingswerk bij haar in. Niettegenstaande herhaalde verzoeken van dezelfde zijde was echter in het laatst van 1891 nog geene medewerking door het Rijk in uitzicht gesteld. Daar inmiddels de toestand van het gebouw steeds dringender een krachtige voorziening eischte, wendde het Bestuur zich 9 October 1891 tot Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken, met het eerbiedig verzoek te willen bevorderen, dat zoo spoedig mogelijk met de onvermijdelijke herstelling een aanvang werd gemaakt, door het toekennen van een subsidie van het Rijk. De Gemeenteraad van Bolsward verzocht een zelfde medewerking in een adres aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedateerd 13 October 1891, en naar aanleiding daarvan vestigde het Bestuur der Maatschappij andermaal de aandacht der Kamer op dezelfde gewichtige zaak, in een adres van 28 November 1891, daarbij mededeeling doende van den inhoud van het laatste verzoek des Bestuurs aan den Minister.

Op de Staatsbegrooting voor 1892 kon evenwel geen post voor het gevraagde doel worden gebracht.

In de voorgaande aanteekeningen zijn slechts kortelijk de voornaamste handelingen van de Maatschappij en het Bestuur vermeld geworden.

Daarom behoort nog in herinnering te worden gebracht, dat het Bestuur talrijke malen, vooral in de laatste jaren, aan de uitnoodigingen voldeed, om adviezen te verstrekken over uitleg van steden, het uitschrijven van prijsvragen, het samenstellen van programma's daarvoor en het beoordeelen der prijs-ontwerpen. In dergelijke gevallen, stichting van openbare monumenten, scheidsrechterlijke uitspraken, enz. werd het Bestuur meermalen verzocht een zijner leden in de daarvoor aan te wijzen commissien te benoemen, of werd een Bestuurslid kennelijk als zoodanig uitgenoodigd het doel te willen helpen bevorderen.

De opsomming van de handelingen der Maatschappij en haar Bestuur moge den schijn van uitgebreidheid hebben, volmaakt is het beeld uiteraard nog geenszins.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouw H. M. DE KONINGIN-REGENTES.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT

DEEL XIII.

DEEL 39 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN.

AMSTERDAM.

DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON.

1893.

NATIONAAL CONGRES VOOR BOUWKUNST.

GEHOUDEN BIJ GELEGENHEID VAN DE VIERING

VAN HET

VIJFTIG-JARIG BESTAAN

DER

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

op 27 en 28 Mei 1892, te Amsterdam

VERSLAG DER WERKZAAMHEDEN

OPGEMAAKT DOOR DEN

Algemeen-Secretaris van het Congres

met medewerking van de Secretarissen der Sectiën.

GEDRUKT BIJ
DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON,
AMSTERDAM.
1893.

INHOUD.

Inleiding.

Bladzijde.

Inleidend woord . . . . . 1.
Programma van de feestviering ter herdenking van het vijftigjarig bestaan der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. . . . . 1.
Comité van Organisatie van het Congres . . . . . 2.
Circulaire, door het Comité van Organisatie verspreid. . . . . 3.
Leden van het Congres . . . . . 4.
Programma van het Congres. . . . . 5.
Aangekondigde voordrachten in de 1e Sectie . . . . . 5.
„ „ „ „ 2e „ *) . . . . . 6.
„ „ „ „ 3e „ . . . . . 7.
Opening van het Nationaal Congres voor Bouwkunst. . . . . 9.

Verslag van de vergaderingen der Sectiën.

Eerste Sectie: Kunst.

Openingsrede van den Voorzitter, Prof. E. Gugel . . . . . 10.
Het ideaal der Kunst, met betrekking tot de maatschappelijke orde, door Jhr. H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaer. . . . . 10.
Debat naar aanleiding van de voordracht van bovengenoemden spreker, waaraan deelnamen de heeren Prof. Dr. A. Pierson, Armand. P. Th. Sassen, en Jhr. H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaer . . . . . 14.
Het verband tusschen bouwkunst en kunstnijverheid, en de meest gewenschte betrekking tusschen hare wederzijdsche beoefenaars, door J. R. de Kruyff . . . . . 14.
Debat over de voordracht van bovengenoemden spreker, waaraan deelnamen den heeren Jhr. H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaer, C. Muysken, J. F. L. Frowein en J. R. de Kruyff . . . . . 18.
De artistieke eigendom, door G. E. V. L. van Zuylen . . . . . 19.
De invloed der ijzer-constructie op de hedendaagsche bouwkunst, door F. M. L. Kerkhoff . . . 22.
Is het schoone in de kunst ideaal of reëel, subjectief of objectief? door H. P. Berlage Nz. . . . 25.
De heraldiek in de Nederlandsche bouwkunst, door A. A. Vorsterman van Oyen . . . . . 29.
Debat naar aanleiding van de voordracht van bovengenoemden spreker, waaraan deelnamen de heeren J. H. Leliman, en A. A. Vorsterman van Oyen. . . . . 30.
Het uitschrijven van prijsvragen door openbare besturen, door Jurriaan Kok. . . . . 31.
Debat over de voordracht van den vorigen spreker, waaraan deelnamen de heeren J. F. L. Frowein, D. E. C. Knuttel, J. J. van Nieukerken, H. W. Veth, E. G. A. Fol en Jurriaan Kok. 32.
Sluiting van de vergaderingen der Sectie . . . . . 35.

*) VERBETERING. Twee der conclusiën van den heer J. W. C. Tellegen, naar aanleiding van zijne voordracht in de 2e Sectie, op Vrijdag 27 Mei, zijn in de aangekondigde voordrachten op bladzijde 6 niet opgenomen.
Na regel 3 van boven, in de 2e kolom van bladzijde 6, moet volgen:

3. Het proefstation moet gevestigd worden te Delft en verbonden aan de Polytechnische School. Het moet mede dienstbaar gemaakt worden aan de opleiding van artillerie- en genie-officieren, en van opzichters.
4. De inkomsten van het proefstation moeten gestort worden in 's Rijks kas.

Tweede Sectie: Constructie.

Openingsrede van den Voorzitter, Dr. P. J. H. Cuypers. . . . . 33.
Het resultaat en het nut van het onderzoek van bouwmaterialen, door N. M. Koning . . . . . 35.
Keuring van bouwmaterialen in verband met het onderwijs aan de Polytechnische School, door J. W. C. Tellegen *). . . . . 37.
Bespreking der conclusiën van de beide laatstgenoemde sprekers, waaraan deelnamen de heeren M. Sijmons, D. E. C. Knuttel, G. A. Scholten, A. A. Bekaar, A. Keurenaer, W. J. de Groot, H. J. Wolter, B. Schelling Azn., N. M. Koning en J. W. C. Tellegen . . . . . 38.
Over ijzerconstructiën, door Jos. Th. J. Cuypers . . . . . 40.
Discussie over de conclusiën van bovengenoemden spreker, door den heer B. Schelling Azn. . . . 44.
Over centrale verwarming, door M. Sijmons . . . . . 44.
Het onderwijs in de hygiëne aan architekten, door D. E. C. Knuttel. . . . . 48.
De toepassing der hygiëne bij den bouw van goedkoope woonhuizen, door G. E. V. L. van Zuylen. 51
Debat over de inleiding van bovengenoemden spreker, waaraan deelnamen de heeren A. A. Bekaar, D. E. C. Knuttel, Dr. P. J. H. Cuypers, F. W. Westerouen van Meeteren, J. H. Leliman, H. J. Wolter, en G. E. V. L. van Zuylen. . . . . 55.
De belangrijkheid van kleine onderdeelen van het woonhuis, met het oog op de hygiëne, door J. F. Klinkhamer . . . . . 57.
Debat over de inleiding van bovengenoemden spreker, waaraan deelnamen de heeren J. H. Leliman, C. Huygen, G. E. V. L. van Zuylen, Dr. P. J. H. Cuypers, D. E. C. Knuttel, en J. F. Klinkhamer . . . . . 59.
Over de wijze van het geven van onderwijs in de constructie der onderdeelen van gebouwen, bij classicaal onderwijs, door G. J. Morre. (Bijlage.) . . . . . 59.

Derde Sectie: Sociale Vraagpunten.

Wat kan in het belang van den arbeider gedaan worden tot bevordering van goede woningen? door Dr. E. Wintgens. . . . . 63.
Wettelijke bepalingen tot het opruimen van oude en niet aan de maatschappelijke eischen voldoende woningen, door G. E. V. L. van Zuylen. . . . . 67.
Debat over de conclusiën van de twee laatstgenoemde sprekers, waaraan deelnamen de heeren B. H. Heldt, J. W. Smit, G. van Duivenbode, B. Noppen, Dr. E. Wintgens en G. E. V. L. van Zuylen . . . . . 72.
De wenschelijkheid eener wettelijke bepaling omtrent den duur van den arbeidsdag, door P. Smitt. 73.
Debat over de conclusie, door den spreker gesteld naar aanleiding zijner voordracht, waaraan deelnamen de heeren Armand P. Th. Sassen, J. H. de Groot, Dr. E. Wintgens, J. van Veen Szn., Mr. M. W. F. Treub, W. C. J. Passtoors, B. Noppen, F. H. van Malsen, C. H. Kouw, J. W. Smit, Prof. Dr. B. H. Pekelharing, J. F. W. Conrad, B. H. Heldt, H. A. van Beuningen en P. Smitt . . . . . 75.
Het opnemen van bepalingen omtrent arbeidsduur en loon in bestekken, door Mr. M. W. F. Treub 76.
Verslag der verdediging van den heer J. W. C. Tellegen, van de door hem gestelde conclusiën, over het geven van voorschriften in bestekken betreffende den arbeidstijd en het uit te keeren loon . . . . . 82.
Debat over de conclusiën enz., van de drie laatstgenoemde sprekers, waaraan deelnamen de heeren Prof. Dr. B. H. Pekelharing, B. H. Heldt, Mr. A. J. Cohen Stuart, W. C. Metzelaar, R. P. J. Tutein Nolthenius, F. H. van Malsen, G. van Duivenbode, J. de Haan, J. F. W. Conrad, B. Noppen, C. Muysken, J. H. de Groot, P. Smitt, Mr. F. W. M. Treub, en J. W. C. Tellegen . . . . . 84.

*) Zie de voetnoot op de vorige bladzijde.

Verslag van de Algemeene Vergadering.

Inleidende Mededeelingen . . . . . 90.

Voordrachten.

In hoeverre kan de Politieverordening zorgen, dat er niet alleen goed, maar ook schoon worde gebouwd? door Mr. H. Verkouteren . . . . . 90.
Overheidsplicht en gezondheidstoestanden in steden, door J. W. C. Tellegen . . . . . 93.
Arbeidsraden. Scheidsgerechten, door F. H. van Malsen. . . . . 100.
De bouwkunst en de bouwmeesters van de XIXe eeuw, door C. Muysken . . . . . 101.

Toespraken, naar aanleiding van het gehouden Congres, door de heeren B. H. Heldt, J. H. Leliman en J. F. W. Conrad . . . . . 109.
Sluiting van het Natioaal Congres voor Bouwkunst, door den heer C. Muysken . . . . . 111.

Bijlage.

Verslag van de Feestrede, ter herdenking van het Vijftigjarig bestaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst uitgesproken door Prof. Dr. A. Pierson . . . . . 112.

INLEIDING.

Aan het verslag der werkzaamheden behoort een kort woord vooraf te gaan over het tot stand komen van het eerste Nationaal Congres voor Bouwkunst hier te lande.

In eene bestuursvergadering, gehouden den 12en Maart 1891, werd door den Voorzitter der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, den heer C. Muysken, in herinnering gebracht, dat de Maatschappij in het jaar 1892 haar 50ste levensjaar zou voltooien.

Dit feit moende het Bestuur op eenigszins luisterrijke wijze te moeten herdenken, en het besloot dit voornemen voorloopig te bespreken met de afgevaardigden der afdeelingen van de Maatschappij, die volgens de bepalingen der wet in April met het Bestuur moesten vergaderen.

In deze vergadering, op 9 April 1891 gehouden, werd het plan van het Bestuur met ingenomenheid begroet, en besloten, dat in de algemeene vergadering der leden, in Mei 1891 te houden, een afgerond voorstel omtrent de feestviering moest worden ter tafel gebracht.

Het Bestuur wendde zich na dit besluit tot de afdeelingen, om te onderzoeken of deze evenveel sympathie voor de feestelijke herdenking van het 50-jarig bestaan der Maatschappij koesterden, als waarvan hare afgevaardigden en het Bestuur reeds hadden blijk gegeven; het verzocht hen tevens te willen melden, of zij zich reeds eenig denkbeeld hadden gevormd omtrent de wijze van feestviering.

Uit de ontvangen antwoorden bleek groote instemming met het plan van een waardig feest, en uit de daarbij gevoegde uiteenloopende voorstellen werd een keuze gedaan, die in een algemeene vergadering aan de leden zou worden voorgelegd.

Het Bestuur stelde in de algemeene vergadering van 28 Mei 1891 voor, het feest te vieren met: 1° een nationaal congres voor bouwkunst; 2° de uitgaaf van een gedenkschrift, bevattende de geschiedenis der Maatschappij van 1842 tot 1892; 3° het uitschrijven van een eere-prijsvraag, 4° een gemeenschappelijken maaltijd, en 5° een feestavond na dien maaltijd. Bovendien werd een uitgaaf met platen naar bouwwerken uit den laatsten tijd, door leden der Maatschappij uitgevoerd, in overweging genomen. Dit programma mocht de instemming der leden verwerven en werd dan ook met algemeene stemmen door hen aangenomen.

Terstond na dit besluit werd door het Bestuur eene feestcommissie benoemd, bestaande behalve uit de Bestuursleden, uit afgevaardigden van de afdeelingen, die zich constitueerde als volgt:

C. MUYSKEN, *Voorzitter*, Voorzitter der Maatschappij.
J. R. DE KEUVFF, *Vice-Voorzitter*, Vice-Voorzitter der Maatschappij.
J. F. KLINKHAMER, *Penningmeester*, Penningmeester der Maatschappij.
TH. G. SCHILL, Bestuurslid der Maatschappij.
A. A. BEKAAR, Bestuurslid der Maatschappij, allen te *Amsterdam*.
F. H. VAN MALSEN, Bestuurslid der Maatschappij, *'s Gravenhage*.
F. DU RIEU Fzn., Afgevaardigde der afdeeling *'s Gravenhage*.
P. KLEIWEG DVSERINCK, Afgevaardigde der afdeeling *Haarlem*.
H. H. KRAMER, Afgevaardigde der afdeeling *Leeuwarden*.
D. E. C. KNUTTEL, Bestuurslid der Maatschappij, *Leiden*.
W. C. MULDER, Afgevaardigde der afdeeling *Leiden*.
J. VERHEUL Dzn., Bestuurslid der Maatschappij, *Rotterdam*.
I. H. J. VAN LUNTEREN, Bestuurslid der Maatschappij, *Utrecht*.
P. VAN DER WEIDEN, Afgevaardigde der afdeeling *Utrecht*.
J. C. SPAKLER Jr. *Enkhuizen*, Afgevaardigde der afdeeling *Amsterdam*.
C. T. J. LOUIS RIEBER, *Secretaris*, Algemeen Secretaris der Maatsch.

Het programma voor de volledige feestviering, door deze commissie verder uitgewerkt en vastgesteld, bevatte, behalve de bepalingen omtrent het Congres, die in dit „Verslag" harer werkzaamheden zijn opgenomen, in het kort nog de volgende onderdeelen:

EERE-PRIJSVRAAG.

Ter herdenking van haar vijftig-jarig bestaan is door de Maatschappij uitgeschreven een algemeene nationale Eere-prijsvraag voor het ontwerp van een VORSTELIJK VERBLIJF in de nabijheid eener groote stad, waarvoor door de feestcommissie de volgende prijzen ter beschikking zijn gesteld:

Ie Prijs, de Verguld Zilveren Medaille en het Getuigschrift der Maatschappij, en *f* 300.

IIe Prijs, de Zilveren Medaille en het Getuigschrift der Maatschappij, en *f* 150.

IIIe Prijs, de Bronzen Medaille en het Getuigschrift der Maatschappij.

De ingekomen antwoorden zullen beoordeeld worden door eene jury, bestaande uit de heeren:

A. N. GODEFROY, Oud-Voorzitter en Eere-Lid der Maatschappij.
J. H. LELIMAN, Oud-Voorzitter en Eere-Lid der Maatschappij.
Dr. P. J. H. CUYPERS, Oud-Voorzitter der Maatschappij.
A. W. VAN DAM, Eere-Lid der Maatschappij.
Prof. E. GUGEL, Eere-Lid der Maatschappij.
C. MUYSKEN, Voorzitter der Maatschappij.
J. F. KLINKHAMER, Lid van het Bestuur der Maatschappij.

TENTOONSTELLING VAN BOUWKUNST.

Gedurende de feestdagen zal in het Maatschappelijk Gebouw eene Tentoonstelling van Bouwkunst worden gehouden, omvattende:

Ontwerpen van uitgevoerde en onuitgevoerde bouwwerken, afbeeldingen van oude gebouwen, en studiën en schetsen op het gebied der beeldende kunsten;

de antwoorden, ingekomen op de Eere-prijsvraag voor een Vorstelijk Verblijf;

de antwoorden, ingekomen op de prijsvragen, door de Maatschappij uitgeschreven in 1891.

GEDENKSCHRIFT.

Bij gelegenheid van de feestviering zal verschijnen een Gedenkschrift, getiteld: DE MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST, 1842—1892. Dit werk omvat de geschiedenis der Maatschappij gedurende het tijdperk van haar bestaan.

BOUWWERKEN UITGEVOERD DOOR LEDEN DER MAATSCHAPPIJ.

Bij gelegenheid van de feestviering zal verschijnen een plaatwerk, met 42 groot folio platen, in lichtdruk, naar uitgevoerde bouwwerken van Leden der Maatschappij.

Deze 42 platen, in portefeuille, worden voor de Leden der Maatschappij verkrijgbaar gesteld voor *f* 7.— op dun papier, voor *f* 10.— op zwaar papier; dergelijke exemplaren worden aan niet-leden der Maatschappij geleverd voor *f* 12.— op dun papier, voor *f* 15.— op zwaar papier

---

Op uitnoodiging van het Bestuur der Maatschappij stelde zich het volgende

COMITÉ VAN ORGANISATIE.

aan het hoofd van het Congres.

Eere-Voorzitter.

Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet, Minister van Binnenlandsche Zaken.

Eere-Leden.

C. Lely, Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid.

Mr. S. A. Vening Meinesz, Burgemeester van Amsterdam.

L. Serrurier, Wethouder van Publieke Werken van Amsterdam.

Prof. Dr. A. Pierson, Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam.

J. F. W. Conrad, Oud-Hoofdinspecteur van den Waterstaat, Voorzitter van den Raad van Bestuur van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs.

A. J. Voorduin, Kolonel-Ingenieur, Commandant in het tweede Genie-Commandement te Amsterdam.

Voorzitter.

C. Muysken, Architekt-Ingenieur, Voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, te Amsterdam.

Onder-Voorzitters.

Prof. E. Gugel, Hoogleeraar aan de Polytechnische School, te Delft.

Dr. P. J. H. Cuypers, Architekt der Rijks-Museumgebouwen, te Amsterdam.

Prof. Dr. B. H. Pekelharing, Hoogleeraar aan de Polytechnische School, te Delft.

Algemeen Secretaris.

C. T. J. Louis Rieber, Bouwkundig Ingenieur, Secretaris van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, te Amsterdam.

Penningmeester.

J. F. Klinkhamer, Bouwkundig Ingenieur, te Amsterd.

Leden.

A. A. Bekaar, Ingenieur van den Waterstaat, te Amsterdam.

H. P. Berlage Nz., Architekt, te Amsterdam.

Joseph Th. J. Cuypers, Civiel- en Bouwkundig Ingenieur, te Amsterdam.

Henri Evers, Architekt, Hoofdleeraar aan de Akademie voor Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen, te Rotterdam.

D. E. C. Knuttel, Civiel- en Bouwkundig Ingenieur, Gemeente Architekt, te Leiden.

H. H. Kramer, Architekt, te Leeuwarden.

J. R. de Kruyff, Architekt, Directeur der Rijks School voor Kunstnijverheid, te Amsterdam.

F. H. van Malsen, Industrieel, te 's Gravenhage.

J. J. van Nieukerken, Architekt, te 's Gravenhage.

F. J. Nieuwenhuis, Architekt, Directeur der Gemeentewerken, te Utrecht.

R. P. J. Tutein Nolthenius, Ingenieur van den Waterstaat, te 's Hertogenbosch.

P. du Rieu Fzn., Bouwkundig Ingenieur, te 's Gravenhage.

Mr. A. J. Cohen Stuart, Civiel-Ingenieur, Advocaat en Procureur, te Amsterdam.

P. van der Weiden, Technisch Ambtenaar bij de Staats Spoorwegen, te Utrecht.

Door het Comité van Organisatie werd de onderstaande circulaire verspreid, in Februari 1892.

Het Comité van Organisatie heeft de eer ter Uwer kennis te brengen, dat op 27 en 28 Mei 1892 te Amsterdam een Nederlandsch Congres van Bouwkunst zal worden gehouden, bij gelegenheid van de herdenking van het 50-jarig bestaan der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

Het Congres zal op 27 Mei, des morgens ten 11 uur, in het Gebouw Maison Stroucken, Marnixstraat te Amsterdam, een aanvang nemen; des namiddags van dien dag, en des voormiddags van den volgenden dag, 28 Mei, zullen sectie-vergaderingen worden gehouden. Het Congres zal besloten worden met eene Algemeene Vergadering, des namiddags 28 Mei.

Er zullen zijn drie sectiën:

1°. eene, waar onderwerpen, op kunst betrekking hebbende, behandeld zullen worden, als: de invloed van de samenleving op de ontwikkeling van de bouwkunst, het artistieke eigendom, de instandhouding van monumenten, het verband tusschen bouwkunst en kunstnijverheid, het ideale en het reëele in de kunst, enz.

2°. een, waar onderwerpen van constructieven aard besproken zullen worden, als de hygiënische inrichting der woonhuizen, het onderzoek van bouwmaterialen, de invloed der ijzerconstructie op de hedendaagsche bouwkunst, onderwijs in hygiëne voor architekten, enz.

3°. eene, aan sociale vraagpunten gewijd, als bijv. de door wettelijke bepalingen bevorderde opruiming van oude woningen, scheidsgerechten bij geschillen in de praktijk van architekten en ingenieurs, verzekering van werklieden tegen ongevallen, de onteigeningswet, enz.

Ten einde de vele onderwerpen van verschillend standpunt te kunnen beoordeelen, mag bij de gedachtenwisseling in de sectiën niemand ontbreken, die eenig belang heeft bij die onderwerpen, of daarin belang stelt. Noch architekt, noch ingenieur, noch de man die naar verbetering van sociale toestanden langs wettigen weg streeft, noch de bestuurder van vak- of kunstvereeniging mag afwezig blijven.

Ieder der sprekers, daartoe door het Comité toegelaten of uitgenoodigd, is bevoegd om het debat over een onderwerp in te leiden. De conclusiën moeten vóór de opening van het Congres aan de leden bekend gemaakt worden.

Ieder inleider van een onderwerp in eene sectie zal gedurende twintig minuten het woord kunnen voeren; zij die na hem over hetzelfde onderwerp debat voeren, hoogstens tien minuten.

Op de algemeene vergadering zullen de conclusiën der voordrachten, die in de sectiën zijn aangenomen, worden voorgelezen. Er zullen daarin voordrachten worden gehouden, waarover geen debat is toegelaten.

De contributie voor het lidmaatschap van het Congres bedraagt *f* 5.—, waarvoor men de gedrukte verslagen van het Congres ontvangt.

De Gewone-, Buitengewone- en Kunstlievende Leden der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst hebben vrijen toegang tot het Congres, en ontvangen het gedrukte verslag kosteloos.

Het Comité zal pogingen aanwenden, om vermindering van vracht op de spoorwegen voor de leden te bedingen.

Wij hebben de eer U tot deelneming aan het Congres uit te noodigen; ten bewijze dat U als lid van het Congres toetreedt, verzoeken wij U aan het bureau van den Algemeenen Secretaris van het Congres, den heer C. T. J. Louis Rieber, Marnixstraat 402, te Amsterdam, bijgaand biljet vóór 1 Maart ingevuld toe te zenden; over Uwe contributie wordt per quitantie beschikt.

Indien het Uw voornemen is, om over een onderwerp, tot een der drie sectiën behoorende, te spreken, zal het Comité dit zeer gaarne ten spoedigste vernemen, ten einde daarmede rekening te houden bij het verdeelen der werkzaamheden.

LEDEN VAN HET CONGRES:

De Leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

Société Centrale d'Architecture de Belgique, Afgevaardigde Franz de Vestel. Brussel.
Genootschap Architectura et Amicitia,
Afgevaardigde C. W. Nijhoff . . Amsterdam.
G. van Arkel . . . . . Amsterdam.
Maatschappij Arti et Amicitiæ,
Afgevaardigde J. van Looy . . . . Amsterdam.
Vereeniging Arti et Industriæ,
2 Afgevaardigden . . . . . 's Gravenhage.
J. J. Siepman van den Berg . . . . Amsterdam.
Jhr. W. H. Teding van Berkhout . . 's Gravenhage.
H. A. van Beuningen . . . . . Utrecht.
J. L. Bienfait . . . . . Amsterdam.
G. M. Boissevain . . . . . Amsterdam.
A. J. Buis. . . . . Utrecht.
P. ten Cate . . . . . Amsterdam.
A. de Ceva . . . . . Amsterdam.
Timmer-gezellen Vereeniging „Concordia Inter Nos".
Afgevaardigde J. van Veen Szn. . Amsterdam.
J. T. Cremer . . . . . 's Gravenhage.
A. J. Derkinderen . . . . . Amsterdam.
G. van Diesen. . . . . 's Gravenhage.
Timmerlieden Vereeniging „Door eendracht, verbetering".
Afgevaardigden B. Noppen en G. van Duivenbode . . . . . Amsterdam.
D. Drost. . . . . Amsterdam.
C. A. A. Dudok de Wit . . . . . Amsterdam.
P. van Eeghen . . . . . Amsterdam.
Mr. C. A. Elias. . . . . Amsterdam.
J. M. Elias . . . . . Amsterdam.
J. M. Erdmansdörfer. . . . . Nieuwer-Amstel.
Jhr. F. J. J. van Eijsinga . . . . . Leeuwarden.
H. Gerlings . . . . . Amsterdam.
Mr. J. G. Gleichman. . . . . 's Gravenhage.
J. Groenendaal Jr. . . . . Gorinchem.
W. G. Grothe. . . . . Weesp.
J. C. van Hattum . . . . . Sliedrecht.
Mr. W. Heineken. . . . . Amsterdam.
J. F. Helmers. . . . . Beverwijk.
J. Hengeveld Jzn. . . . . Delft.
P. C. J. Hennequin . . . . . Aardenburg.
J. C. Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl. Haarlem.
L. C. van Houten . . . . . Weesp.
Bart van Hove . . . . . Amsterdam
A. Huet . . . . . Delft.
Kon. Instituut van Ingenieurs. . . . . 's Gravenhage.
F. B. 's Jacob. . . . . Rotterdam.
J. J. 's Jacob . . . . . Amsterdam.
M. de Jong . . . . . Hoorn.
M. J. Joosten. . . . . Maastricht.
P. C. Kool . . . . . Haarlem.
H. C. Koster Jr. . . . . Utrecht.
Joh. Krap . . . . . 's Gravenhage.
J. D. Landré . . . . . Amsterdam.
W. F. Leemans. . . . . 's Gravenhage.
W. van Leeuwen . . . . . Hellevoetsluis.
Fr. van de Loo Sr . . . . . Dieren.
W. de Man . . . . . Delft.
J. Massink Gz. . . . . Maastricht.
J. M. Marijnen . . . . . Breda.
W. Etsing Mulder . . . . . Amsterdam.
Mejuffr. M. Muysken . . . . . Amsterdam.
J. H. Neiszen. . . . . Rotterdam.
Jhr. H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaer. Amsterdam.
Dr. G. C. Nijhoff. . . . . Amsterdam.
Fr. D. O. Obreen . . . . . Amsterdam.
A. A. Vorsterman van Oijen . . . . 's Gravenhage.
Afdeeling Amsterdam van het Ned. Werklieden-Verbond „Patrimonium".
Afgevaardigde D. Sizoo . . . Amsterdam.
P. Peereboom. . . . . Bolsward.
Jhr. O. von Pelser Berensberg . . . Kerkrade.
Dr. J. D. van der Plaats . . . . Utrecht.
A. E. Rahusen . . . . . Delft
J. J. Reesse. . . . . Amsterdam.
J. A. Roest van Limburg . . . . Rotterdam.
Mr. N. de Roever . . . . . Amsterdam.
A. Salm . . . . . Amsterdam.
Armand P. Th. Sassen . . . . . Amsterdam.
J. W. F. Scheffer Jr. . . . . Weesp.
C. W. R. Scholten Jr. . . . . Amsterdam.
A. J. Schouten . . . . . Utrecht.
U. baron Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg . . . . . Utrecht.
Jhr. C. C. Th. Six . . . . . Amsterdam.
Dr. R. Sissingh. . . . . Delft.
P. Smitt. . . . . Amsterdam.
H. van der Masch Spakler . . . Amsterdam.
Aug. de Steenhuijsen . . . . . Amsterdam.
Nebbens Sterling . . . . . Kwadijk.
Jhr. Mr. C. J. den Tex. . . . . Amsterdam.
Mr. M. W. F. Treub . . . . . Amsterdam.
G. D. Uhlenbroek . . . . . Amsterdam.
G. Vas Visser. . . . . Amsterdam.
Mr. H. Verkouteren . . . . . Amsterdam.
Arij Vermaas Wz. . . . . Delft.
Ned. R. K. Volksbond, Afdeeling Amsterdam. Afgevaardigden W. C. J. Passtoors en J. W. Smit. . . . . Amsterdam.
Leendert van der Weiden . . . . . Krimpen a/d. Lek.
Mr. R. van de Werk . . . . . Amsterdam.
Algem. Ned. Werklieden Verbond, Afgevaardigden B. H. Heldt en C. H. Kouw. . . . . Leiden. 's Gravenhage.
A. C. Wertheim . . . . . Amsterdam.
H. Wertheim . . . . . Amsterdam.
Dr. E. Wintgens . . . . . Maastricht.
H. A. van IJsselsteijn . . . . . Rotterdam.

PROGRAMMA VAN HET CONGRES.

Vrijdag 27 Mei 1892.

Des morgens 11 uur, in het „Maison Stroucken," Marnixstraat n°. 400.

Opening van de feestviering door den Voorzitter, den heer C. Muysken.

Opening van het Congres, door den Ere-Voorzitter, Z.Exc. Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet, Minister van Binnenlandsche Zaken.

Feestrede, ter herdenking van het 50-jarig bestaan der MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST, uit te spreken door Prof. Dr. A. Pierson, Hoogleeraar aan de Universiteit te Amsterdam.

De Leden van de Maatschappij en die van het Congres hebben ieder met één Dame vrijen toegang.

Sectievergaderingen, des namiddags ten 2 uur.

Sectie I, **KUNST,** in het Maatschappelijk Gebouw, Marnixstraat 402.

Sectie II, **CONSTRUCTIE,** in het Maison Stroucken, Marnixstraat 400.

Sectie III, **SOCIALE VRAAGPUNTEN,** in het „Maison Stroucken", Marnixstraat 400.

Ten 6 uur, gemeenschappelijke maaltijd van de leden van het Congres.

Zaterdag 28 Mei 1892.

Sectievergaderingen, des morgens ten 10 uur in de lokalen als boven.

Algemeene vergadering van het Congres, in het „Maison Stroucken", des namiddags ten 11 uur.

Verslag van het in Secties behandelde.

Voordrachten van de heeren:

C. Muysken, „De bouwkunst en de bouwmeesters van de 19e eeuw."

J. W. C. Tellegen, „Overheidsplicht en gezondheidstoestanden in steden."

F. H. van Malsen, „Arbeidsraden, scheidsgerechten."

Van 4 tot 5½ uur, gemeenschappelijk bezoek aan de ***Tentoonstelling van Bouwkunst,*** en aan de in het Paleis voor Volksvlijt te houden ***Tentoonstelling van Werkstukken,*** ingezonden in den Wedstrijd voor Handwerkslieden en Leerlingen uit Amsterdam en omliggende Gemeenten.

Des avonds ten 6 uur, Gemeenschappelijke maaltijd van de Leden der Maatschappij, in het „Maison Stroucken". Leden van het Congres kunnen door leden der Maatschappij geïntroduceerd worden.

Des avonds ten 9 uur, **Feestavond,** aangeboden aan de Leden der Maatschappij in het „Maison Stroucken".

De Leden van het Congres kunnen door leden der Maatschappij op dezen **Feestavond** geïntroduceerd worden. Kaarten daartoe zullen bij het Bestuur der Maatschappij verkrijgbaar worden gesteld.

Uitsluitend voor de Leden der Maatschappij en van het Congres, die op den dag vóór het Congres, des Donderdags 26 Mei, reeds te Amsterdam vertoeven, heeft de heer Krasnapolsky, Warmoesstraat, de bovenzaal beschikbaar gesteld, des avonds van 8 tot 1 uur.

Ie Sectie: KUNST.

Vergaderlokaal: Gebouw der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

BUREAU:

De Heeren: Prof. E. Gugel, *Voorzitter.*
J. R. De Kruyff, *Onder-Voorzitter.*
F. J. Nieuwenhuis, „ „
H. P. Berlage Nzn., *Secretaris.*
Henri Evers, „
J. J. van Nieukerken, „

Aangekondigde voordrachten:

Vrijdag 27 Mei.

De Heeren: Jhr. H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaer: „Het ideaal der kunst, met betrekking tot de maatschappelijke orde".

J. R. de Kruyff: „Het verband tusschen bouwkunst en kunstnijverheid, en de meest gewenschte betrekking tusschen hare wederzijdsche beoefenaars".

Conclusiën:

1. De bouwmeester van een woning zij tevens de raadgever bij hare volledige inrichting tot een gezellig verblijf, maar is geenszins de man om al het huisraad te détailleeren.

Het meubelen-in-stijl, tot in bijzonderheden overgelaten aan den teekenaar-architekt, is niet bevorderlijk aan de gezonde ontwikkeling van het kunstambacht.

2. Het niet in-stijl-meubelen, mits onder beschaafde leiding, kan toch een harmonisch geheel vormen.

Maar in een toestand van overgang waarin bouw- en versieringskunst verkeeren, is het advies van den bouwmeester een waarborg, die tegen grove afdwaling behoedt.

F. M. L. Kekkhoff: „De invloed der ijzer-constructie op de hedendaagsche bouwkunst."

G. E. V. L. van Zuylen: „De artistieke eigendom."

Conclusie:

Evenzeer als aan een octrooiwet, bestaat er in ons land ook behoefte aan eene wet tot bescherming van den artistieken eigendom.

Het verdient aanbeveling voor allen, die in deze zaak belangstellen, om zich aan te sluiten bij hen, die eene internationale bescherming, ook van den artistieken eigendom, op het oog hebben.

Zaterdag 28 Mei.

H. P. Berlage Nz.: „Is het schoone in de kunst ideaal of reëel, subjectief of objectief?"

Conclusie:

Het schoone in de kunst is subjectief.

A. A. Vorsterman van Oyen: „De heraldiek in de Nederlandsche bouwkunst."

Conclusie:

Het is wenschelijk, dat bij het aanbrengen van wapens in de bouwkunst, meer naar zuivere heraldieke modellen gewerkt worde.

Jurriaan Kok: „Het uitschrijven van prijsvragen door openbare besturen."

Conclusie:

In het belang van de ontwikkeling der kunst is het een dringende eisch des tijds, dat voor de uitvoering van belangrijke bouwwerken door den Staat, de Provincie of Gemeentebesturen, openbare of besloten wedstrijden worden uitgeschreven.

IIe Sectie: CONSTRUCTIE.

Vergaderzaal: „Maison Stroucken" (kleine zaal).

BUREAU:

De Heeren:	Dr. P. J. H. Cuypers,	*Voorzitter.*
	A. A. Bekaar,	*Onder-Voorzitter.*
	D. E. C. Knuttel,	„ „
	H. H. Kramer,	*Secretaris.*
	P. van der Weiden,	„

Aangekondigde voordrachten:

Vrijdag 27 Mei.

De Heeren: N. M. Koning: „De Resultaten en het nut van het onderzoek van bouwmaterialen."

Conclusiën:

1. Het onderzoek van bouwmaterialen is noodzakelijk en het werken met onderzocht materiaal mogelijk, zelfs bij kleinere werken.

2. Het onderzoek kan alleen afdoende geschieden door daarmede vertrouwde personen en met volledige hulpmiddelen.

3. In de meeste gevallen kan daarom alleen op daarvoor goed ingerichte proefstations de keuring afdoende geschieden.

4. Contrôle-proeven kunnen in sommige gevallen op de bouwwerken genomen worden.

5. Het resultaat van het algemeen worden van het onderzoek van bouwmaterialen is, dat de inférieure kwaliteiten minder zullen worden aangeboden en de zekerheid van bouwconstructies meer gewaarborgd is.

J. W. C. Tellegen: „Keuring van bouwmaterialen in verband met het onderwijs aan de Polytechnische School".

Conclusiën:

1. De Staat dient een proefstation voor bouwmaterialen op te richten en in stand te houden.

2. Het proefstation dient de proefnemingen te verrichten, benoodigd voor de uitvoering van Rijkswerken en de leveringen aan het Rijk. Voorts dient het zich te belasten met het verrichten van onderzoekingen ten behoeve van andere besturen en particulieren.

Joseph Th. J. Cuypers: „Een algemeen woord over constructie in de bouwkunst."

Conclusiën:

1. Het is wenschelijk de grondbeginselen van ijzerconstructies, in eenvoudige termen geformuleerd, te verspreiden onder alle bouwkundigen, en vooral te brengen onder het bereik van opzichters, die niet in de gelegenheid zijn geweest een uitgebreid onderwijs te volgen.

2. De studie der ijzerconstructies moet een gunstige terugwerking oefenen op het goede inzicht in samenstellingen van hout en van steen.

3. Samengestelde ijzerconstructies mogen alleen tot steun dienen van zeer veerkrachtige bouwdeelen.

4. Cement-ijzer (systeem Monier) biedt niet alleen als wand en zolder gebezigd, maar ook als dragend bouwdeel groote voordeelen aan.

M. Simons: „Stoomverwarming — in het algemeen die door middel van lage druk — verdient behoudens in grootere vrijstaande gebouwen, zooals voornamelijk kerkgebouwen, de voorkeur boven elk ander stelsel".

Conclusiën:

Het is aanbevelenswaardig de stoomkachels zooveel mogelijk in de te verwarmen ruimten te plaatsen.

De verwarming mag niet door uitstraling, maar door buitenlucht, welke langs stoomkachels strijkt, worden verkregen.

Ter wille van eene eenigszins regelmatige luchtverwisseling moet de afvoer van de bedorven lucht in verhouding worden gebracht tot de noodige hoeveelheid verwarmde buitenlucht, waarvan de warmtegraad in overeenstemming met de buitenlucht moet kunnen worden geregeld.

Zaterdag 28 Mei.

De Heeren: D. E. C. Knuttel: „Het onderwijs in de hygiëne aan architekten."

Conclusie:

Waar de voldoening aan de eischen der hygiëne veelal voor een groot deel afhangt van den technicus, speciaal van den architekt, behoort bij diens opleiding aan deze tak van wetenschap een plaats te worden gegeven.

G. E. V. L. van Zuylen: „De toepassing der hygiëne bij den bouw van goedkoope woonhuizen".

Conclusie:

Zoowel bij den bouw van nieuwe goedkoope woonhuizen als bij het verbeteren van reeds bestaande, moet eene wijze toepassing der wetten van de gezondheidsleer op den voorgrond staan.

Het hoofddoel moet echter steeds blijven om te bouwen en te verbeteren voor een minimum geld, en zuinigheid in alle opzichten mag dus niet worden uit het oog verloren.

Ook schoonheidszin en daaruit voortvloeiende gepaste

versiering zijn natuurlijk zelfs bij den eenvoudigsten bouw niet uitgesloten, doch in gevallen waar financiëele ondernemingen het toegeven aan alle eischen te samen zouden in den weg staan, daár moet het schoone en artistieke wijken voor het nuttige en hygiënisch doelmatige.

J. F. Klinkhamer: „De belangrijkheid van kleine onderdeelen van het woonhuis, met het oog op de hygiëne".

Conclusie:

Het is zeer wenschelijk: 1°. dat men meer dan tot dusverre over het algemeen geschiedt, de aandacht vestige op de „huisleidingen";

2°. dat het maken van grondgewelven tot afsluiting van de grondlucht onder alle niet onderkelderde ruimten, verplichtend worde gesteld.

Voorlezing van een aangeboden mededeeling van den heer G. J. Morre, „over de wijze van het geven van onderwijs in constructie der onderdeelen van gebouwen bij classicaal onderwijs".

IIIe Sectie: SOCIALE VRAAGPUNTEN.

Vergaderlokaal: Maison Stroucken. (Congreszaal).

BUREAU:

Prof. Mr. B. H. Pekelharing,	*Voorzitter.*
F. H. van Maasen,	*Onder-Voorzitter.*
R. P. J. Tutein Nolthenius,	„ „
Jos. Th. J. Cuypers,	*Secretaris.*
P. du Rieu Fzn.,	„
Mr. A. J. Cohen Stuart,	„

Aangekondigde voordrachten:

Vrijdag 27 Mei.

De Heeren: Dr. E. Wintgens: „Wat kan in het belang van den arbeider gedaan worden tot bevordering van goede woningen?"

Conclusiën:

Eene rijkswet op de arbeiderswoningen is noodzakelijk voor duurzame bestrijding van den woningsnood der arbeidende klasse.

Naast bepalingen, welke in bepaalde gevallen verbetering of afbraak, na onteigening, van bestaande arbeiderswoningen voorschrijven, moeten tevens minimum eischen — zoo noodig naar plaatselijke gesteldheid te regelen — omtrent bodem en fundeering, hoogte der gebouwen, toevoer van lucht, licht en goed drinkwater, afvoer van fæcaliën en ander vuil, kubieken inhoud en toestand van muren, daken, rookgeleidingen, omgeving enz. worden vastgesteld, waaraan nieuw te bouwen woningen dienen te beantwoorden.

Het toezicht op de huisvesting der arbeidende klasse worde gehouden van wege den Staat, die zich tot taak stelt den bouw van arbeiderswoningen indirect te bevorderen.

G. E. V. L. van Zuylen: „Wettelijke bepalingen tot het opruimen van oude en niet aan de maatschappelijke eischen voldoende woningen."

Conclusie:

Nederland dient mede den weg te volgen reeds door andere natiën ingeslagen, en wettelijke bepalingen in het leven te roepen, waardoor het afbreken en opruimen van niet aan de hygiënische en maatschappelijke eischen voldoende buurten of gebouwen, zonder stoornis voor het algemeen belang mogelijk en verplichtend wordt.

P. Smitt: „De wenschelijkheid eener wettelijke bepaling omtrent den duur van den arbeidsdag."

Zaterdag 28 Mei.

Mr. M. W. F. Treub: „Het opnemen van bepalingen omtrent arbeidsduur en loon in bestekken."

Conclusiën:

1. Door het opnemen van bepalingen omtrent arbeidsloon en arbeidsduur in hunne bestekken voor bouwwerken, behooren de openbare besturen er zooveel mogelijk voor te waken, dat van de werklieden, die indirect in hun dienst zijn, geen overmatig langen arbeid wordt gevorderd, en dat deze worden betaald volgens een loonstandaard, welke voldoende rekening houdt met de behoeften van een in normale omstandigheden verkeerend arbeidersgezin.

2. De openbare besturen zullen daardoor ook indirect een invloed ten goede kunnen oefenen op den toestand van arbeiders, die in dienst zijn van particulieren.

3. Vele der bezwaren, welke bestaan tegen het maken van wettelijke regelingen omtrent arbeidsloon en arbeidsduur, gelden niet tegen de sub 1° bedoelde bepalingen; hierbij kan met den bijzonderen aard van elk werk beter rekening worden gehouden.

4. Voor de behoorlijke toepassing van de sub 1° bedoelde bepalingen is eene scherpe contrôle van de zijde der arbeiders zelven onmisbaar.

5. Elke poging om door bepalingen, als sub 1° worden bedoeld, plotselinge sterke afwijkingen van bestaande toestanden in het leven te roepen, zal op teleurstellingen uitloopen; ook hier moet het streven op geleidelijke verbetering gericht zijn.

J. W. C. Tellegen.

Conclusiën

1. Het geven van voorschriften in bestekken betreffende den arbeidstijd is wenschelijk, zoowel in het belang der werklieden, als in dat van het toezicht hebbend personeel en ter verzekering van een deugdelijke uitvoering van het werk.

2. Het geven van voorschriften in bestekken betreffende het uit te keeren loon is in strijd met het hier te lande geldend stelsel van aanbesteding.

3. Bestekbepalingen waarbij het leveren van arbeiders tegen een bepaald loon wordt voorgeschreven (zoogenaamd vermomd eigen beheer), zijn af te keuren. In plaats van de werklieden door een aannemer te doen leveren, dient de werkgever hen direct in zijn dienst te nemen.

4. In het belang der werklieden is het wenschelijk zooveel mogelijk de aanbesteding te beperken tot de levering der materialen, en het verwerken der materialen in eigen beheer te doen geschieden.

Mr. H. Verkouteren: „In hoeverre kan de politieverordening zorgen, dat er niet alleen goed, maar ook schoon worde gebouwd?"

Conclusiën:

1. De tegenwoordige Gemeentewet laat niet toe, dat de Gemeentelijke politieverordening voorschriften bevatte betreffende den openbaren welstand.

2. Een uitzonderingsrecht op dat punt, alleen voor de aanzienlijke Gemeenten, is echter zeer gewenscht.

3. Politie-voorschriften zullen evenwel altijd een uiterst gebrekkig middel zijn om te bewerken, dat er schoon worde gebouwd.

4. De Gemeente moet daarom liever in de eerste plaats een goed voorbeeld geven, en vervolgens bij den verkoop van bouwterrein de noodige voorwaarden stellen. De Rijks-Wetgever bepale bovendien, dat de bouwkunst, evenals de geneeskunde, slechts door bevoegden en bekwamen mag worden uitgeoefend en vergunne de onteigening per zône.

NATIONAAL CONGRES VOOR BOUWKUNST.

Vrijdag 27 Mei 1892, des morgens elf uur, werd het Nationaal Congres voor Bouwkunst geopend.

De heer C. Muysken, Voorzitter van het Congres, nam het woord en zeide:

Dames en Heeren!

Namens het Bestuur van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst heb ik de eer u allen welkom te heeten bij den aanvang van het feest, dat wij gaan vieren ter herdenking van het vijftigjarig bestaan onzer Vereeniging, in de stad Amsterdam, waar zij sedert vijftig jaren haren zetel gevestigd heeft.

Ten zeerste wordt door ons op prijs gesteld, dat ook zij, niet-leden der Vereeniging en geheel daarbuiten staande, ons hier met hunne zeer gewaardeerde tegenwoordigheid willen vereeren, van hunne belangstelling blijk geven en aan onze feestviering dien luister bijzetten, die op een gouden feest niet kan worden gemist.

Toen onder de leden overal in den lande stemmen opgingen met den wensch, dat gouden feest feestelijk te herdenken, werden de Afdeelingen der Maatschappij door het Bestuur uitgenoodigd een feestprogramma op te stellen, en werd naar aanleiding daarvan in de Algemeene Vergadering van het vorige jaar door het Bestuur een concept-programma ter tafel gebracht, dat werd aangenomen, waarbij tevens het Bestuur de opdracht ontving te trachten dat feestprogramma te verwezenlijken; dank zij der groote belangstelling en medewerking van alle zijden, kan aan dat programma in zijn geheel uitvoering worden gegeven.

Als het meest waardige middel tot feestviering werd het houden van een „Nationaal Congres voor Bouwkunst" voorop gesteld. *)

Dank zij der zeer gewaardeerde medewerking van zoovele geachte en verdienstelijke mannen in Nederland, kon dat congres tot stand komen geheel zooals het werd ontworpen. Dank zij der medewerking allereerst van Uwe Excellentie, Minister van Binnenlandsche Zaken, die wel het Eerevoorzitterschap van het Congres hebt willen aanvaarden, en van Uwe Excellentie, Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid.

Uw beider tegenwoordigheid hier ter plaatse mogen wij beschouwen, niet alleen als een blijk van uwe persoonlijke sympathie, maar vooral ook als een bewijs, dat door de Nederlandsche Regeering het streven en werken van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst wordt erkend en op prijs gesteld; en daarvan werden wij nog meer overtuigd toen ik zooeven van u de mededeeling mijner benoeming tot Ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw mocht ontvangen.

Dank ook aan u, Burgemeester en Wethouder van Amsterdam, voor uwe tegenwoordigheid. Reeds herhaalde malen heeft de Maatschappij op den steun en medewerking van de gemeente Amsterdam mogen rekenen.

Ook aan u, mijnheer Conrad, als vertegenwoordiger eener Zuster-Vereeniging, het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, en u mijnheer Voorduin, Kolonel Ingenieur, Commandant in het 2e Genie-commandement, als vertegenwoordiger van het corps der militaire Genie, een woord van dank voor uw zeer gewaardeerden steun.

Thans verzoek ik u, mijnheer de Eerevoorzitter, het „Nationaal Congres voor Bouwkunst" te openen.

Zijne Excellentie Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet, Minister van Binnenlandsche Zaken, zeide, met genoegen deze taak te aanvaarden, maar tevens haar niet beter te kunnen volvoeren, dan door zoo kort mogelijk te zijn en de aanwezigen zoo min mogelijk van hun aanstaanden arbeid af te houden. Met den wensch, dat het Congres zou mogen slagen, en het vertrouwen uitsprekende, dat het goede vruchten zoude mogen dragen, verklaarde de Minister het Congres geopend.

Professor Dr. A. Pierson, die welwillend op zich had genomen eene feestrede uit te spreken, betrad daarop het spreekgestoelte, en bedankte het Bestuur der Maatschappij voor de uitnoodiging, om in dit heuglijke uur het woord te mogen voeren. De spreker wees vervolgens op de moeilijkheid, om voor de leden der Maatschappij eene feestrede te houden; maar na zijn hart te hebben geraadpleegd, had hij toch de vrijmoedigheid gevonden om op te treden bij gelegenheid van de viering van het vijftigjarig bestaan der Maatschappij, hopende de passende uitdrukking te vinden voor hetgeen hij op dat oogenblik gevoelde. *)

Nadat de toejuichingen, volgende op de redevoering, die met de grootste aandacht was aangehoord, bedaard waren, bedankte de Voorzitter, de heer C. Muysken, den heer Pierson voor zijne groote welwillendheid en zijne schoone, welsprekende taal, en deelde mede, dat Zijne Excellentie de Minister van Binnenlandsche Zaken zich bereid had verklaard de bekroningen uit te reiken

*) Men zie omtrent deze feestrede de bijlage van deze verslagen.

aan hen, die met goed gevolg hadden medegedongen naar de drie uitgeloofde prijzen voor de Eereprijsvraag, waarvan het onderwerp was: een Vorstelijk Verblijf in de nabijheid van een groote stad.

Het eeremetaal werd daarna door Zijne Excellentie uitgereikt aan de prijswinners.

De heer C. N. van Goor uit Rotterdam, ontving den eersten prijs, zijnde de verguld zilveren medaille en *f* 300; de tweede prijs, zijnde de zilveren medaille en *f* 150, kon wegens afwezigheid der prijswinners, de heeren G. Brouwer Jr. en Jos. Limburg, beiden Bouwkundig-Ingenieur te 's Gravenhage, niet worden overhandigd; 3°. de brouzen medaille, de derde prijs, ontving de heer Jan Stuyt, te Amsterdam.

Na deze plechtigheid deelde de Voorzitter mede — als vervolg op al hetgeen tot de onderwerpen van de feestviering had behoord, — dat door den Secretaris der Maatschappij een „Gedenkboek" was opgesteld, bevattende de geschiedenis der Maatschappij, en dat ook de uitgave is tot stand gekomen van het „Album met photographische afbeeldingen naar bouwwerken, ontworpen door leden der Maatschappij", van welk werk, eene verzameling van 42 groote platen in lichtdruk, H. M. de Koningin-Regentes, Beschermvrouw der Maatschappij, de opdracht welwillend had aanvaard, — eene mededeeling, die met luide teekenen van bijval werd begroet.

„Zoo het blijken mocht", zeide de Voorzitter, „dat de uitgave met sympathie wordt begroet, ligt het in de bedoeling die te vervolgen."

Van beide werken, die ter inzage aanwezig waren, bood de Voorzitter een exemplaar ten geschenke aan den Eerevoorzitter, de Eereleden en de Onder-Voorzitters van het Congres aan.

Hierna sloot de Voorzitter deze vergadering ter opening van de feestviering en van het Congres.

VERSLAG VAN DE VERGADERINGEN DER SECTIËN.

Eerste Sectie. KUNST.

Vrijdag 27 Mei.

De vergadering der eerste Sectie, die in den aanvang onder anderen vereerd werd met de tegenwoordigheid van Hunne Excellentiën de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Waterstaat, Handel en Nijverheid, werd des namiddags ten 2 ure door haren Voorzitter, den heer Prof. E. Gugel, geopend, die daarbij de volgende inleidende woorden sprak:

Mijne Heeren,

Het is mij eene eer en tevens een genoegen, op uitnoodiging van het Bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, het Voorzitterschap te mogen aanvaarden in deze Afdeeling van het Bouwkundig Congres.

In de eerste plaats zij het mij vergund, namens het Bureau, allen aanwezigen onzen hartelijken welkomsgroet aan te bieden.

Moge onze arbeid vruchtdragend zijn.

Mogen ook de werkzaamheden in deze Afdeeling het hare bijdragen tot het welslagen van het Congres, tot verheffing van het peil onzer kunst, en tot vermeerdering der belangstelling in ons vak, dat maar al te lang een weinig benijdenswaardigen rang heeft bekleed.

Een woord van hulde aan het Bestuur der Maatschappij voor de gelukkige gedachte, om de Jubileumsfeesten door het houden van het eerste „Bouwkundig Congres" op te luisteren; een woord van dank en waardeering voor de energie en het beleid, waarmede het dit denkbeeld heeft weten te verwezenlijken, is hier zeker niet misplaatst. Op nieuw heeft het reeds zoo verdienstelijke Bestuur door deze daad de Maatschappij aan zich verplicht.

Overgaande tot onze werkzaamheden, wensch ik in herinnering te brengen, dat volgens het programma voor het Congres, ieder inleider niet langer dan 20 minuten over zijn onderwerp het woord mag voeren, en zij, die na hem over hetzelfde onderwerp in debat treden, hoogstens 10 minuten; terwijl volgens de tijdverdeeling tot inleiding en debat voor ieder onderwerp in 't geheel een klein uur beschikbaar is.

En nu geef ik het woord aan den eersten spreker, den heer Jonkheer H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaer.

De heer van Nispen tot Sevenaer sprak daarop de volgende redevoering uit over: „het ideaal der kunst met betrekking tot de maatschappelijke orde."

Mijne Heeren,

Het onderwerp, dat ik voor u ga behandelen, is, wat betreft zijn naam, aan u bekend, wat daarentegen aangaat zijn inhoud, naar ik meen, niet en daarom voor u, zoo niet geheel en al, dan toch eenigermate nieuw.

Het is een hoogst edel onderwerp en tegelijkertijd van grooten omvang, zoodat ik het ten eerste moet betreuren, slechts over een twintigtal minuten te kunnen beschikken.

Wordt het goed behandeld en vindt het welwillende aanhoorders, dan kan de uiteenzetting ervan zeer veel nut stichten voor de beoefening der kunst, doch niet minder voor het herstel der sociale orde en der welvaart van den handwerksstand.

Om nu bij mijne spreekbeurt alleen op de hoofdzaak te letten en te woekeren met mijn tijd, ga ik u, zonder verdere inleiding, aankondigen, dat ik drie punten heb te bespreken en wel: 1°. het bestaan, 2°. het wezen, en 3°. de werking van het Ideaal; dit laatste zeer bizonder met het oog op de sociale orde en de welvaart der ambachtslieden.

1°. Daar bestaat zoowel voor den mensch, die op *ondervinding* let, als voor den *wijsgeer* en den *gelovigen Christen* zoo zeker mogelijk een werkelijk Ideaal.

De ondervinding leert, dat werken volgens het Ideaal, men mag zeggen op elk gebied, tot orde, schoonheid, volmaaktheid, tot het verkrijgen van bewondering voor zijn werk enz. voert, dat echter de afwijking van het Ideaal steeds tot wanorde in het sociale leven, tot achteruitgang op het gebied van schoonheid en volmaaktheid heeft geleid. Is het plan van een huisgezin, eene gemeente, of een staat, — het plan van een gebouw, een kunststuk, een boek, gedicht of welk samenstel ook, niet volgens het Ideaal opgezet, men komt in moeilijkheden, raakt vast en moet doen, wat men heet: „knoeien", „zich redden;" men heeft kunstmiddeltjes te gebruiken, of wel opnieuw te beginnen. Is daarentegen het plan volgens het Ideaal opgezet, — zelf hebben wij het reeds dertig jaar lang ondervonden bij het schrijven van een zeer omvangrijk werk, en van verschillende andere werken — men heeft, als ware het, de natuur der zaak getroffen en werkt steeds rustig en gemakkelijk voort.

De wijsgeerige rede merkt op hare beurt op, dat alles feitelijk naar het Ideaal geschapen is, en dat dit Ideaal zich in zijne afspiegeling steeds, althans bij elk samenstel, laat vinden. Zij bevindt, dat de groote meesters juist daarom groote meesters zijn geweest, omdat zij de gave hadden het Ideaal, als ware het, te grijpen, te aanschouwen en in hunne kunstwerken zichtbaar te maken; dat echter de Lilliputters, de stumpers in de kunst, op het sociaal gebied enz., juist deze gave misten. De wijsgeerige rede twijfelt daarom volstrekt niet aan het bestaan van het Ideaal.

Het gezag van de H. Schrift overtuigt den geloovigen Christen gemakkelijk, en het is in het bizonder dat zinrijk woord van den grooten Paulus aan de Colossers 1), hetwelk hem hierbij strekt tot een afdoend bewijs. De Apostel zegt namelijk, dat Christus is *het Beeld van den onzichtbaren God*, de eerstgeborene van *elk* schepsel, omdat *in Hem* zijn geschapen *alle dingen*, die zijn in den hemel en op het aardrijk, de *zicht*bare en de *on*zichtbare, dat zij allen door Hem en *in Hem* geschapen zijn; dat Hij zelf is vóór allen, en dat alles bestaat *in Hem*.

Als men zou willen loochenen, dat er een Ideaal bestaat, men zou ook moeten toegeven, dat er niet is een werkelijk beginsel, om te beoordeelen, wat is recht, vrijheid en welvaart, wat ware sociale verhouding, wetenschap en kunst, wat gezamelijke liefde, beschaving en geluk.

Feitelijk komt de beslissing daarvan dan aan het zwaard of de krachtigste stem, aan de list, den vurigsten hartstocht. Men zou ook mogen twijfelen of staats-, gemeentelijke subsidie voor academies van beeldende kunsten, tooneelscholen enz. geoorloofd zijn.

Bestaat nu het Ideaal werkelijk, het heeft altoos bestaan, hetgeen vanzelf volgt, maar ten overvloede blijkt uit de versteende overblijfselen der voormenschelijke wereld. Zij toch zijn zoo duidelijk mogelijk volgens hetzelfde Ideaal ingericht.

Het Ideaal is een en wijzigt zich niet. Het spiegelt zich echter op, zoo als men zegt, oneindig verscheiden wijzen af, en deze afspiegeling is min of meer duidelijk en verheven, naar den min of meer verheven aard van het wezen, dat de afspiegeling in zich draagt. Het volmaakt kennen van het Ideaal, d. i. het verstaan van *het Ideaal* in zijne afspiegeling, of wel van de afspiegeling in *haar verband tot het Ideaal* vordert natuurlijke gave en tegelijkertijd *bovennatuurlijke* voorlichting.

De afspiegeling van het Ideaal vinden wij in ons zelven, en omringt ons in de geheele natuur, en van daar, dat deze afspiegeling kan worden gegrepen door Hem, die het Ideaal zelf niet verstaat.

Ik wensch thans over te gaan tot mijn tweede punt en u te zeggen, wat het Ideaal is.

2°. Het Ideaal is volgens de afspiegeling, die in alle organismen gevonden wordt, eene *Eenheid*, eene *Symmetrische verscheidenheid* en eene *Gezamenlijke beweging of wel gericht zijn tot een enkel doel of hoofddoel*.

„De „Amiben" hebben 1°. al *het eigenaardige* der soort van wezens, der infusoriën of wel allereerste Organismen, waartoe zij behooren. Men ziet bij hen 2°. het Centrale deel *in volkomen symmetrie* met de armen of takken, die er uit voortkomen of er zijn ingeplant. Men ontwaart ook duidelijk 3°., dat *alles te zamen gericht staat en zich beweegt tot hetzelfde doel*, het voortbestaan enz. van het wezen.

De eikenboom kenmerkt zich aan alle zijden en in elk opzicht *als eikenboom*. Zijne wortels, zijn stam, zijn kroon, de houtvezels of vaatbundels, de opperhuid, de schors en bast, de mergstralen, de tak met zijn knop, de inplanting van dien knop, het blad, de eikel spreken allen van den genoemden edelen en statigen boom.

Let ge op de wortels, de zoogenaamde boks, den stam en de kroon; op de onderdeelen, op blad en stengel, op de kleuren van schors, tak, blad en eikel: ge vindt eene schoone, eene bewonderenswaardige symmetrie of verhouding.

Bestudeert ge het leven van den boom, dan getuigt ge met bewondering: hier is maatschappij; hier *leeft alles samen*. De eerste cel aan de punt van den wortel en het fijne tepeltje onder de bladschijf van elk der bladeren aan de kroon, de bast en schors, de mergstralen, alles doet dienst en werkt mede tot het voortbestaan, den groei en bloei van den boom.

Het zien van dit alles doet mij echter het Ideaal zelf niet grijpen. Ik ontwaar Zijne afspiegeling, volg haar wellicht na, maar versta haar niet werkelijk, doe het onbewust of althans slechts radend.

Helpt mij nu echter het bovennatuurlijk licht der openbaring, dan treedt mij het Ideaal zelf voor de oogen, en leer ik kennen het Wezen: dat Volmaakt *Een* is in Zijne natuur, in Zijn Eeuwig Kunnen, Denken

1) I. 15—17.

en Willen; — dat in zich heeft een Eersten en een Tweeden Persoon, staande in *de verhouding van het onbegrijpelijk heerlijk Vader- en Zoonschap;* — Wiens Derde Persoon *is de Liefde*, die *in Beide Eerstgenoemden woont en leeft*, de Liefde van het Wezen is en daarom van Beiden voortkomt of wel uit Beiden uitgaat.

Met deze heldere kennis voorgelicht, versta ik nu ook den Christus, en aanschouw ik in Hem het *Zichtbare* Ideaal.

Hij is de *Eene*, de een enkele *Persoon*, die in zich de vereeniging schept der Goddelijke en der menschelijke natuur, eene vereeniging, die *stof en geest* met God te zamen houdt en zelfs door den dood 1) niet weder te verbreken valt.

De *Verhouding* van de Goddelijke natuur tot de menschelijke in Hem was en is *zoo volmaakt Ideaal*, dat de almacht, de alwijsheid en alheiligheid der Goddelijke natuur zich leent aan de menschelijke natuur in Hem, en deze menschelijke natuur slechts steunt op de kracht, op het bijzijn der Goddelijke natuur, slechts doet, wat zij de Goddelijke natuur ziet doen, en hare spijs vindt in het gehoorzamen aan die Goddelijke natuur.

Het willen van de Goddelijke natuur en van de menschelijke in Hem, doet *eene volmaakt gezamenlijke daad*, de leiding van denzelfden H. Geest zien, die de Geest der Goddelijke natuur is en in zichtbare gedaante nederdaalt, om woning te nemen of wel inwoning te toonen in de menschelijke natuur.

De menschelijke natuur in Christus, ziel en lichaam onderling, spiegelen hetzelfde Ideaal af.

De uitbreiding van den mensch tot het huisgezin is blijkbaar al wederom afspiegeling van dezelfde orde. De man en de vrouw zijn *Een*, deelen met elkaar hun kunnen, denken en willen, hun bezit, hunne eer en hunne vreugd. De man is *beschermer, raadgever* en *bestuurder*, mededeelaar der kracht, van de wijsheid en de deugd hem geschonken, en de vrouw is sterk, wijs en gelukkig *door hem, hangt hem* met al hare kracht en in volle trouw *aan, raadpleegt hem* en *gehoorzaamt* blijde. Zij *beiden streven* met liefde en offervaardigheid het *heilig doel* des huwelijks na, kweeken hun kind, geven aan God hun kind tot glorie van Zijnen Naam als Vader, in het heil, dat Hij aan dat kind en aan hen zelven, als de Vader en de Moeder van dat kind, heeft bereid.

De H. schrift zegt 2) van dat huwelijk: „God schiep den mensch naar Zijn Beeld; naar het Beeld Gods schiep Hij *hem*. 3); man en vrouw schiep Hij *hen*. 4). En God zegende *hen* en sprak: „Wast 5) en vermenigvuldigt U." Paulus noemt 6) dit huwelijk „een groot geheim, maar", zegt hij, „het huwelijk in Christus en in de Kerk," dat het Ideaal te aanschouwen geeft en door den Geest Gods wordt gedreven.

Dezelfde afspiegeling van het Ideaal, alhoewel in minder verheven graad, wordt gezien in het samenstel van Gemeente en Staat en van de hoogere en lagere standen, in het burgerlijk leven.

Op kunstgebied, waar wij enkel met de stoffelijke orde te doen hebben, tracht de Architekt, als waar kunstenaar, in zijn bouwwerk te leggen: de *Eenheid*, de *schoone symmetrie* in het *spreken*, het leven van zijn werk.

Hij wacht zich wel de verschillende zijden of deelen van zijn gebouw met elkaar in strijd te brengen op het gebied van materiaal, opvatting of stijl. Is hij rijk aan de eene zijde, hij is niet als eene arme man aan de andere zijde. Verkondigt hij een beginsel, eene bekendheid met het ideaal hier, hij spreekt ginds noch het een, noch het ander tegen. Bindt hij zich van voren aan regel, aan stijl, hij maakt zich achter niet los van allen regel, van allen stijl.

Wijst hij aan een toren, een paviljoen, eene verdieping, een ingang enz., enz., als ware het, het Vaderschap, de eereplaats aan, hij handhaaft die verhevenheid overal en vergeet haar noch in den aanleg, noch in de verdere ontwikkeling, noch in de voltooiing, het bovendeel, de kap of spits. Hij geeft echter de verhouding van het zoogezegd Vaderschap en bijgevolg niet van eene dwingelandij, die al het overige verdrukt en van zijne vrijheid, zijne eer en zijne vreugd berooft. Hij zorgt, dat ook de mindere deelen tot hun recht komen en zelfs in eene gelukkige verhouding staan.

Heeft zijn bouwwerk een doel, dat doel bepaalt den vorm, dien hij kiest en het samenstel van het geheel. Hij geeft zorgvuldig acht, dat alle deelen, het inwendige, zoowel als het uitwendige gezamenlijk van dit hoofddoel spreken, en ieder onderdeel daarenboven ook zijn bijzonder doel vermelde. Constructiedeelen en ornament deelen met elkaar in den wil, om zichtbaar te maken, wat hunne gezamenlijke en hunne eigenaardige bestemming is. Hij wil, dat de villa blijke te zijn, wat zij moet zijn, de fabriek, de school, het raadhuis, het paleis, de kerk insgelijks, en dwingt zijn werk, noodzaakt de stof de zichtbare openbaring van zijnen wil te zijn. De maat der gehoorzaamheid van zijn werk, der buiging van de stof bij dit alles, der gemakkelijke en natuurlijke vollbrenging van zijnen wil, is ook de maat der volmaaktheid van zijn werk.

De schilder past dit alles, naar verhouding, toe bij de maatschappelijke samenstelling zijner kleuren. De beeldhouwer bij het samenstel zijner lijnen, zijner vooruitspringende en achteruitwijkende deelen, zijner minder of meer gebogen vlakten enz. De toonkunstenaar bij zijn huwelijk der noten en tonen. De tooneeldichter bij het maatschappelijk spel zijner sprekende en niet sprekende personen. Zij allen geven, op hun gebied, de afspiegeling van het Ideaal en gaan daarbij verder, naarmate hun materiaal edeler en verhevener is. De toonkunstenaar bijv., en nog meer de tooneeldichter, beschikken niet enkel over de stof, maar ook over den geest; zij gebruiken personen, den mensch, bij de uitvoering van hun werk.

Het is mij niet toegestaan u hierbij uiteen te zetten, wat de *stoffelijke* en de *geestelijke*, de *natuurlijke* en de *bovennatuurlijke*, de *oorspronkelijke* en de *Christelijke* afspiegeling van het Ideaal is, en ik ga daarom over tot mijn derde punt.

3°. De bezieling door het Ideaal, herschept den mensch, als ware het, tot een ander wezen. Hij *bemint*, is vol van leven en beweging; hij is *vindingrijk*, ontdekt allerlei hulpmiddelen, om tot zijn doel te komen. Hij is vol van *moed* en gevoelt zich sterk. Is zijn Ideaal het *ware* Ideaal, hij gevoelt zich tevreden, geheel gelukkig bij de *moeite* en de *offervaardigheid*, die van hem worden geëischt. Miskent men hem bij zijne streving, het Ideaal bevredigt genoegzaam zijn *gevoel van eer*. Schiet zijne beurs te kort bij de stoffelijke belooning, die hij ontvangt, zijn kunstwerk heeft de waarde, die hem *rijk* maakt: de *zichtbare afspiegeling van het Ideaal*. Het spreekt derhalve wel vanzelf, dat de bezieling door *het* Ideaal zeer gunstig moet werken op de voortbrengselen der kunst.

Ik moet echter heden dit punt voorbijgaan en u wijzen op de zeer heilrijke of wel schadelijke gevolgen voor de sociale orde, voortkomend uit het volgen of wel uit het afwijken van het Ideaal.

Leert de mindere klasse van de hoogere, de niet-kunstenaar van den kunstenaar, in komediespel, in muziek, in voorstellingen van het penseel, van den beitel, in scheppingen van de teekenpen, aanzien als orde, wat wanorde is, gelooven, dat er eigenlijk geen orde en geen wanorde bestaat, dat alles slechts op een subjectieve, eene persoonlijke opvatting rust: hij moet zich geschokt gevoelen in de waardeering der sociale orde van zijn huisgezin, van zijne gemeente en van zijn vaderland, die beenwijst op hetzelfde ideaal en met dat ideaal staat of valt. Men moet niet meenen, dat het heil of onheil enkel in het kweeken of onderdrukken van een hartstocht ligt: de sociale orde, als zoodanig, kan worden bevorderd of wel ondermijnd. Ziet het volk rondom zich, hoort het, riekt, proeft en smaakt het, gevoelt het de orde, de afspiegeling van het Ideaal; leert het, weet het, begrijpt het, dat de afspiegeling van het Ideaal, dat de orde is het schoon, hetwelk hem behaagt, hem verlustigt: dat volk zal ook de orde liefhebben en zich de afspiegeling van het Ideaal door niemand laten ontnemen. Het zal hechten aan zijne Eenheid en al, wat partijschap is, haten. Het zal willen de verhouding, die het in de kunstwerken overal heeft leeren bewonderen, en vatten, dat zijn ongelukkige toestand niet aan de orde, maar aan de afwijking daarvan moet worden geweten. Het zal den indruk gevoelen van de taal der liefde, die het geheele kunstwerk, alle deelen, stemmen of personen gezamenlijk hem toespreken.

Het is dus volstrekt niet onverschillig of de kunstenaars van eene stad, van een land, van de verschillende landen en werelddeelen, door het Ideaal zijn bezield, of wel daarvoor een eigen Ideaal, hun eigen persoonlijkheid in de plaats stellen, misschien wel in het geheel aan geen Ideaal denken.

Daar is echter nog meer. De handhaving van het Ideaal bewaart de *welvaart*, de *eer* en de *vreugd* van den ambachtsstand.

Wat geeft aan het kapitaal zijn onregelmatig, zijn te hoog overwicht op den arbeid? Het is voor een zeer groot deel de machine. Welnu, de machine wordt teruggebracht tot hare ware plaats, — tot den dienst, dien zij (althans evenzeer) aan den arbeid zelf moet bewijzen — door de handhaving van het Ideaal. Dit Ideaal vraagt bezieling, lust en leven in het werk; de machine bezit dit alles zelve niet en levert niet, wat ze niet bezit. Het Ideaal vraagt afwisseling, tegenstelling, altoos verscheidenheid; de machine kent slechts de eentonigheid, de gouden muntstukjes, die allen even groot en even zwaar zijn. Moet zij anders werken, haar arbeid is veel te kostbaar. Het Ideaal vraagt eenheid, zelfverheid, gelijkheid van het werk en daarom kracht, volmaakte beheersching van de stof, van het materiaal, en deze bezit de mensch niet in de vereischte mate. De machine kan hem daarom hierbij te hulp komen en aan de stof de gehoorzaamheid opleggen, die hij zelf haar niet weet in te prenten.

Wat ontneemt aan den mensch zijne eer bij het werk? Al datgene, wat hem dwingt af te wijken van het Ideaal. Hij toch is in eigen *persoon* afspiegeling van het Ideaal, en wat niet volgens het Ideaal is, staat lager, staat als het niet schoone tegenover het schoone, het wanordelijke tegenover het ordelijke. Wordt hem zulken dwang door zijnen *medemensch* aangedaan; moet hij dien evenmensch in zijne afwijking van het Ideaal als *het* Ideaal zelf aannemen: hij gevoelt zich teruggestooten, aangezien als behoorde hij tot eene soort wezens van mindere natuur, hij buigt, om wille van zijn brood, maar weet, heeft althans reden om te weten, dat hij verlaagd, als een redeloos wezen gebruikt wordt.

Wat geeft aan den rechtschapen, den edelen ambachtsman, zijn lust, zijne eigenlijke tevredenheid bij het werk? De liefde, die hij gevoelt, niet zoozeer voor het voordeel, dat hem wacht, als wel voor zijne taak, zijn plicht, de liefde daarbij voor het werkstuk zelf, dat hij maakt, en dit wederom niet voor de stof, die hij bewerkt, maar voor den vorm, dien hij aan die stof geeft. Alzoo de liefde voor het Ideaal, en daarbij de liefde van zijne kameraads voor datzelfde Ideaal, waardoor de liefde bij hem wordt aangevuurd en verhoogd. Ontwaart hij deze liefde insgelijks bij den Architekt en den Bouwheer of Werkgever: hij gevoelt zich een gelukkig man en zegent de maatschappij, waarin hij leeft, het Ideaal, dat zulk een edele maatschappij uitdacht en voor hem schiep. Welnu, de handhaving van het Ideaal brengt deze *gezamenlijke* streving en dit edele, dit verkwikkende, dit heilige *in* de streving voort. Zij is bijgevolg ook voor de welvaart, de eer en het geluk van den ambachtsstand ten hoogste nuttig, zoo niet noodzakelijk.

Heb ik u nu het bestaan, het wezen en de heilrijke werking van het Ideaal aangetoond, en daardoor tevens uiteengezet, wat edel en gewichtig in onze dagen de taak van den kunstenaar, van u M. M. H. H! is: de tijd heeft mij niet toegelaten u op mijne zalen eene sofa aan te bieden, eene verkwikking voor te zetten, een oogenblik aan het venster te geleiden. Ik weet, dat uw tijd zeer beperkt is, en dat ge u met nog meerdere wetenswaardige dingen hebt bezig te houden.

Mocht gij echter mij nog eenige minuten willen toestaan, ik zou u een zestal voorbeelden mededeelen, waaruit u de noodzakelijkheid van het volgen mijner drie regels, die, voor de stoffelijke orde, de afspiegeling van het Ideaal teweegbrengen, allerduidelijkst zal blijken. Zij zijn gekozen op het gebied der kunst en der maatschappelijke wereld.

1) De onderlinge scheiding van ziel en lichaam.
2) Gen. 1 : 27.
3) De Eenheid.
4) De Verhouding.
5) Het gezamenlijk doel.
6) Ephes. V : 32.

De eerste twee zien op de *Eenheid*.

Ik voerde eens een zeer ernstig drama op, en had bij het eerste en tweede tooneel uitmuntend succes. Bij het derde tooneel had ik nogmaals alles gezien: kostumen, karakter en uitdrukking van de gezichten enz.; ik vergat echter te letten op een der figuranten. Deze moest in de plaats van een ander optreden en was een buitenman. Hij, als buitenman, had nog nooit zulk een mooie kleurige broek gezien, als daar hing in onze garde-robe. Hij wilde eens mooi zijn en verscheen in die mooie broek op het tooneel. Het publiek schoot onwillekeurig hardop in den lach en mijn succès was, althans voor een groot deel, verdwenen.

Op zeker dorp woonde eene familie van rijke landbouwers. Al de broeders hadden vrouwen van hunnen stand gekozen. Slechts één van hen huwde eene burgerdochter uit de stad. Waren er nu familiefeesten, dan had de laatste steeds het gelag te betalen. Zij bemerkte, dan ook maar al te goed, dat zij niet was op hare plaats

Mijne twee volgende voorbeeldjes zien op de *zoore verkouding*.

Toen ik nog student was, teekende ik een schrijflessenaar, en ontwierp daarin een kastje voor een beeld, dat mij zeer lief was. Het boekenkastje, dat boven op den lessenaar kwam te staan, bestond reeds en had bijgevolg zijne maat. Het beeld had ook zijne maat. Deze twee maten stonden echter tegenover elkaar in zulk eene onaangename verhouding, dat al mijne kunstmiddeltjes niet hebben mogen baten, om mij gedurende dertig jaren het gezicht van zulk eene onsymmetrische verhouding te besparen.

Mij werd voor vele jaren verhaald, dat eene vrouw aan haren man was ontrouw geworden, en dat zijne jaloezie daarvan de oorzaak was geweest. De oorzaak echter der jaloezie berustte op het feit, dat zij, zooals men zeide, beeldschoon was en hij een lichaam bezat, dat geheel vân het Ideaal was afgeweken. Ieder, zoo luidde het verhaal, noemde dit huwelijk eene schande en deed het ongelukkig vonnis aan beiden luide verstaan. De man besloot toen zijne vrouw streng op de proef te stellen en verkreeg het vermelde gevolg.

Mijne laatste twee voorbeelden zien op *de gezamelijke werking*, op het gezamelijk willen van het gekozen of opgelegde doel en zijn beiden uit de kunstwereld genomen.

In den grooten schouwburg op het Leidscheplein alhier moest met de moeder ook de dochter als actrice optreden. De dochter echter kon niet vergeten, dat ze dochter was, en wilde hare moeder niet toespreken zooals hare rol, en bijgevolg het doel van het stuk, dit vorderde. Hare moeder onderwees haar zelve, en voegde daarom bij de repetitie haar toe: „Je bent mijne dochter niet meer, je bent eene straatmeid, denk als eene straatmeid, spreek als eene straatmeid en gedraag je als eene straatmeid!"

Mij overkwam het vóór eenige jaren, dat ik een tooneelstuk moest opvoeren en een ongeschikten speler voor de hoofdrol had. Hij moest vader zijn, kon echter zulk een denkbeeld in zijn geest niet tehuis brengen. Vroeg de rol van hem, dat hij aan zijn teruggekomen zoon de vreugde van zijn hart betuigde, hem ombelsde, hij deed het zoodanig als een vrijgezel, dat het publiek hem werkelijk uitlachte en de geheele opvoering in het water viel. Ik besloot dan ook met zulk materiaal niet meer aan het opvoeren van een ernstig stuk te beginnen.

Wilt gij wellicht in de plaats van dit laatste, liever een voorbeeld, aan het enkel stoffelijk gebied ontleend, ga dan met mij naar de bovenkamer van dien schilder. Hij kan het perspectief van een gebouw enz. uitmuntend schilderen, maar niet een portret. De familie van den geportretteerde staat bij hem en zegt: ik vind niet, dat het gelijkt. Hij echter antwoordt: daar ontbreekt niets aan: alles stemt volkomen. Het is echter blijkbaar, dat de man slechts vlakten, kleuren en tinten heeft weten te schilderen, maar niet een mensch, zeker althans niet een levend mensch. De stof, de verschillende kleuren gehoorzamen hem niet, verkondigen niet zijne gedachte, zij zijn niet bezield, zeggen niets, willen niets.

Het kan u, M. M. H. H.! niet moeilijk vallen, zelf tal van voorbeelden hieraan toe te voegen en ik ga daarom eindigen met de korte woorden: Mijne heeren, architekten en kunstenaars! de bloei der kunst, de herstelling der sociale orde liggen voor een deel, de welvaart, de eer en de vreugd van den ambachtsstand voor een groot deel in uwe handen. Ik bid u daarom, hebt het Ideaal lief en spiegelt het, als gij uwe kunstwerken schept, naar best vermogen af. DIXI.

Van de gelegenheid tot debat werd gebruik gemaakt door Prof. Dr. A. Pierson, die den spreker-inleider de vraag stelde, hoe het ideaal der kunst en dat der maatschappelijke orde in verband met elkaar zijn te brengen, als zijnde deze volgens zijne meening, geheel tegenstrijdig met elkander; immers het laatste, iets gewilds, is iets tijdelijks,— het eerste daarentegen iets niet-tijdelijks.

In aansluiting hiermede vroeg de heer Armand G. Th. Sassen aan spreker, of hij met het streven naar ideaal in de maatschappelijke orde, het tegenwoordige maatschappelijke streven had bedoeld.

De beide sprekers beantwoordende, herhaalde de heer van Nispen tot Sevenaer geen bestaande maatschappelijke orde te willen prijsgeven, maar wanordelijkheden te willen tegengaan.

De Voorzitter, den heer van Nispen tot Sevenaer dank betuigd hebbende voor zijne voordracht, gaf daarna het woord aan den heer J. R. de Kruyff, Directeur der Rijks School voor Kunstnijverheid te Amsterdam, tot inleiding van het onderwerp: „Het verband tusschen bouwkunst en kunstnijverheid, en de meest gewenschte betrekking tusschen hare wederzijdsche beoefenaars."

De heer J. R. de Kruyff:

Er is een woning gebouwd. Goed geconstrueerd van deugdelijke bouwstoffen: van buiten eenvoudig behandeld in fraaie verhoudingen en met spaarzame versiering; inwendig ruim, logeabel, gerieflijk in allen deele; met één woord: een huis, zooals velen uwer — leden van onze Maatschappij — er nooit anders hebben gebouwd.....

of, voor 't minst, nooit anders hebben gewenscht te bouwen.

De architekt heeft dus eer van zijn werk.

En nu zal het worden ingericht tot een gezellig woonverblijf.

Wie zullen dat doen? *Wie* zullen laten maken of gaan uitzoeken de kleeden en de gordijnen, de meubels, de toestellen voor verwarming en verlichting, de tafelserviezen, de schoorsteengarnituren en alles wat verder behoort tot een comfortabel geheel?

Dit kan op velerlei wijze gebeuren.

En de manier, die wel het meest voor de hand ligt is deze: dat de *familie*, die het huis bewonen zal, ook *zelve* zorge voor zijn inrichting. Wie, beter dan de heer en vrouw des huizes zelf, weten wat er noodig is om het huis te bewonen, zooals zij dat het liefste wenschen?

En — wanneer de familie van goeden huize is, van ouder tot ouder in een beschaafde omgeving heeft gewoond, en de gelegenheid heeft gehad om veel goeds te zien en te vergelijken, dan is *deze* wijze van uitvoering ook positief de *beste*.

Al zou men dan niet precies weten wat Gothisch of Renaissance is, wat naar de Anticken of naar de Lodewijk-stijlen riekt, niettemin *voelt* men dan wel, wat in *kleur* van grondstof, in *vorm* van bewerking en in *toon* van licht overeenstemt.

En op die wijze zal de inrichting *karakter* hebben: het individueele karakter dragen van de bewoners.

In vele gevallen evenwel gaat het anders toe. Veeltijds leiden verschillende oorzaken tot het inroepen van anderman's voorlichting.

Gemis aan zelfvertrouwen of aan den onmisbaren graad van schoonheidsgevoel; zucht om mee te doen in het hebben van woonvertrekken in Renaissance- of Lodewijkstijl; een groot vertrouwen in de kennis en den smaak van de gewone leveranciers — het kunnen allen redenen zijn, om het heft uit handen te geven.

En het resultaat is dan afhankelijk van de wijze waarop behanger of meubelmaker of de magazijnhouder in gas- of andere ornamenten hun, maar al te vaak tegenstrijdige, belangen weten te bepleiten; belangen slechts overeenstemmend *hierin*, dat iedereen — en 't is heel natuurlijk — er op uit is, om zooveél mogelijk geld te verdienen.

Doch, somtijds kan ook *dit* resultaat nog betrekkelijk bevredigend zijn; al is er de kans bizonder groot bij, dat eenig stuk van het huisraad, op eens, en op schreeuwende wijs de harmonie komt verstoren.

Dan is alle zorg en overleg vergeefs gedaan. En de architekt, de man die de woning gebouwd heeft, mag in de verte toezien, hoe zijn werk bedorven wordt, en al het goede, wat *hij* er ingelegd heeft, te niet wordt gedaan door de hinderlijkste contrasten.

Mag *hij* dan niet meêpraten? Voor 't minst een raad geven?

Het ware te wenschen. In zoo'n geval zelfs is zijn raad onmisbaar, en kan *hij* alléén evenwicht brengen in al die tegenstrijdige adviezen.

Hij kan dit beter doen dan de kunstschilder of de décorateur. Wél mag de schilder of décorateur in staat geacht worden om een atelier of zelfs een geheele woning (en dan bij voorkeur zijn eigen woning) artistiek in te richten; maar de architekt, die het huis heeft ontworpen, die zoldering en schoorsteenmantels en de betimmering van de kamers geteekend en, zoo noodig, heeft laten schilderen, overeenkomstig den aard van alle woonvertrekken — hij, beter dan elken anderen artist — kan weten, wat daarmeê harmoniëeren zal.

Hij is de aangewezen man, om de bewoners te leiden in hun keuze om — *rekening houdende met hun bizonderen smaak* — de *grenzen* te bepalen, waarbinnen die smaak kan bevredigd worden.

(En hier — in *ons* land vooral — is zoo 'n advies ten volle betrouwbaar. Niet overal elders, waar het gewoonte is, dat de bouwmeester percenten krijgt van de voornaamste leveranciers.)

Te eerder nog mag juist de architekt een woord mee praten bij de inrichting van de woning, omdat hij ook van *interieurs* studie heeft gemaakt, gereisd heeft en veel goeds heeft gezien, de beste adressen weet om al het huisraad in ruime keuze te krijgen, en zelf herhaaldelijk vergeleken, ja, soms ook geteekend heeft, al datgene wat tot een volledig meubilair behoort.

De *leiding* dus, de hoofdleiding overal daar, waar tegenstrijdige belangen van industrieel en ambachtsman de overeenstemming kunnen verstoren, behoort ongetwijfeld almede tot de bevoegdheid van den architekt.

Maar, aan ieders werkking is een *grens*. Zoo ook aan dien van den bouwmeester.

Als hij die grens wil overschrijden, en treden op het gebied van den industrieel of den ambachtsman, als hij niet alleen wil helpen *kiezen*, maar alles ook *maken* wil, in dien zin: dat hij al wat tot een volledige inrichting behoort, ook zelf wil composeeren en teekenen, dan zal hij daarmee een slechten dienst bewijzen aan de *bewoners* niet alleen, maar tevens aan het *kunstambacht* in het *algemeen*, aan zijn gezonde ontwikkeling en zijn bloei.

Aan de *bewoners*, omdat zij dan zoo goed als niets meer in te brengen hebben, haast al hun wenschen aan andermans inzicht moeten opofferen, en eindelijk een woning betrekken, waar niet *zij* op hun plaats zijn en zich thuis zullen gevoelen, maar veeleer de *architekt* behoorde huis te houden: de man, die alles naar zijn persoonlijk welbehagen heeft ingericht en gedétailleerd.

En een slechten dienst zal hij bewijzen aan zijn medewerkers, den fabricks- en ambachtsnijvere, en aan de zelfstandige beoefening van hun vak.

Het zij mij vergund thans deze stelling in hoofdzaak te motiveeren.

Allereerst zij geconstateerd, dat er *verband* bestaat tusschen bouwkunst en kunstnijverheid, en ten allen tijde ook *heeft* bestaan.

Een verband, dat berust op *dezelfde* hoofdbeginselen *van samenstelling*.

Want op de overeenstemming in de verscheidenheid, op het *evenwicht* tusschen *rythmus* en *contrast*, of — juister gezegd — op het *evenwicht* van de reeksen boven

de contrasten, berust in beide kunsten de *harmonie in vorm en kleur*.

Bovendien zijn ze beiden onderworpen aan den eisch van *doelmatigheid*, die voor de andere, de *vrije* beeldende kunsten vervalt.

Daar is dus een nauw verband tusschen bouwkunst en kunstnijverheid, en alleszins verklaarbaar is het, dat in voortbrengselen van het kunstambacht de *bouwkunstige detailvormen zelve* vaak toepassing vonden.

Ofschoon die democratische neiging van de oude koninklijke kunst aan de *volks*kunst maar zelden ten goede kwam.

Tijdperken als van de Middeleeuwen en van de Renaissance leveren hier het historisch bewijs voor.

Immers: in de latere Gothiek speelde heel het bouwkunstig samenstel van fialen en wimpergen, zelfs van luchtbogen, kanteelen en wat niet meer, door alle kunstambachten heen, bedierven het te voren goede karakter der glasschilderwerken; bokalen groeiden uit versterkte kasteelen, hostiehouders en reliquiënkistjes waren soms eenvoudig een brok architectuur, tot zelfs de priesterkleeding kreeg haar aandeel in bouwkunstige nissen en andere détails.

Men versta mij wèl: ik beweer niet, dat juist de Gothiek heeft uitgemunt in voorbeelden van dien aard, maar wel *dit*: dat óók in dát tijdperk het kunstambacht op den verkeerden weg raakte, *zoodra* de bouwkunst er zich mee bemoeide.

Immers *ditzelfde* geldt voor het tijdperk der Renaissance.

Terwijl daarentegen overal, waar zich de bouwkunst onzijdig hield, het kunstambacht bleef op den goeden weg.

Dat kunnen we zien: vooral in het verre Oosten; maar ook bij de Grieken, wier onvergelijkelijk aarden vaatwerk geen spoor vertoont van bouwkunstige vormen, waar het bronzen huisraad zijn eigen vormentaal had, waar de Grieksche zuilen en entablementen in het kunstambacht niet te vinden zijn.

En zoo *behoort* het ook te wezen.

De voortbrengselen van bouwkunst en kunstvlijt, verschillend in grondstof en bestemming, in stabiliteit en mobiliteit, vragen elk hun eigenaardige bewerking en hun eigen *vormentaal*.

En slechts dán, als een kunstenaar die *beide* talen volkomen machtig is, kan hij met goed gevolg optreden als beoefenaar van beiderlei kunst.

Doch maar hoogst zelden is dit het geval. En dit geldt vooral ook den bouwmeester.

Om *twee redenen*:

Omdat hij — *eerstens* — de neiging heeft om zijn zelfde *bouwkunstige* détailvormen ook in het kunst*ambacht* toe te passen.

En — ten andere — omdat hij niet minder sterk geneigd is tot het *conventioneele*.

Beide neigingen zijn alleszins *verklaarbaar*. Want de bouwkunstige détailvormen, die hij elk oogenblik, hetzij thuis in zijn atelier, hetzij op het werk of in de bouwloods, op de eerste aanvraag, als het ware uit den mouw moet schudden, zitten hem dan ook zoodanig in de vingers, dat hij er, als onbewust, alles mee aankleedt wat hem onder handen komt; wat evenwel in het kunstambacht veel nadeelen heeft, waaronder ook dit: dat het den werkman vaak noodzaakt tot technische kunststukjes, die in strijd zijn met de eigenaardige eischen van zijn grondstof.

„Un architecte c'est un homme à tout faire," is een woord dat veel waars inhoudt, als wij denken aan schoonheidsleer en liernurstelsel, aan constructie en hygiëne, aan accoustiek en electriciteit, aan al de kunsten en wetenschappen, die een architectenbrein in onze dagen bevat.

„Un architecte c'est un homme à tout faire" . . . maar een *wonder*mensch is hij *niet*.

Want wat de meubelmaker of de bronsgieter, de wever of de émailleur, de boekbinder of de plateelbakker, die al zijn tijd en zijn talent kan wijden aan de beoefening uitsluitend van zijn eigen vak, door jaren lange ervaring en proefnemingen, aan bizondere procédés en kunstgrepen heeft geleerd door dagelijkschen omgang met de grondstoffen, die hij bewerkt, *dat kan eenvoudig de bouwmeester niet in de verte evenaren*.

En nu zijn het immers juist die technische bizonderheden, dat *volkomen meesterschap* over het *materiaal*, de kennis van wat men er *wel* of *niet* of *beter* mee doen kan, van grooten invloed op den vorm en de versiering en de kleur van het voortbrengsel der kunstnijverheid.

En dus is het ook *geen architekt* geweest, die de vormen aangaf voor het aarden vaatwerk der oude Grieken, voor de tapijten en het damasceerwerk van de Oosterlingen, voor de meubels van Boulle, voor de maiolica van Urbino, voor het Japaansche lakwerk of het Chineesche porcelein.

Dus zijn het *geen architekten*, die de ateliers van Barbédienne, van de Gobelins, of van Sèvres dirigeeren; en — wil men een voorbeeld uit eigen land: — het was geen architekt die de schitterende glazuren van Rozenburg of het Berbas van Le Comte vond.

De ambachtsman ontvange niet van een vreemde zijn ideeën: *de scheiding van kunst en ambacht* was ten allen tijde *verderfelijk* voor het vak.

De ambachtsman *zelf* zij kunstenaar tevens, en hij *kan* dat ook zijn.

In de *tweede* plaats, zeide ik, heeft de bouwmeester een neiging tot het *conventioneele*, en ook dit noemde ik een bezwaar tegen zijn medewerking aan het kunstindustrieele product.

Die neiging voor het conventioneele is *verklaarbaar*, en ook *raadzaam*.

Verklaarbaar, omdat van alle beoefenaars der beeldende kunsten de bouwmeester wel het meest gebonden is; gebonden door de eischen van constructie en doelmatigheid. *Moeielijker* dan iemand anders, zal het *hem* vallen, om wat *nieuws* te maken, om *oorspronkelijk* te zijn.

En dat is maar goed ook, naar mijn bescheiden meening.

Want om oorspronkelijk te zijn: om nieuwe bouwkunstige motieven te vinden, of nieuwe combinaties van oude motieven te maken, moet de bouwmeester ontzachelijk veel smaak hebben. En heeft hij dien niet, dan is het resultaat bedroevend.

Want een bouwwerk staat er voor altijd, voor 't minst voor eeuwen lang; en als het niet mooi is, zal het niet alleen een blijvende ergernis wezen voor tijdgenoot en nageslacht, maar dan werkt het ook *smaakverbasterend* op den jongeren vakbroeder.

Met een slecht schilderij, een mislukt beeldhouwwerk, een wansmakelijk meubel of stuk vaatwerk, met *elk* ander kunstwerk: — laten het verzen zijn, romans, symphoniën of treurspelen — hoeft het euvel niet langer geduld te worden of voort te woekeren, dan men zelf wil. Men zet het eenvoudig in een hoek of op zolder, men leest het niet meer of voert het niet op.

Maar een *wansmakelijk bouwwerk*: dat *staat* er, en *blijft* er staan, en de goeije burgerij is wel *gedwongen* het aan te kijken, totdat — ja — totdat: er ons te eeniger tijd misschien een anarchist van verlost! . . .

Beter dan is het een gebouw te zien dat, nobel van verhoudingen en sober van détails, geïnspireerd is op de *oude* voorbeelden.

Want schoone verhoudingen en gekuischte versieringen zullen mooi blijven tot den jongsten dag.

En hierom prefereer ik in de bouwkunst vooralsnog het conventioneele boven een tijdelijk effectbejag met vreemde combinaties, die den toets van den ontwikkelden smaak niet kunnen doorstaan.

Trouwens, altijd, bij het betreden van nieuwe banen, kwam de *bouwkunst achteraan*.

Toen in de 13de eeuw, *Giotto* in zijn werken al blijk gaf van natuurstudie, en Pisano in het Campo Santo van Pisa zich inspireerde op de beelden en reliefs der Romeinsche oudheid, bouwde *Arnolfo* (del Cambio) zijn Santa Maria del Fiore nog Gothisch. En eerst in een volgende eeuw zou de Italiaansche bouwkunst den weg betreden, die door de andere kunsten haar lang te voren geëffend was.

Zoo zien wij bijv. ook in Duitschland, waar de nieuwe bouwstijl eerst later zijn intrede deed, een eeuw te voren haast, in graveer- en kleinkunst die richting voorbereid. Bij den bouw van het Heidelberger slot in 1556 was Albr. *Dürer* al 28 jaren *dood*.

Van alle beeldende kunsten houdt de *bouwkunst* het langst nog vast aan de traditie, en hierom is háár beoefenaar wel in *de laatste* plaats geroepen, om — in dagen van zoeken en overgang — *vooruit* te zijn bij samenstellingen op industrieel gebied.

Terwijl hier en in de versieringskunst alreeds nieuwe paden worden gezocht, zal de bouwmeester, belast met het détailleeren van het huisraad eener woning, zich nog afvragen: in *welken stijl* zullen we dat maken? En te eerder nog zal hij dat doen, wanneer hij al voor de woning zelve een bepaalden stijl gekozen heeft. Dan zal hij allicht meenen verplicht te zijn ook al de détails van het huisraad door te voeren in dienzelfden stijl, of — als hij afwisseling wil brengen in sommige vertrekken — hier weer een *anderen* stijl te kiezen.

En *dat meubelen-in-stijl* is *nadeelig* voor de vrije ontwikkeling van het kunstambacht.

Gaan wij ruim een kwart-eeuw in onze verbeelding terug, dan zien wij het eerst de Renaissance met haar strakke lijnen en een overdreven prétentieus karakter zich meester maken van onze woonvertrekken en onze eetkamers, in gezelschap van haar coquette achternicht: de richting Louis-seize, aan wie de pronk- en receptiekamer werden toegewezen.

En toen men eindelijk van al die Renaissance genoeg begon te krijgen, heeft de réactie in Duitschland het wachtwoord gegeven: 't zal voortaan Louis-quinze zijn! En meubels, spiegels, kamerkroontjes en tafelservieszen tooien zich met de oud-nieuwe modevormen, naar oude prentjes gefotoceerd of verwaterd uitgegeven in de werken van Wasmuth, Cluessen en consorten.

Straks wacht ons een wedergeboorte van de middeleeuwsche kunst — (of wat in den geest daarop lijkent) — reeds in de bouwkunst door enkele beoefenaars voorbereid en welig voortgeplant.

En als een trouw huisdier volgt de industrieel van onze dagen zijn meester en apporteert en slikt alle pillen . . . die maar behoorlijk vergald zijn.

De toestand, hierdoor gekweekt, is een *kunstmatige*. *De drang tot volgen* komt *van buiten*, in plaats dat *de behoefte* tot kunstvaardig voortbrengen *van binnen* komt. In het bezit van enkele plaatwerken waant iedereen zich artist; doch van die hulpmiddelen verstoken, blijft van den kunstambachtsman slechts de nuchtere werkman over.

Die toestand zal verbeteren, zoodra het alléén-zaligmakend begrip van het fabriceeren-in-stijl, zoowel bij den industrieel als bij den verbruiker, plaats maakt voor het besef, dat ook wat *buiten een historischen stijl* omgaat, karakter kan hebben en *mooi kan zijn*.

In dezen kring hoef ik niet uitéén te zetten, wat daarvoor noodig is. Als er overeenstemming heerscht tusschen vorm en kleur aan de éene zijde, met doelmatigheid en eigenaardige bewerking van de grondstof ten andere — *dan komt het karakter van zelf*.

En aan deze eischen voldoende, drukt de werkman er onbewust zijn individueelen stempel op, en maakt een voorwerp dat niet onderdoet voor een historischen stijl, *omdat het zijn eigen stijl heeft*.

't Was nooit te voren anders: Gothiek noch Renaissance, het Oosten noch het Westen zouden ooit onze bewondering hebben gewekt voor hunne kunstvlijt, wanneer men ten allen tijde angstvallig zich had afgevraagd: hoe dat alles wel vóór hun tijd zou gemaakt zijn?

De *kunstambachtsman* is daarbij *veel minder gebonden*, en heeft dus *geen reden* om conventioneel te zijn.

Aan den eisch van *doelmatigheid* is spoedig voldaan, en als hij zijn *grondstof* volkomen *meester* is, en weet

wat hij daarvan vergen kan, tooit hij, spelenderwijs, het werk van zijn handen met de zelfgeplukte bloemen en ranken, naar zijn opvatting gestileerd.

Op die wijze tot stand gekomen, zal zijn kunstvoorwerp ook *beter begrepen* worden door het groote *publiek*.

Wât weten zij allen van Renaissance, Gothiek of Lodewijk, en wat hebben ze er eigenlijk meê te maken?

De Renaissance was goed voor haar eigen tijd: toen werd ze gevoeld en begrepen door iedereen. En tijdens de beoefening van Gothiek of Lodewijkstijl had iedereen *behoefte* om daarin te werken en in zoo'n omgeving te leven.

Maar aan *ons* publiek zijn die oude stijlen vreemd geworden, *en 't heeft* eenvoudig *geen zin*, ze daaraan *op te dringen*.

Als de kunstambachtsman de motieven voor zijn ornament ontleent aan de planten en bloemen uit onze eigen omgeving, dan zal een ieder kunnen waardeeren de min of meer vindingrijke en artistieke wijze, waarop hij die motieven voor zijn ornament heeft omgewerkt.

En de hierdoor gewekte en levendig geworden belangstelling zal dubbel gunstig werken op den *kooper* en den voortbrenger, beide.

Wat aldus door bedreven hand verkregen is, zal *overal op zijn plaats* zijn.

En ook de onderlinge overeenstemming zal niet ontbreken, als door het geoefend oog de keuze wordt gedaan.

Laat dan in *vorm* en *kleur verscheidenheid* heerschen in 't vertrek, als maar de *toon* dezelfde is, die vorm en kleur beheerscht!

Wie heeft er ooit bezwaar gemaakt om een *Japansch* kamerschut of een Satsuma-vaas, tegen een achtergrond van *Indisch* weefsel, op een *Perzisch* tapijt, samen te brengen met *Italiaansche* maiolica, *Hollandsche* meubels en *antiek* bronswerk, in een vertrek, waarvan de betimmering of de versiering een *Fransch* of een *Duitsch* karakter draagt?

Een *overeenstemmend verschil* in kunstuiting van honderde mijlen lengte en honderde jaren ouderdom!

Het meubelen-in-stijl is een overbodige luxe.

Het *niet* in-stijl-meubelen (mits onder beschaafde leiding) kan toch een harmonisch geheel vormen.

En die beschaafde leiding wordt eigenschap in steeds minder beperkten kring.

't Is waâr: dat wij nog leven en werken in een *toestand van overgang*, die de volslagen onmacht in kunstvaardig voortbrengen van vóór ongeveer 70 jaren met betere dagen in de toekomst verbindt.

Een *overgangstoestand*, waarvan o. a. ook de *scholen* getuigen: de *ambachts-* en *kunstambachtsscholen*, als *surrogaten* voor de opleiding, die thans nog in de *werkplaats* ontbreekt.

Want in de werkplaats alléén kan ambachts- of kunstambachtsman in waarheid zijn vak leeren veredelen en tot ongekenden bloei brengen.

En terwijl wij een *acte van verbied* passeeren voor de zorgen van *staat* en *overheid*, die ons de bedoelde scholen hebben gegeven — om een beteren toestand voor te bereiden — blijve desniettemin het oog *hierop* gericht: *de theorie in de school, de praktijk in de werkplaats!*

Die toestand van overgang is almeê de aanleiding, dat nog dikwijls en met succes de architekt geroepen wordt zijn werkzaamheid uit te breiden bij de volledige inrichting van de woning, *verder* dan in beginsel raadzaam is geacht.

Maar niet langer dan onvermijdelijk is, zij de kunst en het ambacht *gescheiden* in de personen van *bouwmeester en industrieel*, van *teekenaar en uitvoerder*.

Aan ieder het zijne!

Aan den *bouwmeester* zijn tot steen geworden ideeën, die de verhevenste gevoelens weêrspiegelen van den menschelijken geest, — aan den *kunstambachtsman* in eigen werkplaats *en* aan *de nijvere vrouwenhand* dat vele andere, wat verpoozing schenkt na den arbeid, en in huiselijke omgeving verzoent met den woeligen strijd om het dagelijksch brood.

Van de gelegenheid tot debat werd het eerst gebruik gemaakt door den heer Jhr. H. C. J. M. van Nispen tot Sevenaar, die echter slechts een enkele opmerking wenschte te maken. Hij was het niet met spreker eens, dat de architekt zich niet met alle onderdeelen moet belasten; wanneer b. v. een beeld op een gebouw moet worden geplaatst, dan mag de beeldhouwer niet zijn eigen spraak volgen, maar moet zich onderwerpen aan het oordeel van den architekt.

De heer C. Muysken vond het denkbeeld van spreker nieuw, doch hij wilde slechts voor een zeer klein deel met hem medegaan. De stelling, dat wanneer het huis gereed is de stoffeering door den architekt moet worden prijsgegeven, moet hij bestrijden, zich daarbij beroepende op twee groote bouwmeesters, onze voorgangers en leermeesters Semper en Viollet-le-Duc, die in hun meesterwerken „der Stil" en „Entretiens sur l'architecture" zoo warm de leiding van den architekt in alles hebben verdedigd.

De heer de Kruyff verdedigde tegenover beide sprekers zijne zienswijze, waarna de heer van Nispen tot Sevenaer zijne bewering volhield, dat de ambachtsman niet kon worden vrijgelaten, want dat het met de orde overeenkomt, dat het ideaal bewaard blijve.

De heer de Kruyff was het met het voorbeeld, door den heer van Nispen tot Sevenaer aangehaald — het beeld op een gebouw — volkomen eens, maar zulk een beeld is een détail van het gebouw; den heer Muysken antwoordde hij, dat hij al wat „spijkervast" is ook voor den architekt wil houden, maar het eigenlijke meubilair aan den kunstindustrieël wil toevertrouwen.

„Er is," zeide de heer de Kruyff, „op dit oogenblik nog een overgangstoestand, zoodat ik in den bestaanden toestand nog geen gevaar zie." Maar in de toekomst moest het, volgens spreker, zoo worden als hij had uiteengezet.

De heer J. F. L. Frowein zeide niet te begrijpen,

waarom spreker het meubilair niet aan den architekt wilde overlaten; hij gaf als zijne meening te kennen, dat het Grieksche vaatwerk wel degelijk architectonische motieven vertoonde, en zeide ook niet te gelooven, dat vroeger de werkman zoo geheel zelfstandig werkte. Men volgde toen evenzeer, en was niet zoo eigenwijs.

De heer van Nispen tot Sevenaer bleef het met den inleider oneens: de architekt moet inspireeren en de groote lijnen aangeven. Spreker wilde daardoor het ideaal van den architekt behouden zien.

De heer de Kruyff wees nu op de gezelligheid van de inrichting der woning, en noemde deze het ideaal. De architekten die door den heer Muysken waren genoemd, zijn wel de voorloopers geweest, maar dat was alweder vijfentwintig jaren geleden. Op dit oogenblik doen zich eenigszins andere toestanden gelden; de natuurstudie is thans voor den kunst-industrieel de hoofdzaak.

De conclusie van den inleider werd daarna in stemming gebracht; het eerste gedeelte van die conclusie werd met 19 tegen 9 stemmen, en het tweede met algemeene stemmen aangenomen.

De Voorzitter betuigde den heer de Kruyff dank voor de behandeling van zijn onderwerp.

De heer F. M. L. Kerkhoff, die nu aan de beurt was, stemde wegens het reeds gevorderde uur er in toe, dat zijne voordracht tot den volgenden dag werd uitgesteld, en den heer G. E. V. L. van Zuylen, wiens inleiding op de zijne zoude volgen, thans het woord werd gegeven, daar deze spreker ook den volgenden dag in eene andere sectie moest optreden.

De Voorzitter verleende daarop het woord aan den heer G. E. V. L. van Zuylen, oud-Kolonel van de Genie van het Oost-Indische leger ter inleiding van het onderwerp: „De artistieke eigendom."

De heer G. E. V. L. van Zuylen:

Wanneer men in een Congres de laatste spreker, of inleider is op eene namiddag-vergadering, dan kan men van zijn vermoeid gehoor niet vorderen, dat het kalm luistert naar lange logische en diepzinnige vertoogen, en zou men dit al doen, dan loopt men hard kans van voor stoelen en banken te praten.

Gewoonlijk zijn dan ook de onderwerpen, die zulke laatnamiddagsprekers te behandelen hebben niet van zeer ernstigen aard, en wel mag ik zeggen, dat in dit bijzondere geval de uitzondering den regel bevestigt, want in uwe samenkomst van bouwkundigen uit alle oorden van ons land en in uw Sectie „Kunst" van die samenkomst, is het recht van bestaan van den artistieken eigendom en van den weg die moet worden ingeslagen om dat recht van bestaan te constateeren en te reglementeeren in het belang van de kunst en de kunstenaars, zeker een onderwerp van het hoogste gewicht.

Wat echter in bijna ieder ander geval voor den inleider hoogst onaangenaam zou zijn, is hier voor uwen dienstwilligen dienaar een groot voordeel. Hoe hij ook heeft getracht om iets te leveren, dat werkelijk hout snijdt, het is hem niet mogen gelukken, wat anders voor te brengen dan eene soort causerie; en die lichte spijs hoopt hij, dat ge nog wel zult kunnen verdragen vóór de eettafel u tot ernstigen hygiënischen (?) arbeid roept.

Wat is artistieke eigendom?

Het volle recht van den kunstenaar op het voortbrengsel van zijn vernuft en zijn geest.

Artistieke eigendom is dus bestaanbaar voor letterkundigen, voor schilders, teekenaars en beeldhouwers, voor musici en voor andere kunstenaars, die ik wellicht vergeet, doch zeker ook voor architekten.

Wordt in ons vaderland aan het recht op artistieken eigendom getwijfeld?

Voorzeker neen! Dit bewijst de wet op het auteursrecht, die aan letterkundigen en musici en c. q. aan uitgevers van letterkundigen en wetenschappelijken of kunstarbeid een vrij goed omschreven recht gedurende een tijdperk van 50 jaren toekent.

En nadat die wet voor een deel der kunstbeoefenaars bestond (28 Juni 1881 staatsblad N° 124) werd in Februari 1884 een ontwerp in behandeling genomen, strekkende om ook het auteursrecht op werken van beeldende kunst vast te stellen en te regelen; doch dat ontwerp, het laatst bij Koninklijke boodschap N° 1 van 7 October 1887 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangeboden, bleef ten leste in de zitting van 1887—1888 onafgedaan, en wacht thans, naar ik meen, nog steeds op herrijzing.

Toch bewijzen dat wetsontwerp en vooral de nota van toelichting, dat de toenmalige Regeering ernstig de behoefte gevoelde, om ook in ons land aan de beoefenaars der beeldende kunsten voor henzelven en voor hunne erfgenamen rechten toe te kennen op de voordeelen der exploitatie, door copyen van welken aard ook, van het voortbrengsel van hunnen geest en hun talent.

De Regeering gevoelde die behoefte, blijkens het slot van § 1 der memorie van toelichting vooral, omdat sedert de laatste tientallen van jaren in de Europeesche staten een streven was op te merken, om in den ruimsten zin de kunst tegen het nadeel van ongeoorloofde nabootsing te beschermen, terwijl in den jongsten tijd er tal van voorbeelden waren, dat tractaten werden gesloten tot het wederkeerig verleenen van dit soort van auteursrecht.

Volgden wij nu niet, zegt de Regeering, den stroom, die in andere landen, tot het vaststellen van wetten leidde, dan zou het niet bestaan van behoorlijke waarborgen bij ons het sluiten van internationale verdragen in den weg staan.

Het wetsontwerp van 1884 had echter hoofdzakelijk kunstschilders, teekenaars en beeldhouwers op het oog, doch zooals de 8e alinea van § 2 der memorie van toelichting zegt, kwam het beter voor in art. 1 niet de kunst te omschrijven, waardoor het oorspronkelijk kunstwerk was ontstaan, omdat men het gevaar wilde vermijden van de een of andere uiting van den vindingrijken artist te vergeten.

De bouwkunst werd echter in de 2e alinea van art. 1 wel vermeld, doch dat niet-vergeten was meer negatief dan positief, want op de werken der bouwkunst werd het auteursrecht niet toepasselijk verklaard; wel op bouwkundige teekeningen en modellen.

En in de 9e alinea, en volgenden, van § 2 der memorie van toelichting worden de redenen uiteengezet, waarom

men aan bouwkundige werken niet op gelijken voet bescherming meende te moeten toekennen, als aan de andere kunstwerken.

Eerst wordt daar aangehaald, dat ook de Duitsche en Engelsche wetten de bouwkunst hebben uitgesloten, en daarna volgen drie alinea's, die ik mij verplicht reken hier in haar geheel terug te geven, omdat ze zoo volkomen het standpunt aangeven, dat de toenmalige Regeering tegenover den architectonischen kunst-eigendom meende te moeten innemen, en omdat er verband is te vinden in dat oordeel en in de wijze van behandeling van den bouw van het gemeentehuis te Woerden, waarvan ik natuurlijk later melding maak.

De Regeeringsopvatting was de volgende:

Alinea 12, 13 en 14 van § 2 der memorie van toelichting behoorende bij het Wetsontwerp van Februari 1884.

Handelingen, Tweede Kamer 1883—84. Bijlagen [166, 3].

„Een gebouw is een voorwerp van uitsluitend eigendom „volgens gemeen recht; maar de daaraan bestede arbeid „en kunst zijn dan ook met het lichaam van het gebouw „vereenzelvigd. Een afzonderlijk idieel eigendom van de „aan het gebouw bestede vlijt en kunst is niet denkbaar. „Wat betreft het uitwendig voorkomen, het zichtbaar beeld „van het gebouw, dit is zoodra het tot stand is gebracht „als het ware gemeen goed; als stad- of landgezicht „wordt het beeld van het gebouw een onderwerp voor „den schilder, teekenaar en photograaf."

„Wat de nabootsing door de Bouwkunst zelve betreft, „wanneer een doelmatig ingericht woonhuis is gebouwd, „wie zal dan den eigenaar van een naburig stuk gronds „ten kwade duiden, dat hij een even goed en sierlijk „gebouw op zijn terrein doet verrijzen? Men kan toch „niet aan een architekt het monopolie verzekeren van „eene bepaalde soort van woonhuizen, aan een ander „dat van kerkgebouwen naar eene zekere bouworde enz."

„Het spreekt echter van zelf, dat de namaak van bouw„kundige teekeningen wel in de termen van de wet valt „(moet vallen); immers bouwkundige teekeningen zijn „teekeningen; de auteur daarvan kan zich, op de wijze „bij de wet voorzien, waarborgen tegen het namaken „daarvan; tevens is het dan onmogelijk gemaakt, dat „een ander naar zijne teekeningen ga bouwen; dit toch „is onmogelijk, tenzij óf de teekeningen op arglistige „wijze zijn ontvreemd, óf met het doel van winstbejag „gecopiëerd."

Ik zal hier in de Sectie niet behoeven te herhalen, wat in het Bouwkundig Weekblad van 16 Februari en 9 Maart 1889, N° 7 en 10, over den bouw van het Raadhuis te Woerden werd geschreven. Men had, gebruik makende van door den burgemeester van Noordwijk ter goeder trouw afgestane teekeningen, het ontwerp van het Raadhuis te Noordwijk bijna volslagen gecopiëerd, zonder de minste vergunning van den ontwerper.

Toetst men nu die handeling aan art. 1 van het onderweg gebleven wetsontwerp, dan komt het mij voor, dat ze niet zou hebben kunnen geschieden, wanneer het ontwerp wet geworden ware; want de door den architekt opgemaakte *plannen* zouden dan zijn geweest *zijn eigendom*, en noch de burgemeester van Noordwijk, noch het gemeentebestuur van Woerden zouden er over hebben mogen beschikken, om ze te doen navolgen, zonder de vergunning van den eigenaar, den architekt-ontwerper.

Het Bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst meende echter met de redactie van het ontwerp van 1884, voor een nieuwe wet, nog niet tevreden te moeten zijn, en den 28 Maart 1889 schreef het een brief aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, hoofdzakelijk inhoudende, dat ook *de namaak der bouwwerken zelf* in eene nieuwe wet op het auteursrecht voor beeldende kunst moest worden verboden, en dat zonder moeilijkheid ook voor gebouwen de waarborg, bedoeld in art. 7 der concept-wet, kon worden geleverd.

Wij vinden een afdruk van dien brief in N° 13 (30 Maart 1889) van het Bouwkundig Weekblad. Het feit door het Bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst als argument aangehaald, spreekt ongetwijfeld voor zich zelf, doch wanneer ooit eene Regeering aan dezen wensch van de Maatschappij voldeed, dan zou het niet gelden eene geringe wijziging in de vroegere ontwerpwet, doch er zou geheel moeten worden gebroken met het opzichtens de bouwkunst daarin gehuldigde beginsel; want wat wij lazen in de 12e, 13e en 14e alinea van § 2 der memorie van toelichting, komt mij, wat het geheel imiteeren van het gebouw betreft, niet in strijd voor met de opvatting van den Woerdenschen Gemeenteraad.

Wij zullen niet vooruitloopen op hetgeen in eene nieuwe concept-wet tot bescherming van den artistieken eigendom zal worden ter tafel gebracht, en liever nu eens nagaan, wat in den vreemde in de laatste jaren op het gebied der bescherming van der architekten arbeid is geschied. De bronnen, waarover ik tot dat einde kon beschikken, zijn vrij beperkt, doch aan den anderen kant weder ruim, want juist de beweging tot internationale bescherming der auteursrechten, waarvan de Regeering in hare memorie van toelichting spreekt en die ook voor onze poging tot wetgeving den stoot gaf, — die beweging in verschillende landen werd veroorzaakt door het optreden der „Association littéraire et artistique internationale," waarvan ik de geschiedenis heb meegemaakt van hare geboorte af.

De „Association littéraire et artistique internationale" is opgericht ingevolge het besluit van 28 Juni 1878 van het te Parijs gehouden Internationaal Letterkundig Congres. Het doel der Vereeniging is de verdediging en de verbreiding der grondbeginselen van het internationaal recht van den letterkundigen en artistieken eigendom. Zij verdedigt derhalve de rechten der schrijvers en kunstenaars van alle landen en vereenigt hen onderling door broederlijke banden. Dit is ongeveer de inhoud van art. 1 harer Statuten.

Het ligt niet op mijn weg, om u van die Vereeniging eene geschiedenis te geven. Oorspronkelijk alleen opgericht voor letterkundigen, heeft zij op een harer Congressen te Brussel, in 1884, het woord „artistique" bij haren naam gevoegd, en sedert ook werkelijk zich bemoeid met de belangen der musici, der kunstschilders en beeldhouwers, en van de architekten.

In Madrid, in 1887, werd voor het eerst de vraag in behandeling genomen of de architectonische werken dezelfde bescherming zouden moeten genieten als de andere werken van het vernuft?

De bouwmeester Marin Baldo kwam bij zijne inleiding der vraag tot de volgende vier voorstellen, die allen, hoewel niet zonder tegenkanting, door het Congres werden aangenomen:

„1°. De architectonische werken moeten evenzeer be„schermd worden als die der letterkunde en van de „andere schoone kunsten."

„2°. Alleen de schepper van een origineel architec„tonisch werk mag derhalve de uitvoering, of wel de „nabootsing door teekening, photographie, of langs welken „anderen weg ook, toestaan."

„3°. Evenwel kan de architekt niet beletten, dat het „door hem ontworpen gebouw worde begrepen in een „algemeene teekening van de stad of de streek, waar het „gelegen is, mits het gebouw van die teekening een „ondergeschikt deel uitmake."

„4°. Zoowel bij openbare als bij bijzondere gebouwen „kan de architekt, tenzij het tegenovergestelde zou zijn „gecontracteerd, zich nimmer verzetten tegen veranderin„gen, die de eigenaar er in zou willen maken of zelfs „tegen de afbraak van het gansche gebouw."

Tegen artikel 2 werd in het midden gebracht, dat toch eigenlijk de architectonische voortbrengselen niet wel met de overige kunstwerken kunnen worden vergeleken; het is toch onmogelijk iemand van namaak te beschuldigen, wanneer hij reeds openbaar gemaakte denkbeelden navolgt. Men zou gevaar loopen eene stelling aan te nemen, waarvan de juridische beginselen moeielijk zouden zijn vast te stellen.

Marin Baldo verdedigde echter zijn voorstel op de volgende gronden: „Wat blijft er over," zeide hij, „van het eigendomsrecht van den architekt, indien wij dit tweede punt niet aannemen? Het is waar, dat zijn werk publiek domein wordt en dat hij er betaling voor krijgt, maar die betaling is eenig en alléén voor het enkele exemplaar dat hij geleverd heeft, even als de schrijver, die een exemplaar levert van zijn boek, of eene voorstelling van het door hem geschreven stuk op het tooneel laat geven; hij staat daardoor immers zijn verdere rechten op het stuk niet af.

Het project in de architectuur staat gelijk met de schets voor een schilderstuk; alléén de maker kan er bij de uitvoering de détails goed van vertolken."

Punt 3 werd bestreden, omdat men het in strijd achtte met het belang der architekten zelf. Beletten om hunne werken door teekening te reproduceeren of te photographeeren, staat gelijk met het tegengaan van het bekend worden van hun naam en faam.

Marin Baldo was het hiermede evenwel niet eens, en wilde het recht van reproductie ten volle voor den architekt behouden, en de meerderheid stemde daarmee in.

Wat eindelijk het vierde punt betreft, vond men, dat juist daarin de architekt te weinig werd gewaarborgd tegen de kans van vermorsing van zijn werk, doch hier meende de inleider, dat men ook het recht van hem, die had doen bouwen, als eigenaar niet mocht uit het oog verliezen. Deze was van dát één exemplaar, dat hij gekocht had, volkomen eigenaar geworden en had het recht er mee te doen wat hij wilde, ook om het te doen verbouwen of wijzigen naar zijn eigen smaak; dit zou den goeden naam van den architekt-ontwerper niet schaden!

Ook dit laatste nam de vergadering met meerderheid aan, doch zooals zal blijken uit hetgeen onlangs te Neufchatel werd verhandeld, denkt de meerderheid der architekten daarover geheel anders.

Vóór ik echter spreek van dat verhandelde in 1891 te Neufchatel, moet ik in 't kort eene discussie over architectonischen eigendom vermelden, in 1884 op het Internationale Congres van architekten en ingenieurs te Nizza. De inleider begon daar met te verklaren, dat hij weinig op de hoogte was van de te behandelen quaestie, en de voorzitter en enkele leden hadden slechts een vaag idée van het bestaan der door mij besproken „Association," en van de pogingen tot bescherming van den artistieken eigendom, die zij aanwendt. De heer Desmarest bracht daarentegen eene opmerking in het midden, die ik, omdat ze het hart der quaestie raakt, in haar geheel zal vertalen: „Het schijnt mij zeer moeielijk" zeide hij, „eene goede bepaling te geven van *wat wij „eigenlijk zouden willen waarborgen?* De musicus en de „letterkundige kunnen met juistheid aangeven, het werk „of de deelen van het werk, waarvan zij den eigendom „wenschen te behouden, en die zij niet door anderen „geëxploiteerd willen zien, zonder een deel der voor„deelen te plukken. Maar hoe wil men nu met juistheid „datgene in een architectonisch werk omschrijven, dat „geheel oorspronkelijk en geheel van den ontwerper is, „tegenover het overige deel, dat hij van anderen heeft „overgenomen? Wanneer zal ik, architekt, met recht kun„nen zeggen: *men heeft mijn eigendom aangetast?* Waar ligt „*in praktischen zin* het punt, waarop men dien artistieken „eigendom van den architekt kan gronden?"

De bezwaren van Desmarest vonden weerklank bij andere collega's, en nadat de heer Hermant ten slotte had geconstateerd, dat in den boezem der architektenwereld de gevoelens vrij wel verdeeld waren, en dat ook hij van eene opneming der architectuur onder de door de wet beschermde kunsten, geen ander voordeel verwachtte dan het voorrecht, om als kunstenaar en niet als industrieel tegen over de wet te staan, ging men over tot de orde van den dag.

Moest men een besluit trekken alleen uit de discussiën te Nizza, dan zou men denken, dat de meerderheid der daar te saam gekomen vakmannen geen kans zag om eene behoorlijke wetstoepassing te ontwerpen, of wel daarin weinig belang stelde. Het vraagstuk bleef echter de belanghebbenden en belangstellenden bezig houden en, zooals ik reeds zeide, werd verleden jaar op het Congres te Neufchatel op nieuw geprotesteerd tegen het onbeperkt recht van den bouwheer op het werk, hem door den architekt geleverd, ook al had hij hem daarvoor ruim betaald. Het Congres besliste, dat van den vorm van artistieken eigendom eene speciale studie zou worden gemaakt door de afdeeling architectuur van de „Associa-

tion littéraire et artistique internationale," welke afdeeling tot voorzitter heeft dezelfde heer Hermant, die te Nizza het woord voerde.

En juist terwijl ik bezig was gegevens te verzamelen, om u ten minste iets te kunnen vertellen van hetgeen er in den laatsten tijd elders omgaat op het gebied dat ons thans bezig houdt, gaf de Secretaris der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst mij inzage van een brief van April j.l., van de „Société centrale des architectes Francais," waarin zij haar correspondeerend lid Nicrmans verzoekt deel uit te maken van eene commissie, die in opdracht heeft alle vragen te bestudeeren, betrekking hebbende op den artistieken eigendom, voor zooverre betreft de voortbrengselen der architectuur.

Wij zien derhalve in den vreemde, vooral in Frankrijk, eene opgewekte beweging; doch wij komen tevens tot de overtuiging, dat eene goede aansluiting der kunst van den architekt bij de overige schoone kunsten, niet gemakkelijk zal zijn.

Ik moet hier aan den artistieken kring, waarin ik het woord mag voeren, verschooning vragen, dat ik in de vooraf opgegeven conclusie mijner inleiding heb durven spreken van iets zóó geheel tegenover de kunst staande, als eene *Octrooi-wet*; doch even als ik van de oprichting af lid was van de „Association littéraire et artistique internationale," zoo ben ik ook van af de oprichting lid der „Vereeniging van voorstanders eener Nederlandsche-Octrooi-wet," en wanneer ik nu alles overweeg, wat daarover al in gesproken en geschreven, en bedenk, dat wij in Europa met Servie alleen staan, en dat velen bij ons geen Octrooi-wet willen, om naar hartelust gratis te kunnen namaken wat het vernuft van anderen heeft gevonden, dan vrees ik, dat ook eene wetsregeling, zooals na het Woerdensche feit de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst ze vroeg, bij ons weinig kans heeft om tot stand te komen. Daarom verbond ik in mijne conclusie den eenen vromen wensch met den anderen.

En zal er kans tot slagen zijn, dan moet die kans naar mijne overtuiging grooter worden, al naarmate de letterkundigen en kunstenaars in Nederland zich aansluiten bij den stroom buiten het vaderland. Ik bedoel hier in geenen deele propaganda voor de „Association littéraire et artistique internationale." Het is mij onverschillig waar men zich aansluite, mits men zich niet isoleere; want met den goeden naam, dien Nederland steeds heeft gehad, ook op kunstgebied, behoort het in de eerste reien te staan, waar eene internationale regeling van de belangen der kunst ontwijfelbaar in de toekomst ligt.

Ik hoop, mijne heeren! dat mijne poging om u te geven wat ik geven kon, naar uw oordeel niet al te zeer beneden het peil is gebleven.

Mijne conclusie, die reeds in het Weekblad werd opgenomen, zal ik ten slotte hier herhalen:

„Evenzeer als aan een Octrooi-wet, bestaat er in ons „land ook behoefte aan eene wet tot bescherming van „den artistieken eigendom.

„Het verdient aanbeveling voor allen, die in deze „zaak belang stellen, om zich aan te sluiten bij hen, die „internationale bescherming van den artistieken eigendom „op het oog hebben."

Deze conclusie werd met algemeene stemmen aangenomen, waarna de Voorzitter den inleider dank betuigde en de vergadering verdaagde tot den volgenden morgen.

Zaterdag 28 Mei.

De Voorzitter, de vergadering heropend hebbende, verleende het woord aan den heer F. M. L. Kerkhoff, Civiel en Bouwkundig Ingenieur, Ingenieur architekt der Gemeentewerken te 's Hertogenbosch, tot behandeling van zijn onderwerp:

„De invloed van het ijzer op de hedendaagsche bouwkunst."

De heer F. M. L. Kerkhoff:

Mijne Heeren!

De Vicomte de Vogué schrijft in het eerste hoofdstuk van zijne remarques sur l' Exposition du centenaire in hoofdzaak het volgende: „De mensch doet in het omhul„sel waarin hij leeft, een afdruk ontstaan van zijne „persoonlijkheid; dat omhulsel verraadt tot zelfs de gering„ste eigenaardigheden van den bewoner, ja in den „fossilen steen zijn met geene meerdere getrouwheid de „teedere organen van het insect, dat zich daarop had „geplaatst, afgevormd. Steden als Pompeji en Neurenberg „behouden den stempel en openbaren de geheimen van „de Romeinsche zeden en van de gebruiken uit het feodale „tijdperk, en evenzoo beschrijven ons eene Engelsche, „eene Italiaansche, eene Oostersche stad, den Engelschman „den Italiaan, den Oosterling sneller en nauwkeuriger, „dan uitgebreide geschiedkundige of philosophische ver„handelingen dit zouden kunnen doen."

„En in ons Parijs is deze wijze van voorstelling om „zoo te zeggen aan de photographie gelijk. Plaatst „men zich op eene der Seine-bruggen, dan ziet men, „wanneer men het hoofd naar links wendt, de stad van „vroeger tijden als een harmonisch geheel voor zich „tentoongesteld, met al hare levensorganen, Godshuizen „en paleizen, rechtsgebouwen en hotels, burgerwoonhuizen „en winkels, — een schouwspel met recht bekoorlijk te „noemen, doch aan eene schilderij voor een museum „gelijk, een schouwspel, waarbij de geest ondergeschikt „is aan de materie, zooals het aangezicht van een afge„storvene er een biedt; de meeste van die bouwmassa's, „zij zijn dan ook dood, zij passen niet meer voor onze „tegenwoordige behoeften. Ondankbaar en onnoozel „evenwel ware degene, die deze dierbare stad zou „beschouwen zonder liefde, zonder eerbied; wij zijn „haar schuldig de achting, die men een grootouder toe„draagt .....; wie echter zou op de dwaze gedachte „komen aan zijne grootouders te vragen weer jong te „worden en hem bij zijnen arbeid behulpzaam te zijn?"

„Keert de beschouwer vervolgens het hoofd naar rechts, „dan ontwaart hij de stad der laatste jaren, zoo geheel „verschillend van die andere, en de stad van het heden, „de tentoonstelling. Voorzeker, een oningewijde in onze „geschiedenis zal weigeren te gelooven, dat hetzelfde „menschenras die twee helften van onze hoofdstad heeft „gebouwd; hij zal zich voorstellen, dat eeuwen en geslach„ten de tijdruimte, waarin deze twee werelden ontstonden, „scheiden. — 't Is waar, in de opkomende stad is alles

„verward, onafgewerkt, alles is nog nieuw en de voorin„genomen geest veroordeelt het maar al te gemakkelijk, „doch, we gevoelen het, in die stad is leven, bij haar „is geen teruggang mogelijk, en die nog onafgewerkte „schepping, men moet ze reeds liefhebben, zooals men „liefheeft een kind, waarvan de toekomst nog geheel in „het onzekere verkeert; die schepping, zij verwondert en „drukt ons te gelijk, omdat hare schoonheid zich nog zoo „weinig doet kennen, en vooral omdat van hare ziel nog „zoo weinig merkbaar is; 't is echter zeker, dat men geen „vergeefsche poging zal doen met te trachten die drijfveer „te vinden. Immers, wanneer we ons buigen over een „jong geborene, om het ontluiken van den geest in dat „lichaampje te bespieden, wat geven we er dan om te „moeten wachten; we hebben toch de zekerheid dat die „geest dit kleine wezen, dat zich nog van niets bewust is, „zal verlichten, evengoed als de grootouders. — En „toch zijn wij ongeduldig om de eerste uitingen der „geestvermogens te kennen. — Met overeenkomstige, „natuurlijke en tegenstrijdige gevoelens ondervragen wij „ook de ijzerstad, de wereldstad, de geleerde stad, door „ons naar onze gelijkenis gebouwd."

Tot zoover de Vogué, mijne heeren.

De schrijver spreekt van de stad, door ons naar onze gelijkenis gebouwd, de stad dus, die zich als het ware met ons heeft vereenzelvigd, die onze gewoonten, ons wezen weerspiegelt, die voldoet aan onze behoeften.

Er stelt zich hier voor den onderzoekende de vraag: „welke zijn dan wel die behoeften?" — Veroorloof mij te beproeven ze in het kort te beantwoorden.

Het leven van den aardbewoner is tegenwoordig onrustig, vol zorg, het verloopt snel, en is daarbij een openbaar leven. De verbetering der verkeersmiddelen, door de toepassing van den stoom, deed meer en meer in den mensch den aandrang ontstaan om zich te verplaatsen en houdt hem minder aan eene bepaalde plaats gebonden; de strijd om het bestaan *noodzaakt* hem bovendien zelfs in de verst verwijderde gewesten te zoeken naar de middelen, om in zijn onderhoud te voorzien. De indrukken, die de mensch op dergelijke wijzen verkrijgt, zijn zoo afwisselend, zoo menigvuldig, dat hem de tijd kort schijnt; hij leeft snel. De strijd om het bestaan maakt tevens van den onbezorgde meer en meer een denker, dien overpeinzing en studie er toe brengen de middelen te vinden om zijnen arbeid vlug en met beleid uit te voeren, wien daardoor ook een bewonderenswaardig zelfvertrouwen wordt gegeven, dat hem voor geen moeilijkheden meer doet terugschrikken, hem in staat stelt alle hindernissen te overwinnen, doch dat hem tot op zekere hoogte onaangenaam doet zijn van anderer kracht te moeten afhankelijk wezen, waar zijne kennis hem in staat stelt reeds een groot gedeelte van hetgeen dat hij verwezenlijkt wil zien, zelfstandig te scheppen. Eindelijk zijn de vele uitvindingen van den laatste jaren de oorzaak, dat aan de lichamelijke werkkracht van den enkelen persoon minder waarde kan worden toegekend, samenwerking daarentegen te meer schijnt geboden, daar verdeeling van den arbeid in het voordeel is van de snelheid van uitvoering, zooals zij past in het kader van het snelle leven. Door die samenwerking wordt 's menschen werkzaamheid eene openbare; de arbeidskrachten combineeren zich tot groote groepen, elke op zich zelf eene kleine maatschappij, waarin ieder zijne onderafdeeling bestuurt.

In het kort dus, de mensch wil vlug werken, en daarbij zoo weinig gebonden als mogelijk, hij heeft er aan, zooveel als doenlijk is, door persoonlijke bemoeiing te verwezenlijken, en hij wenscht zich vrij en ruim met anderen en tusschen anderen te kunnen bewegen; ziehier zijne behoeften.

De bouwkunst nu vooral staat hem bij in de uitvoering zijner plannen, bij de vervulling zijner wenschen; zij deed dit door alle eeuwen heen, en thans is zij weder zijne trouwe helpster. Doch daarvoor moet zij zich kunnen schikken naar den wil van den onrustig levende, zooals ik hem u schetste. En zij behoeft dienvolgens een daartoe haar eigenend materiaal. Dit materiaal nu werd haar geschonken in het ijzer, dat, hoewel reeds eeuwen en eeuwen in gebruik, door de vorderingen der techniek eerst in de laatste tijden als hoofd-bouwmateriaal waarde heeft verkregen.

Het ijzer toch, leent zich geheel en al tot de machinale wijze van behandeling, die door de uitvinding van het stoomwerktuig is mogelijk geworden; het is zoo gemakkelijk, nagenoeg zonder verlies aan grondstof, in alle gewilde vormen te brengen; de bewerking kost weinig tijd, het materiaal is sterker dan eenig ander, zoodat de constructies, er van vervaardigd, buitengewoon licht kunnen zijn. In een woord, het buigt zich naar den wil van den mensch. Hoe gemakkelijk is het, ijzeren samenstellingen naar ver verwijderde, naar hooggelegen plaatsen te vervoeren, om daar de zegeningen van wetenschap en beschaving te verspreiden, en dit met te meer vrucht, daar de grondstof, dicht en goed beschuttend als zij is, voor doeleinden van den meest uiteenloopenden aard gebruikt kan worden.

Ik behoef u dan ook slechts te wijzen op de lichte tentconstructies, die het ijzer leveren kan, en die den reiziger in staat stellen zich, nagenoeg zonder hulp, in den vreemde eene vedige, zekere schuilplaats te verschaffen; ik behoef u slechts te wijzen op al die luchtige bouwwerken, die herinneren aan den spoed waarmede zij werden samengesteld, en die ter zelfder tijd door hare schoone karaktervolle lijnen blijk geven van de macht van het verstand dat ze heeft doen ontstaan. Ik verzoek u slechts aandacht te schenken aan de machtige ruimten waarover het verkeer, de nijverheid, de weelde in den tegenwoordigen tijd kunnen beschikken, en wier bestaan aan het openbaar leven onontbeerlijk is geworden. Alleen het ijzer, ge wist het sedert lang, is in staat ze te verschaffen; en bleef het ook langen tijd geheel verborgen onder een ondoorzichtig kleed van hout en pleister [voor den bon-ton, om denkbeelden van vroeger niet te kwetsen], thans zijt ge van de kracht van het materiaal zoodanig overtuigd, ge hebt het zoo zeer leeren achten, dat ge het toestaat zich vrij te vertoonen en zijne kracht ten toon te spreiden, naast uwe eigene, die het bracht op de plaats die het inneemt. Wilt u verder voor den geest brengen de torenhooge huizen, die de Amerikanen zoo kwistig te voorschijn roepen, bestand tegen hevige

weersinvloeden, omdat zij worden saamgehouden door de ijzerconstructie, die haren bouw mogelijk maakt; beschouwt ze, die gevaarten, en verbeeldt u dan, dat ze somwijlen op bijna drijvenden bodem werden gebouwd, ook weer door de medehulp van het ijzer dat toestond aan hunnen grondslag, bij zeer weinig hoogte, de noodige breedte te geven. En denkt eindelijk aan den toren van Eiffel, dien men reeds in hout en in steen had willen scheppen, doch zonder gevolg, maar dien het ijzer, geholpen door de technische wetenschap, heeft doen groeien nagenoeg zonder dat het den voorbijganger bleek, dat aan zijne samenstelling werd gewerkt. Die reus, hij is als een merkteeken, als een monument van de geestesontwikkeling van onzen tijd. Welk verschil, zegt de Vogue, merkt men op, wanneer men dat bouwgewrocht vergelijkt met de pyramiden van Egypte, die daar staan als eene verheerlijking van de ruwe kracht, die ze deed geboren worden.

Zal ik nog nader behoeven aan te toonen, dat het ijzer op eene bijzondere wijze in onze behoeften voorziet? En de eigenschappen die het hiertoe in staat stellen, — treft men ze soms aan bij hout en bij steen, de materialen die zoo lang, mag ik zeggen, de kunstvormen en de kunst hebben beheerscht? Valt niet bijzonder daarbij de gemakkelijkheid op, waarmee men juist in ijzer de constructie, zooals de mensch die wil, kan uitvoeren, zoodat het geschapene de voorwaarden van zijn bestaan blootlegt, en bij uitnemendheid waar is, zooals het de mensch thans begeert? Is dus in de ijzerconstructie niet in alle deelen te vinden eene afspiegeling van onzen tijdgeest? Ik vermeen deze vraag bevestigend te hebben beantwoord.

Uit hetgeen ik aanvoerde is, naar mij dunkt, nu voldoende gebleken, dat de ijzerconstructie door haren merkbaren invloed op de hedendaagsche bouwkunst, — op de vormgeving van die kunst, niet zonder uitwerking zal kunnen blijven.

Tot nadere toelichting van deze stelling verzoek ik u met mij in het kort na te gaan, hoe de ontwikkeling der bouwstijlen in vervlogen tijden heeft plaats gehad. De Oostersche volken bouwden oorspronkelijk in hout; sommige hunner constructies — ik spreek hier van de voorloopers der Grieken en Romeinen en van de Oude Egyptenaren — werden längen tijd van dit materiaal vervaardigd. Dit gebruik van hout had een zoodanig grooten invloed, dat ook, toen men voor den bouw van een meer duurzaam materiaal partij trok, de houtconstructie nog in de vormen waarin men dat meer standhoudende materiaal bewerkte, werd nagebootst, — getuige het aanzicht der wanden, de vormen der kolommen en dergelijken. Eene houtconstructie is dan ook meer levend dan een massieve steenbouw. Bij die houtconstructies domineert natuurlijk de rechte lijn; die rechte lijn bleef dan ook behouden in den vorm van de afsluitingen, der muuropeningen en van de zolderingen, die de bouwkundige ordonnantie bepalen bij de Grieken, bij de Egyptenaren en bij de Romeinen, in de eerste uitingen hunner kunst. Maar de Romeinen hadden behoeften, afwijkend van die der Grieken; zij wenschten heirwegen met groote bruggen, wijde poortgebouwen tot receptie hunner in praalrijke optochten terugkomende overwinnaars, indrukwekkende ruimten, zonder aan de grootschheid, aan het totaal effect schadende tusschensteunpunten. En toch, hun land verschafte hun geenszins het materiaal om hun doel, met de technische kennis van de Grieken overgenomen, voor hen bereikbaar te doen zijn. De Romein was echter vernuftig, hij studeerde, zocht en vond een systeem van constructie dat hem in staat stelde aan zijne neigingen te voldoen, dikwijls een buitengewoon grootsch effect te verkrijgen. In deze nieuwe bouwmethode, door hem uitgedacht, en in de Byzantijnsche kunst nog nader ontwikkeld, verstrekte hij tevens aan den bouwmeester der middeleeuwen het grondmotief voor de vormgeving zijner kunst, den cirkelboog. Behield de Romeinsche bouwmeester daarbij nog zuilen en hoofdgestelen ter versiering van zijne ordonnanties, de middeleeuwsche bouwkundige erkent slechts in dien boogvorm zijn ideaal; voor hem is deze de vorm der waarheid, de architectonisch schoone vorm, die, slechts toen de constructie meer ingewikkeld werd, met name in de Gothische kunst — op dezelfde wijze waarop de Grick zich wist te helpen door combinatie van rechte lijnen — door samenstelling van cirkelbogen met verschil van straal of van cirkelbogen met rechte lijnen werd gewijzigd. En de vormen, die men in die tijden toepaste, — zij dienden niet alleen daär waar de samenstelling van den bouw ze wenschelijk deed zijn, maar men had ze zóó lief, dat ze werden gebezigd als motieven voor versiering, als friezen en lijsten op volle, gesloten wanden, om dezelfde redenen dus waarom de Grieksche bouwmeester zijn architraafbalk langs de ononderbroken muurvlakten voortzette; en men ging zoover, dat slechts de vorm, slechts schijnvertoon werd beoogd, en met de samenstelling geen rekening meer werd gehouden, getuige de Arabische monumenten.

Waarschijnlijk door het zich openbarend volksleven bleek reeds tijdens de heerschappij van de Gothische kunst eene ware voorliefde om aan de bouwwerken, allereerst aan het kerkgebouw, grooter en grooter afmetingen te geven; in het Gothische vormenstelsel was dit nagenoeg alleen mogelijk met vergrooting van het aantal steunpunten, wilde men ten minste buitengewone hoogtematen ontgaan, en ook de herleving van de klassieke oudheid bood weinig uitkomst voor degenen, die zoo gaarne ruime, niet beklemmende bouwwerken zagen verrijzen. Wel vond het menschelijk genie weldra een bouwvorm, die toestond ook in steen wijde overspanningen te vervaardigen, zonder de hoogte der daarvoor noodige constructies belangrijk op te voeren, met name den gedrukten boog, die uit den aard der zaak eerst werd samengesteld uit cirkelbogen, en overeenkomstig versierd en gekenschetst. Met dien boogvorm kan men er in slagen, daär waar de hoogte beperkt is, zooals bijv. bij den bruggenbouw, het aantal tusschensteunpunten te verminderen.

Als van zelve echter werd nu het eigengewicht der constructie, dat bij die grootere overspanningen zeer intens vermeerdert, een factor waarmee men ten zeerste moest gaan rekenen; geen wonder, dat dit er toe dreef hulp bij de wetenschap te zoeken. En zoo kwam men voorcerst tot de vaststelling van den boogvorm, die bij gelijke sterkte het minst mogelijke materiaal vereischt, zoo verkreeg men

eindelijk door de onmetelijke ontwikkeling van den technischen tak dier wetenschap het materiaal dat toelaat de kleinst mogelijke afmetingen, het kleinst mogelijke totaal gewicht aan de constructie te geven, het materiaal dat door zijne bijzondere eigenschappen de wetenschap in staat stelt hare regelen nog meer minitieus te zien toegepast, doordien het kan worden aangewend in den theoretisch meest juisten, in den meest waren vorm, het ijzer. En wat het hout begon, wat de steen vervolgde, heeft het ijzer nu op zich genomen: het zal een zelfde effect veroorzaken als vroeger door hout en steen werd tot stand gebracht. Aan de ijzerconstructie zal de bouwkunst eene nieuwe vormgeving danken, en op die vormgeving zal zich, evenals het ook vroeger geschiedde, een nieuw bouwstelsel gronden. Ik meen toch, dat zij duidelijk is, de beschouwing over de verschillende stijlperiodes, aan welke ik u herinnerde; zij stelt in het licht hoe de kunst voortschrijdt, gelijktijdig met de wetenschap; hoe die wetenschap in het bijzonder bij de oude volken, ten tijde der Romeinen, en in de laatste eeuwen aan de kunst nieuwe wegen heeft bereid, en haar een nieuw leven heeft geschonken, — een leven reeds telkens in de Grieksche en in de middeleeuwsche kunst veredeld, en dat na lang pogen nu weer staat volmaakt te worden. Het lijnenselstel, waaruit en waarmede de bouwkunst als het ware wordt gecomponeerd, werd ingewikkelder allengskens, al naar mate de waarheden der wetenschap zich deden gelden en den mensch door hare oogen deden zien; het ijzer stelt in staat nog meer te bouwen op eene wijze die gelijken tred houdt met de vorderingen der wetenschap, op eene wijze die aan onze behoeften past.

Aan het ijzer dankt daarom de hedendaagsche bouwkunst de middelen om zich tot een op zich zelf staanden stijl te ontwikkelen; want de lijnen, de sierlijke, maar tevens logische krommen, die het zal scheppen, ze zullen, evenals hare voorgangsters van voorheen, niet kunnen achterblijven hare logica op de vormgeving in de bouwkunst over te brengen. Er bestaat m. i. geen reden anders te veronderstellen; ze zullen grooten invloed hebben op het ontstaan van een wijze van bouwen, waarin het nageslacht eene bepaalde stijlperiode zal moeten herkennen.

Doch, ik gevoel het, gij voegt mij nog toe: is dan het ijzer wel geschikt voor monumentalen bouw? Maar dan antwoord ik weder met de Vogué: „De bouwkunst is dán monumentaal, wanneer zij de hoogste uiting is van den geest des tijds; welnu, die geest des tijds, brengt hij misschien niet mee, dat, niet burcht en kasteel, maar de verplaatsbare kooi het ideaal vormt van den mensch? Zelfs voor de meest gefortuneerde klassen wordt toch de erfelijke woning eene uitzondering."

Deze voordracht gaf geen aanleiding tot debat.

Na den spreker dank te hebben betuigd, gaf de Voorzitter vervolgens het woord aan den heer H. P. Berlage Nz., architekt te Amsterdam, ter behandeling van de vraag: „Is het schoone in de kunst ideaal of reëel, subjectief of objectief?"

De heer H. P. Berlage Nz.:

Bij de beschouwing en toelichting dezer stelling geloof ik de beslissing daarvan niet anders te kunnen bereiken, dan door het stellen dezer vraag:

„Hoe ontstaat kunst?"

Om dan aan deze vast te knoopen de tweede:

„Hoe wordt kunst genoten?"

Daar ik de stelling zoo algemeen mogelijk wensch te behandelen, en ook bovendien overtuigd ben, dat, hoe verschillend van aard ook, toch alle kunsten een zelfde doel hebben (ik spreek hier niet van doel in den den zin van strekking), zal ik de kunsten verdeelen in twee groepen, al naar de wijze van hun ontstaan.

Tot de eerste groep behooren de schilderkunst, de beeldhouwkunst en de beschrijvende poëzie.

Tot de tweede behooren de bouwkunst, de muziek en de lyrische poëzie.

Zoo algemeen mogelijk gesteld, is ongetwijfeld: alle kunst een gevolg van indrukken op ons te weeg gebracht. Alleen de aard dier indrukken bepaalt de verschillende kunsten.

De schilderkunst, beeldhouwkunst en beschrijvende poëzie dus, de kunsten der eerste groep, zijn het gevolg van waarnemingen en ervaringen onzer zintuigen, d. w. z. van indrukken die van buiten af tot ons komen, en dus al datgene omvatten wat wij direct weten, waarvan wij dus het bestaan erkennen.

Worden deze drie kunsten allegorisch, dus niet meer zuiver beeldend, d. i. afbeeldend, dan treden zij gedeeltelijk op het gebied der kunsten van de tweede groep; want de bouwkunst, muziek en lyrische poëzie zijn eveneens een gevolg van indrukken, maar van indrukken die in ons binnenste ontstaan.

Van deze drie kunsten zij dadelijk gezegd, dat alleen over den vorm, dus over het subjectieve of objectieve verschil van meening kan ontstaan; want, dat de inwendige aandoeningen, als directie oorzaak, op zich zelf genomen subjectief zijn, zal wel door niemand uwer worden ontkend.

Als een dichter bijv. zegt: „bij weende bij het zien ondergaan der zon", of wel: „tranen druppelden langs zijn wangen, toen hij de zon ter kimme zag zinken," zal er wel geen twijfel bestaan of die aandoening, op zich zelf beschouwd, is in beide zinnen dezelfde, is van subjectieven aard; men kan en mag niet beweren, dat die aandoening onjuist is. Een ander dichter zou misschien zijn held onder dezelfde omstandigheden hebben laten juichen van pleizier. Neen! alleen de vorm waarin die aandoening wordt weergegeven, kan oorzaak zijn van verschil van meening.

Bij de bouwkunst en de muziek is dit eveneens het geval.

Zoo moet bijv. de opvatting der Gothiek tegenover die der Renaissance, de eerste ernstig en daardoor somber, de tweede luchthartig en daardoor vroolijk, van subjectieven aard worden beschouwd; reden waarom het bijv. belachelijk is te beweren, dat eene kerk per sé Gothisch, of een museum in Renaissancestijl moet wor-

den gebouwd; dat is en blijft een kwestie van subjectieven aard, omdat de oorzaak zuiver subjectief is.

Zoo is bijv. in de muziek zuiver subjectief het geleidend motief bij het voorstellen van verschillende emoties; de Italianen geven o. a. walsmuziek bij melancolieke aandoeningen, enz. Het is duidelijk, hoe deze voorbeelden nog met ontelbare andere kunnen worden vermeerderd.

Wat nu de indrukken betreft, die de oorzaak zijn van schilderkunst, beeldhouwkunst en beschrijvende poëzie, dus indrukken, die van buiten af tot ons komen, zoo kan daarvan ten eerste het volgende worden gezegd.

Wij weten, dat in de ontzaglijk grootsche natuur geen enkel wezen aan een ander gelijk is; van de millioenen en millioenen infusoriën af, tot aan het meest samengestelde wezen, den mensch, is geen enkel, zelfs gelijksoortig wezen, van gelijken bouw niet alleen, maar bij hen verschillen reeds alle organen.

Wij zien bijv., dat alle menschen loopen, maar geen twee menschen dezelfde beenen hebben. Wij zien, dat alle menschen kunnen grijpen, maar dat geen twee paar handen gelijk zijn. De anatomen zullen u van alle organen hetzelfde kunnen zeggen.

Zoo is het ook met de oogen het geval, het orgaan waarmee wij de waarnemingen doen, die oorzaak zijn van alle beeldende, d. i. afbeeldende kunst.

Het direct gevolg van het verschil in bouw der oogen is, dat het beeld, van een zeker voorwerp op het netvlies vallende, bij ieder mensch verschillend zal zijn. Zuiver objectief beschouwd, is er dus reeds verschil in waarneming bij ieder individu.

Maar nu komt er bovendien en wel de voornaamste factor in het spel, n. l. de hersenen, zooals wij weten het centrum van alle waarneming onzer zintuigen; omgekeerd, waar die hersenen hetzij weigeren hetzij door andere indrukken te veel zijn gepreoccupeerd, kunnen die waarnemingen ook niet gebeuren. Zoo zal men bijv., sterk aan iets anders denkende, een voorwerp wel zien, maar niet met bewustzijn zien en er dus geen eigenlijk beeld van ontvangen. De hersenwerking is dus noodzakelijk bij het bewust ontvangen eener waarneming; er wordt dus gedacht, d. w. z. men ontvangt bij elke waarneming eene emotie.

Juist de kracht van dat denken, dus de graad der emotie bepaalt de kracht van den indruk. Maar wat is die kracht anders dan het temperament van den persoon zelf, inderdaad bij ieder wezen verschillend? Daarin ligt juist het onderscheid tusschen den mensch en het dier, dat de mensch bij elke waarneming eene emotie ondervindt, d. w. z. denkt, het dier niet of ten minste zeer zwak, niettegenstaande er dieren zijn met zintuigen die objectief veel scherper waarnemen dan die van den mensch; een arend ziet bijv. veel scherper dan een mensch, een hond ruikt veel scherper, en zoo meer.

Wat is die kracht anders dan de sensatie, bij den indruk ontvangen? Die sensatie is dus subjectief. De tegenwoordige zoogenaamde stemmingskunst is eene sterk sprekende uiting van subjectieve sensatie.

Die menschen hebben aanleg voor kunstenaar, die de sterkste sensatie bij de waarneming ontvangen. Niet omdat iemand een artistieken aanleg heeft, ontvangt hij sterke indrukken, maar omdat bij eene sterke emotie bij de waarneming ondervindt, heeft hij aanleg tot kunstenaar! Om kunstenaar te worden, behoort behalve den aanleg nog een tweede factor, waarover straks.

Met een aantal voorbeelden toe te lichten, dat de sensatie bij den indruk van buiten af ontvangen subjectief is, — voorwaar niets gemakkelijker dan dat! Men behoeft slechts met iemand een wandeling te maken, om op te merken hoe geheel verschillend de waarnemingen zijn tusschen u en uw compagnon. De één wordt stil bij het zien van een mooi stadsgezicht of landschap, de ander zou het wel willen uitschreeuwen van genoegen. De één houdt het meest van de zee, gene van het bosch, een derde van het Hollandsche weidelandschap, om de doodeenvoudige reden, dat de emoties bij die verschillende waarnemingen ontvangen verschillend, d. i. subjectief zijn. Eene andere verklaring van de verschillende onderwerpen die de schilders voor hun kunst kiezen, bestaat er niet.

Wij hebben dus als oorzaak van alle kunst, impressies, en deze impressies zijn van subjectieven aard.

Is het nu voldoende deze te ontvangen om kunstenaar te worden, d. w. z. om kunst te doen ontstaan? Immers neen; behalve de sterke emotie bij de waarneming is in de tweede plaats noodig de drang, en met dezen de bekwaamheid de emotie te uiten en om te zetten.

Alle kunst ontstaat dus als resultaat van den drang, de ontvangen indrukken te uiten.

Hoe geschiedt nu deze uiting?

Het spreekt van zelf, dat de kunstenaars der eigenlijke beeldende kunsten ook hunne kunst zullen uiten overeenkomstig de impressie die zij van buiten af hebben ontvangen, de aanleiding tot de kunstuiting zelve. Zij zullen immers willen toonen hoe zij hebben gezien, en deze uiting is dus als emotie subjectief.

De schilder krijgt een zuiver persoonlijke impressie, en zal dus geen andere op het doek weergeven. De beeldhouwer zal zijn impressie in beeld brengen, en de dichter, die de beschrijvende poëzie tot zijn kunst heeft verheven, kan met hen op een zelfde lijn worden gesteld.

Met de kunstuitingen der tweede groep is het evenzoo.

De bouwkunstenaar krijgt in gedachten eene samenstelling van vorm-indrukken, waaraan hij bijna onmiddellijk uiting geeft op het papier om, bij de eigenlijke uitvoering van zijn werk, aan deze de voor die kunst bepaalde gestalte te geven. Op volkomen analoge wijze arbeidt de musicus. De associatie van toon-indrukken brengt hij bijna onmiddellijk in notenschrift; eerst de uiting daarvan geschiedt door de instrumenten. De lyrische dichter brengt voor zijne kunstuiting zijn zuiver persoonlijke indrukken in versmaat.

De kunstuiting, en hiermee is dus de eerste vraag beantwoord, geschiedt op de boven beschreven wijze, en deze is subjectief.

Maar, zult ge vragen, is dan de vorm waaronder ieder kunstenaar zijne persoonlijke indrukken meedeelt, dus het „eigenlijke kunstwerk zelf", onder alle omstandigheden goed te keuren, dus ook subjectief? Want, het is per slot van rekening toch de vorm, de belichaming, waarover de geheele kwestie loopt: „Das ist des Pudels Kern". Niet over de kunstuitingen als gevolg der subjectieve impressie gaat het meeningsverschil, wél over de wijze waarop deze indruk is voorgedragen.

Moeten wij elken vorm, tegelijk met de kunstuiting die de kunstenaar ons als zijne visie wil voorzetten, eerbiedigen? Zoo ja, dan is het ook met alle kunstregels gedaan, want subjectiviteit sluit alle regels uit; er is dan ook niets wanstaltigs, niets leelijks meer.

Alvorens ik dit beantwoord, zij eerst de tweede vraag besproken: hoe wordt kunst genoten?

Wij hebben gezien hoe kunst in het algemeen ontstaat, nl. als uiting van ontvangen indrukken.

Het doen genieten van kunst is niet anders dan het overbrengen van deze indrukken op den beschouwer.

Het kunstwerk is niet anders dan de tusschenpersoon, de makelaar tusschen kunstenaar en leek.

Schilder, beeldhouwer of dichter hebben een indruk ontvangen; zij brengen dien in beeld met het doel dezen ook den leek te laten genieten; zij presenteeren hun indrukken als 't ware vragenderwijs: „Welnu, wat zegt ge er van?" Dat heb ik nu zóó gezien. Kunt ge de emotie begrijpen, ja of neen?"

En de bouwkunstenaar, musicus en lyricus: „Welnu, ik heb eene samenstelling van indrukken gekregen en in deze kunstuitingen belichaamd. Kunt ook gij die emotie begrijpen? Ja of neen?"

Wij zien dus, en het ligt ook in den aard der zaak, dat waar de kunstuitingen reeds van persoonlijken aard zijn, de indruk dien het kunstwerk op den leek maakt dit eveneens zal zijn. Precies dezelfde factoren, èn van objectieven aard, als verschil van bouw der organen, èn van subjectieven aard, als temperament, zijn natuurlijk bij den leek in het spel, en daaruit volgt direct, dat waar bij kunstenaar en beschouwer deze factoren overeenkomen, de appreciatie der kunstuiting, dus van het kunstwerk, zal volgen, en waar dit niet het geval is, daar zal ook eene bewondering moeielijk mogelijk zijn.

Maar behalve de bovengenoemde factoren werken alle mogelijke omstandigheden mede die op het genieten van een kunstwerk invloed oefenen, zooals levenservaringen, herinnering, voorstellingsvermogen, enz.

Hij die bijv. een veldslag heeft meegemaakt, zal bij het lezen eener beschrijving daarvan niet alleen aangedaan worden door de vroeger doorleefde emotie (ditzelfde zou ook het zien van eene schilderij teweeg kunnen brengen), maar vooral een oneindig krachtiger visioen voor zich krijgen dan wie nog nooit eene krijgsmanoeuvre heeft bijgewoond. Lessing voelde dit reeds toen hij in zijn Laokoön schreef: „Es mag sein dasz alle poetischen Gemälde eine vorläufige Bekanntschaft mit ihren Gegenstände erfordern". Zoo heeft bijv. een boer een geheel ander begrip van een paard, dan een Engelsche lord; beiden krijgen dus twee geheel andere visioenen bij de beschrijving van dit dier, of hunne vergelijking is eene geheel verschillende bij het zien der afbeelding.

Hoe absoluut verschillend zijn de kleur-impressies, om van kleurenblinden niet eens te spreken; de bewoner van het zuiden denkt bij het blauw van den hemel aan iets geheel anders dan wij. Het is duidelijk, dat dergelijke voorbeelden nog bij honderden zijn aan te halen.

Het voorstellingsvermogen is bij de individuen nog wel het meest verschillend.

De één ziet bij de eene of andere beschrijving het beschreven beeld plastisch vóór zich; de ander kan zich dit ternauwernood voorstellen. Dit voorstellingsvermogen kan zelfs al onze zintuigen in werking brengen. Zoo zullen velen bij de beschrijving van een gerecht, dit gerecht als 't ware proeven; hetzelfde is met het gevoel het geval.

Uit het bovenstaande meen ik u duidelijk te hebben gemaakt, hoe kunst ontstaat en hoe ze wordt genoten; dat, daaruit geconcludeerd, de impressie door den kunstenaar ontvangen subjectief, en daardoor de uiting eveneens subjectief is, en dat het genieten van kunst eveneens neerkomt op den indruk van het kunstwerk op den beschouwer, en ook deze indruk dus van subjectieven aard zal zijn.

Die kunstuiting, en dat roerde ik daar straks reeds even aan, moge op zich zelf subjectief zijn, maar de vorm is het dan toch niet, zult ge zeggen. En is niet juist die vorm de beslissende kwestie, het kunstwerk zelf? Ik wil volkomen gelooven, dat deze of gene kunstenaar een impressie heeft gekregen, maar daarom behoef ik toch zijne voorstelling daarvan nog niet als kunst aan te nemen. Moet ik al die dubieuse schilderkunst die ons als modern impressionisme nu wordt voorgezet, dan toch als kunstwerk beschouwen, al is ook de indruk dien zij op mij maakt, alles behalve van artistieken aard?

Ik kan ook best gelooven, dat die bouwkunstenaar zich het heerlijkst architectonisch gewrocht heeft gedacht, maar die „croûte" die hij er van gemaakt heeft, heb ik alléén te beoordeelen, en die beschouw ik niet als een kunstwerk.

Op deze wijze zou immers ieder mensch kunstenaar kunnen worden? Die vorm moet wel objectief zijn; want waar gaat het anders met alle kunstregelen heen? Behoeft men dan niets meer te weten om kunstenaar te zijn? Waartoe dan alle academies, alle kunstonderwijs? Anders bestaat er ook geen verschil in kunstwaarde tusschen twee verschillende kunstvoorwerpen. Kortom, met deze sceptische redeneering is het met alle kunstovertuiging gedaan.

Welnu, toch beweer ik, dat ook de vorm subjectief is, alleen met deze onderscheiding: wat men als objectiviteit in het kunstwerk meent te zien, is niet anders dan de eigenlijke vakkennis, het „métier"; maar deze vakkennis raakt juist de eigenlijke kunstkwestie niet.

Ik voeg er echter dadelijk bij, dat die vakkennis tevens een vereischte is om kunstenaar te zijn, maar ook, omgekeerd, dat men met alle mogelijke vakkennis nog geen kunstenaar is.

Scherp de grens te trekken tusschen deze beide factoren is natuurlijk onmogelijk, evenmin als het mogelijk is de duizenderlei varianten dezer samenstelling aan te wijzen. Zoo zijn er alle mogelijke soorten van verzenmakers en dichters, van muziekanten en musici, van beeldenmakers en beeldhouwers, van huizenbouwers en architekten enz. Waar eindigt het métier en begint de

kunst? Ziedaar een vraag die geen scherpe onderscheiding toelaat; dit is trouwens ook niet noodig, want het is, dunkt mij, duidelijk wat er mede wordt bedoeld.

Dat de vakkennis een vereischte is voor een kunstenaar zal wel niemand uwer ontkennen; dit hebben trouwens de groote kunstenaars van alle tijden bewezen. Zij kenden grondig het „métier," en dat is het juist wat door de moderne artisten zoo vaak wordt over het hoofd gezien. Wat men in de kunst „habiel" noemt, is niets anders dan grondige vakkennis.

Het zou te ver voeren deze vakkennis voor de verschillende kunsten te bespreken; alleen verdient de bouwkunst een korte beschouwing, daar zij juist in dit opzicht eene eigenaardige plaats inneemt en daarin ook alweer met de muziek is te vergelijken.

Bij de bouwkunst toch neemt het eigenlijke objectieve gedeelte, d. i. de vakkennis, een grooter plaats in dan bij de andere kunsten, maar springt ook daardoor duidelijker in het oog. Dit objectieve gedeelte is de constructie.

Deze is oorzaak, dat velen de bouwkunst niet als kunst erkennen en dit op deze wijze toelichten: „de bouwkunst heeft een praktisch doel, de andere kunsten niet! Daarom is zij niet ideaal!"

M. i. wordt bij deze beschouwing geen onderscheid gemaakt tusschen bouwkunde en bouwkunst, d. i. tusschen vakkennis en kunst. De bouwkunde alléén heeft een doel; de bouwkunst heeft er evenmin een als de andere kunsten, en ze is dus evenzeer ideaal. Ik voor mij beschouw haar daarom volkomen als een kunst, omdat het voor mij niet twijfelachtig is, dat men bij volmaakte vakkennis, d. w. z. der constructie, toch nog volstrekt geen bouwkunstenaar is. Integendeel; want daar ligt juist de grens die den architekt van den ingenieur scheidt.

Deze typische onderscheiding ziet men bijv. reeds bij de indeeling van een gebouw, — schijnbaar een zuiver praktische, dus objectieve zaak.

De ingenieur maakt een plattegrond die aan alle eischen zal voldoen; de architekt geeft echter een geheel andere oplossing, evenzeer praktisch bruikbaar, om de doodeenvoudige reden, dat er zuiver praktische en architectonische, d. w. z. aesthetische planindeelingen bestaan; de eerste verraden alleen vakkennis, de andere behalve vakkennis ook kunst, d. w. z. iets subjectiefs. Dit is natuurlijk niet ten nadeele van de ingenieurs gezegd, integendeel; maar zij hebben een geheel anderen, veel verder gaanden constructieven, d.i. zuiver wetenschappelijken werkkring, zóó zelfs, dat een samenwerken van ingenieur en architekt in vele gevallen noodzakelijk is.

Ware de bouwkunst objectief, dan zou er waarlijk niet zooveel geharrewar zijn bij het resultaat onzer prijsvragen. Neen, de bouwkunst is een kunst; want bij de vakkennis begint eerst de kunst, het eigenlijk subjectieve gedeelte.

Het zoo moeilijk te onderscheiden objectieve gedeelte heeft dus met de kunst niets te maken.

Omgekeerd loopt daarom ook iedere kunst gevaar een métier te worden, wanneer het subjectieve dat aanwezig was, door routine gaat verdwijnen, en onder alle kunst natuurlijk die kunst het meest, waarbij het objectieve een groote rol speelt, nl. de bouwkunst; en als gevolg in die bouwkunst de Grieksche en de Gothische, omdat die beide kunsten de meest wetenschappelijke zijn, als de meest constructieve. Wat wij conventioneel noemen, is niets anders dan het ontbreken van het subjectieve element. Is het daarom te verwonderen, dat ons bouwkundig onderwijs zoo langen tijd alleen heeft bestaan in het toekenen van een Grieksch tempel?

Het objectieve gedeelte bepaalt de beperkingen die de kunstenaar niet kan overschrijden. Binnen dit gedeelte valt dus de eigenlijke techniek en, als men wil, enkele kunstregelen, n. l. die van wetenschappelijken aard.

Hoevelen noemen zich kunstenaars, die de eigenlijke techniek niet eens kennen; onder de schilders, die niet kunnen teekenen; onder de dichters, die geen zin kunnen samenstellen; onder de bouwkunstenaars, die niet meer dan een prentje kunnen leveren.

Het subjectieve gedeelte bevat al datgene, wat het tot een kunstwerk maakt, ook de zoogenaamde regelen der aesthetika. Zelfs de bouwstijl, hoe paradoxaal dit ook moge klinken, want deze wordt door velen als iets objectiefs, als iets wetenschappelijks beschouwd, — de bouwstijl is subjectief; immers de kunstregelen die men meent, dat voor iederen bouwstijl bestaan, blijken toch bij eenig nadenken absoluut geen regelen, d. w. z. wetten, te zijn. Ieder werkelijk artist gebruikt immers den stijl slechts als leidraad, maar vervormt dezen naar zijn persoonlijke artisticiteit. Neen, en nu zult ge mij vergunnen een bewijs uit het ongerijmde te leveren, — gesteld eens, dat kunst objectief ware, zou er dan een strijd kunnen ontbranden, zooals wij die heden ter dage fel zien voeren tusschen de moderne en de zoogenaamd verouderde kunst, in de muziek tusschen Wagnerianen en anti-Wagnerianen, d. w. z. classici, in de schilderkunst en litteratuur tusschen impressionisten en romantici, in de bouwkunst tusschen de renaissancisten en gothikers, en anderen?

Welnu, het is waarlijk niet over het objectieve gedeelte, de vakkennis, dat die strijd is ontbrand. Niemand zal in ernst durven beweren, dat Wagner geen muziek kende, of dat Ileestner niet kan schilderen, of dat van Deyssel niet kan schrijven. Hoe zou een strijd daarover ook mogelijk zijn? Dat is immers een kwestie van weten! Neen! het raakt natuurlijk het subjectieve gedeelte, alleen de kwestie van kunst! En de oorzaak van dien strijd is juist de moeielijke onderscheiding tusschen het objectieve en subjectieve. Zij is ten eerste oorzaak, dat 99 % der menschen in bewondering staan over de grootste prullen, omdat hunne objectieve indrukken reeds zoo slecht zijn, dat ze ook over het objectieve gedeelte in de kunst, dus het eigenlijk métier, nog geen oordeel hebben, en aan de kunst, d. i. de emotie, natuurlijk in 't geheel nog niet toe zijn. Er zijn zelfs onder de zich noemende kunstenaars die deze onderscheiding niet eens kunnen maken en o.a. beweren, dat Rembrandt, n.b. de grootste aller schilders, niet teekenen kon, en dit zelfde natuurlijk à plus forte raison beweren van de hedendaagsche impressionisten! Die moeielijke onderscheiding is oorzaak, dat de schilder-impressionist van tegenwoordig zijn collega van vroeger verwijt, dat de in alle détails doorwrochte schilderij nooit zóó kan zijn gezien. Hij heeft gelijk; want een schilderij geeft

slechts één moment, en nu weten we allen, dat wij in één oogenblik onmogelijk alle détails kunnen zien, zooals we bijv. dikwijls de kleur van iemands oogen niet kennen, zelfs wanneer we met dien persoon reeds lang omgaan. Die kunstenaar n. l. heeft aangevuld met zijn wetenschap, dus met het métier, wat hij werkelijk niet in één oogenblik kon zien, en heeft dus aan de eigenlijke kunst iets te kort gedaan. Maar, omgekeerd, kan de romanticus den tegenwoordigen impressionist verwijten, dat hij integendeel opzettelijk dingen weglaat, dus aan den anderen kant overdrijft. Beiden geven kunstwerken, omdat, behalve de vakkennis daarin aanwezig, in het eerste duidelijk, iets te veel zichtbaar, in het tweede moeielijk te onderscheiden, beiden toch getuigen van eene subjectieve opvatting. Die moeielijke onderscheiding is oorzaak, dat de tegenwoordige litteratuur aan zooveel aanvallen bloot staat; welk een strijd over het zoogenaamde beeldend schrijven, en het middel door de nieuwe kunstenaars gebruikt tot schildering hunner impressies, n. l. het samensmelten van met verschillende zintuigen ontvangen sensaties, geluiden, kenschetsend met kleuren, en omgekeerd. Dit is immers juist eene uiting van subjectiviteit, evenals het impressionisme in de schilderkunst. Het gevaar ligt ook hier in overdrijving, in het te veel op den voorgrond treden van het métier. Die onderscheiding verklaart, waarom de primitieve kunstuitingen van de oudste volken dikwijls veel hooger staan dan de meest geraffineerde kunst der hoogere beschaving; omdat bij de eerste het subjectieve, dus het kunstgedeelte, alles is, het objectieve, het métier, nagenoeg niets, en bij de laatste juist het omgekeerde het geval is. Zij verklaart, waarom bijv. een gedrochtelijk Indisch afgodsbeeld meer kunstwaarde kan hebben dan een volgens alle academische regels gemaakte statue. Zij verklaart, waarom handenwerk boven machinewerk is te verkiezen; zij verklaart eindelijk, waarom alle kunst dán dood is, wanneer het subjectieve geheel is verdwenen, maar gaat bloeien waar dit zegeviert. Zij verklaart, waarom tot vóór een 25 tal jaren onze moderne kunst dood was, maar nu weer een nieuw leven tegemoet gaat.

De grootheid der meesters van alle tijden ligt juist daarin, dat zij de juiste grens kenden tusschen kennis en kunst; of liever zij zorgde er voor, dat het métier hen nooit de baas werd, het subjectieve niet op den achtergrond drong, maar ook niet omgekeerd.

En hiermede meen ik mijne overtuiging te hebben uitgesproken, dat kunst is subjectief. Het is met haar als met de zedeleer, want ook deze is subjectief: hij is niet de deugdzaamste, die volgens een zeker deugd-reglementje leeft, maar hij, die de algemeene begrippen van deugd, d. i. iets objectiefs, volgens eigen overtuiging toepast. Een menscheneter kan deugdzamer zijn dan een Europeaan; het hangt er geheel van af hoe de menscheneter zijn algemeen begrip van deugd toepast, en hoe de Europeaan dat doet.

Ik zeg: „kan"! Want hierin is het ook met de zedeleer als met de kunst: er is eene kunstontwikkeling volgens de gevolgde beschouwing te verklaren. Ten eerste natuurlijk een objectieve ontwikkeling, dus, en dat behoeft waarlijk niet nog eens te worden herhaald, eene ontwikkeling in de eigenlijke vakkennis; daarvoor de scholen, het onderwijs.

Maar er is ook subjectieve ontwikkeling mogelijk, die verklaard wordt door het feit, dat er bij elken indruk wordt gedacht, en dat juist dit denken de kracht der sensatie, de oorzaak van het kunstwerk bepaalt.

Daar waar dus, hetzij bij het individu, hetzij bij een volk een groote ontwikkeling is, daar zijn de indrukken ook sterker, daar kan de kunst een hooge trap bereiken. Ik zeg ook alweer „kan," en niet „zal," omdat men voorzichtig moet zijn eene scherpe conclusie te trekken.

Onder ontwikkeling versta men in dit geval niet geleerdheid, noch goede opvoeding, noch de zoogenaamde moderne beschaving, maar dien gelukkigen samenloop van omstandigheden waarvan wij de oorzaak niet kennen, die evenwel staan opgebouwd als hooge lichttorens langs den weg der geschiedenis.

De conclusie van den inleider: „het schoone in de kunst is subjectief," werd door de vergadering aangenomen, waarna de Voorzitter hem dank betuigde voor zijne voordracht.

Vervolgens werd het woord verleend aan den heer A. A. Vorsterman van Oyen, uit 's Gravenhage, ter inleiding van het onderwerp: „De heraldiek in de Nederlandsche bouwkunst."

De heer A. A. Vorsterman van Oyen:

Mijne Heeren!

Onnoodig om met u het ontstaan van ornamentiek te gaan behandelen, en in deze enkele oogenblikken, waarin het mij vergund zal zijn te spreken, een cursus te houden over het stijleeren.

Onnoodig u de verschillende stijlen in herinnering te roepen: de Egyptische, Grieksche, Byzantijnsche, Arabische, Romaansche, Gothische, Renaissance en Rococostijl.

De eerste vier, indien het noodig was met u de stijlen te doorloopen, zoude ik voor mijn doel gerust ter zijde kunnen laten; wat echter de drie laatste aangaat, n.l. de Gothiek, Renaissance en Rococo, daarmede heeft de heraldiek wel degelijk te maken.

Van de 10e tot de 13e eeuw hebben wij den Romaanschen stijl, en komen er alleen in de twee laatste eeuwen van dat tijdvak wapens voor, aangebracht op schild, kleedij, en in miniatuurvorm bij versiering van handschriften.

Eerst heeft men in dien tijd de kruistochten, daarna de tournooien; doch deze laatste vallen meer nog in de volgende periode.

Dan volgt de Gothische stijl, in het midden der 13e eeuw, die in Frankrijk ontstaan is en zich langzamerhand over Duitschland, Zuid- en Noord Nederland en Engeland verspreid heeft.

In dien tijd nam de bloei der wapenkunde zeer toe, daar, wij weten het, wapens een dankbaar ornament zijn bij versiering.

Op het einde van dien tijd was het, dat het miniatuur

schilderen enorme uitbreiding onderging en zoowel door Vorsten als ondergeschikte Edelen gesteund werd.

In de wapenboeken van den Heraut Gelre zijn keurige modellen achtergebleven; in de Bibliotheek de Bourgogne te Brussel berust een handschrift van dien verdienstelijken wapenschilder en tevens historicus, 't welk voor een groot deel is uitgegeven door den heer Victor Bouton te Parijs, terwijl een ander handschrift van Gelre berust bij de familie Coenen van 's Gravensloot, dagteekenende uit omstreeks 1420.

De Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage bezit een viertal kostbare handschriften betreffende het guldenvlies, waarin vele prachtige afbeeldingen voorkomen. Ook in andere openbare boekerijen en bij enkele particulieren zijn kostbare bouwstoffen ter beoefening aanwezig.

In Duitschland zijn vele gegevens voorhanden, doch deze vallen natuurlijk buiten ons bestek.

Over dit onderwerp zou geheele uren te handelen zijn; terloops mag ik er nu echter slechts van gewagen.

Van uit Italië werd de Gothische stijl verdrongen door den stijl der Renaissance, die aldaar reeds omstreeks 1450 voorkomt. Zijn glanspunt wordt er bereikt tijdens Michel Angelo, Raphaël en vele hunner tijdgenooten, vooral onder de regeering der Medici.

Wat deze stijlperiode betreft (n. l. zuiver Italiaansch genomen), zij is voor ons van weinig waarde. Op het terrein van heraldiek, gelouterd, gewijzigd in meer Noordelijk Europa, is zij echter van veel meer belang.

De beoefening der wapenkunde neemt van af dien tijd meer en meer toe; belangrijke voorbeelden uit die periode zijn vooral aanwezig in de Alba amicorum, waarvan de Koninklijke Bibliotheek ruim een vijftigtal bezit, terwijl er bovendien elders nog vele gevonden worden.

Smaakvol werd er toen gewerkt, totdat in den rococostijl de verval-periode aanbreekt, zoo eigenaardig genoemd „de pruikentijd in de heraldiek."

De heer J. A. Koopmans, de verdienstelijke heraldicus, komt in zijn belangrijken arbeid van 1875, opgenomen in de Heraldieke Bibliotheek, over „het teekenen en kleuren van wapens" tot de volgende hoofdverdeeling van stijlen in de heraldiek, die in vele opzichten goed samengaat met de verdeeling van de stijlen in de bouwkunst:

1° 13e en 14e eeuw: oud-Gothische stijl;
2° einde 14e tot op de helft der 15e eeuw: overgang van oud tot nieuw-Gothisch;
3° tweede helft der 15e eeuw: nieuw-Gothisch;
4° einde van de 15e en begin 16e eeuw: overgang van nieuw-Gothisch tot renaissance;
5° 16e en 17e eeuw: Renaissance;
6° 17e en 18e eeuw: Rococo of-te-wel pruikenstijl, en
7° in de 19e eeuw: moderne stijl.

Wat dit laatste betreft, daarover werd door mij zoo even nog niets gezegd: alleen kan dankbaar vermeld worden, dat sedert den laatsten tijd vooral het heraldisch teekenen vooruit is gegaan en veel verbeteringen heeft ondergaan.

Bij de architectuur, — helaas, ik moet het tot mijn spijt zeggen, wordt dikwijls volgens slechte modellen gewerkt. Meestal gebeurt het ook, dat graveurs en schilders volgens onooglijke modellen arbeiden; uitvloeisels daarvan kan men dagelijks in grooten getale zien. Dit laatste behoef ik slechts even aan te stippen; wat echter de heraldiek in de bouwkunst betreft, wil ik mijn bewering met een paar voorbeelden aantoonen.

Sedert kort is in de St. Janstraat te Haarlem gebouwd het provinciaal gerechtshof. Bij het opgaan der trappen naar het hoofdgebouw zijn zuilen aangebracht, die uit een heraldisch oogpunt foutief versierd zijn; de top vertoont aan de vier zijden een nabootsing van het Rijks wapen, maar de afmetingen van de schilden voldoen niet aan de eischen, en evenmin de Koninklijke kroon daarboven aangebracht. De leeuwen die in de schilden voorkomen zijn onheraldisch, en de schilden omzoomd met een schildrand die niet tot het wapen behoort.

Opzettelijk heb ik geen onderzoek ingesteld wie hier de architekt is geweest, om des te vrijer mijn afkeuring te kunnen uitspreken.

Wat had hier inderdaad veel fraaier werk geleverd kunnen worden, door aan het voorfront te plaatsen aan den eenen opgang, b.v. rechts, een goed Rijks wapen, gedekt door de Koninklijke kroon, en aan de andere zijde (links) het provinciaal wapen (eveneens een leeuw), gedekt door de kroon die bij dat wapen behoort, of nog beter een zittende leeuw die de beide genoemde wapenschilden vasthoudt, zooals men dat bij zoo menig oud gebouw kan waarnemen.

Een tweede voorbeeld is, dat in den top van den voorgevel van het kostbaar gebouw van de Sporttentoonstelling te Scheveningen een Rijks wapen is aangebracht dat eveneens de kritiek niet kan doorstaan.

Vele voorbeelden zijn nog aan te voeren; dit is echter voldoende.

Laat het mij vergund zijn, alvorens te eindigen, hier den wensch uit te spreken, welke tevens mijne conclusie uitmaakt:

„dat bij het aanbrengen van wapens in de bouw-
„kunst, meer naar zuivere heraldische modellen gewerkt
„worde",

en voorts, dat de architekten zich door deskundigen laten voorlichten.

Van de gelegenheid tot debat werd gebruik gemaakt door den heer J. H. Leliman, om tot den inleider de vraag te richten of er een goed handboek over heraldiek bestond.

De heer Vorsterman van Oyen antwoordde, dat er wel eenige goede werken uit vroeger tijden bestaan, maar dat deze niet meer te verkrijgen zijn. Hij deelde vervolgens mede, dat hij een handboek over wapenkunde in bewerking had en hoopte dit spoedig het licht te doen zien. Deze mededeeling werd met teekenen van bijval begroet.

De conclusie van den inleider werd met algemeene stemmen aangenomen, waarna de Voorzitter den heer Vorsterman van Oyen dank betuigde.

Het woord werd ten slotte verleend aan den heer Jurriaan Kok, architekt te 's Gravenhage, voor de behandeling van het onderwerp: „Het uitschrijven van prijsvragen door openbare besturen."

De heer Jurriaan Kok zeide:

Mijne Heeren!

Toen ten Kate vóór eenige jaren de Nederlandsche Letterkunde verrijkte met zijn prachtig gedicht, „de oude kerk te Amsterdam," leidde hij daarin zijne hoorders langs de verschillende grafmonumenten en zerken, welke die kerk maken tot een mausoleum van Neerlands glorie.

Achtereenvolgens verschenen voor het zienersoog van den dichter de gestalten der daar rustende dooden, die tijdens hun leven hadden geschitterd door hunne gaven en talenten. Krachtig schildert hij het visioen dat de herdenking dier dooden voor hem deed opdoemen, waar hij zich de dragers daarvan, tijdens hun leven hemelsbreed uiteenloopende richtingen vertegenwoordigende, dacht in een zalig hiernamaals broederlijk vereenigd, wel verscheiden, toch niet gescheiden.

En de verzuchting ontsnapte aan zijn borst: is dat visioen soms geen stem der verbeelding? Zal zij eens komen, die tijd, waarin de dissonnanten, door verschillende inzichten geboren, zich oplossen in wederzijdsche waardeering, en waarin het zal worden erkend en in toepassing gebracht, en dit tevens met behoud van eigen zelfstandigheid kan gepaard gaan: samenwerken van allen die gevoelen, dat zij op het gebied van het hoogste, edelste en heiligste in de kunst toch zijn éénes geesteskinderen?

En dit voorwoord achtte ik noodig, waar ik het voorrecht heb op deze plaats een onderwerp in te leiden, dat niet alleen nog al eens tot verschil van opvatting heeft aanleiding gegeven, maar dat ook meermalen wederzijdsche waardeering miste.

Maar ongetwijfeld zou die strijd niet altijd zoo hevig geweest zijn, en zou men elkander meer hebben gewaardeerd, indien niet altijd gepoogd was een enkele richting, hoeveel schoons en goeds ook bevattende, als de eenige ware te doen erkennen, en deze niet alleen toe te passen op alle gebouwen die door enkele takken van dienst in den Staat worden daargesteld, maar ook op die, waarbij door de staatsambtenaren slechts eenige invloed kon worden uitgeoefend.

En is het doordrijven van eene eenzijdige richting niet noodlottig te noemen, waar zij bij de enorme ontwikkeling van het tegenwoordig maatschappelijk verkeer, en bij de steeds nieuwe behoeften die zich dagelijks voordoen, het gevaar beseffen, aan eene richting een monopolie te willen doen toekennen en haar als de eenig geldige en eenig waardige te doen erkennen.

Juist in den tijd van overgang, waarin wij verkeeren, zal steeds voor verschillende richtingen plaats zijn, en zullen deze recht van bestaan hebben; doch ook al ware onze beschaving en ontwikkeling zoover gevorderd, dat wij het recht hadden een richting op het gebied van kunst als de eenige ware bij uitnemendheid te kunnen huldigen, dan nog zoude het zeker de kunst schade doen, indien bij het werken in die richting eenzijdigheid op den voorgrond stond.

En heeft men ons Nederlanders ooit kunnen verwijten ons schuldig te maken aan eenzijdige opvatting van kunst? Hebben wij niet juist onze grootheid in de 16e en 17e eeuw te danken aan Philips II, Koning van Spanje, die door zijne eenzijdige opvatting van het geloof de Joden deed verbannen en deze, een schuilplaats in Nederland gevonden hebbende, onzen voorouders den weg naar Indië deden kennen, en medewerkten tot onze roemrijke grootheid?

Waren Rembrandt van Rijn, Frans Hals, Pieter de Hoog, Ruysdael en Potter niet van één tijd, en hoe verschillen ze niet van kunstuiting? En waren onze groote bouwmeesters Hendrik de Keyzer en Jacob van Campen geen tijdgenooten, en toch beide kunstenaars die elk hun eigen weg bewandelden en hun eigen richting volgden?

Maar, zal men mij toeroepen, ook thans zijn er verschillende richtingen waarin de Nederlandsche bouwmeesters zich bewegen!

Ongetwijfeld; maar daar de Staat, de grootste werkgever, in de laatste jaren zijn bouwmeesters alleen kiest uit hen die dezelfde richting zijn toegedaan, zoo spreekt het ook van zelf, dat hierdoor een machtige invloed wordt uitgeoefend op onze architectuur.

Om der waarheidswille niet te kort te doen, moeten wij hier opmerken, dat de bouwmeester van het departement van Justitie zich in geheele andere richting beweegt, en zijn eigen weg volgt. Het is echter te betreuren, dat al deze gebouwen worden ontworpen en uitgevoerd onder hoofdleiding van één persoon, hoe bekwaam deze ook zijn moge, en dat deze alléén geroepen is in Nederland, om niet slechts alle gevangenissen, maar ook alle gebouwen waarin het recht wordt uitgesproken, te ontwerpen en te doen uitvoeren.

Het is in het belang der kunst, dat de regeering langzamerhand een anderen weg inslaat, en ook aan andere bouwmeesters gelegenheid geeft zich te toonen en hun eigen ik te volgen.

Het spreekt van zelf, dat gebouwen voor den Staat tot de meest dankbare behooren voor den bouwmeester, daar deze werken gewoonlijk uit ruime beurs worden gemaakt, en den kunstenaar alsdan gelegenheid wordt gegeven met zijne talenten te woekeren.

En vooral voor de belangrijke bouwwerken is het van belang, dat de concurrentie wordt ter hulpe geroepen. Het spreekt van zelf, dat allicht de bureaux van de Rijks bouwmeesters langzamerhand een bureaucratische sleur volgen, en dit vooral moet vermeden worden waar het de kunst betreft, die vrij en frisch zich moet uiten en zonder dat zij allicht van hare kracht zal verliezen.

En welke goede gevolgen zouden er voor de ontwikkeling onzer bouwkunst uit voortvloeien, indien de regeering voor hare belangrijke bouwwerken wedstrijden uitschreef. De studie en ontwikkeling der bouwmeesters zouden zich vergrooten, vermeerderen, en de kunst zich vrij kunnen uiten zonder aan banden te worden gelegd.

't Is waar, mijne heeren, prijsvragen zijn in ons land niet gelukkig geweest, maar dit is nog geen reden hen niet toe te passen. Is het niet slagen maar al te veel te wijten geweest aan de omstandigheden, het was dit vooral aan de wijze waarop de prijsvragen werden voorbereid. Het is toch vóór alles noodig een uitstekend

programma te hebben, samengesteld door een alleszins bekwame Jury.

Zoude ons land niet de wijze kunnen volgen die in Duitschland wordt toegepast? Daar bestaat van rijkswege een bureau, waar van de te ontwerpen gebouwen eerst plattegronden worden samengesteld, en daarna een programma wordt gemaakt in overleg met eene te benoemen Jury waarin ook de Rijks ambtenaar of bouwmeester zitting neemt? Wordt daarentegen tot geen wedstrijd besloten, dan wordt aan een bekwaam bouwmeester opdracht gedaan een ontwerp te vervaardigen.

Ziet, mijne heeren, indien ook wij in Nederland een dergelijken toestand bezaten, zoude dan de positie van den Nederlandschen architekt niet veel gunstiger worden? Zouden en de kunst en de regeering niet worden gebaat? En zoo er een prijsvraag werd uitgeschreven en, zooals hier boven reeds is medegedeeld, een alleszins bekwame Jury optreedt, die zelf het programma daarstelt voor den wedstrijd in overleg met den Rijks bouwmeester, terwijl elke bepaling met de meeste nauwgezetheid moet worden onderzocht en opgesteld, — en wanneer vooral de bouwsom, maar al te dikwijls het struikelblok voor het slagen van prijskampen, bij de beoordeeling streng wordt in acht genomen evenals alle overige punten van het programma, — dan zal ongetwijfeld een goed resultaat verkregen worden.

Ziet, mijne heeren, als wij in bijna alle overige landen van Europa de uitkomsten van prijsvragen nagaan, dan komen we tot de conclusie, dat het slagen daarvan ook voor ons land nog niet tot de onmogelijkheden behoeft te behooren.

En hebben wij thans alleen gesproken over de belangrijke gebouwen van den Staat, ook voor die van de provincien en gemeenten zoude het uitschrijven van prijsvragen zeer bevorderlijk zijn.

De provincien hebben in ons land geen eigen bouwmeesters, wel ingenieurs, en voor de weinige groote gebouwen die onder hun beheer worden daargesteld, zoude het uitschrijven van een prijsvraag allezins zijn aan te bevelen, en zullen de bezwaren hiervoor niet zoo groot zijn als voor het uitschrijven van een wedstrijd voor een belangrijk gebouw door een gemeente uit te voeren.

Immers, bijna elke gemeente bezit een eigen architekt of directeur van gemeentewerken, die geroepen is alle werken in die gemeente te ontwerpen en uit te voeren. Maar dit neemt toch niet weg, dat een gemeentebouwmeester gewoonlijk met zoovele andere bezigheden van allerlei aard overstelpt is, dat het hem niet wel doenlijk is zijne geregelde bouwkundige studiën bij te houden, en om hem, wat vooral in kleine gemeenten niet dagelijks voorkomt, een eenigszins belangrijk gebouw te doen ontwerpen en uitvoeren. In grootere gemeenten, waar een afzonderlijke architekt is aangesteld, zou deze dezelfde functie bij het uitschrijven van een prijsvraag kunnen vervullen als de Rijks bouwmeester bij den Staat.

Ziet, mijne heeren, ik heb hier bij voorbedachten rade alle voorbeelden weggelaten, omdat ik meende, dat het beter was elke persoonlijke kwestie te vermijden om te geraken tot eene zuivere beoordeeling der hoofdzaak. Ik heb dit te meer gedaan, omdat het mijne bedoeling niet geweest is eenig persoon, wie dan ook, iets te zeggen wat maar eenigszins zou zweemen naar eenige hatelijkheid. Ik heb alleen getracht eene verandering ten goede te krijgen in een toestand, die mijns inziens niet medewerkt tot den vooruitgang van onze kunst. Ik heb dit te meer gedaan, omdat ik weet, dat wij een naam hebben hoog te houden, dien iedereen ons zoude benijden, namelijk kinderen te zijn van de groote kunstenaars uit de XVIIe eeuw. Laten wij dit vooral niet vergeten, en indien wij dit doel willen bereiken, vóór alles elkander leeren waardeeren, alle persoonlijke veten op zijde plaatsen, en alleen leven voor onze kunst en die van ons vaderland.

Ik heb gezegd.

Het debat over deze inleiding werd geopend door den heer J. F. L. Frowein, die met dankbaarheid het goede in het voorstel van den spreker erkende. Het kwam hem echter voor, dat eer men tot eene zoo ingrijpende veranderinz van Regeeringswege zou mogen overgaan, een zeer oordeelkundig en juist voorschrift voor Juryleden zou moeten worden tot stand gebracht.

Hij ontkende de eenzijdigheid in bouwwerken van den Staat; zoowel Renaissance als Gothiek waren in de gebouwen voor den Staat vertegenwoordigd, zij het dan ook, dat de eene richting door één, de andere richting door twee architekten wordt voorgestaan.

De heer Jurriaan Kok beweerde, dat toch in elk geval eene bepaalde richting van Regeeringswege wordt bevoorrecht.

De heer D. E. C. Knuttel kon zich niet met het denkbeeld van den inleider vereenigen; hij achtte de conclusie verkeerd.

Ieder architekt weet hoeveel overleg er steeds tusschen bouwheer en architekt noodig is, voor dat men een ontwerp heeft tot stand gebracht; dit overleg nu wordt bij prijsvragen gemist, en toch is het onvoorwaardelijk noodig.

Dat men prijsvragen uitschrijft, is uitstekend, maar laten particulieren dit doen; Staat en gemeente moeten niet werken tot bevordering der bouwkunst, maar tot algemeen welzijn.

Daarenboven zou de ambitie der ambtenaren door dezen maatregel een gevoeligen knak krijgen; het denkbeeld toch, dat die ambtenaren wel het onderhoud mogen uitvoeren maar nieuwe werken aan andere architekten worden opgedragen, zou op den goeden geest dier ambtenaren verlammend moeten werken.

De uitslag van prijsvragen is trouwens tot heden ook niet zóó schitterend geweest, dat men daaraan een voorbeeld zou mogen nemen. Een goedgeslaagde prijsvraag, gevolgd door den bouw, behoort tot de uitzonderingen.

Wil men volstrekt de groote werken tot welzijn der beoefenaren van de bouwkunst en tot verheffing der bouwkunst doen strekken, dan drage men die werken aan verschillende architekten op; hiermede wordt hetzelfde doel bereikt en men ontgaat de bezwaren aan prijsvragen verbonden.

De heer Jurriaan Kok antwoordde, dat de oorzaak van de verkeerde resultaten der prijsvragen bijna altijd in de Jury moet gezocht worden. Laat men daarom het

voorbeeld van elders volgen, en eerst een goeden plattegrond samenstellen en daarnaar de prijsvraag uitschrijven. Wanneer de Jury op de hoogte is van alle eischen, en zij wordt samengesteld uit ernstige mannen, dan moeten de prijsvragen ook hier slagen.

De heer van J. J. Nieukerken was het in beginsel wel met den inleider eens, maar voor de uitvoering zou hij terugdeinzen. Op eene enkele uitzondering na zijn in Nederland alle prijsvragen volkomen mislukt, en daarom zou hij het geraden achten eenige jaren te wachten vóór men weder met die prijsvragen aanvangt.

Kon eene goede regeling worden gemaakt, waaraan uitschrijvers en Jury niet onvoorwaardelijk vasthielden, dan kon het denkbeeld hem wel toelachen; maar zoolang allerlei afwijkingen plaats hebben, en misgrepen voorkomen van het programma dat Jury en inschrijvers zelven gemaakt hebben, — zoolang komt het hem voor, dat het een spel is hetwelk der bouwkunst en haren beoefenaren meer schade dan voordeel zal doen.

De heer H. W. Veth begreep de bezwaren, door den heer Knuttel tegen het uitschrijven van prijsvragen aangevoerd; het kwam hem echter voor, dat die bezwaren afhankelijk zijn van den persoon die aan het hoofd van eenig bestuur staat, en ook van de omstandigheid of het uitschrijven van prijsvragen ontmoedigend werken zal. Concurrentie is een eisch des tijds; allerwege vraagt men het minst kostbare en tevens het beste.

De heer E. G. A. Fol zou de denkbeelden van de heeren Jurriaan Kok en Knuttel wel willen combineeren. Men schrijve een prijsvraag uit, doch verstrekke eerst een goed plan waaruit blijkt, dat de Jury zelve goed op de hoogte is en zich in de vraag geheel heeft ingewerkt. Wanneer daarop een ontwerp een bekroning ontvangt, treden de uitschrijvers van de prijsvraag of Jury met den inzender in overleg over datgene, wat nog veranderd behoort te worden.

De heer Veth kon zich met dat laatste denkbeeld niet vereenigen. Overleg bij prijsvragen is de bron geweest van talrijke moeielijkheden, en heeft allerwege ontevredenheid verwekt. Een prijsvraag moet beoordeeld worden zooals ze is, en het stipt volgen van het programma is hoofdzaak, zoowel voor uitschrijvers en Jury als voor de deelnemers. Later overleg tot verbetering behoort bij de beoordeeling geheel te worden buitengesloten.

De conclusie, door den inleider als volgt gesteld:

„In het belang van de ontwikkeling der kunst is het een dringende eisch des tijds, dat voor de uitvoering van belangrijke bouwwerken door den Staat, de Provincie of Gemeentebesturen, openbare of besloten wedstrijden worden uitgeschreven,"

werd daarop met meerderheid van stemmen aangenomen.

De werkzaamheden van de sectie Kunst, hiermede geëindigd zijnde, nam de Voorzitter, Prof. E. Gugel, het woord, en zeide:

Mijne Heeren!

Aan het einde onzer werkzaamheden gekomen, heb ik mij nog van den aangenamen plicht te kwijten tot allen, die aan de verhandelingen in deze afdeeling hebben deelgenomen, een woord van bijzondere waardeering en oprechten dank te richten; zoowel tot de heeren inleiders, wier bereidwillige medewerking het meest tot het welslagen van het Congres heeft bijgedragen, als tot alle sprekers voor zoovele boeiende, zaakrijke en belangwekkende mededeelingen.

Met vol vertrouwen mag de verwachting worden uitgesproken, dat ook onze arbeid goede vruchten zal afwerpen, en dit Congres tot vermeerdering van den invloed en tot verhooging van den bloei der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst het zijne zal bijdragen.

De heer Vorsterman van Oyen nam daarna het woord, om zijn dank te betuigen voor het gehoorde in deze sectie, dat van groot belang was geweest.

„Men heeft kunnen leeren," zeide spreker: „moge de toepassing van het geleerde niet uitblijven!"

Ten slotte bracht hij namens hen, die aan de werkzaamheden van de sectie hadden deelgenomen, een hartelijk woord van dank aan den hooggeschatten Voorzitter der sectie, voor diens uitmuntende leiding.

Tweede Sectie. CONSTRUCTIE.

Vrijdag 27 Mei.

Des namiddags ten 2 ure opende de Voorzitter, Dr. P. J. H. Cuypers, de vergadering met de volgende inleiding:

Na den hartelijken en welsprekenden welkomstgroet, dien de Voorzitter onzer Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst u heden morgen heeft toegeroepen, zou het zeker overbodig kunnen geacht worden om, zij 't ook in andere woorden, u hetzelfde te herhalen; het is daarom, dat ik mij zal bepalen met u te zeggen, dat ik het op hoogen prijs stel de eer te hebben deze vergadering te mogen leiden. Ik verheug mij zeer, dat er betrekkelijk een zoo groot aantal leden is opgekomen en dat zoo uitstekende vakmannen zich bereid verklaard hebben om zoovele belangrijke vragen wel te willen behandelen en de resultaten van hunne studie en ondervinding ten beste te komen geven, ter bevordering van de belangen der bouwkunst, die den band

vorm van ons gemeenschappelijk zoeken en streven.

Met bijzondere belangstelling heb ik de opdracht van het Bestuur aanvaard om, als Voorzitter, deze afdeeling te leiden, omdat aan *de constructie* zeker niet het geringste aandeel moet toegekend worden in de bouwkunst.

Wanneer de Regelings-Commissie de behandeling der verschillende vraagstukken gesplitst heeft in drie secties en wel in kunst, constructie, en sociale vraagstukken, dan is dit geenszins omdat in de bouwkunst de kunst van de constructie zou kunnen gescheiden worden, maar veeleer om, op deze wijze, de verschillende belangrijke vraagstukken, welke hier in den korten tijd die tot het houden van het congres beschikbaar is, beter te doorgronden, met meer nadruk te kunnen behandelen, en zoodoende van de verschillende studies meer praktisch nut, zoowel voor de leden van het congres in 't bijzonder als voor de bouwkunst in 't algemeen, van deze bijeenkomst te trekken.

Door deze indeeling, meen ik, heeft de Regelings-Commissie aan de verschillende leden van het congres de gelegenheid willen openstellen, om met des te meer duidelijkheid elk vraagstuk te behandelen, dat zij aan uwe beoordeelingen heeft willen onderwerpen.

Immers, wat zou de bouwkunst zijn als *kunst*, wanneer men de *constructie* daarvan zou willen scheiden?

Welke is de roeping, wat is het doel van de bouwkunst?

Hierop kan het antwoord kort zijn. — De roeping van de bouwkunst is, in de eerste plaats, om den mensch in zijn bestaan op aarde te beschutten, te beschermen, te herbergen.

Wat het kleed is voor het individu, dat is het huis voor de familie, en wanneer ik dit denkbeeld nu verder uitbreiden wil, zal ik achtereenvolgens, door de vereeniging van vele families samen te binden, eene maatschappij krijgen die, naarmate zij zich uitbreidt, aan meer behoeften zal moeten trachten te voldoen en alzoo het veld en de roeping der bouwkunst tevens uitbreiden.

Van het eerste uitgangspunt echter is reeds niet te scheiden het denkbeeld van doelmatigheid en duurzaamheid; aan beide dezer matige, laat mij zeggen geringste eischen, die men aan elk bouwwerk kan stellen, moet voldaan worden door eene goede constructie.

Wel is het waar, dat er soms gesproken wordt over de bouwkunst op eene wijze, alsof de bouwkunst (soms voegt men zelfs er bij de *schoone* bouwkunst) zich niet om de constructie te bekreunen had. Ik meen zelfs wel eens gelezen te hebben, dat de kunstenaar alleen aan de stem van het genie, aan de indrukken van zijn dichterlijk gevoel had te gehoorzamen, om bij het ontwerpen van hooge kunst (d. w. z. Hooge Bouwkunst, de kunst, wier roeping alleen is om op het gevoel te werken) monumenten voort te brengen, die in hunne uiterlijke verschijning indruk maken, zonder te vragen of zij aan de doelmatigheid, aan de reden, aan de eischen, die hunne stichting hebben in het leven geroepen, volkomen voldoen, — zonder te letten of de vormen, die men heeft gekozen, in overeenstemming zijn met het doel, en de constructie gelvenredigd is aan de eischen van het materiaal.

Ik wil niet de geachte redenaars, die heden en morgen in ons midden zullen optreden, vooruitloopen, maar meen toch zoo beknopt mogelijk het verband te moeten aangeven waarin de constructie tot de bouwkunst staat.

Ik meen dit te meer verplicht te zijn, naarmate door de aangekondigde voordrachten enkel en alleen vraagstukken behandeld zullen worden, welke op zich zelven staan en dit verband niet aanroeren.

Ik heb gezegd, dat bouwkunst en constructie *niet* van elkander te scheiden zijn. De hoogste en ook de eenigste eischen, die men aan elk voortbrengsel van bouwkunst kan stellen, zijn besloten in de drie woorden, welke door Plato het eerst, en na hem door niemand duidelijker, beter en volledíger uitgedrukt zijn: elk bouwwerk, dat den naam van een kunstwerk wil waardig zijn, moet zijn *goed*, *waar* en *schoon*.

Aangenomen, dat men deze laatste kwalificatie alleen wenscht behandeld te zien bij de afdeeling *kunst*, dan blijven ons nog over de twee eerste, d. w. z., dat elk bouwwerk moet *zijn goed* en *waar*. Deze twee hoedanigheden vallen dan ook geheel en al op het *gebied der constructie*.

Door de eerste hoedanigheid wordt niet alleen vereischt, dat de indeeling van elk gebouw doelmatig zij en het plan opgevat worde op eene wijze, dat de verwezenlijking er van *in alle* deelen aan de bestemming voldoe, maar er wordt tevens aan verbonden, dat *datgene* wat men bouwt, heebt en *duurzaam zij*.

Voor de hechtheid en duurzaamheid komt niet alleen in rekening de soort van bouwstof welke men zal gebruiken, de kwaliteiten die de verschillende soorten van bouwstoffen aanbieden, — er behoort niet *alleen* gevraagd te worden *welke* soort is voor deze of gene inrichting, voor dit of dat doel het meest geschikt, maar men behoort den *vorm*, de *samenstelling*, het *verband* van de te gebruiken bouwstoffen, in al hunne bijzonderheden, na te gaan en aan te geven.

Hierbij dient in de eerste plaats in aanmerking te komen, *welke vorm* het meest geschikt is ten opzichte van den aard van de te gebruiken bouwstof. Men behoort de vormen te kiezen, die de hoedanigheden van het materiaal in zijn voordeeligsten toestand brengen, die den vorm geven welke het meest in overeenstemming is met de eigenaardige eigenschapgen van het materiaal zóó, dat daaruit volgt, dat vormen welke voor steen gepast zijn, volstrekt niet voldoen aan de hoedanigheden die het hout bezit, — dat verder de wijze van samenstelling voor ijzer geheel anders zal moeten zijn dan die, welke voor hout dient gebezigd te worden, — en vervolgens, dat de vormen en samenstelling voor een ijzerconstructie geheel en al anders behooren te zijn dan die, welke de houtconstructie vordert.

Maar niet alleen behoort een verschil gemaakt te worden voor deze drie in hunnen aard zoo zeer van elkander verschillende bouwstoffen, ook in de verschillende soorten onderling is de samenstelling, de constructie bij de onderscheiden hoedanigheden zeer uiteenloopend. Door een enkel voorbeeld is dit aan te toonen. De natuurlijke steenen, bergsteen b. v., bieden ons een groote verscheidenheid aan ten opzichte van het draagvermogen, ten opzichte van vastheid, van de duurzaamheid. In verband hiermede behoort de bouwmeester rekening te houden zoowel met den vorm, waarin hij het materiaal wil gebruiken, als met de afmetingen, welke hij aan elk der deelen wil geven. Terwijl de eene steensoort in het gebruik eischt, dat zij volkomen volgens de ligging, die zij in hare vorming ontving, wederom gebruikt en gelegd worde (datgene wat men noemt het gebruik van den steen volgens zijn natuurlijk lager), zijn er andere steenen die dit volstrekt niet vereischen en die, met volkomen zekerheid voor hun behoud en duurzaamheid, in alle richtingen kunnen aangewend worden, mits de gekozen vorm die zij, welke de goede hoedanigheden in de hand werkt. Terwijl de eene steensoort meer geëigend is om in kleine stukken gebruikt te worden, zal het bij eene andere steensoort verkieslijker zijn groote stukken aan te wenden, omdat daardoor de hechtheid en de duurzaamheid niet alleen, maar ook de economie bevorderd wordt.

Daar de tijd om deze punten in détail te behandelen ons ontbreekt, zoo moet ik het bij deze enkele aanduidingen, waardoor echter vaste beginselen op het gebied der bouwkunstige constructie worden uitgesproken, voor heden laten.

Er is een tijd geweest, waarin men veelal meende, dat de bouwkunst als kunst alleen toepasselijk was op gebouwen, welke men met den algemeenen naam van monumentale gebouwen aantoonde; voor deze bouwkunst eischten de voorstanders niet, dat rekening gehouden zou worden met de constructie. Ik herinner mij dan ook geheele verzamelingen van ontwerpen gezien te hebben, die zelfs als voorbeelden voor de jeugdige beoefenaars der bouwkunst moesten dienen, waarin geen zweem van constructie was te bespeuren; zelfs heb ik door kunstenaars wel eens hooren beweren, dat bij de schoone bouwkunst de constructie eene zeer ondergeschikte zaak was, en het er maar op aankwam door de groote uitwendige massa's en lijnen indruk op den toeschouwer te maken. Ja, mijne heeren, ik heb zelf vóór eenige jaren, eene — ik moet er bijvoegen door wele geroemde — inrichting voor hooger bouwkundig onderwijs bezocht, en wel in een der hoofdsteden van Europa, waar aan de aanstaande bouwmeesters als studie in de schoone bouwkunst werd opgegeven, — ontwerpen te maken uit nader omschreven steenblokken samengesteld, waardoor eene zoogenaamde monumentale silhouette werd verkregen. De verschillende omtrekken, die zulke massa's boven de waterpaslijn van den horizon afteekenen, moesten daarbij worden voorgesteld. Ook werd er somtijds bij bepaald, dat de ontwerper boomgroepen of de massa van nabijgelegen gebouwen moest aanduiden. Deze ontwerpen werden geometrisch in plan, projectie en opstand geteekend, en daarna perspectivisch, om alsdan met het penseel in kleur te worden afgewerkt. Dat bij eene dergelijke opvatting van de monumentale lijnen in de bouwkunst, van constructie geen sprake kon zijn, behoeft geen betoog. Deze past alleen bij eene conventionneele, pasklaar gemaakte theorie en formules van zekere vormen, welke bij uitsluiting van andere het voorrecht zouden bezitten om de hooge kunst te beheerschen. Die tijd is echter, meen ik, gelukkig voorbij. De jeugdige bouwkunstenaars zijn voor het meerendeel tegenwoordig overtuigd, dat de bouwkunst niet is een spel van het gevoel, een uitvloeisel van een opgeschroefde en zielelijke verbeelding, maar eene ernstige, degelijke kunst die, om de uitwendige schoonheid in hare verschijning machtig te worden, niet gedoemd is om onredelijk te zijn, — eene kunst die niet bestaat in de kennis van zekere kunstvormen, maar in de juiste toepassing van onveranderlijke beginselen, die haar reden van bestaan ontleenen aan de structuur, de wijze, de methode van werken, hunne wijzigingen en veranderingen overeenkomstig de behoefte, de zeden, de gebruiken, en de eigenaardige geschapenheid van het land, — *eene kunst*, die niet alleen nuttig en aangenaam, maar noodzakelijk is, ja de noodzakelijkste aller kunsten, die den mensch voor zijn bestaan behoeft, — *eene kunst*, die zelfs voor de uitoefening der andere kunsten niet kan ontbeerd worden; en deze kunst bestaat in de eerste plaats en kan alleen bestaan daär, waar de wetten der constructie begrepen en goed toegepast worden, daär waar de bouwstoffen gebruikt worden in overeenstemming met hunne geaardheid en eigenschappen, waar de wetten, die het bestaan en behoud dezer stoffen eischen, logisch worden toegepast, daär waar de hoogste gaven, die de mensch bezit, *de rede*, *het verstand*, de onafscheidelijke leiders zijn van het *gevoel* en samenwerken om, evenals de natuur in al wat door haar gewrocht wordt, trouw zich te onderwerpen aan de eeuwige en onveranderlijke wetten, die de Voorzienigheid gesteld heeft voor al het geschapene, en door deze vereeniging en samenwerking harmonische scheppingen tot stand te brengen, welke wij *dan* alleen schoon kunnen noemen, wanneer daarbij niet in strijd met de eeuwige en onveranderlijke natuurwetten wordt gehandeld.

En daarmede, mijne heeren, open ik deze vergadering, die, naar ik hoop, niet weinig er toe zal bijdragen, om de goede beginselen, die, na grondig onderzoek en aanhoudende studie, als de eeuwige en ware op het gebied der bouwkunst tot grondslag moeten dienen, meer en meer te verspreiden en te bevestigen, om daardoor tot grootere ontwikkeling en voortduurenden vooruitgang te geraken.

Thans, na mij in uwe welwillende medewerking en goedgunstige toegevendheid aanbevolen te hebben, geef ik het woord aan den heer N. M. Koning.

De Voorzitter deelde nog mede, dat de heer Joseph Th. J. Cuypers niet zal spreken „Een algemeen woord over constructie in de bouwkunst," zooals in het programma is aangekondigd, doch over „ijzerconstructiën."

De heer N. M. Koning, een der eigenaars van het proefstation voor bouwmaterialen te Amsterdam, zeide ter inleiding van het onderwerp: „Het resultaat en het nut van het onderzoek van bouwmaterialen" het volgende:

Mijne Heeren!

Hoogst aangenaam en vereerend tevens was mij de toestemming van het Comité tot regeling van dit Congres, om over een onderwerp dat mij zóó vervult hier

van gedachten te kunnen wisselen met mannen, van wie men verwachten kan, dat zij voldoende op de hoogte van het onderwerp zijn, zoodat het resultaat der bespreking, zoo ik hoop, moge bijdragen tot verspreiding van goede beprippen omtrent dit onderwerp.

Voorop wil ik dan wel het volgende stellen:

Het onderzoek van bouwmaterialen is noodzakelijk, het werken met onderzochte materialen mogelijk, zelfs bij kleinere werken.

Ja, *noodzakelijk*. Wellicht zal niet ieder dit zoo direct met mij eens zijn en mij tegenwerpen: Neen, bij het werk dat ik onder handen heb, is dit niet noodzakelijk; ik heb genoeg vertrouwen in mijn aannemer, in mijn leverancier, om zeker te zijn, dat deze mij niet zullen bedriegen. En, mijne heeren, mijn antwoord is dan: zeer zeker hebt gij gelijk, vertrouwen te stellen in uw leverancier en aannemer, daar toch zonder dit vertrouwen het goed samenwerken bijna niet mogelijk is. Doch zijt gij zeker, dat deze aannemer weet welk materiaal hij verwerkt? Ja, weet zelfs de leverancier dikwijls wel welke waar hij verkoopt? Hoe toch kan het anders voorkomen, dat een aannemer zich blootstelt aan groote verliezen door het vrijwillig aanvoeren van groote hoeveelheden van een materiaal op het werk, wetende, dat deze gekeurd zullen worden, terwijl bij de keuring bleek, dat dit niet aan de eischen voldeed en van het werk verwijderd moest worden? Hoe vreemd handelde een fabriekant, die een groote hoeveelheid naar zijne meening aan de eischen voldoende materiaal zond op een werk, terwijl het bij de keuring blijkt niet aan de voorschriften te voldoen?

Kwade trouw was in beide gevallen buiten gesloten; beiden waren overtuigd, goed aan de eischen voldoende waren te hebben en te leveren.

Toch wees bij beiden het onderzoek aan, dat zij zich vergist hadden, en dat dus het gezegde: „Ik vertrouw mijn leveranciers," voor den architekt en daardoor voor den bouwheer niet een reden mag zijn om de materialen niet te laten onderzoeken.

Ja maar, is het andere woord, onderzoekingen laten doen is heel mooi en goed, doch in mijn geval bij mijn werk niet mogelijk. Mijn werk is te klein, óf mijn tijd is te kort, óf mijn gelegenheid voor opslag der onderzochte materialen is te klein, óf ik werk alleen met materialen, die ik volledig ken, omdat ik ze altijd van dezelfde merken en denzelfden leverancier heb.

Dit laatste argument steunt dus weer op het vertrouwen. Verre van mij, dat ik dit zou willen schokken, dat ik zou willen beweren, dat een fabriekant niet zorgen zal, om zijn merk zoo goed mogelijk te doen blijven, tenminste op dezelfde hoogte als het vroeger was.

Doch de bouwmaterialen zijn allen producten der industrie, het eene in meerdere, het andere in mindere mate bewerkt; het eene nadert *meer* tot een natuurproduct dan het andere, doch *allen* hebben vóór de aflevering eene zekere bewerking ondergaan. Kan dan bij deze bewerking niet eens een abuis zijn gepleegd? Kan een werkman zich niet eens vergist hebben, zonder dat de patroon dit bemerkt?

Denken wij slechts aan het verzenden van versch gebrande cement; het leveren van uit slecht gewasschen schelpen gebrande kalk, het leveren van zandsteen, poreuser dan anders uit dezelfde groeven afkomstig, enz. Al deze zaken komen bij een doeltreffende wijze van keuren aan den dag, terwijl toch de leverancier daarom niet gewantrouwd zal mogen worden.

„Mijn werk is te klein." Neen, mijne heeren, geen werk is zóó klein, dat men risico mag loopen materiaal te gebruiken dat minder waard is dan de prijs dien men er voor besteedt. Vraag dan minstens van uw leverancier het overleggen van bewijzen, dat het geleverde afstamt van een grootere gekeurde partij; wel is dan niet alle zekerheid verkregen, doch men kan voor zich zelf het bewustzijn bezitten, gedaan te hebben wat in het geval mogelijk was.

„Ja maar, de tijd is te kort om op het resultaat van het onderzoek te wachten."

Dit argument, mijne heeren, behoeft ook niet te gelden, daar toch vroeg genoeg met het onderzoek kan begonnen worden, zoo dat het is afgeloopen als de materialen gebruikt moeten worden. Alleen geldt dit argument als men niet voorsit gezorgd heeft; doch dit dient men te doen in alle zaken.

„Gouverner c'est prévoir"; ik zou wel willen zeggen: „Batir c'est prévoir".

Neem in uw bestekken eene bepaling op, dat direct na het gunnen der aanbesteding de aannemer monsters moet leveren der te verwerken materialen, desnoods van verschilende merken, dan is er altijd nog voldoende tijd om die te onderzoeken, daar geen volledig onderzoek langer duurt dan hoogstens één maand, en indien die tijd nog te lang is, men met een beperkt onderzoek, ongeveer een week, genoegen kan nemen. Wordt er dan geleverd op het werk, dan voldoet een verkort onderzoek, 1 à 2 dagen, om na te gaan of het aangevoerde overeenkomt met de monsters.

Ook geldt dikwijls: „ik zou gaarne laten onderzoeken, doch ik kan al het materiaal niet bergen op het werk, en moet dus telkens kleine partijen aanvoeren."

In dat geval geldt hetzelfde als de daareven in het kort aangegeven methode; dat dan het verkorte onderzoek herhaald wordt bij elke levering. Zijn de kosten, zooals meerendeels, voor rekening van den aannemer, dan zal deze wel zorgen, dat die niet onnoodig hoog worden en zoo veel mogelijk materiaal tegelijk aanvoeren, wat zeer zeker ook ten goede komt aan het werk, daar dan toch veel regelmatiger zal kunnen worden doorgewerkt.

En de kosten? Ja, mijne heeren! En de kosten? Welke zijn die echter, in vergelijking bij de kosten die ontstaan bij het later ontdekken van gebreken, voortkomende uit het gebruik van slecht materiaal?

Ik geloof, dat dit tegen-argument wel niet nader behoeft toegelicht te worden.

Na u alzoo, naar ik hoop, voldoende te hebben aangetoond, dat het onderzoek van bouwmaterialen in alle gevallen noodzakelijk en mogelijk is, wil ik nu komen tot punt 2:

„Het onderzoek kan alléén afdoend geschieden door daarmede vertrouwde personen en met volledige hulpmiddelen;"

en als gevolg van deze stelling, het direct daaruit voortvloeiend punt 3:

„In de meeste gevallen kan daarom alléén op daarvoor goed ingerichte proefstations de keuring afdoend geschieden."

Stellen wij ons namelijk eens voor wat verlangd wordt.

Er moet een oordeel uitgesproken worden, waarvan de gevolgen zeer ver kunnen strekken.

Hoe zal dan iemand lichtvaardig over zoo'n zaak heenloopen en een oordeel durven vellen, zonder een grondig onderzoek gedaan te hebben? En een grondig onderzoek vereischt wel zeker geoefendheid in de eerste plaats, en verder beschikking over voldoende hulpmiddelen.

Er kunnen gevallen voorkomen, dat hulpmiddelen uiterst eenvoudig zijn, ja, soms geheel kunnen ontbreken (bijv. bij het keuren van hout, dat alleen geschiedt naar de uiterlijke kenmerken); doch in de meeste gevallen zullen deze uiterlijke kenmerken bij andere materialen niet voldoende zijn, en moeten hulpmiddelen te baat worden genomen om de eigenschappen van het aangeboden materiaal te leeren kennen.

Nu zijn deze hulpmiddelen bij den tegenwoordigen stand der wetenschap op dit gebied nog verre van volmaakt, en hangt het meer of minder goede resultaat der proef nog dikwijls af van de geoefendheid van den proefnemer; zoo bijv. de naaldproef voor tras, het mengen en inslaan der proefblokken, voor druk en trekproef bij mortelmaterialen enz.

Hoe anders daaraan tegemoet te komen dan door de proeven te laten nemen door daarmede vertrouwde personen, toegerust met de beste werktuigen op dat gebied bestaande? Welke architekt of opzichter kan zich zoo volledig en voortdurend op de hoogte houden van alle nieuwigheden op dit voor hem betrekkelijk zoo klein onderdeel van zijn vak?

En volgt hieruit als van zelf niet, dat alleen proefstations aan deze eischen kunnen voldoen en dus zekerheid aanbieden, dat de proefnemingen op goede wijze genomen worden? Wie zal een trek- en drukproef vertrouwen, van tras of cement die slecht gemengd is? Op welk werk zal men een toestel voor het nemen van drukproeven aantreffen, dat voldoet aan alle eischen welke men daaraan stellen moet en kan?

Ja zelfs, — is het werken met een eenvoudig naaldapparaat te vertrouwen, indien de daarmede te keuren trasmortel verhardt in water, in een directiekeet staande, waarin de afwisselendste temperaturen heerschen?

Wat denkt men van een trekproef met een balans, opgesteld op een los tafeltje op een bewegelijken vloer in een houten keet, die trilt wanneer iemand zich beweegt, of wanneer de deur geopend wordt?

Al deze bezwaren kunnen op een werk bijna niet opgeheven worden, en ik vermeen, dat u mij zult moeten toestemmen, dat de keuring slechts vertrouwen verdient, indien zij geschiedt in daarvoor speciaal ingerichte werkplaatsen.

Voor contróleproeven zou men in zekere gevallen bij zeer groote werken hierop een uitzondering kunnen maken. Daar is het mogelijk, dat bij de levering der te verwerken materialen, waarvan de monsters gekeurd zijn door daarvoor bevoegde personen, een verkort onderzoek uitgevoerd wordt, dat dan onder geheel dezelfde omstandigheden gelijke uitkomst moet geven als het vroeger onderzoek, ook op het werk gedaan, van de aangeboden monsters.

Voor tras zou dan bijv. de naaldproef, voor cement de trekproef, voor steen de uiterlijke kenteekenen, kleur, gewicht, maat, geluid bij het aanslaan, hardheid enz., voor luchtkalk een ziftproef en onderzoek en wegen van het restant op de zift, kunnen dienen.

Afkeuring eener partij zou, dunkt mij, toch alleen mogen geschieden na een onderzoek op een proefstation.

Komen wij dan tot de slotconclusie:

„Het resultaat van het algemeen worden van het onderzoeken van bouwmaterialen zal zijn, dat de inférieure kwaliteiten minder zullen worden aangeboden, en de zekerheid der bouwconstructien beter zal zijn gewaarborgd."

Hierover kan ik naar mijn oordeel ook kort zijn, daar wel weinigen mij dit zullen tegenspreken.

Indien de leveranciers weten, dat hunne materialen bijna overal aan eene goede keuring zijn onderworpen, en zij dus kans hebben bijna altijd afkeuring te zullen ondervinden, indien zij slechte materialen aanbieden, dan kan het wel niet anders, dat zij, indien zij hun zaak in stand willen houden, gedwongen worden goede waar overal aan te bieden; zoo zal dan ook weldra ieder zijn uiterste best doen, zijn materiaal zooveel mogelijk te verbeteren, en kan daardoor een goed doorgevoerd stelsel van keuring medewerken tot verbetering der Nederlandsche industrie.

Wat aangaat de meerdere zekerheid der bouwconstructie meen ik te mogen opmerken, dat, al ontstaan bij het gebruik van slechte materialen de nadeelen niet zoo *direct*, deze zich toch zeker op den langen duur zullen gaan vertoonen en dikwijls eerst dán, als het reeds te laat is, en óf groote kosten, óf zelfs groote ongelukken het gevolg zijn van het niet goed of niet voldoend onderzoek der bouwmaterialen.

Op voorstel van den Voorzitter werd hierna terstond het woord verleend aan den heer J. W. C. Tellegen, Civiel-Ingenieur, Directeur der Gemeentewerken te Arnhem, over het aangekondigde onderwerp: „Keurig van bouwmaterialen in verband met het onderwijs aan de Polytechnische School."

Voor het debat dat vermoedelijk zoude volgen, werd deze regeling wenschelijk geacht, wegens het nauwe verband, bestaande tusschen dit onderwerp en het door den heer Koning behandelde.

De heer Tellegen ving aan met te verklaren, dat bij het in hoofdzaak met den heer Koning eens is. Zijne stellingen sluiten zich als het ware aan bij die van den vorigen spreker. Voorts moet hij op den voorgrond stellen, dat hij zich niet voorstelt, iets nieuws te zullen mededeelen. Veel van hetgeen hij zeggen zal, is reeds beter en vollediger gezegd, toen eenige jaren geleden pogingen zijn in het werk gesteld om een proefstation

voor bouwmaterialen op te richten 1). Een bijzondere aanleiding, om de oprichting van een Rijks proefstation ter sprake te brengen, vond spreker echter eenigen tijd geleden in de verschijning in het weekblad „de Opmerker" 2) van een artikel over keuring van Portlandcement, ingezonden door de firma Schifferdecker und Söhne te Heidelberg. Ronduit gezegd, heeft hij zich bij het lezen van dit op zeer bezadigden toon geschreven artikel geschaamd over den toestand, waarin de keuring van bouwmaterialen hier te lande verkeert. Dringend noodig acht hij het, dat in deeze van Staatswege worde ingegrepen, opdat de aannemers en leveranciers niet meer overgeleverd worden aan het oordeel van ambtenaren, die geen waarborg aanbieden, dat zij tot oordeelen bevoegd en voor het nemen van proeven berekend zijn. Zonder iets te willen afdingen op de bekwaamheid en betrouwbaarheid der bestaande *particuliere* proefstations, ligt het, volgens spreker, voor de hand, dat de openbare besturen bezwaarlijk aan dergelijke stations de beslissingen over keuring van bouwmaterialen kunnen opdragen.

Richt de Staat een proefstation op, dan zal een groot gedeelte der uitgaven die nu bij de uitvoering van openbare werken ten behoeve van keuring van bouwmaterialen gedaan worden, achterwege kunnen blijven. Dat men deze uitgaven onder de tegenwoordige omstandigheden doet, — wie zal het afkeuren? Doch men kan wel betreuren, dat ze gedaan worden. Aan een groot gedeelte der proeven, die op de werken gedaan worden, is toch betrekkelijk weinig waarde te hechten, doordat zij, zoowel wat de deugdelijkheid der toestellen, als wat de bedrevenheid der proefnemers betreft, onder te ongunstige omstandigheden gedaan worden. Spreker toonde dit met eenige voorbeelden aan. Zonder twijfel kunnen een gedeelte der voor een op te richten proefstation te doene uitgaven gedekt worden uit de besparingen op de kosten, voor het nemen van proeven op de werken.

Doch al ware dit niet zoo, de staat mag op dit gebied niet langer werkeloos blijven. Het in meerdere landen op zoo uitstekende wijze gegeven voorbeeld, dient te worden nagevolgd. Te meer is de Staat dit verplicht, wijl hij zich reeds gedurende eenige jaren vrij aanzienlijke uitgaven getroost voor de instandhouding van niet minder dan vier landbouwproefstations.

De tweede stelling zou weinig toelichting behoeven. Gedeeltelijk werd zij reeds toegelicht. Het ligt voor de hand, dat het proefstation in de eerste plaats beschikbaar wordt gesteld voor de rijkswerken, doch het gebruik maken voor particuliere doeleinden dient buitengesloten.

Wat de derde stelling betreft, is volgens spreker's oordeel Delft de aangewezen plaats voor de vestiging van het proefstation. Men kan daar partij trekken, zoowel van de werkkrachten en inrichtingen der Polytechnische School, als van die aanwezig in de te Delft gevestigde militaire inrichtingen.

Dat een goed georganiseerd proefstation onschatbare diensten kan bewijzen voor de opleiding van allen (ingenieurs, officieren en opzichters), die zich voor het vervullen van betrekkingen van technischen aard bekwamen, zal geen betoog behoeven. Ook niet wat de opzichters betreft, want hoe hoog men de kennis van bouwstoffen bij de opzichters ook moge aanslaan, men zal toch moeten erkennen, dat deze kennis hare grens heeft, wijl zij niet op wetenschappelijken grondslag berust. Reeds is het onderwijs aan de Polytechnische School, wat dit onderdeel aangaat, in de laatste 10 jaren belangrijk verbeterd; men kan dus dankbaar zijn, doch daarom nog niet voldaan.

De in de vierde stelling voorgeschreven regeling is noodig, om het proefstation het gewenschte hooge standpunt te kunnen doen innemen, boven de particuliere proefstations. Er mag geen geldelijke band zijn tusschen de proefnemers en de lastgevers. Bij de onlangs tot stand gekomen herziening van het reglement voor de landbouw-proefstations, heeft de Regeering dit beginsel ook toegepast. Onder de tegenwoordige omstandigheden zal men het den leeraar in de kennis van bouwmaterialen aan de Polytechnische School bezwaarlijk euvel kunnen duiden, dat hij de proefnemingen, die men hem verzocht te doen, niet onontgeldelijk verricht, — doch gewenscht acht spreker een dergelijken toestand niet.

Ten slotte stelde spreker er prijs op uitdrukkelijk te verklaren, dat zijn optreden zijn oorzaak niet vond in het wantrouwen of geringschatten van hetgeen door de bestaande particuliere proefstations en aan de Polytechnische School verricht wordt. Hij brengt gaarne alle hulde aan den ondernemingsgeest en de werkkracht, waarvan blijk wordt gegeven. Hij beoogt ook niet aan de particuliere stations het bestaan onmogelijk te maken. Integendeel, evenals de oprichting van de Postspaarbank eer voor- dan nadeel aan de particuliere spaarbanken heeft toegebracht, zal hoogstwaarschijnlijk de oprichting van een Rijks-proefstation niet ten gevolge hebben eene kwijning, doch een toeneming in bloei van de particuliere stations.

De technische wetenschap eischt echter een Staatsproefstation, omdat een wetenschappelijke beoefening van de kennis van bouwmaterialen alleen denkbaar is, wanneer de benoodigde gegevens geregeld worden verzameld, gerangschikt en bewaard, en dit is alleen mogelijk in een Staats-inrichting, wijl personen verdwijnen en alleen de Staat blijft bestaan.

De Voorzitter bracht de door de beide sprekers gestelde conclusiën in bespreking.

De heer M. Symons zeide zich niet te willen bepalen tot het uitspreken der wenschelijkheid van het tot stand komen eener zoo nuttige inrichting als een Staatsproefstation zal kunnen zijn. Als lid eener commissie van de Maatschappij van Nijverheid, die hetzelfde doel beoogde, heeft hij moeten ervaren, dat niettegenstaande onvermoeide pogingen werden aangewend, toch onbevredigende resultaten zijn verkregen. Daarom zou spreker

1) Zie „de Ingenieur" jaargang 1887, pag. 80, 85, 141, 211, 227, 238, 249, 260 en 398, en jaargang 1888 pag. 250 en 265. Zie voorts jaargang 1891, pag. 316. Zie ook Kon. Inst. van Ing. Notulen Jaarvergadering 1887.

2) „Opmerker" jaargang 1891, pag. 165.

het aanbevelen, dat de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst deze zaak ter harte nam, en haar aanhangig maakte ter algemeene vergadering en bij de afdeelingen dezer Maatschappij.

Het kwam spreker voor, dat de tegenwoordige Regeering het tot stand komen van een proefstation in de hand zou willen werken, en derhalve het oogenblik geacht mag worden gunstig te zijn.

De heer D. E. C. Knuttel stemde volkomen in met den vorigen spreker, doch wenschte in het licht te stellen, dat de particuliere proefstation een nuttigen werkkring zullen behouden, al verrijst er een Staats-inrichting.

Nadat de heer G. A. Scholten door den heer Koning was ingelicht omtrent het verrichten van conströle-proeven op het werk, werd punt I der conclusie Koning met algemeene stemmen aangenomen; het luidt:

„Het onderzoek van bouwmaterialen is noodzakelijk, en het werken met onderzocht materiaal mogelijk, zelfs bij kleinere werken".

De heer A. A. Bekaar wenschte niet mee te gaan met de heeren Koning en Tellegen, die blijkbaar alleen waarde hechten aan de uitspraak der wetenschap. Spreker wenschte in het IIIe punt der conclusie van den heer Koning te schrappen het woord „daarom." Met een paar voorbeelden stelde hij in het licht, dat groot vertrouwen is te stellen in de ervaring en den juisten blik, in de praktijk opgedaan en geoefend.

De heer Tellegen zeide te moeten opmerken, dat het toch zeer moeilijk is een grondige kennis te bezitten van allerlei materialen en deze op het oog en het gevoel te keuren. Uit de voorbeelden door den heer Bekaar aangehaald, meende spreker te moeten afleiden, dat het met de zekerheid omtrent de keuringen nog niet zoo best is gesteld.

De heer A. A. Bekaar merkte den heer Tellegen op, dat hij in zijn aangehaald voorbeeld enkel sprak van tufsteen en niet van tras, een onderscheid dat in het oog dient te worden gehouden.

De heer Koning zette nader uiteen, welke personen hij verstaat onder de in het IIe punt zijner conclusie bedoelde vertrouwde personen.

De Voorzitter achtte proefstations in elk geval wenschelijk. Als zijne ervaring deelde hij mede, dat in de keuring door opzichters in het algemeen niet te veel vertrouwen gesteld moet worden.

Het IIe punt der conclusie Koning luidende:

„Het onderzoek kan alleen afdoende geschieden door daarmede vertrouwde personen en met volledige hulpmiddelen."

werd met algemeene stemmen aangenomen.

Het IIIe punt der conclusie Koning luidende:

„In de meeste gevallen kan daarom alleen op daarvoor goed ingerichte proefstations de keuring afdoende geschieden."

werd in stemming gebracht, waarbij door den heer Bekaar werd voorgesteld het woord „daarom" te schrappen, welk voorstel met algemeene stemmen werd aangenomen.

Het IIIe punt der conclusie Koning werd nu gelezen als volgt:

„In de meeste gevallen kan alleen op daarvoor goed ingerichte proefstations de keuring afdoende geschieden."

Dit werd met algemeenen stemmen alzus vastgesteld.

Achtereenvolgens bracht de Voorzitter daarna de punten IV en V der conclusie Koning in stemming; zij werden met algemeene stemmen onveranderd aangenomen als volgt:

IV. „Contröle-proeven kunnen in sommige gevallen op de werken zelf genomen worden."

V. „Het resultaat van het algemeen onderzoek van bouwmaterialen, is: dat de inferieure kwaliteiten minder zullen aangeboden worden, en zekerheid van bouwconstructie beter is gewaarborgd."

De Voorzitter stelde vervolgens aan de orde, de bespreking der conclusiën, door den heer Tellegen genomen.

De heer A. Keurenaer verklaarde, dat hij de oprichting van een Rijks-proefstation, naast dergelijke inrichtingen van particulieren, zou toejuichen voor eventueele arbitrage, en deelde niet het gevoelen door den heer Knuttel uitgesproken, als zou voor particulieren het gebruik maken van het Staats-proefstation aan bezwaar onderhevig zijn, omdat het werk er langzaam gaat; op grond van zijne ervaring kon hij zulks bepaaldelijk tegenspreken.

De Voorzitter meende, dat de oprichting van een Staats-proefstation het bestaan van particuliere stations niet in den weg behoefde te staan, en verklaarde zich dan ook vóór het tot stand komen daarvan. Voor een te trage aflevering bij een Rijks-station was hij ook niet bevreesd, ten minste niet meer dan voor zooverre wij allen aan traagheid lijden.

Op grond van het gesprokene stelde de heer M. Sijmons voor, aan punt I der conclusie Tellegen toe te voegen: „naast particuliere proefstations." Dit voorstel wordt met algemeene stemmen aangenomen en het Ie punt der conclusie Tellegen, thans luidende:

„De Staat dient een proefstation voor bouwmaterialen op te richten en in stand te houden, naast particuliere proefstations."

werd met algemeene stemmen vastgesteld.

Betrekkelijk het IIe punt der conclusie Tellegen wenschte de heer Koning op te merken, dat er op gelet zal moeten worden, dat vooral de industrie gebaat zij bij een Rijks-proefstation.

De heer Bekaar wenschte, dat alleen uitgebreide proeven, die aan particuliere inrichtingen niet genomen kunnen worden, aan het Staat-station zullen behandeld worden.

De heer W. J. de Groot vestigde het oog op het bezwaar, dat voor den Staat gelegen is in het aannemen van betaling voor particulier werk. Uit een sociaal ooggunt beschouwd, achtte spreker zulks moeielijk voor een goede regeling vatbaar.

Nadat de heer H. J. Wolter er op gewezen had, dat de door den heer Koning gewenschte toevoeging ten bate van de industrie, eigenlijk overbodig is, en de heer Tellegen het IIe punt zijner conclusie zoodanig gewijzigd heeft, dat dit thans luidt:

„Het proefstation kan zich belasten met het verrichten

van onderzoekingen ten behoeve van andere besturen en particulieren,"

werd dit met algemeene stemmen aangenomen.

De heer Bekaar wees op de belangrijkheid der archieven van den Rijks waterstaat, voor de praktische beoefening der kennis van materialen.

De heer Tellegen achtte het een zaak van gewicht, dat de ingenieur de Polytechnische School verlaat met grondige kennis van materialen.

De Voorzitter wenschte nog op te merken, dat het tot stand komen van een Rijks-proefstation de keuring op het werk niet in den weg behoeft te staan; materialen, die niet den minsten twijfel overlaten, kunnen steeds op het werk worden gekeurd.

De heer Tellegen vond in het gesprokene aanleiding het IIIe punt zijner conclusie gewijzigd voor te stellen en aldus te lezen:

„Het proefstation moet gevestigd worden te Delft en verbonden worden aan de Polytechnische School. Het moet mede dienstbaar gemaakt worden aan het technisch onderwijs."

Daarna werd het met algemeene stemmen aangenomen.

Punt IV der conclusie Tellegen, luidende:

„De inkomsten van het proefstation moeten gestort worden in 's Rijks kas,"

gaf geen aanleiding tot verdere bespreking. In stemming gebracht, werd het met algemeene stemmen aangenomen.

De heer B. Schelling Az. wenschte aan de conclusie van den heer Tellegen als Ve punt toe te voegen, het volgende:

„De uitkomsten der onderzoekingen moeten zooveel mogelijk bekend gemaakt worden, met het oog op hen, die de lessen der Polytechnische School niet kunnen volgen".

Aangezien bij den inleider daartegen geen bezwaar bestond, en de vergadering er mede instemde, werd het door den heer Schelling gestelde Ve punt aan de conclusie Tellegen toegevoegd.

De Voorzitter bracht den dank der vergadering aan de heeren Koning en Tellegen, en verleende daarna het woord aan den heer Jos. Th. J. Cuypers, wiens onderwerp thans luidde: „Over IJzerconstructiën."

De heer Jos. Th. J. Cuypers zeide het volgende:

Mijne Heeren.

Wanneer naar aanleiding van het vijftig-jarig bestaan der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst een vergelijkend overzicht wordt gegeven van den stand van ons vak in 1842 en 1892, dan zal zeker allereerst worden aangemerkt, dat in dit tijdperk meer dan in eenig vroeger, ingrijpende wijzigingen hebben plaats gehad in de begrippen, die zoowel het constructieve als artistieke der bouwkunst beheerschen. De geest van analyse, zoo algemeen werkzaam in de XIXe eeuw, heeft ook den grondslag gevormd van den geestelijken arbeid der bouwmeesters, en dat niet zonder vruchten.

Zoo in de Sectie gewijd aan de constructie, het woord „ijzer" wordt uitgesproken, dan wordt daarmede een onderwerp ter tafel gebracht, dat alleen reeds voldoende zoude zijn om verschillen secties van een congres meerdere dagen zeer ernstig bezig te houden. Maar ik voel mij thans niet geroepen om u de geschiedenis van het ijzer in de laatste vijftig jaren in onderdeelen weer voor 't geheugen te roepen; tot eenige practische resultaten, die mijns inziens nog meer op den voorgrond geplaatst kunnen worden, wensch ik mij te beperken.

Het gebruik van 't ijzer heeft zich zegenrijk uitgebreid, niet alleen in zeer overwegende mate bij de werken van den spoorweg- en waterstaats ingenieur; maar ook elke burgerbouwmeester maakt, veel meer dan voorheen, van dit metaal in gegoten, getrokken of gesmeden vorm, voor zijne werken van geringen omvang gebruik. Terwijl de steenhouwer-metselaar in de middeleeuwen, en de timmerman in de XVIIIde en eerste helft der XIXde eeuw met een overwegenden invloed het bouwwerk bestuurden en uitvoerden, moet in onze dagen de man, belast met de leiding van- en het toezicht op de uitvoering van gebouwen, een helder inzicht hebben in de wijze van toepassing van die vele moderne materialen, wier lijst wij nog dagelijks met wijdsch klinkende latijnsche benaming zien uitbreiden.

De bouwmeester, gewapend met eene grondige studie van de ijzerconstructies, trekt in zijn ontwerp niet alleen de hoofdlijnen van alle samenstellingen, maar zal in het bestek ook de afmetingen, de profielen en gewichten van balken, hoekijzers, laschplaten, en zelfs bouten dienen aan te geven. Ook waar het ijzer in verband met hout wordt aangewend, zullen stroppen, bouten en moeren omschreven zijn. De systematische en zelfs regelmatige samenstelling van ijzeren brugliggers, of groote kapspanten enz. maken het den ingenieur mogelijk, om daarvan volkomen volledige lijsten op te maken, waarin de ontwerper dus alle afmetingen naar berekening kan invullen. Maar aangezien architectonische werken in den regel veel minder regelmatig zijn van verdeeling en inrichting, is het over 't algemeen wel ondoenlijk om vooraf van elk onderdeel — hier heb ik dus bijzonder de ijzerwerken op het oog — eene volkomen gedétailleerde opgave te doen, in détail te teekenen en juist te omschrijven. De uitvoerende opzichter moet dan ook voortdurend nog détails opzetten van constructies die volgen uit den algemeenen aanleg, maar toch nog juist omschreven moeten worden. Hoewel nu zulke opgaven door den architekt nog moeten worden nagezien, voor dat ze den uitvoerder worden overgegeven, zoo is het toch wenschelijk, dat het goede inzicht bij den opzichter bestond voor dat die eventueele correctie plaats vindt.

Welke de verhouding moet zijn tusschen de zwaarte van een trekstang en de dikte van den bout waarmede deze aan een beugel is verbonden, — hoe de verbinding van raveelingen geschieden moet door laschplaten, — welke plaats en afmetingen die laschplaten en bouten moeten hebben, — welke hoogte een schroefmoer in elk bijzonder geval moet verkrijgen; dit zijn alle vragen, die door eenige elementaire begrippen worden bepaald.

Zonder nu uitgebreidere beschouwingen op te zetten omtrent de elasticiteit van bouwstoffen, voornamelijk

het ijzer, kunnen de algemeene regels, die wij in onze studie van toegepaste mechanica hebben gevonden en wiskunstig bewezen, toch duidelijk en tastbaar worden gemaakt voor den praktischen bouwkundige.

De verschillende belastingen, die aan te nemen zijn vooreerst voor de balken die rusten in eene raveeling, daarna de belasting die zal drukken op het raveelingsstuk, en eindelijk de gecombineerde last die gedragen moet worden door den balk welke deze raveeling weder opneemt, — al die verschillende cijfers zijn van invloed op de afmetingen welke bepaald moeten worden voor deze verschillende bouwdeelen. Zeer veel uitvoerders geven zich hiervan al weinig rekenschap.

Er is een tijd geweest, dat alle materialen van zulk eene *goede kwaliteit* en in zulke *zware afmetingen* werden genomen door onze voorouders, voornamelijk tot in de 16e eeuw, dat de ongelijke verdeeling der lasten in verhouding tot de mogelijke krachten van steunpunten en muren (ik denk hier vooral aan zware muren waarin kokers, trappen en gangen gespaard zijn, en die toch als steunbeer en pijler voor zware gewelven optreden, en aan balken die telkens door pen en gat een groot deel hunner kracht hebben verloren) toch hoegenaamd geen schadelijken invloed op de duurzaamheid van de samenstelling heeft uitgeoefend. Maar wij zijn, door zuinigheid gedreven en steunende op onze meerdere wetenschap van den invloed der krachten, er toe gekomen alle afmetingen tot eene minimum te brengen. Het voortdurend sprekende, slechte voorbeeld van lichtvaardige eigenbouwers — speculanten — heeft ons ook onwillekeurig meer aan lichte afmetingen gewoon gemaakt.

Daar het stelsel om een gelijken zekerheids-coëfficiënt door te voeren in een bouwvak alleszins redelijk is, zoo moeten we de voordeelen welke zulk een goed overlegde zuinigheid aanbiedt niet verwerpen. Maar daaruit volgt de noodzakelijkheid om zeer angstvallig toe te zien op elk détail onzer constructie.

Als wij bedenken, dat onze materieele beschaving sedert den tijd van Karel de Groote zich voortdurend, zonder ooit totaal onderbroken te zijn geweest, heeft voortgezet, en in vele opzichten ook steeds meer en meer heeft ontwikkeld, dan is het te verwonderen, dat de mate van overleg die spreekt uit het werk van den steenhouwer en den timmerman en schrijnwerker van de XVe en XVIe eeuw niet overtroffen wordt door de hoedanigheid van het werk hunner opvolgers uit het begin van deze eeuw, voornamelijk op constructief gebied. De mate van kennis en ondervinding, die van geslacht tot geslacht werd overgeleverd, was niet toegenomen, maar wel verminderd onder den schadelijken invloed, die niet anders dan aan de bouwmeesters is te wijten, en waaronder het ambacht gebukt heeft gegaan.

Nu is ook de tijd aangebroken, dat wij onze hooge wetenschap niet ijdel moeten bewaren voor onze vindingrijke groote werken, die als reuzenhallen of torens en ruime koepels de volken verbaasd doen opzien; maar verspreiden moeten we die kennis, ze duidelijk en bevattelijk maken voor den eenvoudigen maar degelijken man, die ons rusteloos bijstaat waar de gedachten van ons scheppend brein een lichaam aannemen en als monument, het zij groot of klein, in duurzamen toestand voor de wereld doet treden.

Wij hebben geen *gilden*, waarin bouwmeester en ambachtsman, gemeenschappelijk werkende, hunne kennis komen vermeerderen met elkanders overleveringen en proefondervindelijke regels; maar op ons rust de plicht om den opzichter, die als drager eener groote verantwoordelijkheid ook ons groot vertrouwen geniet, om dien opzichter, nadat hij zelf de kennis van een of meer ambachten door eigen oefening bemeesterd heeft, nu op de hoogte te brengen van practische resultaten onzer wetenschappelijke bespiegelingen.

Die taak is niet licht te tellen. Het populair voordragen van constructieve hoofdregels met voldoende bewijsgronden, zonder daarbij een te hooge wiskunstige vlucht te nemen, en toch met zooveel klem aan te tonen, dat die begrippen zich vast in het geheugen prenten, dit is niet aan elkeen gegeven. De wetenschappelijke opleiding moet daarbij hand aan hand gaan met groote eigen ondervinding op praktisch gebied, waardoor de vergelijking van den eigen horizon met dien van den opzichter, steeds goed wordt in het oog gehouden.

Waar het programma voor 't Diploma van „bouwkundig opzichter" in verscheiden vakken tot een zeer moeilijk examen aanleiding kan geven, daar lijdt het wel geen twijfel of de examen-commissie zal aan de ijzerconstructies, wat de beginselen aangaat, zeker de noodige attentie schenken. Maar, zijn de middelen om tot die noodige kennis te geraken voldoende onder het bereik van elken oprichter, die zich daartoe wil bekwamen? — Er zijn verscheiden uitgebreide werken over bouw-constructies, en er zijn meerdere scholen waar in dit vak een degelijk onderwijs wordt gegeven. Weinigen zijn in de gelegenheid zich die boekwerken aan te schaffen of geheel door te werken. De opzichter heeft meestal zijn praktische inzichten meer van het werk medegebracht, dan uit de boeken kunnen lezen.

Ik meen dus te kunnen concludeeren:

„De wenschelijkheid wordt erkend, om de uitgave „te bevorderen van een geïllustreerd geschrift, waarin „de wetten en regels van samenstelling der onderdeelen „in ijzerconstructies, die in vademecums en zakboekjes „wel zijn opgesomd, in zeer eenvoudigen en bevattelijken „vorm worden uiteengezet ten behoeve van jeugdige „bouwkundigen, die zich wenschen te bekwamen als „opzichter en de noodige kennis voor het constructief „détailleeren zoeken te verkrijgen."

Cement-IJzer of Systeem Monier.

Dagelijks worden nog de bureaux van architekten, vooral in de groote steden, bezocht door fabrikanten, uitvinders van nieuwe bouwmaterialen, en bergen drukwerken, opgeluisterd door houtsneden en fotografies, stapelen zich in onze kasten, en verkondigen den lof van nieuwe mengsels en samenstellingen die, alschoon uit de natuur voortgekomen, toch bestemd zijn om, door hunne menging met nieuwe eigenschappen toegerust, de ouderwetsche bouwmaterialen, die meest als directe natuurproducten worden verwerkt, van de markt te verdringen.

Onder al die opschietende planten en kruiden is nog al wat onkruid. Het scheiden van goed en kwaad is een moeielijke taak geworden.

Een geheel *modern* materiaal, dat mijne sympathie in korten tijd heeft gewonnen is het cement-ijzer.

Reeds de barbaren der oudheid kenden en gebruikten het ijzer. En de Romeinen verwerkten in hunne prachtige reuzenmuren aan openbare werken steeds een soort cement: maar het cement-ijzer als één enkel materiaal is van geheel modernen oorsprong. Het is zelfs jonger dan de Maatschappij wier jubilé wij vieren.

De samenstelling is van algemeene bekendheid. Een geraamte van ijzeren staven, recht of gebogen in elkander gevlochten en aanvankelijk door dun draad ter plaatse gehouden, wordt gemaakt in elken willekeurig aan te wijzen vorm. Eene geheele omhullende laag cementmortel (cement, zand en water) wordt daarom gesmeerd, en *verbindt* zich geheel vast met die ijzerstaven, waardoor het gansche lichaam nu optreedt met de gecombineerde eigenschappen:

I. De elasticiteit biedt buitengewoon grooten weerstand, en bij verbreking licht er nog eene zeer ruime grens tusschen het bersten en het eigenlijke vernielen der vormen.

II. De waterdichtheid van het cement is behouden.

III. De vergankelijkheid van het ijzer door inwerking der atmospherische lucht is opgeheven, want het cement voorkomt, — verhindert het roesten der ijzerstaven.

IV. Bouwdeelen met gering eigen gewicht bezitten een verbazend weerstandsvermogen.

V. Tengevolge van zeer geringe poreusheid is het geleidingsvermogen voor warmte zeer gering, — daarentegen treedt de vlakke wand nog gunstiger voor klankbodem op, dan baksteenmetselwerk.

Voornaamste toepassingen tot heden.

Cement*wanden*: Buisleidingen, duikers, riolen, beerkuilen, regenbakken, waterkeerende keldervloeren, vuurvaste scheidingwanden met geringe ondersteuning.

Ingenieurswerken: Kanalisatie, hooge waterreservoirs, gasometer behouders.

Als platte platen: tusschen en op T ijzeren balken; vuurvast; als trog-tongewelven tusschen ijzeren balken.

Als bekleeding van T ijzeren draagbalken tegen den invloed der vlammen; als volkomen massieven cement-ijzeren balk tot ondersteuning van metselwerk

Merkwaardiger en meer afwisselend van vorm wordt de toepassing op schroefvormig gedraaide *gewelven* onder wenteltrappen.

Kruisgewelven.
Ster- en netgewelven.
Koepelgewelven, hoog en laag.

Deze drie vormen zullen voor overspanning van groote zalen en kerken, waar eene decoratieve vorm ook gewenscht is, hunne toepassing vinden.

De groote voordeelen voor de wanden zijn: hunne lichtheid, waterdichtheid, groote samenhang, afsluiting van geluid en warmte.

Voor de verschillende zolderingen treedt de *plooibaarheid* van den vorm op den voorgrond, daar waar het *decoratieve* effekt vooral vereischt wordt; terwijl de *dragende gewelven zonder zijdelingschen* druk kunnen samengesteld worden, waar het geldt *groote* gelijkmatig verdeelde belastingen te dragen.

Een *bolvormig gewelf*, waarvan de ijzerstaafjes volgens meridianen en paralelcirkels zijn verdeeld, zal meer dan eenigen anderen vorm geschikt zijn om een grooten vertikalen weerstand te bieden, zonder dat deze in horizontalen zin op de steunpilaren wordt overgebracht.

Toen in *Oudenbosch* vóór een vijftiental jaren geleden de koepel van Rome's St. Pieter (deze bestaat zooals bekend is uit twee gemetselde koepels over elkander, waarvan de binnenste bolvormig, inwendig zichtbaar, de caissonverdeeling heeft, en de uitwendige parabolische de loodbedekking en lantaarn draagt) zoude worden nagevolgd op kleinere schaal, deed zich een meer modern constructiestelsel als van zelve bij den Voorzitter dezer sectie op: een geraamte uit T en L ijzers samengesteld, bestaat uit halve meridiaancirkels die de spanten vormen; daartusschen zijn volgens paralelcirkels dwarsverbinding aangebracht, die de hoofdspanten overal op hunne plaats houden. De grondvorm tot de caissonverdeeling is hier tevens aangeduid, en uit eene noodzakelijkheid voortgekomen. Als vulling dier vierkante vakken zijn daar kleine vlak-bolvormige gewelven geslagen, die met 0,10 M. dikte slechts zeer weinig gewicht vertegenwoordigen, in vergelijking met andere gansch gemetselde koepels. Ook deze draagt als bekroning een kleinen koepel tot lantaarn.

Het „systeem Monier" biedt ons thans de gelegenheid om de grondgedachte: verbinding van een ijzeren geraamte met metselwerk, consequent door te voeren. Wij zouden zulk een grooten *koepel* kunnen opbouwen uit een vlechtwerk, behandeld als eene groote bolle mand. De verdeeling door meridianen en paralellen, die weder kleinere verdiepingen op dien grooten bol achterlaten, zal den bouwmeester-décorateur niet onwelkom zijn, en als constructeur zal hij deze ribben met een steeds naar onder toenemend aantal lichte hoekijzers, of ook maar ronde gevlochten ijzerstaven samenstellen. Eigenlijk smeed- of klinkwerk zoude aan 't geheel bijna niet behoeven voor te komen. Deze zeer elastische koepel kan onmiddellijk de dakbedekking dragen.

Indien Monier-gewelven nog door hoogere dakconstructies of andere werken worden overspannen, bieden *zij* in geval van *brand* nog grootere zekerheid dan baksteengewelven, daar nederstortende balken met den kop wel bulten en inzinkingen doen ontstaan in het ijzeren vlechtwerk, maar alleen in bijzonder ongunstige gevallen slechts daardoor zullen dringen.

Geen materiaal is zoo weinig beperkt in zijne afmetingen: want in alle richtingen kunnen wij het ijzervlechtsel onbepaald uitbreiden, en nadat het geraamte eerst gesteld is ter plaatse, wordt daarna de cementmortel daartegen aangebracht.

De berekening der belastingen zal ons aanduiden *waar* de spanningen worden uitgeoefend, en *hoe groot* die zijn; waaruit dan ook de juiste plaatsing der ijzerdraden of staven kan worden bepaald.

Behalve de zeer uitgebreide toepassingen voor zolders,

vloeren en waterbehouders zijn thans reeds bouwwerken van geheel anderen vorm daarmede uitgevoerd, als: overwelving van kerken in ton- en kruisgewelfvorm, geheel vrijstaande nissen als kiosk voor concerten bestemd, en eindelijk een zeer merkwaardig gebouw — om hier niet van silo's, pakhuizen, bruggen en gewone woonhuizen te gewagen —, een groot circus met diorama-gebouw daarboven, als uitbreiding van het Kristalpalcis te Leipzig, gedurende de wintermaanden van 1886—87 uitgevoerd. Het circus met galerij meet 41 M. in doorsnede; over een cirkeloppervlak met 36 M. doorsnede zweeft het dioramagebouw geheel vrij daarboven. De balken en standvinken van het hoofdgeraamte zijn als traliewerk samengesteld; vloer, wanden en soldering zijn geheel van cement-ijzer dat ook beschuttend om de hoofdstijlen is heengevoerd.

„Waar door proeven, die nog steeds door verscheiden „constructeurs worden voortgezet, is aangetoond, dat de „verbinding van de twee verschillende stoffen werkelijk „physisch plaats grijpt over het gansche aanrakingsoppervlak — de uitkomsten der belastingsproeven hebben dit „herhaald aangetoond —, daar behoeft de constructeur, die „op wetenschappelijken grondslag zijne overtuiging en „ook zijne berekeningen wil vestigen, thans niet meer „te schromen de cementijzer-constructies in zijne bouw„werken toe te passen."

De bouwkunst was in de eerste helft van deze eeuw over 't algemeen niet in een bloeienden toestand, en met uitzondering van enkele Fransche genio-officieren werden in dien tijd op constructief gebied niet veel schoone en goede zaken voortgebracht. De constructie was te veel slaaf geworden van een weinig smaakvol, zinlelig vertoon. De constructeurs, — en hier bedoel ik niet de groote mannen aan de Hoogescholen, maar al wie als baas of bouwmeester in dien tijd optrad — de naam van architekt werd zeer weinig gevoerd —, de constructeurs dan hadden geen school, zij waren niet bezield, van enkele groote begrippen, die hun in alle samenstelling duidelijk voor den geest stonden.

En al had geen andere studie ons op betere paden gebracht, — de ijzerbouw, die steeds meer duidelijk eenige beginselen ging uitspreken, zou er ons zeker toe hebben overgehaald; de ijzer-constructies, die we thans allerwege vinden toegepast door de ingenieurs, onze meer wiskunstig-gevarde broeders, kunnen ons menigen goeden wenk geven die ons kan voorlichten, ook bij den houtbouw in de steenconstructies.

Van de groote Engelsche *Kokerbrug*, aan de vier zijden met platen dichtgeklonken, is men gekomen tot de bruggen met *traliedraggers*, waarin de vele kruisende lijnen de kracht maken (Westervoort). Dit stelsel heeft zich vereenvoudigd tot de vakwerkbrug met enkel of dubbel systeem, waarbij dubbel T-vormige stijlen telkens aan platte banden opgehangen zijn (Kuilenburg). Ook deze breede hoofdstijlen worden nog opengewerkt en uit klein hoekijzer samengesteld (Moerdijk, Nijmegen, Merwede-kanaal). En de Eiffeltoren is de toepassing van datzelfde systeem, met het doel om een 300 M. hoog gelegen punt te bereiken.

Deze gang van zaken volgende, kunnen we daaruit de volgende regels afleiden:

I. „De *driehoek* met stijve zijden samengesteld, is de „eenige onwrikbare grondvorm, die in zich zelve kan „bestaan."

Want bogen blijven slechts behouden door uitwendigen tegendruk; en ook het parallelogram is alleen stijf, wanneer minstens 2 tegenovergestelde punten bevestigd zijn ten opzichte van elkander (dus eene verdeeling in 2 driehoeken). Wanneer we dus onze houten kapconstructies louter in driehoeken verdeelen, kunnen we ook gemakkelijk nagaan, welke kracht in elk onderdeel zal kunnen werken, en onze afmetingen daarnaar regelen; kapbalken, die voldoende aan makelaar en andere deelen zijn opgehangen, behoeven dus niet massief vierkant te zijn; twee hooge dunnere treksplaten zullen ons veel meer voldoen, daar die tevens gelegenheid geven om schoren en kapbeenen van vierkant hout door te laten; waaruit we formuleeren:

„Alle deelen, die als stijlen of schoren dragend „werken, moeten eene massieve doorsnede hebben, om „naar geene richting te buigen; alle trekkende deelen „worden beter als dunne platen in hout uitgevoerd, daar „deze platen meer gelegenheid bieden om in de knoop„punten eenvoudige en sterke verbindingen te maken „met de stijlen, die daartusschen met een breed vlak „worden opgesloten. De noodige doorsnede voor „trekkracht is in een plank evenzoo goed te vinden „als in een balk, terwijl deze laatste door pen en gat „moet worden verzwakt."

II. „Alle elastische constructies moeten zoo min „mogelijk aanrakings- of verbindingspunten hebben met „vaste bouwdeelen, als, metselwerken." De vrije en beweeglijke opleggingen van brugliggers en groote ijzeren kappen geven 't voorbeeld.

Alleen waar muren als steunbeeren bepaald bestemd zijn om den zijdelingschen druk van eene kap of van schoorwerken over te nemen, geldt deze regel niet; maar dan moeten de voorzorgen ook zeer ruim worden genomen. Hoe lager een schoor zijn steunpunt vindt, des te meer nadert zijne drukking tot de vertikale richting; en in de vertikale richting heeft het muurwerk zijne grootste kracht.

Wanneer wij de lijn waar het vaste muurwerk ophoudt, en waarboven de steeds elastische samenstellen van houten of ijzeren kappen beginnen, duidelijk afteekenen, dan kunnen we ook verzekerd zijn, dat die kap geen onverwachte storingen in 't metselwerk zal veroorzaken. Vooral kunnen we met zekerheid nagaan, welke werking eigen gewicht, en mobiele belasting als wind, sneeuw enz. daar kunnen uitoefenen; en met deze kennis zullen we onze steunpunten de noodige sterkte in de aangeven richting weten te geven. Om' het kantelen van kapwerken, stijlen en andere buigbare lichamen te voorkomen, moeten we metselwerk door vertikale aankering daaraan verbinden, maar niet door zijdelingsche aanleunende opmetseling het kantelen meenen te voorkomen; scheurt die steunmuur, dan is de ramp nog veel grooter.

De tijd, ter mijner beschikking gesteld, is te kort om verder in te gaan op onderdeelen van houtconstructies van groote afmetingen, als springwerken met 14 M.

spanning en groote hoogte, evenals b.v. hooge torenspitsen; bij elk dezer werken zijn uit bovenstaande regels nuttige opmerkingen te putten. En door naar het voorbeeld van deze ijzerconstructies elk deel slechts *afmetingen* te geven in verhouding tot zijne *functie*, en niet zooals vroeger werd gedaan, om goed *pen en gat* te kunnen maken, zijn bij zulke werken zeer merkbare besparingen aan materiaal te doen, boven andere constructies op minder eenvoudige principen gegrond.

„Hiermede beveel ik mijnen vakgenoten de voorduurende studie der ijzerconstructies bijzonder aan; nieuwe „toepassingen zullen zeker niet uitblijven; die studie is „niet alleen noodig om zelf ook bepaalde constructies „met dat metaal te kunnen toepassen, maar ook vooral „nuttig, om een helder inzicht in onze constructies in 't „algemeen te krijgen; eene goede ijzerconstructie moet „zijn als de kristallisatie van een mathematisch samenstel."

De rede van den heer Jos. Th. J. Cuypers werd zeer toegejuicht.

De Voorzitter wees op het reeds gevorderde uur en wilde daarom, ter vermijding eener discussie, enkel in het algemeen de vraag stellen of iemand der aanwezigen het woord verlangde over de verschillende punten der door den inleider gestelde conclusie.

Door den heer B. Schelling Az. werd daarop te kennen gegeven, dat het hem wenschelijk voorkwam, om tot een meer bepaald resultaat te geraken, punt I der conclusie te lezen als volgt:

„Het is wenschelijk de grondbeginselen van ijzerconstructies, in eenvoudige termen geformuleerd, te verspreiden onder alle bouwkundigen en vooral te brengen onder het bereik van opzichters, die niet in de gelegenheid zijn geweest een uitgebreid onderwijs te volgen. Het ligt op den weg der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, eene uitgaat, welke zulks ten doel heeft, te bevorderen."

De heer Schelling vond in de aanneming van het evengenoemde punt der conclusie nog aanleiding met een enkel woord te wijzen op het nut dat er in gelegen is, om den opzichter geschikte boeken over ijzerconstructiën te leeren lezen. Als hoogst geschikte werken zou hij daartoe willen aanprijzen een werkje van Koenen, waarin men vindt de zwaarte van ijzeren of houten balken bijgegeven last per M². en afstand der balken, en het Musterbuch für Eisenconstructionen von C. Scharowsky, samengesteld op initiatief van fabriekanten.

Vervolgens werden de punten II, III en IV der conclusie onveranderd met algemeene stemmen aangenomen.

Nadat de Voorzitter den inleider heeft dank gezegd, noodigde hij den heer M. Sijmons, Civiel-ingenieur te Rotterdam, uit, over te gaan tot het houden zijner voordracht over centrale verwarming.

De heer Sijmons had zijne conclusie als volgt gewijzigd: De regeling van den warmtegraad in onze woonhuizen, met betrekking tot de buitentemperatuur, en met bijbehoud van den toevoer der benoodigde hoeveelheid buitenlucht, is een eerste eisch. In de eerste plaats voldoet daaraan de lage druk stoom, resp. waterdamp verwarming.

De heer Sijmons:

Mijne Heeren!

Vatten wij het begrip centrale verwarming in den ruimsten zin op, dan zouden wij genoegd zijn, gelijk wij dit bij het gebruik van gas en water gewoon zijn, aan te nemen, dat de warmte, welke wij van noode hebben om ons tegen den invloed der winterkoude te beschermen, ons uit een enkel centraalpunt voortkomende, wordt aangeboden. Behalve in eenige uitgebreide stadsgedeelten in Amerika heeft dit evenwel nog nergens ingang gevonden; wel worden hier en daar blokken huizen op deze wijze verwarmd, — naar mijne meening zal dit ongetwijfeld toenemen, omdat een uiterst gelukkige combinatie te maken is van de electrische verlichting met de verwarming, door namelijk den afgewerkten stoom, dus stoom van zeer lage drukking, voor de verwarming te benuttigen, — eene toepassing, welke in ons land ook al veelvuldig is gemaakt.

Wij hechten in het gewone leven aan het begrip centrale verwarming, in tegenstelling van lokale, het denkbeeld vast, dat de warmtebron, bestemd om een gebouw van warmte te voorzien, in den kelder is geplaatst, om van daar uit, door buizen of kanalen, de warmte daarheen te leiden, waar men er behoefte aan heeft.

In de laatste tientallen jaren is deze rationeele wijze van verwarming voorzeker eene groote schrede vooruitgegaan; intusschen lang niet evenredig aan het genot, gemak en de zindelijkheid, welke zij veroorzaakt. De erfenis van onze voorouders overgenomen, om in ieder vertrek een kachel te plaatsen, kan waarlijk geen aanspraak doen gelden om steeds te worden bijbehouden.

Thans vereischt elk vertrek de zorg, dat de kachel wordt geplaatst, om in het betere jaargetijde weder te worden verwijderd, — dat deze dagelijks moet worden aangelegd, en zelfs vele, verscheidene keeren, — dat de brandstof voor de verschillende vertrekken van beneden naar boven gesleept moet worden, en de asch daarna weer in tegenovergestelde richting verwijderd. Behalve het aanwezige brandgevaar worden onze meubelen, gordijnen, wasch enz. steeds verontreinigd, niet alleen door het roet en vuil, die in onze woningen door dit gesleep van brandstof en asch worden voortgebracht, maar ook tengevolge van de rookkolommen, welke dagelijks uit onze schoorsteenen opstijgen en daarna als fijn verdeelde zwarte korreltjes weer op het aardrijk neerdalen. Mogen wij, kinderen van het laatste gedeelte dezer, in veel opzichten zoo merkwaardige eeuw, wij, die zoo vertrouwd zijn geworden met de vorderingen, welke de technische wetenschap en hare toepassingen ons te aanschouwen geven, ook dezen tak der techniek, die tot nu toe nogal stiefmoederlijk werd behandeld, tot volle ontwikkeling zien komen! Hij verdient het niet alleen, omdat hij reinheid en genot verschaft, maar omdat hij er bovendien ontegenzeggelijk toe bijdraagt, onze hygiënische toestanden te verbeteren.

Weet gij, mijne heeren, welke onze grootste vijand is, dien wij te bestrijden hebben? Dat zijn de zoogenaamde open vuren! Voorzeker, wel de gezelligste vorm, om onze zitvertrekken te verwarmen. Welnu, ik wil u de verzekering geven, dat ik het open haardvuur in ons woonvertrek, mocht dit worden gewenscht, niet zal aantasten; wellicht worden dan de toepassingen ruimer. En dat verdienen zij, want de vraag of de techniek zich op dit oogenblik op een standpunt bevindt, dat een centrale verwarming als degelijk en goed kan worden aanbevolen, kan gerust met ja worden beantwoord.

Ik schroom niet hier uit te spreken, dat onze Duitsche naburen, door hun langdurig en ernstig streven, de centrale verwarming met de daaraan verbondene luchtverversching op een standpunt hebben weten te brengen, dat aan alle gestelde eischen wordt beantwoordt.

Het zij mij vergund met u na te gaan, welke deze eischen zijn, en deze aan de verkregen resultaten te toetsen.

De allereerste is wel die, dat er in alle gedeelten van een zaal of vertrek eene constante, gelijkmatig verdeelde temperatuur heerscht, door ondervinding geleerd, wordt deze voor den gezonden mensch, bij iedere temperatuur buiten, op $+18°$ C. aangenomen.

Het geldt niet alleen de vraag deze op te wekken, maar haar, onder toevoeging van de *benoodigde hoeveelheid* buitenlucht, steeds te behouden, ten minste zoolang men zulks wenscht. De oorzaak van de afkoeling is de invloed van de buiten heerschende, lagere thermometerstanden der lucht welke onze gebouwen omringt, het zij, dat deze zich door transmissie of door directe uitwisseling doet gevoelen. Zij doen zich krachtiger gevoelen, naarmate de koude buiten toeneemt; en zijn tevens afhankelijk van de windrichting, met betrekking tot de te verwarmen ruimten.

Om dezen invloed te neutraliseeren, dat wil dus zeggen: om, zoowel langs de muren, als in het midden der vertrekken, die gelijkmatige temperatuur op te wekken en te behouden, — zal het noodzakelijk zijn een geregelden luchtstroom, waarvan de warmte omgekeerd evenredig is aan de buitentemperatuur, in het leven te roepen, hetzij dat deze blijft circuleeren of, gelijk het meest gewenscht is, door afvoerkanalen, waarvan de dwarsdoorsneden evenredig aan die der toevoerkanalen, naar buiten gevoerd wordt, om zoodoende versche verwarmde lucht de gelegenheid te geven in het vertrek te treden. Ik behoef er nauwelijks op te wijzen, dat dit resultaat niet door den invloed van stralende warmte is te verkrijgen; wel zal het wenschelijk zijn, ook deze aangename warmte niet geheel buiten te sluiten, maar ik herhaal, dat de stralende warmte voor eene behoorlijke, gelijkmatige verdeeling en luchtbeweging, niet veel tot stand zal brengen.

Zonder nu voor het oogenblik de verschillende stelsels na te gaan, met betrekking tot de wijze waarop de benoodigde warmte wordt voortgebracht, zal het eerst gewenscht zijn te onderzoeken, op welke wijze tot nu toe de warme luchtstroom in onze vertrekken wordt verkregen. Men kan dan twee hoofdgroepen onderscheiden; uit onze bespreking zal vervolgens voortvloeien, welke de meest gewenschte zal zijn. De eerste is die, waarbij de warmtebron, welke het vertrek zal verwarmen, *niet daarin is geplaatst;* bij de tweede daarentegen is dit wel het geval.

Staat de warmtebron, welke tegelijkertijd in de verwarming van verschillende vertrekken moet voorzien, daarbuiten, dan volgt daaruit, dat de verwarming van het eene vertrek afhankelijk is van het andere.

De ligging dezer ruimten is, met betrekking tot de plaats waar de calorifère staat, zoowel in horizontalen als vertikalen zin, verschillend; de verhouding der dwarsdoorsneden, zoowel als de helling der kanalen, moet, wanneer het warme lucht geldt, juist gekozen zijn, opdat ieder vertrek de juiste, benoodigde hoeveelheid warmte ontvangt.

In den regel is het moeielijk aan dezen eisch te beantwoorden, en zal men in een gebouw, waarin eene zoogenaamde warme luchtverwarming bestaat (ten minste, wanneer daarbij geen extra drijfkracht wordt toegepast), waarnemen, dat een of meer vertrekken steeds onder par blijven.

Doet de wind buiten zijn invloed gevoelen, dan bemerkt men menigmaal, dat er bijna geene of weinig warme lucht uit de bouches treedt. Wordt nu, gelijk bij publieke gebouwen dikwijls het geval is, de verwarmde lucht door mechanische kracht gedreven, dan voorzeker doen zich bovengenoemde bezwaren minder gevoelen; maar voor woonhuizen is het daarom beter deze methode niet toe te passen. Moet de verwarmde lucht in onze vertrekken binnenstroomen, dan moet er ook zorg worden gedragen, dat de afvoer der bedorven lucht gelijk zij aan de benoodigde hoeveelheid warme lucht. In een ruimte kan maar één soort lucht aanwezig zijn; wordt dus de bedorven koude lucht niet weggeleid, dan kan de warme, betere lucht niet intreden, en de temperatuur zal dalen.

Zoo heeft de ondervinding ons geleerd, dat eene juiste regeling van den warmtegraad in onze vertrekken en scholen wel te verkrijgen is; maar voorzeker heeft menige toepassing, die niet goed geslaagd is, er veel toe bijgedragen om de centrale verwarming niet in het gunstigste daglicht te plaatsen, en het gevolg daarvan is: vertraging in de toepassing van het betere.

Geheel anders wordt de zaak, wanneer de warmtebron, al of niet met de buitenlucht in gemeenschap, in onze vertrekken wordt geplaatst; dan is men niet zoozeer afhankelijk van minder juist gekozen afmetingen der toevoerkanalen; in dit geval kan dan de temperatuur door middel van circulatie, of ook naar gelang de omstandigheden zulks vereorloven, door middel van ventilatie, worden verkregen en behouden. Aan den eersten eisch eener rationeele verwarming kan dus op deze wijze, bij juiste keus van de grootte van de warmtebron, worden voldaan.

Beschouwen wij thans de noodzakelijkheid nader, om den warmtegraad in de vertrekken nauwkeurig op eene eenvoudige wijze te regelen, d.w.z. dat wij de hoeveelheid warmte welke wij in de vertrekken wenschen, doen toenemen, naarmate het buiten kouder is, en omgekeerd. Ik behoef er wel niet in het bijzonder op te wijzen, dat aan dezen eisch bij het stelsel, waarbij de warmtebron niet in de vertrekken staat, nie zoo

gemakkelijk kan worden voldaan; in ieder geval zal, aangezien de lucht de drager der warmtebron is, bij minder koud weder de luchtverversching er zeer onder lijden. Uit de nadere beschouwing zal blijken, dat wij het in onze hand hebben aan dezen eisch te voldoen, zoodra de stoom- of waterkachel in het te verwarmen vertrek staat.

Zoo zijn we genaderd tot het onderzoek der verschillende stelsels, die het beste aan deze eischen beantwoorden; deze zijn de water-, stoom-, resp. waterdamp-verwarming. Vóór een tiental jaren, toen men nog niet zoo in de gelegenheid was de eigenschappen van den stoom en de toepassingen daarvan te leeren kennen, lag het in den aard der zaak, dat men, zoodra er van centrale verwarming sprake was, de waterverwarming koos.

En thans, nu de meeste voorbeelden die zijn, door middel van warm water, blijft men onwillekeurig er bij staan, en toch verdienen die door middel van stoom- resp. waterdamp in ruime mate onze belangstelling, juist omdat zij op eene gemakkelijker wijze aan de door ons gestelde eischen voldoen. Ik herhaal, deze zijn: dat bij elke buitentemperatuur tot + 10° C. gemakkelijk eene van + 18° C. kan worden verkregen, met behoud van de benoodigde hoeveelheid versche lucht, die dus in hoofdzaak, als drager der warmte, de verhooging van temperatuur moet te weeg brengen.

Intusschen moet de bepaalde hoeveelheid lucht steeds in de vertrekken worden gevoerd, waaruit dus volgt, dat de verwarmingsoppervlakte in de vertrekken gemakkelijk moet kunnen veranderd worden.

Laat ons het eerst de waterverwarming onderzoeken. Gelijk u bekend is, onderscheiden wij drie soorten van waterverwarming: het hoogdruk- of Perkinsstelsel, de middel- en de lagedruk-warmwaterverwarming.

Bij het eerste worden buizen van 22 m.M. toegepast, die op 100 atmosferen worden geperst; het water in die buizen bereikt dan gewoonlijk een spanning van 30 atmosferen. In de vertrekken worden nu zooveel meters buis gelegd, dat bij —10° buiten de benoodigde temperatuur binnen kan worden verkregen. Men heeft nu getracht om, wanneer minder warmte wordt vereischt, óf eenige meters buis uit te lasschen, óf de buizen door een slechten warmtegeleider te omgeven, óf een schuif geheel of gedeeltelijk te openen, altemaal halpmiddelen die evenwel de cardinale gebreken niet kunnen verkleinen. Deze zijn, dat de meeste vertrekken door hetzelfde buizenstelsel worden bediend, en dat dientengevolge het water van het eene in het andere stroomt, zoodat men in het eene vertrek afhankelijk is van het andere; de eenige iets beteekenende regeling kan slechts door de bediening van den vuurhaard worden verkregen. Deze kan uit den aard der zaak slechts gebrekkig zijn; de regeling van den warmtegraad moet in de vertrekken plaats vinden.

Over de andere bezwaren aan dit stelsel verbonden, zooals de mogelijke gevolgen van de vorst, zal ik, als minder tot het thans behandelde behoorende, heenstappen; maar wel wil ik er nog even op wijzen, dat in de buizen een warmtegraad van 150° tot 230° C. moet worden opgewekt, hetgeen met een spanning van 5 tot 27 atmosferen overeenstemt. Behalve de gevolgen, welke uit eene dergelijke hooge spanning kunnen voortvloeien, brengt deze hooge temperatuur het nadeel met zich, dat de stof, welke steeds op de buizen neervalt, ten gevolge van het verbranden een onaangenamen reuk veroorzaakt.

De middeldruk-waterverwarming, welke in het algemeen met een temperatuur van 110°—150° C. werkt, hetwelk met eene spanning van ½ tot 5 atmosferen overeenstemt, werkt ook met meer water in de buisgeleiding, dan het hoogdrukstelsel.

Voorzeker laten zich bij dit stelsel de kachels gemakkelijker in- en uitlasschen, maar juist de groote soortelijke warmte daarvan, maakt de regeling van den warmtegraad, zelfs na het geheel afsluiten der kachels, zeer moeielijk; want de warmte zal zich nog lang daarna doen gevoelen. De automatische regeling van den toevoer van lucht onder den vuurhaard van den waterketel, welke nog al woedt toegepast, zal zeker het verbrandingsproces wijzigen, en dus ook den warmtegraad van het water in de buizen; maar dit brengt wederom het nadeel met zich, dat de invloed zich in alle vertrekken doet gevoelen, dus ook in die, waarin men geene wijziging der temperatuur wenscht.

Dit stelsel heeft het constructieve nadeel, dat men voor de verspreiding van het water, buizen van nogal groote middellijn noodig heeft. De lagedruk-waterverwarming, welke met water van slechts 60°—90° werkt, doet in de vertrekken een aangename warmte ontstaan; de aanlegkosten daarvan bedragen evenwel veel, en niet zelden ziet men het gebeuren, dat de aanleg daarom te krap wordt genomen. De gevolgen daarvan bespeurt men pas bij lage buiten-thermometerstanden. Dan zegt men: „ja, voor zulke koude is een stelsel ook niet berekend," en worden eenvoudig de gewone haarden er bij aangelegd. Zoowel de plaatsing der buizen in de gebouwen, als de grootte der kachels in de vertrekken, geven aanleiding tot moeielijkheden; de regeling van de temperatuur is hierbij nog moeielijker, omdat de hoeveelheid water bij dit stelsel nog grooter is; en juist deze groote hoeveelheid maakt de voorzichtigheidsmaatregelen bij vorst nog meer noodig; het water, ijs wordende, neemt toch ongeveer ⅑ in volume toe.

Bij de waterverwarming wordt veelal steenkool als brandstof gebruikt; de constructie der ketels brengt dit min of meer mede. De dagelijksche bediening is daardoor een omslachtige en het vuur vereischt, ook al ter wille van de reiniging, een onophoudelijk toezicht, in tegenstelling van de laagedruk-stoom- of waterdampketels, die met cokes worden gestookt, hetgeen één-twee- of uiterlijk driemaal in de 24 uur het vullen van de ketels vereischt.

Overschrijdt de afstand tusschen den ketel en de kachels in horizontalen zin zekere grenzen, dan is de aanleg van een tweeden ketel eene noodzakelijkheid.

Toen men in het laatste tiental jaren, door het veelvuldig gebruik van stoom voor velerlei doeleinden, de uitnemende eigenschappen daarvan leerde kennen, bleef men niet achterwege, dezen ook op de centrale verwarming te leeren toepassen. Reeds sedert lang werden fabrieken door middel van stoom, direct uit de stoomketels afkomstig, verwarmd. De geringste overdruk was reeds in staat den stoom op verre horizontale afstanden te brengen, en men kon daarom te meer tot gebruik van stoom van zeer geringen druk besluiten (ja zelfs in den laatsten tijd spreekt men nog slechts van waterdamp), omdat eene belangrijke toename in druk de temperatuur slechts weinig doet vermeerderen, en ook omdat de hoeveelheid beschikbare warmte-eenheden van een kilo stoom van hoogen of lagen druk percentsgewijze weinig verschillen, als gevolg van de latente warmte welke bij het condenseeren van den stoom vrij komt.

Gesteund door deze eigenschappen, waarbij nog die gevoegd kan worden, dat men betrekkelijk nauwe buizen voor de geleidingen noodig heeft, is men op dien weg in de laatste jaren belangrijke schreden vooruit gegaan. Men ving met *a* aan, dat wil zeggen met de constructie van ketteltjes, die voor het huiselijk gebruik geschikt zijn en met cokes worden gestookt. Men was daarin voorspoedig. De Duitsche regeering doorzag het groote belang van dergelijke toepassingen voor de toekomst, en bepaalde reeds in 1883, dat genoemde ketteltjes van het staatstoezicht behoorden te worden vrijgesteld. De stoomspanning in de ketels, die nooit ½ atmosfeer kan te boven gaan, en zelfs bij de ketels ter ontwikkeling van waterdamp nog geringer wordt gesteld, en de hoeveelheid van den ontwikkelden stoom of de waterdamp, worden automatisch geregeld door het meer of minder openen van de schuif der isoleermantels of der regelingskraan, welke aan iedere kachel wordt aangebracht.

De regeling van den warmtegraad in de vertrekken werd nu ter hand genomen; dit bracht in den beginne nog al moeielijkheden met zich, tengevolge der constructie van de stoomkachels, die uit zoogenaamde kraagbuizen zijn samengesteld. Deze bevatten in vergelijking van de eenheid der uitstralende warmteoppervlakte, weinig oppervlakte die aan de werking van den stoom is blootgesteld, terwijl de hoeveelheid ijzer, welke tot afgifte van de warmte bestemd is, in een kleine ruimte is vereenigd; vandaar dat de regeling van den warmtegraad bij deze lichamen niet zoo spoedig geschieden kan als men wenschte. Daarom werden al spoedig de zoogenaamde isoleermantels toegepast, een mantel, samengesteld uit een slechten warmtegeleider, die van boven een horizontale schuif heeft, welke de opening boven in dien mantel min of meer bedekt, naarmate men minder of meer warmte in het vertrek wenscht. Deze inrichting bracht het bezwaar mede, dat bij een zachtere buitentemperatuur de buitenlucht welke, langs de kachel strijkende, verwarmd in het vertrek moet stroomen, ook gedeeltelijk werd afgesloten, en de luchtverversching dus daarender leed. De regeling was daarom ook een onvolledige, omdat de hoeveelheid lucht bij gedeeltelijke sluiting, dus bij geringere hoeveelheid, hooger verwarmd in het vertrek stroomt. Men heeft evenwel getracht dit bezwaar uit den weg te ruimen door het aanbrengen van afsluitkranen, die de verwarmingsoppervlakte der kachels voor ¼ of ½ buiten gebruik stellen. Het samenstel wordt daardoor moeielijker, te meer, daar de condensatiebuizen dan ook afzonderlijke kranen vereischen, en zoodoende den aanleg kostbaar en de bediening omslachtig maken.

Ook heeft men nog getracht de buitenlucht door twee openingen langs de kachels te voeren, die zoodanig in de buitenmuren aangebracht zijn, dat een gedeelte der lucht laags de kachels strijkt, en het andere niet, zoodat dit mengsel wel de vereischte hoeveelheid geeft, maar waarvan de temperatuur door het min of meerder sluiten van een der beide openingen naar wensch veranderd kan worden. Vervolgens kleeft aan dit stelsel de noodzakelijkheid, dat op ieder der stoomkachels een luchtkraantje aanwezig is, tot het verwijderen van de lucht uit de kachels, daar deze anders belet, dat de stoom in de kachels treedt. Dit heeft echter het eigenaardig bezwaar, dat er niet altijd zuivere lucht uit het kraantje in de vertrekken komt.

Het zou mij te ver voeren, al deze zaken in details na te gaan, maar zij verdienen vermelding, ten einde zoodoende de volmaaktere hulpmiddelen, die men nastreeft, te leeren waardeeren.

Het plaatsen van isoleermantels om de stoomkachels gaat nog met een ander bezwaar gepaard, en wel dit, dat er groote moeielijkheid ontstaat, de daarin geplaatste stoomkachels van stof te reinigen; de eigenaardige vorm van de kraagbuizenkachels maakt de reiniging reeds zonder deze mantels bezwarend, zooveel te meer, wanneer een gedeelte daarvan eerst moet worden verwijderd. De uittredende lucht zal daardoor met onzuiverheden worden bezwangerd, en al moge in publieke gebouwen, waar meer en geregelder toezicht aanwezig is, dit bezwaar tot een minimum worden teruggebracht, voor onze woningen, waarin wij zuivere lucht zeer op prijs stellen, blijft het niettemin bestaan.

Er gingen dan ook, na eenige jaren, stemmen op tegen het gebruik der isoleermantels, maar met het weglaten daarvan moest een andere wijze voor de regeling van den warmtegraad in de vertrekken in het leven worden geroepen.

Toen eenmaal aan de onfeilbaarheid der isoleermantels werd getwijfeld, werd het gebruik der kraagbuizen ook niet onaangeroerd gelaten.

Dit laatste was een noodzakelijkheid, omdat het in den aard der zaak lag, dat een gelijke hoeveelheid verwarmings-oppervlakte uit gladde buizen van geringen diameter, gemakkelijker te regelen valt dan bij de logge, per eenheid van lengte veel ijzer bevattende kraagbuizen.

De proeven door professor Fischer genomen, ten doel hebbende het vergelijkend onderzoek van het aantal calorieën, dat de eenheid van verwarmings-oppervlakte (één M².) van kraagbuizen of gladde buizen, in de eenheid van tijd leveren, vallen geheel ten gunste van de laatste uit.

Terwijl 1 M². verwarmings-oppervlakte van kraagbuizen 300 à 420 warmte-eenheden per uur afgeven, leveren de gladde buizen onder dezelfde omstandigheden 1000 à 1200, terwijl het gewicht aan metaal niet veel verschilt.

Eenigen behielden de kraagbuizen zonder isoleermantels en voerden de water-syphonregeling in. Bij dit stelsel worden op de verschillende étages reservoirs geplaatst, die water bevatten, dat in de stoomkachels wordt gelaten wanneer men temperatuursverlaging wenscht. Verlangt men echter het tegenovergestelde, dan loopt dat water weer terug, door het openen van een kraan die alsdan meer stoom in de kachels laat

Ik wensch hier niet vooruit te loopen, welke resultaten daarmede zullen worden verkregen; het samenstel is nog ingewikkeld en vereischt eene bekwame hand, ten einde een rustige werking te verkrijgen; tevens dient men tegen de vorst extra voorzorgsmaatregelen te nemen.

Intusschen verdienen die stelsels, welke de stoomdruk tot de laagst mogelijke spanning terugbrengen, onze volle aandacht; wij zouden echter in plaats van stoom, van waterdamp moeten spreken.

Bij deze is de overmaat van spanning in de buizen nauwelijks $^1/_{10}$ atmosfeer, en in de kachels is zij zelfs geheel verdwenen. Door een bijzonder samenstel wordt geen nieuwe atmosferische lucht daarin gebracht; de zuurstof van de eerst aanwezige, heeft zich reeds in den aanvang met het ijzer vereenigd, zoodat in het inwendige alleen stikstof aanwezig is. Een gevolg daarvan is, dat de druk in het buizenstel geringer is dan die der buitenlucht, en dat dus de waterdamp zich op zeer groote horizontale afstanden kan verspreiden. De waterdamp treedt van boven in de kachel, en het condensatiewater door een buizenstelsel in den ketel terug. De intredebuis heeft een kraan van bijzondere constructie die een kwart, een halve of drie kwart omdraaiing kan maken, waardoor een kwart, een half, drie kwart der buislengte van de kachel, of deze geheel, met waterdamp wordt gevuld.

Iedere willekeurige buislengte kan dus met waterdamp worden gevuld, terwijl het overige gedeelte niet meer dan handwarmte heeft. Hiermede heeft men dus de meest eenvoudige en denkbaar volkomenste regeling van de temperatuur verkregen.

Waterdamp en condensatiewater komen bij dit stelsel volstrekt niet met elkaar in aanraking, zoodat elk slaan in de buizen ten eenenmale is buiten gesloten.

De reiniging der buizen kan wegens gemis van de isoleermantels hierbij gemakkelijk plaats vinden, en nog te meer, omdat in plaats van horizontaal geplaatste, vertikaal gestelde buizen worden toegepast, zoodat er van zelf reeds minder stof op blijft liggen. De buitenlucht komt van boven in contact met de kachel, en haar hoeveelheid kan dus steeds onveranderd blijven.

Wordt een afvoerkanaal aangelegd, evenredig in dwarsdoorsnede aan de afmetingen van het toevoerkanaal, dan is door middel van dit uiterst eenvoudige samenstel zoo veel mogelijk aan de door mij gestelde eischen beantwoord. Hiermede meen ik in hoofdzaak de door mij gestelde stelling en conclusie te hebben toegelicht.

Aan het einde dezer voordracht merkte de Voorzitter op, dat de tijd reeds zoodanig was gevorderd, dat moest worden afgezien van het behandelen der conclusie.

Op voorstel van den Voorzitter werd na eenige discussie besloten geen conclusie aan te nemen, doch de wenschelijkheid der toepassing van centrale verwarming werd in het algemeen erkend.

De heer J. H. Leliman bracht hierna in welwillende bewoordingen zijne hulde, en die der vergadering, aan het comité der IIe Sectie en haren waardigen Voorzitter.

De Voorzitter sloot daarop de bijeenkomst.

Zaterdag 28 Mei.

De Voorzitter, Dr. P. J. H. Cuypers, opende de vergadering en gaf het woord aan den heer D. E. C. Knuttel, Civiel en Bouwkundig Ingenieur, tot het houden zijner aangekondigde voordracht over: „Het onderwijs in de hygiëne aan architekten."

De heer D. E. C. Knuttel:

Mijne Heeren.

In de derde afdeeling van dit congres overweegt men onder de gewaardeerde leiding van prof. Pekelharing allerlei onderwerpen, — direct of indirect in verband staande met wat men gewoon is „de sociale kwestie" te noemen: de bestrijding van de ziekten der maatschappij, ter verkrijging van zooveel mogelijk geluk voor allen of, pessimistischer uitgedrukt, ter reduceering van de wereldsche ellende tot een minimum. De betrokken vraagstukken zijn zeker van het hoogste gewicht, en mogen zich in de laatste jaren dan ook in een zeer algemeene belangstelling verheugen. Waar echter de oplossing in den zin van opheffing der ellende nimmer zal worden bereikt, komt het mij altijd voor, dat men goed doet zijn aandacht vooral te wijden aan het vergrooten van de draagkracht der menschen tegenover ontberingen, overmatige inspanning, teleurstelling, en al wat verder het geluk kan vergallen. Iedereen bemoeit zich tegenwoordig met de maatschappelijke nooden, lost economische vraagstukken op, en weet precies, hoe de toekomst-maatschappij in te richten; maar dit turen in een verre toekomst heeft bij velen een verziendheid doen ontstaan, welke hen verhindert datgene waar te nemen, wat in hun nabijheid is. Sommige stellen het voor alsof menschelijk geluk precies in cijfers is uit te drukken: zooveel arbeid, zooveel verdiensten, zooveel kinderen enz., doch deze vergeten, dat voorloopig de individuën nog verschillen, en een mensch gelukkig is te noemen als — ja, als hij zich *gelukkig gevoelt*. Dit nu kan slechts hij, wiens draagkracht voldoende is voor de nooden welke zijn deel zijn. En niemand uwer zal mij vermoedelijk tegenspreken, dat de *gezondheid* de voornaamste factor is van die draagkracht, en daardoor van het menschelijk geluk.

Reeds vader van Alphen zong,

„Gezondheid is de grootste schat
Om vergenoegd te leven;"

wie dit eens is, moet niet alleen zijn eigen dierbaren persoon koesteren, maar medewerken om den algemeenen gezondheids-standaard te verhoogen.

Gelukkig begint langzamerhand de bevordering van den algemeenen gezondheidstoestand meer belangstelling te wekken, ook in ons land, getuige o.a. dit bouwkundig congres, waar niet minder dan zeven sprekers onderwerpen, met de hygiëne in verband staande, aan de orde hebben gesteld.

Toch blijken wij hier nog verre ten achter te zijn, wanneer wij een parallel trekken met onze naaste buren ten oosten en ten westen, en de belangrijke verslagen lezen van

de hygiënische samenkomsten in Engeland en van den Verein für öffentliche Gesundheitspflege in Duitschland, waar niet slechts door de hygiënisten pur-sang aan de werkzaamheden wordt deelgenomen, maar door tal van administratieve en regeeringspersonen, technici enz. De gevolgen dier samenwerking zijn duidelijk merkbaar in de wetgeving, vooral der gemeenten, wier bouwverordeningen uit hygiënisch oogpunt aan ons, Hollanders, tot leering en voorbeeld kunnen strekken.

Door die samenwerking van belangstellenden van verschillende vorming en beroepen, voorkomt men, dat de hygiënisten moedeloos het bijltje nederleggen, wijl zij toch niets gedaan kunnen krijgen, en dat omgekeerd de leeken weigeren geld te geven voor maatregelen, welker strekking zij niet begrijpen.

Wanneer wij nagaan, dat tot vóór slechts enkele jaren aan Nederlands eerste universiteit geen afzonderlijke leerstoel voor de hygiëne bestond, doch dit vak gevoegd was bij de pathologische anatomie, kan dit als bewijs dienen, dat wij op dit punt nog wat achteraan komen, en verwondert het ons niet, dat van hygiëne voor ingenieurs en architekten nog geen sprake is geweest, gezondheidstechniek hier te lande nog een onbekend vak is.

Wel heeft men sinds weinige jaren begrepen, dat aan de Polytechnische School te Delft *rioleering* recht heeft als afzonderlijk onderdeel gedoceerd te worden, en dat de architekt tegenwoordig niet geheel vreemd mag staan tegenover *waterverzorging*, doch aan deze beide onderwerpen te zamen, nog vereenigd met gasleidingen, wordt gedurende één studiejaar één uur in de week gewijd, en het onderwijs daarin als bijvak opgedragen aan den leeraar in kennis van bouwstoffen.

Veel meer is noodig om den architekt voldoende toegerust te beschouwen om zelf verder te werken in een vak, welks kennis zoo noodig is, maar ook zooveel toewijding vraagt.

Hier en daar in het buitenland heeft men het dan ook anders begrepen.

Ik spreek nu niet van de studie aan een universiteit, met een faculteit van ingenieurswetenschappen, zooals die aangetroffen wordt in Engeland, Amerika, Italië, Japan en in meer andere landen, en waar de a.s. technici kunnen profiteeren van de lessen in hygiëne, in de medische faculteit gegeven, doch wil er op wijzen hoe aan verschillende technische scholen dit onderwerp wordt opgevat.

Gewoonlijk wordt de a. s. ingenieur of architekt in de gelegenheid gesteld, op ruimer schaal dan bij ons het geval is, kennis op te doen omtrent verwarming en ventilatie, rioleering, waterverzorging, aanleg en uitbreiding van steden, stadsreiniging enz.; voorts wordt in vele gevallen onderwijs gegeven in de fabriekshygiëne, waarbij de gezondheidsleer in het algemeen niet onaangeroerd kan gelaten worden.

In Brünn wordt onderwijs gegeven in *Bauhygiëne*; in Karlsruhe geeft de privaat-docent Riffel 2 uur 's weeks college in *hygiëne* enz.

Bovenaan op dat gebied staan echter de technische Hochschulen van Stüttgart en vooral van München, waar hoogleeraren de „*Hygiëne mit Beziehung auf öff. Gesundheitspflege*" onderwijzen, en daaraan te Stüttgart 3, te München 5 uur s' weeks wijden. Te München, waar dit vak aan de goede zorgen van den beroemden Pettenkofer is toevertrouwd, is het een *examenvak* voor architekten. Aan beide inrichtingen geven voorts privaat docenten onderwijs in *waterverzorging*, in München daarenboven nog in *Reinigung und Entwasserung der Städte*, terwijl prof. Voit te München 3 uur 's weeks wijdt aan *Heizung und Ventilation*, evenzeer een examenvak voor de architekten.

Is dat alles overdaad?

In 1877 reeds betoogde Pettenkofer in zijn „die Hygiëne und ihre Stellung an den Hochschulen" de noodzakelijkheid, leerstoelen voor hygiëne op te richten, zoowel aan universiteiten als aan polytechnische scholen. Hij wees er op, dat drie standen te beschouwen zijn als de natuurlijke organen welke uitvoering geven aan de praktische opgaven der hygiëne, n.l. de artsen, de architekten en ingenieurs, en de regeeringsambtenaren. Deze allen behooren te weten, waarop het bij hun optreden aankomt, en het is noodzakelijk, dat zij in de scholen hunner vorming gelegenheid tot degelijk onderwijs vinden.

In Nederland neemt men nog te veel het standpunt in, in de *geneesheeren* en wel *uitsluitend* in hen de hygiënisten te zien, — een beschouwing, welke zeker niet juist is; vele medici bemoeien zich weinig met de algemeene hygiëne, wat bij de uitgebreidheid hunner studiën en het vermoeiende van hun beroep waarlijk niet te verwonderen is. Daarenboven, zooals Pettenkofer opmerkt, „hoe zeldzamer eene ziekte is, hoe interessanter ze voor den patholoog en den arts is; hoe meer een ziekte voorkomt, hoe alledaagscher ze is, hoe meer belangstelling ze den hygiënist inboezemt."

Dit oplossen van den hygiënist in den medicus bracht er van zelf toe, het onderwijs in de hygiëne tot de a.s. artsen te beperken, een beperking waartegen, zoover ik weet, nog geen stemmen opgingen, hoe onverdedigbaar zij ook zij. De sleur is hiervan schuld; de sleur, welke de menschen dwingt aan stinkende grachten te wonen, in vochtige woningen te trekken, vervuiling van den bodem toe te laten, — de sleur welke zoo gemakkelijk is en schijnbaar zoo goedkoop! En de malaria moge aan steeds meerderen levenslust en werkkracht ontnemen, verschillende besmettelijke ziekten hun offers eischen, — dit is voor velen geen aanleiding in de hygiëne iets anders te zien, dan een interessant studieveld voor een paar professoren, een liefhebberijtje voor eenige onderzoekende geesten, die de menschen eeuwig zouden willen laten leven op deze aarde.

't Is intusschen niet onaardig op te merken, hoe men langs een omweg toch tot openbare gezondheidszorg komt. De tegenwoordig zoo algemeen betoonde — of ten minste betuigde — belangstelling in het lot van den werkmansstand, heeft meer het oog doen slaan op de arbeiderswoningen; men wenscht terecht, dat deze gezond zullen zijn, gezond gebouwd op zuiveren bodem enz.

Doch met de erkenning van het recht op een gezonde woning voor den werkman moet men ditzelfde recht voor ieder burger erkennen, en daarmede tevens veroor-

deelen de meeste bouwverordeningen, de toestanden van rioleering, bodem en grachten in de meeste steden, — kortom, men moet dan erkennen, dat men tegenover de eischen der hygiëne een ander standpunt behoort in te nemen, dat veel is verzuimd en veel is goed te maken.

Tot dit inzicht gekomen, zal men den technicus opdragen hieraan uitvoering te geven, en verontwaardigd zal men de schouders ophalen over een gemeente-bouwmeester, rijks-ingenieur of particulier architekt, die met de eischen der hygiëne niet bleek vertrouwd te zijn en de opgedragen taak niet naar wensch volvoerde.

Doch: pour savoir quelque chose il faut l'avoir appris; is dit eene algemeene waarheid, zeker geldt het voor den technicus tegenover een tak van wetenschap, welks theorie zich op een geheel ander gebied bevindt, dan waaraan hij gewoon is zijn aandacht te wijden.

't Is zeker waar, niet alles kan geleerd worden op de school; maar voor de studie in later jaren moeten toch de grondslagen zijn gelegd, waarop men kan voortbouwen. Onredelijk is het te eischen, dat ieder architekt, in de praktijk gekomen, zich zal gaan beijveren hygiëne te bestudeeren, — onpraktisch tevens. Immers, bij een wetenschap welke zoozeer in staat van ontwikkeling verkeert, waar veel heden anders wordt beoordeeld dan gisteren, en feit en hypothese vaak moeielijk zijn te onderkennen, — bij een dergelijke wetenschap zal men den beoefenaar, wien het aan leiding ontbreekt, noodzaken veel onnut werk te verrichten, herhaaldelijk mis te tasten en opnieuw zijn studie te maken. En de jeugdige architekt, die zich in den regel meer tot de aesthetische zijde van zijn vak voelt aangetrokken, zal er niet toe komen — en kan het ook haast niet doen — uit allerlei tijdschriften en vlugschriften de waarheden der gezondheidsleer bijeen te gaan zoeken. Er bestaat trouwens geen enkele redelijke grond, waarom men hem de grondbeginselen der gezondheidstechniek zou onthouden bij zijn opleiding, terwijl men hem andere vakken tot in de fijnste puntjes leert kennen.

Het een of het ander: men wenscht den academisch gevormden technicus, of wel den autodidact; — maar wat men kieze, men zij consequent. Aan eene academie mag men verlangen, dat men gelegenheid vinde het vak zijner keuze volledig te leeren kennen, d.w.z. de beginselen vernemen van de verschillende onderdeelen, de basis leggen voor de verdere bestudeering van elk der vertakkingen. En volledig is geen technische school, waar men de hygiëne te vergeefs in het leerplan zoekt.

Nu is het verre van mij, van de architekten volslagen hygiënisten te willen maken; doch zij worden geen scheikundigen, al leeren zij scheikunde der bouwstoffen, en geen rechtsgeleerden, al worden eenige geheimen van het administratief recht hen ontsluierd.

Aan een polytechnische school of dergelijke inrichting tot vorming van architekten zal de hygiëne niet om haar zelfs wil bestudeerd worden; om hare resultaten en conclusiën is het te doen, voor zooverre deze kunnen dienen tot opbouwing van de gezondheidstechniek.

Het komt mij daarom voor, dat de studenten van de bacteriologie slechts een overzicht behoeven, en werken in een laboratorium voor hen geen vereischte is. Maar met de resultaten van anderer onderzoekingen in kennis gesteld, leeren zij waar het op aan komt bij kwesties als rioleering, waterverzorging, ventilatie enz. enz.

Nadat de eischen bekend zijn, moet geleerd, hoe daaraan kan worden voldaan, en gaat het onderwijs in de hygiëne over tot dat in de gezondheidstechniek.

Dat de docent te weinig stof zal hebben, is niet te vreezen, veeleer dat l'embarras du choix hem moeielijke oogenblikken zal bezorgen. Doch met München, Stuttgart, Karlsruhe, en ook Dresden als voorbeeld, zal datgene worden gekozen, wat voor den architekt in ons vaderland van het meest direct belang is, niet alleen opdat hij niet geheel vreemd sta tegenover de vraagstukken welke hem ter oplossing zullen worden voorgelegd, maar ook opdat hij zelf een wegbereider worde, die aan het publiek leert hoe de vijanden der algemeene gezondheid kunnen worden bestreden.

Even als een degelijk architekt, zoo het hem eenigszins mogelijk is, weigert een constructie uit te voeren welke hem insolide voorkomt, of een gevel te bouwen welks vormen indruischen tegen zijn aesthetisch gevoel, zoo zal hij ook pal moeten staan tegenover een zuinigheid of verkeerd inzicht van bouwheeren, welke hem zou dwingen inrichtingen te maken in strijd met de hygiëne.

Voorkomen is beter dan genezen. Men stelle dus den architekt in staat tot het voorkomen van ziekten mede te werken, voor zoover de wetenschap daartoe den weg wijst.

De lijdende, vooral de door sukkelen gedrukte menschheid vraagt dringend om hygiënische kennis bij den architekt.

Van daar mijne conclusie: „Waar de voldoening aan de eischen der hygiëne veelal voor een groot deel afhangt van den technicus, speciaal van den architekt, behoort bij diens opleiding aan dezen tak van wetenschap een plaats te worden gegeven."

Bijlage.

Onderwijs in Hygiëne en daarmede in verband staande vakken aan buitenlandsche technische scholen.

AKEN.	Städtische Wasserversorgung Städte Canalisation	Bau-ingen. 2 u. 's wint. 1 » 's zom.
	Heizung und Lüftung der Gebäude	Bau en Mach. Ing. en Archit. 3 » 's zom.
	Gewerbe Hygiëne	Mach. Ing. 2 »
ZERICH.	Heizung u. Ventilation Abfuhr Wasserversorgung	Bauschule.
	Gewerbe-hygiëne	Mech. u. Ch. Techn. Schule.
HANNOVER.	Städte-Anlagen und Städte-Erweiterungen enz.	1 uur voordracht. 5 » teekenen.
	Heizung, Lüftung und Beleuchting geschlossener Räume	4 » 's winters.
	Gewerbliche Gesundheitslehre	2 »
DRESDEN.	Wasserversorgung Entwasserung der Städte	2 »
	Heizung und Lüftungs Anlagen	2 »
	Gesundheitspflege in Fabriken	2 »

BERLIJN.	Lüftung und Heizung. Architekten, 2 uur voordracht. Voorts oefeningen en excursies.	
	Gewerbe-Hygiene. Architekten en Bau-ingenieure.	
	Wasserversorgung der Städte, Bau-ing.	2 u. voordr. / 3 » oefen. / 's w.
	Entwasserung der Städte. »	2 » voordr. / 2 » oefen. / 's z.
	Städte Reinigung »	4 »

Omvattend:

a. Materialien zur Aufstellung und Beurtheilung von Städte-Reinigungs-Projekte. Ausnützung und Reinigung Städtischer Abfallstoffe, ins besondere der Spuljauche . . . . . 2 uur

b. Städte-Reinigungs-Systeme, Hauskanalisation. 2 uur

KARLSRUHE.	Hygiene. . . . . 2 u.	
	Reinig. und Entwasserung der Städte 2 »	voor Bau-ingen.
	Wasserversorgung . . . . . 2 »	
	Stadt-Erweiterung	

STUTTGART. Hygiene . . . . . 3 uur 's zomers.

Omvattend:

1. *Die Luft*, ihre chem., physik. und mikroskop. Untersuchung; ihr Einfluss auf die Gesundheit des Menschen. Klima.
2. *Der Boden*, Grundluft und Grundwasser, Verunreinigung des Bodens. Abfuhr und Kanalisation. Bacteriologie.
3. *Das Wasser*, Chem., physik. und mikroskopische Untersuchung. Wasserversorgung.
4. *Die Wohnung*, (Bau-Hygiëne) Hygienisch Erfordernisse in Beziehung auf Bauplan, Baugrund, Baumaterial, Beschaffenheit des letzteren. Ventilation, Heizung, Beleuchtung, Verunreinigung der Binnenlüfte und Abhilfe.
5. *Die Kleidung*. Die Wärmestrahlung und Leitung, und die Hygroskopie verschiedener Zeuge. Mikroskopische Untersuchung der Zeuge, Hautpflege.

Wasserversorgung . . . . . 3 uur.

MÜNCHEN. Hygiene mit Beziehung auf öffentliche Gesundheitspflege (Pettenkofer) . . . . 5 uur 's zomers

Omvattend:

Die Atmosphäre; Bekleidung und Hautpflege; Verhalten der Baumaterialien gegen Luft, Wasser, Wärme; Beheizung und Beleuchtung; Ventilation; Bauplätze und Baugrund; Grundwasser; Trinkwasser; Nahrung; Exkremente; Desinfektion; Kanalisierung. Die Gesundheit schädlicher Gewerbe und Fabrike.

Hygiëne.	(Prausnitz)	2 u. 's z.
Arbeiters hygiene	»	1 » 's w.
Angewant. Physik. (Heizung, Vent. enz.)		3 » 's w. voordr. 2 » 's z. oefen.
Wasserversorgung der Stadte		2 » voordr. 's w. 2 » ontw.
Reinig. und Entwasserung der Städte.		2 » voordr. 's z. 2 » ontw.

Universiteiten met faculteit voor Ingenieurswetenschappen.

(Hygiëne als leervak.)

ENGELAND.	Belfast, Bristol, Cork, Edinburg, Nottingham, Dublin, Galway, Dundee, Londen, Manchester, Liverpool, Leeds.
AMERIKA.	(U.S.) Ann Arbor (Michigan), San Francisco, New-York, Charlotteville, Ithaca, Madison, Minneapolis.
SERVIE.	Belgrado.
ITALIE.	Bologna, Genua, Messina, Padua, Palermo, Rome.
ZWITSERL.	Lausanne.
ENG. INDIE.	Calcutta.
AUSTRALIE.	Sydney.
JAPAN.	Tokyo.

De door den inleider gestelde conclusie werd zonder discussie met algemeene stemmen aangenomen.

De Voorzitter bracht den inleider den dank der vergadering voor de uitstekende wijze, waarop hij een hoogst belangrijk onderwerp had behandeld, en gaf vervolgens het woord aan den heer G. E. V. L. van Zuylen, oud-Kolonel der Genie van het Oost-Indische Leger, ter inleiding van het onderwerp: „De toepassing der hygiëne bij den bouw van goedkoope woonhuizen."

De heer G. E. V. L. van Zuylen:

Mijne Heeren!

Het zal zeker niemand in de gedachte komen, dat de toepassing van de wetten en regelen der gezondheidsleer bij den bouw van goedkoope woonhuizen, minder van belang of van anderen aard zoude zijn, dan bij den bouw der woningen voor meer gegoeden, en wanneer ik dan ook eenige oogenblikken in het bijzonder de aandacht vraag voor de toepassing van hetgeen hygiëne vordert bij den weinig kostbaren bouw, dan heeft dit tot reden, dat daarbij door den bouwmeester in den regel alles moet gedaan worden wat hij kan, om geld te sparen. Immers, van den kostenden prijs der woningen hangt in de eerste plaats de te vorderen weekhuur af, en alléén wanneer deze binnen het bereik valt van den gewonen werkman en van andere minvermogenden van denzelfden stand, eerst dán is het doel bereikt, dat de ondernemer — hij zij philantroop of speculant — met den bouw beoogt. En juist dat bezuinigen op alles brengt er zoo licht toe, om het niet zoo nauw te nemen met hetgeen men, als er geld genoeg was, in volle overtuiging onmisbaar zou achten en zeker niet zou achterwege laten!

Een ieder, die met den bouw van woonhuizen of bewoonde inrichtingen te doen heeft, of te doen heeft gehad, weet daarbij, dat het vraagstuk der hygiënische eischen in het algemeen nog niet zoo volkomen opgelost is, en dat vooral de aard en de rangorde der eischen lang niet dezelfden zijn bij de verschillende bouwmeesters. Ik acht het vooral ook daarom een nuttig werk, hier in een congres voor bouwkunst onderling van gedachten te wisselen over de belangrijkheid der verschillende eischen, die de gezondheidsleer den bouwmeester stelt. Bij de inleiding dier gedachtenwisseling zal ik mij bepalen tot de goedkoope woningen, niet alleen omdat het programma zulks aangeeft, maar ook omdat ik weet, dat mijn opvolger in spreekbeurt, die theoretisch en practisch volkomen uitgerust is waar het den bouw van woningen in het Europeesch klimaat betreft, de belangrijkheid der kleine onderdeelen van het woonhuis met het oog op de hygiëne zal in behandeling nemen.

Reeds is in de inrichting der huisvesting voor den kleinen man in de laatste jaren, ook bij ons, veel verbetering gekomen, en zonder eenigen dwang van beteekenis hebben architekten en bouwmaatschappijen zich verdienstelijk gemaakt, door aan de minder vermogende klasse zoowel groote blokken saamgevoegde woningen, als op zich zelf staande huisjes voor een of twee gezinnen te verschaffen, die men soms van buiten met genoegen ziet, doch die vooral wanneer men er binnentreedt een

aangenamen indruk maken en dadelijk een treffend verschil doen opmerken met hetgeen in vroeger tijden schering en inslag was.

Eene eerste vraag echter, die zich bij hygiënische overweging al dadelijk aan ons voordoet is, of het bouwen van groote blokken, zoo te noemen kazernewoningen, dan wel van kleinere huizen voor drie, twee of zelfs voor een enkel gezin de voorkeur verdient. Schijnbaar is de oplossing van dit vraagstuk eene gansch gemakkelijke; want wie zou niet overtuigd zijn, dat het uit elkander wonen, en kleine door tuintjes of bleekvelden van elkaar gescheiden huizen, met een afzonderlijken ingang voor ieder gezin, zoowel uit een familie-oogpunt, als uit dat der leer om gezond te blijven, verreweg het beste is.

Hier echter komt al dadelijk de financieele kwestie om de deur kijken, en vooral in en nabij groote steden, waar de grond duur is, zal men voor *f* 1,00 à *f* 1.50 's weeks vrij wat meer kubieken inhoud en comfort aan het gezin kunnen geven in een groot gebouw van eenige verdiepingen met gemeenschappelijke corridors en trappen, dan in het afzonderlijk gelegen huis voor eene enkele familie of voor twee of drie gezinnen. Mij komt het dan ook voor, dat in algemeenen zin niet is uit te maken, dat de kleinere afzonderlijke woning steeds voor de bewoners de beste is, doch dat in ieder bijzonder geval slechts eene naauwgezette overweging van het pro en contra tot een goed besluit kan leiden.

En het is, geloof ik, niet goed gezien wanneer wij denken, dat de arbeidersgezinnen b.v., zonder uitzondering, minder gaarne wonen in een groot huis met velen bij elkander; dit hangt, dunkt mij, voor een deel af van de plaats en de omgeving waarin de menschen zijn opgegroeid. In de groote steden zullen groote goed ingerichte woonblokken, midden in de stad, dikwijls meer trekken dan de luchtigste woning met eigen deur en gang of trap, aan den buitenkant der stad of in de voorstad. Vooral wanneer de eigenaar zorg weet te dragen voor het hygiënisch en net bewonen der groote verdiepingswoningen, dan zullen bij ons, even goed als in Londen en Parijs, de menschen, die hun werk in de stad hebben, ook liever wonen zoo dicht mogelijk bij dat werk. Men zegge niet, dat ik afdwaal, wanneer ik comfort, netheid, gezellig verkeer met de buren enz. enz., rangschik onder hetgeen tot de hygiëne behoort; want geen enkel hygiënist zal het tegenspreken, dat goede voeding en een genoeglijk leven voorname gegevens zijn om uw een goede gezondheid te verschaffen en te doen behouden, die ook zelfs bij epidemiën weerstand biedt aan de ziektekiemen. En wanneer in een vriendelijk en gezellig huis met goede buren, de man bij vrouw en kinderen blijft, in plaats van zijn geld te gaan verteren in de herberg, dan kan er zelfs bij matig inkomen, welvaart heerschen, en kleeding en voeding zullen meêwerken om een krachtig geslacht te doen opgroeien.

Doch ik heb dien indirect hygiënischen eisch voor de woningen van mingegoeden slechts terloops willen aanstippen, omdat ik weet, dat zij, die goedkoope woningen moeten bouwen, voldoende hunne aandacht daaraan schenken. Wij moeten ons hier bepalen tot de door de natuurkundige wetenschappen aangewezen eischen, die men toch gewoonlijk alleen bedoelt, wanneer men spreekt over „bouwhygiëne."

Wat zijn de voorname eischen van die op natuurkunde gebaseerde bouwhygiëne? Licht, lucht en water! In die woorden is het gezegd, doch duizende woorden zijn onvoldoende, wanneer men komt tot de toepassing, en aan die toepassing ontbreekt, helaas! nog veel; dit blijkt al spoedig, wanneer men onpartijdig rondziet. Meer en meer wordt er in den laatsten tijd op aangedrongen, dat Staat, provincie en stad zich meer zullen gaan bemoeien met den bouw en de inrichting der mindere woningen, vooral die der arbeidende klasse. Reeds gisteren, in de IIIe sectie, heb ik er op gewezen, hoe België, Engeland en Oostenrijk eerst kortelings wetten hebben in het leven geroepen, die alleen het bouwen van goede goedkoope woningen bevorderen, en hoe ook bij de Fransche Volksvertegenwoordiging, een paar maanden geleden, door ruim 70 afgevaardigden van allerlei kleur en richting, een wetsontwerp van dezelfde strekking is aangeboden. In al die wetten en wetsontwerpen vindt men hier en daar ook hygiënische regels. De Oostenrijksche wet bijv., die groote voordeelen van belasting toekent aan nieuwe goedkoope woningen, erkent kelderwoningen niet als een behoorlijk verblijf; de meeste hygiënische voorschriften bij elkander, heb ik echter gevonden in een ontwerp van het door den Duitschen „Verrein für öffentliche Gesundheitspflege" vastgesteld in hare vergadering te Straatsburg den 14 September 1889, en ik weet geen beter middel om regelmatig met u de hygiëne-eischen van goedkoope woningen in beschouwing te nemen, dan door te beginnen met u dat wetsontwerp voor te lezen:

WETS-ONTWERP.

Hoofdstuk I. Straten en Bouwterreinen.

§ 1.

1. De aanleg, verbreeding of verandering eener straat mag slechts op grond van een door de bevoegde macht vastgesteld bouwplan geschieden.

2. Bij het vaststellen van het bouwplan voor eene wijk, moet een voldoend gedeelte van de geheele oppervlakte onbebouwd vrij gehouden worden voor straten, pleinen en openbare tuinen.

3. Het bouwplan kan voor bepaalde straten of gedeelten van straten voorschrijven, dat de rooilijn der gebouwen op een zekeren afstand moet blijven achter de rooilijn der straat (vóórtuintjes of bleekveld); evenzeer, dat tusschen de gebouwen een zeker minimum afstand moet blijven.

4. Tot het ophoogen van straten en bouwterreinen mogen slechts materialen gebruikt worden, die geene voor de gezondheid schadelijke bestanddeelen bevatten.

II. Nieuwe gebouwen in het algemeen.

§ 2.

1. De hoogte van een gebouw mag aan de straatzijde niet grooter zijn, dan de afstand van het gebouw tot aan de daar tegenover liggende rooilijn (der gebouwen).

2. De grootste hoogte van aan binnenplaatsen gelegen gevels, die van de in § 7 voorgeschreven vensters voorzien zijn, mag niet meer zijn dan 1½ maal den gemiddelden afstand tot aan de terreinafsluiting tegenover die gevels.

3. De gemiddelde breedte of diepte van een binnenplaats, waarop vensters uitkomen, mag niet minder dan 4 M. zijn.

4. Het samenvoegen der binnenplaatsen van aan elkander grenzende bouwterreinen, ten einde de wettelijke maten, bedoeld in 2 en 3. te verkrijgen, is geoorloofd, mits het open (onbebouwd) blijven dier binnenplaatsen voldoende gewaarborgd zij.

5. Ieder onbebouwd blijvend gedeelte van het terrein moet ten dienste van de reiniging een toegang hebben ter breedte van ten minste 1 M. en ter hoogte van minstens 2 M.

§ 3.

1. Voor terreinen, die reeds hooger of dichter bebouwd geweest zijn of nog zijn, dan de voorschriften van § 2 veroorloven, kan voor een herbouw, in afwijking van het daar bepaalde, de hoogte aan de straatzijde 1½ maal den bedoelden afstand, en aan de zijde der binnenplaats 3 maal hare diepte bedragen; de breedte van de binnenplaats mag in dit geval zijn een minimum van 2.5. M.

2. Door de toepassing der bepaling sub 1, mag in geen geval een slechtere verhouding van lucht en licht ontstaan, dan vroeger op hetzelfde bouwterein bestond.

§ 4.

Een nieuw gebouw mag alleen dán opgericht worden, indien voor voldoenden aanvoer van gezond drinkwater en voor den afvoer, op voor de gezondheid onschadelijke wijze, van faecaliën en anderen afval behoorlijk gezorgd is.

§ 5.

1. Het aantal der in een gebouw noodige privaten moet bepaald worden naar het aantal personen, dat daarin geregeld verblijf houdt (fabrieken?).

In den regel moet voor iedere woning een afzonderlijk, overdekt, afsluitbaar privaat aanwezig zijn.

2. Ieder privaat moet gelucht kunnen worden door een beweegbaar venster, dat direct gemeenschap geeft met de buitenlucht.

3. De valpijpen der privaten moeten uit (wat men noemt) ondoordringbare bouwstoffen geconstrueerd zijn, en als regel, met het oog op den afvoer der gassen, tot boven het dak verlengd worden.

4. De vloeren en zolderingen van stallen, zoomede hunne scheidsmuren van (door menschen) bewoonde ruimten, moeten (nagenoeg) ondoordringbaar zijn.

5. Hetzelfde geldt voor vloeren, zolderingen en scheidsmuren van ruimten, waarin een bedrijf of beroep wordt uitgeoefend van dien aard, dat afsluiting om redenen van gezondheid wenschelijk wordt geacht.

6. Het gebruik van stoffen (of materialen) die voor de gezondheid schadelijk kunnen zijn, tot het aanvullen onder vloeren of zolderingen, is verboden.

§ 6.

1. Lokalen, die voor een geregeld verblijf van menschen dienen, moeten een hoogte van ten minste 2,5 M. hebben.

2. Hooger dan op de 5e verdieping boven den beganen grond mogen geen woningen worden ingericht.

§ 7.

1. Alle vertrekken, die voor het geregeld verblijf van menschen bestemd zijn, moeten door middel van beweegbare vensters in directe verbinding met de buitenlucht staan. Uitzonderingen kunnen toegestaan worden, indien op andere wijze voor voldoenden aanvoer van lucht en licht, en voor voldoenden afvoer van bedorven lucht gezorgd is.

2. In ieder vertrek moet de totale oppervlakte der volgens 1 noodige vensters ten minste $^1/_{10}$ der vloeroppervlakte bedragen. Voor kantoren, magazijnen en dergelijken, alsook voor dakkamers kunnen uitzonderingen toegelaten worden.

§ 8.

1. De vloer van alle woonvertrekken moet boven den hoogsten stand van het grondwater, en in streken die aan overstrooming bloot staan, boven de lijn van het hoogste water liggen.

2. De vloeren en wanden van alle voor een geregeld gebruik door menschen bestemde ruimten, moeten beveiligd zijn tegen de vochtigheid van den grond.

3. Woningen in kelders, d. i. in vertrekken waarvan de vloer beneden den beganen grond ligt, worden niet toegelaten.

4. Voor geregeld (dag)verblijf van menschen mogen kelders slechts gebruikt worden onder voorwaarde, dat de vloer ten hoogste 1 M. beneden, en de bovendorpel van de vensters minstens 1 M. boven den beganen grond liggen. Uitzonderingen kunnen worden toegelaten, voor zooverre de er in uit te oefenen industrie eene grootere diepte voor de keldervloeren noodzakelijk maakt.

IV. Het gebruik der voor het geregeld gebruik door menschen bestemde lokalen.

§ 9.

1. Lokalen waarvan de vensters niet voldoen aan § 7 dezer voorschriften, mogen niet als woonvertrekken gebruikt worden.

2. Tot slaapplaats verhuurde (gebezigde?) vertrekken moeten voor ieder kind beneden 10 jaren ten minste 5 M². voor ieder persoon die ouder is, ten minste 10 M². luchtruimte bevatten.

In verhuurde lokalen, waarvoor ingevolge § 7 alinea 2 uitzonderingen zijn toegelaten, moeten toch, indien zij als slaapplaatsen gebruikt worden, voor ieder kind beneden 10 jaren tenminste 0,1 M². en voor ieder ander persoon ten minste 0,2 M². lichtgevende vensteroppervlakte bezitten; kinderen beneden het jaar worden niet medegerekend.

3. Deze bepalingen treden voor bestaande gebouwen eerst na vijf jaren in werking. Zij kunnen echter na verloop van 2 jaren, bij eventueele verandering van bewoner toegepast worden.

Voldoende tijdruimte voor het verlaten der woningen

moet, in geval dat verlaten door dwangmaatregelen wordt verzekerd, door de bevoegde macht worden vastgesteld.

§ 11.

1. Lokalen, die door hun bouwvalligen toestand, of door het niet voldoen aan de vereischten van §§ 2 tot 8, nadeelig voor de gezondheid zijn, moeten op grond van eene nader te regelen procedure ongeschikt verklaard worden voor de huisvesting van, of het geregeld gebruik door menschen.

2. Indien wegens sub. 1 genoemde redenen groepen huizen of geheele wijken onbewoonbaar verklaard worden, heeft de gemeente het recht de geheele verbouwing ter hand te nemen of te gelasten. Tot dit doeleinde kan zij de onteigening aanvragen van alle tot de groep of wijk behoorende terreinen of gebouwen. De onteigeningsprocedure heeft plaats overeenkomstig de dienaangaande bestaande landswetten.

§ 12.

1. De voorschriften dezer wet zijn minimum-eischen, die door de provinciale- en gemeente-verordeningen kunnen worden uitgebreid.

2. De bepalingen, noodig tot uitvoering dezer wet, worden door de Regeering gemaakt.

3. De handhaving dezer wet wordt opgedragen aan de gemeentelijke bouw- en gezondheids-politie.

Voldoet het in deze wet voorgeschrevene ten volle aan de eischen, die wij voor eene goede toepassing der hygiëne mogen stellen?

Ik zou daarop willen antwoorden, dat volkomenheid ook hierin wel nimmer zal worden bereikt, doch dat wij met eene wetgeving, zooals de Duitsche gezondheidsbevorderaars ze voorstellen, reeds eene belangrijke schrede voorwaarts zouden doen, vooral, omdat het voorgeschrevene immers slechts een minimum is, dat provincien en steden naar plaatselijke omstandigheden en inzichten kunnen uitbreiden, terwijl in ieder geval uit den aard der zaak, ook op het gebied der hygiëne, nog veel aan bouwmeester en bouwondernemer moet worden overgelaten.

Het eerste hoofdstuk geeft goede voorschriften voor de vaststelling van ieder nieuw bouwplan, en zorgt voor zooveel mogelijk zuivere lucht rondom, en derhalve ook in de woningen. Er is echter wat betreft de goede ligging eener wijk, vooral van kleine, d.i. min-kostbare woningen, nog veel in aanmerking te nemen, waarvan in eene wet moeielijk gesproken kan worden, doch dat wij wel behandeld vinden op blz. 138 en volgende, van het onlangs door de Mij. tot Nut van 't Algemeen uitgegeven rapport der heeren J. van Hasselt en Mr. L. Verschoor. Ook zij spreken in de eerste plaats van den bodem, en raden dan daarbij het bouwen op vochtigen grond ten zeerste af. Doch men kan soms niet bouwen waar men wil, en vooral voor groote verdiepingswoningen achtten zij kelderruimte onder het huis de beste oplossing. Voor kleine woningen bevelen zij eene soort steekwelven aan met houten vloer er op, doch ook dit zal nog vrij kostbaar zijn. Toch ken ik geen ander afdoend middel om de uitwasemingen van den vochtigen grond uit het huis te houden, zelfs niet het aanbrengen van houten vloeren op aanmerkelijke hoogte boven den bouwgrond, en met ruime ventilatie tusschen beiden. Bij hooge temperatuur binnen's huis zal de benedenlucht toch steeds door de naden en poriën van den houten vloer dringen.

Heeft men huisjes of huizen te bouwen, die slechts aan den voorkant deuren en vensters hebben, dan vooral is het zaak om deze laatsten te plaatsen naar den zonkant, d.i. naar het zuiden. Niet vlak naar het zuiden echter, want dan is het er des zomers bij heete dagen niet uit te houden. Naar 't zuid-oosten is 't des zomers het beste; men heeft het dan 's avonds koel; maar daar tegenover staat de winterkou, die dikwijls uit 't zuid-oosten komt.

Ik mag echter, mijne heeren, onzen kostbaren tijd niet verbruiken door 't opsommen van hygiëne-eischen, die ieder uwer kent; ik heb een paar geschriften van den laatsten tijd aangewezen, die er over handelen, en ik kan volstaan met verder te zeggen, dat, hoewel naar mijne meening zelfs de geringste eisch, door de gezondheidsleer gesteld, waardeering en ernstige overweging verdient zoodanig, dat op de beste wijze er aan worde voldaan, het mij toch voorkomt, dat wering van bedorven lucht en vocht uit de woning, — volop en doelmatig aangebracht drink- kook- en waschwater, — eene doelmatige plaatsing van goede privaten met den minst onschadelijken faecaliënafvoer, en, niet het minst, een goed stelsel van luchtverversching ook bij gemakkelijke en goedkoope verwarming, de hoofdeigenschappen moeten zijn.

Hoe dit alles kan verkregen worden zonder de bouwkosten te hoog op te voeren, dat is de wetenschap en de kunst van den bouwmeester; en is deze tevens man van smaak, dan zal hij binnen zorgen voor gezellige vertrekken, en buiten voor een gevel, die zonder versierd te zijn traai is door goede verdeeling en evenredigheid der lijnen. Van Hasselt en Verschoor hebben in hun rapport reeds gewaarschuwd tegen de kans op vochtigheid door inwatering der muren, wanneer bij het streven om te versieren uitmetselingen van lijsten, banden enz. niet met zorg werden ontworpen en uitgevoerd. Ik voeg bij die waarschuwing nog een andere, dat namelijk verbetering in den regel geld kost, en dat de grootste verdienste bij den bouw van goedkoope woningen deze is, dat men voor het getal bewoners voldoende hoeveelheid kubieke meters lucht in de gezellige woonvertrekken, naar de eischen der gezondsleer, op de goedkoopst mogelijke wijze, met goed materiaal en volgens degelijke constructieleer omsluit, zoodanig, dat tegen geringen huurprijs en door de minimum onderhoudskosten de geldsom, die voor de daarstelling dier woningen is noodig geweest, toch zoodanige rente opbrengt en voor de toekomst belooft, dat het kapitaal in het deelnemen aan den bouw van arbeiderswoningen eene wel matige, doch daarentegen solide geldbelegging ziet, zoodat maatschappijen zich vormen, die trachten te voorzien in de nog altijd groote behoefte aan goed logies voor den kleinen man, dan wel coöperatieve vereenigingen, met steun der mingegoeden, de zaak van den bouw der woningen voor eigen gebruik zelf aandurven.

Men leide nu uit het bovenstaande in geenen deele af, dat ik zou willen terugkeeren tot den toestand van jaren geleden, die door van Hasselt en Verschoor „den tijd van volkomen onverschilligheid voor de architectuur" wordt genoemd. Ik heb dien tijd in mijn jonge jaren niet alleen nog beleefd, maar hij was zelfs nog niet geheel achter den rug, toen ik in het bouwvak mijn eerste proeven leverde. In de laatste dertig jaren was men echter ook bij het maken van militaire gebouwen in Indië lang niet meer onverschillig voor het goede uiterlijke van hetgeen men bouwde; terwijl toch aan den anderen kant de zuinigheid het te ruim offeren aan smaak en schoonheidszin verbood. Wel waren er ook ginds voorbeelden van het meer offeren aan het schoone, dan aan het nuttige en aan goede constructie, doch het is de school die ik tot het einde doorliep, die mij de conclusie in de pen gaf, welke ik ruim een week geleden aan den Secretaris der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst moest opgeven, luidende als volgt:

„Zoowel bij den bouw van nieuwe, goedkoope woon„huizen, als bij het verbeteren van reeds bestaande, moet „eene wijze toepassing van de wetten der gezondheids„leer op den voorgrond staan.

„Het streven moet echter steeds blijven, om goed te „bouwen en te verbeteren voor een minimum geld, en „zuinigheid in alle opzichten moge dus niet worden uit „het oog verloren.

„Ook schoonheidszin en daaruit voorvloeiende gepaste „versiering zijn zelfs bij den eenvoudigsten bouw natuurlijk „niet uitgesloten, doch in gevallen waar financieele over„wegingen het toegeven aan alle eischen te gelijk zou „in den weg staan, daar moet het schoone en artistieke „wijken voor het nuttige en hygiënisch doelmatige."

De discussie over deze inleiding geopend zijnde, deelde de heer A. A. Bekaar mede, dat hij drie jaren geleden vele en velerlei arbeiderswoningen had gezien, en toen had opgemerkt, dat daarbij voornamelijk drie typen zijn te onderscheiden:

1°. de woningen als die in het Agnetapark te Delft, waar inderdaad een ideale toestand in het leven is geroepen;

2°. de woningen der Bouwvereeniging te Leiden en mede die te Maastricht; deze inrichtingen zijn zeer praktisch en van laatstgenoemde vereeniging is elk huis voor twee gezinnen ingericht;

3°. de kazernewoning, waarvan een uitstekend voorbeeld wordt aangetroffen te Maastricht, in de woningen door den heer Regout aldaar gesticht; van welke woningen, al behooren zij tot een verouderd systeem, spreker, wegens de zeer goede inrichting, met lof moest gewagen.

In weerwil van den goeden indruk, dien hij van de genoemde kazernewoning medebracht, moest spreker toch de toepassing daarvan ontraden, en aanprijzen wat tot de in de eerste en de tweede plaats vermelde typen kan geacht worden te behooren. Hij wenschte de kazernewoning te laten verdwijnen, iets wat, naar hij meende, door den geachten inleider niet noodzakelijk geacht wordt.

De heer D. E. C. Knuttel sloot zich aan bij het gesprokene door den heer Bekaar, en vroeg, of de geachte inleider bedoeld heeft, de woning van den werkman of wel van den arbeider. Voor beiden zijn de eischen zeer verschillend. De étagewoning zal voor den fabricksarbeider voldoende zijn, doch de werkman vond zijne behoeften beter bevredigd in een op zich zelf staande woning. Hoe intusschen ook de werkman lijdt aan ijdelheid bij de keuze zijner woning, blijkt uit hetgeen spreker heeft ervaren te Leiden, waar naar zijne plannen voor de vereeniging „Eigen haard" een aantal woningen in aanbouw zijn. Daar toch gaf de overgroote meerderheid der bewoners de voorkeur aan een doorloopenden gang, boven een grootere achterkamer. In elk geval is het wenschelijk twee groepen te onderscheiden, nl: de woning voor den werkman en die voor den arbeider.

De Voorzitter verwonderde zich ook over de gunstige opvatting, door den inleider met betrekking tot de kazernewoning ontwikkeld. Het wonen in het centrum der steden achtte spreker bedenkelijk voor den werkman. Het gemak wordt daardoor bevorderd, terwijl de gezondheid schade lijdt. Als de werkman een flinken afstand heeft af te leggen tusschen zijne woning en daar waar hij zijn werk heeft te verrichten, zal zulks zeer ten goede komen aan zijne gezondheid.

Spreker zou voor de werklieden kwartieren willen aanleggen buiten de kom der gemeente, rondom uitgebreide parken. De toepassing van een ingrijpenden maatregel, als die welke bedoeld wordt in het ontwerp van wet van den „Duitschen Verein für öffentliche Gesundheitspflege", achtte spreker verkeerd en tyranniek; zij zou leiden tot vernieling van datgene, wat voor de geschiedenis eener stad geacht kan worden belangrijk te zijn. Etagewoningen zijn te veroordeelen, al mogen deze, uit een financieel oogpunt beschouwd, voordeelen aanbieden; de verdiepingen zijn toch steeds verontreinigd door de van beneden opstijgende lucht.

Het verkrijgen van een eigen woning voor den werkman wilde spreker bevorderen; vooral daardoor toch zou zijn bestaan verbeterd worden.

Spreker was het volkomen met den inleider eens, waar deze alle onnoodige versiering aan de woning van den werkman wenschte te zien vermeden. De werkman heeft evenveel recht, als ieder ander, te vorderen, dat zijne woning een kunststuk is; en aan dezen billijken eisch kan zeer wel voldaan worden, wanneer slechts de vorm toegepast wordt in overeenstemming met de functiën der verschillende samenstellende deelen. Het uiterlijk zal dan welgevallig zijn, en de inrichting aan doelmatigheid niets te wenschen overlaten.

De etagewoningen, zooals men die in den vorm van paleizen in groote steden, o. a. te Berlijn aantreft, veroordeelde spreker ten sterkste. Daar toch worden de op elkaar volgende etages door verschillende standen bewoond; de werkman echter zetelt in den kelder. Dergelijke toestanden achtte spreker onredelijk.

Overigens betuigde spreker zijne instemming met de conclusie van den geachten inleider.

De heer F. W. Westerouwen van Meeteren wenschte, evenals de heer Knuttel, onderscheid te zien gemaakt

tusschen de werklieden, en wel tusschen den werkman in de stad en dien op het platteland. Ook beäamde spreker de opmerking door den heer Knuttel gemaakt betrekkelijk de ijdelheid, waaraan de werkmansstand in even groote mate lijdt als iedere andere stand. Er diende rekening te worden gehouden met de eischen, die gesteld worden, en daarom verschilde spreker dan ook van meening met den Voorzitter, waar deze beweerde dat het goed zou zijn de woningen der werklieden aan den buitenkant der steden te brengen.

Het denkbeeld door den Voorzitter ontwikkeld, tot het verkrijgen van een eigen woning, achtte spreker, in het algemeen, niet mogelijk te verwezenlijken. Men lette slechts op de bezwaren, waarop men hierin bij een gedurig wisselende bevolking stuit. Is het echter wel mogelijk alle lasten, die der woning van den werkman aankleven op te heffen? Naar het gevoelen des sprekers zou men daarin niet slagen. Ook betere standen hebben verschillende lasten; en nu zou men den werkman alles willen geven, terwijl men zelf last heeft van de piano van zijn buurman. Men bepale zich dus tot dat, wat bereikbaar is. Het houden van onderhuurders en kostgangers moest verboden zijn, uit een moreel en hygiënisch oogpunt, zooals zulks in Duitschland het geval is; tenzij de ruimte in elk opzicht voldoende is.

De heer van Zuylen, de verschillende sprekers beantwoordende, verheugde zich over de belangstelling, die het door hem behandelde onderwerp heeft mogen ondervinden.

Den heer Bekaar wenschte spreker op te merken, dat ook hij geen voorstander is van de kazernewoning; doch de financieele kwestie is in dit geval overheerschend, en de hoofdzaak is, dat de woning goed doch tevens goedkoop zij. Elk bijzonder geval verdiende onderzocht te worden.

Spreker wenschte niet te letten op het onderscheid tusschen werkmans- en arbeiderswoningen, doch alleen het oog te houden op de woning à bon marché.

Te Londen zag hij kazernewoningen, die zeer goed waren, en waarop door den eigenaar een zorgvuldig toezicht werd gehouden. Daar voorzagen zij uitstekend in de behoefte, en spreker kon er dan ook niet toe komen om, zooals de heer Bekaar, het systeem der kazernewoning verwerpelijk te achten; hij wenschte dit type te behouden naast dat der enkele woning, waarvan ook hij het betere gaarne erkende; maar den werkman te dwingen frissche lucht te happen, achtte hij verkeerd. Evenals de Voorzitter had ook spreker bezwaar tegen de terugwerkende kracht der wet van den genoemden Duitschen „Verein für öffentliche Gesundheitspflege"; het zou beter zijn de toepassing daarvan facultatief te stellen, daar dan de mogelijkheid bleef bestaan om schadelijke buurten op te ruimen.

Het verkrijgen van een eigen woning achtte spreker voor de provinciesteden zeer wel mogelijk en ook wenschelijk; het beste middel daartoe is het oprichten van coöperatieve vereenigingen, waarbij de werkman aandeel heeft in de coöperatie.

De heer J. H. Leliman verklaarde, dat hij er zich wel bij bevond, van het hoogere, namelijk uit de 1ste sectie, van de wapenkunde te zijn afgekomen naar het lagere, waar dit een hoogst belangrijk onderwerp omvat. In 50 jaren tijds had spreker nogal zoo iets ervaren op het gebied, waarop de geachte inleider zijn hoorders had gebracht.

Spreker wenschte de woning, volgens de verdiensten van den werkman, naar drie klassen in te richten. Hij vestigde de aandacht der aanwezigen op het 20e deel der Bouwkundige Bijdragen, waar in zeer uitgebreiden zin het onderwerp wordt behandeld, en bood het bureau dezer sectie aan: 1°. een geschrift van de doktoren J. Penn, J. F. van Hengel en G. A. N. Allebé, tot titel voerende: „Wenken en regels voor het bouwen van gezonde woningen, voornamelijk in de landelijke gemeenten;" 2°. een van de Vereeniging tot bevordering van volksgezondheid te Haarlem, getiteld „Concept-verslag van het onderzoek naar den toestand der woningen voor de mindere klasse, door H. W. Nachenius."

Overigens bracht spreker hulde aan het streven van den geachten inleider; doch hij zou wenschen, dat het meer aan den werkman werd overgelaten om zich van een goede woning te voorzien.

De Voorzitter wilde, ter voorkoming van verkeerde gevolgtrekkingen, het door hem gesprokene nog nader toelichten, en merkte daarom op, dat het juist de vlottende, steeds wisselende bevolking eener stad is, die het tot stand komen van goede zaken in den weg staat. Deze soort van bevolking komt op de goede instellingen af; want de Gemeentewet maakt het zich vestigen in de stad zeer gemakkelijk. Daarbij komt, dat de menschen in de stad zich behoeften scheppen die men buiten niet kent, en die aanleiding geven tot teleurstelling en ontevredenheid, zoodra de omstandigheden minder gunstig worden en niet toelaten aan die behoeften te voldoen. Spreker achtte de tram niet overbodig voor den werkman; doch waar hij er zich van overtuigd houdt, dat een wandeling na den verrichten arbeid den werkman goed zal doen, zou hij hem ongaarne zien gebruik maken van dat vervoermiddel, daar de bedompte lucht slechts schadelijk kan zijn voor zijne gezondheid.

De heer H. J. Wolter gaf in overweging het in de conclusie voorkomende woord „hoofddoel" te vervangen door „streven".

De heer Leliman merkte op, dat sinds vijftig jaren de kwestie tusschen het verkieslijke der enkele woning of van de kazernewoning is besproken, en deze wel zal blijven voortduren. Vooralsnog zijn de kazernewoningen onvermijdelijk, en ook niet zoo schadelijk als wel eens wordt uitgemeten, indien er bij de inrichting maar voor gezorgd is, dat aan de eischen der hygiëne zooveel mogelijk is voldaan. De drie kazernen die spreker het genoegen heeft gehad te bouwen, bleven in tijden van épidemie voor besmetting gevrijwaard.

De heer van Zuijlen, repliceerende, wijzigde de conclusie en wenschte die te zien gelezen als volgt:

„Zoowel bij den bouw van nieuwe goedkoope woonhuizen als bij het verbeteren van reeds bestaande, moet eene wijze toepassing der wetten van de gezondheidsleer op den voorgrond staan.

„Het streven moet echter deels blijven, om te bouwen

en te verbeteren voor een minimum geld, en zuinigheid in alle opzichten mag dus niet uit het oog worden verloren.

„Ook schoonheidszin en daaruit voortvloeiende gepaste versiering zijn natuurlijk, zelfs bij den eenvoudigsten bouw, niet uitgesloten, doch in gevallen waar financieele ondernemingen het toegeven aan alle eischen te samen in den weg zouden staan, daar moet versiering wijken voor het nuttige en hygiënisch doelmatige."

Niemand verklaarde zich tegen deze conclusie, zoodat zij met algemeene stemmen werd aangenomen.

De Voorzitter bracht den heer van Zuijlen den dank der vergadering, en gaf het woord aan den heer J. F. Klinkhamer, Bouwkundig Ingenieur, ter inleiding van het onderwerp: „De belangrijkheid van kleine onderdeelen van het woonhuis, met het oog op de hygiëne".

De heer J. F. Klinkhamer:

Mijne Heeren!

Bij een congres is de den spreker toegemeten tijd zeer kort. Ik zal dan ook niet onbescheiden zijn, en verzoek slechts voor eenige oogenblikken uwe aandacht, en wel voor een onderwerp, oogenschijnlijk klein en van weinig belang, maar zeer op zijn plaats, waar de hygiëne in het woonhuis wordt besproken. Nergens toch is men meer overtuigd van de verschrikkelijke macht van het kleine, dan juist in de hygiëne.

Wie kende vroeger dien kleinen onzichtbaren vijand van den mensch, die bacterie heet? Immers niemand! En thans zal er wel niemand meer zijn, die zich van haar vreeslijke macht niet bewust is.

Toch komt het mij voor, dat men in het bouwvak daar nog niet zoo van doordrongen is, als naar mijne meening wel moest. Niet, dat men de bacterie daar niet kent. O neen! Maar, — men zoekt en vreest haar mijns inziens daar, waar haar invloed minder te duchten is, en verliest haar uit het oog of bekommert er zich niet om, daar waar zij de vreeslijkste verwoestingen veroorzaken kan.

Hoe veel pennen heeft de Liernur-kwestie niet in beweging gebracht, en hoeveel hoofden hebben zich niet warm gemaakt over het spuien in den Haag? Het aantal is niet te tellen.

De veel omvattendheid van deze en dergelijke vraagstukken heeft echter te dikwijls doen voorbijzien, dat in de kleine, om het zoo te noemen, *huislijke kwestien* veelal veel grooter *direct* gevaar gelegen is.

Waar men zich bekommerd maakt over bodemvervuiling, en deze met de sterkste kleuren als een dreigend spook afschildert — zeer zeker van het grootste belang, maar toch het meest voor het nageslacht —, daar werd in eigen huis dikwijls het meest noodige en voor de hand liggende verzuimd.

Men zou het kunnen samenvatten en kenschetsen in het volgende mij medegedeelde, hier ter stede plaats gehad hebbend geval, waar namelijk de president van de gezondheids-commissie in een huis woonde, waarin door weggetimmerde privaatpijpen, vocht daaruit langs den muur sijpelde.

Erg gezond!

Het schijnt mij daarom niet ondienstig, al is het onderwerp niet bepaald *smakelijk* te noemen, ter gelegenheid van dit congres te wijzen op den veelal gebrekkigen toestand van huisleidingen en de onvoldoende zorg daaraan besteed, en tevens aan te dringen op betere afsluiting van de grondlucht.

Als men het moderne huis vergelijkt met het woonhuis van vroeger dagen, dan is het aantal leidingen belangrijk toegenomen en alle brengen hunne eigenaardige gevaren mede. Waar men zich vroeger alleen te bekommeren had om de privaten, meestal slechts *het* privaat, bevat het gewone burgerhuis reeds veel meer afvoer-inrichtingen voor bad en fonteintjes, welk aantal in het luxehuis, met vaste toiletten in de slaapkamers, nog belangrijk toeneemt.

Het klinkt paradoxaal, maar in werkelijkheid zijn de gevaren, waaraan de gezondheid van dien kant blootstaat, in het luxehuis grooter dan in de kleine woning.

IJverige gemeentebesturen geven voorschriften zonder tal, en wij arme bouwkundigen hebben dikwijls moeite genoeg met al die voorschriften rekening te houden. Toch geloof ik, dat *verscherping van het toezicht op de huisleidingen* wenschelijk zou zijn, mits het met verstand geboerde.

Maar niet alleen daar schuilt de fout; evengoed, zoo niet meer, bij tal van bouwers, die leidingen onbereikbaar wegstoppen, en niet minder bij den bouwer, zich om die zaken gewoonlijk niet bekommerende.

Mogelijk één op de honderd, die weet waar het vuile waschwater blijft wat zijn dienstbode wegwerpt. Dat loopt in een zinkput, krijgt men ten antwoord als men er naar vraagt; maar of die put goed is voorzien, weet gewoonlijk niemand.

Wat helpt nu een nog zoo goed gebouwde, zoogenaamd gezonde woning, als door ééne opening giftige gassen kunnen binnendringen, al is het ook maar aan een onnoozel fonteintje. En daar juist wordt maar al te dikwijls verzuimd op goede afsluiting te letten. Dikwijls wordt zulk een waschbakje door een loodgietersknecht aangebracht, die het water afvoert in de eerste, de beste buis die hij vindt, terwijl aan een stankafsluiting niet gedacht wordt.

Waarlijk, dit gebeurt meer dan men denkt.

Het is voorgekomen, dat in een kamer bij een zieke hevige ontsteking ontstond, nadat reeds vroeger aldaar meermalen over hoofdpijn was geklaagd. Bij onderzoek bleek, dat van een nabijzijnd fonteintje eenvoudig de stankbocht weder rechtgebogen was, omdat men meende dat die kronkel in de pijp aanleiding gaf tot verstopping.

Iets dergelijks is mij overkomen in een school, waar een onaangename lucht heerschte en waar de afvoerpijp van een waschbakje zonder eenige voorziening in een zinkput bleek uit te monden. Wel was die put buitenshuis, maar van boven goed gesloten zijnde, konden dag en nacht de vuile dampen ongehinderd door de pijp in het schoollokaal dringen.

Keukens in overigens royale huizen zijn dikwijls broeinesten van ziektekiemen, door gebrekkigen afvoer van

den gootsteen, waar uit vrees voor verstopping vaak doeltreffende stankafsluiters worden weggelaten.

Het luxehuis staat, zooals ik zeide, aan nog meer gevaar bloot bij de vaste toilettafels in verbinding met de leidingen met koud of warm water, als de afvoer niet goed is aangebracht, omdat men dan als 't ware naast een riool slaapt.

Is die afvoer niet goed, dan late men daarin dadelijk voorzien, al ruikt men het niet eens, want schadelijke gassen behoeven niet altijd stinkend te zijn; men dient dan evenwel toch nog steeds zorg te blijven dragen, dat de waterafsluiting niet droog loopt.

Dat dit voor een groot deel de reden is van de dikwijls ondragelijke lucht in lang leeg gestaan hebbende huizen, mag ik bekend veronderstellen; maar minder bekend is het waarschijnlijk, dat in geneeskundige kringen is opgemerkt geworden, dat zich daardoor dikwijls ziektegevallen voordoen bij hen, die den zomer buiten hebben doorgebracht. Dit wordt dan toegeschreven aan de laatste ruwe dagen buiten, of aan vermoeienissen van de terugreis, terwijl de oorzaak gelegen is in droogeloopen afsluiters, waardoor de gassen, die volstrekt niet zoo stinkend behoeven te zijn, zich ongehinderd in het huis hebben kunnen verspreiden en gordijn- en tapijtstoffen besmet hebben, waardoor zeer vatbare gestellen worden aangetast, juist na een gezondheidskuur en in gezinnen, die zich geldelijk niet behoeven te ontzien.

Duidelijk is een ziektegeval aangetoond, zelfs bij den Prins van Wales en zijn gezin, kort nadat een lang leeg gestaan hebbend jachtslot was betrokken, dat alleen een dergelijke oorzaak had.

Dat niets te gering moet zijn voor een opmerkzaam denkend mensch, is een oude waarheid, maar nergens zoo waar als in ons bouwvak.

Zoo heeft zich het geval voorgedaan, bij een doctor aan huis, waarin alle leidingen in orde waren. Het huis was er hem zelfs op verkocht; maar ongelukkig was van één toilet de overloop achter de afsluiting met de afvoerpijp verbonden, en gaf dit aanleiding tot zoogenaamde kraamvrouwen koorts.

Bij aanleg van waterreservoirs in huizen op het land komt dikwijls bederf van het drinkwater voor, doordat de overloop onmiddellijk in verbinding staat met een onvoldoend voorziene put, soms zelfs met de privaatleiding.

Van onschatbaar veel waarde voor de volksgezondheid, zijn de steeds algemeener wordende stedelijke waterleidingen. Voorbeelden van besmetting van drinkwaterputten door onvoldoend aanleggen van huisleidingen kan achterwege blijven, met het oog op het tijdsbestek.

Als men echter op het land komt, heeft men de voorbeelden nog steeds voor het grijpen; één daarvan kan ik niet onvermeld laten, omdat het voorkwam in een bekend herstellingsoord. Door het heuvelachtige terrein lag daar namelijk de overloop van den beerkuil hooger dan de welpomp. Dat dit onkunde of grove achteloosheid verraadt, zal wel niemand tegenspreken; evenmin zal men ontkennen, dat dikwijls in nieuwe huizen de privaatleidingen in een ellendigen toestand verkeeren, en geheel ontoegankelijk weggestopt zijn onder steenen vloeren of op een andere manier. Ik overdrijf niet, indien ik zeg, dat zelfs bij menschen, in het bouwvak groot gebracht, de zonderlingste onachtzaamheid aangetroffen wordt bij den aanleg van huisleidingen, een gevaar vooral in het opzichtersgilde.

Zoo heb ik verleden jaar buiten gewoond, en reeds den eersten dag, dat het huis door mij betrokken was, werd hinderlijke privaatlucht bespeurd. Ik bracht dit in verband met de mededeeling, dat ter voorkoming van verstopping door de vorige bewoners iets aan het riool was weggebroken. Toen ik nader liet onderzoeken, bleek een stankscherm te ontbreken. Of dat nooit had bestaan, of door den opzicht hebbende, een eigenbouwertimmerman, was weggebroken, viel niet uit te maken. Ik vermoed het laatste.

Zelfs bij een huis onder mijn eigen leiding gebouwd, en waar alle mogelijke voorzorgen genomen waren om schadelijke invloeden te weren, ontdekte ik, gelukkig nog juist bijtijds, dat het scherm in de buiten het huis gelegen verzamelput voor de huisleidingen juist verkeerd stond, zoodat de gassen uit het straatriool ongehinderd de huisleidingen konden binnendringen. Dat zulks onmiddellijk werd veranderd, spreekt van zelf; maar na dien tijd, en in verband met de andere reeds genoemde gevallen, meen ik als mijne overtuiging te mogen uitspreken, dat het niet alleen wenschelijk is, maar noodig, in het bouwvak meer belangstelling en beter toezicht te vragen voor *„de huisleidingen"*.

Vergun mij nu nog even het tweede gedeelte van mijn onderwerp met een enkel woord toe te lichten. Met het oog op het korte tijdsbestek zal ik dat evenwel zoo beknopt mogelijk doen.

„Ik zou wenschen, dat het afsluiten van den grond met grondgewelven, overal waar geen kelders voorkomen, verplichtend werd gesteld."

Oogenschijnlijk is dit weder een kleinigheid, een onderdeel, en toch evenals de huisleidingen, en in verband daarmede, een zaak van groot gewicht voor de hygiëne in het woonhuis.

Ligt er niet iets zeer inconséquents in het feit, dat waar tegen bodemvervuiling gewaarschuwd en met dat woord geschermd wordt, toegelaten wordt om zoo maar op den grond te bouwen, zonder dien voldoende af te sluiten van het gebouw?

Ieder huis toch, vooral als het 's winters wordt verwarmd, werkt als een schoorsteen, zoodat de gassen, die zich uit den ondergrond ontwikkelen, daarin als het ware worden opgezogen.

Gaat men nu den nieuwsten aanleg van de meeste onzer vaderlandsche steden na, dan zijn de meesten zoo maar op het weiland gebouwd. In sommige stadsgedeelten is de ondergrond flink met zand opgehoogd, wat ten minste iets is, ofschoon dit het kwaad niet opheft; maar in de meeste huizen groeit nog het gras als de vloer op den beganen grond wordt gelegd.

Zouden gemeentebesturen door den eisch van grondgewelven te stellen niet meer de hygiëne bevorderen dan door het eischen van dichte beerputten, zonder daarbij de gelegenheid te geven, overvloeiingen aan een straatriool aan te sluiten?

Gaarne verklaar ik mij hier een groot voorstander van het stelsel van onzen beroemden Liernur, mits het goed worde toegepast, en natuurlijk geef ik de voorkeur aan dichte boven zoogenaamde open beerkuilen; maar ik meen met kracht te moeten opkomen tegen toestanden als bovengenoemd, die in verscheidene gemeenten van ons land, die ik hier nu niet noemen wil, voorkomen.

Een eisch van een dichten beerkuil zonder overvloeiing moet tot overtredingen leiden, want in de meesten wordt een gat geslagen als de bouwopzichter zijn hielen heeft gelicht; en dat kan ook niet anders.

Men sluit zoodoende de voordeur, maar laat de achterdeur wijdwaag open staan.

Het hier gezegde omtrent huisleidingen en grondwelven samenvattende, meen ik gerechtigd te zijn, in aansluiting met wat ik in den aanvang heb vermeld, te constateeren dat:

bij de hygiëne in het woonhuis de bacteriënvrees nog maar heeft geleid tot halve maatregelen, waarom ik de volgende conclusiën zou willen trekken:

1. Dat het zeer wenschelijk is, meer dan tot dusverre over het algemeen geschiedt, de aandacht te vestigen op de huisleidingen, en als middel daartoe onder anderen te eischen, dat bij iedere woning worde overgelegd, als behoorende bij de grondpapieren, behoorlijk gewaarmerkte teekening en opgaaf dier leidingen.

2. Dat het maken van grondgewelven, tot afsluiting van de grondlucht, onder alle niet onderkelderde ruimten verplichtend moet worden gesteld.

De discussie geopend zijnde, verkreeg de heer J. H. Leliman het eerst het woord. Deze zeide, den geachten inleider met belangstelling te hebben gevolgd; het kwam hem echter voor, dat het door den heer Klinkhamer beoogde doel ook met andere middelen kan worden verkregen, en niet enkel grondgewelven behoeven te worden voorgeschreven.

Eenvoudiger is het, en toch ook doeltreffend, om een zekere ruimte lucht open te houden, tusschen den vloer en den bodem, en dezen laatsten af te sluiten met een laagje beton.

Overlegging eener teekening van een volledige buizenleiding achtte spreker bezwaarlijk te kunnen worden geëischt.

De heer C. Huijgen toonde aan, hoe tal van gebreken in buizen en riolen hun ontstaan te danken hebben aan een onvoldoende fundeering. Spreker achtte het bepaald noodzakelijk, dat waar de bodem overigens geen voldoende waarborgen aanbiedt, ook de riolen of leidingen onderheid worden. Hij zou wenschen, dat de strekking der conclusie ook voorzag in het maken eener voldoende fundeering.

De heer G. E. V. L. van Zuylen achtte het tweede punt der conclusie niet in het algemeen van toepassing; eene bepaalde soort van bouwterreinen, speciaal in het vaderland, zal onder het bereik daarvan vallen. Voor harde rotsachtige gronden is een dergelijke voorziening overbodig.

De heer Klinkhamer wenschte in de eerste plaats het woord te richten tot den heer Leliman; doch deze was niet meer ter vergadering aanwezig. Spreker duidde echter nader aan, dat het overleggen eener volledige teekening der buizenleiding wenschelijk is, en niet geacht kan worden een te hoog gestelde eisch te zijn.

Den heer van Zuijlen merkte spreker op, dat hij alleen het oog had op slechten bodem.

De Voorzitter achtte de door den inleider vooropgestelde bepalingen wenschelijk, doch de uitvoering ervan moeielijk te verwezenlijken, evenals het hem bezwaarlijk voorkwam om de overigens zoo gegronde opmerking van den heer Huijgen in toepassing te brengen.

De heer D. E. C. Knuttel wees op de voordeelen van het Liernurstelsel, vooral in gronden waar onderheiing noodzakelijk is; zijns inziens kwam dit stelsel aan vele der geopperde bezwaren te gemoet.

De heer Klinkhamer stelde nader in het licht, dat het reglementeeren toch niet zoo moeielijk zal zijn; evenwel wenschte hij niet te treden in détails. Zijne bedoeling is geweest, de aandacht op de zaak te vestigen, en het verkrijgen van toezicht van hooger hand op de besproken onderdeelen van den huizenbouw.

De Voorzitter wilde de bezwaren aan het Liernurstelsel verbonden niet voorbij zien, waar door den heer Knuttel alleen de voordeelen ervan in het kort in het licht werden gesteld. Spreker wees op de mogelijkheid van het ontstaan van verstopping.

Nadat de heer Knuttel hierop nog had medegedeeld, dat te Leiden tot heden bij het aangehaalde stelsel geen noemenswaardige verstopping was voorgekomen, bracht de Voorzitter de conclusie, zooals die door den inleider was geamendeerd, in stemming.

Deze conclusie luidde thans:

„Het is zeer wenschelijk: 1e, dat men meer dan tot dusverre over het algemeen geschiedt, de aandacht vestige op de huisleidingen;"

2e. „dat het maken van grondgewelven of andere grondlucht keerende constructien, ter beoordeeling van Burgemeester en Wethouders, verplichtend worde gesteld".

Deze conclusie werd met algemeene stemmen aangenomen.

De Voorzitter bracht den spreker den dank der vergadering, en stelde aan de orde de voorlezing van een aangeboden mededeeling van den heer G. J. Morre, Leeraar in de bouwkunst aan de Polytechnische School te Delft, „Over de wijze van het geven van onderwijs in de constructie der onderdeelen van gebouwen, bij classicaal onderwijs." Een begeleidend schrijven van den heer G. J. Morre werd door den Voorzitter voorgelezen.

Dit schrijven luidt als volgt:

Delft 18-24-III-92.

WelEd. Zeergel. Heer,

Bij gelegenheid van de viering van het vijftigjarig bestaan der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst" heb ik aan het bestuur een stel autographieen over constructie van onderdeelen van gebouwen toegezonden.

Aan het bestuur heb ik tevens beleefdelijk verzocht dit kleine geschenk een plaatsje in de Bibliotheek te geven, en op de vergaderingen »IIe Sectie Constructie" deze afdrukken ter beschtiging te stellen.

Mijn verzwakte gezondheid heeft mij in de laatste drie jaren belet vergaderingen bij te wonen, vooral, als die buiten de stad mijner inwoning plaats hebben.

Gaarne zoude ik de »Sectie II" bezocht hebben, om in de eerste plaats van mijne collega's te leeren, en ten tweede, indien mij daartoe gelegenheid was gegeven, met een enkel woord mijne ondervinding en langzamerhand gevestigde overtuiging mede te deelen over de wijze van het geven van onderwijs in constructie der onderdeelen van gebouwen, bij classicaal onderwijs. Ik bedoel het paedagogische gedeelte van dat onderwijs.

Aangenaam zal het mij zijn, wanneer u het hier bijgaand schrijven ter tafel wildet brengen en tot een punt van bespreking maken.

Met de meeste achting,

Uw. dw. dr. G. J. Morre.

Aan Dr. P. J. H. Cuypers,
Voorzitter der IIe Sectie »Constructie"
op het Nationaal Congres voor Bouwkunde
te Amsterdam.

Met leedwezen werd uit dit schrijven door de aanwezigen vernomen, dat de heer Morre door ongesteldheid was verhinderd zijne voordracht in de vergadering uit te spreken.

De Voorzitter vestigde de aandacht op de teekeningen, die aan de mededeeling zijn toegevoegd, en in het lokaal ter inzage aanwezig waren.

Van verschillende zijden werd de wensch geuit om het uitvoerige stuk van den heer Morre, wegens den korten tijd die nog overig was, niet te behandelen; met algemeene blijken van instemming echter werd op voorstel van den Voorzitter besloten, het genoemde stuk, hoewel de voorlezing daarvan niet in het programma van het congres was vermeld, geheel in het verslag der werkzaamheden van de IIe Sectie, als bijlage daarvan, op te nemen.

Met dankzegging aan de aanwezigen voor hunne tegenwoordigheid, en in het bijzonder nogmaals aan de verschillende inleiders, sloot de Voorzitter daarop de vergadering der IIe Sectie.

Bijlage.

Over de wijze van het geven van onderwijs in constructie der onderdeelen van gebouwen bij classicaal onderwijs.

Toen ik ruim dertig jaar geleden aangesteld werd om onderwijs te geven in de constructie van onderdeelen van gebouwen, aan de voormalige Kon. Akademie te Delft, was 't, meer dan thans, moeilijk zulks met vrucht te doen.

In de eerste plaats was het groote struikelblok de gebrekkige kennis der bouwkunde van den leeraar zelf. Bij mij ten minste — ik schaam mij niet het te bekennen — was dit in hooge mate het geval.

Wanneer ik nu op dien tijd terugzie, kan ik nauwelijks gelooven, dat ik den moed heb gehad die taak te aanvaarden.

Dat ik dit toch heb gedaan, zal zeker wel de twee volgende oorzaken gehad hebben.

Ten 1°., ik was jong en dus overmoedig.

Ten 2°. is men in het algemeen niet zoo angstig een taak te aanvaarden, als men weinig van den te verrichten arbeid weet, dan wanneer men van den omvang en de bezwaren van dien arbeid meer doordrongen is.

Dit is zeker, het bestudeeren, kennen en kunnen in bouwconstructies stemt ten slotte tot groote bescheidenheid.

Reden tot klagen over weinig belangstelling in dit vak heb ik nooit gehad.

Maar wanneer ik mijzelven beoordeel, wanneer ik naga, hoe mijn onderwijs is geweest, vooral in de eerste jaren, dan moet ik bekennen: het was gebrekkig en onvolledig.

Het was in dien tijd bovenal moeilijk goed onderwijs te geven, aangezien het onderwijs dat bijna ieder docent zelf genoten had, toen zooveel lager stond dan thans.

Ook de hulpmiddelen, zooals boeken enz., in dit vak waren er niet, of, op zeldzame uitzonderingen na, zeer oppervlakkig.

Elk docent had dan ook, zooals ik, met dergelijke zwarigheden te kampen.

Leerzaam is het te lezen, hoe professor Gottgetreu te München — overleden 26 Mei 1890 — in zijn boek over Bauconstructionen, de geschiedenis van het onderwijs in dit vak beschrijft.

Het paedagogische van het onderwijs, waarover ik thans een enkel woord zeggen wil, betreft alleen het classicaal onderwijs op scholen, niet het privaat onderwijs bij een of anderen bouwkundige. De beginselen, welke ik wil aangeven en die aan ervaring zijn ontleend, gelden alle in meerdere en mindere mate, zoowel voor ambachtsscholen, teekenscholen, zoogenoemde akademiën van beeldende kunsten en technische wetenschappen, polytechnische scholen, als voor scholen meer uitsluitend voor bouwkunst gesticht.

Deze beginselen zijn dan:

1. Er moeten voordrachten worden gegeven, en telkens daarna in verband met die voordrachten, teekenoefeningen.
2. De voordrachten moeten van dien aard zijn, dat de leerlingen daarvan aanteekeningen kunnen maken, die zooveel mogelijk een aaneengeschakeld geheel vormen.
3. Op die voordrachten moet door den onderwijzer, onder het spreken, uit de hand worden geschetst, in projectie of in zoogenoemde evenwijdige perspectief.
4. Onder die voordrachten moet zoo weinig mogelijk gebruik worden gemaakt van uitgewerkte teekeningen of modellen.
5. Slechts dan uitgewerkte teekeningen of modellen te vertoonen, wanneer men zeker is, dat de leerlingen uit hunne aanteekeningen of door hunne teekeningen bewijzen hebben gegeven, dat zij de constructies begrijpen.
6. Uit het bovenstaande volgt, dat de voornaamste middelen tot het geven van classicaal onderwijs in de constructie zijn:

de onderwijzer, een groot zwart schoolbord en een stuk krijt.

In het kort wil ik punt voor punt nagaan en de redenen aangeven, welke mij tot deze stellingen hebben geleid. Hier wil ik in één adem er bij voegen, dat het aantal uren voor praktischen arbeid en voor teekenoefeningen het grootste gedeelte van den beschikbaren tijd moet innemen.

1°. Er moeten voordrachten gegeven worden, en telkens daarna in verband met die voordrachten, teekenoefeningen.

Ruim dertig jaar geleden was de opleiding in constructie voor bouwkundigen als volgt. — Enkele leerlingen waren op een ambacht geweest. Bijna altijd was dat ambacht timmeren. Andere kwamen dadelijk van gewone scholen of kostscholen, en zochten dan een plaats op het bureau van een architekt.

Was er in de gemeente een avond-teekenschool of een zoogenaamde akademie, dan werden ook in de winteravonden die scholen bezocht. Ambachtsscholen waren er niet, of in opkomst.

Het onderwijs in de constructie was toen zeer onvolledig. De architekt hield zijne leerlingen bezig met hen oplossingen te laten teekenen van vraagstukjes, aan het timmervak ontleend.

Aangezien speculatieve bouwwoede toen al reeds een zeer groote hoogte had bereikt, bleef ook haar invloed op het onderwijs niet uit. De leerling die blijken gaf, dat hij bij zijne constructies, wat de kosten aangaat, zooals men zegt het onderste uit de kan kon halen, was een genie.

Hierbij kwam nog, dat alle constructies, b.v. ook steenconstructies, iets „timmerachtigs" hadden.

Jaren lang zag de arme leerling voorbijgaan, totdat betere kennis en vooral schade hem o. a. leerden: neem een stuk steen dat groot genoeg is, en hak weg wat niet noodig is.

Dat er behalve uit houtverbindingen, het moge een lasch of een wrongstuk zijn, ook nog zeer veel uit steen- en metaalverbindingen te leeren viel, hebben zeker bij dat onderwijs slechts enkele leerlingen mogen ervaren.

Op de teekenscholen was het onderwijs even gebrekkig. Ik herinner mij zeer goed, dat ik daar als eerste teekening een paneeldeur meest natteekenen. Het voorbeeld was achter glas gezet. Commentaar overbodig.

De leerlingen, die getimmerd en waarschijnlijk meermalen deuren gemaakt hadden, zoo alledaagsch als het voorbeeld, gevoelden daartoe weinig lust.

Te vergeefs zocht men naar constructies van lattendeuren, hekwerken, eenvoudige opgeklampte deuren, deuren uit Romaanschen, Gothischen of Renaissance bouwstijl ontleend; kortom, van gang bij dit onderwijs, geen spoor.

Hang- en sluitwerk werd gewoonlijk niet geteekend.

Zooals het onderwijs met betrekking tot die deur was — men moet mij wel verstaan, ik spreek alleen over het constructieve gedeelte van het vak —, zoo was het met alles, en zoo liep het over vensters, balklagen, trappen, kappen enz.

Omdat de onderwijzers zelven geen bijzondere studie van het geven van onderwijs in constructie gemaakt hadden, bepaalden zich hun voorbeelden, die zij lieten nateekenen, gewoonlijk tot die dingen, welke zij dagelijks zelf maakten of onder de oogen hadden. En dit geschiedde in de dagen toen het pleisterwerk zijn hoogsten triomf vierde, en men platen natuursteen in elkander „verstekte".

Niemand vroeg: hoe komt het toch, dat ik in het trappenboek van Tieleman van der Horst geen steenen trappen vind?

Van onjuistheden, zelfs fouten tegen beschrijvende meetkunst, in dat boek voorkomende, werd nooit gesproken.

Moest men eene kap nateekenen, dan bleven de werkingen der krachten in de deelen ervan, een niet te doorgronden geheim. Van een geregelden gang van constructies of geschiedenis bij kapwerken was evenmin sprake.

Geregeld onderwijs over gewelfconstructies, — wie droomde er van? Zelfs een overzicht van de verschillende stelsels voor fondeeringen heb ik nooit daar zien teekenen.

Het bovenstaande heb ik niet gezegd, om als een ondankbare te spreken over het onderwijs dat ik ruim dertig jaar geleden in constructie op atelier of teekenschool genoten heb; dat zij verre. De leeraars deden naar hun beste weten hun plicht, en waren in vele opzichten buitengewoon behulpzaam.

Maar wat valt hiervan te zeggen? De tijd was niet anders en zelf hadden zij waarschijnlijk ook geen ander onderwijs ontvangen.

Thans echter, nu men beter weten kan, behoort het onderwijs in constructie daar, waar het onvoldoende is, verbeterd te worden.

Het gaat niet aan alles te teekenen; daarvoor is de studietijd te kort, en men zoude, bij talrijke klassen, het aantal onderwijzers belangrijk moeten vermeerderen om alleen door teekenen op den langen weg constructeurs te vormen.

Wil men tal van bezwaren opheffen, dan moeten er voordrachten worden gegeven, en in verband hiermede teekenoefeningen.

Als punt 2 heb ik genoemd: De voordrachten moeten zóó gegeven worden, dat de leerlingen daarvan aanteekeningen kunnen maken, die zooveel mogelijk een aaneengeschakeld geheel vormen;

Als punt 3: Op die voordrachten moet door den onderwijzer, onder het spreken, uit de hand worden geschetst in projectie of in zoogenoemde evenwijdige perspectief.

De punten 2 en 3 zijn zoo nauw aan elkaar verbonden, dat ik ze tergelijkertijd wil toelichten.

Vooral bij den aanvang moet langzaam worden voorgedragen, — voorlezing uit een boek streng worden vermeden. De onderwijzer moet het boek zijn.

De leerlingen teekenen aan wat hij zegt, en teekenen na wat hij voorschetst. Zij zien derhalve de constructie worden, ontwikkelen en voltooien, en hebben tevens het waarom en daarom gehoord. Een leeraar, die door zijne voordracht de leerlingen niet noopt steeds op te letten, — een leeraar, die constructief niet genoeg ontwikkeld is om goed te schetsen terwijl hij spreekt, moet *niet* onderwijzen. Zelfs op ambachtsscholen, zeker op avondteekenscholen, zoude ik verlangen, dat de leerlingen de

voordrachten over de beginselen van hout-, steen- en metaalverbindingen gezamenlijk bijwoonden. Derhalve zoude ik voor deze lessen de timmerlieden, metselaars, steenhouwers, smeden enz: vereenigd willen zien. De leerlingen voor het meer decoratieve gedeelte van de bouwkunde, met name ververs, behangers enz. moeten nog andere voordrachten bijwonen, waarover ik hier niet spreken wil.

Het is een fout, dat onze werklieden zoo eenzijdig ontwikkeld worden. Een timmerman behoort de beginselen van goed metselwerk te kennen; een metselaar moet in hoofdzaak weten wat een timmerman verricht, enz. Zij moeten elkander kunnen begrijpen en voorlichten.

Het bouwgewrocht toch is een complex van hunnen gezamelijken arbeid in kennen en kunnen. Het groote verschil tusschen werklieden moet bestaan in het kunnen. Een metselaar behoeft niet te kunnen schaven, een timmerman niet te kunnen metselen, maar het begrijpen van elkanders werk komt hun eigen vak ten goede, en ook het bouwgewrocht dat zij maken.

Dat onderlinge waardeering, vereeniging daaruit tevens voortvloeit, is wel het heilrijkste gevolg.

Bij speciale onderwerpen of voortzetting van bijzondere constructies kan scheiding bij de voordrachten plaats hebben. De scheiding heeft van zelf plaats op de werkplaatsen der ambachtsscholen, waar de onderdeelen der gebouwen worden gemaakt.

Wanneer ik op scholen voor lager onderwijs van tijd tot tijd zie, dat het hoofd der school of het waarnemend hoofd, of een onderwijzer met hoofdakte, onderwijs geeft in de laagste klasse, dan juich ik dit toe; want ik kan mij maar niet losmaken van het denkbeeld: hoe minder het kind weet, hoe grooter pædagoog zij de onderwijzer.

De onderwijzer, die voordrachten geeft in beginselen van hout-, steen- en metaalverbindingen, moet een in deze vakken ontwikkeld man zijn, en grondige studie van bouwkunde in 't algemeen hebben gemaakt.

Wanneer zal men toch bij het onderwijs van beginselen ophouden onbevoegden en niet genoeg algemeen ontwikkelde personen aan te stellen?

Op werkelijke akademies voor bouwkunde of op polytechnische scholen behooren de leerlingen in de bouwkunde de lessen over de constructies der onderdeelen in haren geheelen omvang niet minder ernstig te behartigen, dan de overige lessen in architectuur. Geen waarachtige vooruitgang in bouwkunst is mogelijk, wanneer de bouwkundigen de constructies verwaarloozen of deze niet vooruit trachten te brengen.

Het spreekt van zelf, dat de voordrachten over dezelfde onderwerpen, op ambachtsscholen, teekenscholen of hoogere scholen voor bouwkunde, moeten verschillen. Men zal steeds rekening moeten houden met de wetenschappelijke ontwikkeling en opvoeding der leerlingen. Zoo kan men bijv. over het waarom der dingen op hoogere scholen zoover gaan als ondervinding, wis- en natuurkundige wetenschappen aangeven. Hierbij behoeft de onderwijzer, de wis- en natuurkundige gronden voor de leerlingen niet te bewijzen; het is genoeg, dat hij er naar verwijst en bij de leerlingen den indruk achterlaat, dat de bewijzen hem bekend zijn.

Ook de punten 4, 5 en 6 kan ik samenvatten en met een kort woord toelichten.

In 4 heb ik gezegd: Onder die voordrachten moet zoo weinig mogelijk gebruik worden gemaakt van uitgewerkte modellen of teekeningen.

Wanneer men begint een uitgewerkte teekening of een model te vertoonen, dan zien 90 van de 100 leerlingen over de teekening of het model heen. Het gaat er mede, als wanneer men iemand een bloem in de hand geeft, en zonder die te determineeren toch door eenige frazen wil aantoonen welk een heerlijk, vol wijsheid geconstrueerd gewrocht het is.

In constructies zal het doel van het onderwijs, om nl. de constructies te leeren begrijpen, evenwel niet in afbreken, maar in opbouwen moeten bestaan. Men moet de teekening der constructie van moet af aan beginnen voor te schetsen; dan zal na verklaring en voltooiing de geleidelijke ontwikkeling der constructie bij den leerling zijn ingeplant. Wanneer hierbij ontwikkeling van den leerling, en niet africhting op den voorgrond staat, zal hij ook later in concrete gevallen zich kunnen helpen. Het ergste van het uitsluitend leeren door het vertoonen van uitgewerkte teekeningen of modellen is, dat 99 van de 100 leerlingen het geleerde even snel vergeten, als dat zij meenen het begrepen te hebben.

Bij meer samengestelde constructies lijden de meeste modellen aan onwaarheid; b. v. een muur wordt voorgesteld door een plankje, of andere deelen worden door onware bouwstoffen voorgesteld. Het kennen van het verschil en toch samenhang der bouwstoffen in constructie, gaat hierbij verloren. Alleen, zooals ik in punt 5 heb gezegd, wanneer men zeker is, dat de leerlingen uit hunne aanteekeningen of door hunne net uitgevoerde teekeningen bewijzen hebben gegeven, dat zij de constructies begrijpen, dan kan het nuttig en tevens voor leerling en onderwijzer aangenaam zijn, het geheel in een net uitgevoerde teekening of model te zien. Zij kunnen dan eerst de teekening of het model lezen. Het lezen der bouwconstructies moet dus naar mijne opvatting dán pas geschieden, als het leeren lezen achter den rug is.

Aan den onderwijzer is het verder overgelaten die invloeden aan te wijzen, welke door den vooruitgang der wetenschappen eischen, dat bestaande constructies moeten worden verlaten, gewijzigd of verbeterd.

Punt 6 zal ik niet verdedigen; ik herhaal slechts, dat de voornaamste middelen om vrucht te zien van classicaal onderwijs in constructie moeten zijn: 1°. de onderwijzer, 2°. een groot zwart schoolbord, 3°. een stuk krijt.

Het zij verre van mij te beweren, dat wanneer iemand op deze wijze constructie heeft geleerd, hij dan een constructeur in ambacht of kunst zal zijn. Geenszins. Bij het verlaten van de school, het moge een ambachts- of een polytechnische school zijn, begint men, evenals in elke wetenschap, pas te leeren. Maar, wat nood; verdere bekwaming wordt dan ontwikkeld door daden van uitvoering. En zeker is het, dat algemeene ontwikkeling, die het kunnen niet uitsluit, op den langen duur bij elk werk meer vrucht zal afwerpen dan beperkte africhting.

Ten aanzien der tentoongestelde autographieën, welke in uwe sectie aanwezig zijn, wil ik nog iets zeggen. Er zijn er 131 stuks met ongeveer 2350 figuren. Mijn doel is steeds te verminderen en te verbeteren. In verband met het onderwijs aan de Polytechnische School te Delft, waar de studie in bouwconstructie in de eerste twee jaren voor architekt en civiel-ingenieur dezelfde is, zijn ook de onderwerpen gekozen.

De onderwijzer in constructie stelle zich derhalve niet partij voor een of anderen bouwstijl; hij neme naar zijn beste weten het goede uit iederen stijl, en keurt af, wat hij uit een constructief oogpunt afkeurenswaardig acht. Ook dit heb ik bij deze teekeningen in 't oog gehouden. Slechts zeer enkele figuren zijn geteekend om den leerlingen duidelijk te maken, hoe men iets niet moet doen.

Daar waar het pas gaf, zelfs bij schijnbaar eenvoudige zaken, heb ik, ter wille van de duidelijkheid der oplossing, de wiskundige constructie door gestipte lijnen aangeven. Hoe gaarne ik ook de vele typische constructies, die verschillende bouwstijlen kenmerken, in grooten getale geteekend had, achtte ik dit toch niet in het belang van het onderwijs voor constructie, zooals dit bij de lessen in den cursus B_1-B_2 aan de Polytechnische School bedoeld wordt.

Volgens mijne stellingen in de punten 1—6 gebruik ik deze autographieën nooit, of bij hooge uitzondering, bij mijne voordrachten. Zij zijn er voornamelijk om den leerlingen aan wien zij worden uitgereikt, een steun bij hun studie te geven. Verder strekken zij mijn assistent en mij tot zeer gemakkelijk hulpmiddel, om er bij drukke teekenoefeningen voorbeelden aan te ontleenen. Van natteekenen is geen sprake. Bij elke teekening, die door den leerling wordt gemaakt, is hem een gewijzigd geval gegeven, dus kan hij bij zijn teekenarbeid een of ander figuur der autographieën altijd raadplegen, — copiëeren nooit.

Ten slotte nog een enkel woord. Mocht de afdeeling II „Constructie" mijne opvatting omtrent classicaal onderwijs in constructie goedkeuren, dat wij dan in het groote belang van onze kunst — laat het mij vergund zijn ook eens als architekt te spreken — het onderwijs in constructie daár waar wij het onvoldoende achten, verbeteren.

G. J. Mossel.

Derde Sectie: SOCIALE VRAAGPUNTEN.

Vrijdag 27 Mei.

De Voorzitter, Prof. Dr. R. H. Pekelharing, opende de vergadering, en stelde de beide vraagpunten ten aanzien van de arbeiderswoningen aan de orde. Hij deed het voorstel, om het debat over de onderwerpen te openen eerst nadat de beide sprekers, de heeren Dr. E. Wintgens en G. E. V. L. van Zuylen, die omtrent de aanhangige vraagpunten conclusiën hebben genomen, hunne inleidingen zullen hebben uitgesproken.

De vergadering vereenigde zich met deze regeling, en het woord werd daarna door den Voorzitter gegeven aan den heer Dr. E. Wintgens, Geneeskundig Inspecteur voor Limburg en Oostelijk Noord-Brabant, te Maastricht, ter behandeling van de door hem gestelde vraag: „Wat kan in het belang van den arbeider gedaan worden tot bevordering van goede woningen?"

De heer Dr. E. Wintgens:

Mijne Heeren!

De ontwikkeling en omvang, die het vraagstuk van de huisvesting der werklieden in den tegenwoordigen tijd verkregen heeft, levert het sprekendst bewijs van de ontwikkeling en de beteekenis, die de arbeidende standen in onze hedendaagsche maatschappij erlangd hebben. De geschiedenis van dit onderwerp staat in nauw verband met de gewichtige revolutie, die de nijverheid in den loop dezer eeuw ondergaan heeft door de toepassing der stoomkracht. Waar de staat der nijverheid en nijveren in ontwikkeling toenam, steeg tegelijk de woningnood der arbeiders, en zooals de toestanden zich thans voordoen, moeten wij, helaas! erkennen, dat in de meeste staten van Europa een deel der bevolking niet meer in staat is de behoefte aan een geschikte en gezonde woning te bevredigen. De gevolgen van dien woningnood uiten zich in groote sanitaire, zedelijke en economische misstanden.

Al moge het waar zijn, dat ook tal van andere factoren van invloed zijn op den gezondheidstoestand en algemeenen levensduur van den arbeider, toch zal niemand de groote *sanitaire* beteekenis der woning willen ontkennen. Voldoende is die invloed b.v. aan 't licht gekomen bij de verschillende cholera-epidemieën, die tijdens de 19de eeuw in Europa gewoed hebben. Al spoedig toch bleek 't, dat deze ziekte feller verwoestingen aanrichtte in die gedeelten der groote steden, waar de bevolking in slechte en onreine woningen opeengehoopt leefde. Ik wijs hier slechts op Engeland, waar tijdens de epidemieën van 1832 en 1837 van de overlevenen aan cholera 80% tot den arbeidenden stand, 15% tot de middenklasse en slechts 5% tot de hoogere kringen behoorden. Van de 18000 personen, die in

1849 te Londen aan cholera stierven, kwamen per 1000 voor:

uit de hoogere klassen 26;
„ „ middenstanden 157;
„ „ arbeidersklasse 817.

Een enquête, ingesteld te Parijs over de jaren 1821—1827, heeft geleerd, dat in de arrondissementen met 7% slechte woningen de sterfte zich verhield als 1 : 72, met 22% als 1 : 65 en in de arrondissementen met 38% slechte woningen, die verhouding geklommen was tot 1 op 45 inwoners.

Bij een enquête, die in 1846 te Brussel gehouden is, bleek, dat in 206 straten met slechte woningen en 66.182 inwoners, de sterfte zich verhield als 1 : 29, terwijl in 304 straten met betere woningen en 45.977 inwoners, de verhouding slechts was als 1:53.

Nagenoeg gelijke verschillen in de sterfte-verhouding vinden we vermeld in het „Zeitschrift für Schweizerische Statistik". In 1866 bedroeg de gemiddelde levensduur te Zürich 36.18 jaar. De bewoners der nieuwe stad, waar het huis gemiddeld door 12.5 personen bewoond werd, bereikten 40 jaar; die der oude stad daarentegen, waar gemiddeld 20 personen in ieder huis onder dak waren gebracht, werden slechts 32.5 jaar oud. In het nauwste stadsgedeelte daalde de gemiddelde levensduur zelfs tot 30.8 jaar en, wanneer men het beste deel dezer stadswijk uitzonderde, tot 28.3. 1)

Op de *moreele* zijde van het vraagstuk behoef ik hier wel niet verder in te gaan. Valt de goede invloed van geschikte woonverblijven niet te miskennen, anderzijds is niet te loochenen, dat in een slechte en onbehagelijke woning een hechte en innige familieband zich nauwelijks kan ontwikkelen, de deugden der huiselijkheid noodwendig moeten achterwege blijven. Gevaren voor de maatschappij worden daaruit geboren, daar de vaders naar de kroeg, de kinderen naar de straat gedreven en indirect haat en afgunst tegen de bezittende klassen worden opgewekt.

Van de *economische* nadeelen wil ik slechts vermelden, dat Schwabe, een Duitscher, de wet gevonden heeft, dat de huishuur een des te hooger percentage 2) van het inkomen vordert, naarmate dit laatste geringer is, terwijl het bekend is, dat in de grootere centra van bevolking de arbeider niet zelden ¼ of ⅓ van zijn inkomen verwoont.

1) De hoogergenoemde cijfers worden geschraagd door de jongste bacteriologische onderzoekingen. Bij een onderzoek naar het gehalte aan levensvatbare kiemen vond prof. Uffelmann te Rostock:

in de buitenlucht	250	kiemen	per 1	kub.	c.M. lucht;
„ zijn studeerkamer	2900	„	„	„	„
„ de eetkamer	3200	„	„	„	„
„ een woonkamer	7500	„	„	„	„
„ een slaapkamer	12500	„	„	„	„
„ een onbewoond dakkamertje	2600	„	„	„	„
en in de woonkamer eener arbeidersfamilie	31000	„	„	„	„

(Uffelmann, Handbuch der Hygiene, dl. 1, blz. 755).

Miquel vond in oude huizen c. 360.000 kiemen per kub. M., daarentegen in nieuwe, zindelijke woningen slechts 45000.

(Miquel. Des organismes vivants dans l'air.

2) Schwabe's wet vond ik een dezer dagen voor ons land nog bevestigd in een bericht van het Handelsblad van 25 Mei 1892, No. 19795, 1e blad, waarin de opbrengst vermeld is van eenige blokhuizen, die aan 48 arbeidersgezinnen te Franeker verhuurd zijn, zooals uit het volgende staatje blijkt:

Nummer der woning	Bewoond door	Waarde	Huur	Opbrengst
P.O. 47	5 gezinnen	fl 1000	fl 170.40	17 %
„ 190	5 „	„ 1000	„ 137.40	13.74 %
„ 194	3 „	„ 1200	„ 186.10	15.5 %
„ 76	3 „	„ 400	armvoogden	
„ 81	3 „	„ 800	fl 161.—	20.1 %
„ 96, 97, 98	3 „	„ 1800	„ 234.—	13 %
„ 101	5 „	„ 800	„ 148.20	18.52 %
„ 104	6 „	„ 1200	„ 213.—	17.7 %
„ 161	6 „	„ 1200	„ 234.—	19.5 %
„ 162	1 gezin	„ 250	„ 41.60	16.64 %

Mijne Heeren! Waar de toestanden zoo zijn, behoort het openbaar gezag aandacht aan de zaak te schenken, en doen zich de vragen voor: Is de Staat, in casu de Nederlandsche Staat, bevoegd langs den weg der wetgeving in den nood te voorzien? Zijn de woonverhoudingen onder den arbeidenden stand bij ons te lande van dien aard, dat een ingrijpen van den wetgever gerechtvaardigd is?

Ten opzichte der urgentie vermeen ik al dadelijk een toestemmend antwoord te mogen geven. Van verschillende zijden toch zijn in den laatsten tijd enquêten ingesteld, die mijn oordeel bevestigen, — enquêten die aan het licht hebben gebracht, dat ook ten onzent de huisvesting van den ambachtsman niet alleen veel te wenschen laat, maar dat de toestand der arbeiderswoningen vaak zoowel ten platten lande als in vele groote steden zelfs erbarmelijk is. Ik behoef hiertoe slechts te wijzen op het verslag van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, dat op aandrang van wijlen onzen geëerbiedigden Koning, Willem III, in 1855 verschenen is. En al moge sedert dien tijd ook veel gedaan zijn, dat stof tot dankbaarheid geeft, er blijft nog meer te doen over. Deelde ons niet, nog kort geleden, op een vergadering der afdeeling Amsterdam van de „Vereeniging tot bevordering der fabrieks- en handwerksnijverheid" de heer L. Gosschalk mede, terwijl hij met erkentelijkheid er aan herinnerde, hoe reeds hier ter stede 3000 nieuwe arbeiderswoningen gesticht zijn, dat dit feit nog betrekkelijk weinig beteekende, wanneer men bedenkt, dat in de hoofdstad des rijks 40000 gezinnen van arbeiders of daarmede gelijk te stellen personen op behoorlijke wijze moeten worden onder dak gebracht?

En dat zich analoge gevallen voordoen in tal van andere plaatsen, wie zal 't durven ontkennen, die maar eenigszins van nabij met de kaart van ons vaderland vertrouwd is?

En wat aangaat de bevoegdheid van den Staat om tusschenbeide te treden, ook daaromtrent bestaat wel geen twijfel. Misschien zullen de tegenstanders van staatsbemoeiing aanvoeren, dat dergelijke sociale quaesties als de huisvesting van den minderen man, niet met dwangmiddelen behooren te worden opgelost, doch dan antwoord ik hun: is niet iedere stedelijke bouwverordening als een dwangmiddel te beschouwen? En toch beweert niemand meer in den tegenwoordigen tijd, dat een samenwonen der menschen zonder dergelijke dwangmiddelen nog mogelijk is. Juist het tegendeel.

Al mogen de menschen in den beginne ook dergelijk bouwreglement als dwang, benadeeling en beperking beschouwen, vrij spoedig wordt het als een weldaad erkend en in de zeden en gewoonten van het volk opgenomen, omdat een ieder gevoelt, dat niet alleen hij, maar ook zijn buren beperkt zijn, en de beperking der buren evengoed aan hem ten dienste komen als zijne beperking aan de buren. Doch er is meer. Tegenover hen, die in naam der vrijheid alle bestaande slechte toestanden willen laten voortbestaan, wil ik slechts wijzen op de beperking, die *in 't algemeen belang* voor iedere vrijheid moet worden toegelaten, — op de wet, regelende de onteigening ten algemeenen nutte, — op de arbeidswet, de epidemiewet, de wet, regelende het toezicht op het gebruik van stoomtoestellen, de wet tot regeling van het toezicht bij het oprichten van inrichtingen, welke gevaar, schade of hinder veroorzaken, en meer anderen. En is in onze onderwijswet geen bepaling opgenomen, waarbij scholen wegens schadelijkheid voor de gezondheid of onvoldoende ruimte voor het aantal schoolgaande kinderen kunnen worden gesloten?

Dat men ook elders zoo denkt, blijkt uit de wetgeving op de huisvesting, die in andere naburige rijken is tot stand gekomen, waar niet minder dan ten onzent hooge prijs wordt gesteld op individueele vrijheid. Terwijl toch in Frankrijk reeds in 1850 een wet werd in 't leven geroepen, om de afbraak van slechte woningen te bevorderen, in Aug. 1889 in België een wet werd afgekondigd, die ten doel had de oprichting van nieuwe arbeiderswoningen te ondersteunen, zien wij een jaar later in Engeland wettelijke voorschriften tot stand komen, die de beide beginselen in zich vereenigen.

Om de tusschenkomst der wetgevende macht te rechtvaardigen, neemt men algemeen aan, dat aan 3 voorwaarden moet kunnen voldaan worden: 1°. dient er te zijn een kwaad, dat door de maatschappelijke krachten niet kan gebreideld worden; 2°. moet de Staat het kunnen beteugelen; 3°. dient te worden in 't licht gesteld, dat door de wegneming geen grooter kwaad te voorschijn trede.

Dat er een kwaad bestaat, wordt niet tegengesproken; evenmin, dat tot heden geen afdoende middelen daartegen konden worden toegepast. Immers het bouwen van het benoodigd getal arbeiderswoningen vordert aanzienlijk kapitaal, fixeert het kapitaal, en is in verband met de stipte betaling der huurpenningen vaak aan groote risico's onderhevig. Wat wonder, dat onder dergelijke omstandigheden de private ondernemingsgeest zich niet met de zaak inlaat!

Dat de Staat het kwaad, zoo al niet geheel, dan toch voor een deel kan beteugelen, door langs den weg van wettelijke maatregelen den arbeider te behoeden tegen de dwingelandij der huisjesmelkers, ook daaraan behoeven wij wel niet te wanhopen.

Van meer gewicht is de vervulling der 3de voorwaarde, vermits niet te ontkennen valt, dat met wettelijke bepalingen, d.w.z. door de eischen omtrent de hoedanigheid der woningen hooger op te voeren, de arbeiderswoningen — althans zeer zeker in de eerste jaren — èn in aantal zullen verminderen èn in huurprijs stijgen. Evenwel kan ook aan dit bezwaar worden tegemoet gekomen, wanneer in de wet, naast voorschriften welke 't bouwen van nieuwe arbeiderswoningen indirect bevorderen, ruime overgangsbepalingen worden opgenomen voor oude huizen, die niet aan de eischen der gezondheidsleer beantwoorden.

Waar men dus eenmaal de bevoegdheid van den wetgever niet meer in twijfel trekt, waar de noodzakelijkheid van de tusschenkomst der wetgevende macht erkend wordt, komen we van zelf tot de voorschriften, welke een eventueele wet op de arbeiderswoningen dient te bevatten.

Dat die voorschriften, op het voetspoor van Engeland, een repressief en preventief karakter behooren te dragen, is duidelijk.

Waar bestaande gebouwen door hun gebreken aanleiding geven of kunnen geven tot schadelijkheid voor de gezondheid, moeten hun eigenaars kunnen gedwongen worden tot verbetering, of dient het openbaar gezag recht te verkrijgen tot sluiting of slooping der resp. perceelen. Om aan te toonen, hoe noodig het is juist eene Rijkswet te bezitten, wil men met eenig gevolg repressief kunnen te werk gaan, dien ik u terug te voeren naar het jaar 1854, toen mijn naamgenoot, het toenmalige kamerlid, Mr. W. Wintgens, bij de Staten-Generaal een voorstel indiende tot instelling van plaatselijke Raden van gezondheid, die o.m. ook toezicht zouden te houden hebben op de in huur gegeven woningen, en waarbij aan de gemeentebesturen het recht werd toegekend om woningen, die ten opzichte van bewoonbaarheid, geschiktheid of reinheid te wenschen lieten, op advies van dien Raad te doen verbeteren of ontruimen. Onder de argumenten die in 't midden gebracht zijn om de inmenging van den Rijks wetgever te billijken, voerde de voorsteller aan, dat wij bij den bestaanden toestand feitelijk niet bij machte zijn iets wezenlijks bij te dragen tot verbetering van de woonverhoudingen der arbeidende klasse, wijl het eenige middel, dat wij hebben aan te wijzen tot beteugeling van het kwaad, gelegen is in art. 135 der gemeentewet, die het maken van verordeningen in 't belang der gezondheid aan den gemeenteraad opdraagt. Volgens den voorsteller nu was het aan ernstigen twijfel onderhevig, of genoemd artikel wel de bevoegdheid geeft zoo diep in het eigendomsrecht in te grijpen, dat daaruit een plaatselijke verordening, die het onbewoonbaar verklaren van huizen toelaat, zou mogen voortspruiten; en dat die bedenking van den heer Wintgens niet uit de lucht gegrepen was, is gebleken uit een arrest [1]) van het hof van Zuid Holland i.d. 27 Mei 1861, waarbij een verordening van Rotterdam op het sloopen van gebouwen verklaard is de macht van den gemeentelijken wetgever te overschrijden, en de gemeente Rotterdam tot schadevergoeding veroordeeld werd wegens hetgeen zij op den voet dier verordening had ondernomen. Doch aangenomen zelfs, dat ten dezen de interpretatie van art. 135 geen bedenking toelaat, zou men dan voor de toekomst

(1 Zie: Redevoeringen en adviezen van Mr. W. Wintgens, 1849—1861, bladzijde 202.

eenige verwachting mogen koesteren, waar deze bepalingen der gemeentewet door elk afzonderlijk gemeentebestuur naar eigen opvatting en goedvinden kunnen worden toegepast? De ervaring leert het tegendeel. Wel treft men in sommige gemeenten van ons land dergelijke verordeningen aan, doch voor zoover mij bekend, worden zij niet toegepast. [1])

Naast repressieve zijn tevens preventieve maatregelen aangewezen om te beletten, dat nieuw gebouwde huizen, die niet aan de hygiënische eischen voldoen, in gebruik genomen worden. In mijne conclusie heb ik eenige punten aangehaald, waaromtrent voorschriften zouden dienen te worden vastgesteld. Zij wijzen op zaken en toestanden, die in den regel bij de arbeiderswoningen te wenschen laten. Ik geef ze gaarne voor beter, gedachtig aan het spreekwoord „le mieux est l'ennemi du bien." Dat bij de vaststelling, in 't belang van den ondernemingsgeest, onnoodige hinderpalen moeten vermeden worden, ligt voor de hand. De quaestie is overigens niet nieuw, daar reeds in 1869 de vergadering van geneeskundige Inspecteurs, luidens een rapport aan den Minister van Binnenl. Zaken, analoge minimum-eischen op 't bouwen van woningen wenschelijk achtte.

Een hoofdpunt bij 't ontwerpen eener woningswet is het toezicht. Hoe noodig het is, dat dergelijk toezicht gehouden worde door den Staat, is gebleken in Frankrijk, waar de wet van 13 April 1850 relative à l'assainissement des logements insalubres, een zuiver facultatief karakter draagt en alles afhangt van de medewerking der gemeentebesturen. Zondert men hier uit de stad Parijs, waar de „commission des logements insalubres" — ingesteld krachtens de wet door den gemeenteraad — belangrijke verbeteringen heeft tot stand gebracht, dan blijkt, dat tengevolge van indolentie, onwetendheid, locale invloeden, persoonlijke belangen of wat dan ook, in nagenoeg alle andere gemeenten de uitkomsten niet aan de verwachtingen beantwoord hebben. Terwijl in 1853 van de 36000 gemeenten in Frankrijk 224, vijf jaar later zelfs 520 dergelijke commissiën werden aangetroffen, bestonden in 1878 nog slechts 8 of 10 van deze lichamen, waarvan er in 1883 nog maar 5 waren overgebleven, nl. te Parijs, Rijssel, le Havre, Roubaix en Nancy [2]).

Het toezicht zelf moet geregeld worden door eene verplichte schouwing der woningen, welke b.v. ieder jaar dient te geschieden en zich behoort uit te strekken niet alleen over de gebouwen, maar ook over de wijze, waarop de perceelen in gebruik genomen zijn. Dat dit laatste van evenveel gewicht is, blijkt duidelijk, wanneer men bedenkt, dat een op zich zelf geschikt perceel alleen door overbevolking kan onbruikbaar worden.

Geschikt personeel — vooral wanneer de medewerking der politie daaraan verbonden werd — zou bijv. te vinden zijn in de leden en plaatsvervangende leden der geneeskundige raden, wier aantal groot genoeg is om de contrôle over het geheele Rijk te verzekeren, en die zich bij gebleken noodzakelijkheid de noodige deskundigen (bouwkundigen, ingenieurs of rechtsgeleerden) in den vorm van correspondeerende leden zouden kunnen toevoegen. Evenals thans de apotheken, zouden ook de arbeiderswoningen op die wijze jaarlijks kunnen geschouwd worden, hetgeen bovendien het voordeel had van weinig kostbaar te zijn, daar de geneeskundige raadsleden alleen vacatiegelden en reis- en verblijfkosten voor hunne bemoeiingen ontvangen.

De rol eindelijk, die de Staat — tenzij hij zelf als werkgever optrede — te vervullen heeft bij 't bouwen van nieuwe woningen, behoort als doodend voor het particulier initiatief, geen directe te zijn, zooals van socialistische zijde wordt aanbevolen, daar de particuliere ondernemingsgeest tegen zulke oppermachtige concurrentie niet bestand is, en de bouwlust, in plaats van te vermeerderen, zou verminderd worden. De directe hulp moet verkregen worden van de zijde der werkgevers en van vereenigingen: voorts van maatschappijen op aandeelen, wier ondernemingen niet zoozeer op philanthropischen dan wel op economischen grondslag dienen gebaseerd te zijn. Wat in deze richting kan verkregen worden, is gebleken in Engeland, waar van 1857 tot 1888 voor meer dan 200 millioen gulden aan arbeiderswoningen verbouwd is, terwijl ook in Frankrijk, Duitschland, België en Nederland reeds belangrijke bouwondernemingen zijn in 't leven geroepen. Indirect dient de Staat echter de zaak te steunen, hetzij door te beletten, dat stremmende bepalingen den bouwondernemingsgeest in den weg staan, hetzij door den bouwlust aan te moedigen, en hier vinden wij, behalve in Engeland, een voorbeeld in België, waar de woningwet de medewerking beoogt van de gegoede klassen door de oprichting van „comités de patronage", het initiatief der arbeiders tracht aan te moedigen door hunne aansluiting in maatschappijen te bevorderen, de beschikbaarstelling van kapitaal vergemakkelijkt en ten behoeve der arbeiderswoningen geheele of gedeeltelijke ontheffing van sommige belastingen voorschrijft.

Zietdaar, mijne heeren! eenige punten, die ik aan uwe beoordeeling wil onderwerpen, in de overtuiging, dat het streven van alle richtingen behoort te zijn zooveel mogelijk tot de oplossing der sociale vraagstukken bij te dragen. De Regeering heeft getoond in dezen geest te willen medewerken, getuige de drankwet, de arbeidswet, de meerdere zorg welke voor het ambachtsonderwijs wordt aan den dag gelegd enz. Moge nu ook, naast bepalingen tot verzekering van het lot van zieke, verminkte en oude werklieden, eene wet tot stand komen, tot bevordering van het groote volksbelang, *goede huisvesting*, dan zal zij recht hebben verkregen op de onuitsprekelijke dankbaarheid van geheel Nederland.

De conclusie van den inleider luidde als volgt:

„Een Rijkswet op de arbeiderswoningen is noodzakelijk voor duurzame bestrijding van den woningnood der arbeidende klasse.

Naast bepalingen, welke in bepaalde gevallen verbetering of afbraak, na onteigening, van bestaande arbeiderswoningen voorschrijven, moeten tevens minimum-eischen — zoo noodig naar plaatselijke gesteldheid te regelen — omtrent bodem en fundeering, hoogte der gebouwen, toevoer van lucht, licht en goed drinkwater, afvoer van faecaliën en ander vuil, kubieken inhoud en toestand van muren, daken, rookgeleidingen, omgeving enz. worden vastgesteld, waaraan nieuw te bouwen woningen dienen te beantwoorden.

Het toezicht op de huisvesting der arbeidende klasse worde gehouden vanwege den Staat, die zich tot taak stelt den bouw van arbeiderswoningen indirect te bevorderen."

Na den inleider dank te hebben betuigd voor zijne voordracht, verleende de Voorzitter het woord aan den heer G. E. V. L. van Zuylen over het onderwerp: „Wettelijke bepalingen tot het opruimen van oude en niet aan de maatschappelijke eischen voldoende woningen."

De heer G. E. V. L. van Zuylen:

Ge zult, mijne heeren, van mij, hoop ik, niet verwachten, dat ik eene uitgewerkte verhandeling ga houden over ieder der onderwerpen waarvan mij de bespreking in dit congres werd opgedragen. Toen ik het programma voor onze samenkomsten las, vond ik daarop enkele onderdeelen waarmêe ik door bizondere omstandigheden meer intiem had kennis gemaakt, en ik rekende het mij ten plicht der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst aan te bieden om, voor het geval geen ander, wellicht specialiteit of meer bevoegd dan ik, zich zou aanmelden, de inleiding dier onderdeelen in de Sectievergaderingen op mij te nemen.

Het bestuur der Maatschappij gaf mij, naar aanleiding van dat aanbod, drie spreekbeurten, doch de verschillende aard der onderwerpen, die ik van daag en morgen moet ter tafel brengen, zal u reeds genoegzaam doen begrijpen, dat ik geen grondige behandeling van alle drie kan op het oog hebben.

Naar mijne ondervinding en overtuiging dienen de congressen dan ook niet om *afdoende* het een of ander vraagstuk op te lossen; en hoezeer ik zelf dikwijls heb meêgewerkt om op nationale of internationale samenkomsten van belangstellenden in kunst en wetenschap uitspraken te doen, meestal in den vorm van wenschen (voeux), zoo heb ik toch altijd het nut van de talrijke congressen, die in de laatste helft dezer eeuw in alle vakken en takken bijna dagelijks gehouden worden, grootendeels gezocht en gevonden in de onderlinge kennismaking van personen, die hetzelfde beoogen en willen, die vakbroeders zijn, en elkander kunnen leeren en helpen zoowel door het aanwijzen der bronnen voor studie en volmaking als door een humanen strijd, waarbij ons de kwetsbare plekken worden gewezen van de stellingen, die in het studievertrek of door waarneming van ons eigen standpunt, als vaststaande waarheden tot een ons welgevallig gebouw worden opgetrokken.

Ik treed hier derhalve op met het eenvoudig doel u mee te deelen, hoe mijne meening is ten opzichte der beantwoording van de vraag, die het Congres-bestuur stelde, en om u in korte woorden te verklaren hoe ik tot die meening ben gekomen, en waarom ik mij gerechtigd acht haar als de juiste te beschouwen. Ik reken op uwe welwillende kritiek.

De huisvesting van de behoeftige en van de minder vermogende klassen onzer maatschappij trok natuurlijk evenzeer mijne aandacht als die vele anderen. Ze is om zoo te zeggen aan de orde van den dag. Van af het oogenblik, dat ik zes jaren geleden in het Vaderland terugkeerde met het vooruitzicht, om in het midden mijner landgenooten mijne verdere levensjaren door te brengen, stelde ik er belang in; doch het was vooral bij gelegenheid van de Parijsche tentoonstelling van 1889, waar voor hem die zien en leeren wilde zooveel te zien en te leeren viel, dat ik mij in het bizonder tot de studie van dat zoo actueele vraagstuk getrokken voelde.

Mijn vriend, de ingenieur Emile Cacheux te Parijs, niet minder bekend door zijn onverdroten zoowel theoretischen als practischen arbeid op het gebied van hygiëne en reddingswezen, als op dat van den bouw en de exploitatie van goedkoope woningen, liet mij het vorige jaar benoemen tot correspondeerend lid van de in 1890 opgerichte „Société Française des habitations à bon marché," en om aan mijne verplichtingen als correspondent te kunnen voldoen, was ik wel genoodzaakt nauwkeurig na te gaan, wat bij ons sedert 1853 is verricht of nagelaten, zoowel op het gebied van den aanbouw en de inrichting van doelmatige goedkoope woningen, als wat betreft de opruiming van ondoelmatige en uit een hygiënisch en moreel oogpunt schadelijke verblijven.

En hoewel er nu nog zeer veel te doen overblijft, kon ik toch niet anders zeggen, dan dat er voor den bouw van nieuwe woningen bij ons vergelijkenderwijze nog al wat is gedaan, terwijl wij op het punt van opruiming van schadelijke en onooglijke buurten of huizen bij anderen niet zoo heel ver ten achter zijn; niet, omdat wij in dat opzicht goede voorschriften hebben of zelfs van de bestaande voorschriften een goed gebruik maken, doch omdat ook bij anderen de vooruitgang eerst dateert van de latere jaren.

Hoe is bij ons de stand van zaken? Ik geloof in korte woorden daarop in practischen zin te kunnen antwoorden, dat wij uit onzen aard niet lichtvaardig afkeuren, en dat wij ook dan nog hoogst bedachtzaam zijn eer wij tot de opruiming en tot de vervanging door iets beters overgaan.

Als jongste voorbeeld kan ik aanhalen wat in den Haagschen gemeenteraad werd verhandeld, omtrent de opruiming van eene als schadelijk voor den gezondheidstoestand erkende en reeds langen tijd in dien slechten toestand verkeerende buurt te Scheveningen; doch ik vind een nog sterker sprekend bewijs van de kalmte bij ons voortgaan op den weg der woningverbetering, in hetgeen eene tot onderzoek benoemde commissie heeft geconstateerd in de kortelings gehouden vergadering

---

1) Dat dit niet het geval is in de 3 Zuidelijke provincies, weet ik uit mijn ambtelijke loopbaan, en dat het in Z.-Holland niet beter gesteld is, blijkt b. v. uit de verhooren der burgemeesters van Leiden en Leiderdorp voor de Enquête-Commissie in 1891.

2) Zie: Die Wohnungsfrage in Frankreich von Arthur Raffalovich. (Gutachten u. Berichte herausgegeben im Auftrage des Deutschen Vereins für Socialpolitik, II Band).

der Amsterdamsche afdeeling van de „Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handswerkenijverheid". Ik neem uit haar rapport het volgende over:

„Bij het onderzoek in 1872 — nu twintig jaren geleden — te Amsterdam gehouden naar den toestand der zoogenaamde kelderwoningen bleek het, dat 3650 kelders in Amsterdam voor bewoning ongeschikt waren, omdat men er gebrek had (en nog heeft) zoowel aan lucht als aan licht, omdat er geen of geen behoorlijke privaten zijn, omdat .... nog andere kleine gebreken van soortgelijken aard de bewoners dier kelders voortdurend blootstellen aan ziekte en verarming van lichaam en geest."

En toch zijn van die kelders sedert 1872, dus in de laatste twintig jaren, slechts 357 voor bewoning afgekeurd!

„Stel nu", zegt de commissie, „dat er zonder de officieele afkeuring af te wachten, nog bijna evenveel door verbouwing als anderszins verdwenen zijn, dan blijven toch op dit oogenblik *nog minstens 3000 van die onbewoonbare ruimten in gebruik!*"

En dat dit trouwens aan den anderen kant bijna niet anders zijn kon, en men het wonen in die ongezonde zedenbedervende holen nog eene uitkomst moet noemen, dit wordt eveneens met cijfers aangetoond.

Volgens het rapport der heeren J. van Hasselt en Mr. L. Verschoor, in Dec. 1890 uitgegeven door de „Maatschappij tot Nut van het Algemeen," zijn er sedert 1853 in Amsterdam, speciaal met het doel om te dienen tot verblijf voor den ambachtsman, gebouwd 3213 woningen, terwijl de particuliere industrie slechts weinig heeft gedaan tot voorziening in de behoefte aan logies voor den kleinen man; onder de 5120 huizen, van 1881 tot 1890 te Amsterdam gebouwd, waren slechts eenige blokken op de zoogenaamde eilanden financieel bereikbaar voor den ambachtsman en voor hen, die met hem in inkomsten gelijk staan.

En van de 90000 gezinnen die naar ruwe schatting Amsterdam bewonen, zijn er zeker 40000 die niet meer dan *f* 600 jaarlijksch inkomen hebben!

Geen wonder dus, dat de oude wijken er overpropt zijn en dat het moeielijk wordt woningen af te keuren, wanneer men niet weet waar de op straat gezette bewoners elders een behoorlijk onderkomen zullen vinden.

Eene wet te maken, die de opruiming van alle voor de gezondheid schadelijke, van alle onooglijke en de goede zeden schadende krotten en buurten ten gevolge heeft, is niet erg moeielijk; doch behalve dat men te letten heeft op de geldelijke gevolgen, bestaat er — daarop werd immers ook in den Haag gewezen — de economische en tevens staatkundige verplichting om zorg te dragen, dat de aanbouw met de opruiming meer dan gelijken tred houdt; want vooral in de groote steden is de aanwas der minder vermogende bevolking en van de arbeidersklasse in den regel belangrijk.

Op wetgevend gebied kwam bij ons, wat opruiming van schadelijke en bijbouw van nieuwe goedkoope woningen betreft, om zoo te zeggen niets tot stand. Wel houdt de gemeentewet een paar artikelen in, die op de gezondheidspolitie betrekking hebben, doch het is aan iedere gemeente overgelaten daarvan zooveel te maken of *zoo weinig* als ze zelf verkiest; een poging, in 1854 door het toenmalige kamerlid Wintgens aangewend om de gemeenten den weg te wijzen en den Staat de suprematie te geven, is in 1856 door de Tweede Kamer verworpen, hoofdzakelijk omdat men niet wilde tornen aan de autonomie der gemeenten, in eigen huishouden.

Wat deed men op wetgevend gebied voor opruiming en aanbouw bij de andere volken van Europa?

Bij de meesten even weinig als bij ons. Eene uitzondering daarop maken echter België, Oostenrijk, Engeland en Frankrijk.

De Belgische wet van 9 Augustus 1889, die een gevolg was van een onderzoek der „Commission du travail," draagt geheel den stempel van haren oorsprong, en hoewel ze hoofdzakelijk den aanbouw van zoogenaamde arbeiderswoningen behandelt, is ze geschoeid op ruimeren grondslag, en de door haar ingestelde „Comités de patronage" zullen tot taak hebben om in algemeenen zin een studie te maken van alle instellingen, die op de verbetering van het lot van den werkman betrekking hebben.

Gelet op de vraag die wij hier te behandelen hebben, is de Belgische wet hoofdzakelijk van belang, omdat ze door het gemakkelijk maken van ruime financieele hulp en door vrijstelling van enkele belastingen den bouw van nieuwe woningen voor de werkende klasse machtig zal bevorderen, en derhalve de behoefte aan de oude ongezonde hokken en krotten zal doen verminderen. Doch ook direct zal de wet aan de gezondheid der arbeidersbuurten ten goede komen, want onder 6 van Artikel 1 wordt aan de te benoemen comités opgedragen: „om alles te bestudeeren wat betreft de gezonde inrich-„ting der woningen voor de werkende klasse, benevens „de hygiëne der buurten waarin meer speciaal die „woningen gelegen zijn."

In de laatste alinea van datzelfde artikel wordt bepaald, dat „de wijze van werken der comités en de „betrekking van deze tot de Regeering, tot de provinciale- „en de gemeentebesturen en tot de geneeskundige „commissiën, bij Koninklijke besluiten zullen worden „geregeld;" terwijl art. 3 voorschrijft, dat zij aan die verschillende besturen zullen voorstellen alle maatregelen, die zij zullen nuttig en noodig achten, en art. 4 aangeeft, dat de Regeering, vóór zij overgaat tot onteigening in de wijken meer in 't bizonder door den werkman bewoond, het advies zal inwinnen der „Comités de patronage" betreffende de voorwaarden, die zullen moeten worden gesteld bij den wederverkoop der onteigende terreinen.

Voorts behelst de wet bepalingen omtrent de verhouding van bouwondernemingen voor werkmanswoningen tot de spaarkassen, de vergunning voor provincieën, gemeenten en philaatropische inrichtingen om giften en legaten voor den bouw van arbeiderswoningen aan te nemen, en eindelijk tal van bepalingen die kwijtschelding of vermindering van belasting in allerlei vorm toestaan voor het bezit, de bewoning, de overdracht enz. enz. van arbeiderswoningen.

De Oostenrijksche wet van 9 Februari 1892 verleent op zeer ruime schaal vrijstelling van lasten en vooral van de in Oostenrijk zeer hooge belasting op de huurwaarde.

Die belastingvrijstelling wordt verleend voor 24 jaren voor woningen, gebouwd door de gemeenten; door instellingen, hetzij van algemeen nut of ten behoeve van den werkenden stand; door coöperatieve werklieden-vereenigingen en hunne leden, benevens door patroons die voor hun werkvolk bouwen.

In de wet zijn vastgesteld de maxima en minima der oppervlakte voor de woningen die binnen hare grenzen vallen, en het maximum der huur die mag worden gegeëischt. De bouw van kelderwoningen wordt bestreden door eene bepaling, dat gebouwen waarin woonvertrekken zijn, waarvan de vloer lager ligt dan de begane grond, niet in de termen der wet vallen.

De voordeelen, door de wet bedoeld, worden verleend aan de bouwwerken die voltooid zullen zijn *binnen tien jaren na den dag waarop de wet in werking is getreden.*

De Oostenrijksche wet beoogt dus, om door ruime voordeelen den lust tot het in de eerstvolgende tien jaren bouwen van voldoende woningen voor den kleinen man op te wekken; met de opruiming der bestaande niet aan de eischen voldoende woningen laat zij zich niet in.

Van een geheel ander karakter is dan ook de Engelsche wet van den 18 Augustus 1890 *tot bevestiging en aanvulling der bestaande wetten betreffende arbeiders- en werkmanswoningen, en van de huisvesting der werkende klasse.* (Act to consolidate and amend the acts relating to artisans and labourers dwellings and the housing of the working classes.)

Het zij mij vergund, mijne heeren! vóór ik die wet bespreek, een woord van protest te doen hooren tegen hare titulatuur.

Wellicht wordt dit protest door velen uwer van weinig beduidenis geacht, doch mij komt het voor, dat in den tijd dien wij beleven, waarin de strijd tusschen arbeid en kapitaal schijnbaar in ernst en bitterheid dagelijks toeneemt, te gelijk met de neiging om het minder bevoorrechte deel van het volk, als arbeiders en werklieden, als het ware in eene afzonderlijke klasse of kaste te stellen tegenover patroons en meer bevoorrechten, — dat het in dezen tijd vooral zaak is om alle misverstand te vermijden en weg te nemen, en dat geen wetten moeten worden gemaakt of instellingen in het leven geroepen, die door vorm of naam, zij het dan ook ten onrechte, aanleiding kunnen geven tot de conclusie, dat wij — gij en ik — niet tot den werkenden stand zouden behooren. Ik heb het daarom een goed denkbeeld evonden, dat de Fransche maatschappij, waarvan ik correspondeerend lid ben, zich noemt: *Société Française des habitations à bon marché*; en ik zou wenschen, dat ook wij verder niet meer spraken van *arbeiderswoningen* of *werkmanswoningen*, maar van *goedkoope woningen*, zonder meer.

Na dezen zijsprong kom ik terug op de Engelsche wet. Gaarne zou ik ze hier in al haar onderdeelen nauwkeurig teruggeven, wanneer niet — en te recht — de tijd voor ieder spreker in dit congres was bepaald en beperkt. Ik zal nu alleen in korte woorden de geschiedenis opteekenen van haar ontstaan, en daarna in hoofdtrekken haren inhoud behandelen.

Engeland is, zooals velen uwer zullen weten, het land waar de publieke machten zich reeds sedert jaren lang bemoeid hebben met den toestand der woningen voor de minder vermogende klassen, en dit wel voornamelijk met het oog op het gevaar, dat uit opeenhooping en uit slecht bewonen voor den algemeenen gezondheidstoestand ontstaat. Tal van bepalingen werden dan ook achtereenvolgens gemaakt, om de gemeentebesturen in staat te stellen toezicht uit te oefenen op den toestand der goedkoope woningen, en om, waar noodig, ook tot handelen te kunnen overgaan. Niet minder dan *vijftien* verschillende wetten werden van 1851 tot 1885 uitgevaardigd, die tot doel hadden verbetering aan te brengen, doch waarvan de eene dikwijls moest dienen om de andere te wijzigen, wanneer de ondervinding had geleerd, dat de praktijk niet strookte met de theorie. Eindelijk in de laatste jaren, toen men meende genoegzaam ondervinding te hebben opgedaan, werd bij het Parlement de samensmelting en verbetering van alle andere reeds bestaande voorschriften ter hand genomen, doch de behandeling der nieuwe wet lokte ernstige kritiek uit. Vooal het beginsel, dat de Staat zou optreden om een bepaald deel der burgerij te begunstigen, werd als staats-socialisme gebrandmerkt, en met ernst werd gewezen op de groote uitgaven voor Staat, stad en land, die uit eene goede uitvoering der nieuwe wet zouden voortvloeien. De verdedigers wisten echter door krachtige argumenten die bedenkingen te weder leggen en wezen er op, dat het hier niet in de eerste plaats gold de belangen van het minder vermogende deel der burgerij, doch dat hoofdzakelijk het *algemeen belang* in het spel was; want de vervuilde en overbevolkte wijken, waarin een deel der minvermogenden hun leven slijten, zijn zonder eenigen twijfel reeds in gewone tijden de broeinesten voor veel doodelijke ziekten, en in tijden van epidemie worden zij eene ernstige bron van gevaar voor ieder inwoner der stad, ja zelfs van de gansche streek, waar zij zich bevinden. Een voorbeeld werd aangehaald uit een rapport van een geneesheer van den gezondheidsdienst in het district St. Gilles (Londen). Achter een der straten van die wijk werd een reeks huizen onteigend, omdat er door de slechte inrichting groote sterfte was, vooral onder de kinderen. Nieuwe goede woningen werden op dezelfde plek opgetrokken, en de sterfte, die vóór 1889, 50 à 60 per 1000 had bedragen, was gedaald tot 17 per 1000; typheuse koortsen, die vroeger heerschende waren, kwamen er daarna niet meer voor. Wel had de onteigening veel geld gekost, doch een bron van koorts en van andere ziekten was er door weggenomen.

De argumenten der voorstanders wogen zwaarder dan die der tegenstanders, en de wet werd, zooals gezegd, den 18 Augustus 1890 uitgevaardigd. Zij is verdeeld in zeven hoofdstukken, waarvan echter alleen de drie eerste voor ons van belang zijn; de vier overige bevatten slechts supplementaire bepalingen en de wijze van toepassing der wet op Schotland en Ierland in verband met de bizondere administratieve staatsinrichting dier beide deelen van het Britsche Rijk.

Hoofdstuk I der wet heeft geheel betrekking op de

onteigening en opruiming van geheele buurten, die tot bewoning ongeschikt of voor den gezondheidstoestand schadelijk worden geoordeeld (unhealthy areas).

Door *unhealthy areas* moet verstaan worden een groep of buurt van verschillende huizen (waaronder wij de zoogenaamde hofjes kunnen rekenen), die door gemis van lucht en licht, door slechte samenstelling of distributie, dan wel door onvoldoende zorg bij den bouw of de fundeering, uit een gezondheidsoogpunt ongeschikt ter bewoning kunnen worden geacht. Particële verbetering zal hier in den regel niet baten, en er moet dus op flinke schaal afdoende gehandeld kunnen worden.

Hoe komt men nu tot den in den regel eenigen afdoenden maatregel, d. i. *opruiming?*

Het begin van behandeling volgens de Engelsche wet moet zijn een officieel *rapport*, dat de medische autoriteit (medical officer of health) opmaakt, hetzij uit eigen initiatief, dan wel op eene klacht van den vrederechter of van de bewoners. Op grond van dat rapport wordt door de plaatselijke autoriteit een voorloopig *plan van redres* met begrooting opgemaakt, waaraan in de eerste plaats volledige publiciteit wordt gegeven, en waarmede de eigenaren en bezitters der te onteigenen panden worden in kennis gesteld. Daarna wordt het voorloopige plan gesanctionneerd door hooger gezag, d.i. door den Staats-secretaris of door de Centrale autoriteit, om eindelijk aan de goedkeuring van het Parlement te worden onderworpen; de wetgevende macht heeft derhalve het laatste woord, waar het geldt de onteigening ten nutte van de algemeene gezondheid.

Keurt het Parlement het ontwerp goed, dan wordt tot de onteigening overgegaan, *bijna* geheel volgens denzelfden weg als de onteigening ten algemeenen nutte in Engeland plaats heeft. Na onteigening en betaling volgt de verbetering of de opruiming der bestaande huizen, het verbreeden der straten of het aanleggen van nieuwe, het in orde brengen van het afvoerstelsel enz. enz.; en eindelijk c. q. ook het bouwen van nieuwe woningen.

Hierbij dient te worden aangeteekend, dat de wet voorschrijft, dat als regel in het Graafschap en in de stad Londen bij de opruiming van ongezonde buurten steeds moet worden gezorgd, dat óf op het schoon gemaakte deel zelf, óf in de onmiddellijke nabijheid nieuwe doelmatige woningen verrijzen voor hetzelfde getal personen en gezinnen als men door de opruiming dakloos heeft gemaakt. Kan echter worden aangetoond, dat elders en niet te ver uit de buurt reeds voldoende woningen beschikbaar zijn, dan vervalt deze eisch, terwijl ook zelfs zonder deze aantooning in buitengewone gevallen en wanneer de regeering daartoe hare toestemming geeft, kan worden volstaan met het voorzien in de behoefte aan woning voor *het halve getal* van hen, die er door de onteigening van beroofd werden.

In alle andere deelen van het Britsche Rijk buiten het Graafschap en de stad Londen zal het van de beslissing der Hooge Regeering afhangen, nadat deze naar de noodzakelijkheid een speciaal onderzoek heeft doen instellen, of op het vrij geworden terrein, dan wel in de meerdere of mindere nabijheid er van, zal moeten worden bijgebouwd om de bewoners der onteigende perceelen weder onder dak te brengen.

De grondslag der wet is, dat door de onteigening en verbetering de gelegenheid tot huisvesting niet mag verminderen. Dit doel wil men trachten te bereiken al zouden ook, zooals men zien zal, de gemeenten zelf zich met den bouw van nieuwe woningen moeten belasten.

In de eerste plaats wordt echter beproefd om de door onteigening vrij gekomen terreinen, hetzij in hun geheel, hetzij bij perceelen te verkoopen of te verhuren, waarbij echter aan koopers en huurders de verplichting wordt opgelegd, primo om streng te volgen de eischen van het door het Parlement goedgekeurde verbeteringsplan, en om ook later in dat plan, zonder goedkeuring geen enkele wijziging te brengen; secundo, om zich te houden aan alle voorschriften die, wat betreft afmetingen, bestemming en hygiëne der daar te stellen gebouwen, in het bizonder zullen worden gegeven. Bepalingen kunnen daarbij worden gemaakt, dat bij niet nakomen der gestelde condities, de buurt of het perceel weder als eigendom aan de plaatselijke autoriteit terugkeert.

Met administratieve lichamen, met maatschappijen of met particulieren kan de gemeente ook onderhandsche overeenkomsten sluiten voor de uitvoering van het geheele verbeteringsplan, en eerst als al het andere onmogelijk blijkt, zal de locale autoriteit, doch eerst na speciale vergunning van hoogerhand, de uitvoering van het verbeteringsontwerp, of van een deel daarvan, zelf mogen ter hand nemen.

Wordt op die wijze aan de wet voldaan, dan mag evenwel de gemeente niet in het bezit blijven van het gebouwde, doch als regel moeten binnen een tijdsverloop van tien jaren de huizen weder aan particulieren zijn verkocht.

Aan den anderen kant mag het door de onteigening verkregen open terrein niet ongebruikt blijven liggen; en wanneer vijf jaren na de opruiming der oude huizen de gemeente nog niet is kunnen geraken tot verkoop of verhuur, dan zal hoogerhand den publieken verkoop — altijd onder de vastgestelde hygiënische voorwaarden — kunnen gelasten.

Het spreekt wel van zelf, dat de wet ook de financiëele gevolgen van hare voorschriften regelt. Eene bizondere gemeentelijke kasafdeeling, het *woonhuis-verbetering fonds* (Dwelling house improvement fund), wordt daartoe gecrëeerd. Hoe dit fonds zal worden in het leven geroepen en in het leven gehouden, is voor ons van weinig belang; de hoofdzaak is, dat de gemeente de lasten draagt, hoewel de centrale autoriteit door voorschotten op langen termijn belangrijk te gemoet komt.

Hoofdstuk II der wet van 18 Augustus 1890 schrijft de wijze van behandeling voor, wanneer het geldt opruiming van enkele huizen of enkele gebouwen, die voor de gezondheid schadelijk worden geoordeeld. De procedure is dan veel eenvoudiger.

De *medical officer* (geneeskundig inspecteur?) in ieder district is verplicht uit eigen beweging de plaatselijke autoriteit te wijzen op ieder gebouw, dat hij uit een hygiënisch oogpunt schadelijk of voor menschen onbewoonbaar houdt. Daarenboven moet hij op eene klacht

van vier of meer hoofden van gezinnen dadelijk iedere woning die als schadelijk of onbewoonbaar wordt aangegeven, inspecteeren en de klacht met zijn rapport overbrengen bij de plaatselijke overheid, die trouwens eigener autoriteit periodieke inspectiën moet doen houden.

Indien drie maanden na het ontvangen der klacht, de plaatselijke overheid nalatig is gebleven om aan de zaak gevolg te geven, kunnen de klagers zich tot hooger macht wenden, en na onderzoek kan die hoogere macht de locale autoriteit *verplichten* de wet op te volgen.

Wanneer het gehouden onderzoek daartoe aanleiding geeft, dan moet worden overgegaan tot de sluiting (closing) van het huis, en aan de bewoners wordt acht dagen tijd gegeven om het te ontruimen. De eigenaar krijgt nu eene maand om bedenkingen in te brengen, dan wel zich te bezinnen of hij c. q. de noodig geoordeelde verbeteringen wil aanbrengen. Is verbeteren mogelijk en wil hij dit, dan wordt hem langer tijd gegeven; doch wil hij dit niet of talmt hij te lang, dan wordt, wanneer de eigenaar dit niet zelf doet, het huis van overheidswege op eigenaarskosten afgebroken en het materiaal ten zijnen bate verkocht, terwijl op het leeg gekomen emplacement nimmermeer iets anders dan een aan de eischen der hygiëne volkomen voldoend huis mag worden opgetrokken.

Behalve huizen, die onbewoonbaar of insaluber zijn, zorgt de wet daarenboven, dat ook gebouwen die aan andere woningen, wat lucht, licht of andere hygiënische eischen betreft, in den weg staan, kunnen worden weggebroken. Wij zullen echter niet treden in de détails van behandeling van dit proces, dat veel overeenkomst heeft met het onmiddellijk voorafgaande en met onteigening ten algemeenen nutte.

Ook ten opzichte van het tweede deel der wet worden de noodige financiëele regelingen aangegeven; terwijl het derde hoofdstuk, in directen zin geheel afgescheiden van hygiëne of algemeen gezondheidsbelang, alleenlijk handelt over de maatregelen door Regeering en locale autoriteit te treffen, om in den ruimsten zin van het woord in bestaande behoefte aan huisvesting voor wat men noemt de arbeidende klasse te voorzien. Ware ik niet aan tijd gebonden, dan zou ik der verleiding niet kunnen weerstaan om ook dat derde deel meer van naderbij te beschouwen; want hoe men het ook opvatte, de opruiming van de schadelijke krotten en buurten is onmogelijk, wanneer men niet tevens den weg weet te vinden om ter zelfder tijd, of nog beter vóór dien tijd, in voldoende mate iets beters daar te stellen. De Engelsche wet laat aan de locale besturen toe in dat opzicht direct op te treden; en hoewel men dit niet anders kan noemen dan den weg openen tot staats-socialisme, zoo is het wellicht, wanneer het particuliere initiatief blijft te kort schieten, de eenige weg om het euvel der materieel en moreel schadelijke achterbuurten weg te nemen, en om een deel der minvermogenden uit hunne ellende op te heffen. Strenge bepalingen van orde, tucht, reinheid en netheid gaan trouwens met de staatshulp der gemeenten gepaard.

De laatste afdeeling van hoofdstuk drie der Engelsche wet heeft eenige overeenstemming met de hoofdstrekking der Belgische. Onder den titel „Loans to and powers of companies, societies and individuals" bevat ze bepalingen, die ten doel hebben om den particulieren bouw of de verbetering van arbeiderswoningen in de hand te werken, zoowel door het verleenen van civiele voorrechten, als door het uit de staatskas onder voldoende zekerheid of tegen hypothecaire verbintenis verleenen van voorschotten tot een uitersten termijn van 40 jaren.

In zijne toelichting op het Fransche wetsvoorstel, dat wij zoo aanstonds zullen behandelen, noemt Jules Siegfried dit gebruik der gelden van de belastingschuldigen voor den bouw en de verbetering der arbeiderswoningen een groote stap voorwaarts in de richting van het staats-socialisme. Wat mij betreft, ik kan er geen groot verschil in zien met het door den Staat geautoriseerd gebruik van de gelden der spaarkassen b.v., en zulks vooral niet omdat de overtuiging bij mij vaststaat, dat bij een goed beheer, de bouw en exploitatie van goedkoope woningen meer winsten zal opleveren dan de rente die Staat of stad voor hunne leeningen moeten betalen, zoodat amortisatie regelmatig zal kunnen geschieden.

Ben ik daarom een voorstander van financiëele hulp door Staat of gemeente bij den bouw van goedkoope woningen? In geenen deele, is mijn antwoord. Alleen voor de opruiming van gebouwen of van wijken, schadelijk voor de gezondheid van omwoners en bewoners, zou ik het geld der belastingschuldigen willen gebruiken, en zelfs als hypothecaire leening zou ik het verder niet willen aanwenden, dan alleen voor het niet te verwachten geval, dat particulier initiatief geheel te kort schiet en bijbouwen toch uit een economisch en staatkundig oogpunt niet meer te vermijden is.

In Frankrijk is er in den laatsten tijd door particuliere krachten veel gedaan, en toch schijnt men te meenen, dat staatssteun en staatshulp niet gemist kunnen worden. De voorzitter der „Société Française des habitations à bon marché" zelf, de heer Jules Siegfried, die volksvertegenwoordiger is, bood met 75 zijner mede-afgevaardigden van verschillende politieke kleur onlangs (15 Maart 1892) aan de Fransche Kamer een wetsontwerp aan, tot titel voerende „Proposition de loi relative aux habitations ouvrières."

In dat wetsontwerp wordt de bestaande wet van 1850, die de hygiëne en dus ons onderwerp direct betreft, en die in 1854 o.a. den heer Wintgens tot model diende, onveranderd en onbehandeld gelaten, hoewel de heer Jules Siegfried erkent, dat het tal van leemten heeft. Het is hem en zijnen medestanders meer te doen om door goedkoop geld, het krachtig bouwen van goedkoope woningen mogelijk te maken; en dewijl hij dat geld niet verwacht van particulieren kant, zocht hij de hulp der spaarbanken en van kassen en inrichtingen onder staatstoezicht staande, en om hiertoe te kunnen geraken, vraagt hij, even als in België, de aanstelling door de regeering van departementale comités en van een oppersten raad voor de arbeiderswoningen (Conseil supérieur des habitations ouvrières) bij het Handelsministerie. Verder wil hij verschillende belasting-vrijstellingen op het voetspoor van Oostenrijk.

Zal dit wetsvoorstel worden aangenomen? De kolos-

sale sommen, die thans in de „caisses d'épargne" voor den Staat renteverlies opleveren, zullen zeker nuttiger kunnen worden gebruikt voor den beoogden woningbouw.

Ik zou onvolledig zijn, wanneer ik ten slotte ook hier niet een enkel woord sprak over het *ontwerp* van algemeene wettelijke bepalingen ter bevordering van gezonde woningen, dat 14 September 1889 werd vastgesteld door den „Deutsche Verein für öffentliche Gesundheitspflege." Ik zal dat ontwerp morgen in de IIe Sectie, bij de behandeling der hygiëne-eischen voor goedkoope woningen in zijn geheel teruggeven, doch er zijn bepalingen daarin, die het heden hier in te leiden ontwerp raken. In de eerste plaats maken punt 3 en 4 van § 10 der wet, voor oppervlak en inhoud voor ieder volwassen mensch en voor ieder kind gesteld, eischen *van terugwerkende kracht*, door *te* te vorderen voor bestaande gebouwen, uiterlijk na 5 jaren, en ook tusschentijds, bij verandering van bewoner, terwijl § 11 zegt:

„Ruimten, die door hun bouwvalligen toestand of „door het niet voldoen aan de hygiënische eischen „nadeelig voor de gezondheid zijn, moeten op grond „van een nader te regelen procedure ongeschikt verklaard „worden tot geregeld gebruik door menschen.

„Indien op grond van een en ander, geheele groepen „van huizen of wel geheele wijken onbewoonbaar geacht „worden, heeft de gemeente het recht de gansche ver„bouwing ter hand te nemen of te gelasten. Tot dit „doeleinde kan zij de onteigening aanvragen van alle „tot die groep of tot die wijk behoorende gebouwen „en terreinen."

In den ruimsten zin dus is dit ontwerp geschoeid op dezelfde beginselen als de Engelsche wet van 18 Augustus 1890.

Ik heb u thans genoeg citaten en beschouwingen geleverd om te kunnen concludeeren, en de vraag te stellen:

Welke wettelijke bepalingen zijn voor ons land gewenscht tot het opruimen van oude en niet aan de maatschappelijke eischen voldoende woningen?

In het zeer verdienstelijk rapport over arbeiderswoningtoestanden van de heeren J. van Hasselt en Mr. L. Verschoor, uitgegeven door de „Maatschappij tot Nut van het Algemeen", hebben rapporteurs gemeend zich te moeten onthouden van de behandeling dier vraag. Zij voeren echter aan, dat de in Engeland (destijds) bestaande wetten niet op alle plaatsen gunstig hebben gewerkt, en wijzen op het bezwaar, dat, ook bij te verleenen staatshulp, de eigenaren der onteigende woningen steeds recht zullen hebben op eene ruime schadevergoeding, daar eene dergelijke bezitting, hoe onaanzienlijk ook, groote baten afwerpt, enz. enz.

In Engeland heeft men echter, zooals wij zagen, sedert dien tijd al de oude wetten saamgevat en geamendeerd volgens de opgedane ondervinding, en juist in die jongste Engelsche wet wordt het bezwaar der te hooge eischen van de eigenaren door de onteigening ten algemeenen nutte en door de voorschriften voor de arbitrage voldoende weggenomen.

De heeren v. H. en Mr. L. V. verklaren, dat op vele plaatsen „door gemeenteverordeningen wel het ontstaan „van mijn gewenschte toestanden is (kan worden) voor„komen, maar dat deze hulp, hoe wenschelijk dan ook, „niet voldoende is om het kwaad te doen verdwijnen".

En toch dient dit laatste wel degelijk het ernstig streven te zijn van een ieder, die zich de zaak der hygiëne in steden en dorpen aantrekt, en tevens wil medewerken om te trachten het lot der minder vermogenden langs goed gekozen weg te verbeteren.

Naar mijne overtuiging zijn staatshulp, en vooral staatstoezicht, hier niet alleen dringend noodzakelijk, doch liggen zij tevens geheel op den weg van den Staat, omdat het behoud en de bevordering van den algemeenen gezondheidstoestand door het wegnemen van broeinesten voor ziektekiemen volkomen op den voorgrond staat.

En eerst bij de behandeling der vraag, of na onteigening en reiniging, bij gemis aan gegadigden voor den wederopbouw naar de eischen der hygiëne, de gemeente zelf dient te voorzien in de behoefte aan woning, die door de afbraak is ontstaan,.. eerst dáár begint de overweging of men, door van staatswege of van gemeentewege te bouwen, zich niet, zonder het te willen, meer en meer zal begeven op het sterk hellende en tevens gladde vlak, dat voert naar het zoogenaamde staats-socialisme.

Van het bespreken dier kwade kansen kan ik mij in deze samenkomst onthouden, omdat de aanbouw van goedkoope woningen niet aan de orde is. Gaarne doe ik als de heeren v. H. en Mr. L. V. en vertrouw in deze op de voortvarendheid, de wijsheid en het overleg van hen, die onze wetten maken.

Mijne conclusie is:

„Nederland dient mede den weg te volgen, reeds door „andere natiën ingeslagen, en wettelijke bepalingen in het „leven te roepen, waardoor het afbreken en de opruiming „van oude en niet aan de maatschappelijke eischen vol„doende buurten of gebouwen, zonder stoornis voor het „algemeen belang mogelijk en verplichtend wordt."

Door den Voorzitter werd de gelegenheid geopend tot het voeren van debat over de door beide sprekers gestelde conclusiën.

De heer B. H. Heldt, afgevaardigde van het Algemeen Nederlandsch Werliedenverbond, herinnerde aan het rapport, dat indertijd te Amsterdam van gemeentewege is openbaar gemaakt, ten opzichte van den staat der kelderwoningen. Van die schadelijke woningen zijn er nog slechts 300 opgeruimd; maar dit opruimen geschiedt alleen dan, als de geneesheer constateert, dat in de woning de eene of andere ziekte epidemisch optreedt.

Maar niet alleen die kelderwoningen zijn te veroordeelen; er zijn tal van andere woningen die daarvoor niet minder in aanmerking komen.

Spreker kent te Amsterdam tal van woningen, bestaande uit één enkel vertrek. Men vindt 3 à 4 van die woningen op eene verdieping; zij hebben een gemeenschappelijk donker portaal. In dat eene vertrek leeft, slaapt, kortom verricht het gezin alles. Dergelijke woningen zijn niet minder afkeurenswaardig, maar niemand denkt aan ontruiming. Wel zijn er sedert 1855 omstreeks

3000 arbeidswoningen te Amsterdam aangebouwd, maar dit gaf nog geen aanleiding tot ontvolking der oude stad.

Hier helpt alleen afbreken en ontruimen, toegepast op groote schaal. Waar het afbreken gebouw voor gebouw geschiedt, krijgt men de voor nieuwen bouw benoodigde ruimte niet terug. Geen woningen, maar geheele wijken moeten worden afgebroken, en de wenschelijkheid hiervan aan te toonen, ligt op den weg van dit congres.

Waar het feit kan worden geconstateerd, dat er te Amsterdam gansche buurten bestaan waar de bewoners des zomers op straat logeeren, omdat zij het in hunne huizen niet kunnen uithouden van de warmte en van het ongedierte, moet krachtig worden opgetreden, en wat door particulier initiatief op dit gebied werd tot stand gebracht is zoo weinig, dat spreker aan de kracht daarvan gaat wanhopen.

De gemeenten zouden de particuliere vereenigingen te hulp moeten komen. In verband met de prijzen van den grond en de diepten voor de blokken, is particuliere aanbouw veelal bezwarend. Spreker zou veel heil zien in eene wet, als die welke de heer van Houten heeft voorgesteld, maar weder ingetrokken. Daarbij werd het gemeentebesturen gemakkelijk gemaakt grond te onteigenen en aan te koopen voor arbeiderswoningen.

Spreker wenschte de conclusie van den heer van Zuylen aan te vullen door een amendement, luidende:

„Het congres spreekt den wensch uit, dat er eene wet tot stand kome, als door het ingetrokken ontwerp van Houten werd bedoeld."

De heer J. W. Smit, afgevaardigde van den Nederl. Roomsch Katholieken Volksbond, afdeeling Amsterdam, deelde mede, dat hij een huis bewoont, hetwelk nieuw is, maar aan de eischen van de hygiene niet voldoet; de rioleering en de aanbouw van privaten worden bij dergelijke huizen veronachtzaamd. Spreker steunde de conclusie Wintgens, maar wenschte daarnaast ook toezicht op de woningen die reeds gebouwd zijn.

De voorzitter merkte op, dat de conclusie Wintgens aan dien wensch reeds voldoet.

De heer G. van Duivenbode, afgevaardigde der Timmerliedenvereeniging „Door eendracht, verbetering" meende, dat er ook moest worden toegezien op personen met het toezicht belast, want van velen laten de bekwaamheden te wenschen over. Spreker bewoont een woning waarin het trasraam ontbreekt, tengevolge waarvan de vochtigheidstoestand onhoudbaar is. De bekrompenheid van woningen werkt voorts de onzedelijkheid in de hand. Spreker gewaagde ten slotte met weinig sympathie van de eigenbouwers, door wie in vele opzichten slecht werk wordt gemaakt.

De heer B. Noppen, evenals de vorige spreker afgevaardigd door de Timmerliedenvereeniging „Door eendracht, verbetering", zeide niet in te zien, dat het gebleken is, dat de rentabiliteit van den eigenbouw eene onmogelijkheid is. Eerst als dat is geconstateerd, zou hij den Staat willen zien optreden. Spreker zou wenschen, dat de werkman zelf bouwer was en de kapitalist den arbeider met vertrouwen zijn geld leende. Als er dan met kennis van zaken en doorzicht wordt gebouwd, kan er voldoende rente worden gemaakt. Spaarzaam kan er worden gebouwd, door gemeenschappelijke verwarming en verlichting aan te leggen en één keuken (tevens badkamer) voor meerdere woningen te maken. Spreker meende, dat er voor ¼ van het standaardloon van den werkman, gerekend tegen *f* 12, goede woningen zijn te verkrijgen.

Niemand verlangde meer over de aan de orde gestelde vraagpunten en conclusiën iets in het midden te brengen, en de voorzitter verleende daarop achtereenvolgens aan de beide inleiders het woord voor hunne replieken.

De heer van Zuylen wees den heer Heldt op de Engelsche wetgeving en meende, dat de opmerkingen van den heer Smit thuis behooren in de sectie „Constructie". Spreker is evenmin een voorstander van een onmiddellijk ingrijpen van de staatsmacht.

De heer Wintgens, repliceerende, wilde ook den Staat slechts indirect laten optreden. Ook hij geloofde, dat het tegen fatsoenlijke rente — 5 percent b. v. — mogelijk is, arbeiderswoningen te bouwen.

Het amendement van den heer Heldt werd daarna door den voorsteller ingetrokken.

De conclusiën van de heeren Wintgens en van Zuylen werden vervolgens zonder stemming goedgekeurd.

De Voorzitter verleende daarna het woord aan den heer P. Smitt, afgevaardigde van 22 timmerliedenvereenigingen, om zijne beschouwingen mede te deelen over: „De wenschelijkheid eener wettelijke bepaling omtrent den duur van den arbeidsdag."

De heer P. Smitt zeide:

Namens de Vereenigingen, welke ik de eer heb hier te vertegenwoordigen, een woord van dank aan het bestuur en verdere leden van het Congres, voor de welwillendheid waarmede aan werklieden of afgevaardigden van dezen werd toegestaan hier hun belangen te bespreken. En hoewel ik 't mij tot een eer reken als afgevaardigde voor deze vakvereenigingen op te komen, wenschte ik op heden liever niet als zoodanig beschouwd te worden, maar wel als natuurgenoot, als broeder van u, — achter mij een breede schaar arbeiders, die mijne, dus ook uwe broeders zijn; werklieden, die van dit Congres een goede verwachting hebben.

Mogen zij in die verwachting niet teleurgesteld worden!

Dit, mijne heeren, als inleiding voor het onderwerp hetwelk ik wenschte te bespreken, namelijk: „de wenschelijkheid eener wettelijke bepaling omtrent den duur van den arbeidsdag."

Is deze vraag, dus ook de bespreking er van, hier op hare plaats? . . . zal menigeen uwer denken.

Zal het bij deze gelegenheid niet als 't ware een wanklank zijn over dit onderwerp te spreken?

't Was dan ook 't vertrouwen hetwelk ik bezat, dat gij altijd en onder welke omstandigheden ook steeds een open oor hebt voor de belangen van den werkman, die mij dit onderwerp in de pen gaf; terwijl uwerzijds het bewustzijn, iets te kunnen doen voor die minder bedeelde natuurgenooten, waarlijk de goede stemming hier niet zal verminderen.

Voor mij is er echter nog een andere reden geweest, om dit zoo ver strekkend onderwerp te behandelen, en diene tot inlichting het volgende.

Sedert de laatste jaren is er over geheel Nederland en niet 't minst te Amsterdam een strijd waar te nemen tusschen patroon en gezel, een strijd tot verkrijging van beteren werktijd en loonregeling, daar het onhoudbare van den tegenwoordigen toestand meer en meer uitkomt. Men stelde zich tot hoofdzaak deze verbetering te krijgen onderling, dus tusschen patroon en gezel, zonder inmenging van den Staat.

Het resultaat dezer besprekingen was, dat op vele plaatsen van ons land het loon een weinig verhoogd, maar de werktijd tamelijk dezelfde is gebleven; dus even als vóór 15 en 20 jaar terug, voor den een van 12 tot 15 uur per dag, terwijl de ander in 't geheel niet werkt.

Die onregelmatige verdeeling was dan ook de oorzaak, dat een paar jaar geleden de timmergezellen alhier onderling eene commissie benoemden, welke de opdracht ontving om den werktijd te brengen op 10 uur daags, en 't loon op 25 cent per uur, dus een weinig hooger dan bij den thans heerschenden werktijd.

De uitslag daarvan was, dat 't loon met een paar centen per uur werd verhoogd, of beter gezegd teruggebracht, zooals het in den drukken bouwtijd was; maar 't kardinale punt, verkorting van werktijd, werd door de drie alhier bestaande patroonsvereenigingen beantwoord op nagenoeg de volgende wijs:

Wanneer door geheel Nederland — dus stel de hoofdplaatsen — niet gelijktijdig een zoodanige werktijd wordt ingevoerd, zal het plaatselijk blijken niet alleen onmogelijk, maar zelfs schadelijk te zijn voor den werkman, omdat bij een zoodanige verbetering, de toevloed van Provincialen te groot, dus de arbeidsmarkt overvoerd zou worden in 't nadeel van den inwonenden werkman.

In hoeverre dit waar is, wensch ik hier buiten bespreking te laten. Maar waarheid is het, dat op heden nog geene verandering in dezen toestand is gekomen.

De invoering van een even langen werkdag gelijktijdig in Nederland, hoe gewenscht ook, stuit af op geringe medewerking van den arbeider en tegenwerking van patroon en particulier.

Staan wij alzoo voor het feit, dat het particulier initiatief onmachtig schijnt te zijn een beteren werktijdsregel in te voeren eenerzijds, en aan de andere zijde een werkeloosheid van dag tot dag grooter wordt.

Die toestand, mijne heeren, is onhoudbaar en zal, wanneer (op welke manier ook) hierin niet wordt voorzien, aanleiding geven tot eene botsing, welker gevolgen niet vooruit te berekenen zijn.

Dit is een der redenen die mij noodzaken te vragen: wettelijke vaststelling van dagarbeid, dus bescherming voor den volwassen arbeider tegen 'n overmatig lange dagtaak.

Nu zal bij velen uwer de vraag rijzen: maar wettelijke vaststelling zult gij toch niet alleen verlangen voor timmerlieden of beoefenaren der bouwvakken? Het is toch een vraag van meer algemeenen aard. En verder hoor ik al zeggen, wij kunnen toch hier den doorslag niet geven in deze.

Zeer zeker, mijne heeren, is het een vraag die ieder aangaat, die overmatig lang moet werken, wiens hoogste ideaal het is, niet te bezwijken van den honger.

Maar juist omdat bouw- en aanverwante vakken zoo 'n groot aantal van dezulken opleveren, en omdat hier zooveel heeren zijn, wier invloed in deze zoo goed zou kunnen werken, wier namen zoo 'n goeden klank hebben, daarom juist doe ik als werkman een beroep op uwe humaniteit en vraag, steunt ons in deze, toont ons dat het gezegde „ons hart klopt voor den werkman", in waarheid ernst is.

Gaan wij verder den werktijd na van hen, die zich aan de bouwvakken wijden, van den man, die arbeidt op de fabriek, van hem die in dienst is der verschillende groote maatschappijen of industrieele ondernemingen, van den landman, veldarbeider enz., enz.; hunne maatschappelijke positie is bijna zoo 't zelfde en de werkeloosheid, dus slechte regeling van den arbeidstijd, zoo gelijk, dat ik veilig mag zeggen, wat nuttig is voor den een is goed voor den ander.

Het noodzakelijke eener hervorming van den werktijd vertrouw ik, dat ook door u, mijne heeren, erkend zal worden, en al is het meerendeel uwer niet zoo gelukkig om te behooren tot de klasse werklieden, toch vermeen ik te mogen zeggen, dat velen uwer zich met het arbeidersvraagstuk bezig houden en nota nemen van hunne bewegingen.

En zal dan ook erkend moeten worden, dat door vereenigingen afzonderlijk en gecombineerd, door het zenden van verzoekschriften en adressen aan de regeering, door het houden van demonstratiën en meer dergelijke zaken, pogingen genoeg zijn gedaan om betere voorwaarden in deze te verkrijgen, zonder echter op heden iets verder te zijn. Dit bracht mij dan ook tot de conclusie, dat Staats-inmenging niet alleen gewenscht, maar zelfs noodzakelijk is in het belang der geheele maatschappij. Het is, en dat moet ik tot mijn leedwezen bekennen, een treurige vraag (verdikking van het wetboek, meerdere gelegenheid tot overtreding — dus strafbevordering) om wettelijke bescherming niet voor kinderen en zwakken, maar voor de flinke volwassen arbeiders; treurig, omdat door dit te vragen 't bewijs geleverd wordt, dat de wet der zeden, der humaniteit ontbreekt, en de arbeider, overgegeven aan een bandelooze winzucht, zich niet krachtig genoeg ontwikkelen kan om hieraan paal en perk te stellen.

Een tweede vraag, welke gesteld zou kunnen worden, is deze: Bestaat er mogelijkheid tot invoering van zoodanige wet? Is zoo iets uitvoerbaar?

Gerust kan ik zeggen, dat het formuleeren en samenstellen van zoo iets mijn werk niet is. Maar de bestaande wetten, en wel de jongste op dit gebied, de wet op vrouwen- en kinderarbeid, geven het bewijs, dat er ten onzent mannen gevonden worden die zoo iets terdege verstaan; terwijl ik aan de wenschelijkheid en mogelijkheid van invoering, aan de uitvoerbaarheid niet twijfel wanneer ik naga, dat Zwitserland een wet in dien zin bezit, Australië met zijn 8-, Noord-Amerika met zijn 8- en 9-urige wet een voorbeeld in deze geven. Desnoods een wet met uitzonderingen. En nu vertrouw ik in

deze, dat wat mogelijk is in die landen, hier toch niet onmogelijk zal zijn, en denk wel, dat men in deze kan als men wil, en het ook wel gebeuren zou, wanneer men in de werklieden niet alleen zag *werklieden*, maar natuurgenooten, broeders voor wien men toch altijd wat meer over heeft.

Hoewel van mijn zijde overtuigd, dat hier bescherming noodzakelijk is, ben ik ook tevens bewust, dat 'n zoodanige regeling niet dadelijk tot stand kan komen, en voorecrst wel tot de vrome wenschen zal behooren. Maar al zou men met den meest mogelijk bekwamen spoed aan den arbeid gaan, de werkman zal daarop niet kunnen wachten, omdat de toestand van dien aard is, dat onmiddellijke verbetering noodzakelijk is. Er zullen m. i. nogmaals pogingen moeten worden gedaan om, met behulp van de genie, patroon en particulier, datgene gedaan te krijgen waarvoor men de staatsmacht wenscht in te roepen; namelijk verkorting van den arbeidsdag. Tot bereiking van dit, mijne heeren, kan door u zeer veel worden gedaan; en al zal het moeielijk, ja onmogelijk zijn om dien tijd zoodanig te verkorten, dat iedereen dadelijk aan den arbeid komt, toch zal, wanneer men de lengte op 10 uur daags stelt, een begin gemaakt, zedelijk en finantieel reeds veel gewonnen zijn voor den werkman, een pas voorwaarts in de goede richting. En bij voorbaat breng ik dan ook reeds een woord van dank aan den spreker, die tot onderwerp heeft het opnemen van bepalingen omtrent arbeidsduur en loon in bestekken.

En nu, mijne heeren, ten slotte nog dit: Het is namens 22 timmerliedenvereenigingen, vertegenwoordigende duizend werklieden, dat ik verzoek om uwe goedkeuring te willen schenken aan het door mij gezonden adres van 3 Mei j. l., door opzending aan de Regeering van het volgende:

„Het congres, gehouden 27 en 28 Mei in Maison Stroucken door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, schenkt haar adhaesie aan het adres, dat door den Alg. Secretaris namens 22 timmerliedenvereenigingen gezonden is aan uwe Regeering, op 3 Mei j. l., in zake wettelijke regeling van den arbeid."

Mocht, om welke reden ook, dit uwe goedkeuring niet wegdragen, geeft ons dan raad of steun op andere wijze, maar laat in geen geval deze bijeenkomst uit elkander gaan, voordat door u iets gedaan is ten behoeve van die werklieden, onze broeders.

Toont, mijne heeren, dat gij niet alleen zijt de geniale mannen, die grootsche plannen weten te ontwerpen en uit te voeren, maar dat naast dat geniale ook nog iets aanwezig is hetwelk ik neerleg in de woorden: het is de roeping der menschen, m e n s c h te zijn.

De Voorzitter richtte tot den spreker, die vooraf geen conclusie heeft bekend gemaakt, de uitnoodiging om alsnog tot het stellen daarvan over te gaan.

De inleider, aan dit verzoek gevolg gevende, stelde daarop deze conclusie: „Het particulier initiatief is onmachtig gebleken verbetering te brengen in de regeling van den werktijd; staatshulp is derhalve noodzakelijk."

De heer Armand P. Th. Sassen achtte het wenschelijk met de beslissing omtrent deze conclusie tot den volgenden dag te wachten. Immers, op het programma daarvan komt eene bespreking voor omtrent de regeling van den arbeidsdag in bestekken van wege openbare besturen, enz. en dit onderwerp, dat door Mr. M. W. F. Treub zal worden ingeleid, houdt nauw verband met dat van den heer Smitt.

De heer J. H. de Groot was van meening, dat het moeielijk is den werkman te verbieden langer te werken dan hij wil; toch is hij voor beperking van den duur van den werkdag. Hij stelde als conclusie: „Het Congres, van oordeel, dat er bepalingen dienen te worden gemaakt tot verkorting van den werkdag, stelt voor, den duur van den arbeidsdag te bepalen op acht uur, tegen een vergoeding die rekening houdt met de billijke behoeften.

Hierop wordt alleen verlenging toegestaan voor bedrijven niet schadelijk voor de gezondheid, met de bepaling, dat meerdere uren worden betaald met verhooging van 25 % per uur. Door het opnemen van deze bepalingen in bestekken hoopt het Congres, dat openbare besturen zullen voorgaan in het brengen van verbetering van werktijd en arbeidsloon."

De heer Dr. E. Wintgens wees op de moeielijkheid eener regeling, die niet anders dan internationaal zou kunnen zijn, en zeide er een middel in te zien om het loon op kunstmatige wijze op te drijven.

De heer J. van Veen Szn., afgevaardigd door de Timmergezellen Vereeniging „Concordia Inter Nos", achtte staatstusschenkomst noodig, voor het tot stand komen van een goede oplossing van dit gedeelte van de arbeidsregeling; de geschiedenis der pogingen door de werklieden aangewend in herinnering brengende, toonde hij aan, dat die niet gelukt waren. Spreker was evencens voor het uitstellen van de debatten tot den volgenden dag.

De heer Mr. M. W. F. Treub merkte op, dat tusschen hetgeen de heer Smitt en hij willen, hemelsbreed verschil bestaat. Spreker was van oordeel, dat wij nog niet rijp zijn voor den acht-urigen werkdag, — wel echter, dat de toestanden van dien aard zijn, om wettelijk optreden tot regeling van den arbeidsdag zeer wenschelijk te achten.

Met het gevoelen van den heer E. Wintgens was spreker het niet eens; diens opmerking was zeer algemeen en zou de zaak niets verder brengen.

Hij verklaarde verder geen bezwaar te hebben in gelijktijdige behandeling van de beide vraagpunten, hoewel de onderwerpen toch zeer goed afzonderlijk aan de orde konden gesteld worden.

De heer W. C. J. Passtoors, afgevaardigde van den Ned. Roomsch Katholieken Volksbond, afdeeling Amsterdam, bestreed de motie van den heer J. H. de Groot op grond, dat de bepalingen ten aanzien van het overwerk de werklieden niet verder zullen brengen, en men een normalen arbeidsdag zou krijgen, echter niet overwerk.

De heer Armand P. Th. Sassen handhaafde zijne meening, dat er verband bestaat tusschen de vraagpunten door de heeren Smitt en Treub opgeworpen. De thans voorgedragen conclusie is alleen algemeener dan die, welke morgen aan de orde zal worden gesteld. Gelijktijdig in debat brengen van beide vraagpunten en de daaruit voortvloeiende conclusien, en eerst te stemmen over de conclusie Treub, daarna over de conclusie Smitt, bleef hij wenschelijk en meer afdoende achten.

De heer B. Noppen diende de volgende motie in: „Het Congres is van oordeel, dat vooral een zelfstandig optreden, zoowel van de zijde van de architekten als van de werklieden, aan de wettelijke regeling diene vooraf te gaan."

De heer F. H. van Malsen zou gaarne met den inleider medegaan, maar is niet overtuigd, dat het particulier initiatief onmachtig is gebleken. Hij herinnerde er aan, wat dat initiatief in de laatste jaren met goed gevolg o. a. had gedaan op het gebied van verzekering van werklieden tegen invaliditeit en ongelukken, verder door het in het leven roepen van arbeidsraden enz.

De heer C. H. Kouw, afgevaardigde van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, achtte een korteren arbeidsdag noodig, en merkte op, dat het niet juist is om te meenen, dat een normale arbeidsdag de werkeloosheid zal doen verdwijnen. Bij inkorting van den arbeidsdag neemt het arbeidsvermogen van den werkman toe. Dit is door verschillende werkgevers erkend.

Andermaal trad de heer J. van Veen Szn. in beschouwingen over de noodzakelijkheid der regeling van den arbeid, en deed een beroep op de hulp der vergadering, om die regeling te verkrijgen.

De heer J. W. Smit, afgevaardigde van den Ned. Roomsch Katholieken Volksbond, afdeeling Amsterdam, ontkende, dat een normale arbeidsdag de werkeloosheid niet — volgens den heer Kouw — zou doen verdwijnen. Hij wees er op, dat er o. a. door dokwerkers wel eens 52 uur achtereen gewerkt wordt, terwijl anderen zonder werk op de kade staan. Hij zou niet willen, zooals de heer J. H. de Groot, vaststelling van een arbeidsdag van 8 uren; maar hetgeen hij had medegedeeld, meende hij, dat pleitte voor een wettelijke regeling.

De heer B. Noppen bepleitte andermaal den inhoud zijner motie, en gaf als zijn meening te kennen, dat de zaak zoude kunnen worden opgelost, indien de architekt zich vereenigde met den werkman, om de werkeloosheid te bestrijden.

De gewijzigde conclusie door den heer P. Smitt ingediend, luidde thans: „Het Congres, vergaderd op 27 en 28 Mei 1892, bij gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, acht het wenschelijk, dat de arbeidsduur wettelijk worde geregeld."

De Voorzitter was van oordeel, dat de motie van den heer B. Noppen bij deze conclusie kon aansluiten.

De heer P. Smitt diende daarna zijne conclusie schriftelijk in, met het volgende toevoegsel — de motie B. Noppen —: „en is tevens van oordeel, dat die wettelijke regeling in de ambachtsnijverheid, door zelfstandig optreden van den ingenieur (architekt) en den werkman worde voorbereid."

De heer J. F. W. Conrad, Eerelid van het Congres, was van oordeel, dat stemming over de conclusiën en moties de sectie niet verder zou brengen. Wenschelijker achtte hij het, nu de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst weder vijftig jaren voor de borst had, dat zij spoedig en krachtig stappen zoude doen, die kunnen medewerken tot de oplossing van het sociale vraagstuk. Spreker stelde daarom de volgende motie: „Het Congres spreekt den wensch uit, dat de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst spoedig krachtige stappen doe, die kunnen medewerken tot vreedzame oplossing der sociale kwestie."

De heer B. H. Heldt beval de beknopte conclusie van den inleider aan, waarvoor veel te zeggen was, en die de vergadering tot niets zou binden, daar zij een beginsel uitspreekt, maar niet in onderdeelen afdaalt.

Ook de motie van den heer Noppen, gevoegd bij de conclusie, kon spreker goedkeuren en steunen.

De heer J. F. W. Conrad verklaarde het beter te achten, na het gehoorde, om eerst morgen over zijn voorstel te stemmen, na den heer Treub gehoord te hebben.

De heer F. H. van Malsen ondersteunde dit gevoelen.

De heer H. A. van Beuningen stelde daarop een motie voor: „Om in deze vergadering geen conclusie te nemen, doch de bespreking van morgen op het Congres af te wachten, om zoo mogelijk daarna, daartoe over te gaan."

De heer P. Smitt wees er nu op, dat door het debat thans het beginsel: „hervorming van werktijd is noodig," in de vergadering is erkend geworden. Bij het voorstel van den heer H. A. van Beuningen kon hij zich neêrleggen, omdat hij niets anders kon doen, mits hem den volgenden dag nog het woord zou worden gegeven.

De heeren B. H. Heldt en B. Noppen achtten het evenwel noodig over de conclusie van den heer P. Smitt te stemmen.

Met de motie van den heer H. A. van Beuningen vereenigde zich evenwel de groote meerderheid der aanwezige leden van het Congres.

De Voorzitter sloot daarop deze zitting, die voor een groot deel werd bijgewoond door Zijne Excellentie den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, den heer C. Lely, en voor het laatste gedeelte ook door Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, den heer Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet.

Zaterdag 28 Mei.

De Voorzitter opende des morgens ten 10 ure de vergadering, die door vele leden van het Congres werd bijgewoond, waaronder ook eenige ereleden werden opgemerkt.

Terstond gaf de Voorzitter het woord aan den heer Mr. M. W. F. Treub, tot het houden van diens aangekondigde voordracht: „Het opnemen van bepalingen omtrent arbeidsduur en loon in bestekken."

De heer Mr. M. W. F. Treub:

In het officieele programma der werkzaamheden wordt het onderwerp, waarover ik spreken zal, aangeduid als: „Het opnemen van bepalingen omtrent arbeidsduur en loon in bestekken." Hoewel niet onjuist, is deze aanduiding te algemeen. Gelijk trouwens uit de in het programma medegedeelde conclusiën genoegzaam blijkt, is het mijn voornemen mij te bepalen tot de bespreking van voorschriften omtrent arbeidsduur en loon in bestekken, welke van openbare besturen uitgaan.

Aldus beperkt, is het onderwerp nog uitgebreid genoeg, — zóó uitgebreid zelfs, dat met het oog op den maximum-arbeidstijd, welke in het bestek voor deze bijeenkomst aan elken spreker moest worden gesteld, de verschillende vragen, die bij het onderwerp ter sprake komen, niet veel meer dan aangestipt kunnen worden.

Bestrijding van het *doel*, dat met bepalingen omtrent maximum-arbeidstijd en minimum-loon wordt beoogd, heeft men in den tegenwoordigen tijd niet meer te wachten.

De toestand der arbeidende klassen heeft de aandacht zoozeer getrokken, de gegevens die daaromtrent zijn verzameld en nog dagelijks verzameld worden, spreken zoo luide, dat het besef van de noodzakelijkheid van verbeteringen in dien toestand tot ieder is doorgedrongen. In het bijzonder is het duidelijk geworden, dat de hoeveelheid arbeid, welke van de werklieden gevorderd wordt, in den regel het maximum te boven gaat, dat zonder schade voor de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling der arbeiders niet overschreden kan worden, en dat het loon, hetwelk de werklieden voor hun — veelal overmatigen — arbeid ontvangen, hen over het algemeen niet in staat stelt de lichamelijke en geestelijke behoeften van henzelven en van hunne gezinnen in voldoende mate te bevredigen.

Zulk een toestand is niet alleen treurig voor de werklieden zelven; de schadelijke gevolgen daarvan reiken verder dan men oppervlakkig zou meenen.

Een toestand waarin de meerderheid der arbeidende bevolking zooveel arbeid moet verrichten, dat lichaam en geest er onder lijden, en voor dien arbeid zoo weinig in ruil ontvangt, dat de behoeften van lichaam en geest daaruit niet bevredigd kunnen worden, — zulk een toestand verdient te worden veroordeeld, zoowel op zuiver economische gronden, als uit overwegingen van ethischen aard.

Moet de werkman zoolang arbeiden, dat kracht en lust hem begeven, dan vermindert het productief vermogen van zijn arbeid, naarmate deze langer wordt volgehouden; en is het hem niet mogelijk de verbruikte arbeidskracht door genoegzame rust en voldoend voedsel te herstellen, dan raakt zijn lichaam hoe langer hoe meer uitgeput, dan wordt de afstand tusschen het arbeidsvermogen, dat hij bij behoorlijke voeding en voldoende rust bezitten zou, en het arbeidsvermogen, dat hij werkelijk bezit, steeds grooter, en is een vroegtijdige ouderdom zijn deel. En waarop komt dit alles neer? Op het wegwerpen van een belangrijk deel van den maatschappelijken rijkdom.

Dat een boer, die zijn vee verwaarloost, een industrieel, die zijne machines niet voldoende onderhoudt, — dat dezulken onverstandig handelen en blijk geven hun belang niet te kennen, betwijfelt niemand. Maar dat een natie, welke geen oog heeft voor de instandhouding van de arbeidskracht harer bevolking, blijk geeft van even groot onverstand, begint eerst langzamerhand erkend te worden. En toch is instandhouding en verhooging van de arbeidskracht der bevolking voor den nationalen rijkdom van niet minder beteekenis, dan instandhouding en vermeerdering van het nationale kapitaal.

Gelukkig wijzen economie, moraal en zucht tot zelfbehoud te dezen aanzien naar dezelfde richting. Wat voor den één voorwaarde is van stoffelijken vooruitgang, dat dringt zich aan een ander op als eisch van sociale rechtvaardigheid, en wordt door een derde — zij het à contre-coeur — gevraagd als voorbehoedmiddel tegen gewelddadige uitbarstingen.

Door de samenwerking dezer factoren wint de opinie, dat er verbetering in den toestand der werklieden komen *moet*, dagelijks veld.

Het onderwerp, dat ons bezig houdt, zal — op zich zelf genomen — daartoe slechts in geringe mate bijdragen. Door het opnemen van bepalingen omtrent arbeidsduur en loon in bestekken, welke van openbare besturen uitgaan, zal de wereld niet hervormd worden. Maar hoe bescheiden de uitwerking van dergelijke bepalingen ook moge zijn, ook daarmede wordt beoogd tot de verbetering van het lot der werklieden, althans iets bij te dragen.

Bestrijding van het doel, waarmede op de opneming van dergelijke bepalingen wordt aangedrongen, is dus niet te duchten. Maar is hetgeen men bereiken wil, op deze wijze wel bereikbaar? Zullen bepalingen van dien aard wel eenige uitwerking hebben? En zoo ja: zullen de nadeelige gevolgen niet grooter zijn dan de voordeelige?

Het antwoord, dat op deze vragen gegeven wordt, luidt lang niet altijd gunstig.

Vóór ik tot de bespreking der bezwaren overga, die tegen het denkbeeld worden geopperd, een opmerking ter voorkoming of tot wegneming van misverstand.

Men verwarre bepalingen als hier worden bedoeld niet met wettelijke voorschriften. Bij het stellen van wettelijke regelen treedt het openbaar gezag als zoodanig op; geeft de overheid voorschriften, welke bindend zijn voor allen, over wie haar gezag zich uitstrekt, en welke bindend blijven, totdat ze zijn afgeschaft of door andere vervangen. Bij het uitbesteden van werken daarentegen, handelen de openbare besturen niet als vertegenwoordigers der overheid, als dragers van het gezag; zij staan daarbij in gelijke verhouding tegenover hun medecontractant, den aannemer, als het geval is met twee particulieren, die met elkaar een overeenkomst over het maken van een werk hebben gesloten. Van dwang, van verplichtingen die *opgelegd* worden, is hier geen sprake.

Neemt de aanbesteder in zijn bestek bepalingen op ten aanzien van de verzekering der werklieden, die op het werk worden gebruikt, of ten aanzien van den duur van hun arbeidstijd of van het loon dat zij zullen genieten, dan doet hij in het wezen der zaak precies hetzelfde als wanneer hij in het bestek bepalingen opneemt omtrent de soorten en de afmetingen van de materialen die gebruikt zullen moeten worden. Bij het bepalen van zijn inschrijvingsprijs zal de aannemer letten zoowel op de eerste als op de tweede categorie van voorschriften. Alleen in zooverre wijken de eerstgenoemde bepalingen van de laatste af, dat bij gene — anders dan bij deze — het opnemen daarvan niet of althans niet alleen voortspruit uit het directe belang des aanbestéders. Bepa-

lingen omtrent verzekering, arbeidsduur en loon komen in de eerste plaats aan de arbeiders ten goede, aan personen die bij het contract van aanbesteding geen partijen zijn. Wanneer men echter mocht meenen, dat het opnemen in een contract van bepalingen ten behoeve van derden, die aan dat contract geen deel hebben, een nieuwigheid is, zou men zich zeer vergissen. Ons burgerlijk wetboek, dat de mogelijkheid van zulke bepalingen uitdrukkelijk erkent, heeft daarmede den regel gevolgd die reeds in het recht van het oude Rome bekend was.

Maar — zoo hoor ik vragen — als de openbare besturen bij het doen van aanbestedingen op gelijke lijn staan met elken particulier, waarom moeten dan juist *zij* bepalingen in hunne bestekken opnemen, waardoor aan de werklieden een minimum-loon en een maximum-arbeidstijd verzekerd wordt? Het antwoord op deze vraag is eenvoudig genoeg.

Al treedt de overheid, waar zij een werk aanbesteedt, niet als zoodanig op, toch mag zij ook daarbij haar taak als draagster van het gezag niet vergeten. Als overheid heeft zij al datgene te doen, wat tot de welvaart der ingezetenen kan bijdragen, en heeft zij in het bijzonder voor het welzijn der zwakkeren onder hen, die steun behoeven in den strijd om het leven, te waken. Daarbij komt nog, dat bij de bestaande toestanden in de arbeidswereld een niet gering deel van de bevolking den onderstand der gemeenschap, helaas, niet kan missen. Het vraagstuk der armenzorg neemt voortdurend toe in moeielijkheid en in gewicht, en dit vraagstuk, waarbij de overheid zoo nauw betrokken is, loopt niet alleen over de beste wijze van het lenigen der armoede die er reeds is, maar niet minder over het zooveel mogelijk voorkomen der armoede die er nog niet is. Kan de overheid, door in hare bestekken bepalingen op te nemen, in het belang der werklieden die indirect in haar dienst zijn iets in deze richting doen, dan is zij daartoe zedelijk verplicht zoowel tegenover die werklieden zelven, als tegenover de gemeenschap voor welker belangen zij heeft te waken.

Gaat de overheid aldus voor, dan stelt zij particulieren, die haar voorbeeld wenschen te volgen, in staat hun voordeel te doen met de door haar verkregen ervaring, en geeft zij tevens de gelegenheid om theoretische bezwaren aan de feiten te toetsen. Blijken de theoretische bedenkingen in de praktijk niet onoverkomelijk te zijn, dan zal de overheid er toe hebben bijgedragen, dat de werkelijke of voorgewende vrees voor onvoorziene nadeelige gevolgen door particuliere aanbesteders tegen het opnemen van bepalingen als de bedoelde, in hunne bestekken, niet meer kan worden aangevoerd; en dit zal tengevolge hebben, dat velen hunner — ook door den drang der publieke opinie — het voorbeeld der openbare besturen zullen volgen. Tevens zal de overheid door aldus te handelen aan zich zelve belangrijke gegevens hebben verschaft ten aanzien van de mate waarin en de wijze waarop zij als wetgeefster omtrent arbeidsduur en arbeidsloon met goed gevolg regelen kan stellen.

Ik kom thans tot de bezwaren, die tegen het opnemen van de bedoelde bepalingen in bestekken worden geopperd, en wel in de eerste plaats tot de

Theoretische bezwaren.

Deze zijn te onderscheiden naarmate zij onafhankelijk zijn van de vraag, wie aanbesteder is, of wel alleen gelden, wanneer openbare besturen als aanbesteders optreden.

Letten wij in de eerste plaats op de eerstbedoelde bezwaren, dan moeten wij deze duidelijkheidshalve nog onderverdeelen in 1°. bezwaren welke betrekking hebben zoowel op bepalingen omtrent minimum-loon, als op die omtrent maximum-arbeidsduur; 2°. bezwaren welke worden aangevoerd, óf alleen tegen bepalingen omtrent den arbeidsduur, óf alleen tegen die omtrent het arbeidsloon.

A. Bezwaren, onafhankelijk van de vraag, wie aanbesteder is.

I. Tegen beide categoriën van bepalingen.

a. Zij maken *inbreuk op de contractsvrijheid*. Ik noem deze bedenking slechts. Eene breedvoerige weerlegging acht ik geheel overbodig. Eene absolute contractsvrijheid, als door degenen, die dit bezwaar opperen, blijkbaar wordt verondersteld, is in onze wetgeving evenmin bekend als in die van eenige andere beschaafde natie.

Zelfs al hadden wij hier met *wettelijke* voorschriften te doen, zou aan dit zuiver dogmatische bezwaar elk gewicht moeten worden ontzegd. A fortiori is dat het geval, nu wij hier te doen hebben met regelen waaraan de aannemer zich vrijwillig onderwerpt.

b. Zij werken *verslappend op de energie* van den werkman en kweeken *zorgeloosheid*. De ervaring, opgedaan in landen, waar de wetgever zich aan de bescherming van den arbeid meer heeft laten gelegen liggen dan bij ons, logenstraft deze bewering. Ik meen met het wijzen op één voorbeeld te kunnen volstaan. De zwitsersche wet, waarbij het maximum van den arbeidstijd in fabrieken op elf uur werd gesteld, dagteekent reeds van het jaar 1877 en niemand zal beweren, dat deze wet eenigen nadeeligen invloed op de energie der zwitsersche arbeiders gehad heeft. Zoolang de arbeider slechts gesteund wordt in den strijd, waarin hij, ongesteund, van zooveel ongunstiger conditie is dan zijn tegenpartij, maar hem de noodzakelijkheid van den strijd om het leven te voeren niet wordt ontnomen, zóólang behoeft voor het te loor gaan van het besef zijner verantwoordelijkheid geen vrees te bestaan. De ervaring staaft dit.

IIa. Bezwaren tegen bepalingen omtrent den arbeidsduur.

Tegen beperkende bepalingen omtrent den arbeidsduur wordt, voor zoo ver mij bekend is, slechts één bezwaar geopperd, dat niet tevens geldt tegen bepalingen omtrent het loon. Het bedoelde bezwaar staat in nauw verband met het eerste der zoo even behandelde, maar het krijgt hier meer praktische beteekenis. Door den arbeidsduur te beperken, belet men den arbeider zijn arbeidskracht te gebruiken zoolang hij daartoe in staat is, en dus ook om zooveel loon te verdienen als hij, zonder de beperking, zou kunnen doen. Deze bedenking is voor een deel juist en zeker zou zij gelden, wanneer de regelen niet zóó

werden gesteld, dat de werkman in den korteren arbeidstijd een in doorsnede tenminste even hoog loon kan verdienen, als te voren in den langeren werktijd. Is er evenwel voor gezorgd, dat het geregeld weekloon des arbeiders door de beperking van zijn werktijd niet lager wordt, dan heeft hij zich niet te beklagen. De treurige toestand, waarin de huisgezinnen van vele arbeiders tengevolge van den te langdurigen arbeidstijd van den man verkeeren, is te bekend, dan dat ik er een schets van behoef te geven. Niet alleen de werkman zelf lijdt onder overmatigen arbeid, ook zijn huisgezin, ook zijne kinderen ondervinden er de nadeelige gevolgen van. Waar overmatige arbeid — gelijk algemeen bekend is — zulke gevolgen heeft, daar ligt het zonder twijfel op den weg van de overheid, om den arbeider — zij het aanvankelijk tegen zijn wil — tot eene voor hem zelven minder schadelijke en voor het algemeene welzijn meer bevorderlijke levenswijze te brengen. Dezelfde redenen die gelden voor leerplicht, voor het verbod van kwakzalverij enz. gelden ook hier.

Veelvuldiger zijn de

IIb. Bezwaren tegen bepalingen omtrent het arbeidsloon.

a. Hoe zal men het *minimum-loon* bepalen? Zal men letten op de behoeften van den *ongehuwden*, of op die van den *gehuwden* werkman? En indien men het laatste doet, zal men dan tevens letten op de *kinderen* en op hoeveel?

Deze vragen schijnen moeilijker te beantwoorden, dan het geval is. Niemand toch zal betwisten, dat het loon hetwelk den volwassen arbeider wordt betaald, niet alleen voldoende moet zijn voor de bevrediging zijner eigen behoeften, maar dat dit hem in staat moet stellen een gezin van gemiddelde grootte — d. w. z. een gezin van vijf personen: man, vrouw en drie kinderen — te onderhouden. Stelde het loon den werklieden hiertoe *in het geheel niet* in staat, dan zou de arbeidende klasse ten doode zijn opgeschreven, en stelt het loon hen hiertoe *niet voldoende* in staat — gelijk helaas in den regel het geval is — dan heeft het, gelijk van zelf spreekt, zeer nadeelige gevolgen voor de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van de kinderen, de arbeiders der toekomst. Hoe hoog nu het loon minstens zijn moet, om aan het gestelde vereischte te voldoen, is in het algemeen niet onder cijfers te brengen. Plaatselijke toestanden geven daarbij den doorslag.

De londensche *county council* en de londensche *schoolboard* maken het zich hierbij gemakkelijk, en kunnen het zich, tengevolge van de beteekenis die de trade-unions daar hebben, gemakkelijk maken. Zij bepalen eenvoudig, dat de aannemers zoodanige loonen zullen betalen als naar den door de vakvereenigingen aangelegden maatstaf, als behoorlijk kan worden aangemerkt.

De gemeenteraad van Parijs besloot tot viermalen toe (27 April 1887, 30 Dec. 1887, 29 Febr. 1888, 13 Juni 1890) dat omtrent maximum-arbeidstijd en minimum-loon eene bepaling in de bestekken voor gemeentewerken zou worden opgenomen, — besluiten, die evenwel telkens door den Minister van Binnenlandsche Zaken werden vernietigd. De vernietigde bepaling luidde als volgt:

„La durée normale de la journée de travail ne pourra excéder neuf heures de travail effectif, et il y aura un jour de repos par semaine. Si l'ouvrage est fait à la journée ou à l'heure, l'entrepreneur sera tenu de payer à l'ouvrier, dans chaque catégorie de profession, le prix minimum obligatoire fixé à la série sans rabais. Si l'ouvrage est fait aux pièces, les prix des salaires seront déterminés par les prix élémentaires mentionnés aux sous-détails de la série; en cas d'absence de sous-détails pour un travail déterminé, les prix seront fixés de manière à assurer à l'ouvrier le prix minimum obligatoire de la journée fixée à la série sans rabais. L'ouvrier aura droit au bénéfice des dispositions de la série relative aux plus-values indiquées aux prix de la série. Dans les circonstances exceptionnelles où, par suite d'un cas fortuit, l'ingénieur ou l'architecte que dirigerait les travaux, autoriserait l'exécution d'un travail en dehors des heures réglementaires, les heures supplémentaires ainsi autorisées seront payées le jour au prix de l'heure augmenté de 25 % et la nuit au double de ce prix. Les mêmes plus-values s'appliqueront au cas où le travail serait exécuté aux pièces en dehors des heures réglementaires."

(De série, waarnaar hier verwezen wordt, is de zeer gedetailleerde loonlijst welke door het gebruik bij het inschrijven op aanbestedingen wordt gevolgd; deze loonlijst draagt een min of meer officieus karakter en wordt jaarlijks bijgewerkt.)

Daar waar krachtige en invloedrijke vakvereenigingen een hulpmiddel als de parijsche loonlijst ontbreken, is het noodig, dat omtrent den loonstandaard der plaats of der streek, waar het werk wordt verricht, nauwkeurige inlichtingen worden ingewonnen en — voor zoover dit mogelijk is — arbeidersbudgets worden geraadpleegd.

Met het oog hierop werden door den heer Gerritsen en mij, alvorens wij in den Raad dezer gemeente een voorstel tot het opnemen van bepalingen omtrent loon en arbeidsduur in bestekken voor gemeentewerken deden, aan de besturen van 21 tot de bouw- en aanverwante vakken behoorende arbeidersvereenigingen vragenlijsten betreffende het arbeidsloon en den arbeidsduur ter beantwoording toegezonden.

Heeft men de noodige gegevens verzameld, dan moeten de minimum-loonen zóó worden vastgesteld, dat het weekloon bij den als maximum bepaalden arbeidstijd zich ten minste aan den heerschenden loonstandaard aansluit.

b. Door het voorschrijven van een minimum-loon, maakt men het den aannemers onmogelijk *bredebeenen* en *werklieden, die een dagje onder zoonen* in dienst te houden. Deze bedenking is tot op zekere hoogte juist, maar toch wordt daaraan te veel gewicht toegekend.

Ook thans, nu de aannemer ten aanzien van loon en arbeidsduur geheel vrij is, brengt het stelsel van aanbesteding er toe, dat hij zoekt naar jonge arbeidskrachten en van min of meer afgewerkte lieden in den regel niet gediend is. Ook thans wordt de arbeider, die versleten raakt, niet zelden ontslagen. Geschiedt dit niet — en gelukkig geschiedt dit vaak niet — dan is dit te danken aan een gevoel van humaniteit bij den werkgever, en aangezien bepalingen als de hier bedoelde op dat huma-

niteitsgevoel wel geen invloed zullen hebben, is het niet te verwachten, dat dit bezwaar zich in de praktijk in sterke mate zal doen gevoelen.

Hierbij komt nog, dat zoolang de werkloosheid in het bijzonder onder de werklieden bij de bouw- en aanverwante vakken zoo groot is, dat tal van arbeiders een groot deel van het jaar geen werk kunnen vinden, het uit een sociaal oogpunt niet te betreuren is, wanneer de flinkste werklieden de beste kansen van slagen hebben. Voor invalieden en ouden van dagen behoort de overheid op andere wijze te zorgen.

c. Worden bepalingen van dezen aard algemeen, dan *rijzen de kosten* ook van de woningen der werklieden. Zij, die van de bepalingen profiteeren, verliezen dus aan den eenen kant wat zij aan den anderen kant hebben gewonnen, en zij die van de bepalingen geen voordeel trekken, lijden een zuiver verlies. Hierbij wordt over het hoofd gezien, dat hooger loon en korter arbeidsduur nog niet altijd gelijk staat met duurder werk. Integendeel de ervaring heeft bewezen, dat ook ten aanzien van de koopwaar arbeid, goedkoop dikwijls duurkoop is. Wanneer wij den invloed dien onvoldoende voeding en overmatig werk op de arbeidskracht hebben, niet uit het oog verliezen, ligt in dit meermalen geconstateerde feit niets bevreemdends.

Ik ontken natuurlijk niet, dat de bedoelde bepalingen het werk duurder *kunnen* en somtijds *zullen* maken, maar al is dit het geval, dan kan deze bedenking hoogstens gelden, waar arbeiderswoningen worden aanbesteed. Bij de aanbestedingen door openbare besturen en bij verreweg de meeste aanbestedingen van particulieren valt zij geheel weg.

d. Mocht — zoo wordt verder aangevoerd — ten gevolge van bepalingen omtrent *minimum-loon* in bestekken, een algemeene verhooging van den loonstandaard ontstaan, dan zou het aandeel van het kapitaal bij de verdeeling van het product afnemen, de productie zou minder snel dan thans kunnen toenemen, en de nadeelige gevolgen hiervan zouden in de eerste plaats weer op het hoofd van den werkman terecht komen. Deze bedenking is zeer gezocht. Het is zeer onwaarschijnlijk, dat een bepaling omtrent minimum-loon in bestekken, al werd het voorbeeld der openbare besturen, door particuliere aanbesteders gevolgd, eene *algemeene* verhooging van den loonstandaard tengevolge zou hebben. Het is bekend genoeg, dat betrekkelijk zeer aanzienlijke verschillen in den loonstandaard in verschillende vakken dikwijls jaar in jaar uit stand houden, zonder dat er een reden voor is op te geven. Zij, die op theoretische gronden uit de verhooging van den loonstandaard in één vak of in sommige vakken tot de noodzakelijkheid eener algemeene verhooging van den loonstandaard meenen te mogen besluiten, vergeten dat „the mobility of labour" in werkelijkheid in de verste verte niet zoo groot is, als door hen stilzwijgend wordt verondersteld.

En hadden voorschriften van dezen aard inderdaad eene algemeene loonsverhooging tengevolge, dan zou dit gevolg geen nadeel, maar een groot voordeel zijn.

De tegenwoordige productiewijze toch vordert wel concentratie van *kapitaal*, maar niet van kapitaal*bezit*. Hoe meer de productie door middel van maatschappijen op aandeelen (naamlooze vennootschappen, commanditaire vennootschappen op aandeelen, coöperatieve vereenigingen) wordt gedreven, hoe meer samenhooping van kapitaal gepaard kan gaan met verspreiding van kapitaalbezit. En dat eene algemeene loonsverhooging het kapitaalbezit der arbeidende klassen zou vergrooten, zal wel niet worden betwist.

e. In nauw verband met de zooeven genoemde bedenking staat het bezwaar dat o.a. door Mr. G. Verrijn Stuart in *de Economist* aan het slot van zijn opstel over „Individualisme en Socialisme" werd ontwikkeld. Het is gegrond op de door de oostenrijksche school van economisten in een nieuwe japon gestoken wet van vraag en aanbod.

Aangezien, zoo is het bezwaar in korte woorden weer te geven, bij verhooging van den arbeidsprijs een gedeelte van de vraag naar arbeid zich van de arbeidsmarkt zal terugtrekken, zal verhooging van het arbeidsloon leiden tot toeneming der werkloosheid. Wanneer in praktische kwesties op zulke zuiver dogmatische, langs deductieven weg gevonden, „wetten" een beroep wordt gedaan, mag wel worden herinnerd aan de opmerking van Stuart Mill dat „er misschien geen praktische kwesties zijn, zelfs onder die welke aan zuiver economische kwesties het meest nabij komen, welke alleen op economische gronden kunnen worden beslist."

De bedenking vervalt al aanstonds, wanneer loonsverhooging alleen plaats heeft bij de arbeiders, die indirect in dienst zijn van openbare besturen. Immers, al wordt de prijs der werken daardoor iets hooger, zullen de openbare besturen niet minder werken laten uitvoeren. Maar ook als het voorbeeld der overheid door particulieren gevolgd wordt — hetgeen te hopen en althans eenigermate te verwachten is —, dan is het nog volstrekt niet zeker, dat de loonsverhooging der arbeiders een vermindering der vraag naar hun arbeidskrachten tengevolge zal hebben. Dit hangt geheel af van den invloed, welke de beperking van den arbeidsduur en de loonsverhooging op de intensiteit van den verrichten arbeid zullen blijken te hebben. Het is volstrekt niet onmogelijk, dat bij het hoogere loon het werk goedkooper zal blijken te zijn. En voor zoover dit niet het geval is, zal de werkloosheid door de beperkende bepalingen omtrent den arbeidsduur wel ten minste evenveel worden tegengegaan, als zij door bepalingen omtrent het minimum-loon wordt in de hand gewerkt.

Ik kom thans tot de

B. Bezwaren voor het geval de bepalingen voorkomen in bestekken uitgaande van openbare besturen.

a. Wanneer openbare besturen bepalingen omtrent minimum-loon en maximum-arbeidsduur in hunne bestekken opnemen, dan maken zij dat het werk een hoogeren prijs kost. Zij leggen daardoor op de belastingplichtigen een hoogeren last dan noodig is. Dit is ongeoorloofd. De overheid is aan de belastingplichtigen verschuldigd de goedkoopste markt te zoeken. Ik noem deze bedenking alleen, omdat op grond daarvan de reeds genoemde besluiten van den parijschen gemeenteraad werden vernietigd.

Na hetgeen reeds werd gezegd over het verband tusschen loonsverhooging (en korteren arbeidsduur) en meerdere intensiteit van den arbeid, en over de taak der overheid in verband met armenzorg en met de bescherming der economisch zwakkeren, meen ik verdere weerlegging van dit bezwaar achterwege te kunnen laten.

b. Het tweede bezwaar dat tot deze categorie behoort, wordt alleen aangevoerd tegen bepalingen omtrent minimum-loon en maximum-arbeidstijd in bestekken uitgaande van *gemeente*-besturen. Wordt daardoor het loon van de werklieden, die indirect in dienst der gemeente zijn, verhoogd, dan zal de gemeente, waar dit het geval is, een *aantrekkingspunt* worden *voor elders wonende werklieden*.

Thans reeds is in de groote steden, met name te Amsterdam, een dubbele strooming in de bevolking waar te nemen. Meer-gegoeden verlaten de stad en min- of onvermogenden stroomen er heen. Door bepalingen als de bedoelde zal dit laatste toenemen.

Het komt mij voor, dat deze vrees geheel ongegrond is. 1°. Vergeet men hierbij, dat indien alle openbare besturen denzelfden maatregel namen, het bezwaar van zelf zou vervallen, en 2°. dicht men den in ongunstige omstandigheden verkeerenden arbeider economische overwegingen toe, die hem in werkelijkheid in den regel geheel vreemd blijven. Reeds Adam Smith wees er op, hoe op dicht bij elkaar gelegen plaatsen de loonen somtijds aanmerkelijk verschillen, zonder dat dit een toevloed van arbeidskracht naar de eene, en een wegvloeien van de andere plaats ten gevolge heeft. Wel is de mobiliteit van den arbeid sedert de dagen van Smith door de betere middelen van verkeer toegenomen, maar zij is nog altijd betrekkelijk gering. De arbeidskracht is geen koopwaar, die men verpakken kan. Gehechtheid aan zijn omgeving; onzekerheid van de toekomst die hij, ingeval hij zich verplaatst, tegemoet gaat; het huisgezin waarvoor hij heeft te zorgen; — dit alles maakt, dat het voor den arbeider niet zoo gemakkelijk is de gunstigste markt op te zoeken.

In zijn werk over „The Wages Question" zegt Francis Walker:

„Wanneer wij letten op de arme bevolking van eenige streek, kunnen wij tot geen andere conclusie komen dan deze, dat, in tegenstelling met de onderstelling der economisten, de menschen, naar mate zij het slechter hebben, zich niet meer maar minder moeite geven om een betere positie in de maatschappij en in de nijverheid te vinden. Hun armoede, hun onwetendheid, hun bijgeloovige vrees en misschien meer dan dat alles, de lusteloosheid, waartoe zij vervallen, bindt hen aan hun plaats en aan hun lot. Op menschelijke wezens in hunne positie, stellingen toepasselijk te verklaren, die men heeft getrokken uit de waarneming van den economisch handelenden mensch, is eenvoudig ongerijmd. Zulke paupers verhuizen niet, zij berusten in hun lot; steeds dieper zinkende. Economische krachten zijn niet in staat hun betere loonen te bezorgen of hen betere loonen waardig te maken."

Waarlijk, bij die in zijn verbeelding de paupers bij drommen ziet heenstroomen naar de plaatsen waar bepalingen als de bedoelde in bestekken voor bouwwerken worden opgenomen, is bang voor spoken. Ik beweer niet, dat geen enkele werkzoekende door zulke bepalingen zal worden aangetrokken, maar wél, dat het getal van hen op den trek naar de groote steden van geen merkbaren invloed zijn zal.

Hierbij komt nog, dat bepalingen als de bedoelde, in een ander opzicht den trek naar de steden niet weinig zullen tegengaan. Vele werklieden toch komen niet uit eigen beweging, maar worden naar de stad *gehaald*. Is de aannemer volkomen vrij in het door hem te betalen loon, dan brengt zijn belang mede, dat hij bij een groot werk zooveel mogelijk werklieden van buiten aan het werk stelt, wien een loon dat in werkelijkheid beneden den stedelijken loonstandaard blijft, reeds hoog toeschijnt.

Is het werk afgeloopen, dan blijven de aldus naar de stad gelokte werklieden grootendeels achter; veelal om bij het leger der werkloozen te worden ingelijfd.

Worden bepalingen als de bedoelde in de bestekken opgenomen, dan zal het belang der aannemers bij het invoeren van goedkoope arbeidskrachten vervallen, en daardoor een niet onbelangrijke oorzaak van den trek der werklieden naar de steden worden weggenomen.

Bezwaren tegen de uitvoerbaarheid.

a. De bepalingen zullen niet aan alle arbeiders die bij het werk betrokken zijn, ten goede komen. Hoe meer het gewoonte wordt de verschillende deelen van het werk kant en klaar te koopen, hoe meer werklieden die indirect in dienst zijn van den aanbesteder, buiten de bepalingen zullen vallen. Alleen zij die de elders bewerkte stukken in elkaar zetten, zullen er bij profiteeren. Dit bezwaar is ongetwijfeld niet geheel uit de lucht gegrepen. Toch is het zeker geen reden om bepalingen als de bedoelde geheel achterwege te laten. Een half ei is beter dan een leege dop.

Bovendien kunnen in het bestek te dezen aanzien voorschriften worden gegeven, die het bezwaar wel niet zullen wegnemen, maar het wel kunnen temperen.

b. Aan de bepalingen is practisch niet de hand te houden. In het bijzonder zullen zij door onder-aanbestedingen grootendeels illusoir kunnen worden gemaakt. Dat is voor een deel niet te miskennen. Maar ook hier geldt, dat in homme averti en vaut deux. Men kan het voorbeeld van den londenschen *schoolboard* volgen en de onder-aanbestedingen eenvoudig verbieden, of wel, indien men minder ver wil gaan, een bepaling opnemen in den trant van het boven aangehaalde besluit van den parijschen gemeenteraad, waarbij den werkman, ingeval hij op stuk werkt, een loon wordt verzekerd, dat ten minste gelijk staat met het minimum van hetgeen hij, bij dag- of uurloon werkende, per week zou hebben ontvangen.

De grootste moeilijkheid zal liggen in de controle op de naleving der bepalingen omtrent den arbeidsduur. Hierbij toch bestaat het gevaar, dat aannemer en werkman zullen samenspannen om de bepalingen te ontduiken. Want hoewel vele arbeiders, wanneer zij zich op een algemeen standpunt plaatsen, het nut van een verkorting van den arbeidstijd inzien, is het gemakkelijk te verklaren, dat — wanneer zij door het verrichten van

overwerk hun niet te ruim weekloon kunnen vergrooten — het middel daartoe door hen wordt aangegrepen, ook al moeten zij daartoe de voor hen noodzakelijke rust gedeeltelijk opofferen, en al voelen zij, dat het tijdelijke voordeel dat zij trekken, op een vermindering van hun arbeidsvermogen te staan komt.

Het verrichten van overwerk geheel te verbieden, zal veelal moeielijk gaan; doch wel kan zonder bezwaar worden bepaald, dat overwerk alleen zal zijn geoorloofd in bijzondere, onvoorziene gevallen en niet dan met toestemming van den architekt of ingenieur, onder wiens leiding het werk wordt uitgevoerd. In het besproken besluit van den parijschen gemeenteraad werd de zaak op die wijze geregeld.

Ten einde aan een dergelijk voorschrift practische beteekenis te geven, zou het moeten gepaard gaan met een bepaling dat het overwerk hooger moet worden betaald. Ook hieromtrent geeft het besluit van den parijschen gemeenteraad een goede leiddraad. Wordt, gelijk daar bepaald werd, het loon voor overwerk bij dag 25 % verhoogd en bij nacht verdubbeld, dan zal het belang van den aannemer meebrengen, dat hij ingeval een werk spoedig gereed moet komen — waar dit mogelijk is — in plaats van overwerk te laten verrichten meerdere werklieden in zijn dienst neemt.

Worden bepalingen van dezen aard aangevuld met hooge boeten op overtredingen, dan zal de nakoming nog wel niet in alle opzichten verzekerd zijn, maar zullen de voorschriften zich stellig niet tot platonische uitingen zonder practisch effect behoeven te bepalen.

De controle zal echter eerst afdoende zijn, wanneer de werkliedenvereenigingen krachtig genoeg zullen zijn geworden om tegen overtreding te waken. Zoolang dit niet het geval is, zal bij samenspanning van aannemer en werklieden tot overtreding der bepalingen, het constateeren dier overtredingen vaak uiterst moeilijk zijn.

De verplichting tot het overleggen van loonstaten en van staten der werkuren, zal alleen dán een controlemiddel kunnen zijn, wanneer overtreding der bepalingen in overleg met de werklieden niet te duchten is.

Dat er gegronde bezwaren kunnen worden geopperd tegen het opnemen van bepalingen omtrent minimumloon en maximum-arbeidstijd in bestekken, welke van openbare besturen uitgaan, ontken ik — gelijk gij hebt gezien — in het minste niet.

Tot de gegronde bezwaren reken ik echter bijna uitsluitend die, welke de uitvoering betreffen; deze nu laten het doel, dat met de bepalingen beoogd wordt, geheel onaangetast, zij zullen — voor zoover zij door de ervaring worden bevestigd — ten gevolge hebben, dat het beoogde doel slechts ten deele wordt bereikt.

En dat mag geen reden zijn, om ook van het bereikbare af te zien. Elke zaak heeft haar schaduwzijde; de vraag is maar wat de overhand heeft, het licht of het duister, en dat in deze materie de schaduwvlekken het licht slechts ten deele bedekken, meen ik te hebben aangetoond.

De erkentenis dat er bezwaren tegen de toepassing van het denkbeeld bestaan, moet echter tot voorzichtigheid leiden. Wilde men door bepalingen als de besprokene plotseling groote veranderingen brengen in de inkomsten van sommige werklieden, dan zouden de nadeelen van zulk een maatregel de voordeelen waarschijnlijk overtreffen.

Aan den anderen kant acht ik hetgeen gevraagd wordt door het Nederlandsch Werkliedenverbond *te* bescheiden.

Worden de bepalingen zoo gesteld, dat een maximumwerktijd van bijv. 10 uren wordt voorgeschreven, dat overwerk alleen in bijzondere gevallen en onder goedkeuring van den architekt of ingenieur zal zijn toegelaten, en dan alleen tegen een hooger loon, en dat het loon hetwelk in den gewonen werktijd — zonder overwerk — wordt verdiend een weekloon geeft, dat niet beneden den normalen plaatselijken loonstandaard is gelegen, dan zijn voor den werkman geen groote schommelingen in het door hem te verdienen loon, voor den werkgever geen storingen in het door hem aangenomen werk als uitvloeisels dier bepalingen te duchten, en de ervaring kan dan uitspraak doen over de mate van uitvoerbaarheid der bepalingen en verbeteringen daarin aangeven. De schrede, welke op deze wijze op den weg der sociale rechtvaardigheid zal worden gezet, moge niet groot zijn; hoe bescheiden zij ook moge wezen, — zij zal althans van de zijde der openbare besturen zijn een schrede voorwaarts, en voor anderen een voorbeeld ter navolging.

De voorzitter merkte op, nadat deze voordracht met teekenen van waardeering was begroet, dat het debat eerst zal geopend worden na de voordracht van den heer J. W. C. Tellegen, waarin hetzelfde onderwerp ter sprake zal komen, en gaf bijgevolg het woord aan den heer J. W. C. Tellegen, Civiel-Ingenieur, directeur der Gemeentewerken te Arnhem.

De heer Tellegen zal, ook met het oog op de beschikbare tijdsruimte, lager bij den grond blijven dan de vorige spreker.

Betreffende de eerste stelling merkt spreker op, dat bepalingen omtrent arbeidsduur eigenlijk geen nieuws zijn, want in § 465 der A. V. vindt men het volgende voorschrift: „op Zon- en erkende feestdagen, en vóór zonsopgang of na zonsondergang mag niet gewerkt worden, tenzij met schriftelijke vergunning of lastgeving van de Directie, op korting van vijftig gulden, telkens wanneer daartegen wordt gehandeld, onverminderd dat het gemaakte werk zoo noodig door den aannemer en ten zijnen koste moet worden afgebroken of opgeruimd."

Toen spreker dan ook in de indiening bij den Arnhemschen gemeenteraad van adressen betreffende loon en arbeidsduur aanleiding vond voor te stellen, bepalingen omtrent arbeidsduur in de bestekken op te nemen, kon hij volstaan met een aanvulling van de genoemde bepaling der A. V. Het nieuwe voorschrift luidt:

In § 465 1e zinsnede moet gelezen worden in plaats van: *„en vóór zonsopgang en na zonsondergang"* — *„en vóór zonsopgang, of, zoo de zon vóór zes uur opgaat, vóór dit uur, en na zonsondergang, of, zoo de zon na zeven uur ondergaat, na dit uur."*

Na § 465 1e zinsnede te lezen: *„In het geheel mag per etmaal niet langer dan elf en een half uur worden gearbeid."*

Een dergelijke bepaling verdient in alle opzichten aanbeveling. Spreker acht het, in afwachting dat bezwaren worden ingebracht, niet noodig, hetgeen in zijn eerste conclusie is gesteld, nader toe te lichten. Enkel wil hij niet nalaten nog op te merken, dat men niet uitsluitend het oog gevestigd moet houden op de belangen der werklieden, doch niet minder op het belang van een goed toezicht en van hen, die toezicht houden.

Van het toezichthebbend personeel werd tot dusverre menigmaal óf te veel gevergd, óf het toezicht liet te wenschen over, en geen van beiden is wenschelijk.

Komende tot de bespreking der 2e conclusie, merkt spreker in de eerste plaats naar aanleiding van het door Mr. Treub aangevoerde op, dat door dezen spreker wel eenigszins is voorbijgezien, dat de openbare besturen niet geheel vrij zijn in hunne bewegingen; de gemeentebesturen zijn o. a. gebonden aan de gemeentewet, die openbare aanbesteding als regel voorschrijft.

Of dit stelsel goed- of afkeuring verdient, laat spreker op dit oogenblik daar; dit zal bij de bespreking der 4e conclusie aan de orde komen.

Wat is nu het hoofdkenmerk van het stelsel van openbare aanbesteding? Dat den aannemer opgedragen wordt een werk te verrichten onder zekere voorwaarden, die enkel ten doel hebben een door den besteder gewenschte samenstelling van het werk te waarborgen. Overigens wordt den aannemer zooveel mogelijk vrijheid gelaten, en met name heeft men zich er altijd voor gehoed zich te mengen in zijne geldelijke aangelegenheden. De aannemer is koopman, en zijn boeken zijn dus heilig evenals van iederen koopman. De directie recht van inzage in de boeken te geven, kan dus bezwaarlijk worden bedongen en toch zal het daartoe moeten komen, wil men bepalingen omtrent loon in bestekken kunnen handhaven. Op loonstaten alleen kan men toch niet afgaan. Dit zal ieder moeten toegeven, die met de praktijk bekend is. Merkt men nu op, dat verzekering tegen ongelukken om dezelfde reden evenmin in de bestekken mag worden voorgeschreven, dan geeft spreker dit onmiddellijk toe. Reeds is hem gebleken, dat bepalingen van dien aard tot misbruiken aanleiding geven, o. a. tot korting van de premie op het loon, en daarom is het beter, dat de gemeente zelve de verzekering op zich neme, zooals de gemeente Utrecht dan ook reeds gedaan heeft. Deze daad is zeer toe te juichen, en voert tot een gezonden toestand.

Met voorwaarden van anderen aard is het een ander geval.

Voorwaarden betreffende arbeidsduur moeten bedongen worden, wil een goed toezicht verzekerd zijn. Werd den aannemer vrijgelaten te werken, wanneer en zoolang hij wilde, dan zou het houden van toezicht zeer bezwarend gemaakt kunnen worden. Reeds langen tijd geleden is dit begrepen. § 465 der A. V. komt reeds voor in de A. V. van 1860.

Voorschriften betreffende het vervaardigen van sommige onderdeelen van het werk op de bouwplaats zijn om dezelfde redenen te verdedigen.

Evenzoo is dit het geval met de voorschriften betreffende de keuring van bouwstoffen.

Wel wordt den besteders menigmaal verweten, dat zij toonen meer prijs te stellen op deugdelijke bouwstoffen, dan op goede werkkrachten, door wel bepalingen betreffende keuring van bouwstoffen, doch geen voorschriften betreffende de loonen in de bestekken op te nemen, maar de onjuistheid van dit verwijt moet ieder kenner van de A. V. in het oog springen. De aannemer is evenzeer verplicht goede werkkrachten (§ 458) als goede bouwstoffen (§ § 331 en 431) te leveren. En doet hij dat niet, de besteder bezit voor beide gevallen de noodige macht hem tot zijn plicht te brengen.

Getrouw echter aan het boven besproken beginsel, dat de besteder zich niet inlaat met de geldelijke aangelegenheden van den aannemer, doet hij dit zoo min in zake betaling van bouwstoffen, als in zake belooning van werkkrachten. De directie moet er voor waken, dat bouwstoffen en werkkrachten goed zijn, doch zoo de bouwstoffen gestolen en de werklieden uitgezogen worden, — zij kan het als mensch betreuren — als directie gaat het haar niet aan.

Spreker meent hiermede de tweede conclusie op voldoende wijze te hebben toegelicht, doch wenscht ten slotte nog te wijzen op de uitvoerbaarheid van den gewenschten maatregel. De heer Kerdijk heeft te dezer zake een zeer uitvoerig onderzoek in het buitenland ingesteld, doch heeft in het Sociaal Weekblad ruiterlijk erkend, dat het onderzoek een zeer mager resultaat heeft opgeleverd. Het spijt spreker, dat Mr. Kerdijk niet aanwezig is; hij zou hem dan willen uitnoodigen een goede regeling te ontwerpen. De heer Treub bleef ook in gebreke besteksbepalingen te formuleeren. Spreker zal op het ontwerpen van bruikbare bepalingen blijven aandringen. Het gaat niet aan, de wenschelijkheid van voorschriften betreffende minimum-loon uit te spreken en de technici voor de redactie van de besteksbepalingen te laten opkomen.

Spreker heeft vooral het oog op de voorschriften, die de handhaving van de bepalingen moeten waarborgen.

Overgaande tot de bespreking van de derde conclusie, begint spreker met de aandacht te vestigen op het bestek voor het onderhoud der landsgebouwen, dat eenige maanden geleden het licht zag 1)

Dit bestek bezorgde spreker een vroolijk oogenblik, toen men er voorschriften betreffende minimum-loon in meende gevonden te hebben. De geheele pers liep er in, met uitzondering van het Sociaal Weekblad. Mr. Kerdijk bleek een beetje beter op de hoogte te zijn dan vele andere persmannen, hoewel zijne mededeelingen toch ook nog van onvolledige kennis blijk gaven.

Wat voor iets nieuws werd aangezien, was iets zeer ouds, het hebben van vaste arbeiders voor het uitvoeren van onderhoudswerken, die de besteder niet zelf doch door middel van een aannemer betaalt. Reeds in § 325

1) Ministerie van W. H. en N. Bestek No. 22. 19mei 1892. Aanbesteed 30 December 1891.

van de A. V. (ook in de A. V. van 1860) vindt men dergelijk vaste arbeiders voor het onderhoud van rijkswegen en kanalen.

Leeftijd, kleeding, werktijd en loon, alles is voorgeschreven. Het zijn de welbekende blauwkielen met roodgebiesden pet, die velen wellicht voor rijkswerklieden hebben aangezien, die dit ook behoorden te wezen, doch het helaas niet zijn. Waarom deze valsche toestand, die tengevolge heeft, dat de betrokken arbeiders geen recht op pensioen hebben?

Zou het niet eenvoudiger en voordeeliger zijn het loon direct uit 's Rijks kas in den zak van den arbeider te doen vloeien, dan den aannemer, in ruil voor de kwitanties van de werklieden, mandaten op den Rijksbetaalmeester te doen uitreiken? 1) De aannemer zal toch loon moeten rekenen voor zijn optreden als kassier. Waarom, wanneer, zooals uit het veelbesproken bestek voor het onderhoud der landsgebouwen blijkt, steeds aan een boodschaplooper à *f* 13.— per week behoefte bestaat, dezen man niet van Rijkswege aangesteld, en de tallooze boodschaploopers, die men in de landsgebouwen aantreft, wel?

Is het om het toekennen van pensioen te kunnen ontgaan? Een maatregel dus, geboden door welbegrepen zucht tot zuinigheid? Zoo ja, dan blijkt ook al weer hier, dat zuinigheid de wijsheid bedriegt. Immers doordat directie en aannemer ook menschelijk gevoel eigen is, komen deze twee machten er niet gemakkelijk toe een arbeider, die, zij het ook in indirecten dienst van het Rijk, trouw zijn plicht heeft gedaan, wanneer hij oud en versleten is, broodeloos te maken. De menschen worden dus zoolang mogelijk in dienst gehouden; het Rijk betaalt geen pensioen, maar het volle loon, plus het kassiersloon van den aannemer voor een versleten arbeider. Of het Rijk in dezen een goed voorbeeld als werkgever geeft, laat spreker in het midden. Het zij hem echter nog vergund mede te deelen, dat bij de Arnhemsche gemeentewerken tot voor eenige jaren hetzelfde stelsel gehuldigd werd, doch sprekers voorganger, de heer Lindo, en spreker zelf, hebben niet gerust alvorens aan dit volgens hen ongezond stelsel een einde was gemaakt. De betrokken werklieden zijn nu allen werkelijk gemeente-werklieden, en zullen hoogst waarschijnlijk eerlang dezelfde pensioenrechten erlangen, die den gemeente-ambtenaren verzekerd zijn.

En zoo is spreker gekomen tot de vierde conclusie. Zij wijst z. i. den weg tot verbetering van de toestanden, die zoo sterk afgekeurd worden. Al dat afkeurenswaardige is een natuurlijk gevolg van het stelsel, dat men bij de uitvoering der werken toepast. Men tracht nu wel op allerlei kunstige wijzen dat stelsel te verbeteren, doch zooals spreker heeft getracht aan te toonen, doet men dan het stelsel geweld aan en kan men dus geen goede resultaten verwachten. Men volge liever een beteren, den koningklijken weg en vervange het stelsel van aanbesteding, waar mogelijk, door het stelsel van eigen beheer. Vele gemeenten gaan met goed gevolg voor op dit gebied. Dit voorbeeld verdient navolging. Reeds blijkt men aan het Ministerie van Waterstaat gezind te zijn den goeden weg in te slaan, getuige het besluit, om de sluiswachters een aanstelling als ambtenaren te geven. Doch op het gebied van eigenlijke uitvoering van werken zou het Rijk in vele gevallen zeer goed in eigen beheer kunnen werken, en zeker zal dit de voorkeur verdienen boven het invoeren van bestekken met voorschriften betreffende minimum-loon. Spreker denkt niet zoozeer aan de reeds genoemde vaste werklieden en wegwerkers, doch aan de groote baggerwerken, zooals bijv. die te IJmuiden. Voor deze werken schrijft men voor, hoe de baggervloot, wat aantal en vermogen der molens betreft, samengesteld moet zijn. Deze vloot kan de aannemer voor niets anders gebruiken; zij moet steeds beschikbaar zijn en de bemanning dus ook.

Wanneer nu bovendien nog werd voorgeschreven, hoe lang de bemanning mag werken en hoe groot het loon moet zijn, ware het toch wel zoo eenvoudig het werk in eigen beheer te nemen.

Wat het werken in eigen beheer bij het Rijk bezwarend maakt, zijn de omslachtige administratieve voorschriften van geldelijken aard; vooral wijl de handhaving van deze voorschriften aan een lichaam is toevertrouwd, dat van geen „geven of nemen" weet. Botsingen met de Algemeene Rekenkamer te voorkomen zal bij het opmaken van bestekken dientengevolge menigmaal geleid hebben tot het toepassen van den in de derde conclusie afgekeurde methode. Te verdedigen is deze methode daarom niet.

In elk geval geldt bovengenoemd bezwaar niet voor besturen van lageren rang en voor particulieren. Hun belet niets in vele gevallen het werken in eigen beheer toe te passen in plaats van het uitvoeren bij aanbesteding. Doen zij dit, dan zullen zij een stelsel, dat veelal leidt tot verarming der aannemers, uitmergeling der arbeiders en tot levering van slecht werk, vervangen door een stelsel waarbij het leveren van goed werk gepaard kan gaan, zonder tot kunstmiddeltjes de toevlucht te nemen, met een behoorlijke behartiging van de belangen der arbeiders.

Deze voordracht werd met teekenen van bijval door de vergadering begroet.

De voorzitter verklaarde, dat het debat, hetwelk gistermiddag geopend werd over de onderwerpen: arbeidsduur en loon, toen geschorst op voorstel van den heer van Beuningen, thans in verband met beide laatste voordrachten zou worden voortgezet. De verschillende moties, gisteren gesteld, konden dan in stemming komen in deze volgorde:

1o de motie „Smitt", met de toevoeging van den heer Noppen: „Het Congres, vergaderd op 27 en 28 „Mei 1892, bij gelegenheid van het vijftigjarig jubileum „van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, „acht het wenschelijk, dat de arbeidsduur wettelijk worde „geregeld, en is tevens van oordeel, dat die wettelijke „regeling in de ambachts-nijverheid door zelfstandig „optreden van den ingenieur (architekt) en den werkman „worde voorbereid."

1) § 11. Bestek, onderhoud landsgebouwen, en § 325. 4°. A. V.

2o de motie „de Groot": Het Congres van oordeel, dat „er bepalingen dienen te worden gemaakt tot verkorting „van den werkdag, — stelt voor, den duur van den „arbeidsdag te bepalen op acht uur, tegen vergoeding „die rekening houdt met de billijke behoeften. Hierop „wordt alleen verlenging toegestaan voor bedrijven niet „schadelijk voor de gezondheid, met de bepaling, dat „meerdere uren worden betaald in verhouding per uur „met verhooging van 25 %,

„Het congres wenscht, dat openbare besturen door „het opnemen van die bepalingen in bestekken het „voorbeeld zullen geven.

3o de motie „Conrad": Het congres spreekt den „wensch uit, dat de Maatschappij tot Bevordering der „Bouwkunst spoedig krachtige stappen doe, die kunnen „medewerken tot vreedzame oplossing der sociale „kwestie."

De voorzitter gaf het woord aan den heer B. H. Heldt.

Vooreerst wenschte deze zijne groote waardeering uit te spreken voor de pogingen tot verbetering van het lot van den werkman, welke hier werden voorgestaan. Wanneer hij tusschen de verschillende voorstellen partij moest kiezen, dan zou hij stemmen voor de loonsbepalingen door den heer Tellegen aangegeven, die wenscht, dat b. v. Gemeentebesturen zooveel doenlijk in eigen beheer hunne werken zullen uitvoeren, — dat er niet het stelsel van aanbestedingen zooveel mogelijk worde gebroken. Zoowel de werkman als de patroon zullen door dien maatregel gebaat worden. Waar openbare besturen zulke maatregelen kunnen nemen, is 't evenwel nog niet waarschijnlijk, dat de particulieren hierin spoedig zullen volgen.

Daarnaast wenschte spreker zijne sympathie te betuigen voor bepalingen omtrent een minimum-loon, in bestekken vast te stellen. De heer Treub heeft de eischen van het adres van 't Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond te bescheiden genoemd, aangezien daarin slechts de bevestiging van den bestaanden loonstandaard werd gevraagd. Maar de moeilijkheid ligt juist in het *bepalen* van het minimum. De werklieden zelf zullen het daaromtrent niet eens zijn, maar verschillende eischen stellen. Hoe kan men het stelsel volgen om zich te regelen naar de behoeften van het gezin? Hoe groot is dit gezin?

Naar de overtuiging van den heer Heldt dient dat minimum-loon door overleg met vakvereenigingen vastgesteld te worden; maar voordat de openbare besturen tot dergelijke vaststelling van een minimum-loon zullen besluiten, is nog een groote strijd te wachten. De vakvereenigingen zelven dienen dergelijke bepalingen voor te stellen, en wanneer zij daarbij van nog krachtiger vereenigingsleven doen blijken, dan zal haar invloed daarmede zich ook uitbreiden.

De moeielijkheid, die volgens den heer Tellegen zoude bestaan om het loon te controleeren, kan toch geen groot bezwaar genoemd worden, wanneer aan de directie het recht wordt toegekend, om steeds toezicht te houden op de loonstaten van den aannemer, waarop elk werkman bij de betaling met zijn naam afteekent.

Spreker wenschte in de conclusie van het 2de deel, door den heer Noppen voorgesteld, de volgende verandering te brengen, dat men daarin zal lezen: „dat door „zelfstandig optreden van den ingenieur in de ambachts„nijverheid de overgang zal dienen gemaakt te worden."

De voorzitter gaf daarop het woord aan den heer Cohen Stuart, die opmerkte, dat de geachte inleider eene bedenking heeft gereleveerd, door Dr. Verrijn Stuart tegen loonsverhooging van overheidswege gemaakt; deze bedenking nl.: dat hooger prijs den afzet doet verminderen en alzoo bij loonsverhooging grooter werkeloosheid te vreezen is.

De inleider voerde nu wel, als stelde hij zich op zuiver praktisch standpunt, daartegen aan, dat niet alles door de economische wetenschap te beslissen valt, maar hij weerlegde dan toch die bedenking van Dr. Verrijn Stuart door deze eveneens zuiver economische stelling, dat in dit geval de waar beter *zal*, althans beter *kan* worden, en alzoo even groote afzet ook tegen den verhoogden prijs mogelijk kan blijken. Eene stelling, die spreker gaarne onderschrijft, al blijft het moeilijk te voorspellen of het gevreesde gevolg niet toch intreden zal.

Eigenaardig achtte spreker het, dat men, na herhaaldelijk de orthodoxe economie te hebben verweten, dat zij arbeid als eene koopwaar beschouwt, zelf termen bezigt, die nog erger zijn. Die beschouwing van den arbeid als eene koopwaar heette onmenschelijk, omdat men daarbij voorbijzag, dat de arbeider mensch was. Maar nu zegt de inleider, dat eene natie, die haar werklieden geen voldoend levensonderhoud geeft, even onverstandig handelt als een boer, die zijn veestapel niet voldoende voedt!

Spreker zag nu geenszins voorbij, dat zulk een uitdrukking aan de humane bedoeling van den inleider niet den minsten afbreuk doet. Veeleer zag hij daarin het bewijs, dat, hoe men zich ook nu en dan van de wetenschap en haar doctrines met zekeren afkeer afwendde, men toch voelt, dat men op den duur niet straffeloos met de — zich steeds ontwikkelende — wetenschap in strijd kan blijven verkeeren.

En nu zou spreker wel een raad willen geven aan hen, die, als de heer Treub, maatregelen trachten te doen ingang vinden in het belang der minder gegoeden. Dezen raad nl.: geeft u minder moeite om de wenschelijkheid te betoogen van verbetering van het lot dier minder gegoeden, want daarover zijn wij het toch allen vrijwel eens, maar tracht liever duidelijker te kennen te geven, hoe gij dat doel *wilt*, en hoe gij het meent te *kunnen* bereiken.

Zoo wordt bijv. in het voorstel van den inleider en den heer Gerritsen aan den Gemeenteraad uiteengezet, dat de arbeiders hier ter stede te weinig verdienen om behoorlijk te kunnen leven; maar de verdere toelichting is zoo sober, dat men den indruk krijgt, als behoefde naar de meening des voorstellers de Gemeente slechts zelven hooger loon te gaan betalen om algemeen den loonstandaard tot een aanmerkelijk hooger peil te doen rijzen.

In de hier gehouden voordracht stelde de inleider zich op een beter standpunt: geleidelijke verhooging, en die verhooging duurzaam mogelijk gemaakt, doordat ook de praestatie des arbeiders grooter wordt.

Niet geheel in overeenstemming echter met dit standpunt achtte spreker hetgeen aan het slot der 1e conclusie des inleiders voorkomt. „Een loonstandaard" toch, „welke voldoende rekening houdt met de behoeften van een in normale omstandigheden verkeerend arbeidersgezin" is, naar de meening van den spreker, nog te ver van den bestaanden loonstandaard verwijderd.

Ook meende spreker, dat de gemeente bezwaarlijk aan aannemers kan opleggen hooger loon te betalen, dan dat hetwelk de gemeente zelve aan haar eigen arbeiders uitbetaalt. Hij zou het daarom beter achten de laatste drie regels der 1e conclusie te vervangen door deze clausule: „en dat deze geen minder loon ontvangen, dan aan de direct in dienst der gemeente zijnde werklieden voor gelijksoortigen arbeid wordt uitbetaald."

Ten slotte wilde spreker waarschuwen, in deze toch niet te veel en in de eerste plaats van de overheid te verwachten of te eischen. Waar het hier gedeeltelijk eene proefneming geldt, moet, naar des sprekers meening, de overheid een *spoedig volgen*, dan *voorgaan*.

Een particulier, die groote winsten maakt, kan daarvan een gedeelte prijsgeven, om het lot zijner arbeiders te verbeteren, om hooger loon te betalen dan andere minder voorspoedige ondernemers. De overheid echter, de gemeente bijv., die scholen en bruggen bouwt, maakt geen winst, en wat zij meer betaalt dan noodig is, moet worden gevonden òf uit verhooging van belastingen en verzwaring van druk voor velen, die het zelven niet breed hebben, òf uit inkrimping van voorziening in die behoeften, welker vervulling meer speciaal de taak der overheid uitmaakt.

Men behoort toch niet te vergeten, dat de overheid op velerlei wijzen zorgen kan en moet voor verbetering der economische toestanden. Zoo door beter vakonderwijs, waardoor de arbeider in staat wordt deugdelijker arbeid te leveren, zoo ook de Rijks overheid bijv. door de bij arbeidsvrienden wel eens te weinig bijval vindende uitgaven voor eene goede Marine, die onze handelsbetrekkingen met het buitenland onderhoudt en steunt, en de welvaart bevordert, die den ondernemer in staat moet stellen hooger loon te geven.

De heer W. C. Metzelaar gaf hierop het navolgende te kennen.

Hij is het in hoofdzaak eens met de strekking der voordracht van den heer Treub, en die van 't Werklieden-adres. In eene goede richting zijn zeer zeker proeven te nemen; maar op bescheiden schaal zullen deze moeten beginnen.

Bij het Departement van Justitie is sedert anderhalf jaar de beperkte werktijd reeds ingevoerd. Als een groot gebrek in ons tegenwoordig stelsel van aanbestedingen, waarin echter vooralsnog geen verandering is te brengen, bestaat de mogelijkheid, dat de werklieden door de concurrentie worden benadeeld. Hieraan zal worden tegemoet gekomen door 1° een bepaling van normaal loon en normalen arbeidsdag; de directie ziet toe op de uitbetaling van dat loon; daarop mogen geen kortingen door den aannemer geschieden, b.v. op huur of het presteeren van andere diensten; — 2° wel blijven onderhandsche uitbestedingen aan werklieden geoorloofd, maar daarbij moet het minimum-loon verzekerd blijven.

Spreker hield zich overtuigd, dat zulke beperkende bepalingen omtrent de uitvoering wel uitvoerbaar zijn, voor zoover zij onder het toezicht der directie blijven; matig begonnen, kan daarna de uitbreiding worden geregeld.

In de vierde alinea der conclusies van Mr. Treub wenschte de heer Metzelaar het toezicht minder toe te vertrouwen aan de werklieden zelven, daar dit niet zoo gunstig zoude werken; maar de directie moet daarvoor optreden, en deze biedt voldoende waarborgen.

Het woord werd daarna door den voorzitter gegeven aan den heer P. Smitt.

Dankbaar erkende spreker het vele goede, dat in deze vergadering is gezegd over „loon" en „werktijk".

Maar morgen zal spreker in hetzelfde lokaal aan verscheidene vakvereenigingen verslag te geven hebben van dit congres. Van welke daden zal hij dan mogen getuigen voor die werklieden?

Hulde bracht hij aan Mr. Treub voor de uiteengezette beginselen; hij betreurde alleen, dat dit niet door de arbeiders zelf is gebeurd.

Ook aan den heer Tellegen bracht hij hulde voor hetgeen deze te Arnhem ten bate der werklieden heeft gedaan. Hier, in Amsterdam, onbreekt nog zoo veel op dat gebied: de Gemeente betaalt zelfs lagere loonen dan de particulieren, b.v. 18 cents, waar door particulieren 20 cents betaald wordt.

De heer Heldt heeft gezegd, zeide spreker, de werklieden moeten zelf de regelingen voorstellen; dat is zeer juist. Maar feitelijk zijn zij onmachtig om voldoenden invloed uit te oefenen. Als wij er nu allereerst naar streven om wettelijke bepalingen te verkrijgen, waardoor voorkomen wordt, dat *onder* een vast loon wordt gewerkt, dan is verder de werkman in staat gesteld om zijn lot nog meer te verbeteren.

Er is gezegd, dat de overheid verplicht is om uit te besteden; maar daar schuilt dikwijls een groot kwaad in dat zoeken der goedkoopste markt. Zoo zijn er aanbestedingen geweest, waarbij de aanemer door te laag in te schrijven, zijne winst is gaan zoeken op het loon der arbeiders! Dat was hier dus de goedkoopste weg. Maar door deze goedkoope aanbesteding had de schatkist een voordeel, dat echter uit een anderen zak geklopt werd, en wel uit dien van den arbeider.

Wanneer ik hier dus morgen sta voor de Timmerliedenvereenigingen, wat hebben zij dan van mij te verwachten?

Met genoegen hebben de werklieden de wijzigingen aangenomen in de voorgestelde motie.

Overweegt deze zaken, maar verwerpt ze niet! Maakt een einde aan den onhoudbaren toestand; langs welken weg aangevangen moet worden, dat is ons om 't even: of particulier initiatief of wel door wettelijke regeling. De Maatschappij van Bouwkunst gaat eene tweede periode van 50 jaar tegemoet, — dat zij die aanvange niet alleen met eene poging, maar met te zeggen: wij beginnen van heden af in de bestekken bepalingen op te nemen in bedoelden zin. Gij, ingenieurs en architekten, kunt daaraan veel doen; indien ge samenwerkt is uw invloed zeer groot, en zult ge veel ten onzen beste vermogen.

De voorzitter gaf vervolgens het woord aan den heer R. P. J. Tutein Nolthenius, die het volgende zeide:

Eén uiting van den heer Tellegen mag ik niet onopgemerkt laten voorbijgaan, omdat zij een veel voorkomend wanbegrip huldigt.

De heer Tellegen heeft namelijk gezegd, dat de ingenieurs bij de aanwijzing nog wel eens het een of ander kunnen mededeelen, hetwelk den aanbesteder niet ter oore mag komen.

Een dergelijke handelwijze is niet veroorloofd, en dan ook o. a. bij den Rijks-waterstaat uitdrukkelijk verboden, terwijl daar, ten einde verzekerd te zijn dat het voorschrift wordt nageleefd, de ingenieur, die de aanwijzing gehouden heeft, aan den voet van het door de aanwezige gegadigden voor „gezien" geteekend blad der mededeelingen, uitdrukkelijk moet verklaren geen andere dan de daarop vermelde mondelinge en schriftelijke inlichtingen te hebben gegeven.

Wellicht dat de heer Tellegen die, naar hij zeide, impulsies van buitenaf ontvangt, hieruit aanleiding vindt om den wethouder van publieke werken van Arnhem in overweging te geven dergelijke regeling ten zijnent te treffen.

Immers mijne heeren, men vergeet maar al te dikwijls, — ook nog zooeven de heer Smitt, toen hij ons vroeg door een enkele daad onzerzijds: het wijzigen der bestcksbepalingen, den arbeidsduur en het arbeidsloon volgens zijne wenschen te regelen, — men vergeet maar al te dikwijls, dat de ingenieur of architekt, om 't even of hij in dienst van den Staat is, of voor particulieren arbeidt, slechts een lasthebber is van den werkgever, en nog wel een lasthebber met een zeer beperkte macht, geenszins iemand die zonder dien werkgever te raadplegen omtrent gewichtige onderwerpen eene beslissing mag nemen.

De heer van Malsen, aan wien het woord werd gegeven, merkte op, dat juist de deskundigen het over de toepassing het minst eens kunnen worden. Zoo kan hij het niet eens zijn met alle opmerkingen van den heer Tellegen, wien hij ook moet voorhouden, dat sedert lange jaren te 'sGravenhage de werklieden, welke in dienst zijn bij de stadsreiniging en bij de gasfabriek, recht op pensioen hebben verkregen. Terwijl hij erkende, dat de aanbestedingen hunne ongunstige zijde hebben, geloofde hij toch, dat de ingenieur en de architekt zelfs in die aanbestedingen een middel kunnen vinden om gunstige regelingen voor den werkman te treffen. Want het gaat niet aan om groote waterstaats- en spoorwegwerken in eigen beheer te willen uitvoeren; om dat te doen, zou een veel te uitgebreid corps van ambtenaren noodig zijn.

En wat de bezwaren van den heer Tutein Nolthenius aangaat, die heeft opgemerkt dat de ingenieur slechts den wil van zijn werkgever heeft uit te voeren; daartegen merkte hij op, dat als particuliere bouwmeesters den goeden weg willen wijzen, en daartoe zullen zij zeker voldoenden invloed uitoefenen, het Rijk dan zeker bij zijne werken dien weg spoedig zal volgen.

De voorzitter gaf het woord aan den heer G. van Duivenbode, die het in beginsel geheel eens bleek te zijn met den heer Treub; al begint men met verbetering te verwachten van de bestekken, toch achtte hij eene wettelijke regeling van dit onderwerp, die dan het geheel omvat, noodzakelijk. Want het stelsel van aanneming onder de gezellen in werkplaatsen en fabrieken heeft ook de treurigste gevolgen gehad. Dikwijls wanneer een patroon gewaar wordt, dat de werklieden aan een werkje wat meer verdiend hebben, zoekt hij het middel om hen op het volgende werk zooveel korter te houden; ze worden dan weer geknouwd, en het valt den gezellen zwaar om daartusschen door zich staande te houden.

De ondervinding heeft geleerd, welke treurige gevolgen het voortdurend toegepaste stelsel van aannemingen in 't algemeen heeft gehad; uit de groote massa van huizen welke in de laatste jaren zijn gebouwd, is alle zweem van kunst verloren gegaan, — geen kundige menschen hebben die werken uitgevoerd, zij schijnen uit koekebakkershanden te zijn voortgekomen. Dit was 't gevolg van de praktijken der onwetende eigenbouwers, die door hun doorgedreven stelsel van aanbesteding onder gezellen, die zelf ook niet veel van hun vak kenden, het vak en de menschen hielpen bederven. Tegen dergelijke invloeden wenschte spreker wettelijke bepalingen te zien in 't leven geroepen.

De heer J. de Haan, die vervolgens het woord kreeg, zeide:

Het leven vertoont steeds een cirkelgang; wij hebben nog gezien hoe het dagwerk meer en meer door aangenomen werk werd verdrongen, en thans voelen wij de behoefte om daarop terug te komen. Een kortere werktijd is zeker gewenscht; maar zullen we onmiddellijk een resultaat vinden? Toch, wanneer wij ons in verbinding met meer andere vereenigingen tot het rijk wenden, is het te verwachten, dat we tot beperking van werktijd met een daaraan geëvenredigd loon zullen geraken.

De voorzitter gaf daarna het woord aan den heer Conrad.

Deze spreker gaf in verband met den nog beschikbaren tijd het volgende in overweging.

Theoreticus, practicus en de werkman, zeide spreker, zijn het omtrent vele punten oneens; hoe moeten wij nu een kritisch oordeel uitspreken? Indien wij, door een vorm te verkiezen boven een anderen, de Maatschappij van Bouwkunst belemmeren in hare werking in dezen geest, dan zoude dat zijn ten nadeele der zaak welke wij hier wenschen te behartigen.

Spreker zou stemmen *voor alle* moties, om daardoor de vrijheid van beweging te waarborgen. De meest positieve moties, uitgesproken op het hygiënisch congres, hebben geen gevolgen gehad, omdat daar het lichaam ontbrak dat ze in zich opnam. Maar hier kan de Maatschappij van Bouwkunst de algemeene resultaten der verhandelingen opnemen en verder uitwerken.

Daarom zal ik voor alles stemmen, zeide spreker.

De heer B. Noppen verkreeg het woord.

Eene der voorgeschreven economische beschouwingen was door hem niet begrepen, die namelijk waar men sprak van het geld van *anderen*, dat door een gemeenteraad bij publieke werken werd uitgegeven; daar was dus spaarzaamheid voorgeschreven. Maar wat werd daarmede bedoeld? Is dan onder dat geld der gemeenschap ook niet het geld

der arbeiders? En waar dan meer aan loonen betaald zal worden, daar zullen de lagere klassen er direct het voordeel van genieten.

Voorloopig zal iedereen het eens zijn met hetgeen de heer van Malsen over de aanbestedingen gezegd heeft; maar wanneer de werklieden-vereenigingen meer zelfstandig optreden, zullen zij de uitvoering van werken op zich kunnen nemen. De gezel, als lid van eene samenwerkende vereeniging, neemt dan de verplichtingen van den aannemer onmiddellijk over. Waar de inrichtingen der maatschappij verrot zijn, moeten die thans verbeterd worden.

Wat betreft de beschouwingen van den heer Tellegen, zoo hebben de redacties van alle vakbladen, b. v. „De Timmerman", met den heer Kerdijk geprotesteerd tegen eene loonsregeling, die slechts een wassen neus zou blijken te zijn. In het Boek Leviticus staat reeds te lezen: „Laat de zon niet ondergaan, zonder dat het loon van den arbeider betaald is."

De voorzitter gaf het woord aan den heer Treub tot repliek.

Spreker verklaarde zich tegen de voorgestelde wijziging zijner conclusie door den heer Cohen Stuart, maar zijn verschil met den heer Tellegen is zoo groot niet, en ligt alleen in de tweede conclusie; terwijl men algemeen de aanbestedingen wil laten varen Maar in een bestek zijn beide bepalingen, èn die van den werktijd, èn die van minimumloon, noodzakelijk.

Met leedwezen had spreker gehoord, wat door den heer Conrad is gezegd. Het mag goed bedoeld zijn geweest, maar het komt neer op het in den doofpot stoppen van de gansche zaak. Want als men zoo alle niet overeenkomstige moties gelijkertijd aanneemt, dan beteekent het stemmen niets meer. Over ernstige zaken kan op deze wijs geen oordeel worden geveld.

De heer Conrad, nu het woord verkrijgende, verklaarde dat de heer Treub hem niet begreep, en dat hij het besprokene volstrekt niet door die wijze van stemmen in den doofpot wil stoppen. Want, hoe wij ook stemmen en beengaan, de zaak blijft wat ze is, als de Maatschappij van Bouwkunst niet gelegenheid vindt tot handelen. Spreker herhaalde zijne vorige verklaring.

De voorzitter gaf tot repliek het woord aan den heer Tellegen.

Aan den heer Tutein Nolthenius verklaarde hij, hem als Rijks-ambtenaar volstrekt niet te benijden. Aan den heer van Malsen, dat men te Arnhem nog geen *algemeene* pensioneering der werklieden voor de gemeente heeft ingevoerd, maar dat het *vermomd* eigen beheer is afgeschaft.

Verder merkte spreker op, in betrekking tot verschillende gezegden aangaande aanbestedingen die niet te missen zouden zijn, dat wanneer men een doel ernstig wil bereiken er ook een weg te vinden is. Zoo werden in Rotterdam voor millioenen guldens aan kaaimuren in eigen beheer verwerkt, met 300 werklieden.

Ik twijfel of men de proef van den heer Metzelaar overal zal kunnen nemen, zeide spreker, maar alle wettelijke bepalingen hebben overtredingen tengevolge; want ook loonlijsten kunnen vervalscht worden. Zelfs talrijke beperkende bepalingen in bestekken zijn van zeer verschillende waarde. En, goede besteksbepalingen heb ik nog niet gezien. De oplossing is alleen te verkrijgen door de aanbestedingen te beperken. De zachte heelmeesters maken stinkende wonden; wij moesten daarom de kwaal in den grond uitroeien —, dus weg met de aanbestedingen, dat is ook het belang der maatschappij.

De voorzitter gaf het woord aan den heer C. Muysken, voorzitter der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

Deze protesteerde tegen de uitdrukking van den heer Treub, als zoude door het aannemen van de motie van den heer Conrad de zaak, die deze verder aan de Maatschappij wilde opdragen, in den doofpot zijn gestopt en het congres verder zonder resultaat blijven. Het programma zelve, waarop de derde Sectie met de beide vraagpunten waren geplaatst, moet een waarborg zijn, dat de Maatschappij de saak ter harte neemt. De voorzitter der Maatschappij alleen kan geen verklaring afleggen, op welke wijze de Maatschappij die opdracht zal ten uitvoer brengen, maar zij heeft getoond met ernst het goed met den werkman voor te hebben.

De heer Treub, het woord verkrijgende, merkte op, dat er misverstand was over de bedoeling van zijn gezegde; maar als men volgens den heer Conrad voor alles stemde, dan bleek daaruit eene algemeene onverschilligheid.

De voorzitter gaf het woord aan den heer de Groot.

Spreker stelde voor, de orde der moties zoodanig te wijzigen, dat de scherpste het eerst zou worden behandeld.

De heer Tellegen verklaarde daarop, dat hij zich onbevoegd verklaarde om over alle moties te stemmen. Men had thans een algemeenen indruk van verschillende opvattingen gekregen; de tijd al ver gevorderd zijnde, gaf hij als *motie van orde* in overweging, om over geen enkele motie te stemmen, maar het aan den tijd over te laten de gedachten die geuit zijn nader te ontwikkelen.

Aan den heer Smitt werd daarop weder het woord gegeven.

Spreker maakte uit het voorgaande op, dat toch waarlijk alles nu kans had in den doofpot te gaan, niettegenstaande de werklieden zich vereenigen en zorgen voor vertegenwoordigers, waarmede kan worden onderhandeld. Zooals 't zoo dikwerf gaat, zeide hij, is 't hier nu weer: persoonlijk heeft een ieder de beste gevoelens en voornemens maar gezamenlijk wil men ze niet uitvoeren.

Dringend wees hij nog op de wenschelijkheid van een bepaald resultaat; en dan zou hij liefst slechts over één motie stemmen.

Daarop gaf de voorzitter het woord aan den heer Tutein Nolthenius, die zeide:

Ik mag niet nalaten te verklaren, dat de motie van den heer Smitt, gelijk deze geamendeerd is door de heeren Heldt en Noppen, mijn volle sympathie wegdraagt.

Niet alzoo de motie van den heer Conrad. Zij komt mij zelfs geheel overbodig voor. Want wie zaad uitzaait, moge den Hemel om wasdom bidden, het zal niet bij hem opkomen ook aan de aarde te vragen de in haar wonende kracht te gebruiken tot ontwikkeling van de

vrucht. De aarde kan niet anders, en evenmin is het noodig de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst te verzoeken zich óók na afloop van ons samenzijn met het arbeidersvraagstuk bezig te houden. Ook ongevraagd zal zij dat doen, en vanzelf dragen wij de woorden van den heer Conrad in ons harte mede.

Maar dit is thans niet genoeg. Werd gisteren hier een eereprijs uitgereikt aan den ontwerper van een Vorstelijk verblijf, hier, waar dienzelfden dag ons de heer Heldt herinnerde, dat in deze stad nog omtrent 3000 kelderwoningen, onbruikbare woningen, tot verblijf dienen, mag de arbeider, die onze hulp inroept, niet ongetroost worden weggezonden.

Aan de motie der arbeiders mogen wij dan ook m. i. onzen steun niet weigeren, en dit te minder, omdat, naar mij voorkomt, die motie zoozeer de juiste maat houdt.

Want eene motie, die te veel in bizonderheden afdaalde, zoude, waar het een zoo moeielijk vraagstuk geldt, na een zoo kortstondig samenzijn, waarin zoovele en zulke tegenstrijdige denkbeelden zijn ontwikkeld, bezwaarlijk op algemeene instemming kunnen rekenen. Daartoe is de oplossing van het vraagstuk te ingewikkeld. Want vergeten wij toch niet, dat het geen vraagstuk is van heden of gisteren.

Immers is het waarlijk niet noodig om het programma van het congres open te slaan, om te zien, dat dit sociale vraagstuk aan de orde is; een blik op den omslag is voldoende, op welke vermeld wordt, dat dit congres gehouden wordt in het achttien-honderd-twee-en-negentigste jaar onzer christelijke tijdrekening.

Neen, het was niet noodig, dat gisteren de heer Smitt ons op het hart drukte den arbeider niet als een vreemde, maar als een broeder te bejegenen; negentien eeuwen reeds wordt het der menschheid steeds voor oogen gehouden, dat wij allen broeders zijn, en zoo gisteren een man in priestergewaad het woord ging voeren in eene andere afdeeling van het congres en het niet noodig achtte in deze sectie plaats te nemen, is dat niet, omdat hij wist, dat dag in, dag uit, van duizende en honderdduizende spreekgestoelten, meer verheven dan de hier geplaatste katheder, ons deze waarheid wordt ingeprent en daarnaar wordt gehandeld!

Zonder twijfel, het arbeidersvraagstuk heeft in deze eeuw een nieuwen vorm aangenomen, doordien een nieuwe kracht: de stoom, andere toestanden en andere eischen heeft doen geboren worden. Maar dwingt niet juist het meer ingewikkeld worden van het toch reeds zoo moeielijke vraagstuk tot nog grootere behoedzaamheid?

En juist daarom schijnt mij de motie Smitt, gelijk die door het amendement Heldt—Noppen is uitgebreid, zoo gelukkig geformuleerd. Zij vraagt niet slechts niet meer dan een congres als het onze kan geven, maar zij vraagt juist wat gevraagd moet worden: de hulp der beide hoofdmachten van de tegenwoordige maatschappij.

Want meer nog dan vroeger is de Staat een macht geworden, en voelt zich de mensch een onderdeel van dat hiërarchisch georganiseerd geheel. Terecht dus wendt zich de motie tot de regeering, om wettelijke regeling. Doch anderdeels is en zal de mensch — en hier te lande, Gode zij dank, mag dat bewustzijn onuitroeibaar heeten — zijn en blijven een individu, en daarom roept de motie zoo terecht de hulp in van het particulier initiatief.

Het is dan ook deze erkenning van de dubbele bestemming van den mensch: als onderdeel van een hiërarchisch gevormd geheel, en als individu, welke mij, gelijk ik ten slotte herhaal, zoo ten volle met de motie Smitt—Heldt—Noppen doen sympathiseeren.

De voorzitter bracht nu in stemming de motie Tellegen, door aanneming waarvan alle verdere stemming zou worden uitgesloten.

Deze motie van orde werd echter verworpen.

De motie de Groot, daarna door den voorzitter in stemming gebracht, werd met algemeene stemmen insgelijks verworpen.

Hierop bracht de voorzitter de geamendeerde motie Smitt in stemming, welke aldus te lezen is:

„Het Congres, vergaderd op den 27ste en 28ste Mei „1892 bij gelegenheid van het 50 jarig jubileum der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst,

„acht het wenschelijk, dat de arbeidsduur wettelijk „worde geregeld, en is tevens van oordeel, dat die wettelijke regeling in de ambachts-nijverheid door zelfstandig „optreden van den ingenieur (architekt) en den werkman worde voorbereid."

Deze motie werd aangenomen.

Dit het resultaat zijnde van de verhandelingen der heeren Treub en Tellegen, werd over geen hunner conclusiën afzonderlijk gestemd.

De Voorzitter sloot daarop de Vergaderingen van deze Sectie.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

VERSLAGEN

VAN DE

ALGEMEENE VERGADERINGEN.

VIJF-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Maandag 30 Mei 1892, in het Maatschappelijk Gebouw te Amsterdam.

ZES-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Zaterdag 12 November 1892, in het Gebouw der Societeit „De Harmonie" te Groningen.

Gedrukt bij

DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON

1892.

Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

VERSLAG

VAN DE

VIJF-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Maandag 30 Mei 1892

in het MAATSCHAPPELIJK GEBOUW.

De volgende Bestuursleden waren aanwezig: de heeren C. Muysken, Voorzitter, J. R. de Kruyff, Vice-Voorzitter, J. F. Klinkhamer, Penningmeester, A. A. Bekaar, en de Secretaris C. T. J. Louis Rieber.

Op de presentielijst was voorts geteekend door het Eerelid, den heer J. H. Leliman, en door de leden, de heeren: Adr. J. van Achterberg, J. E. van den Arend, Ed. Cuypers, F. J. Bremmer Hzn., A. A. M. Bruning, P. Kleiweg Dijserinck, G. J. van der Goes, H. J. de Groot, G. J. Hennink, P. F. Laarman, J. E. van der Pek, F. W. M. Poggenbeek, P. H. Scheltema, A. Stoutjesdijk, J. Stuyt, H. Wakkie en H. J. M. Walenkamp.

De Voorzitter der Maatschappij, de heer C. Muysken, opende des morgens ten 11 uur deze 65ste Algemeene Vergadering, met een verontschuldiging voor de afwezigheid van de buiten Amsterdam wonende Bestuursleden, die deels door ambtsbezigheden verhinderd waren te komen, anderdeels na het tweedaagsche feest wegens andere plichten elders tegenwoordig moesten zijn; spreker uitte het vertrouwen, dat de redenen van hun afwezigheid zouden geëerbiedigd worden.

Wanneer ik deze vergadering open, zoo zeide de Voorzitter ongeveer, dan geloof ik, dat wij elkander geluk kunnen wenschen met het gouden feest, dat wij hebben gevierd. Ik geloof, dat deze feestviering er veel toe zal bijdragen nog vastere grondslagen aan onze Maatschappij te geven, en dat zij een middel is geweest om de waardigheid van ons gild en onze Maatschappij in de oogen van het publiek te verhoogen. Zooals prof. Pierson zeide, mogen wij ook wel eens in de hoogte worden gestoken. Ik zou nog veel naar aanleiding van dat feest kunnen zeggen, maar ik geloof de tegenwoordig zijnde leden een dienst te bewijzen met kort te zijn. Ik wil nog alleen herinneren, in de eerste plaats aan de onderscheiding mij door de Regeering toegekend, en in de tweede aan de hulde welke ik van u ontving. Ik heb den Minister, geloof ik, duidelijk gezegd, dat ik de onderscheiding der Regeering aanvaardde als eene aan de Maatschappij toegekend, dus aan u allen; dat ik haar dus te danken had aan mijn vakgenooten, en zij daarom voor mij een zeer hooge beteekenis heeft. Ik weet echter niet goed meer wat ik gezegd heb toen ik het geschenk der leden op den feestavond zoo onverwacht in ontvangst nam. Ik ben nu kalmer dan op dat oogenblik, en zeg u nogmaals hartelijk dank voor het geschenk, dat zeer zeker steeds een eereplaats in mijn huis zal innemen.

Nu nog een woord van dank aan den Secretaris: had hij de werkdagen als 8-uurs werkdagen beschouwd, dan had men niet zulk een feest kunnen vieren. Ik vertrouw, dat het in uwen geest is, wanneer ik hem dank betuig voor zijne moeite en toewijding. Ik hoop, dat hij nog lang in ons midden moge zijn, maar wij mogen niet te egoïstisch zijn: na hetgeen hij gedurende elf jaren voor de Maatschappij heeft gedaan, moeten wij hem een nog zelfstandiger en een lucratiever betrekking toewenschen.

Ook de toewijding van onzen custode, den heer B. Lesger, wil ik hier prijzen; hij heeft altijd veel te doen omdat hij steeds ter beschikking moet zijn, maar tegenwoordig vooral heeft hij druk werk. Het Bestuur heeft gemeend u, mijnheer Lesger, een bewijs van dankbaarheid te geven in den vorm van een geschenk in geld, om daarvoor een aandenken te koopen aan deze dagen.

Daarna bedankte de Voorzitter ook den ouden portier Horsman, hem namens het Bestuur als erkentelijkheid voor zijne trouwe diensten een geschenk in geld aanbiedende.

Op verzoek van den Voorzitter werd de rekening en verantwoording daarna door den Penningmeester overgelegd, die aantoonde, dat de toestand der Maatschappij, wat de geldmiddelen betrof, om zoo te zeggen is gebleven zooals hij was. Op de begrooting toch komen

de cijfers voor die in het vorige jaar werden ontvangen en uitgegeven.

De Commissie, bestaande uit de heeren P. Kleiweg Dijserinck, Alb. Nijland en G. J. van der Goes, volgens rooster afgevaardigd door de afdeelingen Haarlem, Utrecht en Rotterdam, verklaarde vervolgens bij monde van den eersten, dat zij de boeken had onderzocht en nauwkeurig nagezien, en alles in de beste orde had bevonden, waarom zij voorstelde den Penningmeester te déchargeeren.

Na teekenen van bijval en instemming uit de vergadering, wat dit voorstel betrof, werd de begrooting in behandeling genomen en verkreeg de heer Leliman het woord.

De heer Leliman wenschte nog eens een hartelijk woordje te spreken naar aanleiding van de feestviering. Zoolang de heer Klinkhamer Penningmeester was, moest het wel goed gaan met het bestier der geldmiddelen. Spreker verheugde zich ook, dat er geen cijfer op eenige begrooting voorkwam, voor de uitgaven van de feesten, en hij hoopte, dat de kosten gedekt zouden worden door de ontvangsten aan vrijwillige bijdragen; mocht dit niet het geval zijn, dan wil hij gaarne de eerste of tweede zijn om zijne bijdrage voor de feesten te verdubbelen. Spreker vond de begrooting goed en stelde voor haar onveranderd aan te nemen.

Geen der vergaderde leden verklaarde zich tegen dit voorstel, zoodat de begrooting voor 1893 was goedgekeurd.

Door den Voorzitter werden, na woorden van dank tot den Penningmeester te hebben gericht, voor zijn uitnemend beheer, de heeren J. H. Leliman, D. E. L. van den Arend en P. F. Laarman benoemd om in commissie 6 aandeelen van de geldleening uit te loten. Tijdens de werkzaamheden daaraan verbonden, bedankte de heer Klinkhamer den heer Leliman voor de tot hem gesproken woorden.

Uitgeloot werden de aandeelen: N°. 22, 57, 134, 189, 238 en 245.

Het verslag over de werkzaamheden gedurende het afgeloopen jaar verricht, reeds bij het Weekblad verzonden, werd onder dankzegging aan den Secretaris goedgekeurd.

Door den Voorzitter werden daarna benoemd tot leden van de commissie voor stemopneming, de heeren P. F. Laarman, H. Wakkie en F. J. Bremmer Hzn., en de commissie voor uitloting dank betuigd voor hare verrichte werkzaamheid.

Als kandidaten voor de verkiezing van twee bestuursleden in plaats van de aftredende leden, de heer J. R. de Kruyff die herkiesbaar en Th. G. Schill die niet herkiesbaar was, waren door de leden gekozen de heeren:

J. R. de Kruyff	met 76	stemmen.
Eduard Cuypers	„ 33	„
Jos. Th. J. Cuypers	„ 30	„
Dr. P. J. H. Cuypers	„ 9	„

Bovendien waren nog uitgebracht op de heeren:

H. P. Berlage Nzn.	6	stemmen,
A. L. van Gendt	2	„
J. G. van Gendt Jr.	1	stem.

Ingekomen waren 79 stembiljetten.

Uit bovengenoemde kandidaten werden nu door de vergadering herkozen de heer J. R. de Kruyff met 17 stemmen; 3 stemmen waren uitgebracht op den heer Ed. Cuypers.

De Voorzitter vroeg of de heer de Kruyff zijne herbenoeming aanvaardde, waarop deze antwoordde, dat hij zich zeer gevleid gevoelde door het vertrouwen in hem gesteld en dat hij gaarne bereid was onder het presidium van den heer Muysken zich andermaal te doen overschrijven.

Uit de kandidaten werd vervolgens eene keuze gedaan ter vervanging van den heer Schill. Gekozen werd de heer Eduard Cuypers, met 13 stemmen; de heer Joseph Th. J. Cuypers verkreeg 6 stemmen en de heer Dr. P. J. H. Cuypers 1 stem.

De Voorzitter wenschte daarop den heer Ed. Cuypers geluk met zijne benoeming; het nieuwe bestuurslid was nog een jong lid der Maatschappij, dat het Bestuur echter zeer gaarne in zijn midden zou ontvangen.

Nadat de Voorzitter de aanwezigen had uitgenoodigd tot de keuze over te gaan van een nieuwen Voorzitter, stelde de heer Arn. A. M. Bruning voor, den heer C. Muysken bij acclamatie te herbenoemen.

De Voorzitter verklaarde veel prijs te stellen op dit bewijs van sympathie; hij kon na het huldeblijk, op Zaterdagavond van de leden ontvangen, niet denken, dat men nu al tot een andere zienswijze was gekomen. Hoewel hij meermalen reeds had getoond, dat bij een herkiezing bij acclamatie niet goedkeurde, meende hij na het ontvangen geschenk der leden zijne herbenoeming op die wijze thans evenwel te mogen aannemen, de leden daarbij hartelijk dank betuigende voor het herhaald blijk van het in hem gestelde vertrouwen.

Spreker zeide, dat wanneer hij het hem gegeven mandaat andermaal aanvaardde, hij zijne beste krachten wederom aan de Maatschappij zoude wijden.

Na de commissie van stemopneming te hebben bedankt, werd de uitslag medegedeeld van de prijsvragen, in 1891 uitgeschreven, en de bekroningen uitgereikt, ten eerste aan den heer Jan Stuyt, aan wien de derde prijs, zijnde de bronzen medaille, was toegekend voor zijn ontwerp van een zomer-schouwburg in een wandelpark. De Voorzitter wenschte den heer Stuyt hartelijk geluk ook met deze onderscheiding; met het oog op den leeftijd van den bekroonde, zeide de spreker zijn hoed af te nemen voor het talent van den heer Stuyt, ook na diens overwinning behaald met zijn plan voor het vorstelijk verblijf; hij waarschuwde hem echter op welgemeende wijze, om zich door die talenten niet te laten misleiden en de zoo hoog noodige aandacht te wijden aan het ontwerpen van plattegronden.

De heer J. Stuyt bedankte ten zeerste voor de hartelijke en waardeerende woorden door den Voorzitter tot hem gesproken.

De heer Nic. Nelis, aan wien de tweede prijs, zijnde de bronzen medaille, was toegekend voor zijn ontwerp ten behoeve van een gebouw voor tropische planten, was niet ter vergadering aanwezig; wel was dit het geval met den heer F. J. Bremmer Hzn., aan wien de prijs, zijnde de bronzen medaille, was ten deel gevallen voor zijn ontwerp voor een bovenlicht van een trapportaal. De Voorzitter wenschte ook dezen bekroonde geluk met de behaalde onderscheiding.

Volgens de agenda werd daarna overgegaan tot het bepalen van de plaats waar de September-Vergadering zal gehouden worden. Groningen werd aangewezen, indien daartegen geen bezwaren mochten rijzen.

De Voorzitter deelde daarop aan de vergadering het heuglijk feit mede, dat zich te Alkmaar eene afdeeling

der Maatschappij had gevestigd, welk bericht door het Bestuur met ingenomenheid was ontvangen geworden. Verder was bij het einde van het feest, Zaterdag avond, een telegram ontvangen van den heer J. D. Landré C.Fzn., lid der Maatschappij te München, inhoudende een „vivat crescat floreat" bij gelegenheid van het 50-jarig feest der Maatschappij. Ook deze attentie werd zeer op prijs gesteld. Bovendien kon de Voorzitter mededeelen, dat tijdens de feesten drie nieuwe leden waren toegetreden.

Hierna verzocht de heer J. H. Leliman vergunning, de vergadering een paar minuten te mogen bezighouden, ten eerste om te verklaren, dat hij vol van dank was voor hetgeen hij tijdens de feesten had genoten, en voor den uitmuntenden afloop daarvan. Wanneer hij rondzag, doelende op het plaatwerk in de zaal geëtaleerd, bestaande uit 42 door de firma Emrik & Binger vervaardigde prachtige lichtdrukken naar uitgevoerde bouwwerken van leden der Maatschappij, dan meende hij te mogen zeggen, dat er onder de architekten in Nederland zeer bekwame mannen zijn.

Spreker wenschte vooral het Bestuur nog eens in deze vergadering te bedanken, voor al hetgeen het in den voem van tijd en zenuwen veil had gehad om het vijftigjarig stichtingsfeest tot zulk een goed einde te voeren.

Waarschuwende, dat men het vak niet belachlijk moest maken, dankte spreker voor het geestige Bouwkundig Weekblad, dat op den feestavond van den 28sten was verschenen, en trad daarna in beschouwingen over een vraag, juist 25 jaren geleden gedaan omtrent den juisten weg dien de Maatschappij te bewandelen had.

Vervolgens gaf hij den raad steeds humaan te blijven, zooals het optreden en leven der Maatschappij gewoest is. Zonder liefde en onderlinge hoogachting, geen bouwkunst. Den levenden, ieder lid in het bijzonder, wenschte spreker het beste toe; en wat de dooden betreft: nil nisi morte bene.

De heer Leliman sprak woorden van hulde voor zoovele afgestorvenen, die voorgegaan waren, en nu niet meer konden medewerken. Niets dan goeds en hulde voor Rose. Hetzelfde voor des sprekers vriend Alberdingk Thym. Wanneer die mannen bij ons hadden kunnen zijn, dan zouden zij de Maatschappij gehuldigd hebben en wij hen. Rose moet geëerd worden, want hij was een groot man in zijn tijd; denken wij slechts aan zijn armenhuis en aan zijn ziekenhuis te Rotterdam, en bovendien aan zoo menig flink bouwwerk, dan mag de bouwheer van die werken zeker met eere genoemd worden. Tegenover de dooden is leven; van al de stichters is de heer A. W. van Dam de eenige die nog gespaard is gebleven, die nog op zijn hoogen leeftijd krachtig en dagelijks werkzaam is, en die aller achting in de hoogste mate verdient. Hij is de laatst overgeblevene van de 12 stichters, en de spreker meende in het bijzonder te moeten wijzen op diens uitmuntende ontwerpen. Maar ook behooren wij hier mannen te herdenken als J. F. Metzelaar en A. N. Godefroy, die zooveel voor de Maatschappij hebben gedaan. Na nog gewezen te hebben op het begin van den zetel der Maatschappij, de boekenkast van den eersten Secretaris Warnsinck, sprak de heer Leliman de hoop uit, dat zij die na ons komen ook in eere zullen gedenken hen, die dan zijn heengegaan.

De Voorzitter bedankte het Eerelid, den heer J. H. Leliman, voor diens welwillende woorden, en deelde mede dat het Bestuur, juist als gevolg van de bijzondere diensten door den heer J. F. Metzelaar, een der oudste leden, aan de Maatschappij bewezen, voorstelde den heer Metzelaar tot Eerelid te benoemen, een voorstel, dat blijkens de luide teekenen van bijval met groote ingenomenheid werd begroet. Op voorstel van het Bestuur werden ook Zijne Excellentie Mr. J. P. R. Tak van Poortvliet, Minister van Binnenlandsche Zaken, en Prof. Dr. A. Pierson, Hoogleeraar aan de Universiteit te Amsterdam, hooggeplaatste mannen, die zeker aanspraak mogen maken op de dankbaarheid der leden, tot Eerelid benoemd, evenals Dr. G. Galland, te Berlijn, een man die op aan alle leden bekende wijze zich verdienstelijk heeft gemaakt tegenover de nationale bouwkunst; hare geschiedenis en hare overblijfselen heeft hij in den vreemde meer bekend gemaakt en doen waardeeren. Ook deze benoemingen zijn geschied onder luide teekenen van instemming.

Na een woord van dank van den Voorzitter tot de aanwezigen gericht, werd deze vergadering gesloten.

1891.

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

BALANS.

Debt.					Credt.				
December.	31	Aan Maatschappelijk Gebouw.	ƒ 75828	39	December.	31	Per Hollandsche Hypotheekbank	ƒ 31339	—
		„ Effekten Rekening . . .	„ 200	—			„ Geldleening	„ 38800	—
		„ Bibliotheek Rekening . .	„ 4568	77			„ de Erven H. v. Munster & Zn.	„ 1000	82
		„ Inventaris Rekening . . .	„ 2102	64			„ Wegner & Motto.	„ 1163	40
		„ Casse	„ 240	49			„ Diverse Crediteuren	„ 5321	35
		„ Crediet Vereeniging . . .	„ 127	11			„ Saldo, waarde der bezittingen		
		„ J. A. Matthes & C°. . . .	„ 18	50			van de Maatschappij.	„ 26948	13
		„ Diverse Debiteuren. . . .	„ 1457	70					
			ƒ 84543	40				ƒ 84543	40

Amsterdam, 29 Mei 1892.

S. E. & O.

De Penningmeester der Maatschappij
JACOB F. KLINKHAMER.

Begrooting van Ontvangsten en Uitgaven voor de
MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST
over het jaar 1893.

VERMOEDELIJKE ONTVANGSTEN.

	1892 Begroting.	1893 Begroting.
Contributie van Gewone leden	ƒ 1065.—	ƒ 1065.—
„ „ Buitengewone leden	195.—	195.—
„ „ Kunstlievende leden	270.—	270.—
„ „ Afdeelingsleden	115.—	150.—
Renten	20.—	20.—
Verkoop van druk- en plaatwerken	125.—	200.—
Opbrengst der doorloopende Tentoonstelling, lokaalhuur enz.	2200.—	2200.—
Onvoorziene baten	50.—	50.—
		ƒ 13150.—

VERMOEDELIJKE UITGAVEN.

		1892 Toegestaan.	1893 Begroting.
De uitgave van het Tijdschrift		ƒ 2700.—	ƒ 2700.—
„ „ „ „ Weekblad			
„ „ „ Oude bouwwerken en bouwkunstige details.		400.—	400.—
„ „ „ Bekroonde ontw. en versl.		250.—	250.—
Prijsvragen		100.—	100.—
Toelagen aan de Afdeelingen		320.—	360.—
Bevordering van Bouwkunstig onderwijs		50.—	50.—
Bibliotheek		250.—	250.—
Reiskosten voor bestuurs- en commissieleden		180.—	200.—
Tractementen		2600.—	2600.—
Verschillende drukwerken		100.—	100.—
Vrachten, verschotten, advertentiën		300.—	300.—
Gebouw Marnixstraat: onderhoud	ƒ 200.—		
belasting	„ 425.—		
vuur, licht, water	„ 125.—		
assurantie	„ 100.—		
schoonhouden	„ 200.—	1000.—	1050.—
Tentoonstelling, voor toezicht		325.—	300.—
Rente en aflossing a/d. hypotheekbank	ƒ 2121.—		
Rente 5 % leening van ƒ 27600	„ 1380.—	3531.—	3501.—
Aflossing op de leening		600.—	600.—
Jaarlijksche Tentoonstelling van Bouwkunst		100.—	100.—
Onvoorziene uitgaven		234.—	289.—
			ƒ 13150.—

Overgelegd in de Vergadering van 7 April 1892, ingevolge Art. 16 en 40 der Wet.

S. E. & O.

De Penningmeester der „Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst".

J. F. KLINKHAMER.

Daar de rekening over 1891 met een batig saldo sloot, konden op de begrooting voor 1892 bijdragen worden uitgetrokken voor de ambachtsschool, het kunstnijverheidsmuseum, en bovendien voor een te houden kunstrees.

Op de 6 bijeenkomsten waren ten hoogste 14 leden aanwezig. De in 1890 uitgestelde tocht naar Hoorn en Enkhuizen had in 1891 plaats en werd door vele leden medegemaakt.

In het algemeen blijkt uit de verslagen, dat de behandeling der vragen, door het Bestuur der Maatschappij gesteld, met ernst plaats had, en dat dergelijke werkzaamheid zeer in den geest der leden valt.

Het Bestuur betreurt het, dit jaar — evenals het vorige — geene verslagen te hebben ontvangen van de afdeelingen 's Gravenhage en Haarlem.

Buitengewone Bestuursvergadering. Deze vergadering werd op 7 April in het Maatschappelijk Gebouw gehouden, en werd bijgewoond door afgevaardigden van de Afdeelingen Amsterdam, 's Gravenhage, Groningen, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Utrecht.

De begrooting van 1893 werd besproken, maar gaf geen aanleiding tot opmerkingen, waaruit wijzigingen zouden kunnen voortvloeien.

Volgens rooster werden de Afdeelingen Haarlem, Rotterdam en Utrecht aangewezen om elk een afgevaardigde te benoemen in de commissie voor het nazien van de rekening en verantwoording van den Penningmeester. Dit onderzoek werd vastgesteld op Zondag 29 Mei, na de feesten, en vóór de Algemeene Vergadering, die bepaald werd op Maandag 30 Mei. Wat dezen laatsten dag betrof, heeft het Bestuur geen besluit willen nemen, dan na overleg met de afgevaardigden.

Bovendien werden op deze vergadering een aantal belangen der Afdeelingen besproken.

Bijlage II.

RAPPORT DER JURY,

over de antwoorden ingekomen op de prijsvragen, uitgeschreven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, in het jaar 1891.

Eerste Prijsvraag.

ONTWERP VOOR EEN ZOMER SCHOUWBURG.

De Jury kan in geen der 6 plannen het ontwerp van een „Zomer" Schouwburg herkennen.

De gebouwen vormen zijn doorgaans te massief, te monumentaal, de afmetingen te zeer opgevoerd, de aanleg te wijdloopig.

Bovendien heeft meer dan een inzender niet stiptelijk aan de bepalingen van het programma voldaan, door niet alle gevorderde lokalen in zijn plan op te nemen of niet alle gevorderde stukken in te zenden.

Bij eene nadere beschouwing der antwoorden zijn de volgende opmerkingen gemaakt:

Theâtre. Het plan is niet afgewerkt, de travée ontbreekt; in den plattegrond der verdieping is de bovenfoyer met buffet niet aangegeven; van den aanleg van ruime corridors in verband met open galerijen is weinig te bespeuren; de gevels en doorsneden vooral verraden eene nog ongeoefende hand. Hoewel een der Jury-leden van meening is, dat dit plan, als niet in alle deelen aan het prijsprogramma voldoend, *buiten beoordeeling* moet blijven, werd deze opinie niet door de overige leden gedeeld en zijn aan het ontwerp toegekend de volgende cijfers:

Plattegronden	0, 0, 5, 6, 1, gemidd.	2
Gevels	2, 4, 0, 0, 0, „	1
Doorsneden	4, 2, 0, 0, 0, „	2
Travée	ontbreekt,	
Behand. der teek.	2, 0, 3, 1, 1, „	1
Beschr. veiligh. ins.	2, 0, 0, 0, 0, „	0
	Totaal 5 punten.	

Ei tot der Mensch se lang er strebt. Het mag niet worden ontkend, dat de inzender heeft gestreefd naar eene karakteristieke oplossing; nogtans is zijn pogen niet met den meest gelukkigen uitslag bekroond.

Vooral de weinige samenhang tusschen toonzaal en toeschouwersruimte in den zijgevel bemerkbaar, werkt verre van fraai, en ook bij het verbinden van de laatste aan den wintertuin heeft de ontwerper misgetast. De aanleg der buitengaleryen is, afgezien van de trappen, levendig ontworpen, de schikking der trappen in de zijdelingsche ingangsportalen is echter niet bijzonder gelukkig, de garderobes zijn uiterst bekrompen en de bovenfoyer zeer weinig bevallig gedistribueerd. Buitendien is in bijzonderheden niet aan het programma voldaan.

Zoo ontbreken bijv. de plaats- en bespreeksbureau's, welker aanleg in het ontwerp waarschijnlijk tot moeielijkheden zou hebben aanleiding gegeven, terwijl toch zeker de plattegrond geen ruim verband van de zaal met den wintertuin te aanschouwen geeft; van den aanleg der bergplaatsen is weinig te bespeuren en in den bovenfoyer is geen buffet aanwezig, waartoe dan ook de ruimte wel wat bekrompen is. Hoewel een der Jury-leden, erkennende dat het ten zeerste overweging verdient programma's voor prijsvragen, zooals die der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, niet te uitvoerig te detailleeren, meende dat, nu eenmaal sommige onderdeelen werden gevraagd, deze ook moeten aanwezig zijn en dus ook dit ontwerp diende te worden terzijde gelegd, waren de overige leden het met deze beschouwing niet eens en werden de volgende cijfers toegekend:

Plattegronden	7, 6, 6, 7, 7, gemidd.	7
Gevels	3, 7, 5, 6, 7, „	6
Doorsneden	6, 5, 7, 5, 7, „	6
Travée	7, 8, 7, 6, 7, „	7
Beh. d. teek.	5, 4, 5, 4, 6, „	5
Beschr. veil. midd.	3, 3, 3, 3, 3, „	3
	Totaal 34 punten.	

Val lieu sans peine. De voorgevel is niet onverdienstelijk, evenwel is aan den zijgevel minder zorg besteed; er is niet genoeg eenheid gebracht in de belanddeling van zaal en toonzaal. De trappenaanleg binnen het gebouw is wat bekrompen en de corridors van het parterre zijn niet genoegzaam in verband met de buitengaleryen. Dit laatste is op de verdieping beter geslaagd, hoewel de galerijen daar niet in alle deele „open" mogen worden genoemd. De trappen die de bovengaleryen met den tuin verbinden, zijn overigens veel te smal. De wintertuin is, hoewel eenigsins gerekt van vorm, goed in den bouw opgenomen.

Aan het plan werden de volgende cijfers toegekend:

Plattegronden	8, 6, 8, 7, 7,	gemidd.	7
Gevels	5, 6, 7, 5, 5,	„	6
Doorsneden	7, 7, 4, 6, 6,	„	6
Travée	7, 3, 7, 6, 4,	„	5
Beh. d. teek.	5, 3, 5, 4, 3,	„	4
Beschr. veil. midd.	1, 2, 1, 3, 2,	„	2

Totaal 30 punten.

Een kop. (*figuur*). Vooral de toren boven het tooneel en de wenteltrap in den wintertuin kwamen aan de Jury zeer zonderling voor en tevens weinig praktisch. De gekozen bouwvormen schijnen haar toe voor eenen schouwburg minder passend gekozen. Bij stemming behaalde het ontwerp de volgende punten:

Plattegronden	8, 6, 4, 5, 4,	gemidd.	5
Gevels	3, 6, 4, 2, 2,	„	3
Doorsneden	2, 3, 5, 4, 3,	„	3
Travee	2, 2, 7, 3, 2,	„	3
Beh. d. teek.	5, 4, 4, 5, 4,	„	4
Beschr. veil. midd.	1, 1, 1, 1, 1,	„	1

Totaal 19 punten.

l'Etude n'a pas de fin. De algemeene oplossing van den plattegrond verdient te worden geprezen, de gevels evenwel zijn veel te massief geprojecteerd.

Tusschen de daken van den wintertuin en van het overige van het gebouw is eene te groot verschil in vorm, terwijl bovendien de wintertuin als zoodanig weinig spreekt.

Met den naam open galerijen mogen de ontworpen promenoirs, voornamelijk die op de verdieping, in 't minst niet worden bestempeld; op dit punt voldoet het plan bepaald niet aan het programma. Ook van de plaatsing der buffetten is weinig te bespeuren, de distributie van den foyer op de galerij van den wintertuin is niet nader toegelicht en omtrent den aanleg van kelders en bergplaatsen blijft men in het onzekere. Het teekenwerk, hoewel ten deele zeer verdienstelijk, verraadt overigens eene zeer onbedreven hand.

Hoewel een der Jury-leden wenschte ook dit plan buiten mededinging te zien blijven, zijn daaraan de volgende cijfers toegekend geworden:

Plattegronden	8, 6, 8, 9, 8,	gemidd.	8
Gevels	4, 8, 7, 8, 4,	„	6
Doorsneden	3, 4, 7, 6, 4,	„	5
Travée	3, 1, 4, 6, 1,	„	3
Beh. d. teek.	3, 5, 4, 3, 3,	„	4
Beschr. veil. midd.	1, 1, 1, 1, 1,	„	1

Totaal 27 punten.

3. De omtreklijnen van de gevels, in het bijzonder van den zijgevel, zijn niet levendig genoeg; het geheel is in plattegrond wat te zeer gesloten, wat benauwd opgevat. Van de andere zijde is de ontwerper niet vervallen in eene te groote wijdloopigheid, die de meeste andere plannen kenmerkt, en zijn de lokalen in 't algemeen goed gedistribueerd en eenvoudig gegroepeerd. Nogtans zullen de galerijen onder de bordessen der buitentrappen van de eerste verdieping een minder aangenaam verblijf aanbieden; de aanleg van genoemde trappen is overdreven statig geprojecteerd. De punten, die het plan mocht verwerven, zijn als volgt:

Plattegronden	9, 7, 5, 9, 7,	gemidd.	7
Gevels	6, 6, 8, 9, 7,	„	7
Doorsneden	5, 7, 6, 4, 6,	„	6
Travée	4, 4, 6, 5, 4,	„	5
Beh. d. teek.	4, 5, 4, 4, 4,	„	4
Beschr. veil. midd.	4, 4, 4, 2, 4,	„	4

Totaal 33 punten.

Eene vergelijking van de totaalcijfers, door de diverse plannen behaald, stelt in het licht, dat het plan „Es irrt der Mensch so lang er strebt" het eerst voor bekroning in aanmerking moet komen.

De meerderheid der Jury is echter van meening, dat noch de eerste, noch de tweede prijs kan worden uitgereikt, doch besluit het genoemde ontwerp, met het oog daarop, dat de ontwerper met meer succes dan de overige inzenders naar eene originneele oplossing heeft gestreefd, voor toekenning van den derden prijs voor te dragen, onder protest evenwel van een harer leden, die zeer stellig van meening is, dat met het oog op het feit, dat het plan niet *in alle deelen* overeenkomstig het programma is opgemaakt, daaraan geene bekroning kan worden toegekend.

Het komt aan de Jury wijders voor, dat het plan „3," wegens de vele verdienstelijke kwaliteiten en het plan „l'Etude na pas de fin," met het oog op den welgeordenden plattegrond eene loffelijke vermelding verdienen.

Het doet de Jury leed niet tot het toekennen van hoogere onderscheidingen te kunnen adviseeren; vooral spijt haar dit, wanneer zij het oog slaat op de groote hoeveelheid arbeid, die door de meeste medewerkers is geleverd. Zij stelt zich daarom de vraag of het niet wenschelijk ware bij het uitschrijven van prijsvragen, als de onderhavige, de arbeid die gevorderd wordt, te beperken tot datgene wat hoogst noodzakelijk is om een denkbeeld van de inzichten der medewerkenden te geven, en vermeent, dat zoodoende eene grootere deelneming aan de wedstrijden zal ten goede komen, zoodat het doel, dat de Maatschappij met het uitschrijven daarvan beoogt, zeer zal worden gebaat.

Zij veroorlooft zich hare denkbeelden aan het Bestuur der Maatschappij ter overweging aan te bevelen.

Tweede Prijsvraag.

Ontwerp voor een Gebouw voor tropische planten.

Ook met betrekking tot de beide antwoorden, die op deze prijsvraag werden ingezonden kan de Jury geen bijzonder gunstig rapport uitbrengen.

De ontwerper van het plan *Sic vale* heeft niet in alle deelen aan de opdracht voldaan; in de eerste plaats zijn de afmetingen van den plattegrond niet overeenkomstig het programma en bovendien is bij den opbouw gedacht aan een eenigszins ruim gebruik van steen, daar waar dit materiaal door het programma is buitengesloten, waardoor eensdeels mocielijkheden van constructieven aard gemakkelijker konden worden overwonnen en anderdeels aan het aanzicht van het gebouw zonder inspanning meer afwisseling in détails kon worden bijgebracht, dan bij het gebruik van ijzer en glas alleen. Vooral deze laatste afwijking scheen aan de meerderheid der Jury van dien aard toe, dat daardoor het ontwerp buiten mededinging behoorde te blijven. Eene minderheid echter zag in het aangevoerde geen reden om het plan niet te beoordeelen.

Het ontwerp *Eenvond* heeft uitwendig gebrek aan bevallige vormen; de toren is misplaatst en de rechte lijn voor eene ijzerconstructie te veel domineerend. Het inwendige van het gebouw kan echter een aangenamen indruk teweegbrengen; terwijl in de détails een passend karakter is aangehouden. Er werden toegekend de volgende punten:

Plattegronden	7, 5, 7, 7, 7,	gemidd.	7
Aanzichten	5, 4, 5, 7, 4,	„	5
Doorsneden	6, 6, 8, 9, 9,	„	8
Beh. d. teek.	3, 5, 5, 4, 4,	„	4

Totaal 24 punten.

Aan de toelichting werden, daar zij wat den vorm betreft eenigszins van de bedoeling van het programma afweek, geen bepaalde cijfers toegekend, hoewel zij voorkwam in de bijgevoegde uitvoerige détailteekening voldoende voorhanden te zijn.

De meerderheid der Jury meent, dat aan het ontwerp niet de eerste prijs mag worden toegekend, doch dat de oplossing voor den tweeden prijs in aanmerking komt.

Derde Prijsvraag.

Ontwerp voor een Bovenlicht voor een trapportaal.

De ontwerper van het eenig ingezonden project, motto *Moloch*, heeft een goed doorwerkt plan geleverd. De versiering in glasschilderwerk van de diverse raamvakken ware meer passend zoo zij eene meer centrale groepeering vertoonde en het teekenwerk kon wat krachtiger zijn behandeld. De Jury erkent evenwel, dat waar het hier geldt eene teekening, die grootendeels constructieteekening is, eene meer minutieuse bewerking voordeelen aanbiedt.

Bij de samenstelling der losse deelen van het binnenlichtraam is door eene doelmatige en originneele wijze van beweging vermeden, dat bij geopenden stand het aanzicht van het geheel wordt geschaad. Evenzeer zijn de ventilatie openingen in het bovendeel van den lichtkoker en het buitenlichtraam doelmatig aangebracht. De Jury kent aan het ontwerp toe:

Ondernanzicht	4, 4, 6, 7, 5,	gemidd.	5
Doorsnede	5, 6, 8, 10, 6,	„	7
Teekenwerk	4, 4, 3, 3, 3,	„	3

Totaal 15 punten

en oordeelt het den uitgeloofden prijs waardig.

J. R. de Kruyff,
Ed. Cuypers,
J. E. G. Noordendorp,
J. A. Mulock Houwer,
F. M. L. Kerkhoff,
rapporteur.

Bijlage III.

RAPPORT VAN DE JURY

OVER DE INGEKOMEN ONTWERPEN VOOR DE

EEREPRIJSVRAAG

uitgeschreven door de

MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST,

ter gelegenheid van haar vijftig-jarig bestaan.

Op den 3den Mei 1892 kwamen in het Gebouw van de Maatschappij, Marnixstraat 402 te Amsterdam, te samen als Juryleden, de heeren: A. W. van Dam, Dr. P. J. H. Cuypers, J. H. Leliman, A. N. Godefroy, Prof. E. Gugel, C. Muysken en Jacob F. Klinkhamer.

Alvorens de ingekomen ontwerpen te beschouwen, werd een vergadering gehouden, waarin den heer A.W. van Dam als oudste lid werd verzocht het presidium waar te nemen, terwijl het jongste lid, de heer Jacob F. Klinkhamer, als Secretaris aangewezen was.

De heer van Dam nam na eenige opmerkingen het Voorzitterschap aan, en de heer Klinkhamer aanvaardde het ambt van Secretaris onder eenige reserve.

Allereerst werd nu de wijze van beoordeeling vastgesteld en besloten niet met aantallen punten te werken, omdat die wijze van beoordeeling in de praktijk ook gebleken was vele bezwaren te hebben, maar een algemeen oordeel te vormen, gegrond op:

1°. Overeenstemming van het ontwerp met het programma, gevoegd bij uitvoerbaarheid in constructie.

2°. Distributie en planaanleg.

3°. Aesthetische waarde van het ontwerp.

Vervolgens werd door de meeste juryleden betoogd, dat het bij deze uitstekend geslaagde prijsvraag, waarin over het algemeen meer geoefenden en zelfs zeer talentvolle mededingers in het strijdperk waren getreden, niet aanging eene uitvoerige beoordeeling, loopende over alle onderdeelen, op te maken, die van de hoofdzaken afleiden, en aanleiding zouden geven tot onvruchtbare redeneeringen, maar dat de te publiceeren beoordeeling meer het karakter zou dragen van een proces-verbaal, waarbij alleen meer in détails zou worden getreden bij de hoogste nummers.

Hiervan werd een voorstel gemaakt, in stemming gebracht en aangenomen met 6 tegen 1 stem.

Daarna werd overgegaan tot de beschouwing en bestudeering van de ontwerpen, zijnde 11 stuks, onder de volgende mottos:

1. *Alle negen*,	9	teeken.	en	memor.	van	toel.
2. *Or-ange*,	5	„	„	„	„	„
3. *Palace*,	9	„	„	„	„	„
4. *Rex*,	11	„	„	„	„	„
5. *E*,	13	„	„	„	„	„
6. *Hond en aap* (in beeld),	8	„	„	„	„	„
7. *Saxa loquuntur*,	8	„	zonder	„	„	„
8. *1842—1892*,	9	„	en	„	„	„
9. *N*,	9	„	„	„	„	„
10. *Beil*,	9	„	„	„	„	„
11. *Studie*,	10	„	„	„	„	„

De eindbeslissing werd uitgesteld tot den 12den Mei, tot welken dag de juryleden gelegenheid zouden hebben ieder voor zich de plannen te bestudeeren en zich een oordeel te vormen; daarna werd de bijeenkomst gesloten.

Vergadering op 12 Mei 1892.

Alle leden waren aanwezig. De vergadering werd geopend en de notulen van de vorige vergadering gelezen en goedgekeurd. Daarna werden door den Voorzitter de bovengenoemde 3 factoren der beoordeeling nader

omschreven, door er op te wijzen, dat de lokalen behoorlijke afmetingen moeten hebben en zoodanig gegroepeerd zijn, dat het gebruik gemakkelijk en het noodige comfort verzekerd zij, terwijl het geheel het karakter van een vorstelijke woning moet dragen, en voorts, dat de samenstelling uit een constructief en financieel oogpunt mogelijk moet zijn. Daarop deelde de Voorzitter mede, dat hij twee van de in Amsterdam wonende leden heeft verzocht ieder ontwerp tot in onderdeelen te toetsen aan het programma, of de gevraagde localiteiten aanwezig zijn en de maten zijn in acht genomen.

De heeren Godefroy en Leliman hebben die taak welwillend op zich genomen, en brengen hun rapport dienaangaande uit.

Naar aanleiding daarvan werd bepaald, dat het niet aanwezig zijn van een memorie van toelichting bij het ontwerp *Saxa loquuntur*, als van geen essentieel belang zijnde, geen bezwaar is, en ook de opvatting van sommige mededingers, dat de bijgebouwen in het park een plaats mochten verkrijgen, niet als bezwarend zou worden opgevat, indien het ontwerp overigens voor bekroning in aanmerking zou komen.

Vervolgens werd met algemeene stemmen uitgemaakt, dat bij een feestprijsvraag als deze, en met het oog op het gehalte van de inzendingen, de bekroningen moeten worden uitgereikt, wat niet wegneemt in de bekroonde werken de gebreken duidelijk aan te wijzen.

De bespreking van de verschillende ontwerpen, waarvan hierachter een kort resumé volgt, was daarna aan de orde, en nadat *ieder* Jurylid over *ieder* ontwerp zijn open aanmerkingen had medegedeeld, werd de rangschikking der ontwerpen, die zeker voor geen onderscheiding in aanmerking kwamen, N°. 1, 3, 4 en 6, bij stemming als volgt bepaald:

N°. 4. Motto *Ker*, de minste in waarde, dus N°. 11;
vervolgens opklimmend:

N°. 3.	Motto *Palace*,	dus N°.	10.
N°. 1.	„ *Alle negen*,	„ N°.	9
N°. 6.	„ *Hond en aap*, (in beeld)	„ N°.	8.

Het ontwerp onder het motto *Saxa loquuntur* werd daarna met algemeene stemmen den prijs toegekend, zijnde een hoogst verdienstelijk ontwerp, dat het meeste aan alle gestelde eischen van een vorstelijk verblijf voldoet.

Voor den tweeden prijs vereenigden zich de stemmen van de heeren Cuypers, Gugel en Klinkhamer op het ontwerp met het motto *E*, en die van de heeren Godefroy, van Dam en Muysken op het ontwerp met het motto *Beël*, terwijl de heer Leliman den prijs aan het ontwerp, motto *Studie*, wilde toegekend zien.

Omdat de stemmen staakten, werd andermaal gestemd, waarbij nu het ontwerp *Beël* 4 stemmen verkreeg, tegen 3 op het ontwerp *E* uitgebracht, waardoor het ontwerp *Beël* met den tweeden prijs werd bekroond.

Daarna verwierf het hoogst artistieke, meesterlijk geteekende ontwerp onder het motto *E*, met algemeene stemmen den derden prijs.

Vervolgens werd besloten nog 3 loffelijke vermeldingen uit te reiken, en met algemeene stemmen, in de eerste plaats, het ontwerp onder het motto *1842—1892* daartoe aangewezen.

Het ontwerp onder het motto *Studie* verwierf daarna met algemeene stemmen de tweede loffelijke vermelding. De derde loffelijke vermelding werd met 4 stemmen aan het ontwerp motto *X*, tegen 3 aan het ontwerp motto *Or-augr*, toegekend.

Resumé van het oordeel over de verschillende ontwerpen.

Motto *Saxa loquuntur*. In de eerste plaats heeft dit ontwerp de aandacht getrokken door het compacte, goed en doelmatig ingedeelde plan, waarin alle gevraagde localiteiten aanwezig zijn. Men ziet uit alles, dat hier een vorstelijk verblijf is ontworpen, dat zich vorstelijk laat bewonen en toch alle comfort aanbiedt. Dit klinkt paradoxaal, maar toch is het juist; en de meeste andere ontwerpen, benevens talrijke bestaande vorstelijke paleizen bewijzen, dat het comfort wordt opgeofferd aan het grootsche en monumentale.

Verschillende eigenaardigheden en vormen brengt het koninklijke leven mede, waardoor de vorstenwoning mag afwijken van die van den rijksten staatsburger; maar de gewone eischen voor een goede, compacte, doelmatige distributie blijven ook hier hoofdzaak. Vestibule en hoofdtrap zijn indrukwekkend, fraai van conceptie en in overeenstemming met de bestemming.

De vereeniging van de benedentrap (waarop de ontwerper zeker met het oog op audiënties groot gewicht gelegd heeft) met de monumentale hoofdtrap is effectvol, maar de opmerking moet gemaakt worden, dat die hoofdtrap wat te uitlokkend is om naar de tweede verdieping te gaan. Ook is die trap geflatteerd voorgesteld in de doorsnede, waar de bogen weggelaten zijn, die te dicht bij den opgang van de trap zijn geplaatst.

De danszaal kon breeder zijn; de verlichting van de audiëntiezaal is somber. Over het algemeen waren wat grooter binnenplaatsen gewenscht geweest.

Ook in het sousterrein zijn alle gevraagde lokalen aanwezig; maar het heeft de aandacht getrokken, dat de plaats voor calorifère aangewezen, voor in- en uitbrengen van brandstoffen en toestellen, vrij ontoegankelijk is, en een schoorsteen voor centrale verwarming ontbreekt, — een leemte in nagenoeg alle ontwerpen te bespeuren.

De indeeling van de tweede verdieping is goed en aangenaam in de bewoning.

Het uitwendige heeft een karakter, passende voor een vorstelijk verblijf. De blauwe steen doet kwaad aan den onderbouw, waarin over het algemeen mindere spaarzaamheid met gehouwen steen wenschelijk ware geweest. De vele baksteen daarin werkt niet gunstig.

De bovenbouw is rustig en deftig, ofschoon de colossaal-orde aan bedenking onderhevig is.

De middenpartij van den hoofdgevel kon beter wezen. Ook was daar eenige meerdere hoogte gewenscht, aangezien de voorsprong van het oprij-terras reeds een gedeelte daarvan aan het oog onttrekt.

De doorsneden, sober in lijnen geteekend, wijzen op een grootsch vorstelijk interieur.

Motto *Beël*. De opvatting van de planverdeeling heeft veel overeenkomst met die van de voorgaande. Het plan zit goed in elkander en is wel beredeneerd en uitvoerbaar. De binnenplaatsen zijn beter voor het licht dan die in het vorige plan, maar de trap mist het sierlijke. Waar de hoofdtrap in het vorige plan zich wat te veel op den voorgrond dringt, kon zij hier rijker zijn; vooral het eindigen in de twee kleine armpjes, boven, is niet gelukkig.

Dans- en concertzaal zijn voldoende van afmeting en goed gelegen, waar tegenover staat, dat de opoffering van een geheele kant van de vestibule aan garderobe en privaten, benevens een ongevraagde toegang naar de binnenplaats, aan veel bedenking onderhevig zijn.

Omtrent de verwarming geldt veel van het bovengezegde, al zijn hier ook eenige schoorsteenen aangebracht.

De inwendige ordonnantie mist het nobele van het voorgaande ontwerp en de gevels zijn wat druk, wat door de wijze van opwerking nog wordt bevorderd. Ofschoon in details herinnerende aan de kasteelen der Fransche koningen, mist het geheel toch het vorstelijke, hetgeen voornamelijk veroorzaakt wordt door de daarmede gepaard gaande vakwerkachtige behandeling van sommige partijen.

Motto *E*. Dit meesterlijk geteekende ontwerp onderscheidt zich van alle andere door de omvangrijke inzending. Niet minder toch dan dertien stuks fraaie teekeningen behooren bij dit project. Het ware evenwel beter geweest, zoo de ontwerper zich den tijd had gegund het plan, wat toch bij een bouwwerk steeds de basis is, nog eens goed te bestudeeren en om te werken, alvorens aan het andere werk te beginnen; want nu is een schat van artistieken arbeid besteed aan een minder geslaagd grondplan.

Blijkbaar heeft den ontwerper meer een koninklijk kasteel, een fantastische architectonische schepping voor den geest gezweefd, dan een vorstelijk verblijf, dat is, in de eerste plaats een woning voor den vorst. Daardoor is dan ook een monument geschapen, waarin een soort Ruhmeshalle, door den ontwerper Salle des Pas perdus genoemd, uitdrukking moet geven aan de grootheid van het volk. Zulk een opvatting, hoe ideaal ook, kon nergens uit het programma worden opgemaakt. Deze ruimte, imposant verdeeld en schitterend gedecoreerd, is met de grootste voorliefde door den ontwerper behandeld geworden; maar daaraan is dan ook alles opgeofferd. Zoo verdeelt deze hal het gebouw volkomen in twee deelen, waardoor de communicatie lijdt, en op de tweede verdieping zelfs geheel wordt verbroken (omloopende over de galanderij van de hal). De localiteiten aan vorst en vorstin ter bewoning aangewezen, liggen in een vleugel van het gebouw, wat een voordeel is; maar de kamers zijn smal en armoedig behandeld, in te sterk contrast met de verkwistende ruimte der feestzalen.

De uitwendige gedaante is vol van afwisseling en wat onrustig door de vele raamvormen. De enorm groote toren, waarvan in het plan de steunpunten niet goed zijn terug te vinden, doet minder denken aan een vorstelijk verblijf, welke indruk nog versterkt wordt door den veelhoekigen koorvormigen uitbouw in het front, waaronder de inrid is. Door dien uitbouw is de enorme hal, het zwaartepunt van de geheele ordonnantie, wel is waar in den gevel uitgedrukt, maar eenvoudig de ruimte boven de doorrid aan een vorstelijk persoon tot verblijf aangewezen, en in een aantal kleine ondergeschikte vertrekjes verdeeld, terwijl men daar, naar het uiterlijk te oordeelen, een hoofdlokaal zoeken zou.

Onbegrijpelijk is het, hoe de ontwerper, die blijk geeft zooveel te kunnen, tot een dergelijke schikking is gekomen.

De doorsneden in kleuren zijn meesterlijk behandeld, en de perspectief van het geheel zoowel als de perspectivische schetsen doen den ontwerper kennen als iemand van zeer groot talent, voor wien het alleen te betreuren valt, dat zijn zin voor artistieke oplossingen tot verwaarloozing van de planverdeeling heeft aanleiding gegeven.

Motto *1842—1892*. Een regelmatig maar onvoldoend plan. De hoofdtrap met een klein vierkant bordes in het midden, waarop van alle richtingen trappen uitkomen, is bepaald af te keuren, als zijnde ongeschikt voor eene veilige circulatie.

De gevels, herinnerende aan de rococo bouwwerken, zijn wel vorstelijk bedoeld, maar veel te zwak in uitvoering. In de inwendige versiering, vooral die der feestzalen, is zeer veel verdienste.

Motto *Studie*. Dit ontwerp, meer paleis dan vorstelijk verblijf, is regelmatig van grondplan, maar veel te veel uit elkander geschoven en op kwistige wijze met gangen, corridors, portalen en dergelijke voorzien. Overigens is het goed in elkander gezet, maar geheel ingericht voor feestviering, zoodat het voor bewoning van het vorstelijk gezin al zeer weinig aantrekkelijks zou hebben.

Het uitwendige is zeer middelmatig.

De doorsneden geven blijk van veel talent.

De behandeling der binnenplaatsen is veel beter dan die van de buiten ordonnantie.

Motto *X*. In nog veel sterker mate dan van het laatstgenoemde plan valt van ruimteverkwisting te spreken. De gevels zijn te gecompliceerd en verbrokkeld.

Overigens doet de ontwerper zich als een vaardig teekenaar kennen.

Namens de geheele Jury:

JACOB F. KLINKHAMER,
rapporteur.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

VERSLAGEN

VAN DE

ALGEMEENE VERGADERINGEN.

ZEVEN-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Woensdag 24 en Donderdag 25 Mei 1893, in het Maatschappelijk Gebouw te Amsterdam.

ACHT-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Zaterdag 16 en Zondag 17 September in de Societeit Momus te Maastricht.

BUITENGEWONE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Donderdag 30 November 1893, in het Maatschappelijk Gebouw te Amsterdam.

Gedrukt bij

DE ERVEN H. VAN MUNSTER & ZOON

1893.

VERSLAG

VAN DE

VIJF-EN-ZESTIGSTE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Zaterdag 12 November 1892

in het Gebouw der Societeit „DE HARMONIE" te Groningen.

Op deze vergadering waren tegenwoordig de Bestuursleden, de heeren: D. E. C. Knuttel, F. H. van Malsen, I. H. J. van Lunteren, J. Verheul Dzn. en de Secretaris C. T. J. Louis Rieber;

de leden van het Bestuur der Afdeeling Groningen, de heeren H. Raammaker, Voorzitter, A. Eisses, Bibliothecaris, J. W. Sips, Penningmeester, E. Riepma, 1e Secretaris, W. Alons, 2e Secretaris;

de leden 1), de heeren: F. H. Bach, C. W. Finke, J. F. L. Frowein, F. W. van Gendt J.Gzn., W. C. de Groot, J. A. Mulock Houwer, J. A. Huizinga, C. A. Huygen, W. Jacobs, J. B. Jager, W. A. G. Jansen, W. J. Klerk de Reus, H. H. Kramer, J. G. Kramer, N. W. Lit, H. Reyenga, Th. G. Schill, L. de Vogel, P. van de Wint, J. Wolbers en H. J. Wolter.

De Voorzitter der Afdeeling Groningen, de heer H. Raammaker, nam ten ongeveer 10 ure het woord. Allereerst wees spreker er op, dat deze 66ste Algemeene vergadering de eerste was, die in de stad Groningen door de Maatschappij werd gehouden; daarna riep hij de aanwezigen namens de Afdeeling Groningen een hartelijk welkom toe, en drukte de hoop uit, dat dit samenzijn zou mogen strekken tot bevordering van den bloei der Maatschappij en der Afdeeling, en dat zij die voor 't eerst de stad bezochten, een goeden indruk van haar mochten medenemen.

Na dezen welkomstgroet nam de heer F. H. van Malsen het woord om mede te deelen, dat, zeker tot aller leedwezen, zoowel de heer C. Muysken, Voorzitter der Maatschappij, als de heer J. R. de Kruyff, haar Vice-Voorzitter, door ongesteldheid waren verhinderd de vergadering bij te wonen, en drie andere bestuursleden, de heeren J. F. Klinkhamer, A. A. Bekaar en Ed. Cuypers, wegens drukke ambtsbezigheden. De heer van Malsen zeide de vergadering te zullen leiden, zijnde het Bestuurslid dat als zoodanig het langst zitting had; dit was echter eene taak, die hem, naar hij hoopte, door de vergaderde leden gemakkelijk zou worden gemaakt. Spreker bedankte daarop de Afdeeling voor de aangename ontvangst aan de leden der Maatschappij ten deel gevallen, en verzekerde, dat men nu reeds den goeden indruk had verkregen waarop de Voorzitter der Afdeeling had gezinspeeld.

Tot de werkzaamheden overgaande, stelde de waarnemende Voorzitter in de eerste plaats aan de orde de prae-adviezen van het Bestuur der Maatschappij over de antwoorden, door de Afdeelingen gegeven op de tien door het Bestuur gestelde vragen. 1)

De conclusiën der prae-adviezen werden voorgelezen, en die over de antwoorden der vragen I, II en III zonder discussie goedgekeurd.

Aangezien de conclusie over het prae-advies betreffende de vraag IV luidde, dat het voorstel der Afdeeling Utrecht in de toepassing eenvoudig en voor de beide partijen het meest wenschelijk en billijk zal zijn, werd het antwoord dier Afdeeling gedeeltelijk voorgelezen. De vraag was deze: „Welk is de beste wijze om een in aanbouw zijnd gebouw tegen brandschade te verzekeren, en welke bepalingen zijn daaromtrent in de bestekken op te nemen, die voor de beide belanghebbende partijen, bouwheer en aannemer, het meest wenschelijk en billijk zijn?"

Naar aanleiding van het antwoord uit Utrecht deelde de heer van Malsen mede, dat door den arbeidsraad van 's Gravenhage, waarvan hij Voorzitter is, aangenomen werd, dat het tot de verplichting van den aannemer behoort, om ook de gereedschappen der werklieden tegen brandschade te verzekeren; deze maatregel zou slechts zeer luttele vermeerdering van kosten tengevolge hebben, en in geval van brand zou verder niet meer, zooals gewoonlijk, de openbare liefdadigheid behoeven te worden ingeroepen, om de werklieden schadeloos te stellen voor het verlies hunner gereedschappen bij brand. De heer van Malsen verzekerde, dat hij het op hoogen prijs zoude stellen, indien aan het prae-advies werd toegevoegd, dat het assureeren tegen brandschade van de bedoelde gereedschappen verplichtend voor den aannemer werd gesteld.

De heer H. H. Kramer toonde zich met dit denk-

1). Voor zooverre de namen op de presentielijst voorkomen.

1) Deze prae-adviezen zijn opgenomen in de nummers 38, 39 40 en 41 van het Bouwkundig Weekblad, van 17 en 24 September en 1 en 8 October 1892.

beeld zeer ingenomen, en ondersteunde het krachtig, te meer nog daar de kosten der assurantie door dezen maatregel niet noemenswaard verhoogd zouden worden.

De heer I. H. J. van Lunteren meende, dat die verzekering van zelve sprak en het niet noodig was haar te vermelden.

Daarentegen verzekerde de heer van Malsen, dat het wel noodig was de zaak in de bestekken te vermelden. De gereedschappen van den aannemer werden natuurlijk door hem zelf geassureerd; maar als dit met de gereedschappen van de werklieden niet gebeurde, dan zoude niemand ze verzekeren.

De heer van Lunteren was van oordeel, dat de bedoeling om de gereedschappen te verzekeren alreeds uit de in het præ-advies aangehaalde bepalingen blijkt.

Nadat de heer van Malsen had geconstateerd, dat de vorige spreker het dus eens was met het beginsel, zeide de heer J. Verheul Dzn., dat hij voor eenige verwarring bang was, wanneer men het gereedschap ook noemde; spreker achtte, na het gehoorde, de maatregel onnoodig.

De heer van Malsen was dit niet eens met den heer Verheul, en vroeg of iemand zich tegen de bepaling verklaarde.

Dit niet het geval zijnde, werd dus aangenomen bij de conclusie van het præ-advies te voegen, dat de aannemer verplicht is ook de gereedschappen der werklieden, bij hem in dienst op een werk, tegen brandschade te verzekeren.

De conclusiën betreffende de vragen V en VI werden vervolgens zonder discussie goedgekeurd.

Na voorlezing van de conclusie van het præ-advies over de antwoorden op de vraag VII, werden de volgende stukken voorgelezen, bij het Bestuur der Maatschappij ingekomen met verzoek, om den inhoud er van bekend te maken op deze vergadering:

1°. een schrijven van den heer Mirandolle te Rotterdam van den volgenden inhoud:

Toelichting bij het Rapport: Vraag 7.
Afdeeling Rotterdam.

Algemeen is men het eens, dat creosoteeren het hout beveiligt tegen atmosferischen invloed en tegen den paalworm, *mits* de olie in genoegzame hoeveelheid in het hout zij doorgedrongen.

De afdeeling Utrecht stelt voor, om onder een te bepalen atmosferische drukking de olie in het hout te persen, totdat geen daling aan de peilschaal in het olievat meer is waar te nemen, en daarna de persing nog een zekeren tijd, b.v. een uur, vol te houden.

In de bepaling der hoeveelheid in te persen olie per m³. niet genoemde afdeeling weinig heil, omdat de graad van opneming door het hout van te veel omstandigheden afhangt.

Dit laatste is zoo waar, dat daarom alleen reeds aan de juistheid der voorschriften der A. V. (art. 56, § 338) moet getwijfeld worden.

De vraag blijft alzoo: I. Hoe kan men de olie in voldoende hoeveelheid doen doordringen? II. hoe moet gehandeld worden waar door afzaging der heipalen, en bij het maken van gaten in kespen, hout bloot komt, waar geen olie is ingedrongen, opdat omtrent de soliditeit van fundeeringen geen twijfel meer bestaat?

Ad. I. Er moet bereid worden onder 10 à 11 atmosferen druk, minstens, en wel zoo lang tot de peilschaal niet meer daalt; men herhaalt zulks den volgenden dag, daarna wordt het hout uit den cilinder gehaald en gedurende 12 à 24 uren aan de lucht blootgesteld (regen hindert niet), alsdan wordt het op nieuw bereid, gelijk hiervoren gezegd.

Bij woning hout is het blootstellen aan de lucht onnoodig, en kan men volstaan met de persing dagelijks en achtereen (soms 5 à 6 dagen) te herhalen. Deze methode wordt met succes op de fabriek te Fijenoord toegepast.

De fabrikant beoordeelt de wijze van bereiding het best.

De perkenspalen in 1869 te Fijenoord bereid, ten behoeve van Schouwen, zijn zoodoende tegen den paalworm beveiligd geworden, en bestaan nog.

Bij partiële bereiding van palen kan de diepte van doordringing der olie zelfs vooraf worden bepaald.

Ad II. Bij heipalen die, afgezaagd, wit hout vertoonen, drijve men met een langen, niet te dikken spijker gaten in den kop (boren is nadeelig omdat de wanden van het boorgat verstoppen), deze gaten vulle men met warme olie, die bij kopshout spoedig intrekt, herhale dit zooveel maal totdat de kop geheel met olie is doordrongen.

De gaten in de kespen bestrijke men eenige malen met warme olie en, aangezien die gaten in aanraking zijn met de met olie doortrokken pennen, blijven zij beveiligd tegen rotting; ten overvloede kan men, nadat de kespen op de heipalen gelegd zijn, in de naden der gaten nog eenige warme olie gieten. Deze middelen, o. a. toegepast bij den bouw der Handelsinrichting te Rotterdam, zijn meermalen door den heer Mirandolle met goed gevolg aangeraden.

Ten slotte zal de houtbereiding altijd een punt van vertrouwen blijven, omdat, met den besten wil, op een zuivere controle, wegens de vervelende en alzoo uitputtende werkzaamheid, niet gerekend kan worden; ook missen zij die controleeren doorgaans de noodige kennis daartoe.

Aangezien goede bereiding tijd kost, en de aannemer aan tijd gebonden is, zoo het wenschelijk zijn, zoo mogelijk, de bereiding in eigen beheer te nemen, en deze te doen geschieden alvorens de aanbesteding plaats heeft; in het bestek kan alsdan bepaald worden, dat de aannemer het bereide hout en de bereide palen op de aan te wijzen fabriek, tegen betaling van zooveel, zal moeten ontvangen.

Mocht het hout eerst bewerkt moeten worden, en de bereiding alzoo gedurende de uitvoering van het werk moeten geschieden, alsdan zou, volgens verklaring van den fabriekant, de tijd van bereiding (waaromtrent vooraf tusschen aanbesteder en fabriekant kan zijn overeengekomen), bij den tijd van oplevering van het werk moeten worden gerekend. De prijs der bereiding kan vooraf in het bestek bepaald worden, zoodat de aannemer weet waarop hij te rekenen heeft.

4 Nov. 1892.

2°. een brief van den heer P. van der Weiden, gericht aan den Secretaris der Maatschappij, met verzoek daarvan voorlezing te doen in de vergadering, en waaraan de hoofdzaak, het volgende, wordt ontleend:

De Commissie uit de Afd. Utrecht kwam tot de overtuiging, dat het niet wenschelijk is het aantal liters voor creosoteering te bepalen, op de gronden in haar rapport medegedeeld, en raadde aan, het voorschrijven van den atmosferischen druk waaronder de bereiding behoorde plaats te hebben, terwijl de Afd. Rotterdam de hoeveelheid in te persen olie op niet minder dan 250 liter per m³. wenschte te bepalen.

De heer Bekaar zegt in zijn præ-advies, dat tusschen het bepalen van een ruim voldoende hoeveelheid liters, en het bepalen van een drukking zóó groot, dat een ruim voldoende hoeveelheid olie wordt ingeperst, geen belangrijk verschil bestaat; toch meent ondergeteekende, dat dit verschil niet van zoo 'n geringe betekenis is.

Verwijzende naar het rapport van de Afd. Utrecht, waar zij mededeelingen doet omtrent de verschillende toestanden waarin het te bereiden hout kan verkeeren, in verband met den graad van opneming, is het aantal liters, naar de beschreven meening van ondergeteekende, voor een goede bereiding onmogelijk vast te stellen; men zou te veel of te weinig vragen.

Er kan wel is waar een maximum vastgesteld worden, dat in de meeste gevallen niet te bereiken zou zijn, maar dit zou aanleiding kunnen geven, dat de fabriekant dupe werd van het handhaven van de voorgeschreven bepalingen door den opzichthebbende bij de bereiding, of deze laatste zou dikwijls genoodzaakt worden van die bepalingen af te wijken. Een en ander moet volgens het oordeel van ondergeteekende niet mogelijk zijn; wat wordt voorgeschreven moet uitvoerbaar blijken.

De Afd. Rotterdam raadt aan voor de bereiding tot wering van den paalworm, die zoolang voort te zetten tot het hout geen olie meer opneemt; zij is dus van meening, dat bij een bereiding met 250 liter per m³. (hetgeen zij noodig acht voor beveiliging tegen atmosferischen invloed) het hout niet geheel verzadigd is, en dat is toch bij paalfundeeringen van even groot belang als tot wering van den paalworm.

Ten slotte zal de controle bij de bereiding, wanneer de atmosferische drukking bepaald is, gemakkelijker zijn dan wanneer het aantal liters is voorgeschreven.

Na voorlezing dezer stukken deed de heer van Malsen de vraag, of iemand naar aanleiding daarvan nog iets in 't midden had te brengen. Dit niet het geval zijnde, zeide de heer van Malsen, dat het hem beter voorkwam het hout eerst te bewerken voor het doel en het daarna te creosoteeren. Spreker wilde een stap verder gaan dan de heer Mirandolle, en alzoo het hout niet gedeeltelijk door inpersing bereiden, maar geheel, en niet bij de verbindingen door hulpmiddeltjes de creosoot in het hout te doen trekken, maar voor zooverre natuurlijk dit mogelijk is, het hout eerst te bewerken en daarna te creosoteeren.

Dit gevoelen bleek ook dat der vergadering te zijn, die het præ-advies omtrent vraag VII goedkeurde.

Ook de præ-adviezen VIII en IX werden goedgekeurd, evenals het præ-advies X, waaromtrent werd opgemerkt, dat de kwaliteit van zink betrekkelijk moeielijk is te onderscheiden, en dat men na een 12-jarige ondervinding — dus zoo lang als het bestaan der Utrechtsche zinkfabriek — een afdoend oordeel kan vellen.

De waarnemende Voorzitter stelde daarna aan de orde de bespreking van het onderwerp „Scheidsgerechten", dat door den heer D. E. C. Knuttel werd toegelicht.

De heer Knuttel zeide het volgende:

Mijne Heeren,

Gij allen, voor zoover gij met uitvoering van werken te maken hebt, moest vermoedelijk wel eens ondervinden, dat daarbij oneenigheden niet altijd te vermijden zijn. Niet, dat gij, M. H. als architekt onredelijk waart in uwe eischen, óf wel als aannemer naar u toe rekendet....; maar uw wederpartij was onbillijk, niet waar? Of wel de bouwheer; diens zuinigheid joeg alle overeenstemming op de vlucht.

Uit vrees voor proces geeft in zulke gevallen een der partijen toe, meestentijds de aannemer, daar deze bij een geding voor den gewonen rechter gewoonlijk in een nadeelige positie verkeert. Immers, volgens de meeste bestekken en voorschriften verblijft de uitlegging van de verschillende bepalingen aan de directie, terwijl, vooral bij grootere werken, de aannemer een reeks formaliteiten moet opvolgen; de niet voldoening daaraan kan nietigheid van zijn eischen tengevolge hebben, en zal die voor den gewonen rechter ook hebben.

Daar het nu in de gewone gevallen, met al de bepalingen omtrent schriftelijke lastgevingen, staten en tegenstaten enz., niet zoo nauw genomen wordt, en men daar eerst aan gaat denken als de oneenigheid reeds begonnen is, zal het wettige bewijsstuk vaak ontbreken.

Ware in die gevallen de rechter bevoegd voor de eischen van het strenge recht die van billijkheid en gezond verstand in de plaats te stellen, eene goede oplossing ware mogelijk; nu niet.

Vooral hierom is het wenschelijk, dat men zich in dergelijke gevallen wende tot *buitengewone* rechters, die als „goede mannen" uitspraak doen. Daar komt nog bij, dat deze rechtspraak goedkooper is en in den regel vlugger beslissing geeft. De hier bedoelde buitengewone rechters zijn de scheidsmannen, door partijen zelf gekozen en wier uitspraak, mits aan de regelen in de wet gesteld voldaan wordt, bindend is.

Die regelen, hoe betrekkelijk eenvoudig ook, kosten tijd en geld, dikwijls meer dan op een werk voor de oplossing van een technisch verschil kan besteed worden. Voor zulke gevallen is nog vereenvoudiging mogelijk door de uitspraak op te dragen in plaats van aan scheidsmannen, aan deskundigen.

Waar echter het Wetb. v. Burg. Rechtsvordering den deskundige als rechter niet kent en het bindende van zijn uitspraak niet altijd vaststaat, moet men voorzichtig zijn met vooraf te bepalen, dat geschillen aan de uitspraak van deskundigen zullen worden onderworpen. In vele gevallen, o. a. altijd wanneer het een geschil betreft over den zin van het contract, moet men zich tot scheidslieden wenden.

Voor ons, niet-juristen, is het niet gemakkelijk het verschil tusschen scheidslieden en deskundigen dadelijk te begrijpen; het blijkt echter het best uit de kracht der conclusie. Stel, partijen zijn overeengekomen het geschil aan deskundigen te onderwerpen en hun uitspraak bindend te doen zijn, — doch na de uitspraak weigert de in het ongelijk gestelde partij zich te onderwerpen. Nu is de eenige weg, hem te dwingen de zaak voor rechters (gewone of buitengewone) te brengen.

Daarentegen, was het geschil door scheidslieden beslecht, zoo had de uitspraak de kracht van een vonnis, en waakt de wet tegen wederspannigheid.

Vóór elk geval moet derhalve wel worden uitgemaakt of, waar men arbitrage verlangt, deskundigen dan wel scheidslieden uitspraak zullen doen. In het algemeen zullen technische verschillen het eenvoudigst door deskundigen worden beslist, terwijl uitleggingen van de bedoeling van bestek of contract liever aan scheidsmannen worden toevertrouwd. Intusschen, vertrouwt men elkander volkomen en betreft het een eerlijk gemeend verschil van opvatting, dan kan men alles aan deskundigen toevertrouwen; aan de kracht van hun uitspraak zal dan niet getornd worden.

In de nieuwe A. V (Adminstr. Bep.), 3 Sept. ll. door den Minister van W. H. en N. vastgesteld, is den aannemer, tegenover het recht der directie tot uitlegging van het bestek, het recht toegekend het oordeel van een commissie van deskundigen in te roepen voor die gevallen, waarin het geschil loopt over den aard van het werk, de aansprakelijkheid voor schade, het recht op betaling, en de omstandigheden, onafhankelijk van den wil des aannemers.

Het advies van de deskundigen zal voor het Rijk en den aannemer bindend zijn.

Blijkbaar acht de Minister het geen bezwaar om, mocht een aannemer zich niet aan het bedoelde advies willen onderwerpen, den gewonen rechterlijken weg te volgen.

Ik kan niet nalaten hier speciaal uwe aandacht te vestigen op deze handeling van de Regeering, belangrijk te meer, waar de Rijks Voorschriften zoo dikwijls door particulieren en besturen worden toepasselijk verklaard. Met deze bepaling is de stat gebroken over het oude eenzijdige standpunt, waarbij alle macht aan de directie verbleef.

Aan deze daad van rechtvaardigheid door de Regeering was de verschijning voorafgegaan van de Adm. Voorschriften, door de commissie uit de Vereeniging van Burgerlijke Ingenieurs. Waar de samenstelling hiervan juist ondernomen werd ter bestrijding van het eenzijdige standpunt, waarvan bij de samenstelling der Rijks A. V. was uitgegaan, spreekt het van zelf, dat hier aan de arbitrage een belangrijke plaats is toegekend. Deskundigen

en scheidsmannen, beider benoeming en uitspraken worden hier geregeld, en de scheidsman als hoogsten rechter erkend, zoodat elk gewoon proces vermeden wordt (§ 50).

Voor het Rijk, dat zeker in deze een zeer bijzondere plaats inneemt, moge het bepaalde in de nieuwe Algem. Voorschriften voldoende zijn, en den aannemers de billijkheid waarborgen; bij particulieren en kleine besturen, waar men meer met allerlei menschen en hunne eigenaardige gebreken en opvattingen te doen heeft, is het m. i. zeker te verkiezen het scheidsgerecht meer uitvoeriger te regelen en maatregelen te nemen, opdat niet juist de arbitrage een aanleiding worde voor een der partijen tot exceptiën, chicanes en oposthoud.

Ik meen in overweging te mogen geven, bij het opnemen van bepalingen over de scheidsrechtelijke uitspraak in bestekken of contracten, te verwijzen naar de reeds genoemde Administratieve Voorschriften.

Nadat de heer Knuttel eenige overwegingen had medegedeeld van de commissie uit de Vereeniging van Burgerlijke Ingenieurs over dit onderwerp, besloot hij zijne inleiding als volgt:

Lang zal ik echter bij het onderwerp niet meer stil staan. Immers, in deze vergadering is het slechts om het beginsel te doen. Wij moeten luide doen hooren, dat wij billijkheid en rechtvaardigheid eischen in de verhouding tusschen besteder, directie en aannemer, en dat wij dit ook achten in het belang van het ons toevertrouwde werk. Het kan niet anders of het werk lijdt er onder, wanneer architekt en aannemer, in plaats van samen te werken, voortdurend beproeven elkander een vlieg af te vangen; en demoraliseerend is het voor beiden, wanneer straks een inhalig en neuswijs besteder aanmerking komt maken op te goeder trouw gesloten overeenkomsten. En, helaas! wij weten het allen, dat dergelijke besteders niet zeldzaam zijn, vooral onder de leden van besturende of administreerende lichamen.

Ik stel u voor, dat gij u zult uitspreken voor het opnemen in bestekken en contracten, van de uitspraak door deskundigen en scheidsmannen.

De Voorzitter betuigde den inleider zijn dank voor de uitgewerkte toelichting van het onderwerp, en zeide, dat het te nemen besluit der vergadering van gewicht zoude zijn, omdat het een uitspraak zou wezen van het grootste lichaam op bouwkundig gebied hier te lande, al waren de leden daarvan hier ter plaatse slechts in klein getal vertegenwoordigd.

De heer C. A. Huygen, van de gelegenheid tot het voeren van debat gebruik makende, gaf als zijne meening te kennen, dat men toch een compromis kon sluiten, wanneer door partijen bepaald was, dat in geval van verschil deskundigen zouden benoemd worden.

De heer Knuttel toonde echter aan, dat dergelijke deskundigen juist de scheidsrechters zijn. Alleen van die scheidsrechters wordt in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering gesproken.

Deze opmerking leidde den heer Knuttel er toe, om op uitvoerige wijze te verklaren, hoe de commissie uit de Vereeniging van Burgerlijke Ingenieurs gekomen was tot de bepalingen, in haar Alg. Voorschriften.

Na een korte discussie over de conclusie van den inleider, tusschen de heeren W. Jacobs, F. H. van Malsen en den inleider, stelde deze een meer uitgewerkte conclusie als volgt:

„De vergadering acht het wenschelijk, in bestekken en contracten de bepaling op te nemen, dat voorkomende geschillen zullen onderworpen worden aan de uitspraak van deskundigen en scheidslieden, in gevallen waar de wet dit veroorlooft."

De heer J. Verheul Dzn. vroeg eene inlichting omtrent de kosten aan dergelijke uitspraken verbonden, waarop de heer Knuttel antwoordde, dat de scheidsmannen die tevens zullen opmaken.

De heer Verheul zeide bevreesd te zijn, dat men spoediger verschillen zou opwerpen nu de uitspraken zoo goedkoop zijn.

De Voorzitter bracht echter in herinnering, dat men juist goed en goedkoop recht zoekt, en de vorige spreker dit niet schijnt in te zien. Hij achtte de instelling van scheidsmannen volstrekt geen bezwaar. Spreker haalde aan, hoe in een bestek de bepaling was opgenomen, dat het eerst behoefde gezegeld te worden als er verschil bij den bouw ontstond; dat zegel- en registratierecht moest de aannemer dan betalen. Hij had evenwel bij een dergelijke bepaling bezwaren geopperd, en het billijker geoordeeld, dat die kosten werden betaald door de partij, die ongelijk zou blijken te hebben.

De heer Verheul zeide, het eens te zijn met den heer Knuttel; hij had alleen bedoeld meer licht te vragen omtrent de kosten.

Daarop antwoordde de heer Knuttel, dat in de Voorschriften een maximum wordt bepaald van de kosten door de scheidsmannen te vorderen, en dat zij die kosten niet mogen overschrijden.

De Voorzitter bracht hierna de conclusie van den heer Knuttel in stemming, waarna deze met algemeene stemmen werd aangenomen.

Dit noemde de Voorzitter een gelukkig besluit, genomen door mannen van de praktijk, die ook mannen van de daad waren; en omdat de architekten de bestekken maken, wordt hun dus het beleefd verzoek gedaan, het besluit te handhaven. Het recept voor de bepalingen kan gevonden worden in Administratieve Voorschriften, uitgegeven door de Vereeniging van Burgerlijke Ingenieurs.

Hierna was aan de orde de bespreking van den arbeidsduur van gezellen, naar aanleiding van de motie, aangenomen in Mei j. l. op het Congres voor Bouwkunst, luidende: „Het Congres acht het wenschelijk, dat de arbeid wettelijk worde geregeld, en is tevens van oordeel, dat die wettelijke regeling in de arbeidsnijverheid door zelfstandig optreden van den ingenieur en den werkman worde voorbereid."

De waarnemende Voorzitter, de heer F. H. van Malsen, de bespreking inleidende, verklaarde het niet eens te zijn met hen, die wenschen den arbeid wettelijk te regelen; maar het tweede gedeelte der motie had zijn volle sympathie, nu het Congres er zich voor had verklaard. De overtuiging stond bij hem vast, dat de architekt en de ingenieur het in de hand hebben den arbeidsduur te regelen. Waar in bestekken bepalingen voorkomen ten gunste van den aanbesteder, daar moest men ook denken aan den arbeider. Alles wordt gedaan om te zorgen, dat b. v. de te verwerken steen niet beschadigt, maar voor het levend materieel wordt weinig gezorgd....; dit is geen verwijt, maar er is niet aan de zaak gedacht. Nu is het echter de tijd om te overwegen, wat te doen in het belang van den werkman, die door concurrentie onbeschermd aan ons is overgegeven. Weinige verdiensten op de materialen maken, dat door de aannemers op den arbeid wordt bezuinigd. Het kan mogelijk zijn, dat het loon zich wijzigt naar omstandigheden. Spreker was niet voor wettelijke regeling, wel echter voor het bepalen van den duur van den werkdag door de architekten; ook niet voor een werkdag van acht uren, maar tegen zeer lange werkdagen, die slecht werk en slechte loonen, en daardoor ontevreden menschen maken. Te lang werken, doet sleur ontstaan. Wanneer men het werkvolk des morgens vroeg al met een slecht humeur op 't werk ziet komen, omdat ze geen voldoende rust hebben genoten, dan is het te verklaren, dat geen goed werk kan worden geleverd en dat zij naar kortere werkdagen verlangen. Zoowel als voor materialen moeten bepalingen in de bestekken voorkomen omtrent werklieden; geen algemeen bindende regels voor werktijd of loon, maar in elk bizonder geval daarmede overeenstemmende bepalingen. Als wij, architekten, dit willen, kunnen we dat; getuige de verzekering van werklieden, die wij drie jaren geleden decreteerden, en nu is er haast geen bestek meer, waarin zij niet voorkomt. In de bestekken, onze wetten van korten duur, moeten wij iets bepalen zonder cijfers of uren te noemen; blijkt het, dat wij nog iets beters kunnen bepalen, dan doen wij dat in een volgend bestek. Die goed werk wil, stelt dan hooge eischen, welke hij in de hand heeft door hoog loon en korte werkdagen. Spreker eindigde met de verklaring, dat hij gaarne de vergadering de wenschelijkheid zou zien uitspreken, om in de bestekken bepalingen op te nemen omtrent loon en arbeidsduur.

De heer Jacobs was wel voor de gewenschte bepalingen, maar vreesde voor moeielijkheden en daaruit voortvloeiende onaangenaamheden bij de uitvoering.

De inleider zeide, dat bij elke invoering van een nieuwigheid zich moeielijkheden voordoen. Men moest echter in dit geval niet vergeten, dat een bestek een wet is, die slechts kort van kracht is; is die wet gebleken niet goed te zijn, dan wordt een volgende gemaakt, steeds rekening houdende met de omstandigheden. De architekten hebben in deze zaak de beweging in handen; zij staan aan de spits om verbeteringen in te voeren. Zij kunnen het in dit geval, en het te doen is thans hun plicht.

Door den heer Knuttel werd het bezwaar geopperd, dat de eene werkman beter is dan de andere. Hoe moest in zulk geval het loon geregeld worden?

Volgens den heer van Malsen was dit bezwaar niet moeielijk op te lossen, namelijk door te bepalen, dat op het werk geen minder loon mocht worden betaald dan in overleg met de directie. Men maakte wel eens de opmerking, dat de bepalingen niet waren te controleeren; in „de Opmerker" kwam juist daarover onlangs een zeer onjuiste opmerking voor, die zeer ondoordacht was, daar de uitvoering van bepalingen uit bestekken wel degelijk zijn te controleeren, wanneer ze voor ieder werkman zichtbaar op de keet of de toegangsdeur van het werk worden aangeplakt. Dit is in den Haag o. a. reeds het geval met bepalingen omtrent het uitbetalen van de loonen. In elk geval bevorderen de architekten de zaak alreeds, door het opnemen van de bepalingen in de bestekken.

De heer van Malsen stelde daarna deze motie voor: „De Vergadering is van oordeel, dat het nuttig en plichtmatig is in de bestekken bepalingen op te nemen, die den duur van den werkdag en den prijs van het loon vaststellen."

De heer H. H. Kramer meende tegen de motie te moeten stemmen, en zeide ter motiveering daarvan ongeveer het volgende:

Met de meeste belangstelling heb ik het inleidend woord van den Voorzitter aangehoord, waarbij het aannemen van de motie met gloed en overtuiging werd aanbevolen. Toch kan ik de bedenkingen, die ik tegen de motie heb, niet overwinnen en zal ik er mij tegen verklaren, omdat ik niet op mij kan nemen in den geest der motie te werken.

Mijne bedenkingen betreffen het ontbreken der wenschelijkheid om eene regeling, als bij de motie bedoeld, in te voeren. Wel heeft de Voorzitter in donkere lijnen den toestand van den werkman en mede dien van den aannemer trachten te teekenen, doch ik geloof, dat daarbij de juistheid uit het oog is verloren; en vooral acht ik de bewering, „dat een aannemer tegenwoordig genoodzaakt is zijne winst te zoeken in uitkeering van een zoo gering mogelijk arbeidsloon", overdreven. Zoo iets mag voorkomen, doch het is geen regel. Tot dergelijke onwaardige middelen behoeft een bekwaam aannemer nog niet zijn toevlucht te nemen om met voordeel een werk uit te voeren. Waar het mij dus voorkomt, dat de noodzakelijkheid om maatregelen te treffen, als bij de motie bedoeld zijn, niet duidelijk is gebleken, en het in dit geval niet wenschelijk is de vrijheid van handelen tusschen aannemer en werkman te belemmeren, — daar kan ik niet met de motie instemmen.

Spreker vond de positie door den inleider geschetst, niet zoo verschrikkelijk, en achtte het beter, dat aan den werkman de vrijheid werd gelaten om den prijs van zijn werk te bepalen.

U meent dus, zeide de heer van Malsen, dat een arbeider den prijs van zijn werk kan bepalen. Als dat zoo is, kan hij ook honger lijden. Zijn gemiddeld loon is te gering om behoorlijk te eten en te leven, en nu wensch ik bepalingen in het leven te roepen, om hem een beter leven te bezorgen. Deze zullen de wereld niet dadelijk verbeteren, maar wel langzamerhand.

De heer J. A. Mulock Houwer noemde de kwestie van het minimum loon een lastige zaak; door bepalingen daaromtrent konden de aannemers belangrijke schade lijden. De moeielijkheid van hooger loon te geven — de zwakke zijde dus —, lag in het bij ons geldend systeem van aannemen.

Dit laatste verklaarde de heer van Malsen volkomen te beamen. Maar, daartegenover staat, dat elke aannemer den prijs van de aanbesteding in de hand heeft. Wanneer nu echter de aanbesteder zegt, dat zooveel loon betaald moet worden, dan is hij een dwaas die 't voor minder doet.

De heer Mulock Houwer was van oordeel, dat de kleine bazen zouden worden uitgesloten door bepalingen over minimum loon, en deze hadden toch waarlijk evenveel recht van bestaan.

De heer van Malsen antwoordde daarop, dat indien de vorige spreker een amendement wilde voorstellen, waardoor de kleine baas gered kon worden, hij dit gaarne zoude vernemen.

Door den heer W. C. de Groot werd er op gewezen, dat men in de aannemerswereld de gewenschte bepalingen al spoedig zal ontduiken, en het werk zal gaan uitbesteden aan de werklieden zelven.

De heer van Malsen was daarentegen van oordeel, dat al werd het werk door den aanbesteder uitbesteed, deze toch nog verplicht was zooveel loon te betalen als in het bestek was bepaald. Spreker gaf toe, dat de bepalingen wel eens ontdoken zouden worden; maar

daarom moest men ze nog niet afschaffen. Blijken ze voorts niet goed opgesteld, en blijkt de werking niet goed, — welnu, dan kunnen ze dadelijk verbeterd worden.

Daar het volgens den heer Knuttel gebleken was, dat enkelen der aanwezigen tegen de bepaling van het loon waren, doch niemand tegen die van den duur van den werkdag, gaf spreker den raad de motie te splitsen.

De heer Kramer deelde daarop echter mede, dat hij tegen de beide deelen der motie was.

De heer Huygen verklaarde zich vóór de motie, maar meende dat het beter ware, te doen uitkomen, dat men hier een proef bedoelde, ook met het oog op het bezwaar van den heer de Groot.

Nadat besloten was de motie niet te splitsen, stelde de heer F. W. van Gendt J.Gzn voor, haar aan te nemen. Immers, de motie die op het Congres werd aangenomen, vergelijkende met die van den heer van Malsen, in deze vergadering gesteld, deed men slechts een kleine stap voorwaarts, van welke men de kracht nu niet moest verminderen.

De motie, in stemming gebracht zijnde, werd daarna aangenomen met op één na algemeene stemmen; een der leden hield zich buiten stemming.

Het woord werd daarna verleend aan den heer H. J. Wolter, die eene duidelijke, met teekeningen toegelichte verklaring gaf van de toestellen en hunne werking, voor de verwarming en de ventilatie van de groote concertzaal in de societeit „de Harmonie." De aanleg, volgens de plannen van den heer Wolter door hem uitgevoerd, en de werking der toestellen werden na de vergadering door de leden met belangstelling in oogenschouw genomen.

Aan het slot zijner verklaring zeide de heer Wolter ongeveer het volgende:

Toen ik de opdracht ontving voor de inrichting der verwarming van het gebouw der Vereeniging „De Harmonie" te Groningen, en stoomverwarming daarvoor het aangewezen systeem bleek te zijn, meende ik, dat op de benoodigde ketels het toezicht van het Rijk niet noodzakelijk was, indien slechts aan den eisch werd voldaan van art. 57 der wet, regelende het toezicht op het gebruik van stoomtoestellen.

Dit artikel luidt: „Dit besluit, alsmede de meermalen bovenaangehaalde wet, zijn niet van toepassing op stoomketels, uitsluitend dienende tot huiselijk gebruik, wanneer de inhoud uitgedrukt in kubieke decimeters, vermenigvuldigd met de drukking die de stoom tegen de wanden uitoefent, uitgedrukt in atmosferen, het cijfer zeshonderd niet overschrijdt."

Aan het tweede gedeelte van den in het artikel gestelden eisch voldeden de ketels, zoo wat grootte als druk betreffen. Ook van het eerste gedeelte volderden zij mijns inziens, daar ik onder de uitdrukking „uitsluitend dienende tot huiselijk gebruik" verstond, „uitsluitend dienende tot huiselijke doeleinden, waartoe ik ook verwarming rekende. In deze opvatting was ik nog versterkt geworden door de verzekering van den ingenieur van het stoomwezen in het district waartoe Amsterdam behoort, dat de ketels van eene stoomverwarming, in een groot Weeshuis aldaar, door mij aangelegd, vrij van 's Rijks toezicht waren, nadat dien ingenieur was gebleken, dat voldaan was aan het tweede gedeelte van den eisch van art. 57. Ketels van dezelfde vorm en grootte waren door mij voor het gebouw te Groningen bestemd.

Om mij nu betreffende dit punt te vergewissen, en mij eene discussie herinnerende, gehouden op het congres tijdens de veiligheidstentoonstelling in 1889, die door een der ingenieurs van het stoomwezen was ingeleid geworden, wendde ik mij tot den ingenieur van het district waartoe Groningen behoort. Deze deelde mij na zijn onderzoek mede, dat, ofschoon aan het tweede gedeelte van den eisch van art. 57 was voldaan, de ketels toch onder 's Rijks toezicht moesten staan, niet omdat „de Harmonie" een societeit was, maar omdat zij „soms het gebruik van hare lokalen tegen betaling aan niet-leden afstond;" hare lokalen werden in dat geval publiek gebouw," en waren niet meer „huis".

Wel protesteerde ik tegen deze opvatting, maar de ingenieur toonde mij eene aanschrijving van zijn hoofdingenieur, die duidelijk was.

Ofschoon twijfelende aan gunstiger gevolg, wendde ik mij tot den toenmaligen Minister van Waterstaat enz., en ging bij Z. Exc. op audientie, toen het antwoord wat lang uitbleef. Ik kreeg daar echter hetzelfde antwoord als dat van den ingenieur. Op mijn vraag of, indien de Minister gevaar zag in het gebruik der ketels, gewoonlijk met een overdruk van 1/2 atmosfeer werkende, de leden der Sociëteit wel-, de niet-leden echter niet daaraan mochten worden blootgesteld, kreeg ik ten antwoord, dat de eersten kennis konden dragen van de aanwezigheid der stoomketels en dus moesten weten wat zij doen wilden, doch dat men moest aannemen, dat de niet-leden er geen kennis van droegen.

Deze opvatting bleek niet duidelijk uit het schriftelijk antwoord, dat als volgt luidde:

„Geeft aan adressant te kennen: dat de uitdrukking „stoomketels *uitsluitend* dienende tot huiselijk gebruik, zooals die ook is gebezigd in art. 31 der wet, waarvan art. 57 van het besluit het uitvloeisel is, niet anders kan beteekenen dan stoomketels, *uitsluitend* dienende tot gebruik in huis, dat is in een huis, bewoond door een gezin, hetgeen duidelijk is uit art. 23 der wet, waar de verantwoordelijkheid voor die ketels gelegd is op het hoofd van het gezin;

dat de stoomketels, dienende tot verwarming van de lokalen der Vereeniging „de Harmonie" te Groningen, in geen geval in die termen vallen, al voldoen zij ook aan den verderen eisch van art. 57 van het besluit;

dat derhalve de uitzondering, bij dat artikel bedoeld, niet op laatstgemelde ketels van toepassing is."

Alzoo: 's Rijks toezicht is alleen niet noodig in een huis, en het gebouw der vereeniging „de Harmonie" is niet een huis.

Wel had ik mij bij dat antwoord niet behoeven neer te leggen, en een proces kunnen uitlokken; doch daar de afloop daarvan twijfelachtig was en ik nog kans had dat de zaak veel geld zou kosten, legde ik mij bij de zaak neer, te meer daar de ketels spoedig moesten gesteld worden.

Ik wil er hier op wijzen, dat juist door het tweemalen onderstrepen van het woord uitsluitend, de Minister zijn eigen opvatting tegensprak. Het woord uitsluitend, al ware het niet door den Minister onderstreept, kan alleen slaan op *dienende*, en wijst dus op het doel van iets; de opvatting volgens den Minister, dat onder de clausule te verstaan is: „dienende tot gebruik in iets, dat *uitsluitend* een huis is," zal niemand er uit trekken.

De ketels waren uitsluitend bestemd tot een huiselijk doel, want zij worden alleen gebruikt tot verwarming niet om eenig werktuig in beweging te brengen.

Daar de ketels aan 's Rijks toezicht onderworpen werden, moesten zij elk voorzien worden van een smeltbare prop, een naamplaat, proefkranen, man- en slikgaten, en met 2 groote veiligheidskleppen, deze wijl de maximum druk waarop zij zouden werken 1 atmosfeer was; dit alles veroorzaakte een vrij aanzienlijke uitgaaf.

Dergelijke kosten drukken het verwarmingsbedrijf onnoodig; want dienen de genoemde voorzieningen werkelijk om gevaar te voorkomen, dan moeten zij *overal* worden voorgeschreven. Zij zijn echter onnoodig, daar bij deze soort van verwarming, waar met zeer lage drukking wordt gewerkt, waar de ketels een open buis hebben en alle condensatiewater naar de ketels terugvloeit, is hoogere druk dan de maximale en vorming van ketelsteen niet te vreezen.

Het vorenstaande geeft aanleiding tot deze vraag: Aannemende, de wet regelende het toezicht op het gebruik van stoomtoestellen is gemaakt met het doel om gevaar te voorkomen, hoe moet men de wetsuitlegging noemen welke de mogelijkheid van gevaar toelaat voor hen, die het recht koopen om een gebouw te betreden door één- of tweemaal per jaar te betalen, en welke tracht het gevaar te voorkomen voor hen die, om toegang tot datzelfde gebouw te verkrijgen, per dag betalen? Een wetsuitlegging, welke toelaat dat zonder het toezicht van het Rijk stoom ontwikkeld mag worden onder een druk van 6 atmosfeeren en hooger in een kleinen ketel, mits deze geplaatst zij in een huis, en welke voorzorgsmaatregelen tegen gevaar voorschrijft, wanneer in een grooteren ketel stoom gevormd wordt onder een druk van 1 atmosfeer, wanneer deze ketel gesteld is in een gebouw, dat geen huis, maar publiek gebouw moet heeten!

Nadat de heer van Malsen den heer Wolter had dank gezegd voor zijne belangrijke voordracht, verzocht de heer Huygen, dat deze laatste mededeeling zou worden genotuleerd, om te doen uitkomen hoe belachlijk dikwijls de uitspraken zijn van hen, die belast zijn met het toezicht op het stoomwezen.

De waarnemende Voorzitter bracht vóór het sluiten der vergadering een warm woord van dank aan de Afdeeling voor hare aan de leden bereide ontvangst, en voor de versiering van de zaal; hij wendde zich daarna met een woord van hulde tot den heer F. H. Bach voor het schilderen van het mooie decoratiestuk, dat den wand der zaal tegenover de bestuurstafel versierde.

De heer W. J. Klerk de Reus verklaarde, dat het ongetwijfeld velen leden groot genoegen zou doen, indien zij in het bezit konden worden gesteld van eene afbeelding van dit in aller geest vallende decoratiestuk, en hij zou het op prijs stellen indien eene reproductie aan het verslag der vergadering kon worden toegevoegd.

De heer F. H Bach, zijn dank betuigende voor de hulde aan zijn werk betoond, verklaarde zich bereid aan het verzoek te voldoen.

De waarnemende Voorzitter sloot daarop de vergadering, den leden dank zeggende voor hunne opkomst.

De Secretaris der Maatschappij:

C. T. J. Louis Rieber.

VERSLAG

VAN DE

BUITENGEWONE ALGEMEENE VERGADERING

gehouden op Donderdag 30 November 1893.

in het **MAATSCHAPPELIJK GEBOUW.**

Het Bestuur was vertegenwoordigd door de heeren: C. Muysken, Voorzitter, J. R. de Kruyff, Vice-Voorzitter, Ed. Cuypers, D. E. C. Knuttel, I. H. J. Van Lunteren, F. H. Van Malsen, J. Verheul Dzn., en C. T. J. Louis Rieber, Secretaris.

De presentielijst was geteekend door de Eereleden, de heeren: Prof. E. Gugel, J. H. Leliman en J. F. Metzelaar; en door de leden, de heeren: A. A. van Anrooij, J. E. Van den Arend, G. H. Bauer Jr., Lammert Berghuis, H. P. Berlage Nz., L. Bienfait, A. E. Braat, Dr. A. Bredius, J. N. Breebaart, F. J. Bremmer Hzn., Arn. A. M. Bruning, H. Cramer, Dr. P. J. H. Cuypers, P. Kleiweg Dyserinck, F. Engers, A. C. M. Van Etten, Henri Evers, E. G. A. Fol, J. F. L. Frowein, F. W. Van Gendt J.Gzn., H. Geurden, J. Goetsch, J. Goschalk, J. C. de Groot, J. H. de Groot, W. C. de Groot, W. J. de Groot, L. H. Hageman, W. Hamer, J. H. Hanrath, J. van Hasselt, D. H. Haverkamp, J. A. Mulock Houwer, C. A. Huijgen, A. M. K. W. baron Van Ittersum, W. A. G. Jansen, E. Jelsma, A. J. Joling, R. Jurling, F. M. L. Kerkhoff, Ant. Kip, N. Van Kleef, W.Th. Kockx, Jurriaan Kok, J.T. Kok, P. F. Laarman, J. N. Landré, H. J. de Lange, A. Van der Lee, W.B. Van Liefland, G. Looman, J. P. J. Lorrie, C. D. Martens, W. C. Metzelaar, C. B. Posthumus Meijjes, H. Moen G.Pzn., H. Molenaar, Nic. Molenaar, J. W. Molijn, J. Mutters Jr., J. J. Van Nieukerken, F. J. Niewenhuis, L. J. Nijenhuis, Alb. Nijland, J. B. Ouëndag, J. E. Van der Pek, C. H. Peters, F. W. M. Poggenbeek, Jhr B. W. F. Van Riemsdijk, P. du Rieu Fzn., E. M.Rood, J. P. F. Van Rossum, Th. G. Schill, J. L. Schouten, J. L. A. Schut, L. Schütz, J. F. Staal, A. Van der Steur, J. Van Stolk, Corn. Van Straaten, W. P. Teeuwissen, J. H. Tonnaer, H. Vermeer, E. Verschuyl, W. G. Welsing, P. van der Weiden, Wickop, H. J. Wigman, J. Wolbers, H. J. Wolter, D. J. Van Wijngaarden, Aug. H. Zinsmeister.

De Voorzitter der Maatschappij, de heer C. Muysken, opende ten half elf ure namens het Bestuur de vergadering, en heette de leden welkom. Hij deelde mede, dat deze bijeenkomst was belegd tot behandeling der wetswijziging: het deed hem genoegen te zien, dat zoo vele leden gehoor hadden gegeven aan de uitnoodiging van het Bestuur, waarin het bewijs lag opgesloten van de belangstelling waarvan men wilde doen blijken. De Voorzitter hoopte, dat de besprekingen zouden mogen strekken tot waarachtig heil der Maatschappij, en dat allen, hoe ook hunne zienswijze mochten zijn, één van zin zouden blijken tot instandhouding en bevordering van den bloei der Maatschappij.

Na mededeeling, dat de Bestuursleden de heeren A. A. Bekaar en Jacob F. Klinkhamer door ongesteldheid waren verhinderd de vergadering bij te wonen, stelde de Voorzitter in de eerste plaats aan de orde de verandering der redactie van art. 16 der wet, welke wijziging was voorgesteld door den Penningmeester zelf, den heer Jacob F. Klinkhamer, en aldus luidt:

Art. 16. Het beheer van de geldmiddelen en verdere eigendommen der Maatschappij is toevertrouwd aan het Bestuur, dat daartoe drie leden uit zijn midden aanwijst, die de commissie van financiën uitmaken, met dien verstande, dat aan haar toegevoegd is de Algemeene Secretaris, die belast is met het dagelijksch beheer der gelden. Deze commissie dient, namens het Bestuur, in vereeniging met den Secretaris, in de vergadering bedoeld bij art. 40, 1e lid, de rekening en verantwoording in over het afgeloopen jaar en eene begrooting voor het volgende, waarop alle posten bedoeld in de artt. 2 en 13 afzonderlijk moeten worden vermeld; zij legt daarbij over een staat van de bezittingen der Maatschappij met vermelding van de daarop rustende lasten of daaruit voortvloeidde baten.

Op eene vraag van den heer Dr. P. J. H. Cuypers antwoordde de Voorzitter, dat het in de bedoeling lag genoemde commissie te doen bestaan uit drie Bestuurders en den Secretaris; hierna verklaarde spreker, dat

het Bestuur de voorgestelde redactie-wijziging van den heer Cuypers overnam, om in plaats van „dat aan haar toegevoegd *is*," te stellen: „dat aan haar toegevoegd *wordt*."

De heer J. H. Leliman wees daarna op de eenvoudige wijze waarop het financieel beheer vroeger was ingericht, en stelde voor om de oude bepaling omtrent de verantwoordelijkheid, brand en diefstal uitgezonderd, te behouden. Het voorstel van het Bestuur kon intusschen zijne goedkeuring wegdragen; hij achtte het echter wenschelijk en billijk den Secretaris door verhooging van diens honorarium te belooncn voor de werkzaamheden die steeds meer hem worden opgedragen.

De Voorzitter beaamde, dat de bemoeiingen van den Secretaris weder vermeerderd werden, en dat zijn honorarium verhoogd moest worden; maar tot nu toe was het Bestuur niet in staat geweest aan het voornemen daartoe gevolg te geven. Zoodra evenwel de financieele toestand geregeld zal zijn, zal het Bestuur in de eerste plaats daaraan denken.

De heer Leliman was van meening, dat ook de exploitatie van het gebouw aan de financieele commissie moest worden opgedragen.

De heer F. H. Van Malsen was dit eens met den vorigen spreker, aan wiens bezwaar omtrent de verantwoordelijkheid der commissie hij tevens wenschte te gemoet te komen, door het inlasschen van een zinsnede waaruit blijkt, dat de commissie ook verantwoordelijk is voor de gelden.

Op de vraag van den heer F. M. L. Kerkhoff, of onder „beheer" ook verstaan wordt „het bewaren", antwoordde de heer Van Malsen bevestigend.

De heer E. G. A. Fol achtte een bepaling in het artikel noodig, die voorzien moet in het geval van brand; de heer Van Malsen vond dit niet noodig, aangezien brand, overmacht is.

Toch nam de heer Fol het in deze voor de commissie op.

De Voorzitter achtte de bepaling insgelijks onnoodig, daar de commissie juridisch aanspraakelijk is, en overigens de gelden in een brandkast in 't gebouw geborgen worden.

Het art. 16 werd vervolgens zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Alvorens de wijzigingen in de wet, die een gevolg zijn van de voorstellen der Afdeeling 's Gravenhage en thans door den Voorzitter aan de orde waren gesteld, werden besproken, verkreeg de heer P. du Rieu Fzn. het woord. *) Spreker dankte in de eerste plaats het Bestuur voor het in behandeling nemen van die voorstellen, en verzekerde, dat deze op neutralen bodem waren voortgevloeid uit het beginsel, dat gelijk recht voor alle leden moet bestaan. Al wordt thans, zeide spreker, door alle gewone leden een zelfde contributie betaald, toch genieten zij die te Amsterdam gevestigd zijn meer voordeelen; al kan dit niet geheel voorkomen worden, toch is het wenschelijk er naar te streven die ongelijkheid weg te nemen. Wij wenschen daarom allen leden gelijken invloed te geven bij de keuze van bestuurders, en verder gelijke verdeeling van de bestuursleden over het geheele land, door opheffing van de bepaling, dat hun meerendeel in Amsterdam moet wonen. Een dergelijke wijziging strookt meer met den geest van den tijd, en zal ongetwijfeld de belangstelling in den werkkring der Maatschappij meer opwekken. Een en ander ligt opgesloten in de nieuwe redactie der artikelen 11, 12 en 13; de artikelen 17 tot en met 24 geven de gewijzigde manier van verkiezing der bestuursleden aan, die zeker zal gewaardeerd worden, daar de tot nu bestaande wijze door velen wordt afgekeurd. Het heeft spreker echter verwonderd, dat zoowel de commissie die een rapport over de voorstellen, als het Bestuur dat over dit rapport een prae-advies uitbracht, zich niet meer meegaande hebben betoond, vooral daar het doel is geweest, meer belangstelling in de Maatschappij op te wekken. Intusschen hoopte de heer du Rieu, met de voorstellers, dat de hoofdzaak betreffende de wijzigingen zoude worden aangenomen.

*) Een overzicht van de voorstellen tot wijziging van eenige artikelen der wet is opgenomen in het Bureel, Weekblad N°. 42 van 21 October 1893.

De heer G. H. Bauer Jr. vestigde hierna de aandacht op den inhoud van een schrijven van de Afdeeling Amsterdam aan de leden der Maatschappij, waarin ontraden wordt om mede te gaan met de voorstellen van de Afdeeling 's Gravenhage, zooals blijkt op grond van angst, dat beoogd zou worden den zetel der Maatschappij te verplaatsen. Spreker was van meening, dat met de wetswijziging slechts bedoeld werd een betere vertegenwoordiging van de leden in het Bestuur, die dan ook gewenscht werd.

De heer J. Verheul Dzn. deelde niet het gevoelen van den heer Bauer, wat betreft angst, die uit de circulaire der Afdeeling Amsterdam zou blijken.

De heer Jurriaan Kok achtte het gewenscht, dat er wat meer leven komt in de Maatschappij; dit zou voortvloeien uit de voorgestelde wijzigingen van de Afdeeling 's Gravenhage. Een directe stemming voor bestuursleden is noodig; tot nu toe bestond die niet, daar niet alle leden hun invloed konden doen gelden, omdat daarmede reiskosten naar Amsterdam gepaard gingen. Spreker kan zich geenszins vereenigen met de beschouwingen, waarmede de commissie van vijf leden haar rapport over de ingediende wetswijzigingen aanvangt, en achtte het wenschelijk tot verandering te besluiten, zoodra de toestanden en tijdsomstandigheden aanleiding daartoe geven, al is dit slechts drie jaren na een wetsherziening. Hij hoopte daarom, dat de voorstellen van 's Gravenhage zullen aangenomen worden.

De heer J. F. L. Frowein wees er op, dat sedert geruimen tijd ontevredenheid in de afdeelingen heersicht over de wijze, die niemand kan bevredigen, waarop het Bestuur gekozen wordt. Hiermede gaat het bedanken gaarne van een 30 à 40-tal leden, in den aanvang van 1893. Niet alle leden hebben even veel rechten, daar Amsterdam te veel invloed doet gelden; die toestand moet veranderen, wil de Maatschappij in staat zijn de belangen van al hare leden naar behooren te behartigen. De voorstellen van de Afdeeling 's Gravenhage beoogen alleen den bloei der Maatschappij, door verbetering van den tegenwoordigen toestand; daarom noemde spreker het denkbeeld door de Afdeeling Amsterdam in haar circulaire geuit, bespottelijk, en wenschte hij te vernemen waarom het optreden van 's Gravenhage verdacht werd gemaakt. Wanneer haar voorstellen werden afgestemd, zou dit zeker tot verminderden bloei der Maatschappij leiden.

De heer J. J. Van Nieukerken, zich bij het inzicht van den vorigen spreker aansluitende, verklaarde dat er over enkele zaken ontevredenheid bestaat, zooals over het optreden en de wijze van werken van de Maatschappij; er doet zich behoefte gevoelen aan een andere strooming. Men moet daarom de verbeteringen, die de Afdeeling 's Gravenhage beoogt, met dankbaarheid aanvaarden. De

belangstelling in het Weekblad der Maatschappij is gering; deze en de andere uitgaven kunnen in geen vergelijking komen met de bladen in het buitenland; het verschijnen der afleveringen van de afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen gaat zeer langzaam. Er behoorde meer activiteit ontwikkeld te worden, en men moet trachten meer werkende leden uit de afdeelingen aan zich te verbinden.

De heer Leliman was van gevoelen, dat juist in de laatste jaren door de Maatschappij veel kracht ontwikkeld was, en veel was gedaan; hij wees er op, dat reeds zes leden uit 's Gravenhage hun denkbeelden verdedigd hadden op eene wijze waarvoor hij hen hulde bracht, en stelde voor om over de voorstellen te stemmen, daar ieder der aanwezigen er voldoende kennis van had kunnen nemen.

Naar aanleiding van het door den heer Frowein gezegde over de Amsterdamsche circulaire, verdedigde de heer C. B. Posthumus Meijjes den inhoud daarvan, in herinnering brengende, dat deze aan alle leden der Maatschappij, zonder uitzondering, was gezonden, en deelde voorts mede, dat alleen aan de voorstanders der voorstellen van de Afdeeling 's Gravenhage een gedrukt en door den heer Frowein onderteekend schrijven was gezonden, waarbij hun vrij reiskosten naar Amsterdam werden aangeboden, door een onbekende daartoe beschikbaar gesteld. In een dergelijke handelwijze had de Amsterdamsche Afdeeling een addcr onder het gras gezien, en daardoor was hare circulaire noodig geworden. Spreker stelde vervolgens een motie van afkeuring voor, aan het adres van den heer Frowein en consorten.

De heer Frowein deelde mede, dat de bewuste circulaire niet voor openbare behandeling bestemd was, en vroeg den heer Posthumus Meijjes, wie hem het recht gaf een dergelijke motie voor te stellen. Spreker verdedigde de handelwijze, en verklaarde, dat in een vergadering van het bestuur der Afdeeling 's Gravenhage een der bestuursleden met het voorstel was gekomen, door een bevriend persoon gedaan, om kosteloos reisgelegenheid te verschaffen naar deze Algemeene Vergadering. Dit voorstel werd toen met 5 van de 6 uitgebrachte stemmen goedgekeurd; het was de Voorzitter van het bestuur, de heer du Rieu, die er zich sterk tegen verzet had en er tegen stemde. Spreker zelve had de genoemde vergadering niet bijgewoond, maar zijn plicht als Secretaris bracht mede aan het genomen besluit gevolg te geven; toen de Voorzitter weigerde de opgestelde circulaire te onderteekenen, is deze verzonden, alleen voorzien van des sprekers handteekening.

De heer Posthumus Meijjes verklaarde, dat het hem genoegen deed te vernemen, dat zijn vriend du Rieu niet in deze zaak betrokken was; hij begreep evenwel niet, en bleef het vreemd vinden, dat de heer Frowein de brieven niet als Secretaris der Afdeeling 's Gravenhage had onderteekend, terwijl ze toch in couverten van die Afdeeling verzonden waren.

De heer A. M. K.W. baron Van Ittersum, te 's Gravenhage wonende, verklaarde geen circulaire te hebben ontvangen; waaruit hij opmaakte, dat een dergelijk stuk slechts aan die leden was gezonden, die vóór het voorstel der Afdeeling bleken te zijn.

De heer E. G. A. Fol betreurde de handelwijze van den heer Frowein, en hoopte, dat zij niet de bedoeling had die men er uit zou kunnen afleiden. Overigens vond spreker, dat de circulaire der Afdeeling Amsterdam die bij ontleedde, niet veel zegt, en geen daadzaken bevat. Hij achtte het verkeerd de motie van afkeuring in behandeling te brengen, aangezien daardoor op de stemming geïnfluenceerd zou worden.

Door den heer Dr. P. J. H. Cuypers werd nu opgemerkt, dat de Voorzitter het in den aanvang zoo juist had ingezien, toen hij zeide vooreerst geen andere dan algemeene beschouwingen toe te laten. Spreker vroeg ook geen andere dan deze.

De heer F. W. M. Poggenbeek verzekerde, dat de circulaire der Afdeeling Amsterdam slechts een aanschrijving was, waarvan bovendien alle leden der Maatschappij kennis hadden genomen, en dat deze zeker niet in behandeling behoefde te komen.

De heer Frowein verdedigde zijne handelwijze tegenover de motie van den heer Posthumus Meijjes, en wierp de beschuldiging van unfair gehandeld te hebben verre van zich, het schrijven der Afdeeling Amsterdam een pamflet noemende. (Intusschen geroep van: Wie heeft het geld gegeven?)

Door den heer du Rieu werd er op gewezen, dat de fout der circulaire van 's Gravenhage lag in de verzending onder couvert der Afdeeling.

De heer Posthumus Meijjes verklaarde, dat er bij hem geen sprake was van eenige persoonlijke vete; hij las vervolgens zijne motie van afkeuring voor.

Een voorstel van den heer W. C. Metzelaar, om die motie na de stemming over de wetsvoorstellen te behandelen, werd daarna aangenomen.

De heer Van Malsen verklaarde daarop, dat het hem nog niet duidelijk was waarom, volgens den heer Van Nieukerken, bij aanneming der voorstellen meer leven in de Maatschappij zou ontstaan; dit toch moest niet alleen van het Bestuur, maar ook van de leden uitgaan.

De heer J. F. Metzelaar zeide, dat hij nog van niet anders had vernomen dan van rechten der leden, en niets van hun plichten, hoewel elk lid die had; de gebreken die men had opgesomd waren niet te wijten aan het Bestuur, maar aan de leden zelve.

De heer Van Nieukerken sloot zich bij die meening, althans gedeeltelijk aan, maar geloofde dat de belangstelling in den werkkring der Maatschappij grooter zal worden, wanneer de leden meer invloed op den gang van zaken kunnen uitoefenen door het aannemen der voorstellen.

De Voorzitter zeide daarop, dat het hem genoegen had gedaan, dat de heer Van Nieukerken feiten had genoemd, die dan ook besproken konden worden. Men moest in hoofdzaak niet vergeten, dat het Bestuur met een budget rekening moest houden, en dat veel wat men anders zou wenschen te doen, achterwege moest blijven. Er zijn in den laatsten tijd allerlei kleine vereenigingen ontstaan, die elkander onderling en ook der Maatschappij schade doen. Elders sluit men zich aan; in de bouwkundige wereld is het tegendeel waar te nemen. De algemeene beschouwingen sluitende, stelde de Voorzitter art. 11 aan de orde, zooals dit gewijzigd was naar aanleiding van het advies van het Bestuur, als volgt:

Art. 11. Het Bestuur der Maatschappij bestaat uit negen leden. De Voorzitter en twee leden van het Bestuur moeten in Amsterdam of omliggende gemeenten wonen, tenzij zij aldaar hun bureau hebben, in welk geval hunne woonplaats in de nabijheid van Amsterdam kan gevestigd zijn.

De heer Jurriaan Kok verklaarde zich voor deze redactie.

De heer J. Gosschalk, zich niet kunnende vereenigen met het voorstel der Afdeeling 's Gravenhage, achtte het

wenschelijk, dat minstens drie Bestuursleden te Amsterdam wonen; wijzende op de regeling in dergelijke gevallen bij andere maatschappijen, wees spreker er op, dat zij die het hoofdbestuur in handen hebben, elkander dagelijks moeten kunnen spreken. Bij het aannemen der voorstellen voorzag spreker, dat weldra alles door den Secretaris zou moeten worden afgedaan. Het gevaar der voorstellen van 's Gravenhage achtte hij niet gering, want, werden ze aangenomen, dan zou het gemakkelijk zijn den zetel der Maatschappij naar 's Gravenhage te verleggen. Daarom moest dan ook nu uitgesproken worden, dat de zetel te Amsterdam gevestigd moet blijven. Spreker geloofde niet, dat men hem zou kunnen verdenken van blinde ingenomenheid met de Maatschappij, maar deze verklaring had hij toch gemeend te moeten afleggen. Ook zouden bij de verplaatsing van den zetel de geldelijke belangen van de aandeelhouders in het Maatschappelijk Gebouw benadeeld worden, en het zou dan blijken, dat zij die vertrouwen in het Bestuur hadden gesteld en in zijne verzekering, dat het gebouw in drie woonhuizen zou kunnen veranderd worden, een hersenschim hadden nagejaagd. Spreker zeide dit onbevangen te kunnen zeggen, daar hij indertijd tegen de stichting van het gebouw is geweest, en geen aandeelhouder is; toch ook voelde hij iets voor een verplaatsing van den zetel naar 's Gravenhage, namelijk omdat daar kunstleven is. Spreker maakte daarna aanmerking op de redactie van art. 11, en achtte het noodig het woord „omliggende" in „aangrenzende" te veranderen. Hij bleef er voor, dat de Voorzitter in Amsterdam moet wonen. De bepaling van „het hebben van een bureau in Amsterdam", werd als ondoordacht door hem bestreden, daar de Voorzitter op die wijze niet voldoende op de hoogte zou blijven van wat er omgaat op bouwkundig gebied in de hoofdstad. Daarna stelde hij het volgende amendement voor:

„Het Bestuur der Maatschappij bestaat uit negen leden. De Voorzitter en twee leden moeten in Amsterdam of in een der aangrenzende gemeenten woonachtig zijn. Omtrent den eerstgenoemde kan de algemeene vergadering ontheffing van die bepaling verleenen."

De heer Leliman verklaarde zich tegen dit amendement, en achtte het wenschelijk om de voorgestelde wijziging van het Bestuur onveranderd aan te nemen. Het Bestuur was daarmede reeds al te vrijgevig geweest.

De heer Dr. Cuypers kon zich in hoofdzaak met het voorstel van het Bestuur vereenigen, en verklaarde niet het gevaar te zien, dat in de eerste jaren de zetel zou verplaatst worden, omdat Amsterdam met zijn groot aantal inwoners daarvoor toch de aangewezen plaats bleef. Het dacht spreker wel noodig om van aangrenzende gemeenten te gewagen, maar ook om de bepaling omtrent het bureau weg te laten, en niet te spreken van den „Voorzitter en twee leden." Hij stelde daarom het volgende amendement voor:

„Het Bestuur der Maatschappij bestaat uit negen leden. Drie der leden moeten in Amsterdam of in een der aangrenzende gemeenten wonen."

De heer du Rieu wenschte dit amendement nog uit te breiden, door de tweede zinsnede er van te doen vervallen.

Om, zooals de heer Gosschalk zeide, tot een besluit te komen, en in het belang der Maatschappij, wilde hij zijn amendement intrekken.

De heer D. E. C. Knuttel vond het amendement van den heer Gosschalk conservatief Amsterdamsch. De Voorzitter der Maatschappij behoort niet uitsluitend op de hoogte te zijn van de beweging op bouwkundig gebied in Amsterdam, maar van die in het geheele land; dat dit zijn streven zal zijn, is te verwachten van den man die door de Maatschappij tot die eervolle plaats wordt geroepen, en daarvoor behoeft hij zeker niet in Amsterdam te wonen. De mogelijkheid moest kunnen bestaan, dat een elders wonend lid tot Voorzitter werd gekozen, maar daarbij moest de bepaling omtrent diens bureau te Amsterdam blijven bestaan, opdat het voor hem niet te bezwarend zij telkens in de hoofdstad te komen en der zaken de Maatschappij met den Secretaris te bespreken.

De heer Van Malsen toonde daarna aan, dat bij aanneming van het amendement van den heer Cuypers, de financieele commissie en de Secretaris de Maatschappij zouden gaan dirigeeren; daarom achtte hij het wenschelijk, dat de Voorzitter te Amsterdam moet wonen. Zijns inziens was de redactie van het artikel, door het Bestuur voorgesteld, de beste.

De heer Frowein verklaarde een geheel tegenovergesteld gevoelen te zijn toegedaan; de Voorzitter kon zeer goed buiten Amsterdam wonen, dank zij ook der tegenwoordige middelen van vervoer.

Het amendement van den heer Dr. Cuypers, hierna in stemming gebracht, werd met 66 tegen 32 stemmen verworpen.

Een verzoek, door den heer H. P. Berlage Nz. aan den Voorzitter gedaan, om nu weder in stemming te brengen het amendement van den heer Gosschalk, die daarbij waarschuwde voor het gevaar indien art. 11 werd verworpen, kon niet worden ingewilligd, daar het amendement reeds was ingetrokken.

Het art. 11 werd daarna aangenomen, met 84 tegen 10 stemmen; er kwamen bovendien twee blanco briefjes in. Het aldus van kracht gemaakte artikel luidt nu:

Art. 11. Het Bestuur der Maatschappij bestaat uit negen leden. De Voorzitter en twee leden van het Bestuur moeten in Amsterdam of in een der aangrenzende gemeenten wonen, tenzij zij aldaar hun bureau hebben, in welk geval hunne woonplaats in de nabijheid van Amsterdam kan gevestigd zijn.

De Voorzitter bracht hierna art. 12 aan de orde, luidende:

Art. 12. Het Bestuur regelt de werkzaamheden onderling, volgens een huishoudelijk reglement.

Voor het bijwonen van bestuursvergaderingen ontvangen leden, gevestigd buiten de plaats, alwaar deze gehouden worden, vergoeding van reiskosten en eene toelage voor verblijfkosten.

Besluiten ter bestuursvergadering genomen zijn alleen dan geldig, wanneer minstens vijf Bestuursleden tegenwoordig zijn.

Zonder stemming werd dit artikel goedgekeurd, en art. 13 door den Voorzitter aan de orde gesteld, luidende:

Art. 13. Jaarlijks, na de Mei-Vergadering, treden twee, en om de vier jaar drie leden van het Bestuur volgens rooster af. Zij zijn niet dadelijk herkiesbaar.

De Voorzitter treedt ieder jaar af, doch is herkiesbaar ingeval hij als bestuurslid niet moet aftreden.

Ieder aftredend bestuurslid wordt geacht zóó lang in functie te blijven, tot zijn opvolger zitting heeft genomen.

De heer Jurriaan Kok wenschte meer verandering in het Bestuur.

Deze werd ontraden door den heer Van Ittersum. Theoretisch was het juist, dat een Bestuur niet te lang uit dezelfde personen moet bestaan, maar practisch was het onjuist. De heer Van Ittersum zeide uit ondervinding te kunnen spreken, en waarschuwde er voor, dat door een sterk afwisselend Bestuur vele zaken niet geregeld en goed konden worden afgedaan.

De heer L. Berghuis stelde voor, om in 't vervolg op de des avonds te houden vergaderingen te stemmen.

Dit kon, zeide de Voorzitter, desnoods in overweging worden genomen.

Volgens den heer Frowein werkte in de Afdeeling 's Gravenhage een spoedige afwisseling in het Bestuur zeer gunstig.

De heer Van Ittersum merkte hieromtrent op, dat dit mogelijk was, maar dat daarbij niet vergeten moest worden, dat alle bestuursleden der Afdeeling in dezelfde gemeente wonen, en daardoor onderling overleg altijd mogelijk is.

De heer Leliman stelde daarna voor, zonder stemming het door het Bestuur geredigeerde artikel aan te nemen.

Hierna werd dit artikel zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Na eene pauze stelde de Voorzitter art. 18 aan de orde, luidende:

Art. 18. De Voorzitter wordt jaarlijks door de Algemeene Vergadering, die in Mei samenkomt, uit de Bestuursleden gekozen, met inachtneming van het bepaalde in art. 11.

De heer du Rieu stelde voor, de principe-kwestie van de Haagsche voorstellen eerst te bespreken.

De heer Jurriaan Kok wenschte door de vergadering te zien uitgemaakt, of zij het eens was met het beginsel in die voorstellen neergelegd, en diende een motie in verband daarmede in, ook omdat bij stemming daarover de discussiën zeer zouden worden bekort.

Ook de heer du Rieu verklaarde zich voor dit denkbeeld, waarna de heer J. Verheul Dzn. er op wees, dat als de motie niet wordt aangenomen, het voorstel van het Bestuur wederom geamendeerd kan worden.

De Voorzitter vond de motie te vaag, en achtte het bovendien in strijd met de wet om hierbij te stemmen over een beginsel, daarbij tevens wijzende op de artikelen 58 en 59 der wet.

De heer Leliman was van gevoelen, dat hier geen beginsel viel uit te maken, en wenschte stemming over de vier verschillende redactiën van het artikel.

Door den heer G. Looman werd nu gewezen op art. 63 der wet, waarin wordt bepaald, dat wanneer verschil over de bedoeling van eenig artikel der wet ontstaat, de Algemeene Vergadering bij machte is die bedoeling bij volstrekte meerderheid van stemmen uit te maken.

De Voorzitter, niet inziende dat dit artikel hier van toepassing kon zijn, deelde nu mede, dat het Bestuur een rechtskundig advies had ingewonnen omtrent de beteekenis der stemming over amendementen op de in behandeling zijnde artikelen, en dat dit advies luidt, dat zulke amendementen, evenals wijzigingen van artikelen der wet, alleen kunnen beschouwd worden als te zijn aangenomen, wanneer twee derden der uitgebrachte stemmen daar vóór zijn.

Hierop antwoordde de heer Looman, dat hij alleen wenschte door de Algemeene Vergadering te zien uitgemaakt, of de motie in behandeling kan worden genomen.

Nogmaals wees de heer Van Malsen er op, dat hier geen sprake was van uitlegging van eenig artikel.

De heer Kok zeide de zaak te willen vergemakkelijken, door de Haagsche redactie van art. 18 als amendement in te dienen op de redactie van het Bestuur.

Dat dit niet wel mogelijk was, en het voorstel van het Bestuur in behandeling moest genomen worden, werd door den heer Van Malsen aangetoond.

De heer Van Nieukerken achtte het wenschelijk om de behandeling van art. 19 te doen voorgaan.

Nadat de Voorzitter verklaard had daartegen geen bezwaar te hebben, stelde de heer Van Nieukerken op art. 19, luidende:

Art. 19. Jaarlijks, zes weken vóór de Algemeene Mei-Vergadering, zendt het Bestuur aan alle Gewone Leden een stembiljet.

Op het stembiljet worden vermeld:

1°. artt. 17 en 18 der Wet;

2°. de namen der aanblijvende leden van het Bestuur;

3°. de namen der aftredende leden, en de opgave van hunne al of niet herkiesbaarheid;

4°. de tijd en de wijze van terugzending.

als amendement voor, om tusschen de eerste en tweede alinea, de redactie 's Gravenhage van artikel 19 te voegen, luidende:

„De gewone leden der Maatschappij leveren hun stembiljet, behoorlijk gesloten, in op het hun aan te wijzen stembureau, daarvoor in iedere Afdeeling te vormen.

De stemming geschiedt persoonlijk of met begeleidende schriftelijke verklaring, waaruit de geldigheid der stemming blijkt."

Hierdoor, meende spreker, zou de belangstelling in de verkiezing zeer worden opgewekt.

Dit aldus gewijzigde artikel zou volgens den heer H. J. Wolter een onjuiste voorstelling geven; het amendement sloeg op een definitieve keuze, terwijl het voorstel van het Bestuur alleen verkiezing van kandidaten beoogde.

De heer Jurriaan Kok verzekerde daarna, dat wanneer het voorstel van den heer Van Nieukerken werd aangenomen, de Afdeeling 's Gravenhage geen nieuwe amendementen meer zal voorstellen.

De heer Wolter verwachtte van den heer Van Nieukerken nog de mededeeling, waarover volgens zijn amendement gestemd moest worden, over kandidaten of niet.

Door den heer Leliman werd nu herinnerd aan de vroeger gevolgde wijze van stemmen, die altijd goede resultaten had gegeven. Hij waarschuwde echter ten sterkste voor de stembureaux, daar de eenzijdige invloed die daarvan kon uitgaan wel eens den ondergang der Maatschappij kon na zich slepen. Ieder lid kan volkomen op de hoogte zijn van de in het Bestuur gewenschte personen. Daarom ook verklaarde spreker zich tegen de motie van den heer Van Nieukerken.

De heer Van Nieukerken verdedigde zijn amendement, op grond dat de ondervinding had bewezen, dat weinig werd gestemd, en dan nog het meest door de Amsterdamsche leden, die eigenlijk over de kandidaten beslisten. Om de stemming nu meer te verdeelen, waren de stembureaux voorgesteld, die zeer de belangstelling zouden helpen opwekken, waaruit dan beter gemeenschapsleven zou voortkomen. Hij achtte het wenschelijk het beginsel uit te maken, door over het amendement te stemmen.

De heer F. W. M. Poggenbeek zeide, dat hem de bewering onbillijk toescheen, dat de stemmen der Amsterdamsche leden te veel invloed hadden. Hij wenschte vervolgens, dat de stembiljetten gesloten zouden worden gezonden aan den Secretaris, en dat ze dan vóór de Algemeene Vergadering werden geopend. Spreker las vervolgens een door hem geredigeerd artikel als amendement voor, luidende:

„De Gewone Leden der Maatschappij leveren hun stembiljet behoorlijk gesloten in bij den Secretaris der

Maatschappij, minstens een week vóór de Algemeene Vergadering.

De Secretaris der Maatschappij stelt deze stembiljetten ongeopend in handen van het stembureau, bestaande uit eene commissie van vijf Gewone Leden der Maatschappij, gekozen in de voorafgaande September-Vergadering.

Dit stembureau heeft zitting één dag vóór de Algemeene Vergadering en geeft op die vergadering verslag met opgave van het aantal uitgebrachte stemmen.

Zij, die de meeste stemmen op zich vereenigd hebben, zijn tot Bestuursleden gekozen.

Bij gelijk aantal stemmen beslist het lot.

Bedankt een der gekozen Bestuursleden, dan wordt hij die daarop de meeste stemmen verkreeg in zijne plaats benoemd."

De heer Jurriaan Kok kon zich met dit voorstel vereenigen.

De heer Van Nieukerken was er niet mede ingenomen, en voud het beter om een soort van dwang op de afdeelingen te oefenen om aan de stemming deel te nemen.

Nadat er door den heer Looman op gewezen was, dat bij aanneming van het voorstel van den heer Poggenbeek elke afdeeling toch ook in eigen boezem kon werken, en na verdediging van het voorstel door den heer Jurriaan Kok, wezen de heeren de Kruyff en de Voorzitter er op, dat de keuze, zooals die tot nu toe op een Algemeene Vergadering plaats had, toch ook een vrije keuze was.

De heer Posthumus Meijjes noemde het voorstel van den heer Poggenbeek het ei van Columbus, en boval de aanneming daarvan aan.

Het voordeel door den heer Looman genoemd, was in de oogen van den heer Knuttel juist een nadeel, door den grooten invloed dien het bestuur van een afdeeling op de stemming zou kunnen oefenen. Niet de afdeelingen moeten de biljetten harer leden, maar ieder lid zijn eigen stem inleveren.

De heer J. A. Mulock Houwer zou een directe keuze, zooals voorgesteld werd, betreuren, daar deze een groot bezwaar blijft voor hen die in de provincie wonen en niet altijd genoegzaam op de hoogte zijn. Zij die belang stellen in de verkiezing op een Algemeene Vergadering zullen daar zeker komen, en van hen die geen belangstellenden zijn, is de keuze van geen waarde.

Door den heer Verheul werd het voorstel van het Bestuur aanbevolen, en tevens er op gewezen, dat in de afdeelingen voldoende gelegenheid bestaat om de kandidaten te bespreken.

Ook de heer Wolter zag geen bezwaar in het Bestuursvoorstel, daar de kandidaten desnoods in het Weekblad konden besproken worden.

De heer Van Nieukerken bracht daartegenover in herinnering, dat er zoo weinig leden voor kandidaten stemmen; de belangstelling moet echter gewekt worden door het praten over de kandidaten, waarvan een verslag in het Weekblad komt. Daarom zijn de stembureaux aanbeveelenswaard.

De heer Van Malsen daarentegen telde de bezwaren van die bureaux niet licht. Men zou vreemde namen hooren noemen, van menschen dus die men niet kende. Onder de tegenwoordig nog bestaande wet kan elke afdeeling immers toch kandidaten stellen; die welke in aanmerking komen, worden in de Algemeene Vergadering genoemd om er een keuze uit te doen. Geschiedt dit in het vervolg niet meer, dan zal een groote verbrokkeling van stemmen ontstaan.

De heer Poggenbeek verklaarde de bezwaren van den heer Van Nieukerken niet te kunnen deelen, en wees er op, dat men, hoewel tot kandidaat gekozen, soms niet genoeg stemmen kreeg voor Bestuurslid.

De heer Frowein deelde mede zich bij den heer Van Nieukerken aan te sluiten, en de bewering van den heer Van Malsen niet juist te vinden.

Ook de heer du Rieu sprak voor de zienswijze van den heer Van Nieukerken; de heer Jurriaan Kok was er echter tegen, en zou voor het voorstel van den heer Poggenbeek stemmen.

De heer Mulock Houwer deed nogmaals zijn bezwaren hooren tegen de directe stemming; voor de leden die niet tot eenige afdeeling behoorden, zou het daarbij altijd moeilijk zijn een goede keuze te doen, daar vooral zij voorlichting noodig hebben. Daarenboven achtte spreker het Weekblad geenszins de plaats om besprekingen over kandidaten openbaar te maken.

De Voorzitter, de discussie gesloten hebbende, bracht het amendement van den heer Van Nieukerken in stemming. Dit werd verworpen met 61 tegen 13 stemmen.

Daarna bracht de Voorzitter het amendement van den heer Poggenbeek in stemming.

De heer Posthumus Meijjes vroeg, hoe het Bestuur over dit amendement dacht, waarop de Voorzitter zeide, dat het niet kon meegaan met de strekking er van.

In stemming gebracht, werd het met 50 tegen 23 stemmen aangenomen. De nadere redactie van dit artikel werd aan het Bestuur overgelaten.

Zonder hoofdelijke stemming werd daarna art. 18 aangenomen.

Door de aanneming van het amendement van den heer Poggenbeek vervielen nu de artikelen 20, 21, 22 en 23; artikel 24 werd art. 20 en uit den aard der zaak moet dit luiden:

Art. 20. Wanneer eene vacature ontstaat, dan wordt die aangevuld op de eerstvolgende vergadering, op de wijze als zulks geregeld is bij artikel 19.

Door den Voorzitter werd, na deze beslissing, de wijziging der uitgaven aan de orde gesteld. *)

Alvorens daarover het woord werd gevoerd, verklaarde de heer Posthumus Meijjes dat hij afzag van zijn voornemen om de aangekondigde motie in zake de Haagsche circulaire in te dienen.

De voorstellen tot wijziging der uitgaven werden door den heer de Kruyff uitvoerig toegelicht, steeds daarbij wijzende op het verschil tusschen de bestaande uitgaven en de voorgestelde nieuwe. Thans werden globaal ƒ 3500 aan de verschillende uitgaven ten koste gelegd, en voor de nieuwe zouden ƒ 1600 meer noodig zijn voor meerder honorarium, tekst en platen. De meerdere kosten wenschte men uit de inkomsten van meerdere publiciteit te dekken. De voorgenomen uitbreiding van het Weekblad, dat nu de eenige uitgave zou worden, zou ten goede komen aan de leden en aan de Maatschappij zelve. De redactie zou aan verschillende medewerkers worden opgedragen.

De heer Leliman wenschte het gevoelen van het Bestuur omtrent deze voorstellen te vernemen; verder ook eenige inlichtingen over hetgeen de leden nu zouden ontvangen in plaats van de vroegere uitgaven, en omtrent de wijze waarop het tekort gedekt moest worden.

Op de laatste vraag antwoordde de heer de Kruyff, dat door eenige leden reeds tot een bedrag van ƒ 1100 per jaar voor vijf achtereenvolgende jaren was toegezegd voor het waarborgfonds tot dekking der meerdere kosten. De nog ontbrekende ƒ 500 zijn door de Maatschappij gewaarborgd, maar zullen ruimschoots gedekt worden door de opbrengst der advertentiën.

*) Het voorstel tot wijziging van de uitgaven der Maatschappij is opgenomen in het Boeck. Weekblad N°. 45 van 11 November 1893.

De heer Leliman verklaarde, dat het voorstel, om wederom verandering in de wet te brengen, hem verrast had; bovendien zou hij gaarne een proefaflevering gezien hebben om beter te kunnen oordeelen. Spreker vroeg, of het niet mogelijk zou zijn op andere manier wijziging te brengen in de bestaande uitgaven.

De Voorzitter, den heer Leliman beantwoordende, bracht in herinnering, dat het Bestuur een prae-advies over de voorstellen had uitgebracht. De heer de Kruyff had niet namens het Bestuur gesproken, maar als Voorzitter der commissie tot het doen van voorstellen voor de wijziging in de uitgaven. Het Bestuur zag de bezwaren aan de voorgestelde regeling verbonden, niet over het hoofd, o. a. die van het opheffen der uitgaaf van Afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen. De heer A. N. Godefroy, Eerelid der Maatschappij, had over deze zaak een brief aan het Bestuur geschreven, waarin hij ten sterkste aandrong op het behoud dier uitgaaf. Bedoelde brief werd voorgelezen.

De heer Jurriaan Kok lichtte het voorstel tot wijziging der uitgaven nader toe. De bestaande uitgaven genieten niet de belangstelling die zij verdienen. Het nieuwe weekblad zal in menig opzicht voordeeliger zijn, het zal betere platen bevatten, ook op kunstindustrieel gebied, enz. De commissie wil wel meégaan met het denkbeeld van den heer Godefroy; het formaat der Afbeeldingen van Oude Gebouwen is evenwel te onhandig groot. Het nieuwe blad zal ook reproducties naar oude bouwwerken bevatten, en deze platen kunnen om de twee maanden aan de kunstlievende leden worden gezonden. De traditie wordt op deze wijze niet aangetast, en men zal de geheele uitgaaf in één band kunnen doen inbinden. De wijziging heeft in het algemeen vooruitgang ten doel, vooral wat de platen betreft, en de Maatschappij krijgt als het ware ƒ 1000 cadeau.

Met genoegen verklaarde de heer Frowein vernomen te hebben, dat er een lans was gebroken voor de Oude Gebouwen, daar bij de uitgaaf daarvan een standaardwerk vond, dat bovendien het voordeel had van goede details op flinke schaal te geven. Daarom moet dit werk behouden blijven.

De heer Leliman zeide dit gevoelen volmaakt te deelen, maar achtte het even wenschelijk de uitgave der bekroonde prijsvragen te behouden. Wanneer deze beide uitgaven bleven bestaan, zou hij er niets tegen hebben dat het Weekblad en het Tijdschrift vereenigd werden. Tegen de uitgebreide redactie van het nieuwe Weekblad, die men wenschte in te stellen, had spreker zeer overwegende bezwaren.

De heer Van Nieukerken verklaarde zich niet te kunnen vereenigen met de wijze waarop volgens den heer Jurriaan Kok de Afbeeldingen der Oude Gebouwen konden worden uitgegeven; zijns inziens moest deze uitgave, die een standaardwerk vormde, op de bestaande wijze worden voortgezet en liefst uitgebreid. De groote platen konden geen overwegend bezwaar zijn.

De Voorzitter zeide met genoegen te vernemen, dat er gesproken werd voor het behoud dezer belangrijke uitgaaf; aan het bezwaar ten opzichte der grootte zou in zooverre kunnen worden voldaan, dat het formaat zonder schade wat ingekrompen kan worden.

Op de vraag van den heer Wolter, of het behoud van deze uitgaaf geen invloed zou hebben op die van het Weekblad, antwoordde de heer de Kruyff, dat de uitgever genegen is tegen een zelfde subsidie ook de uitgaaf der Oude Gebouwen afzonderlijk te bezorgen.

De Voorzitter bracht nu de gewijzigde wetsartikelen in bespreking, die een gevolg zijn van de voorgenomen verandering der uitgaven; zijn deze aangenomen, dan is daardoor goedkeuring gehecht aan het voorstel tot wijziging der uitgaven.

Art. 2 werd daarna aangenomen als volgt:

Art. 2. De Maatschappij tracht haar doel te bereiken door:
1. Het doen uitgeven, of desnoods uitgeven van een geïllustreerd Weekblad;
2. Het doen opmeten van oude bouwwerken, enz. en het uitgeven van afbeeldingen daarvan;
3. Het aanmoedigen tot opmeten en in teekening brengen van verspreide bouwkunstige détails;
4. Het uitschrijven van prijsvragen;
5. Het uitgeven van bekroonde ontwerpen en verhandelingen;
6. Het houden van vergaderingen;
7. Het houden van tentoonstellingen;
8. Het vormen eener bibliotheek en verzamelingen van bouwkundige voorwerpen;
9. Het bevorderen der oprichting van afdeelingen;
10. Het bevorderen van het onderwijs in de bouwkunst.

Op art. 5 stelde de heer Verheul als amendement voor, om in het vervolg de Verslagen der Algemeene Vergaderingen niet meer aan de afdeelingsleden te zenden.

Genoemd artikel, aldus geamendeerd, werd daarop aangenomen als volgt:

Art. 5. Ieder, die den ouderdom van 16 jaar bereikt heeft, kan als lid der Maatschappij worden aangenomen.

De contributie der gewone leden bedraagt ƒ 15.— per jaar. Zij hebben stemrecht en ontvangen gratis het geïllustreerd Weekblad en de uitgaaf der Afbeeldingen van Oude Gebouwen.

Buitengewone leden kunnen worden aangenomen, hoogstens voor den tijd van vijf jaar, tot den leeftijd van 23 jaren. Hun contributie bedraagt ƒ 7.50 per jaar, waarvoor zij gratis ontvangen al hetgeen aan de gewone leden wordt verstrekt.

Kunstlievende leden ontvangen de Afbeeldingen van Oude Gebouwen. Hun contributie bedraagt ƒ 5.— per jaar.

De afdeelingsleden ontvangen den kalender. Hun contributie bedraagt ƒ 1.— per jaar.

Zonder discussie werden daarna de artikelen 35, 36, 37 en 38 aangenomen als volgt:

Art. 35. De Maatschappij besorgt de uitgave van een geïllustreerd Weekblad, zoo noodig met medewerking van eenen uitgever, die alsdan onder het genot eener subsidie uit de kas der Maatschappij, de uitgave voor zijne rekening neemt.

Art. 36. In het geïllustreerd Weekblad zullen mede worden opgenomen, afbeeldingen van merkwaardige nog bestaande of reeds gesloopte oude bouwwerken of fragmenten daarvan, en oud-hollandsch.

Art. 37. Het bestuur kan door het uitloven van premiën gelegenheid geven tot het doen van opmetingen en beschrijvingen van eenig in art. 36 genoemd voorwerp.

Art. 38. De prijs van deze uitgave wordt door het Bestuur bepaald.

De nauwkeurige redactie van alle in deze vergadering aangenomen artikelen werd aan het Bestuur overgelaten. (De gewijzigde artikelen zijn aan dit verslag toegevoegd, als **Bijlage**.)

De Voorzitter bedankte, alvorens de vergadering te sluiten, ten eerste, allen zonder onderscheid, die opgekomen waren om van hunne belangstelling te getuigen, en voor de bijzonder groote opkomst die daarmit was voortgevloeid, en ten tweede de beide commissiën die de voorstellen der Afdeeling 's Gravenhage en die om-

trent de uitgaven hadden onderzocht, en zich daarvoor zooveel moeite hadden getroost. Ook zij die deze voorstellen hadden ingediend, was men dank verschuldigd, vooral de leden uit 's Gravenhage, omdat bij hen geen andere bedoeling had voorgezeten, dan bevordering van den bloei der Maatschappij. Spreker hoopte, dat de gevolgen dezer voorstellen dan ook daartoe zoude leiden.

De heer Lelimon betuigde namens de vergadering zijn hartelijken dank, in de eerste plaats aan het Bestuur, voor de behartiging van de belangen der Maatschappij, en vervolgens aan den Voorzitter voor diens uitmuntende en onpartijdige leiding der vergadering. Hij hoopte, dat deze vriendenkring, als een onzijdig lichaam, zou blijven voortgaan op den ingeslagen weg, en zich nog jaren lang zou weten te redden zonder gesubsidieerd te worden; daarom hoopte spreker, dat de inkomsten zouden vermeerderen en het aantal leden voortdurend toenemen.

De Voorzitter sloot daarop de vergadering.

De Secretaris der Maatschappij,

C. T. J. LOUIS RIEBER.

BIJLAGE.

ART. 2.

De Maatschappij tracht haar doel te bereiken door:

1. Het doen uitgeven, of desnoods uitgeven van een Bouwkundig Weekblad;
2. Het doen opmeten van oude bouwwerken, enz. en het uitgeven van afbeeldingen daarvan;
3. Het aanmoedigen tot opmeten en in teekening brengen van verspreide bouwkunstige détails;
4. Het uitschrijven van prijsvragen;
5. Het uitgeven van bekroonde ontwerpen en behandelingen;
6. Het houden van vergaderingen;
7. Het houden van tentoonstellingen;
8. Het vormen eener bibliotheek en verzamelen van bouwkundige voorwerpen;
9. Het bevorderen der oprichting van afbeeldingen;
10. Het bevorderen van het onderwijs in de bouwkunst.

ART. 5.

Ieder, die den ouderdom van 16 jaar bereikt heeft, kan als lid der Maatschappij worden aangenomen.

De contributie der gewone leden bedraagt *f* 15.— per jaar. Zij hebben stemrecht en ontvangen gratis het Bouwkundig Weekblad en de Afbeeldingen van Oude Gebouwen.

Buitengewone leden kunnen worden aangenomen, hoogstens voor den tijd van vijf jaar, tot den leeftijd van 23 jaren. Hun contributie bedraagt *f* 7.50 per jaar, waarvoor zij gratis ontvangen al hetgeen aan de gewone leden wordt verstrekt.

Kunstlievende leden ontvangen de Afbeeldingen van Oude Gebouwen. Hun contributie bedraagt *f* 5.— per jaar.

De afbeeldingsleden ontvangen den kalender. Hun contributie bedraagt *f* 1.— per jaar.

ART. 11.

Het Bestuur der Maatschappij bestaat uit negen leden.

De Voorzitter en twee leden van het Bestuur moeten in Amsterdam of in een der aangrenzende gemeenten wonen, tenzij zij aldaar hun bureau hebben, in welk geval hunne woonplaats in de nabijheid van Amsterdam kan gevestigd zijn.

ART. 12.

Het Bestuur regelt de werkzaamheden onderling, volgens een huishoudelijk reglement.

Voor het bijwonen der bestuursvergaderingen ontvangen leden, gevestigd buiten de plaats alwaar deze gehouden worden, vergoeding van reiskosten en eene toelage voor verblijfkosten.

Besluiten ter Bestuursvergadering genomen zijn alleen geldig wanneer minstens vijf Bestuursleden tegenwoordig zijn.

ART. 16.

Het beheer van de geldmiddelen en verdere eigendommen der Maatschappij is toevertrouwd aan het Bestuur, dat daartoe drie leden uit zijn midden aanwijst, die de commissie van financiën uitmaken, met dien verstande, dat aan haar toegevoegd wordt de Algemeene Secretaris, die belast is met het dagelijksch beheer der gelden. Deze commissie dient, namens het bestuur, in vereeniging met den Secretaris, in de vergadering bedoeld bij art. 36, 1° lid, de rekening en verantwoording in over het afgeloopen jaar en eene begrooting voor het volgende, waarop alle posten bedoeld in de art. 2 en 13 afzonderlijk moeten worden vermeld; zij legt daarbij over een staat van de bezittingen der Maatschappij met vermelding van de daarop rustende lasten of daaruit voortvloeiende baten.

ART. 17

Jaarlijks, na afloop der Mei-Vergadering, treden twee, en om de vier jaar drie leden van het Bestuur uit. Zij zijn slechts voor de eerste maal herkiesbaar.

Ieder aftredend Bestuurslid wordt geacht zoo lang in functie te blijven, tot zijn opvolger zitting heeft genomen.

ART. 18.

De Voorzitter wordt jaarlijks, door de Algemeene Vergadering die in Mei samenkomt, uit de Bestuursleden gekozen, met inachtneming van het bepaalde in art. 11.

ART. 19.

Jaarlijks, zes weken vóór de Algemeene Mei-Vergadering, zendt het Bestuur aan alle gewone leden een stembiljet.

Op het stembiljet worden vermeld:

1°. art. 17 en 18 der Wet;
2°. de namen der aanblijvende leden van het Bestuur;
3°. de namen der aftredende leden, en de opgave van hunne al of niet herkiesbaarheid;
4°. de tijd en de wijze van terugzending.

De gewone leden der Maatschappij leveren hun stembiljet behoorlijk gesloten in bij den Secretaris der Maatschappij, minstens één week vóór de Algemeene Vergadering.

De Secretaris der Maatschappij stelt dezen stembiljetten ongeopend in handen van het stembureau, bestaande uit een commissie van vijf gewone leden der Maatschappij, gekozen in de voorafgaande September-Vergadering.

Dit stembureau heeft zitting één dag vóór de Algemeene Vergadering, en doet op die vergadering verslag met opgave van het aantal uitgebrachte stemmen.

Zij, die de meeste stemmen op zich vereenigd hebben, zijn tot Bestuursleden gekozen.

Bij gelijk aantal stemmen beslist het lot.

Bedankt een der gekozen Bestuursleden, dan wordt hij die daarop de meeste stemmen verkreeg in zijne plaats benoemd.

ART. 20. (Oud ART. 24.)

Wanneer eene vacature ontstaat, dan wordt die aangevuld op de eerstvolgende vergadering, op de wijze als zulks geregeld is bij artikel 19.

De oude artikelen 25, tot en met 34 worden onderscheidenlijk artikelen 21 tot en met 30.

UITGAVEN.

a. Afbeeldingen van Oude Bouwwerken.

ART. 31. (Oud ART. 35.)

De Maatschappij geeft jaarlijks uit: afbeeldingen van merkwaardige nog bestaande of reeds gesloopte oude bouwwerken, of fragmenten daarvan, en oud huisraad, met daarbij behoorenden tekst in de Nederlandsche en Fransche taal.

ART. 32. (Oud ART. 36.)

Bij voldoenden voorraad kan het Bestuur, op gelijke wijze algemeene détails op dit gebied doen uitgeven.

ART. 33. (Oud ART. 37.)

Het Bestuur kan door het uitloven van premiën gelegenheid geven tot het doen van opmetingen en maken van beschrijvingen van eenig in art. 31 en 32 genoemd voorwerp.

b. Weekblad.

ART. 34. (Oud ART. 38.)

De Maatschappij besorgt, onder toezicht van het Bestuur, de uitgave van een geïllustreerd Weekblad, zoo noodig met medewerking van een uitgever, die alsdan onder het genot eener subsidie uit de kas der Maatschappij deze uitgave voor zijne rekening kan nemen.

ART. 35. (Oud ART. 39.)

De prijs van deze uitgave, voor de niet-leden der Maatschappij, wordt door het Bestuur bepaald.

De oude artikelen 40 en 41 worden onderscheidenlijk artikelen 36 en 37.

ART. 38. (Oud ART. 42.)

In de Algemeene Mei-Vergadering wordt de hieronder vermelde volgorde in acht genomen:

1°. Opening der vergadering;
2°. Verslag van het Bestuur, met betrekking tot zijne bemoeiingen en van al hetgeen in het afgeloopen jaar in en met de Maatschappij is voorgevallen, benevens van de vergadering, vermeld in art. 36, sub 1;
3°. Verslag van de commissie van financien over haar gehouden beheer;
4°. Rapport der commissie tot het nazien der rekening en verantwoording over het afgeloopen jaar, volgens art. 37;
5°. Meêdeeling van den uitslag der verkiezing van Bestuursleden;
6°. Benoeming door den Voorzitter eener commissie van drie leden tot stemopneming;
7°. Verkiezing van een Voorzitter;
8°. Meêdeeling der conclusiën van het rapport van beoordeelaars der prijsvragen;
9°. Uitreiking der bekroningen;
10°. Behandeling der begrooting voor het volgend jaar;
11°. Bepaling van de plaats der Algemeene September-Vergadering;
12°. Bespreking van ingekomen voorstellen;
13°. Discussie over vragen of voorstellen door het Bestuur of de leden op de vergadering gedaan, en die tot geen stemming aanleiding geven;
14°. Sluiting der vergadering.

De voorstellen, die ter Algemeene Vergadering zullen worden behandeld, worden met de gronden waarop zij rusten, en zoo noodig met het praeadvies van het Bestuur, in hoofdzaak in den beschrijvingsbrief vermeld. Minstens veertien dagen vóór de vergadering zullen de desbetreffende stukken aan de leden worden toegezonden.

In alle artikelen der wet, waarin sprake is van den »Penningmeester", moet dit woord vervangen worden door: »Commissie van financiën.".

De oude artikelen 43 tot en met 69 worden onderscheidenlijk 39 tot en met 65.

VERSLAG VAN DE ALGEMEENE VERGADERING.

Zaterdag 28 Mei.

Des namiddags ten 2 ure opende de Voorzitter van het Congres, de heer C. Muysken, de Algemeene Vergadering van het Congres met een korte inleiding tot herinnering aan de volgorde der werkzaamheden. Spreker deelde daaromtrent nog mede, dat vóór de aangekondigde voordrachten het woord zou worden gegeven aan den heer Mr. H. Verkouteren, die volgens het programma van het Congres in de IIIe Sectie de vraag zou behandeld hebben: „In hoeverre kan de politieverordening zorgen, dat er niet alleen goed, maar ook schoon worde gebouwd?" Wegens gebrek aan tijd kon echter in genoemde Sectie het woord niet meer aan den heer Verkouteren worden verleend, maar had deze er bereidwillig in toegestemd zijne aangekondigde conclusiën omtrent de bovenstaande vraag in deze bijeenkomst te verdedigen.

De Voorzitter bracht nog in herinnering, dat over de te behandelen onderwerpen volgens het programma geen debat was toegelaten.

Door de secretarissen der Secties I, II en III werden achtereenvolgens de korte verslagen uitgebracht over het verhandelde in die afdeelingen, en de aldaar aangenomen conclusiën medegedeeld.

Namens het Congres betuigde de Voorzitter zijn dank aan deze verslaggevers voor hun met belangstelling vernomen overzicht, en gaf het woord daarna aan den heer Mr. H. Verkouteren, Advocaat en Procureur te Amsterdam.

Voordracht van den heer Mr. H. Verkouteren.

IN HOEVERRE KAN DE POLITIEVERORDENING ZORGEN, DAT ER NIET ALLEEN GOED, MAAR OOK SCHOON WORDE GEBOUWD?

Mijne Heeren,

In de voornaamste Duitsche Bouwverordeningen vinden wij tal van voorschriften, betreffende den welstand en eene korte bloemlezing daaruit, zal u, hoop ik, niet onwelkom zijn.

In de eerste plaats maken de Duitschers de zoo juiste en vruchtbare onderscheidingen tusschen groote en kleine steden, tusschen steden en dorpen, voorsteden en binnensteden, hoofd en zijstraten, openbare gebouwen en bijzondere woningen, nieuw ontworpen en reeds bestaande bouwwerken, gebouwen op hoeken en pleinen en elders geplaatste, en tusschen die deelen van eenzelfde gebouw, die al of niet van de openbare straat af zichtbaar zijn. Voor elk van die categorieën worden er, op aesthetisch gebied, verschillende eischen gesteld, die beantwoorden aan het verschil in behoeften. En dalen wij meer in bijzonderheden af, dan treft het ons opnieuw, hoe oordeelkundig alles geregeld is.

In bepaald aangewezen straten mogen de huizen niet aan elkander worden gebouwd. Het zoogenaamde Pavillon-Systeem is daar voorgeschreven, terwijl weêr andere straten slechts aan eene zijde huizen mogen hebben.

Stallen, schuren en aaneengebouwde reien pakhuizen worden bovendien niet in alle straten geduld.

Het bouwen achter de rooilijn wordt gewoonlijk toegelaten, mits het inspringende gebouw behoorlijk breed zij. De daardoor zichtbaar wordende zijvlakken van de belendingen moeten dan echter architectonisch behandeld worden en de ruimte, die in dat geval tusschen een gevel en de openbare straat komt te liggen, mag door eene *Vorgarten* worden ingenomen. Maar die tuintjes worden in 't algemeen slechts toegelaten zoo zij behoorlijk aangelegd en onderhouden, niet met massieve muren omringd zijn, noch voor opslag van koopmansgoederen gebruikt worden.

De achtergebouwen mogen niet hooger zijn dan de voorgebouwen en de zijvleugels niet meer uitspringen dan het middengedeelte.

Onvoltooide gebouwen moeten binnen een bepaalden termijn worden afgebouwd en ruines afgebroken. Zoo niet, dan wordt alles door de politie op kosten der eigenaars opgeruimd.

Onbebouwde terreinen, tusschen de woningen gelegen, moeten door ondoorzichtige schuttingen worden afgesloten en schelle of bonte kleuren, *welche die Sehorgane empfindlich belästigen* of *einen das Auge beleidigenden Anblick bieten*, zijn verboden.

Verschillende huizen, die te zamen een *architectonisches Ganzes* vormen moeten gelijk geschilderd en gepleisterd worden, ook al hooren zij aan meer dan één eigenaar, en hetzelfde geldt voor de onderscheidene verdiepingen eener zelfde woning, die thans ook volgens ons recht verschillende eigenaars hebben kunnen. Die moeten zich dan maar met elkander verstaan, en kunnen zij het niet eens worden, dan beslist de politie.

Over het algemeen moet er harmonie zijn tusschen al wat onder ééne daklijst is gebouwd, maar te veel

gebouwen, aldus samen te voegen, is niet geoorloofd, en het streven naar harmonie gaat soms zoover, dat de bouwer gedwongen wordt om bij zijn bouwplan niet alleen een schets van zijn eigen voorgevel over te leggen, maar ook van dien zijner buren.

Torenhooge huizen zooals in Chicago, worden steeds met zorg geweerd. Er moet een gepaste verhouding zijn tusschen de breedte van de straat of het plein waaraan een gebouw gelegen is en zijne hoogte, maar wie achter de rooilijn inspringt en daardoor de straat vóór zijn gebouw zooveel breeder maakt, mag nu ook naar evenredigheid hooger dan anders bouwen.

Bij ons bijna niets van dat alles. Eene nu vervallen Fransche Wet bevatte enkele bepalingen tot verzekering van regelmaat bij aanleg van straten; eene oude verordening van Utrecht verbood het bouwen op minder dan drie el van eene bepaalde rei schoone boomen, en de verordening van Deventer schrijft nu nog voor, dat de huizen gewit moeten worden, zoo dikwijls als de politie het gelast. De Gemeenteraad had daarbij echter vermoedelijk meer de reinheid dan de schoonheid op het oog, evenals eene oude wet, die het afbreken van gebouwen belemmerde, minder het behoud van fraaie woonhuizen bedoelende, dan wel van de daarvoor betaalde grondbelasting.

Toch zijn er enkele verblijdende verschijnselen. Toen onlangs een sleeper te Amsterdam verlof vroeg tot het plaatsen van een bord met zijn adres aan den openbaren weg, werd hem dat op æsthetische gronden geweigerd, en een ondernemer, die advertentiebordjes aan de Amsterdamsche straatlantaarns wilde hechten, strandde op dezelfde klip. De debatten in den Gemeenteraad alhier, gevoerd over den aanleg van de Roemer-Visserstraat en de Hemony-kade en over het bebouwen der Museumterreinen bewijzen bovendien, evenals de debatten van den Arnhemschen Gemeenteraad over den aanleg van wegen op het landgoed Klarenbeek en over den Eusebius-Singel, dat van overheidswege steeds meer op de eischen der æsthetica wordt gelet, — maar de Gemeentewet zelf is nog steeds het groote struikelblok.

Bepalingen als de bovengenoemde laat zij strikt genomen niet toe. Zij beperkt den gemeentelijken politiewetgever tot de zorg voor de openbare orde, zedelijkheid en gezondheid, en Thorbecke heeft het meer dan eens verklaard, dat de eischen van den welstand niet daaronder vallen. „Verfraaiing," zeide hij, „is geen openbaar nut en de vorm van een gevel geen regeeringszaak."

Toch moet dat anders worden. Vooral voor Gemeenten, die veel vreemdelingen tot zich trekken, valt de invloed van haar uiterlijk schoon op de welvaart der inwoners niet te loochenen, en in elk geval verdienen de æsthetische eischen om zich zelf reeds eerbiediging.

In het buitenland bestaat er gewoonlijk een uitzonderingsrecht voor enkele belangrijke steden. De Fransche Gemeentewet geldt voor geheel Frankrijk, maar alleen niet voor Parijs, de Londensche Bouwverordening is door het Parlement zelf en dus bij Rijkswet vastgesteld en die van München bij Koninklijk Besluit. Daar is dus gebroken met een stelsel, dat bij ons dikwijls slecht heeft gewerkt om alle Gemeenten, groot of klein, maar over een kam te scheren. Wat volkomen overbodig is op een dorp, kan in eene groote stad volstrekt onmisbaar wezen.

Wij moeten dus dat voorbeeld volgen. Eene Rijkswet, die alleen voor de daarbij aangewezen Gemeenten gelden zal, stelle zelf de hoofdbeginselen van het bouwrecht vast, en late daarbij ook de eischen van den welstand tot hun recht komen. Wat den Gemeente-wetgever verboden is, staat den Rijkswetgever volkomen vrij, en terwijl voor de niet met name genoemde Gemeenten, de Gemeentewet in haar tegenwoordigen vorm blijft gelden, is in de bijzondere behoeften der andere Gemeenten, zonder veel omslag, voorzien.

Wel bedoelt de Grondwet, dat de huishoudelijke Gemeente-belangen door de Gemeenten zelf zullen geregeld worden, maar daarmeê is alleen de Gemeente-wetgever van het Rijksgebied, niet omgekeerd de Rijkswetgever van het Gemeente-gebied geweerd, en de u allen uit de praktijk zoo goed bekende Fabriekswet bewijst o. a. dat de Rijkswetgever niet schroomt dat laatste gebied te betreden. Het geldt hier bovendien niet de huishoudelijke belangen eener enkele, maar van eene geheele reeks Gemeenten.

Nu mogen wij het ons zeker niet ontveinzen, dat het zeer gevaarlijk zijn kan de besturen van enkele Gemeenten in bouwzaken nog meer vrijheid te geven, dan zij thans reeds bezitten. Bemoeit de overheid zich heden met den vorm van mijn voorgevel, dan morgen met de snit van mijn jas. Eerst maatregelen tegen leelijke huizen, dan tegen leelijke honden of paarden en eindelijk misschien tegen leelijke menschen. Peter de Groote beval het afscheeren der lange baarden en het aannemen eener bepaalde kleeding, waarvan het model aan de stadspoorten in zijn rijk was opgehangen, en reeds Multatuli heeft ons gewaarschuwd, dat er thans bij ons, evenals toen in Rusland, oproer komen zou, indien de Regeering het dragen verbood van de hooge hoeden, die iedereen toch even leelijk vindt. Wordt er eene soort officieële æsthetica ingevoerd, dan wordt de deur wijd opengezet voor misbruik en willekeur; maar ook hier leeren ons de Duitschers, hoe dat kwaad vermeden kan worden.

Hunne bovenaangehaalde voorschriften zijn alle geheel *negatief*. Tot *verfraaiing* wordt niemand gedwongen, alleen *ontsiering* wordt belet. Reeds Vosmaer heeft het stoutweg uitgesproken, dat er over den smaak *veel* te twisten valt, en in elk geval zijn er op het gebied *der* æsthetiek, naast veel subjectieve en onzekere, ook vele objectieve en vaststaande beginselen, waarover de strijd is uitgevochten en die door alle deskundigen als juist worden erkend. Ik geloof niet dat iemand zal beweren, dat de bovenaangehaalde Duitsche bepalingen bewijs opleveren van den slechten smaak des wetgevers, of dat zij betwistbare regelen stellen; en zoo onze wetgever zich nu ook maar binnen die grenzen houdt, zie ik niet in, dat hij iemand aanstoot behoeft te geven. Over vele kwesties van welstand bestaat onder de mannen van het vak niet meer verschil van meening, dan over de noodzakelijke dikte van muren, hoogte van verdiepingen of zwaarte van balken, en waar, uit den aard der zaak, het aantal dier kwesties, die geen kwestie

meer opleveren, steeds grooter wordt, zal ook dat deel van het terrein der æsthetica, dat de wetgever zonder gevaar betreden kan, steeds worden uitgebreid.

Verschil van inzicht spruit bovendien zeer dikwijls voort uit onkunde, bij ten minste eene der strijdende partijen. Naarmate dus ook hier de ontwikkeling vordert, zal de strijd zich van zelf beperken. De voltooiing van een kunstwerk was voor de Atheners van Pericles eene nationale gebeurtenis, en heel Florence stelde belang in den wedstrijd tusschen Michel Angelo en Leonardi da Vinci. Aesthetische begrippen kunnen dus even goed als rechtsbegrippen gemeengoed zijn en wortelen in de overtuiging des volks, en zoo aldus de kunst bij ons niet alleen regeerings- maar ook volkszaak geworden is, zullen wettelijke voorschriften op æsthetisch gebied misschien overbodig, maar zeker niet meer onmogelijk of ongeoorloofd worden geacht.

Tegen de terecht gevreesde willekeur kan ten slotte het best door de spoedige regeling der reeds zoo lang toegezegde administratieve rechtspraak worden gewaakt, en het verdient ook overweging om hier, evenals in München en elders geschiedt, de Besturen der *aanzienlijke* Gemeenten ten minste, door vaste commissiën van burgers en kunstenaars in elk speciaal geval op æsthetisch gebied te doen voorlichten.

Toch mogen wij ons geene illusiën scheppen. Politiemaatregelen, hoe voortreffelijk ook, zullen altijd een gebrekkig middel blijven tot bereiking van het door ons beoogde doel. Onze bouwverordening, hoe ook gewijzigd, zal voor een deel altijd, zooals het Handelsblad het uitdrukte, machteloos blijven tegenover al de halsbrekende toeren op het slappe koord der kunst, en een goed voorbeeld door Rijk of Gemeente gegeven, zal dikwijls veel meer uitwerking hebben. Denken wij slechts aan de fraaie Stations en Postgebouwen in Duitschland, aan het Paleis van Justitie te Brussel en aan het Parijsche Stadhuis. De openbare gebouwen moeten schoon zijn, al behoeven wij ook niet zoover te gaan als de Atheners, die aan hunne openbare gebouwen alles, en aan hunne private woningen nagenoeg niets ten koste legden.

Stadsarchitekten als de Keijzer en van Campen zullen misschien ook door hun invloed kunnen voorkomen, dat de Gemeenten hare bouwterreinen voor speculatie-bouw verkoopen. Juist bij verkoop hebben zij het in hare macht de noodige voorwaarden te stellen, en in 1890 heeft de Gemeente Dordrecht bij den verkoop der zoogenaamde Karremansweide een goed voorbeeld gegeven. Geen der op dien grond te stichten woningen mocht minder dan acht meter hoog of zes meter breed zijn, en de wegen zouden door de Gemeente zelf worden geprojecteerd en aangelegd.

Waar de overheid goed voorgaat, bestaat er veel kans, dat de particulieren goed volgen. Toen onlangs de Ned. Hervormde Gemeente te Middelburg, het haar behoorende Hofplein aldaar als bouwterrein verkocht, werd de voorwaarde gemaakt, dat de gevels der aan een bepaalde zijde te plaatsen gebouwen, aan de goedkeuring van Kerkvoogden zouden worden onderworpen. En daarmeê werd beoogd eene voldoende harmonie tusschen die nieuwe gevels en andere daar ter plaatse reeds bestaande, die uit een historisch en architectonisch oogpunt merkwaardig waren.

Vooral voor onze monumenten moet worden gewaakt, en de Model-Bouwverordening, die indertijd door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst werd uitgegeven, verlangt dan ook terecht dispensatie van het gewone recht, waar het de herstelling geldt van gebouwen, die kunstwaarde bezitten.

Ook het uitloven van premiën heeft wel eens nuttig gewerkt om het stichten van fraaie gebouwen aan te moedigen, maar twee zaken zijn er vóór alles noodig. En zoo wij de oorzaken van het bestaande kwaad opsporen, leggen wij den vinger op tweeërlei wondeplek.

In de eerste plaats op onze ongelukkige Onteigeningswet. Steden, die niet langzamerhand groeien, maar in korten tijd worden gesticht, zooals Petersburg en Odessa en nu nog tal van steden in Amerika en Zuid-Afrika, kunnen volgens een voorafgesteld regelmatig bouwplan worden aangelegd, en die mogelijkheid is ook de lichtzijde wanneer bestaande steden, als Lissabon, Mannheim, Hamburg, Chicago, door zware branden of andere rampen grootendeels worden verwoest; maar in verreweg de meeste gevallen is onteigening het eenige middel om eenmaal bestaande onregelmatigheden te doen verdwijnen of nieuwe te voorkomen.

Onze Onteigeningswet echter, die de onteigening per zône niet toestaat, beantwoordt daardoor niet meer aan de tegenwoordige behoeften, en wij mogen het ook zeer betreuren, dat het zoo goede denkbeeld van Mr. van Houten om aan de Gemeenten zelf het recht van onteigening te geven, niet meer ingang heeft gevonden. Wat zou er ooit zonder dat recht, van de herhaalde uitbreidingen van Amsterdam terecht zijn gekomen? Thans moeten de Gemeente-besturen zich behelpen met bepalingen betreffende het bouwen op geprojecteerde wegen, met de bouwvergunning als kunstmiddel, om de burgers nolens volens te bewegen tot kosteloozen afstand van grond, met het trekken van rooilijnen en het achteruitzetten van gevels, teneinde nauwe straten, zonder kosten voor de Gemeente, te verbreeden, enz. — maatregelen, die allen volkomen onwettig zijn en alleen in de gebrekkigheid der Onteigeningswet eene zekere mate van verontschuldiging vinden. Uitbreiding van steden volgens een regelmatig bouwplan is slechts mogelijk, wanneer de Gemeenten eerst door onteigening meester worden van al den grond, daarop de wegen en pleinen aanleggen en de bouwblokken vervolgens weêr, al of niet met recht van voorkeur voor de oude eigenaars, verkoopen.

De tweede wondeplek is de al te groote vrijheid van beroep, die in het bouwvak heerscht.

Het bouwen door onbekwamen brengt evengoed menschenlevens in gevaar, als de uitoefening der geneeskunde door onbevoegden. Toch is bij ons alleen het laatste verboden. Onder de regeering van Keizer Tiberius werden door de instorting van het amphitheater van Fidenae ongeveer 50.000 menschen gedood of gewond, en nog onlangs hoorden wij, dat te Parijs, hoewel op oneindig kleiner schaal, iets dergelijks was voorgevallen.

Ten tijde der gilden, hadden wij waarborgen voor bekwaamheid en ervaring, maar met het slechte hebben wij ook het vele goede dier instelling overboord geworpen, en nog heel wat huizen zullen moeten instorten of onbewoonbaar worden verklaard, vóór dat er op dat punt eene afdoende verbetering komt.

Wetenschappelijk gevormde architekten, bouwkundigen niet alleen, maar tevens bouwkunstenaars zijn blootgesteld aan de mededinging van mannen, die nauwelijks aan de schaafbank op hun plaats zijn.

Hadden zij het monopolie, politie-maatregelen tot het weren van leelijke gebouwen zouden nagenoeg geheel achterwege kunnen blijven, maar thans zijn zij onmisbaar, zoolang nog de *eigen bouwer* zich geheel vrij aan zijne phantasie mag overgeven.

Theoretische examens zijn niet bepaald noodig. Zoo de bekwaamheid slechts blijke, is het onverschillig op welke wijze,— maar blijken moet zij.

Wil de staat het jus promovendi niet zelf uitoefenen, laat hij het dan geven aan de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, maar de tegenwoordige toestand is onhoudbaar. Ook in het bouwvak moet er een wettelijke splitsing komen tusschen bevoegden en onbevoegden, met verbod aan de leeken om hunne bouwwerken door onbevoegden te laten uitvoeren, en het is vooral langs dien weg, dat de oplossing te vinden is van het vraagstuk, waaraan gij thans voor eenige oogenblikken uwe aandacht hebt gewijd.

Ik heb gezegd.

De Voorzitter betuigde namens de vergadering zijn dank aan den spreker, wiens verdediging zeer was toegejuicht geworden, en verleende het woord aan den heer J. W. C. Tellegen, Civiel-Ingenieur, Directeur der Gemeentewerken te Arnhem.

Voordracht van den heer J. W. C. Tellegen.

OVERHEIDSPLICHT EN GEZONDHEIDS-TOESTANDEN IN STEDEN.

„Overheidsplicht en gezondheidstoestanden in steden".1) Een onderwerp zonder twijfel alleszins waard behandeld te worden op een Congres, gehouden bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan eener Maatschappij, die onder bouwkunst niet enkel verstaat de kunst van het bouwen van gebouwen doch ook haar werkkring uitstrekt tot de omgeving, waarin de gebouwen geplaatst zijn, — die o.a. door het ontwerpen van een bouwverordening toonde van oordeel te zijn, dat er op het gebied van het bouwen van overheidsplicht gesproken mag worden.

Kunnen wij op dit gebied in de laatste 50 jaren vooruitgang, verbetering constateeren?

Zonder twijfel kan deze vraag bevestigend beantwoord worden, zoowel door hen wier kennis op eigen waarneming heeft kunnen berusten, als door ons jongeren die onze wetenschap uit de tweede hand hebben moeten putten.

Het meest sprekend bewijs kan door een vergelijking der sterftecijfers geleverd worden, en nu is het zeker geen geringen vooruitgang te achten, dat het gemiddeld sterftecijfer voor het geheele land per 1000 inwoners en per jaar voor 50 jaren meer dan 30 bedroeg en nu de 20 is genaderd. Een verschil dus van ongeveer 10 dooden per 1000 inwoners en per jaar, en dus op de tegenwoordige bevolking, die 4.500.000 bedraagt, 45.000 dooden per jaar minder, een cijfer dat des te meer spreekt, wanneer men bedenkt, dat het ongeveer het dubbele is van het aantal offers, dat de cholera in 1866 eischte.

Kunnen wij dus dankbaar erkennen, dat wij vooruitgegaan zijn, — een andere vraag is, of wij tevreden kunnen zijn over de tegenwoordige toestanden, dan wel of in dezen ook weder geldt: „Dankbaar, doch niet voldaan".

M. H., zult gij mij voor zwartgallig houden, wanneer ik verklaar bij lange na niet voldaan te zijn?

En de door u genoemde sterftecijfers dan, zal de optimist op hygiënisch gebied wellicht vragen!

Hem antwoord ik in de eerste plaats, dat de cijfers, die ik noemde, gemiddelde cijfers zijn, dat de cijfers van de 1100 gemeenten, die ons vaderland telt, nog zeer uiteenloopen van nabij 10 tot nabij 40; en in de tweede plaats, dat een gemiddeld cijfer, als wij nu bereikt hebben, vóór 50 jaren reeds in andere landen voorkwam, dat meerdere landen ons nu op dit gebied ook nog vooruit zijn.

Maar bovendien, afgezien van het sterftecijfer, — zou men al niet zeer weinig oog moeten hebben voor aan de eischen der gezondheidsleer voldoende toestanden, of vreemdeling moeten zijn in een groot gedeelte van de plaats zijner inwoning, om niet te weten dat er nog veel, zeer veel te verbeteren valt?

Het zij mij vergund op de voornaamste punten, die in dezen vallen te onderscheiden, uwe aandacht te vestigen.

De bodem. Niet meer wordt betwijfeld, dat de geaardheid van den bodem, de hoogteligging en de stand van het grondwater op den gezondheidstoestand van grooten invloed zijn. Valt in dezen weinig meer te wenschen over? Is bij de in de laatste 50 jaren tot stand gekomen stadsuitbreidingen op dit punt immer genoegzaam gelet? Ik geloof niet, dat deze vragen toestemmend beantwoord kunnen worden. Integendeel! Zelfs valt te constateeren, dat betreffende den stand van het grondwater nagenoeg geen waarnemingen werden, noch worden gedaan.

Afvoer van water en onreinheden. Dit punt hangt samen met het vorige. Is deze kwestie allerwegen opgelost? Of staat men integendeel hier niet voor een

1) Al kennen wij staatsrechtelijk geen steden en platteland meer — een groot onderscheid tusschen stedelijke en landelijke gemeenten blijft bestaan) en wanneer men zich bewegt op het gebied der openbare gezondheid, komt men er onwillekeurig toe in de eerste plaats de aandacht te bepalen bij de steden, wijl de ongunstige toestanden aldaar meer in het oog vallen dan op het platteland. Of daarom op het platteland de toestanden menigmaal niet erenteer, zoo niet meer te wenschen overlaten, of in dezen niet te veel op de steden en te weinig op het platteland wordt gelet? Hetgeen in den laatsten tijd zoowel in couranten en tijdschriften als uit de enquête-verslagen betreffende gezondheidstoestanden op het platteland is vermeld, geeft wel eenige reden op het gebied der openbare gezondheid geen onderscheid tusschen steden en platteland te maken. Het te behandelen onderwerp ware dus juister aangeduid met de woorden: „Overheidsplicht en openbare gezondheidstoestanden".

vraagstuk, dat tot de moeilijkste der aan de orde zijnde vraagstukken behoort? Wordt er niet menigmaal getalmd met het nemen van afdoende maatregelen, en worden er niet meermalen maatregelen getroffen, die óf uit een hygiënisch óf uit een economisch oogpunt niet goed te verdedigen zijn, enkel op finantieele gronden? Of in dezen op den duur de zuinigheid de wijsheid niet zal bedriegen? Ik meen van wel. Reinhouding van den bodem waarop wij wonen, is een gebiedende eisch. Wij doen niet meer wat, zooals op sommige plaatsen is gebleken, onze vaderen deden, die de faealiën, waarmede zij geen weg wisten, in den bodem begroeven; doch zijn wij daarom veel beter?

Laten wij niet toe, dat door tal van nominaal dichte, doch reëel meerendeels lekke riolen en vergaarputten bodemverontreiniging plaats heeft 1), dat grachten, kanalen en rivieren in plaats van bronnen van verfrisching te zijn, door er riolen op te doen loozen walgelijke dampen uitwasemende en smetstoffen overbrengende watermassa's worden?

Middelen tot watervoorziening. De drinkwaterkwestie. Zij hangt samen met die der rioleering Een gevolg van de bodem-verontreiniging is, dat aan den bodem waarop wij wonen geen goed drinkwater meer ontleend kan worden, dat kunstmatige aanvoer op alle plaatsen van eenig beteekenenden omvang een gebiedende noodzakelijkheid is.

De cholera-epidemie van 1866 heeft, wat dit punt aangaat, droevige ervaringen aan het licht gebracht; men leze daarover het verslag der Staatscommissie in 1866 voor het onderzoek der drinkwaterkwestie benoemd.

Jammer maar dat het werk van deze Staatscommissie het lot van velen harer zusters heeft gedeeld; dat hare voorstellen om wettelijke voorzieningen te treffen niet zijn gevolgd.

Ondertusschen moet met dankbaarheid erkend worden, dat na 1866 op het gebied van drinkwatervoorziening niet is stil gezeten. In tal van gemeenten zijn drinkwaterleidingen tot stand gebracht.

Nog geen twintig jaar geleden waren van de 21 grootste gemeenten enkel Amsterdam, Haarlem en den Helder van een waterleiding voorzien; op dit oogenblik zijn meerdere kleine plaatsen reeds waterleidingen rijk, en ontbreken ze slechts in 4 van de 21 grootste gemeenten, namelijk in Tilburg, Zwolle, Deventer en Breda. Te Zwolle en te Deventer is de bouw reeds aangevangen, en Breda en Tilburg zullen zonder twijfel spoedig volgen. Dat de ingebruikstelling van een waterleiding te Breda en te Deventer vrij spoedig door een daling van het sterftecijfer, dat vrij hoog is, gevolgd zal worden, mag men verwachten. Immers, de sterke daling van het sterftecijfer van sommige plaatsen, van Leiden en Utrecht o. a. in de laatste 20 jaren van 39 tot circa 23, moet vermoedelijk ook aan de totstandbrenging van een waterleiding worden toegeschreven. Te eerder bestaat er reden dit aan te nemen, wanneer men bedenkt, dat de rioleeringkwestie in beide steden nog niet is opgelost.

Oppervlakkig zou ik ook vermoeden, dat de geregelde daling van het sterftecijfer van het geheele land over hetzelfde tijdvak voor een groot gedeelte is toe te schrijven aan de groote werkzaamheid op het gebied van de drinkwatervoorziening ontwikkeld.

Een onderzoek, dat op last der Regeering door het Geneeskundig Staatstoezicht te dezer zake wordt ingesteld, zal naar ik hoop mijne vermoedens bevestigen.

Is er in dezen dus niet stil gezeten, het wil mij voorkomen, dat van de aangelegde waterleidingen niet zooveel nut wordt getrokken als wel mogelijk ware. In menige plaats wordt door de arbeidende klasse nog te weinig waterleiding- en te veel zoogenaamd put- of welwater gedronken. Uit slechts weinige gemeenten zal kunnen geschreven worden, wat dezer dagen door de Commissie voor de gemeente-waterleiding te Dordrecht in haar verslag werd genoemd een verblijdend verschijnsel: „dat er thans geen arbeiderswoningen te Dordrecht meer zijn, die niet zijn aangesloten bij de waterleiding".

Evenmin heeft men in ieder van een waterleiding voorziene gemeente zoo doortastend willen of kunnen handelen als te Delft, waar men eenigen tijd geleden besloot alle openbare pompen op te ruimen en door waterleidingpompen te vervangen.

Dat vele gemeentebesturen in dezen, al zouden ze willen, het water niet kunnen brengen onder het bereik van den gemeenen man, vindt zijn oorzaak hierin, dat zij zich ter onzaliger ure door concessie-aanvragers hebben laten overhalen dezen tak van gemeentezorg uit handen te geven. Dit kan niet genoeg betreurd worden, niet alleen, wijl daardoor het water niet zoo algemeen verspreid kan worden, waar het zoo broodnoodig is, doch ook wijl de zorg voor een dergelijken tak van dienst niet veilig is in handen van particulieren of vennootschappen, die, en wie zal het euvel duiden, in de eerste plaats letten op het winstcijfer — in de tweede plaats op het doel: verstrekken van goed water. Als sterk sprekend bewijs van deze bewering wijs ik u op hetgeen in het verslag van het Geneeskundig Staatstoezicht over 1889 betreffende den aanleg der waterleiding te Tiel is aangeteekend. De standaardcijfers in de ontwerp-concessievoorwaarden opgenomen waren bijna allen te hoog, het getal voor organische stoffen was zelfs 10maal grooter dan gemeenlijk wordt toegelaten. Gelukkig, dat het gemeentebestuur van Tiel niet onbepaald vertrouwen stelde in de concessie-aanvragers en advies vroeg aan het Geneeskundig Staatstoezicht.

Rooiing en peil, constructie der gebouwen. Valt er op dit gebied niets meer te wenschen over? Ik laat nu buiten beschouwing alles wat uit een schoonheidsoogpunt van belang is — niet omdat ik die zijde der kwestie van geen gewicht acht, maar zij is vreemd aan het onder-

1) Te Groningen wordt het maken van beerputten sedert jaren niet meer toegelaten. Het aantal putten is daar dientengevolge beneden de 20 gedaald. Voor de sterke daling van het sterftecijfer in de laatste 20 jaren van 32 tot 20 per 1000 inwoners en per jaar, zijn verschillende oorzaken aan te wijzen: o. a. de ontmanteling, de totstandkoming van een drinkwaterleiding en de afsluiting van het Reitdiep. Doch ook de strenge doorvoering van het tonnenstelsel zal een heilzamen invloed hebben uitgeoefend. Dat de Groningsche toestanden reuk- en gezichtsorganen gewéld aandoen, is bekend, doch zij die daarover klagen, zien m. i. voorbij, dat hun klacht slechts een hinder van voorbijgaanden aard betreft, terwijl er bij toepassing van vele andere stelsels gevaar bestaat, dat door bodem- of waterverontreiniging onherstelbare schade wordt toegebracht.

werp dat ik hier bespreek. Doch als men de zaken alleen uit een gezondheidsoogpunt beschouwt en vooral let op den bouw van arbeiderswoningen en daaraan grenzende burgerwoonhuizen, kunnen we dan tevreden zijn over den tegenwoordigen toestand? Wie durft deze vraag volmondig bevestigend beantwoorden? Moet men niet veeleer erkennen, dat in onzen tijd van stoom en electriciteit wel veel en snel gebouwd wordt, doch de vlugheid van bouwen niet evenredig is aan de deugdzaamheid?

Wel trachten vele gemeentebesturen met Art. 135 der gemeentewet in de hand een invloed ten goede uit te oefenen, doch ieder die op dit gebied tehuis is, weet met hoeveel voetangels en klemmen het is bezaaid, en hoe gering de resultaten somtijds zijn tegenover onwillige eigenaars — en die zijn er helaas maar al te veel.

Dat in dezen nog veel te wenschen overblijft, getuigen de besprekingen, die in de IIIe Sectie zijn gehouden, getuigen de enquête-verslagen, getuigt o.a. het bericht dat dezer dagen uit Franeker tot ons kwam, kan ieder ervaren, die, zij het ook slechts vluchtig, gadeslaat op welke wijze het bedrijf van huisjesmelker nog steeds wordt uitgeoefend, en wordt op gevoelige wijze in den laatsten tijd door de gemeente Arnhem ondervonden.

Aldaar is op een der gezondste plekjes van ons land, gelegen op een hoogte van 20 tot 40 M. boven A.P., op een terrein waar de bodem uit zuiver zand bestaat, door onoordeelkundige bebouwing zulk een broeinest van besmettelijke ziekten ontstaan, dat de gemeente Arnhem een onteigeningswet heeft moeten aanvragen om als het ware schoon schip te maken. Deze wet werd eenige weken geleden door de Koningin-Regentes getekend. Niet minder dan 163 woningen zullen worden afgebroken, een stadsverbetering, die na aftrek van de baten de Arnhemsche belastingschuldigen op een uitgave van 2½ ton gouds zal komen te staan; een cijfer dat des te welsprekender is, wanneer ik u verzeker, dat het slechts een eersten stap betreft op een langen weg, dien Arnhem in het belang der volksgezondheid zal moeten afleggen. Zoo leeren de Arnhemsche ingezetenen de waarheid inzien van het bijbelwoord, luidende: „de zonden der vaderen worden bezocht aan de kinderen tot in het 3e en 4e geslacht".

„Dankbaar doch niet voldaan".

Ik meen dit oordeel eenigszins te hebben gerechtvaardigd. Doch het is niet voldoende de gebreken aan te duiden; men moet, wil men eenig nut van zijn optreden verwachten, ook aanwijzen langs welken weg wellicht verbetering is te verkrijgen.

In de eerste plaats dient daarvoor de vraag gesteld te worden: hoe is de zorg voor de openbare gezondheidsbelangen hier te lande geregeld? Wie zijn in dezen de verantwoordelijke personen en lichamen?

Wenscht men dit te weten, dan moet men nagaan hoe de bestaande regeling in den loop der tijden is tot stand gekomen.

De jaren vóór 1851 leveren in dit opzicht weinig belangrijks op. Wel werden ingevolge het bepaalde in de wet van 12 Maart 1818, Stbl. No. 16, en het Kon. besluit van 31 Mei 1818, St.bl. No. 25, in alle provinciën en in vele steden commissiën van geneeskundig toevoorzicht opgericht, en deze commissiën bleven tot de invoering der geneeskundige wetten van Thorbecke in 1865 in stand, doch uit de klachten, die vóór 1865 jaar op jaar werden aangeheven over de onvoldoende toestanden op het gebied der volksgezondheid, mag men afleiden, dat de regeling van 1818 in de praktijk niet voldeed. En van de gemeentebesturen was vóór 1851 evenmin veel heil te verwachten. Zij zullen de leemte niet aangevuld hebben, die door de geneeskundige commissiën zijn opengelaten. 1)

De gemeentewet zou in dezen verbetering brengen. De zorg voor de openbare gezondheid werd toch als een gewichtige tak van gemeentedienst aangemerkt. De gemeentewet laat te dien aanzien geen twijfel over.

Art. 135 bracht tot de taak van den gemeenteraad: het maken van verordeningen o. a. in het belang der openbare gezondheid.

Art. 179 belast B. en W. met het toezicht op den publieken gezondheidsdienst.

Art. 205 verplicht den Raad op de begrooting een post uit te trekken voor de kosten der plaatselijke gezondheidspolitie.

Of de gemeentebesturen aan de groote verwachtingen, die de vader der gemeentewet van hunne werkzaamheid op het gebied dat ons bezighoudt koesterde, voldaan hebben? Er is reden hieraan te twijfelen.

Althans zoowel in zijn 2de als in zijn 3de ministerie heeft Thorbecke zich verplicht gezien nadere voorzieningen met betrekking tot de openbare gezondheid voor te stellen.

Naast de gemeentebesturen verrees ingevolge de wet van 1 Juni 1865 Stbl. 58 het Geneeskundig Staatstoezicht, bestaande uit geneeskundige raden, inspecteurs en adjunct-inspecteurs.

De taak van dit Staatsorgaan wordt in Art. 1 der Wet omschreven als volgt:

a. het onderzoek naar den staat der volksgezondheid en, waar noodig, de aanwijzing en bevordering van middelen tot verbetering;

b. de handhaving der wetten en verordeningen in het belang der volksgezondheid vastgesteld.

Een gewichtige taak voorwaar, doch bij het schatten van haren omvang dient men vooral in het oog te houden, dat volgens de uitdrukkelijke verklaring van den man, die zoowel de gemeentewet als de geneeskundige wetten ontwierp, de zorg voor de volksgezondheid in de eerste plaats op de gemeentebesturen rustte en zou blijven rusten. Zij bleven, ik geloof dat de vergelijking niet

1) Tot staving van deze bewering verwijs ik naar een boekje door Thorbecke in 1847 uitgegeven, getiteld: „Over plaatselijke begrooting". De man, die in dat geschrift met zoo donkere kleuren een schildering van de toenmalige gemeentelijke bestuurstoestanden gaf, zou gelukkig binnen weinige jaren in de gelegenheid worden gesteld zijne hervormingsdenkbeelden te verwezenlijken. Met de invoering van de gemeentewet in 1851 brak voor de gemeentebesturen een nieuw tijdperk aan. Vóór 1851 onzekerheid in alle opzichten, de gemeentebesturen afhankelijk van voortdurend wisselende inzichten van het provincieal, doch vooral van het landsbestuur. Geen wet waarin de bevoegdheden, plichten en rechten van de verschillende organen van het Staatsbestuur waren afgebakend. De gemeentewet voorzag in deze leemte.

onjuist is, de voogden van de volksgezondheid; het Geneeskundig Staatstoezicht werd met de toeziende voogdij belast. De rol van genoemd Staatstoezicht op het gebied der volksgezondheid is eenigszins dezelfde, als door het Staatstoezicht op de spoorwegdiensten in de spoorwegwereld *tot dusverre* werd vervuld.

Bevoegd en verplicht om op gebreken en nalatigheden opmerkzaam te maken, zijn beide Staatsorganen; gewoonlijk ontbreekt echter de macht nalatigen tot rede en plicht te brengen. En verzekerde het algemeen bestuur deze macht in zake spoorwegzaken voor de meeste gevallen aan zich, tegenover de onwillige gemeentebesturen staat de Regeering op het gebied der openbare gezondheid nagenoeg even ongewapend als het Geneeskundig Staatstoezicht.

In 1865 wilde Thorbecke nog van geen dwang weten. Men wees op Engeland, doch hij achtte de Engelsche wetgeving in strijd met onzen landaard en verwachtte alle heil van het voorlichtend en waarschuwend optreden van het Geneeskundig Staatstoezicht. Alleen voor het geval zijne verwachtingen mochten worden teleurgesteld, stelde hij maatregelen in uitzicht, die de vrijheid der lagere besturen en der ingezetenen meer zouden beperken. De teleurstelling liet zich niet wachten.

De cholera-epidemie van 1866, die meer dan 20000 de pokken-epidemie van 1871, die meer dan 15000 offers had gemaakt, deed Thorbecke gedurende zijn laatste ministerie besluiten een speciale wet op de besmettelijke ziekten in te dienen. Ook in de Memorie van Toelichting op deze wet bleef hij aan het stelsel der gemeentewet vasthouden, doch de nieuwe wet werd door hem noodig geoordeeld, eensdeels om de macht der gemeentebesturen uit te breiden, aan den anderen kant, omdat de aard van het onderwerp inmenging van het centraalgezag noodig maakte ten einde verspreiding der besmetting te voorkomen. Voor het bereiken van het laatstgenoemde doel werd in sommige gevallen de vrijheid der gemeentebesturen beperkt, en zelfs in een enkel geval aan het Geneeskundig Staatstoezicht een beslissende stem in het kapittel toegekend.

Thorbecke beleefde de aanneming van de wet niet meer; zij kwam onder zijn opvolger Geertsema in December 1872 tot stand.

Na 1872 werden in de wetgeving op de openbare gezondheid geen wijzigingen van beteekenis meer aangebracht. Wel kwam onder den Minister Heemskerk in 1875 de Wet op het oprichten van fabrieken enz. tot stand, en het is er verre van af, dat ik deze wet voor de bevordering der openbare gezondheid van geen belang zou achten, doch het geldt hier eene zeer speciale regeling, terwijl bovendien in 1875 niet zoozeer iets nieuws werd ingevoerd, als wel wettelijke sanctie gegeven aan een regeling, die krachtens Koninkl. besluit reeds lang bestaan had. 1)

1) Volledigheidshalve dient hier de Wet van 1869 op het begraven van lijken nog genoemd te worden.

Wanneer iets zorgvuldig is geregeld, dan is het wel dit onderwerp. Men heeft dit natuurlijk niet alleen gedaan uit eerbied voor de doden, doch ook en niet het minst in het belang der levenden. Toch mag het verwondering wekken voor de verzorging van het lichaam na den dood door den wetgever angstvallig te zien waken, en dezelfde wetgever geen

Mag men nu uit het lange stilzitten van den wetgever afleiden, dat geen verbetering noodig is? De Regeering gaf op deze vraag in 1886 en in 1890 reeds een ontkennend antwoord. In eerstgenoemd jaar diende de Minister Heemskerk een herziening van de wet van 1865 in; in laatstgenoemd jaar stelde de Minister de Savornin Lohman een herziening van de wet van 1872 aan de orde. De Minister Heemskerk wilde de geneeskundige raden doen verdwijnen, doch de individueele leden zouden weder verschijnen als op zich zelf staande adviseurs. Voorts zou voor gemeenten van meer dan 15,000 zielen het instellen van een gezondheids-commissie verplichtend worden, en eindelijk voor vermeerring van kennis bij het algemeen bestuur worden zorggedragen door de instelling van een permanente centrale commissie uit de inspecteurs en de oprichting van wat men zou kunnen noemen een proefstation voor de volksgezondheid.

Wat de Minister de Savornin Lohman dreef een herziening van de wet van 1872 voor te stellen, is genoegzaam bekend.

Slechts dient hier vermeld, dat een der door dezen Minister voorgestelde wijzigingen moest strekken om de gemeentebesturen te machtigen pompen en andere inrichtingen tot verkrijging van drinkwater, *die gevaar voor besmetting kunnen opleveren*, te sluiten. Een eerste doch bescheiden stap dus op den weg reeds door de Staatscommissie van 1866 aangewezen. Of deze stap toejuiching verdiende, is de vraag. Zeker niet, wanneer de wettelijke inmenging op dit gebied tengevolge zou hebben, dat verder strekkende bepalingen door wetgevers van lageren rang (gemeentebesturen) betreffende het drinkwater verordend krachteloos zouden worden. 1)

Zoowel in de voorstellen van 1886 als van 1890 bleven de grondslagen van de bestaande regeling onaangetast. Was dit juist gezien? Op deze vraag moet m. i. gedeeltelijk bevestigend, gedeeltelijk ontkennend geantwoord worden. Dat de gemeentebesturen in de eerste plaats met de zorg voor de openbare gezondheid belast moeten blijven, staat m. i. vast. Men kan zich bezwaarlijk voorstellen hoe een ander onderdeel van het staatsorganisme deze taak daadwerkelijk zou kunnen vervullen zonder te treden op gemeentelijk bestuursgebied. Dat echter, ook al doet ieder gemeentebestuur zijn plicht, voor inmenging van regeeringswege reden kan bestaan, laat zich hooren, vooral op het gebied der besmettelijke ziekten. Het is echter de vraag of het verband tusschen het algemeen bestuur en de gemeentebesturen niet op minder omslachtige wijze kan worden tot stand gebracht, dan nu het geval is.

De gemeentebesturen zijn in vele opzichten agenten, vertegenwoordigers van het algemeen bestuur. Met het

of weinig zorg te zien dingen voor de herberging en instandhouding van het lichaam, zoolang de geest nog niet ontvloden is. Doch dergelijke tegenstrijdigheden vindt men hier te lande meer. Wie twijfelt er o. a. aan, dat er nog vele Nederlandsche huisvrouwen zijn, voor wie het schrijnen van de straat een last is, doch die het wasschen van het lichaam een overbodige bezigheid achten.

1) Zie o. a. de luidende verordeningen van Amsterdam, Utrecht, Haarlem, Leeuwarden, Zwolle, Maastricht en Nieuwer-Amstel.

oog daarop wordt o.a. de burgemeester door den Koning benoemd. De uitvoering van menige wet werd aan de gemeentebesturen opgedragen, zonder dat het noodig bleek te zijn een corps controleerende inspecteurs en raden aan te stellen. Van de werkzaamheid van dergelijke controleurs, toeziende voogden heb ik ze zooeven genoemd, is gewoonlijk weinig heil te verwachten. Doordat hun taak zich nagenoeg enkel tot controleeren bepaalt, en zij dus zelden of nooit tot uitvoeren van noodig geoordeelde maatregelen geroepen worden, doen zij weinig of geen ondervinding op, en loopen dus gevaar menigmaal te veel te eischen of minder praktische voorstellen te doen. En de gecontroleerden en geadviseerden, in dezen de gemeentebesturen, zullen dientengevolge den vertegenwoordiger van het Staatstoezicht menigmaal als een lastigen bediller beschouwen. Dat dit het geval is, is o.a. dezer dagen niet onduidelijk gebleken uit het feit, dat Gedep. Staten van Friesland het noodig hebben geacht de gemeentebesturen te herinneren aan art. 14 van de Wet van 1865, welk artikel den gemeentebesturen voorschrijft met het Geneeskundig Staatstoezicht overleg te plegen, wanneer maatregelen in het belang der volksgezondheid genomen staan te worden. Dat dit artikel — het eenige artikel van de wet van 1865 dat een band legt tusschen het Staatstoezicht en de gemeentebesturen — bestond, scheen een groot gedeelte der Friesche gemeentebesturen vergeten te zijn.

Dit bewijst zeker niet voor de goede werking van de wet van 1865. 1) En of het nu een verbetering is te achten zooals de Minister Heemskerk in 1886 voorstelde — het aantal toeziende voogden in den vorm van gezondheidscommissiën uit te breiden, betwijfel ik. De gebreken, die het gevolg zijn van het adviseerend karakter van het Staatstoezicht, zullen zich nog in sterkere mate bij genoemde commissiën openbaren. Waar zij bestaan is dit reeds waar te nemen.

Men moet in dezen kiezen of deelen. Handhaving van de bestaande zelfstandigheid der gemeentebesturen in zake de zorg voor de volksgezondheid is uitstekend, doch onder voorwaarde dat de benoodigde krachten bij deze besturen aanwezig zijn.

1) Niet onaardig schijnt het hier aan te teekenen, dat van wege het algemeen bestuur weinig moeite wordt gedaan de gemeentebesturen aan het bestaan van het Geneeskundig Staatstoezicht te herinneren. Van het jaarverslag van dit Staatstoezicht — een belangrijke bron voor hen, die van de openbare gezondheidstoestanden studie maken — worden een groot aantal exemplaren gratis uitgereikt, o.a. aan de leden van de Kamer, doch niet aan de gemeentebesturen, hoewel deze in de eerste plaats voor de belangen der volksgezondheid moeten waken, en in het verslag dan ook een belangrijke ruimte wordt ingenomen door de vermelding van hetgeen door de gemeentebesturen is gedaan en nagelaten. En nu kan men wel zeggen, dat dergelijke verslagen toch meestal ongelezen worden opgeborgen — ik zal dit niet tegenspreken, want zonder twijfel zijn Thorbecke's illusiën, wat betreft het algemeen verkrijgbaar stellen van handelingen van openbare besturen niet verwezenlijkt — doch de billijkheid alleen eischt reeds de gemeentebesturen niet onkundig te laten van hetgeen in een verslag als het onderhavige betreffende hun doen en laten wordt vermeld. De heer Gorman Borgesius zeide in de zitting der Tweede Kamer van 22 Maart j.l. het volgende: „Trouwens burgemeester en wethouders van den Haag konden zich moeilijk de illusie maken, dat zij op hunne vraag een hertedigend antwoord zouden ontvangen, als zij kennis hadden genomen van de jaarverslagen van het Geneeskundig Staatstoezicht en van de inspecteurs voor het krankzinnigenwezen. In die verslagen toch, waarvan ook in deze Kamer — tot onze beschaming dient het te worden erkend — tot heden al heel weinig notitie is genomen, vindt men wel

Zoo weinig mogelijk commissiën, inspecteurs en adviseurs met hun nasleep van rapporten en verslagen naast en boven de gemeentebesturen, — doch in dienst dezer besturen zelve, een ter zake kundig ambtenaarspersoneel, dat zoowel de maatregelen voorbereidt als uitvoert. De gemeentebesturen moeten niet doen, wat het staatstoezicht noodig oordeelt, doch zij moeten zelf kunnen beoordeelen wat gedaan moet worden.

Bij de herziening der gemeentewet, die vele zaken buitengewoon uitvoerig regelt, doch over de behandeling van zaken van technischen aard geen enkel voorschrift bevat, zal hierop gelet moeten worden 1).

Om iets te kunnen doen, moet men het hebben geleerd. Is hieraan bij het maken van de regeling die ons bezighoudt echter wel in genoegzame mate gedacht. Het vertegenwoordigend stelsel leidt er onwillekeurig toe, dat velen moeten oordeelen over zaken, waarvan ze weinig of geen verstand hebben, en niet iedereen is zoo bescheiden zich in zulk een geval neer te leggen bij het oordeel van den speciaal deskundigen ambtenaar. Liefhebberen is een woord, dat met betrekking tot het openbaar bestuur hier te lande nog wel eens genoemd kan worden — vooral op technisch gebied en bijna nog meer op het aanverwante gebied der openbare gezondheid. Men ga eens na wie al niet schrijven en spreken over onderwerpen van dezen aard en wie lid zijn van gezondheids-commissiën. Of het komt, dat wij, technici, in de praktijk van ons vak menigmaal leeren voorzichtig in het oordeelen te zijn, dan wel of het vele liefhebberen op ons gebied een leerzaam afschrikwekkend voorbeeld voor ons is — beide invloeden werken wellicht te zamen — in elk geval kan niet ontkend worden, dat

niet in alle bijzonderheden, maar toch in hoofdzaak dezelfde klachten, die thans 'n dren lande zooveel sensatie hebben teweeggebracht".

Een openhartige verklaring en een waarschuwing voor hen, die nog gelooven aan het nut van verslagen en rapporten; doch een samenkoppeling, die niet billijk genoemd kan worden, zoolang kamerleden en gemeentebesturen, wat de afdeeling der verslagen betreft, niet op gelijken voet behandeld worden.

1) De gemeentewet is te dezen opzichte verouderd. Een gevolg is, dat ambtenaren menigmalen met werkzaamheden worden belast, waarvoor zij geen geschiktheid bezitten. Het is vrij gemakkelijk de handhaving van een wet aan de gemeentebesturen op te dragen, doch doordat geschikte krachten bij deze besturen veelal ontbreken, wordt de handhaving meermalen enkel aan de politie overgelaten, en bepaalt zij zich dus tot een blind najagen of de wet overtreden wordt. Het voorgestelde doel wordt dan echter meestal niet bereikt. Dit geldt zeer zeker voor de wetgeving op de bouw- en gezondheidspolitie. Noch op de secretarie, noch bij de politiebureaux kan men verwachten elementen te vinden, wier opleiding hen geschikt doet zijn voor de uitvoering van wetten en verordeningen van bedoelden aard. -

Toch ziet men onder de tegenwoordige omstandigheden o.a. gebeuren, dat het verrichten van ontmettingswerkzaamheden aan politieambtenaren wordt opgedragen.

Amsterdam volgt het in het buitenland gegeven voorbeeld en organiseert een bureau voor den gezondheidsdienst. Zoolang een dergelijk bureau ontbreekt, schijnt het meest doelmatig alle werkzaamheden van den hier bedoelden aard bij het bureau der gemeentewerken te brengen. Wat dit bureau nu eigenlijk is of moet zijn, een onderafdeeling van de secretarie of een afzonderlijke op zich zelf staande afdeeling van het gemeentebestuur, zal de wetgever moeten uitmaken. Genoemd bureau heeft toch een te gewichtige taak te verrichten, dan dat de nieuwe gemeentewet er, evenals de bestaande, van zwijgen mag. De wetgever zal echter onderscheid moeten maken. Evenmin als t. o. van andere punten zal het toch t. d. o. wenschelijk zijn Amsterdam en Urk over één kam te scheren.

wij ons weinig bezondigen door het stroopen op ons gebied met stroopen op ander gebied te vergelden. Zelfs blijven wij menigmaal buiten de deur staan, wanneer we binnen behoorden te zitten. Of is het zorgen voor de volksgezondheid iets dat ons vak geheel vreemd is? Men zou het denken.

In de wet van 1865 wordt voorgeschreven, hoeveel geneeskundigen, apothekers en rechtsgeleerden in de geneeskundige raden zitting zullen hebben; — dat in een lichaam, hetwelk belast is met de zorg voor de volksgezondheid, aan kennis van technischen aard behoefte zou kunnen zijn, werd niet gevoeld.

In het in 1886 ingediende voorstel van den Minister Heemskerk werd het benoemen van een geneeskundige tot lid der gezondheidscommissiën verplichtend gesteld — het benoemen van technici niet en dus een gezondheidscommissie zonder technici bruikbaar geacht.

De Minister Lohman wilde de gemeentebesturen enkel bevoegd verklaren pompen en waterleidingen af te sluiten, zoo de geneeskundige inspecteur dit noodig zou oordeelen. Dat voor de beoordeeling van een drinkwaterkwestie behalve aan medische ook aan technische voorlichting behoefte kan bestaan, werd dus voorbijgezien.

Dat door het niet inwinnen van technische voorlichting menigmaal onbruikbare adviezen gegeven, en in verslagen en rapporten betreffende de volksgezondheid beweringen aangetroffen worden,die een technisch ontwikkeld persoon de schouders doen ophalen — kan het verwondering baren?

Om iets te weten moet men het hebben geleerd. En nu erken ik gaarne, dat ook ons op het gebied der openbare gezondheid aan kennis nog veel ontbreekt, doch aan wien alweder de schuld? Aan de Nederlandsche regeering, die aan drie universiteiten onderwijs in de hygiëne laat geven en hygiënische laboratoria heeft opgericht, doch aan de eenige Polytechnische School onderwijs in dit vak niet noodig oordeelt. Terecht werd in de IIe Sectie op deze leemte de aandacht gevestigd. 1)

Een herziening van de bestaande regeling, wat betreft de organisatie van het personeel, is dus wenschelijk. Wijziging van de gemeentewet en van de andere genoemde wetten zal daarvoor noodig zijn. Doch men zal het bij de organisatie van het personeel niet kunnen laten.

Zal de nieuwe organisatie goed werken, dan moeten de rechten en plichten van het personeel — inbegrepen die der gemeentebesturen — beter worden omschreven. Art. 135 der gemeentewet is te onbepaald; men kan met dat artikel — zooals dan ook de ondervinding heeft geleerd — veel doen, doch ook veel laten. En de bepalingen in de andere wetten lijden eveneens aan groote rekbaarheid en vaagheid. Vooral op dit gebied, waar de ingezetenen menigmaal op gevoelige wijze beperkt moeten worden in hun vrijheid, moeten de handhavers en uitvoerders van de wet vasten grond onder de voeten hebben.

Wanneer men aan een gemeentebestuur vraagt, hoe kunt gij uw verordening nog handhaven, waar Regeering en Hooge Raad gelijksoortige verordeningen van andere gemeenten vernietigd en onwettig hebben verklaard, moet men niet ten antwoord bekomen: „Ik ben het met u eens, dat in onze verordening wel het een en ander voorkomt, dat, als het op „haren en snaren" wordt gezet, wel eens tot „haken en oogen" aanleiding zou kunnen geven. Tot nu zijn wij er nog al erg gelukkig doorgesukkeld."

Het geldt hier te groote belangen, dan dat op zulk een wijze geregeerd mag worden. De tegenwoordige toestand moge zeer veel stof aanbieden voor het behandelen van interessante rechtsvragen over de grenzen van de bevoegdheid der gemeentebesturen, voor de besturen en hunne ambtenaren zijn dergelijke beschouwingen steenen, waar zij aan brood, in den vorm van duidelijke wetsbepalingen, groote behoefte hebben. 1) De bestaande onzekerheid verslapt den ijver bij de goedgezinde besturen, terwijl de nalatige besturen er een rechtvaardiging voor hun stilzitten in vinden.

Naast de reorganisatie van het personeel dus een herziening en uitbreiding van de bepalingen betreffende de beperking der vrijheid in het belang der openbare gezondheid — samen te vatten in een afzonderlijke wet op de openbare gezondheid, of in een hoofdstuk der gemeentewet. Dat bij die herziening ook gedacht moet worden hieraan, dat, waar men de bevoegdheid geeft de persoonlijke vrijheid te beperken, ook waarborgen moeten worden verstrekt tegen rechtskrenking, spreekt van zelf.

Bij de regeling van de bouw- en gezondheidspolitie is hierop meestal niet in genoegzame mate gelet. Wel in de fabrieckswet van 1875, en het systeem van beroep in die wet gehuldigd, zal hoogstwaarschijnlijk ook in dezen toegepast kunnen worden. 2) De gemeenteraad als college van appèl dienst te laten doen, zooals nu veelal geschiedt, is m. i. toch niet juist gezien. Door dit te zeggen doet men aan deze lichamen geen onrecht. Een dergelijke taak strookt niet met hun werkkring, het aantal leden is bovendien te groot. 3)

Overheidsplicht en gezondheidstoestanden.

Dat de laatste nog te verbeteren zijn en de overheid in dezen nog een zware, doch dankbare taak te vervullen heeft, het zal door u, mijne heeren, naar ik hoop toegestemd worden. Ik heb geen geleerd betoog willen geven, doch slechts op misstanden en gebreken willen wijzen, die m. i. dringend verbetering behoeven.

1) M. i. behooren de woorden: „speciaal van den architekt", echter in de aangenomen conclusie te vervallen.

1) O. a. aan een wet als het Fransische Fluchtlinien-Gesetz van 1875. Men denke aan het hangende geschil betreffende art. 10 der Utrechtsche Bouwverordening.

2) Herziening van de Gemeentewet is hiervoor noodig. Wellicht zal het aanbeveling verdienen bij de regeling van deze zaak meer partij te trekken van de locale kennis van het college van Gedep. Staten, dan in de Wet van 1875 is geschied. Dat ook voor het verkrijgen van een goede rechtspraak op de bouw- en gezondheidspolitie aan een zoodanig college, belast met de administratieve rechtspraak, behoefte bestaat, spreekt van zelf.

3) Of, wanneer de macht van Burgemeester en Wethouders zal worden vergroot, het beginsel van openbare behandeling van zaken, dat bij den Raad van State wordt toegepast, bij Gedeputeerde Staten begint veld te winnen, niet ook bij Burgemeester en Wethouders zal moeten worden gehuldigd? Ik geloof van wel. Wie in dezen twijfelt, of aan het tegenovergestelde gevoelen is, raad ik de lezing aan van het in de noot op bladzijde 95 genoemd geschrift van Thorbecke over Plaatselijke Begrooting.

Wij leven in een tijd, waarin veel gevraagd wordt, veel vooral in het belang van hen die het minst met aardsche goederen bedeeld zijn. En het is een goede tijd om te vragen, want de wind waait gunstig voor het geven.

Men dringt aan op ontwikkeling van den werkman, en in verband daarmede op een korten arbeidsdag; men bouwt volkszalen en volkshuizen. Dit is toe te juichen; doch is de waarschuwing misplaatst om vooral niet voorbij te zien, dat volkszalen en aanverwante inrichtingen niet moeten worden het tehuis van den werkman overdag, zoodat de echtelijke woning slechts een plaats wordt om te eten en te slapen.

De getrouwde arbeider, zoowel als ieder ander getrouwd burger, moet in de eerste plaats rust en ontspanning zoeken in eigen woning, te midden van zijn gezin. Ook daar kan hij zich ontwikkelen en zich staatsburger gevoelen. Ons klimaat maakt het ons onmogelijk om zooals de bewoners van zuidelijke landen een groot gedeelte van ons leven, zelfs van ons gezelschapsleven, door te brengen in openbare gebouwen of op openbare plaatsen. Wij zijn van nature huismusschen en en ik zou het een ramp achten, zoo wij in dezen aan onze natuur ontrouw werden. Zij die het immer buiten huis zoeken, zijn de ware broeders niet.

En daarom acht ik het zoo nuttig, heb ik het zoo toegejuicht, dat door dit Congres op de openbare gezondheidsbelangen in het algemeen en op de woningkwestie in het bijzonder weder eens de aandacht is gevestigd. In alle debatten over het sociale vraagstuk wordt aan het vraagstuk der openbare gezondheid m. i. te weinig de aandacht geschonken. En toch zal ieder erkennen, dat een gezonde geest slechts kan wonen in een gezond lichaam, en dat een gezond lichaam slechts kan bestaan in een gezonde omgeving, op een gezonden bodem, in een gezonde woning. Ik zal gaarne medewerken den arbeider meer tijd en gelegenheid voor ontwikkeling en ontspanning te bezorgen, doch ik geloof, dat het voorgestelde doel niet bereikt zal worden, dat de arbeider zich niet gelukkig en tevreden zal gevoelen, wanneer een goede gezellige woning hem ontbreekt. En die ontbreken nog te veel.

Algemeene gezondheidstoestanden en daaronder vooral woningtoestanden te verbeteren, daartoe wek ik op.

In de eerste plaats een beroep op de hooge regeering, die getoond heeft veel belang te stellen in dit Congres, en zonder twijfel hetgeen hier gesproken is in ernstige overweging zal nemen. Moge zij opruimen al wat overbodig is in de tegenwoordige regeling der openbare gezondheid; moge zij de ballast over boord werpen 1); moge zij het daarheen leiden, dat de gemeentebesturen te dezer zake genoegzaam krachtig en machtig worden — zoowel intellectueel als finantieel; zonder twijfel zullen deze dan onder het de tragen aansporend, de te voortvarenden breidelend hooger toezicht op het gebied der openbare gezondheid een nieuw tijdperk ingaan.

In de tweede plaats een beroep op u, technici, die 't zij direct, 't zij indirect invloed op den gang van het openbaar bestuur, speciaal van het gemeentebestuur kunt uitoefenen; bedenkt, dat ook onder de tegenwoordige regeling nog veel gedaan kan worden, mits de wil slechts goed is. Vergeldt geen kwaad met kwaad, — stapelt vurige kolen op het hoofd van hen, die meenen de belangen der openbare gezondheid te kunnen behartigen zonder hulp van technici.

En voorts een beroep op u allen, die hart voor het algemeen welzijn hebt. Meent gij wellicht, dat ik te pessimistisch gestemd ben, wijkt dan in uwe dagelijksche wandelingen eens van den gewonen weg af en doorkruist de achterbuurten van de stad uwer inwoning en dringt door tot in de huizen, die gij daar vindt. Ik ben er van verzekerd, dat uw oordeel zich wijzigen zal en gij u ook gedrongen zult gevoelen uw tijd ten dienste te stellen van de zaak die het hier geldt. En zijt gij ruim met aardsche goederen bedeeld, en weet ge hetzij bij uw leven, hetzij vóór of na uw dood voor uw geld geen bestemming, wilt gerust gelooven, dat er geen gemeentebestuur in Nederland is, dat bij het opmaken der jaarlijksche begrooting niet gaarne meer zou uittrekken voor verbetering van ongezonde toestanden. Gij kunt onze gemeentebesturen niet beter bedenken, dan door hen in de eene hand te geven een zak met goud en in de andere hand een bijl en een breekijzer. Weest verzekerd, dat men niet lang zal talmen — men denke aan de jongste typhusdebatten in den Haagschen raad en aan de enquêteverslagen van Leiden — met de sloopende hand te slaan aan krotten, die niet waard zijn een mensch tot woning te verstrekken.

Dat deze er niet meer zijn, of slechts sporadisch voorkomen, moge het een redenaar gegeven zijn, dit te constateeren wanneer deze Maatschappij haar diamanten feest viert.

Ik heb gezegd.

NASCHRIFT *). Deze rede werd uitgesproken op 28 Mei 1892. Weinig kon men op dat tijdstip vermoeden, dat de choleraschrik weldra een „te wapen" op het gebied der openbare gezondheid door geheel het land zou doen weêrklinken.

Moge de ontwaakte ijver nog lang aanhouden!

Mogen heilzame gevolgen van duurzamen aard niet uitblijven! En moge er gewerkt worden in de door mij aangegeven richting!

Reeds aangenaam is het mij te constateeren, dat de Regeering dit gedaan heeft, waar zij bij de behandeling van de wijziging van de wet van 1872 zich met goed gevolg krachtig heeft verzet tegen de voorstellen, door de kamerleden Levy en Goeman Borgesius gedaan. De zelfstandigheid der gemeentebesturen is gehandhaafd. Uitstekend, doch deze beslissing heeft slechts negatieve waarde. Beslissingen van positieven aard laten nog op zich wachten. De macht van de gemeentebesturen is nog niet vergroot, eer het tegendeel. Men denke aan

1) Dat er ballast aan boord is, dat dit onderdeel der Staatsmachine te traag loopt, blijkt o. a. hieruit, dat het Verslag van het Geneeskundig Staatstoezicht over 1890 nog niet (April 1893) verschenen is. Dit is te betreuren; een dergelijk verslag moet geen te oud-bakken kost bevatten dan wekt het geen belangstelling meer en strekt dus weinig of geen nut. Reeds verscheen het Verslag betreffende de Openbare Werken over 1891.

*) Dit naschrift is van 3 April 1893.

art. 10 der Utrechtsche Bouwverordening. Zoo de regeering zich op grond van de bestaande wetgeving verplicht acht dit artikel te vernietigen — men zal er in moeten berusten — doch er worde dan niet langer gefaimd met het heffen van wettelijke voorzieningen op dit gebied. Reeds van 1875 dagteekent het Pruisische Fluchtlinien-Gesetz. Hetzelfde geldt voor de onteigening par zône. Het toepassen van deze wijze van onteigenen moet mogelijk en tevens het onteigenen van ongezonde woningen gemakkelijker gemaakt worden. Wat Arnhem door den nood gedrongen gedaan heeft, is wegens de geldelijke gevolgen slechts bij uitzondering mogelijk.

De Voorzitter betuigde den spreker dank voor zijne belangrijke mededeelingen, die blijkbaar met ingenomenheid door de toehoorders waren ontvangen, en gaf daarna het woord aan den heer F. H. van Malsen, industrieel te 's Gravenhage.

Voordracht van den heer F. H. van Malsen.

ARBEIDSRADEN. SCHEIDSGERECHTEN.

Onder de middelen die tot het verbeteren van den socialen toestand nog al merkbaar de aandacht trekken, zijn scheidsgerechten en arbeidsraden in de eerste plaats op te merken.

De verschillen tusschen hoofden en ondergeschikten in vele nijverheidsondernemingen brengen duidelijk aan den dag, dat er behoefte bestaat aan eenig gezaghebbend onpartijdig lichaam, dat dergelijke verschillen kan uit den weg ruimen, of allerlei grieven kan verzachten op eenvoudiger, minder kostbare en ook minder vijandige wijze dan tot dusver geschiedt.

De taak die men daarom aan zulke lichamen zou willen opdragen, zou dus niet alleen die zijn, om geschillen bij te leggen, maar ook om deze te voorkomen, door het oog te houden op den gang van het bedrijf en den toestand van hen die het uitoefenen.

Over de samenstelling is men het ook vrij wel eens; men denkt in het algemeen aan een gelijk, of nagenoeg gelijk aantal werkbazen of patroons en werklieden. In *ons* vak hebben wij bovendien het voorrecht, om in de architekten en ingenieurs een derde categorie te bezitten die, als der zake kundig, zelfstandig en onpartijdig een krachtig element in die raden kunnen leveren.

Minder is men het er over eens of die arbeidsraden behooren te worden opgericht door particulier initiatief of wel van Regeeringswege; de meerderheid van hen die er over geschreven of gesproken hebben, schijnt wel van oordeel, dat ze door de Regeering behooren te worden opgericht bij de wet of wel bij Koninklijk besluit.

Ik denk er anders over, en ik kan de verzoeking niet weerstaan, nu ik spreek tot mijne vrienden in de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, en tot zoovele hooggewaardeerde medewerkers aan ons Congres, om eens mede te deelen, dat ik 't liefst *al* dergelijke verbeteringen zag ingevoerd door het beleid van belanghebbenden zelven.

Het is mij onbegrijpelijk, dat in het land waar men het eerst „officieel" aan de Regeering durfde mededeelen, dat zij bestond om het volk en niet het volk om de Regeering, — in een land waar de gilden zoo gebloeid hebben en waar de gildebroeders zoo prat op hunne rechten en voorrechten waren, dat ze die met het zwaard verdedigden tegen de grootste potentaten van Europa, — het is mij onbegrijpelijk, dat men daar, om de goede verstandhouding onderling te herstellen en om huishoudelijke zaken te regelen, aan de Regeering gaat vragen om eene wet!

Niet, dat ik onrechmatige wetten van onze Regeeringen verwacht, — ook niet, dat ik vrees als zou het gevoel van recht of onrecht bij onze wetgevende macht te wenschen overlaten; maar de zaak is niet genoegzaam voorbereid. Ik vrees voor eene onhandige wet, die aan haar doel niet beantwoordt of dat voorbij streeft.

Als wij bijv. onze discussiën van heden over het normaliseeren van den werkdag eens nagaan, zou er dan iemand zijn die daaruit gegevens zou durven nemen tot het samenstellen van eene wet?

Durft nu iemand van ons *bepalen*, zóólang moet een werkdag zijn, voor alle vakken gelijk, — evenredig al of niet aan het loon, — met of zonder overwerk, — streng gestraft of niet, — enz. enz.?

Wij, de deskundigen en belangstellenden bij uitnemendheid, — wij zijn het nog lang niet eens; en nu vragen wij aan anderen om onze overwegingen, ons gehaspel in eenen vorm te gieten en tot wet te verheffen?

Ik heb nog te veel eerbied voor de wet om dat aan te raden.

Een enkel voorbeeld uit velen: de commissie benoemd door de Vereeniging van Burgerlijke Ingenieurs heeft een nieuw concept voor „Algemeene Voorwaarden" ontworpen, waarin ook scheidsgerechten opgenomen zijn, en stelt daarin voor, dat voor de keus van scheidsmannen alleen kunnen worden toegelaten meesters in de rechten en gediplomeerde architekten en ingenieurs, ook bouwkundige ambtenaren, maar *de praktijk niet*: geen aannemers of werkbazen.

Dat vind ik nu eene onverstandige en onbillijke bepaling, en misschien zijn meerdere personen het met mij eens.

Evenwel, *nu* zou dat niet schaden; want als het alleen nog maar door particulieren beproefd wordt, dan is een dergelijk gebrek (zoo het een gebrek is) wel weder te veranderen. Het veranderen van eene wet gaat echter niet zoo heel gemakkelijk. Eene wet moet de formule van eene goed gevestigde en beproefde ondervinding zijn, — niet een middel om iets nieuws te gaan „probeeren".

Eerst moeten wij zelf aan het werk om onze denkbeelden aan de praktijk te toetsen; mocht daarna eene wettelijke sanctie of regeling noodig blijken, dan eerst, maar ook dán alleen, zou ik den arm van de wet te hulp willen roepen. Voorshands zou ik al tevreden zijn met hulp en steun, met welwillende medewerking van de Regeering.

De 's Gravenhaagsche afdeeling van onze Maatschappij heeft in overleg met andere bouwkundige vereenigingen en met corporatiën van werklieden den eersten arbeidsraad in ons land opgericht. Zeer hoop ik, dat *al* de

andere afdeelingen dat voorbeeld zullen volgen. De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst is het bevoegde lichaam om mede te werken tot het in 't leven roepen van arbeidsraden en scheidsgerechten, de bouwvakken betreffende, ten bate van de sociale belangen. Van de samenwerking van al de leden van onze Maatschappij, van het overleg tusschen ingenieurs en architekten, aannemers en werkbazen, met onze werklieden, kan niet anders dan goeds voor ons vak en voor onze arbeiders geboren worden.

De arbeidsraden moeten de voelhorens zijn waardoor de architekten en ingenieurs de wetenschap krijgen, hoe zij hunne bestekken moeten inrichten en verbeteren om het bedrijf in het rechte spoor te houden. *De toestand en het gehalte van onze arbeiders vragen evengoed hunne opmerkzaamheid als die van het materiaal.*

Als wij de gebreken die er bestaan maar eerst goed kennen en aan elkander duidelijk maken, dan zal verbetering niet uitblijven.

Mocht ik, door hiervoor eenige oogenblikken uwe welwillende aandacht te hebben gevraagd, de noodige belangstelling bij u opgewekt hebben om in deze zaak de handen aan het werk te slaan, dan zou ik durven hopen, dat wij daarmede aan ons beroep in het algemeen, maar in het bijzonder aan onze werklieden, van nut zullen zijn.

Na de blijken van instemming, die op de rede van den heer van Malsen volgden, bedankte de Voorzitter den spreker voor de uiteenzetting zijner denkbeelden en nam vervolgens zelve het woord.

Voordracht van den heer C. Muysken, architekt-ingenieur te Amsterdam.

DE BOUWKUNST EN DE BOUWMEESTERS VAN DE XIXe EEUW.

In eene vereeniging van bouwmeesters, die haar halve eeuwfeest viert, op een Congres van Bouwkunst gehouden in 1892, zal niemand het wel misplaatst achten wanneer daar een poging wordt gedaan om een blik te slaan op de eeuw, die bijna achter ons ligt, over een tijdperk waarin op het gebied van techniek en kunst zoo ontzaglijk veel is voorgevallen, en na te gaan, zij het ook in zeer vluchtige trekken, wat er op het gebied van bouwkunst is gedaan, en hoe dat is gedaan, — om ons daarna de vraag te stellen: gaan wij met onze kunst vooruit, maken wij ons ook te veel illusiën? Of hebben we werkelijk wat veroverd, en zoo ja, wat dan?

Het kan natuurlijk niet mijne bedoeling zijn, en niemand zal dat naar ik vertrouw van mij verwachten, om u hier een volledig overzicht te geven van de bouwkunst der 19de eeuw met haar groot aantal verdienstelijke en talentvolle bouwmeesters, te meer daar wij in het laatste hoofdstuk van de u allen bekende Geschiedenis der Bouwstijlen op zoo volledige wijze dat onderwerp behandeld vinden.

Ik wensch hier alleen in zeer korte trekken u in herinnering te brengen *eenige bepaalde typen van bouwwerken en leidende bouwmeesters in de centra van beweging in Europa, in de eerste en de tweede helft dezer eeuw, om daarna vooral den toestand van thans, den stand der bouwkunst ten opzichte der hedendaagsche samenleving en het standpunt dat wij, bouwmeesters, daarbij innemen, wat nader te bepalen.*

Deze beschouwingen kunnen zeker haar nut hebben, wanneer zij er toe leiden ons de overtuiging te geven, dat we mogen feestvieren, — wanneer daaruit blijkt, dat eene vereeniging als de onze, wier streven reeds gedurende 50 jaren geweest is de bouwkunst te bevorderen, alle reden heeft tot een luisterrijke viering van haar 50jarig bestaan, dat die feestviering haar raison d'être heeft, — een ernstige zaak is, die ons in de oogen van het publiek niet belachelijk zal maken.

De beschouwingen kunnen ook voor het publiek haar nut hebben, nu de klacht, de grief, dat wij, bouwmeesters, bouwen in alle vroegere stijlen, dat onze scheppingen alle karakter missen, dat wij zoeken maar niet vinden, zich nogal eens doet hooren; kortom, dat de 19e eeuw ten einde spoedt zonder haar eigen stijl te hebben voortgebracht. Zien we wat er van de klachten aan is, en laat ons hopen, dat bij het einde van ons tweedaagsch samenzijn, waarbij zoo vele belangrijke ons vak betreffende vraagstukken zijn besproken, wij de overtuiging medenemen, dat wij hebben mogen feestvieren.

Vooraf zij opgemerkt, dat ik bij mijne beschouwingen mij niet kan en mag bepalen tot datgene wat uitsluitend Nederland betreft, maar noodzakelijk meer algemeen moet zijn.

De grenzen toch der nationaliteit in de bouwkunst waren in vroeger eeuwen meer beperkt dan thans. In de laatste helft onzer eeuw vooral treden bij beschikking over dezelfde en meerdere bouwstoffen de nationale beginselen meer op den achtergrond en breiden zich de grenzen der constructie en onzer constructive conceptics meer en meer uit.

Door de snelle, meer goedkoope en gemakkelijke verkeersmiddelen worden de grenzen op bouwkundig gebied meer en meer denkbeeldig; dezelfde materialen komen meer onder ieders bereik; het maatschappelijk leven krijgt meer een zelfde type, de eischen van comfort en der hygiëne zijn bij niet te groot verschil in klimaat, voor Midden-Europa althans, bijna dezelfde. *De nationaliteit in de bouwkunst verdwijnt, trendt althans niet meer zoo sterk geteekend op.*

Wanneer wij dus over Europa een vluchtigen terugblik werpen, zal het ons niet moeielijk vallen een groot verschil tusschen het begin en het einde der bijna vervlogen eeuw te ontdekken.

De meeste gebouwen, die ik zal vermelden als kenmerkende typen, zijn, hetzij uit eigen aanschouwing, hetzij door photographie of teekening, u bekend.

In het begin der eeuw was het de herleefde belangstelling en de studie der antieken, die de bouwkunst beheerschte. Het reizen naar Griekenland en Italië, het opmeten der Grieksche oudheden, vormde het meest belangrijke deel van de opleiding van den architekt. Daarop volgde spoedig eene bizondere voorliefde voor middeneeuwsche vormen, voor het Romaansche en Gothische; men noemde die de Romaansche of romantische

richting in tegenstelling met de eerstvermelde, die de klassieke of antieke richting, in aansluiting met de op letterkundig gebied gelijktijdig ontstane beweging, genoemd werd.

Voor het overige uitgestrekte gebied der latere stijlperioden bleef men onverschillig, koesterde men geen belangstelling, geen eerbied, zoodat men steeds lichtvaardiger tot opruimen of verminken van oude bouwwerken overging.

In *Frankrijk* *) vooral zijn de in dien tijd gestichte bouwwerken min of meer zuivere reproducties der klassieke en meer bizonder der oud-Romeinsche bouwkunst. De bouwmeesters van Napoleon I, Percier en Fontaine, zijn de leidende meesters van dien tijd. Ik wijs u op de Rue Rivoli en hunne restauraties van Versaille, St. Cloud en Fontainebleau, de Arc de l'étoile in de Champs Elysées, de Arc de Triomphe op de Place du Caroussel; op de Madelaine en la Bourse van Brogniart, de Notre Dame de Lorette van Lebas, de Ecole des Beaux Arts van Debret en Duban.

Na 1830 wordt echter de belangstelling gewekt voor de stijlen der XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuw, die gepaard gaat met eene studie der middeneeuwsche kunst, welke door den leerling van Labrouste, Lassus, met Viollet le Duc als leden van een in 1837 in het leven geroepen Comité des Arts et des monuments, wordt geleid. Uit dat Comité ontstond later de „Commission historique", die voor de herstelling der Fransche monumenten en de herleving der middeneeuwsche kunst in Frankrijk veel heeft gedaan.

In *Duitschland* gaat Schinkel als streng klassieker vooraan. In zijn schouwburg en zijn museum, van 1824 tot 1830 gebouwd, vinden wij in Berlijn voor dien tijd de beste typen; zijne leerlingen Stüler, Strack, Hitzig en Persius gaan in dien geest voort en vormen de vertegenwoordigers van de „Schinkelsche school." Naast Schinkel treedt Leo von Klenze te München op. De Glyptotheek, de Pinakotheek, de Propyleën, de Ruhmeshalle en het Walhalla te Regensburg zijn alle scheppingen van hem, uit de jaren 1816—1835, en bijna alle zeer strenge navolgingen van de Grieksche tempels. Maar tegelijkertijd ontwikkelt zich, door Gartner als Romantiker voorgegaan, in Duitschland de „Romantische school", om te eindigen met den Gothischen baksteenbouw. De restauratie van den Keulschen Dom in 1838 is het begin eener „Gothische school" onder leiding van Stüte en Friedrich Schmidt.

In Dresden wordt iets later door Semper eene levendige belangstelling voor de Italiaansche Renaissance gewekt. Semper mag dan ook als de eerste vertegenwoordiger der eigenlijke Renaissance in Duitschland worden beschouwd; hij is aldaar, evenals Viollet le Duc in Frankrijk, een der eerste bouwmeesters, die zich tevens als schrijver en kunstphilosoof ook voor de kunstnijverheid bizonder verdienstelijk heeft gemaakt.

In *Oosteurijk* valt vóór 1850 op bouwkundig gebied zeer weinig van beteekenis voor.

Engeland. Evenals overal was ook in Engeland de slaafsche navolging der klassieken algemeen.

Ik wijs u op de kerk St. Pancras, door Inwood van 1819—22 te Londen gebouwd. Zij is eene zuivere navolging van het Erechtheion. Als verdere voorbeelden van die richting noem ik te Londen, University College en National-gallery van Wilkins, omstreeks 1832—38 gebouwd; verder het Britisch Museum in 1823, het Coventgarden theatre en het General Postoffice, in 1829 door Robert Smirke, en de Royal Exchange (de beurs) in 1842—44 door Fite gebouwd.

Bizonder belangrijk voor deze periode is zeker de hoofdstad van Schotland, Edinburg. Met haar geaccidenteerd terrein wel eens het Athene van het Noorden genoemd, is men daar met de toepassing der klassieken niet ongelukkig geweest.

Ook Birmingham biedt in haar stadhuis een merkwaardig voorbeeld van de toepassing der antieke tempelarchitectuur in Engeland.

Ook in Engeland ontstond in het tweede vierendeel dezer eeuw de belangstelling voor de Gothiek, en het was Charles Barry met zijn New Palace of Westminster, die met de klassieke schijnarchitectuur het eerst brak. Pugin, met zijn restauratie van Windsor Castle, drong evenzeer tot herleving der middeneeuwsche kunst veel bij.

Nederland. Ook Nederland volgde de algemeene richting in Europa.

Suys en Roelandt, voorstanders van de Fransch klassieke richting, waren de voornaamste bouwmeesters, die vooral in de Zuidelijke Nederlanden de richting aangaven. Evenals zij gingen de architekten van de Noordelijke Nederlanden meest als pensionnaires van den koning hun studiën te Parijs of Rome voltooien, waardoor tot in de tweede helft der eeuw de klassieke vormen en elementen uitsluitend bij den bouw van openbare en burgerlijke gebouwen werden toegepast.

Ik wijs u op de uitbreidingen van het Koninklijk Palcis te 's Hage en dat te Soestdijk, in 1835 door de Greef, de Koopmansbeurs te Amsterdam van Zocher, de teekenakademie te 's Hage door Reyers; bizonder typisch voor dezen tijd zijn ook de raadhuizen van Rotterdam, Utrecht en Dordt. Ook de katholieke kerken hebben datzelfde karakter. Overal zien wij daarbij de gewone motieven van den Grieksehen en Romeinschen tempelbouw, kolom, hoofdgestel en fronton, toegepast op eene wijze, waaruit duidelijk blijkt, dat men te monumentaal concipieerde in verhouding tot de beschikbare geldmiddelen. Zware hardsteenen kolommen dragen van hout in elkaar getimmerde frontons; koepeltorens en allerlei antiek Romeinsche motieven werden van hout in elkaar *getimmerd.*

Men timmerde, maar men bouwde niet.

De eigenlijke steenconstructies der Grieken en Romeinen werden op weinige uitzonderingen met hout en verf nagebootst, terwijl daarentegen, wanneer men de bergsteen werkelijk toepaste, de eigenlijke steenconstructie geheel over het hoofd gezien en de steen als hout behandeld werd, waartoe de vastheid van de meest hier te lande toen gebruikt wordende Belgische steensoort aanleiding gaf en dit tot op een zekere hoogte toeliet.

*) Het korte, historische overzicht der verschillende bouwwerken is grootendeels aan de „Geschiedenis der Bouwstijlen" ontleend.

Beperkt in de middelen was men over het algemeen, ook vrij zorgeloos in de keuze en het gebruik van de bouwstoffen. Dat een der eerste voorwaarden voor het maken van een artistiek bouwwerk, van een *echt* kunstwerk, het gebruiken en toonen van *echt materiaal* was, werd volstrekt niet ingezien, en nog minder begreep men, dat juist het karakter van zekeren stijl op het gebruik maken van echt materiaal berustte.

De zoogenaamde pleisterbouw heerschte destijds bij allen monumentalen bouw.

De *baksteen* als bekleedings- en kunstmateriaal wordt nog weinig toegepast, en de geringe kennis van de historische toepassing dier stof leidt tot allerhande misgrepen.

Het ijzer begint men ook weder, en dan alleen maar als *gietijzer*, toe te passen. Het smeedijzer, waarvan men de behandeling verleerd was, wordt in het geheel niet gebruikt en van een toepassing voor constructieve doeleinden, is nog in het geheel geen sprake.

Andere nieuwe bouwstoffen, zooals *het zink*, begint men te gebruiken, maar zonder een goed inzicht van zijne eigenschappen.

Over het algemeen laat de constructie, de eigenlijke techniek, nogal te wenschen over.

Ook de ontwikkelingsgang der bouwmeesters en de hun daarbij ten dienste staande leermiddelen waren gebrekkig. Eigenlijk direct onderwijs bestond er niet; het waren voornamelijk de ateliers, het medewerken in de teekenzaal en op de bouwplaats, die het eigenlijke onderwijs vormden. Reizen naar Griekenland en Italië en het maken van reisschetsen maakten met het bovenvermelde de eigenlijke opleiding uit.

Ook de positie van architekt was toen een geheel andere. Meestal was de bouwmeester een staats- of gemeente-ambtenaar. Van den particulieren architekt was toen eigenlijk nog weinig sprake, omdat de bouwlust en het geld van het publiek meestal ontbraken. Door de gebrekkige verkeersmiddelen werd hij in de uitbreiding van zijn werkzaamheid en werkkring belemmerd.

In de tweede helft der 19e eeuw doen de toenemende welvaart, de uitbreiding der groote steden, de vermeerdering van het verkeer door de nieuwe verkeersmiddelen dagelijks nieuwe behoeften ontstaan, waarvan de bevrediging allereerst de techniek en niet het minst de bouwkunst ten goede komt. Op het gebied van den architekt en den ingenieur breidt zich het aantal bouwondernemingen aanmerkelijk uit. Ieder technicus zal dan ook dankbaar den geweldigen vooruitgang erkennen, die er in dien tijd in zijn vak zijn gemaakt.

Daarbij valt nu vooral in de groote steden een bizonder snelle ontwikkeling van den particulieren huizenbouw op te merken; bij het moderne huurhuis ontwikkelen zich tevens eigenaardige eischen, die in verschillende steden en landen bepaalde typen doen ontstaan: kantoor- en bankgebouwen, winkelhuizen, hotels of paleizen voor de meergegoeden, kleinere woningen voor den burgerstand en arbeiderswoningen voor den werkman. De zin voor huiselijkheid, de zin voor comfort gaan hoogere eischen stellen aan de inwendige inrichting van de woning. Naast de woningen in de stad ontwikkelen zich de villa's op het land, de landhuizen, kasteeltjes en kasteelen.

Het daarbij zoeken naar bevrediging der meest uiteenloopende eischen en behoeften onder één dak, het streven naar smaakvolle oplossingen komt aan de nijverheid en kunstnijverheid allereerst ten goede en geeft aan deze een krachtigen stoot. Het spreekt van zelf, dat bij die groote bedrijvigheid op bouwkundig gebied de nijverheid, de kunstnijverheid uitsluitend nog de hulp zoekt bij den uitvoerenden architekt, en deze ook voor haar moet werkzaam zijn.

Ook de gewijde bouwkunst, de kerkelijke kunst wordt niet het minst door de Katholieke kerk bevorderd. Deze sticht hare gebouwen niet alleen daar waar zij uitsluitend heerschappij voert, maar vooral ook daar, waar zij meer verstrooid onder andere geloofsbelijders optreedt en dan wel met den meesten glans. *De Middeneeuwsche kunst, de Gothiek, was uitsluitend haar bouwstijl.*

Het pleisteren, het gebruik van surrogaten wordt minder algemeen. De baksteen, de terra-cotta en de bergsteen worden meer toegepast. Ook het ijzer begint men meer te gebruiken, wel is waar nog alleen als constructief hulpmiddel (onder omhulling of bekleeding). Men toont het ijzer nog niet, men laat het liever nog niet zien.

Maar ook meer wetenschappelijk ontwikkelt zich de bouwkunst. De litteratuur neemt toe, waarvoor de meest gewichtige bijdragen door Viollet le Duc met zijn „Dictionnaire" en door Semper met zijn werk „Der Stil" worden geleverd. Op het gebied der constructie verschijnen belangrijke werken. Door de photographische reproductie vermeerdert de kennis der meesterwerken uit vroegere eeuwen.

De technische scholen en leermiddelen winnen in beteekenis.

De wetenschappelijke beteekenis van het vak gaat vooruit door het aangroeiend getal der wetenschappelijk gevormde partikuliere architekten, die zich meer en meer eene betere positie veroveren.

Laat ons nu een even vluchtigen blik slaan op hetgeen in de groote centra van beweging en ook bij ons in de laatste helft der eeuw is gedaan, en wel, in dezelfde volgorde beginnende, keeren wij tot Frankrijk terug, waar de bouwkunst onder het tweede keizerrijk een zoo hooge vlucht nam.

Frankrijk. Van de zoo talrijke gebouwen onder de regeering van Napoleon III verrezen, noem ik u de „Nouvel-opéra" van Charles Garnier, van 1861—1874 gebouwd, en het „Palais de Justice" van Louis Duc, die de kunstrichting van dat schitterend tijdperk bizonder kenmerken in het type der Fransche Renaissance van Lodewijk XV. Van dat tijdperk dagteekenen ook het „Tribunal de Commerce" van Bailly (1860—66), de beide schouwburgen aan de Place du Chatelet van Davioud (1860—68), ook bouwmeester van het „Palais du Trocadero", bij de tentoonstelling in 1878 gesticht; verder het „Palais de l'Industrie", voor de tweede wereldtentoonstelling in 1855, door Viel in de „Champs Elysées", hoofdzakelijk van steen en glas opgetrokken, de „Halles centrales," in 1860 evenzoo van ijzer en glas door Baillard gebouwd, met een oppervlak van 88000 M². Van kerken zijn het voornamelijk de St. Trinité (1861–67)

in Renaissance stijl en de St. Ambroise (1863–69), in Romaansche stijl, van Ballu, die ook de tour St. Jacques restaureerde.

Door den doortastenden wil waarmede Napoleon III, hierin krachtig bijgestaan door Haussmann, tot slooping en vernieuwing van een groot gedeelte van het oude Parijs overging, kon ook de particuliere bouwkunst zich bizonder ontwikkelen. Het hotel „du Louvre" en het „Grand Hôtel" en tal van weelderig ingerichte paleizen en heerenhuizen, waarbij geen kosten werden ontzien, verrezen, voornamelijk onder de leiding van de architekten Labrouste, Mangin, Davioud, Lefuel,... die bij voorkeur daarbij de motieven ontleenden aan de stijlen Louis Treize, Quatorze en Seize.

Na den val van het keizerrijk werd in Parijs van 1870—80 de voornaamste werkzaamheid geëischt voor de herstelling van de door de Commune verwoeste gebouwen. Het Palais Royal, het Palais de Justice, de pavilloens van de Louvre en het ministerie van Buitenlandsche Zaken werden hersteld en het Hôtel de Ville geheel nieuw opgebouwd.

Onder de werken van den laatsten tijd zijn vooral het Hôtel Dieu (1868—78) van Diet en het krankzinnigengesticht St. Anna van Questel, de fraaie Magasins du Printemps in 1882 door Paul Sédille voltooid, en het Collége Chaptal van Train merkwaardig.

Bij den kerkbouw volgt men hoofdzakelijk den Romaansch-Byzantijnschen stijl, evenals de Gothiek, die door de commissie van de historische monumenten in den geest van Viollet le Duc zeer wordt voorgestaan.

Duitschland. In Duitschland, vooral te Berlijn tijdens de regeering van Friedrich Wilhelm die, daartoe aangespoord door het voorbeeld van München, zijn residentie tot een middenpunt van de kunst wilde maken, waren vele bekwame architekten, leerlingen van Schinkel, omstreeks 1850—60 werkzaam; o. a. Strack, Stüler, Hitzig, Knoblauch en ook Bötticher, de schrijver van de „Tektonik der Hellenen", die zich ook voor de burgerlijke bouwkunst verdienstelijk maakten, en de woonhuisbouw uit de handen der ambachtslieden in die der architekten overbrachten.

De belangrijkste verandering die Berlijn onderging, was echter na 1870, na de verheffing tot hoofdstad van het Duitsche Rijk. Toen openbaarde zich aldaar een nog nooit gekende beweging. De Schinkelsche school werd geheel daarbij verlaten, men verlangde naar nieuwe bouwvormen, die, dank zij de vooruitgaande welvaart, aan Berlijn een geheel ander aanzien schonken. De ontwikkeling van Berlijn in de laatste jaren is bizonder groot. Ik wijs u op de Friedrichstrasse met haar nieuwe woon- en winkelhuizen, op de Thiergarten met zijn villa's en paleizen, op de reusachtige hotels Kaiserhof en Centralhotel, het in aanbouw zijnde parlementsgebouw, de Stadtbahn met zijne stations en viaducten.

Het is vooral de Duitsche Renaissance die wij hierbij zien herleven. Raschdorff, voorheen stadsarchitekt te Keulen, thans architekt en hoogleeraar aan de Bauakademie te Berlijn, is een der eersten die een nieuwen weg in den geest der Duitsche Renaissance insloeg, terwijl Otzen in diezelfde waardigheid meer als Gothieker naast dezen optreedt.

Evenals in Frankrijk was het hier de herstelling van nationale historische monumenten, die de belangstelling voor de Renaissance en middeneeuwen weder opwekte, waarbij zich in de laatste jaren ook weder de Barock en Rococo is komen voegen.

Dresden. In Dresden bleef de door Semper aangegeven richting voortduren onder Nicolai, die heden als grondlegger der aanzienlijke Saxische Architektenschool kan worden beschouwd, dat is de Renaissance op de Italiaansche geïnspireerd.

Hannover. In Hannover ontwikkelt zich onder Hase en zijn leerling Oppler een zeer zelfstandige school, de eigenaardige baksteenarchitectuur u allen bekend. Bijna in alle grootere Duitsche steden is door hare uitbreidingen in de laatste jaren een groote bedrijvigheid waar te nemen. Het zijn voornamelijk Stuttgart, Keulen, Hamburg, Bremen en Leipzig, waar zeer veel is gebouwd, vooral in den schilderachtigen trant der Duitsche Renaissance.

Weenen. Vooral voor Weenen was de laatste helft der eeuw bizonder vruchtbaar, en er is in Europa geen stad, waar de nieuwe uitbreiding een zoo monumentaal karakter draagt als in Weenen. Door de uitgestrekte bouwterreinen, die door de slooping der vestingwerken vrij kwamen en tot welker opbrengst de kosten voor de zoo belangrijke monumentale bouwwerken aan den Ring werden gevonden, kon ook de burgerlijke bouwkunst zich ontwikkelen, getuige de vele hotels en paleizen aan den Ring. De musea, de nieuwe Burg, het parlementsgebouw, het stadhuis, de Votivkirche, het Opernhaus en het nieuwe Burgtheater zijn alle monumenten aan den Ring gelegen.

Behalve Van der Null en Siccardsburg waren het de bouwmeesters Hansen, Ferstel, Semper, Hasenauer en Schmidt, die aan het nieuwe Weenen zijn karakter hebben verleend.

Over het algemeen is de stijl waarin de nieuwe stad is gebouwd, de Renaissance, waarbij wel eens het Grieksch (Hansen), maar bijna algemeen het Italiaansch karakter het meest op den voorgrond treedt. Alleen het Raadhuis van Schmidt en de Votivkirche van Ferstel zijn op de gothiek geïnspireerd, maar daarom niet minder interessante gebouwen.

Engeland. In Engeland werd de door Pugin het eerst verwekte reactie tegen het classisisme door Scott voortgezet, en als hoofd der Romantische school door hem de toepassing van den Gothischen stijl meer en meer uitgebreid en bevestigd. Zijn werkzaamheid bestond voornamelijk in de herstelling van zeer belangrijke middeneeuwsche monumenten, waaronder de voornaamste kathedralen van Engeland. Als leerling van Scott was Street daarna de bekwaamste vertegenwoordiger der Gothiek.

In het Paleis van Justitie, door Street te Londen gebouwd en in 1882 voltooid, vinden wij het ideaal van de moderne Engelsche Gothische school verwezenlijkt. Als medestander van die richting noemen wij nog Charles Barry, die o. a. reeds vroeger het Station-Hotel Charring-cross bouwde.

Onder de nog levende Gothikers zij Waterhouse genoemd, wiens voornaamste werk het Paleis van Justitie te Manchester is.

In geen ander land wordt de Gothische stijl meer beoefend dan in Engeland; niet alleen in de gewijde bouwkunst waarbij de geestelijkheid wat te zeggen heeft, maar ook bij meer wereldlijke stichtingen, zooals universiteiten, stadhuizen, beurs- en bankgebouwen en landhuizen wordt de Gothiek evengoed als de Renaissance toegepast, en het is opmerkelijk, dat in beide stijlen de smaak voor zware afmetingen, slechte verhoudingen en weinig sierlijke détails nog steeds wordt doorgedreven.

Maar over 't algemeen heeft de Engelsche architekt een groote bedrevenheid bij de oplossing der plattegronden, het maken der distributies, die meer direct op het moderne woonhuis betrekking hebben, en weet hij aan de eischen van comfort te voldoen en aan het geheel een artistique pittoresque bekoorlijkheid te geven, die vooral voor landheeren een groote aantrekkelijkheid heeft.

België. De opkomst eener waarlijk monumentale en tevens nationale kunst in België dagteekent van de laatste 25 jaren. Men volgde te Brussel het voorbeeld van Parijs; geheele wijken der oude stad werden geloopt en door straten of boulevards vervangen. Zoo ontstonden van 1867—71 de nieuwe Boulevards de Hainaut, Anspach, du Nord en Boulevard de la Senne.

Als begin der nieuwe beweging noemen we de Banque Nationale in 1864 door Beyaert en Janssens in den Louis-XVI-stijl en het beursgebouw in 1875 door L. Suys in baroque-Fransche Renaissance, en als het meest opmerkelijke het Paleis van Justitie, van 1866–1879, door Poelaert.

Maar voor ons verdienen vooral de aandacht de Belgische bouwmeesters uit lateren tijd met zekere type van gevels, waarbij de eerste pogingen worden aangewend om op den grondslag van de Vlaamsche Renaissance een geheel nieuw karakter in het leven te roepen, waarvan van IJsendijck als meest gewichtige vertegenwoordiger is te noemen. Zijn stadhuis te Anderlecht, dat wij allen kennen, is een van zijn gelukkigste werken in die richting.

De bouwmeesters in de steden Antwerpen en Luik die zich in den laatsten tijd ook aanmerkelijk hebben uitgebreid en verfraaid, hielden zich meer bij het Fransche type, ofschoon ook daar in den Vlaamschen stijl menige woonhuisgevel is verrezen.

Nederland. Ook voor Nederland was de laatste helft der eeuw een vruchtbaar tijdperk. Onze bouwkunst kenmerkt zich nu in het algemeen door een minder beperkte keuze van bouwstoffen bij een meer artistieke opvatting, en daarbij spreekt duidelijk uit de meeste bouwwerken, dat de bloeiperiode der Hollandsche Renaissance van de 16e en 17e eeuw onze bouwmeesters voornamelijk heeft geïnspireerd. Daarbij treden berg- en baksteen als hoofdmateriaal op, terwijl in den laatsten tijd zelfs het uitsluitend gebruik van bergsteen geen zeldzaamheid meer is. Maar gelukkig hebben de Nederlandsche architekten daarbij niet allen op dezelfde wijze gebouwd en heeft een ieder den stempel van individualiteit op zijn eigen werk trachten te drukken; de een, daarbij zich meer aangetrokken gevoelende tot het tijdperk dat zich bij de middeneeuwsche kunst aansluit, de ander meer door de Renaissance van de XVIIe eeuw geïnspireerd, als zijnde meer verwant aan onzen tijd, en meer de levenswijze van onzen tijd nabijkomende.

Wat is nu eigenlijk de toestand van de bouwkunst op dit oogenblik? Ziedaar de vraag, die wij thans nader zullen beschouwen en waarop wij zullen trachten een antwoord te geven.

Garnier vraagt aan het einde van zijn in het vorig jaar verschenen werk „L'histoire de la Maison":

„Heeft de 19e eeuw wel een bepaald type van bur-
„gerlijke bouwkunst voortgebracht? Men zou geneigd
„zijn die vraag ontkennend te beantwoorden. Inderdaad,
„wanneer men het inwendige van onze woningen be-
„schouwt, dan vinden we overal een mengelmoes van
„denkbeelden van den meest verschillenden oorsprong, —
„van versieringen, die tot alle mogelijke stijlen behooren, —
„van combinaties, die in alle tijdperken reiken. „C'est du
„moins l'impression instructive de la masse qui nomme
„la Bourse un temple Grec."

„Maar toch, uit die oppervlakkig zoo groote verschei-
„denheid, onder die oogenschijnlijke verwarring is het
„mogelijk te herkennen, te ontdekken zekere algemeene
„richtingen en neigingen, die bepaald aan onzen tijd
„behooren, die men terugvindt in de woning der rijken
„even zoo goed als in die der armen, in de stad als op
„het land, en die aan de woning der XIXe eeuw haar
„eigen physionomie geven."

Havard eindigt zijn eenige jaren geleden verschenen boek „L'art à travers les Moeurs" met te zeggen:

„l'Architecte qui ne trouve dans la nature ni exemples,
„ni modèles en est réduit à copier ceux qui l'ont
„précédés et nos édifices les plus remarquables sont des
„reminissences des siècles passés.

„Quel réveil nous tirera de cette somnolence!"

Maar hij eindigt zijn merkwaardig boek met te zeggen:

„Les principes que nous avons posés, les vérités que
„nous avons établies nous apprennent en effet *à mesurer*
„*l'évolution que prend fin.*"

Een ons allen bekend Hollandsch schrijver, Eug. Gugel, zegt:

„De Bouwkunst onzer eeuw is eclectisch: verre van
„een karakter van eenheid en zelfstandigheid te dragen,
„heeft ze tot dusver haar typen veeleer aan het verleden
„ontleend en trekt ze voor nieuwe compilaties van de
„vormen en elementen van nagenoeg alle historische bouw-
„stijlen partij. Gelijk het tijdperk der Renaissance met
„theoretische studiën een aanvang nam, zoo is ook de
„geheele omwenteling en de onmiskenbaar groote vooruit-
„gang der bouwkunst in de 19e eeuw als gevolg van kunst-
„historischen en oudheidkundigen arbeid te beschouwen."

En in een der laatste Deutsche Bauzeitungen lezen wij:

„Es hat freilich kurz nach der Wiederaufrichting des
„Deutschen Reiches, nicht zum geringsten durch den
„Einfluss von Lübkes Deutscher Renaissance nicht an
„einer hochgehenden, historisch-antiquarischen Begeiste-
„rung für diesen Stil, die ihren hohen Reiz hat, gefehlt.
„Sie vermöchte sich indessen *unvermischt* nicht lange
„über ein Jahrzehnt zu erhalten um von anderen Kunst-
„strömungen abgelöst zu werden, *die es aber auch nicht*
„*zu einem langen Leben brachten.* Nach kaum zwei Jahr-
„zehnten war auch Ihr Einfluss im schwinden. Man
„glaubte zu erkennen dass in der antiquarisch, rück-
„wärts blickenden Kunstbethätigung nicht das Heil der

„Deutschen Kunst zu finden sei, *dass sich dieselbe auf*
„*Grund der völlig veränderten modernen Kulturverhältnisse*
„*herauszubilden habe.* Auch die undeutschesten aller
„Stilarten, das Barock und Rococo, werden wieder ver-
„lassen. *Diese Meinung ist seit einiger Zeit die herrschende*
„*und beginnt mehr und mehr Einfluss zu gewinnen.*"

Mogen we niet uit de hier vermelde uitingen en meeningen van autoriteiten besluiten, dat we vooruit gaan? Ik geloof het wel. De rang, de waarde der nieuwe scheppingen van de laatste jaren is zeer zeker verhoogd, vergeleken met die van 50 jaren geleden. Overal, maar vooral ook bij den woonhuisbouw, openbaart zich een streven, het in- en uitwendige meer artistiek, meer behaaglijk in te richten. Niemand zal dat ontkennen. Menig woonhuis, menige prachtige villa niet alleen, maar ook menig openbaar gebouw wijst in dat opzicht op verschillende proeven van knapheid, talent en oorspronkelijke vinding.

Niet alleen aesthetisch goed, maar ook hygiënisch goed, niet alleen smaakvol, maar ook gezond, is de leus in ons vak der laatste jaren en van het oogenblik.

Maar bij dat vele nieuws, dat vele goede moeten wij bekennen, dat nog het geheele gebied der historische bouwstijlen wordt beoefend, — dat onze pogingen nog niet tot rijpheid zijn gekomen, — dat de stijl der 19e eeuw scherp gekarakteriseerd, scherp begrensd met een sterk sprekend type, er nog niet is, — en dat de 19e eeuw zal ten einde spoeden zonder haar eigen bouwstijl, haar eigen type te hebben voortgebracht.

Maar laten wij ons daarover niet bekommeren, wanneer het blijkt dat wij in de goede richting zijn. Noch aan één individu, noch aan éene generatie is het gegeven een bouwkunst te scheppen, zegt Viollet le Duc. Alleen door de vereende pogingen van verschillende geslachten met behulp van groote leidende beginselen zal men weder een nieuwe stijlperiode kunnen begrenzen en afsluiten. De bouwkunst heeft haar laatste woord nog niet gesproken en wij mogen verwachten haar ook met goed gevolg ten dienste van den modernen tijd te zien optreden.

Onze tijd bezit immers ook de stimulans, de bezielende elementen, die in roemvolle tijdperken de groote kunstperioden hebben doen ontstaan.

Heeft onze tijd niet zijn eigen bepaald programma, zijn bizondere bouwstoffen, zijn wetenschap, zijn nijverheid, zijn vele procédés en hulpmiddelen voor eene goede uitvoering?

Nooit en te nimmer, in geen enkele periode heeft de bouwmeester mogen beschikken over zulke en zoovele rijke hulpbronnen als tegenwoordig! zegt de Baudot in een zijner conférences. En moge hij dan ook door den overvloed van stof, die het verleden hem biedt, wat zijn afgedwaald, — zal hij zich door zijn gezond verstand, zijn logica, zijn geest van waarneming, — door zijn meer of mindere vaardigheid om gebruik te maken van al datgene, wat techniek en nijverheid hem thans voor zijn kunst bieden, niet weder op den goeden weg laten brengen?

Te vergeefs zullen wij bij de Grieken of Romeinen, in het Gothische of Renaissance tijdperk de middelen vinden ter oplossing van de vraagstukken ons door de vele moderne behoeften gesteld, die ons er naar doen streven onze woningen zoo goed mogelijk te verlichten, te verwarmen, te ventileeren of er in aan te brengen het gas, het water, den electrischen stroom.

We hebben te zorgen, met het oog op de eischen der hygiëne, voor een goeden afvoer van faecaliën en hemelwater, moeten rekening houden met de sociale en economische toestanden. Ziedaar alle nieuwe elementen waarmede de bouwmeester thans bij zijn ontwerpen in de allereerste plaats moet rekening houden.

En de eischen die de menschelijke samenleving ons daarbij stelt, treden gebiedend op; we *moeten* onze kunst in overeenstemming brengen met die eischen van de noodzakelijkheid, met die tegenwoordige neigingen en, niet te vergeten, vooral in overeenstemming met de beschikbare geldmiddelen.

Reeds wees ik er op, dat sedert eenigen tijd de meening meer en meer veld wint, dat de kunst, en allereerst de bouwkunst, zich weder moet ontwikkelen uit zichzelven, op grond van de geheel gewijzigde moderne maatschappelijke toestanden, en dat in de antiquarische, slechts achterwaarts ziende kunstwerkzaamheid niet het heil van de kunsten alleen te vinden is. Velen zijn reeds in die richting werkzaam, bezield door het streven om de bouwkunst der 19e eeuw een meer zelfstandig standpunt te doen innemen door een ruime toepassing der nieuwe technische hulpmiddelen onzer eeuw, en voornamelijk van het ijzer.

Deze beweging verdient ten zeerste onze belangstelling. Zij die (vooral in Frankrijk) onder den invloed van Labrouste en Viollet le Duc deze beweging leiden en steunen, worden onder de rationalistische school gerangschikt.

Het is vooral de Baudot, vurig leerling van Viollet le Duc, heftig tegenstander van de Ecole des Beaux Arts, chef van de zoogenaamde „Ecole indépendante", die thans als apostel van die nieuwe richting zijne leerstellingen door zijne conférences in de zaal van het Musée du Trocadère bij de jongeren ingang tracht te doen vinden.

Het is de reactie tegende Ecole des Beaux Arts onder den invloed waarvan Frankrijk in de 19e eeuw is geweest en waardoor de oude school en de Villa Medicis op den achtergrond schijnen te zullen worden gedrongen.

Zelfs Viollet le Duc, de archeoloog en geschiedvorscher, kwam reeds in zijn Entretiens sur l'architecture in 1863 tegen de overdreven aesthetisch historische richting op. Hij zegt: we zouden ons niet gaarne tegen de archeologiesche studiën verzetten, integendeel gelooven wij, dat zij geroepen zijn om tot duurzamen grondslag te dienen voor de moderne kunst; maar toch mogen wij ons niet ontveinzen, dat die gevaarlijk kunnen worden, des te meer nu de archeologie invloed schijnt te hebben meer op het materieele dan op het intellectueele deel der bouwkunst. Haar rol moet niet zijn om den geest van den kunstenaar te verkleinen (om hem kortzichtig te maken), maar integendeel moet zij zijn geest verruimen door hem op eenige onveranderlijke beginselen te wijzen, die altijd de werken van den geest beheerschen.

Bij onze archeologiesche kennis bij die studie der bouwstijlen hebben we allereerst onze kunst in overeenstemming te brengen met de eischen der noodzakelijkheid en met de tegenwoordige behoeften.

In aansluiting hiermede bouwt de heer Baudot zijne stellingen op en zegt hij:

Eene constructie, een bouw van welken aard ook, behoort eerst tot het gebied der bouwkunst, wanneer die voldoet aan drie voorwaarden die ten nauwste met elkaar zijn verbonden:

1° moet zij beantwoorden aan eene noodzakelijkheid, aan de bepaald uitgesproken behoeften of, met andere woorden, aan een streng en nauwgezet opgesteld programma van eischen;

2° moet zij steunen, zich baseeren op de toepassing van een constructie-stelsel, logisch afgeleid uit de hoedanigheden en eigenaardigheden van de te gebruiken bouwstoffen, die door de ondervinding en de wetenschap worden aangegeven;

3° moeten uit de constructie, de bouw, de algemeene disposities blijken, zoowel van een goed ontworpen plan als van het aangenomen constructiestelsel, verduidelijkt door juiste verhoudingen en beteekenisvolle versieringen, en wel zoodanig, dat oog en verstand, het gevoel en de rede terzelfder tijd worden getroffen en bevredigd.

Maar al te dikwijls, zegt hij, dient de teekenvaardigheid, die zoovele architekten heden ten dage bezitten, om door de mooie teekening en de verleidelijke bekoring daarvan het gemis aan ernstige studie en van een grondige kennis van het gebruik en de toepassing der bouwstoffen te bedekken.

De distributie, de plattegrond, wordt maar al te dikwijls verwaarloosd; *het zoeken naar een schilderachtig geheel, naar een oud karakter en het verkrijgen van een mooie teekening gaat maar al te dikwijls ten koste van den plattegrond.*

De drie zooeven vermelde stellingen vormen het uitgangspunt der rationalistische school, die dus de ontwikkeling der vormen uit de bestemming en constructie der bouwschepping vooropstelt. Zij plaatst zich daardoor tegenover de zuivere classicisten, wier uiterste richting juist den tegenovergestelden kant was opgegaan, door de inrichting en de constructie geheel afhankelijk te stellen van een vooraf aangenomen ordonnantie en aan deze ondergeschikt te maken.

Die uiterste richting van het classicisme beheerschte, zooals we gezien hebben, in het begin der eeuw bijna alle bouwscheppingen; thans is die richting geheel verlaten en handelt het zich alleen om de meer of minder strenge, meer of minder doctrinaire toepassing van het rationalisme, van het rationalistische stelsel, want ook daarbij heerscht groote overdrijving.

De heer de Baudot zegt het gelukkig zelf: „laten we „het erkennen, — meestentijds hebben de architekten, die „de rationalistische leerstellingen hebben omhelsd, sterk „overdreven en hebben zij ten onrechte gemeend de „oplossing te moeten zoeken enkel en alleen in „l'emploi apparent des matériaux." Enkelen hebben zelfs „getracht hun wijze van doen te verklaren door te „zeggen „nous faisons de la construction decorée," anderen „nous faisons de la décoration construite."

Tegen die overdrijvingen is het, dat men strijd voert. Wij allen weten het, dat de bouwmeester door de uitvindingen van dezen tijd, door de procédés van de nijverheid en door de economische eischen zijn rol uitsluitend van décorateur niet kan volhouden, maar allereerst constructeur en ontwerper moet zijn. Wij allen weten het, dat er andere elementen van hervorming zijn, die zeer zeker en natuurlijk invloed hebben en meer en meer zullen gaan krijgen op de praktijk van den architekt. Deze elementen van hervorming zijn, de wijzen van constructie en de bouwstoffen die, dank zij de wetenschap en de nijverheid, langzaam maar zeker een omwenteling zullen brengen in den omvang, het karakter en de proporties van de gebouwen der toekomst.

Wordt het standpunt van den bouwmeester door den omvang der vraagstukken meer en meer van beteekenis, zijn standpunt tegenover het publiek wordt er niet minder moeielijk door.

Hoe geheel anders is zijne positie van thans, vergeleken met die in vroegere eeuwen.

Aristoteles had weinig achting voor den bouwmeester en zijn kunst.

Plato plaatst in den Phèdre zijn ziel met die der dichters in de 6e categorie, niet alleen achter de militairen en doctoren, maar ook na de athleten en waarzeggers.

Te Rome was zijn positie in nog minder aanzien, en zijn salaris was niet veel hooger dan dat van de gewone werklieden.

De positie is nu wel beter geworden, maar moeielijker. En hoe verschillend van die van schilder en beeldhouwer!!

Een architekt moge nog zooveel ontwerpen, nog zooveel teekenen, het is maar zelden dat zulk eene architectonische teekening wordt gekocht; die heeft geene verkoopswaarde; hoogstens om de mooie aquarel, niet om de innerlijke architectonische waarde, wordt zijn werk wel eens gekocht. De teekening is middel; zij alleen kan de ontwerper niet bevredigen. De uitvoering, de tot werkelijkheid geworden teekening geeft alleen bevrediging. Hij is dus geheel afhankelijk van het geldschietend publiek, en kan zich dus onmogelijk in zijn kunst zoo vrij ontwikkelen als een schilder of beeldhouwer.

De ernstige schilder bekommert zich om geen publiek; met zijn verf en penseelen, in zijn atelier is hij volkomen vrij. Gereed zijnde, brengt hij zijn werk voor het publiek en kan rustig de ontvangst van zijn werk afwachten.

De beeldhouwer, enkel met zijn klei en zijn vingers, evenzeer.

Maar zoo kan de bouwmeester niet handelen; hij moet rekening houden allereerst met zijn programma van eischen, met de indeeling van zijn gebouw, met de plaats, met de bouwstoffen, met de middelen van uitvoering, en niet het allerminst met de kosten. En welke eischen stelt men niet nog meer aan den kundigen bouwmeester?!

Vitruvius eischte reeds, dat de bouwmeester aan de theorie moest paren de kennis van de praktijk, dat hij moest zijn vernuftig en arbeidzaam, dat hij geletterd man

moest zijn, moest kennen reken- en meetkunde, doorzichtkunde en veel geschiedenis, de philosophie en muziek moest hebben bestudeerd, eenige noties moest hebben van de geneeskunde, van rechtsgeleerdheid en sterrekunde, — voorwaar geen kleinigheid.

Maar daar komt nog meer bij.

Viollet le Duc verlangt natuurlijk ook, dat na de theorie de architekt zich op de praktijk toelegge; dan krijgt hij te doen met de aannemers en de werklieden, met hen die laten bouwen en hun raadgevers; dan moet hij kennen de bouwstoffen met de prijzen en weten ze te gebruiken; hij moet zijn administrateur, verstand hebben van comptabiliteit, moet zijn gedachten goed weten uit te drukken, goed rapporten kunnen stellen, vertrouwd zijn met de administratieve vormen en regels, naar iedereen weten te luisteren, zoowel naar supérieuren als inférieuren, en in het algemeen de belangen voor wie hij bouwt goed weten te behartigen; hij moet weten zich te doen gehoorzamen, weten om te gaan met de artisten, weten te letten op de eischen van hun kunst en aan die kunsten zelf niet vreemd zijn. Hij moet de gesteldheid van den bouwgrond goed kennen, moet rekening houden met de eischen der hygiëne, verlichting, verwarming en ventilatie, en bovenal zuinig zijn. In het kort, hij moet beantwoorden aan alle technische, hygiënische en sociale eischen. Zietaar de plichten van den bouwmeester: soliede, wetenschappelijk, vernuftig en met smaak bouwen en zuinig ontwerpen. Dit is het wat men van ons bouwmeesters meer dan ooit verlangt; meer dan vroeger ook voldoen aan de sociale eischen, rekening houden met het regelen der loonen en van den arbeidsduur, kwesties die op de financieele zijde van ons vak meer en meer invloed zullen gaan uitoefenen.

De kwestie van de bouwkosten is een wichtige kwestie, die van dag tot dag van meer belang wordt. Hoe meer de voorspoed onder eene beschaafde natie vermeerdert, zegt Viollet le Duc, hoe meer de rijkdom toeneemt, des te meer zijn de menschen geneigd om van hunne inkomsten een concientieus gebruik te maken en onnoodige uitgaven te vermijden. Het Rijk evenzoo goed als de steden, de steden evenzoo goed als de gemeenten op het platteland, de partikulieren, zelfs al zijn zij rijk, iedereen is zuinig en besteedt eigenlijk nooit de som, die noodig is voor de verwezenlijking van een hedendaagsch bouwkunstig ontwerp. Er zijn wel is waar uitzonderingen, maar die worden zeldzaam.

En toch, wat het ontwerp ook zijn moge, een openbaar gebouw, een monument, een paleis, een school, een woonhuis of een arbeiderswoning, toch staat men er ten eerste op, dat de voordeelen en zegeningen die de hygiëne en wetenschap ons hebben aan het licht gebracht daarbij in ruime mate worden toegepast, en in meer of mindere mate een comfort worde aangebracht dat vroeger onbekend was.

Dat alles kost geld en mag toch niet worden toegepast ten koste van een soliede en smaakvolle constructie; de kunst, de smaak van den bouwmeester wil men evenmin prijs geven.

Want het mag vooral niet worden eene zuinigheid, die met verkeerde middelen altijd min of meer mogelijk is door zijn toevlucht te nemen tot min deugdzame materialen, tot surrogaten en vervalschingen.

De zuinigheid die hier bedoeld wordt, betreft meer het zuinig concipieeren, het talent om met het oog op de beschikbare geldmiddelen bij de generale conceptie de goede greep te doen.

We bedoelen hier dus niet die grove prozaische zuinigheid, dien de bouwmeester er toe wil verleiden een soi-disant mooi huis te maken, waarbij hij de gehouwen steen vervangt door slechte soort en pleister, het echte beeldhouwwerk vervangt door slechte afgietsels, het geslagen ijzer door gegoten, het gehamerde lood door het geplette zink, de steen door hout met verf nagebootst, kortom, den bouwmeester er toe brengen, ten einde zijn ontwerp uitvoerbaar te maken, tot surrogaten zijn toevlucht te nemen.

Daarom is het bij die neiging tot zuinigheid zoo noodig, dat de bouwmeester gewapend is met die onafhankelijkheid van karakter, die elk wezenlijk beschaafd individu onderscheidt, dat hij bezit een sterk ontwikkeld gevoel van recht en eigenwaarde, waardoor hij onder geen voorwendsel of omstandigheid een aanval op zijn beginselen en goeden smaak dulde.

Bij de geldkwestie doet zich de invloed van het publiek het meeste gelden. En toch moet het publiek aan de bouwkunst het passend karakter van zijn tijd geven. Het publiek maakt de geschiedenis, doet zeden en gewoonten ontstaan en de bouwmeesters kunnen het publiek slechts leiden en helpen om aan zijn smaken en neigingen bepaalden vorm te geven.

Hoe komt het echter, dat het publiek dat over schilderkunst en muziek de opperste rechter is, zoo weinig zijn eigen smaak, zijn eigen meening toont in de bouwkunst, en daarin in den regel zoo weinig belangstelling aan den dag legt? En Viollet le Duc geeft daarop ten antwoord: omdat het de bouwkunst niet kent, omdat men het de eenvoudigste beginselen verbergt, het die niet leert, en de bouwmeester zich te weinig moeite geeft aan het publiek die te leeren. Wij zullen een eigen bouwkunst hebben zoodra het publiek er maar een hebben wil. En daartoe moet het nooit beginnen met aan den architekt eenvoudig maar te zeggen, maak mij een gebouw in dien of dien stijl; neen, het moet allereerst hem geven een goed overwogen programma van eischen, dit bespreken en zooveel noodig nog verbeteren, en er zich van overtuigen, dat zijne behoeften, zijne wenschen daarin zoo duidelijk mogelijk zijn uitgedrukt, ten einde, wanneer de architekt hem zijne uitgewerkte plannen komt brengen, van alles het hoe en waarom te kunnen vragen. Kolommen aan dezen gevel? Waarom! Hoofdgestellen tusschen de verdiepingen! Waarvoor? Vensters hier grooter dan daar! Waarom? Bogen aan deze zijde, platte lijsten aan de andere zijde! Waarom?

En wanneer dan de architekt begint met te zeggen, de regels van de kunst eischen, gebieden..... — laat hem dan niet uitspreken. Want de regels van de bouwkunst bestaan voor alles daarin, om niets te doen zonder rede of oorzaak.

Ja: waar zijn, dat zoeken we allen; maar te gelijk met

dien waarheidszin de vraagstukken oplossen met onzen individueelen smaak en gevoel voor schoone proporties, die wel eens over het hoofd worden gezien en waaraan door de rationalisten bij uitnemendheid dikwijls te weinig waarde wordt toegekend.

Door zijn eigen smaak, door zijn eigen karakter moet de bouwmeester ook heden het vraagstuk, hem door het programma ter oplossing gesteld, stempelen tot een waar kunstwerk.

Zooals reeds is gezegd, de elementen van hervorming, die zeker een beslissenden invloed zullen hebben op de praktijk van den architekt, zijn er; ze zijn allereerst de nieuwe constructie-methoden en de nieuwe bouwstoffen, en deze zullen, dank zij de wetenschap en de nijverheid van dezen tijd, langzaam maar zeker een ware omwenteling komen brengen in de proporties van onze gebouwen.

De tentoonstelling te Parijs in 1889 heeft de gelegenheid geboden om leeringen te trekken uit die grootsche gebouwen van metaal, die duidelijk hebben aangetoond hoe zonder steunpunten aanmerkelijke ruimten te overspannen zijn. Wat zal Chicago ons bieden? Maar de smaak, de kunst van den bouwmeester zal daarbij meer en meer rekening moeten houden met de wetenschap van den ingenieur, terwijl diens wetenschap zich meer en meer zal moeten paren aan de kunst, het kunstgevoel, den smaak van den architekt.

Wat zijn er niet een tal van bouwerken nu reeds aan te wijzen, die als producten van die samenwerking zijn te beschouwen. De stationsgebouwen b. v.; waar die samenwerking niet heeft plaats gehad, ziet men een slecht resultaat. De spoorwegrijtuigen, de Pullman-cars, gebouwen op wielen, de trans-atlantische stoombooten, niets anders dan drijvende kasteelen, paleizen, zijn als belangrijke oplossingen van die samenwerking te beschouwen; ze zijn in geen vroegere stijlperiode aan te wijzen, het zijn echte bouwwerken van de 19e eeuw en met niets van vroeger eenige overeenkomst vertoonende.

De gebouwen van den modernen tijd en van de toekomst gaan meer en meer een nauwe samenwerking van architekt en ingenieur eischen. En alleen uit die samenwerking kunnen wij, al is het dan niet meer in de 19e eeuw, dan toch zeker in de toekomst, op het gebied van de bouwkunst een bepaald type, den.... *nieuwen stijl* verwachten.

De voordracht, die door den spreker met het oog op den tijd eenigszins was bekort, maar die hier in haar geheel is afgedrukt, bleek met onverdeelde belangstelling te zijn ontvangen. De heer F. H. van Malsen wees daarop, toen hij namens de vergadering den heer Muysken dank betuigde voor het gesprokene.

Voor dat de vergadering zou gesloten worden, verzocht en verkreeg de heer B. H. Heldt het woord.

Spreker betuigde, namens de vertegenwoordigde werkliedenvereenigingen, zijn oprechten dank aan het bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en het Comité van het Congres voor de gelegenheid hen gegeven, om zich op het Congres te doen hooren. Aan het einde daarvan mocht een woord van waardeering voor het betrachten van de behartiging der belangen van den werkman, dat op zoo hoogen prijs werd gesteld, niet achterwege blijven. Leider en werkman waren hier tot elkander gekomen; het zou te wenschen zijn, dat dit zou leiden tot toeneming van waardeering voor elkander, waardoor vele vraagpunten nader bij hunne oplossing zouden komen.

De heer Heldt hoopte, dat meerdere gelegenheden als deze zouden worden aangeboden om elkander voor te lichten. Het was vooral een gewaardeerde daad der Maatschappij, dat zij aan het Congres had toegevoegd een afdeeling, waarin de gelegenheid werd gegeven te spreken over sociale vraagpunten. Men moest daarmede voortgaan, en het goede voorbeeld zou alras door anderen worden gevolgd.

Als andere vereenigingen, zeide de heer Heldt, doen zooals de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, en met den arbeider diens belangen bespreken, dan zullen wij door dit middel, om de belangen van kapitaal en arbeid tot elkander te brengen en te verzoenen, eerder tot de oplossing komen van zoo vele sociale vraagpunten die nog op afdoening wachten.

Nogmaals ons aller hartelijken dank!

Hierna werd door den Voorzitter het woord verleend aan den heer J. H. Leliman, Eerelid der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die zeide, dat hij tegenover de Maatschappij die feest viert en het Congres had gehouden, verschillende opdrachten had te vervullen, alvorens het Congres zou gesloten worden.

De eerste, als afgevaardigde der zuster-maatschappij Arti en Amicitiæ in deze stad, de tweede, voor velen zijner geëerde congresgenooten, de derde voor zich zelve, als oud Secretaris,-Voorziter, thans lid-toehoorder, na eene gelukkige Bestuurders diensttijd van een kwart eeuw. Hij heeft gedurende de twee feest-etmalen ontzaglijk veel vernomen en geleerd, en hoopte dat hier, namens alle tegenwoordige leden en bezoekers, een hartelijk woord van dank voor het genotene niet onwelkom en te onpas zou zijn, — te meer daar het congresfeest ongetwijfeld eene leerzame, nuttige, aangename herdenking is en zal blijven, voor en aan de Maatschappij, die na een gezegenden werkkring van een volle halve eeuw mag terugzien op een heerlijk verleden, en naar hij hoopt een juweelen toekomst tegengaat.

Dat verleden had spreker, evenals zijn geëerde oudambtgenoot, de heer architekt A. N. Godefroy — hier zoo even aanwezig, doch tot zijn spijt thans vertrokken — in lief en leed meêgeleefd.

Wijzende op de rijke en rijpe vruchten die dit kunstcongres, als onderdeel der feesten, te eeniger tijd zal opleveren, ook voor den werkenden stand, die kalm en waardig zijn weg weet te banen, te begaan en te doen eeren, brengt hij hulde aan de 23 werkbond-afdeelingen die, naar spreker vernomen heeft, hier met 28.000 handteekeningen zijn vertegenwoordigd, meer in 't bizonder aan den geachten woordvoerder van zooeven, den heer Heldt, als voorzitter van zoo menig werkbond, tevens als voorganger in zoo menige edele werkmans-materie.

Spreker herinnerde aan de vele en velerlei verplichtingen, die de beide genoemde zuster-kunstmaatschappijen vooral op financieel terrein voor zich en tegenover anderen — dat zijn de aandeelhouders in hunne vaste eigendommen — hebben te vervullen, en zeide daarom tot de door hem hooggeachte werkmansbonden: vraag bij voorkeur zedelijken steun en inlichtingen in de eerste plaats, edoch enkel, voor uwe degelijke en te billijken plannen, want dien steun zal niemand u weigeren, en gaarne verzekeren zoo veel hij dit kan en mag, als lid eener Maatschappij die hem plichten en verplichtingen stelt, wellicht tegen uwe directe belangen indruischend.

Als eerbetuiging aan de feestvierende Maatschappij en haar Congres in 1892, wilde de spreker op ieder der zes vlakken die de vergaderzaal vormen, een guldenspreuk als herinnering en ter gedachtenis neerschrijven.

Boven de hoofden der geachte Maatschappij- en Congresbestuurders prijke voor nu en altijd het woord: *dankbaarheid*, opgevat in den ruimsten en edelsten zin, dien elk rechtgeaard Nederlander gewoon is daaraan te geven.

Ter rechter en linker zijde stelde de spreker de onafscheidelijke epitheta: *theorie* en *praktijk*, als innig geliefde zusters, en achter hem glinstere volop het heerlijke *genius*, en spreide hare stralen verwarmend en in overvloed op vloer, plafond en zijwanden, op de woorden daar te lezen en in de harten van allen die hier en daarbuiten zijn.

Die *dank*, die *theorie*, die *praktijk*, dat *genie* ruste steeds op hechten bodem, op een rotsgrond, die als het vijfde feestwoord of *fundament*, dat is, als vloer dienst deed op zoo doeltreffende wijze voor de congresleden en voor de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die sedert vijftig jaren — bij uitsluiting — slechts aan degelijke, soliede zaken en werken de voorkeur gaf.

Als zesden feestwand koos de spreker zich het plafond der vergaderzaal. Hij schreef daarop: *met God, zegen*, als het heerlijkste dat te denken is, en hoopte, dat zegen moge blijven nêerstralen op Maatschappij, Congres en Bouwkunst.

En nu, zeide de heer J. H. Leliman, breng ik èn der Maatschappij die ik een gouden lauwer reik, èn 't Congres dat zoo vorstelijk afliep en is opgezet, èn alle mannen, èn bestuurders, èn sprekers, die met zulk een warm en toegenegen hart zeiden wat ze te zeggen hadden, mijn groet van achting en hulde, voor ons allen, mijne heeren!

Ik kan dat niet passender en meer eigenaardig — dacht mij — na verloop van vijf en twintig jaren doen, dan met dezelfde woorden hier te herhalen, die ik den 7en Augustus 1867 de eer had te spreken, ook namens het toenmalige Bestuur, en die, mijne heeren, als gij lust hebt, zijn na te lezen in de bijlage tot het 1e stuk van deel XVI der Bouwkundige Bijdragen verschenen in 1867, zijnde het verslag van het vijf en twintig jarig bestaan. Wij vierden toen ons zilveren feest; thans is ons gouden aan de orde en toch gelden voor mij de zelfde argumenten van toen, voor het heden!

De spreker vervolgde zijne rede met de voorlezing van een gedicht, door Huygens omstreeks den jare 1648 den Regeerders van Amsterdam in hun nieuw Raadhuis toegezongen, en aldus luidend:

> Is 't ook soo voorbeschikt dat deze marm're muren
> Des aerdtrijks uyterste niet hebben te verduuren,
> En wordt het noodigh dat het negende verschijn
> Om 's achtste Wonderwercks nakomeling te zijn.

Hoort, hoe heerlijk Huygens sprak en hoe kostelijk en toepasselijk voor de gouden Maatschappij:

> God uwer vad'ren God, God uwer kind'ren Vader
> God, soo nabij u, zij die kind'ren zoo veel nader,
> Dat hare welvaert noch een Huys bouw' en bezit'
> Daer bij dit nieuwe sta, als 't oude stondt bij dit.

Dat was schoon gezegd en veel gezegd, ingenomen als zij (de Regeerders van 1648) waren met het „Achtste wonder", het steeds trotsche kapitool, van Campen's meesterstuk op den Dam in deze stad.

En ingenomen als wij, mijne heeren, Bestuurders en leden van het Congres en de Maatschappij tot Bevordedering der Bouwkunst in den jare onzes Heeren 1892 zijn met de kroon, die onze geliefde Jubilaresse met fierheid mag dragen, brengen wij haar denzelfden wensch.

Dat *zij* moge blijven bloeien en in welvaren toenemen in het derde en vierde vijf-en-twintigtal jaren, gelijk zij het deed in de beide eerste of vervlogen kwarteeuwen, opdat haar gouden kroon, eenmaal en met eere een juweelen worde; dat zeer velen uit ons midden op die bruiloft in 1942 mogen aanzitten om van deze Congres- en feestdagen te getuigen met even rechtmatig welbehagen, als thans de leden en de bestuurders — zoowel de minder als meer jonge — terugzien op de jaren 1842, 1867 en 1892.

En voegen wij bij dien wensch, als bruiloftsgift, nog deze belofte: dat wij, de voetstappen der stichters drukkend, evenals zij onze krachten zullen veil hebben voor de waarachtige bevordering der bouwkunst in Nederland, dan zal ook hier eendracht sterk en zielsgelukkig maken, — dan zullen ook de beeldende kunsten meer en meer bloeien — de bouwkunst bovenaan en boven alles; dan zal dit gouden feest even rijke als rijpe vruchten brengen; dan zal deze feestvierende Maatschappij — naar ik hope en bidde — nog eeuwen leven en blijven een sieraad onder de kunstbevorderende instellingen van ons dierbaar Nederland.

De spreker verklaarde met deze woorden zijne velerlei missiën te hebben vervuld, hoopte voor zich en alle tegenwoordigen gesproken te hebben „van het hart tot het hart," en eindigde met zijn hulde- en dankbetoon, ook in naam der Maatschappij Arti et Amicitiæ te Amsterdam, met dezen Franschen heilzin:

„On ne fait son bonheur, qu'en faisant des heureux," dien hij aldus vrij vertaalde:

„Eerst dan kan de mensch gelukkig zijn, als hij het anderen heeft gemaakt."

Deze hartelijke woorden en wenschen werden luide toegejuicht, waarna de Voorzitter het woord verleende aan den heer J. F. W. Conrad, Eerelid van het Congres.

Als Voorzitter van het Koninklijk Instituut van Inge-

nieurs, betuigde de heer Conrad zijn dank voor de eer, het Instituut ten deel gevallen, door zijn benoeming tot Eerelid van dit Congres.

Spreker bedankte vervolgens den Voorzitter en den Algemeen Secretaris van het Congres voor de uitstekende voorbereiding daarvan; de uitvoering van het programma had van die goede zorgen het bewijs geleverd en niets te wenschen overgelaten.

De Voorzitter, de heer C. Muysken, sprak daarna een hartelijk woord van dank tot hen die het programma voor dit Congres hadden helpen ontwerpen en tevens tot allen die het mogelijk hadden gemaakt aan dat programma uitvoering te geven op eene wijze, die thans reeds door velen zeer geslaagd was genoemd geworden.

Hartelijk bedankte spreker ook de inleiders der verschillende behandelde onderwerpen, wier arbeid hij hoopte en verwachtte de gewenschte vruchten te zullen dragen.

Ook den werkman was hij dankbaar voor diens medewerking; wanneer de houding van den werkman even uitstekend, zijne taal even degelijk zal zijn als zij op dit Congres zijn gebleken, dan zal men gaarne met hem medewerken om het goede tot stand te brengen.

Ten slotte betuigde de Voorzitter zijn dankbaarheid aan de Voorzitters der Sectiën van het Congres, voor hunne uitstekende leiding, aan de sprekers van zooeven, de heeren Heldt, Leliman en Conrad, en sloot daarop de vergadering, tevens daarmede het nationaal Congres voor Bouwkunst.

Bijlage.

VERSLAG

VAN DE

Feestrede ter herdenking van het vijftigjarig bestaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst,

UITGESPROKEN DOOR

Prof. Dr. A. PIERSON, Hoogleeraar aan de Universiteit te Amsterdam. *)

Prof. Dr. A. Pierson bedankte het Bestuur der Maatschappij voor de uitnoodiging om in dit heuglijke uur het woord te mogen voeren. Hij wees op de moeilijkheid om hier een feestrede te houden; maar na zijn hart te hebben geraadpleegd, had hij toch de vrijmoedigheid gevonden, op te treden bij de viering van het vijftigjarig bestaan der Maatschappij, hopende de passende uitdrukking te vinden voor hetgeen hij op dat oogenblik gevoelde.

Spreker zeide, dat het in meer dan één opzicht feest was; dit zou hij nader verklaren. Het was een feest voor de Maatschappij. Als een bijzonder persoon zijn vijftigsten geboortedag vierde, was het eenigszins twijfelachtig of hij wel ingenomen was met de wenschen die men hem op dien dag bracht. Geheel iets anders was dit echter voor deze vereeniging, die in haar leven zelf de kroon van dat leven vindt; want zij heeft bewezen, dat zij geen vijftig jaren heeft kunnen bestaan, als niet de noodzakelijkheid van dat bestaan en haar onmisbaarheid waren gebleken. Er is hier geen sprake van een kunstmatige verlenging van haar leven; er bestaat sinds vijftig jaren eene bloeiende Maatschappij. Zij heeft eenvoudig gezegd: „ik besta", en van heinde en verre stroomen de belanghebbenden toe, zelfs ook de Regeering, om te betuigen, dat zij ingenomen is met deze Maatschappij en haar werk.

Waaraan heeft zij echter te danken, dat zij met zooveel trots op de 50 jaren die achter haar liggen kan neerzien? De heer Pierson achtte zich, als een Saul onder de profeten, niet bevoegd genoeg om de vraag volledig te beantwoorden. Toch verklaarde hij niet geheel en al onvoorbereid te zijn, daar het Bestuur hem in staat heeft gesteld een wijle met die Maatschappij te leven, en hem uit de „Bouwkundige Bijdragen" den geest en het karakter van haar werkzaamheid te doen zien. Het was hem gebleken, dat de Maatschappij hare lauweren eerlijk heeft verdiend, en dat deze haar teekenen: zij is met eenvoudigheid opgetreden, juist alsof er nog niets was; zij kwam er, gewoon en zonder aanmatiging. Zij heeft er in den aanvang geen heil in gezien, invloed te oefenen op het publiek, iets dat men zich in dezen tijd van propaganda nauwelijks kan voorstellen. Zij trad op met een soort aristocratisch air; allerminst echter alsof zij de bouwkunst wilde gaan verheffen. Zij had oog voor de gewijzigde omstandigheden op bouwkundig gebied, maar heeft zich nimmer angstvallig vastgeklampt aan eenig streng stelsel. Zij was, om zoo te spreken, niet georganiseerd. Dat was destijds juist een deugd, maar werd later eerst een fout, toen zij zich dan ook ging reorganiseeren.

Behoefte aan het maken van propaganda had zij niet, en geen invloed heeft zij geoefend door zich te verklaren voor een bepaald beginsel, of wel voor een methode. Zij is echter als van zelf invloed gaan oefenen door ernstige bespreking van de belangrijkste vragen op het gebied der bouwkunst en die welke deze raken. Bij kennismaking van de belangrijke polemieken ziet men, dat die gestreden werden met open vizier, ridderlijk, elke partij haar beginsel vrij verdedigend. Dit is juist haar grootste eeretitel; want daarmede heeft zij steeds de kracht der kunst erkend, die zij natuurlijk heeft moeten leeren uit de geschiedenis der bouwkunst. Zij trok b. v. geen partij in een strijdvraag omtrent het bouwkundig onderwijs, en decreteerde ook niet of het in klassieken geest moest gegeven worden of niet, omdat zij niet kon zeggen wat hier de weg der waarheid was. Spreker wenschte in dit opzicht der phrase: de klassieken te volgen, eens nader onder de oogen te zien.

Ten eerste: was het wel loonend om naar Griekenland te gaan? De reis was niet uitlokkend. Goethe zelfs dacht er niet aan dat land te bezoeken; alleen het denkbeeld om naar Italië te gaan vervulde hem gansch, en zijne reis naar Rome was een ware gebeurtenis in zijn leven; trouwens het was slechts enkelen gegeven die stad te bezoeken.

Men moet echter Vitruvius raadplagen, dien Romein, die eene theorie heeft gegeven; eene theorie evenwel van de modulen, van maten die men slechts had te volgen. Maar, het is bewezen, dat die theorie berust op zeer beperkte waarnemingen van Vitrivius te Rome, in plaats die in

*) Daar de feestredenaar zijne rede niet op schrift had gesteld, kan deze niet in haar geheel worden weergegeven.

Omtrent dit verslag echter, door den Algemeen Secretaris opgemaakt voor het Bouwkundig Weekblad van 2 Juni 1892, en daarin geplaatst, schreef de heer Prof. Dr. A. Pierson het volgende in antwoord op het verzoek van dien Secretaris om de gehoorde feestrede in de verslagen van het Congres te mogen opnemen: «Ik verblijf mij u de verzekering te kunnen geven, dat uw verslag mijn bedoeling en vaak mijn woorden met volkomen getrouwheid teruggeeft en ik er niets wezenlijks aan hebben bij te voegen.'

Griekenland zelve te doen. Dat heerlijke, eenvoudige modulaire systeem is dus niet van toepassing op gebouwen uit Griekenland, maar op enkele bouwwerken die Vitruvius in zijn tijd te Rome heeft waargenomen.

Het volgen van het classicisme kon dus ook niet in dit opzicht de weg der waarheid zijn; want dit herleidde zich tot het volgen van de gegevens, geput uit zeer beperkte waarnemingen. Ook in andere opzichten werd het classicisme onbegrepen toegepast

De Maatschappij echter bond zich aan geen formule, maar werd de groote arena, waarin de strijd over beginselen kon worden gevoerd. De Maatschappij bepaalde zich tot het wekken of vermeerderen van belangstelling in de bouwkunst. Het feest van heden was er nu, om een bewijs te leveren van het welslagen van dit haar streven. Het is de vraag echter: is zij tevreden over haar werk? Spreker geloofde niet een bijdrage tot de feestelijke stemming te leveren, wanneer hij betoogde, dat de Maatschappij tevreden en zelfvoldaan was.

De bouwkunst was een vergeten en verwaarloosde kunst; maar de Maatschappij heeft haar toegeroepen, dat zij haar tot eere zoude brengen. Zij heeft dat gedaan en zij heeft krachtig medegewerkt tot vermeerdering der belangstelling in de bouwkunst. Maar, de belangstelling is nog niet algemeen; schilderkunst en muziek hebben het leeuwendeel daarvan. De dagbladen en letterkundige tijdschriften getuigen bijna van algeheele onverschilligheid voor de bouwkunst; er worden daarentegen kolommen gevuld over tentoonstellingen van schilderijen, over concerten, doch slechts zelden verschijnt een oordeelkundige beschrijving van een fraai gebouw. Verrijst er in het buitenland een gebouw, dan leest men dadelijk veel daarover; komt er hier te lande echter een nieuw bouwwerk, dan zoeken wij te vergeefs. Moeielijk is het een oordeel te vellen over schilderkunst; moeielijker echter is het nog, dit te geven over een gebouw, over een samenstelling die medegevoeld moet worden. De bouwmeester immers drukt in allerlei materiaal en vorm zijn gedachten uit, zijn conceptie, en rekent dan op eenige belangstelling. Maar, is het gebouw er, dan licht men wel het hoofd eens op, — al het geringste wat men kan doen. Men vraagt zich dan evenwel alleen af, of het bouwwerk is: mooi, of niet mooi.

Dat alles is een in hooge mate teleurstellende ervaring. Het zij echter verre het Nederlandsche publiek een verwijt daarvan te maken; want zoo iets is altijd het geval geweest, zelfs in het heerlijke Griekenland. De geestdrift die men wel eens in boeken vindt, treft men zeldzaam daarbuiten aan.

Spreker herinnerde aan het verhaal van een groot land, met een groote stad die talrijke heerlijke gebouwen bezat naast vele schoone ruinen van voormalige grootheid en heerlijkheid. Daar werd eens een volksvergadering gehouden, waarin de oppositie het verwijt deed hooren, dat men van de stad een met allerlei nutteloze sier omhangen courtisane maakte, en daarom het budget meende te moeten afstemmen. Perikles — want de spreker zeide het oog te hebben op Athene, hoewel hij dien naam had willen verzwijgen — stond toen op, zeggende: ik geef u toe, het is duur; maar ik zal het betalen.... mits op elk bouwwerk mijn naam worde vermeld. Maar, daar verklaarde het volk zich natuurlijk tegen.

Het is een fabel, dat de kunst in Griekenland uit het volk was geboren.

Terugkeerende tot de Maatschappij, na geschetst te hebben waarom haar vijftigjarig bestaan een feest voor haar is, noemde de spreker den dag van heden ook een feest van den architekt. Deze Maatschappij heeft den architekt immers als kunstenaar op den voorgrond geplaatst. Eeuwen lang werd die stand erg verwaarloosd en vergeten, en was de architekt op den achtergrond in de schaduw geplaatst. Men kent niet, zelfs niet bij name, de architekten van de bouwgewrochten der oudheid, noch zelfs die der middeleeuwen. Toch stelt het oudst bekende beeld uit Chaldea een architekt voor. Het publiek van later tijd heeft wel den naam onthouden van de kunstenaars die én schilder én architekt waren, maar alleen omdat zij schilder, en niet omdat zij bouwkunstenaar waren. Raphaël kent men immers niet als architekt; en toch was hij het. In den tijd toen men groote kunst maakte, schonk men geen aandacht aan den kunstenaar zelve. De bouwmeesters der Gothiek zijn ons onbekend.

Tegenwoordig weet men zich wel veelal te herinneren van wien een minder mooi gebouw afkomstig is, maar de groote bouwmeesters van onzen tijd zijn nog geenszins genoegzaam bekend. Men begint hen echter tegenwoordig meer te waardeeren. Dit is in de eerste plaats goed, maar het is tevens zeer noodig, omdat men door belangstelling in den kunstenaar ook de kunst bevordert. Die belangstelling zal nog grooter worden, zoodra men in zijn werk, evenals in dat van schilders en dichters, — zoodra men in het geconstrueerde bouwwerk een stuk zieleleven van den architekt kan waarnemen, en naarmate zijn werk meer de uitdrukking van zijn tijd is.

Is de philosophie de verbinding van hetgeen in den regel niet verbonden wordt, dan is ook de architekt een philosoof. De architekt moet philosoof zijn; immers hij wordt geplaatst voor de geschiedenis, maar hij moet ook met smaak, takt en gevoel het beste kiezen, uit alles wat de eeuwen reeds hebben voortgebracht. Hij moet het beste van het verledene aan het tegenwoordige weten te verbinden, en dit aldus bijeengegaarde en verbondene door het eigenaardige wat in zijn persoonlijkheid ligt tot een kunstwerk weten te maken, alles vervormende naar zijnen geest. Hij, bij uitnemendheid, moet doen gevoelen, dat alles wat een voorgeslacht heeft voortgebracht, niet verloren is, maar dat het ook voor de toekomst van dienst kan zijn. Om den eernaam van philosoof te verdienen, is het niet alleen noodig abstract vormen met elkander te verbinden, maar de kunst van den architekt is leven, en zij moet leven voortbrengen.

Aan het slot zijner welsprekende rede, wenschte de heer Pierson met geestdrift de Maatschappij geluk, die hij misschien eene verrassing heeft bereid. Immers, waar zij meende slechts het eene feest te vieren, viert zij een dubbel: het feest der Maatschappij en dat van den architekt.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouw H. M. DE KONINGIN-REGENTES.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

DEEL XIV.

DEEL 40 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN.

's-GRAVENHAGE.

MOUTON & Co

1896.

INHOUD.

	Blz.
Bekroond ontwerp voor eene kerk met kosterswoning voor de Nederduitsch Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage, door J. Verheul Dzn. Platen I tot IV.	1
Vitruvius, door C. H. Peters. Plaat V.	3, 38
Epema State, door Jurriaan Kok. Platen VI tot IX.	11
Ontwerp voor eene kerk met kosterswoning voor de Nederduitsch Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage. Ontwerper P. du Rieu Fzn. Platen X en XI.	13
St. Elisabeth-Gesticht te Amsterdam, door A. C. Bleijs. Platen XII tot XX.	13
Een gevaar voor den algemeenen gezondheidstoestand. Plaat XXI en XXII.	16
Augustinus en Mattheus Terwesten, door C. T. J. Louis Rieber. Platen XXIII tot XXVI.	27
De nieuwe bad- en overdekte zweminrichting aan den Heiligenweg te Amsterdam, door Jonas Ingenohl. Platen XXVII tot XXX.	27
Een nieuw Parijsch Bierhuis, Platen XXXI en XXXIII.	33
Het Centraal-bureau van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatspoorwegen te Utrecht. Platen XXXIV tot XXXVI.	36

AFBEELDINGEN TUSSCHEN DEN TEKST.

	Blz.
1. Bekroond ontwerp van J. Verheul Dzn. voor eene kerk met kosterswoning voor de Nederduitsch Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage.	1
2. Epema State. Plattegronden.	11
3. " " Voorgevel voor de verbouwing.	12
4. St. Elisabeth-Gesticht te Amsterdam. Kelderverdieping.	14
5. Bad- en overdekte zweminrichting te Amsterdam. Situatie van het gebouw.	29
6. Poortje van het gesloopte Huis van Arrest en Bewaring aan den Heiligenweg te Amsterdam.	30
7. 8. Tegelpanceelen van Sarreguemines.	33
9. Tegelpaneel van Sarreguemines.	34
10. Geëmailleerde ruit van Martineau.	35
11. Ruit van gebrand glas van Martineau.	35
12. Uitmonding voor verwarmde lucht.	35
13. Detail van de kroonlijst van het Centraal-bureau van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatspoorwegen te Utrecht.	37

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

1e STUK. DEEL XIV. 1896.

BEKROOND ONTWERP VOOR EENE KERK MET KOSTERS-WONING VOOR DE NEDERDUITSCH HERVORMDE GEMEENTE TE 's-GRAVENHAGE

Het was bij missive van 24 November 1894, dat er, vanwege eene Commissie uit den Kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te 's Gravenhage, eene uitnoodiging gezonden werd aan een achttal architecten te 's Gravenhage, Amsterdam en Rotterdam, om mede te werken aan eene besloten prijsvraag voor eene nieuwe zevende kerk met kosterswoning, op een terrein reeds in eigendom der Kerkelijke Gemeente te 's Gravenhage.

Onder bijvoeging van het programma werd tevens medegedeeld, dat dit programma was opgemaakt in overleg met de architecten C. Muysken, F. J. Nieuwenhuis en C. H. Peters, en dat als Juryleden zouden optreden, de drie genoemde architecten, benevens de heeren W. J. C. de Marez Oyens, Jhr. O. J. A. Repelaer van Driel en J. E. N. Baron Schimmelpenninck van der Oye, leden der bovengenoemde Commissie uit den Kerkeraad.

Als bouwsom was vastgesteld *f* 68,000. In die som waren niet begrepen de kosten voor: het hek ter afsluiting van het terrein, de banken en stoelen, de verwarmingsinrichting, de luidklok en het uurwerk, en het orgel met de orgelkast; doch wel waren daarin begrepen de kosten voor den predikstoel en de loge voor het Koninklijk Huis.

Bekroond Ontwerp van J. Verheul Dzn.

Het terrein waar eventueel de kerk zou moeten worden gebouwd, is gelegen aan een flink plein op den hoek der Weimarstraat en Regentesselaan. Het heeft den vorm van een onregelmatigen zeshoek, zooals uit de hierbijgaande plattegrond blijkt. De kerk moest geheel vrij komen te staan en door een hek van den publieken weg worden afgesloten. De kosterswoning mocht niet aan de kerk zijn aangebouwd.

Het aantal zitplaatsen was bij programma bepaald op 800, te weten: 700 in banken en 100 op losse stoelen. Van de zitplaatsen in banken werden er 30 voor het kerkbestuur en 15 voor Regeeringspersonen verlangd, in de nabijheid van den Predikstoel, en verder 150 op de gaanderijen.

De zitplaatsen moesten ten minste breed zijn 0.60 M. bij eene diepte voor de banken van 0.95 M., en voor de stoelen van 0,85 M. De banken op de gaanderijen konden met eene diepte van 0.80 M. volstaan.

De hoofdgangpaden moesten eene minimum-breedte hebben van 1.75 M., de overige van 1,20 M.

De vertrekken die verder in het programma bij de kerkruimte gevraagd werden, zijn gemakkelijk uit de hierbijgaande plattegronden, na te gaan.

De grootste moeilijkheid bij het oplossen dezer prijsvraag was, om met de uiterst geringe bouwsom, die beschikbaar was, aan alle eischen van het programma te voldoen.

Wanneer men nagaat, dat èn de afmetingen der zitplaatsen èn die der gangpaden, zeer ruim genomen waren, dan moest men van zelf tot een betrekkelijk groot te bebouwen grondvlak komen, te meer, daar er in verhouding tot het ruim der kerk zeer weinig zitplaatsen op de gaanderijen gevraagd werden. Waren de plaatsen en afmetingen der gangpaden, en het aantal plaatsen op de gaanderijen iets meer en die beneden, in het ruim der kerk, iets minder geweest, zeer zeker had dan het te bebouwen grondvlak minder groot en de bouwsom beter in verhouding tot het gevraagde geweest. Nu moest alle zuinigheid van begin tot einde in acht genomen worden. Bij mijn ontwerp, dat ik onder het motto „Maart" inzond, en door de Jury met algemeene stemmen werd bekroond, heb ik dit dan ook van het begin af in het oog gehouden. Ik laat dan ook hier een gedeelte uit de bij het ingezonden ontwerp gevoegde memorie van toelichting volgen.

„De inzender heeft gemeend dat de bouwsom, „welke disponibel werd gesteld, niet toeliet om eenen, „van den grond af opgaanden aangebouwden toren „te ontwerpen.

„Daar er echter, volgens programma, gerekend „moest worden op de plaatsing van een luidklok en „van een uurwerk met wijzerborden, kwam het den „inzender *meer* gewenscht voor, eene torenoplossing „te ontwerpen, die zich uit de hoofdfacade ontwikkelde, „dan het aanbrengen van een torentje, als dakruiter „geplaatst op het kruis der bekapping. Dit laatste zou „toch, door het flinke gewicht van torentje, uurwerk, „luidklok, wijzerborden enz., eene dure kapconstructie „vorderen voor de betrekkelijk groote kapoverspan„ning over het kruis der kerk. Dit vooral toch te „vermijden, was hoofdoorzaak tot de voorgestelde „wijze van torenoplossing, te meer ook daar klok en „uurwerk eene goede plaats bekomen en het luiden „der klok, zoowel op den beganegrond (in het berg„plaatsje naast de hoofd-vestibule) als op de ver„diepiug, in de verbindingsgang der gaanderijen kan „plaats hebben.

„Ook wat het verder uiterlijk betreft, is met de „bouwsom rekening gehouden. Waar mogelijk was, „is overvloedig gebruik van dure bouwmaterialen „vermeden. De te gebruiken hard- en zandsteen is „tot een minimum teruggebracht. Alleen door een „goed silhouet en door verschil in kleur, kwaliteit „en vorm der te verwerken baksteen is getracht een „harmonisch geheel te verkrijgen."

Zooals uit de plattegronden blijkt, heb ik getracht, de plan-oplossing hoogst eenvoudig te houden. De eigenlijke kerkruimte is een langwerpig vierkant, waartegen aan de twee lange zijden halve tienhoeken zijn aangebouwd, waarin op zekere hoogte de gaanderijen zijn gelegen. Aan de voorzijde van het genoemde vierkant is de hoofdgevel gelegen, uitzicht hebbende op het ruime plein. In dezen hoofdgevel is de toegang voor het Koninklijk Huis. Door middel voor den gevraagden overdekten toegang komt men eerst in eene vestibule, van waaruit men toegang heeft tot de Koninklijke Loge en zoo noodig ook tot de kerkruimte. De hoofdtoegangen tot de kerkruimte zijn gelegen aan de beide zijgevels, die aan de Weimarstraat en Regentesselaan grenzen.

De twee gaanderijen hebben ieder een afzonderlijken toegang met trap, welke eveneens aan de zijgevels gelegen zijn.

De afzonderlijke toegangen tot de gaanderijen staan echter van uit de vestibule nog in verbinding met het ruim der kerk, zoodat bij het uitgaan der kerk deze nog als uitgangen gebruikt kunnen worden, hetgeen voor de gaanderij-bezoekers geen bezwaar op kan leveren als men bedenkt, dat op elke gaanderij slechts een 75tal plaatsen gevraagd werden. De gaanderijen staan nog door middel van een gang met elkaar in verbinding, zoodat men binnendoor van de eene naar de andere gaanderij kan komen. De predikstoel staat recht tegenover den hoofdgevel en ik vermeen, dat de prediker, zonder uitzondering, van elke zitplaats goed is te zien. Rond den predikstoel is de ruimte voor doopplechtigheden en zijn de gevraagde plaatsen voor het kerkbestuur en de Regeeringspersonen aangebracht. De diverse vertrekken voor den dienst der kerk bestemd, zijn geheel overeenkomstig het programma aan de achterzijde van het gebouw ontworpen.

Inwendig is het gebouw hoogst eenvoudig. De predikstoel vormt met het daarboven geplaatste orgel een geheel. Het gebouw is in den vorm van een koepelgewelf overdekt met eene houten, in het gezicht blijvende bekapping, waarin gedeeltelijk de hoofdramen der gevels door middel van steekgewelfjes inspringen.

Op dit oogenblik, ruim een jaar nadat de prijsvraag werd uitgeschreven, is nog niets beslist omtrent de uitvoering van mijn ontwerp. Wanneer of dit beslist zal worden, — ik weet het niet; doch er schijnen zich omstandigheden te hebben voorgedaan die voorspellen, dat dit ontwerp gevoegd zal worden bij de rubriek „niet uitgevoerde projecten."

J. Verheul Dzn.,
Architect.

Rotterdam, Januari 1896.

VITRUVIUS.

„Het valt gemacklijck, wat een ander heeft begreepen,
„Sich t' eigenen."

Joost van den Vondel.

Het was in het laatste kwartaal der laatste eeuw vóór onze jaartelling, dat gij te Rome zijnde, reeds sedert jaren een grijsaard ingespannen hadt kunnen bezig vinden met in schrift te brengen, niet alleen al datgene, wat hij in eigen loopbaan omtrent eigen vak, zelf had ervaren, maar al datgene tevens, wat hij over dat vak bij de toen bekende Romeinsche en Grieksche schrijvers kon vinden, en, na dit aan eigen ervaring getoetst te hebben, ter opname geschikt achtte in het volledig vakboek, dat hij hoopte nog te kunnen zamenstellen, en 't welk hij, toen het eindelijk gereed was, eerbiedig opdroeg aan zijnen keizer: „ad Caesarem Augustum."

Die grijsaard was *Vitruvius*, die keizer was *Augustus*, en dat boek getiteld: „*De Architectura*," het alleroudste boek over het bouwvak, dat wij heden ten dage nog bezitten.

Een boek over bouwkunst uit *dien* tijd, het begin van Rome's bloeitijd, en geschreven door een man van het vak, voldoende onderlegd om de geheele vak-literatuur van *zijnen* tijd daarvoor te kunnen raadplegen, een zoodanig boek is een zeldzaam historisch document, een praetiosum inderdaad, zoo als weinig vakken er een bezitten.

Hij was een grijsaard reeds, hij zegt het zelf, toen hij dezen arbeid begon: „de Natuur, zij had mij „niet bedeeld met een gunstig voorkomen, de wereld, „zij heeft mij niet bedorven met lof of met waardeering, „en nu, nadat de jaren mijn oogen hebben verzwakt, „mijn haren zijn vergrijsd, mijn voorhoofd diep is gerim„peld en mijne krachten zichtbaar zijn verteerd, zit ik „hier, om ter neer te grifflen, al hetgeen ik weet van het „vak, waaraan ik mijn leven gewijd heb, het diep be„treurend, dat zoovele groote architecten hunne ervaring „hebben meegenomen in het graf, in plaats van ze aan „ons mede te deelen, alvorens zij ter ruste gingen."

Het was dien grijsaard blijkbaar niet naar wensch gegaan in zijn leven, hij achtte zich niet voldoende gewaardeerd; anderen toch, minder bekwaam dan hij, hadden meer werk en meer succes gehad en waren zoodoende zelfs rijk geworden of, hadden zich op den voorgrond gedrongen, en hij, die zich in vele opzichten hun meerdere achtte, hij was arm en op den achtergrond gebleven; vandaar, dat hij in de voorrede van zijn Derde boek de verzuchting slaakt: „Socrates, volgens het orakel van „Apollo van Delphi, de wijste onder de menschen, heeft „terecht gezegd, dat het te wenschen ware, dat de mensch „eene opening, een oog hadde in de borst, waarin al „zijne gedachten en al zijne voornemens steeds voor een „ieder ken- en leesbaar stonden uitgedrukt, want ik, „die hier nu reeds zoo geruimen tijd zit te schrijven, ik „weet bij ervaring, hoe moeielijk het is, om, al zijt „ge nog zoo knap in uw vak, in trek te komen, als „gij niet de handigheid hebt om u te *doen* waardeeren, „en niet de gave of liever de *brutaliteit* bezit, om u op „den voorgrond te dringen."

En in de voorrede van zijn Zesde boek zegt hij, „Ik heb, o Keizer! mij wijdend aan mijn vak, mijn „kunst, niet naar rijkdom gezocht, maar aan een onbe„sproken naam, zonder fortuin, de voorkeur gegeven boven „een, ten koste van een slechten naam, verworven fortuin; „en hoezeer nu nog onbekend, zoo hoop ik toch dat het „boekwerk U opgedragen, mijn naam zal bewaren voor „het nageslacht."

Die grijsaard, die ons niet alleen inwijdt in zijn vak, maar tevens een blik gunt in zijn leven, en die het elken architect toeroept: „*Gij*, beoefenaar van het vak der teleurstellingen, beoefen toch voor alles de wijsbegeerte, want die hebt *gij* in *uw* vak *meer* dan eenig ander mensch ter wereld noodig," die grijsaard, hij was *Marcus Vitruvius Pollo*, geboortig omstreeks het jaar 80 of 81 vóór Christus uit het stadje *Formiae* in Campanië, nu Mola di Gaëta geheeten, althans daar komt van oudsher de familie-naam *Vitruvia* veelvuldig voor.

Zijn vak? het is u reeds gebleken, hij was architect, en werd, dat zijnde, door Julius Cesar als militair-ingenieur of genie-officier geplaatst bij de legioenen, waarmede deze ten jare 46 vóór Chr. naar Afrika trok, Scipio en Cato versloeg en over Spanje in het jaar 45 weder naar Rome terugkeerde.

Zelf zegt Vitruvius in een der voorreden, welke aan elk zijner tien boeken voorafgaat: „ik heb mij vol liefde „gewijd aan de betrekking, waarin ik het vertrouwen „genoot van den Keizer, Uwen vader (Keizer Augustus „toch, werd na den dood van zijne ouders, door zijnen „oom Julius Cesar tot zoon aangenomen), die thans onder „de onsterfelijken is opgenomen en die zelfde toewijding „gevoel ik ook voor U, die hem is opgevolgd en die „de goedheid hebt gehad, mij op aanbeveling van de „Prinses, Uwe zuster, een pensioen te doen toekennen, „even groot als de jaarwedde, die ik genoot, toen ik met „M. Aurelius, Pub. Numisius [1]) en Cn. Cornelius te zorgen „had voor en over den aanmaak en het onderhoud van „het krijgs-materieel, voor de balisten, de scorpioenen „en andere werktuigen. Door die weldaad gevoel ik mij „te meer verplicht, daar ik nu, zonder zorg voor mijn „ouden dag, mijn tijd rustig kan benutten om ter neêr te „schrijven al hetgeen ik weet, wat voor U, o Keizer, „daarom vooral van nut kan zijn, wijl U er behagen „in schept om te bouwen en aan het nageslacht, niet „alleen edele daden, maar ook grootsche monumenten „na te laten. Met behulp van dit werk, dat omvat, al wat „betrekking heeft op de bouwkunst, zult U in het vervolg „kunnen oordeelen zoowel over de schoonheid der bereids „door U gestichte, als over die der bij U ter uitvoering „in overweging zijnde en daartoe reeds in teekening „gebrachte bouwwerken."

Volgens sommige schrijvers zou Keizer Augustus zelf, Vitruvius verzocht hebben, toen dezen, van wege zijn leeftijd, het hem door den Keizer opgedragen toezicht over de openbare gebouwen te bezwarend werd, om de kennis en de ervaring die hij in zijn vak had verkregen, ter neer te schrijven en een boekwerk over de Bouwkunst zaam te stellen.

Hoe dit zij, het was juist geen gemakkelijke taak, welke Vitruvius, 't zij dan vrijwillig, 't zij op 's Keizers verzoek ondernam, want hoezeer hij eene zorgvuldige opvoeding had genoten, goede meesters had gehad en zich ook later bij voortduring met lust aan de studie had gewijd en inderdaad voor eene taak als deze de noodige kennis en ervaring bezat, zoo erkent hij toch zelf de vele bezwaren, die hij daarbij ondervond, zeggend:

„Ik heb mij inderdaad bijzonder veel moeite moeten „geven en mij vooral ook moeten ingespannen, om toch „zoo duidelijk mogelijk te zijn en mij voor een ieder ver„staanbaar te maken — hetgeen te lastiger was, daar „de technische termen, waar men niet buiten kan, meeren„deels nog zoo weinig bekend zijn, en nog zoo weinig „benut worden, zoodat men, of onduidelijk is, of ver„plicht wordt lange uitleggingen en omschrijvingen te „geven, die in een vakboek, dat weinig woorden en eene „groote duidelijkheid verlangt [2]) eigenlijk ongewenscht „zijn. Veel ook heb ik ontleend aan vroegere schrijvers, [3]) „want hoewel dit werk, o Keizer! mijnen naam draagt, „zoo mag ik toch hen niet verzwijgen, uit wier werken „ik geput heb, noch ook het werk van anderen afkeuren „in de hoop daardoor aan het mijne meerdere beteekenis „te geven. Integendeel, ik ben hoogst erkentelijk aan „allen, die in vroegere tijden hun talent en hun tijd „besteed hebben om bijeen te brengen wat zij zelven „wisten en wat er toen reeds over dit vak geschreven „was; zij hebben zoodoende een rijke bron van gegevens „gevormd, waaruit wij nu kunnen putten, zij inderdaad „hebben mij den weg gewezen, en mijne taak zeer verlicht."

En nu, die schrijvers opnoemende, komt hij tot de erkenning, dat zijn stad- en landgenooten, de Romeinen, al zeer weinig over het bouwvak hebben geschreven en dat de meeste handschriften die hij had te raadplegen, van Grieksche herkomst waren.

Romeinsche schrijvers verklaart hij er slechts drie te kunnen noemen, Fussitius, Terentius Varro en Publius Septimius, en dit niettegenstaande de vele Romeinsche architecten, die, zoo eertijds als nu, over dit vak hadden kunnen schrijven; en dit gemis juist, was voor hem eene opwekking te meer, om deze taak te ondernemen en voor zijnen Keizer en voor zijn vakgenooten een volledig boek over de Bouwkunst zaam te stellen.

Doch hoezeer dankbaar voor den arbeid door anderen ten dezen bereids verricht, en in hun handschriften neergelegd, zoo mist hij daaronder toch [1]) een flink ineengezet, *volledig* vakboek; meest al die schrijvers, zoo klaagt hij, behandelen wel tal van onderwerpen en geven wel tal van veelal halve voorschriften ten beste, maar er is geen samenhang, geen eenheid in dat alles, van daar: dat „ik om eene soortgelijke verwarring te vermijden, mijn „werk heb ingedeeld in een tiental boeken, in elk dezer „een speciaal onderdeel heb behandeld, en daarin heb „bijeen gebracht al wat op dat onderdeel betrekking „heeft, hopende dit doende, te mogen medewerken, dat „gij, o César, die Rome tot meesteresse van zoovele „Provincien hebt gemaakt, door de pracht harer bouw„werken, de Majesteit van twee Keizerrijken aan het „nageslacht kunt verkonden."

Even na den dood van Octavia, 's Keizers zuster, ten jare 11 vóór Christus, was Vitruvius met zijn arbeid gereed, en kon hij zijn boekwerk, getiteld: „*De Architectura*" den Keizer in handschrift aanbieden, welk werk, op 't eenvoudigst, onopgesmukt en zakelijk geschreven, met eene bijna meer dan klassieke kortheid behandeld en goed geordend, het geheele bouwvak van zijnen tijd omvatte en met schetsen en teekeningen door hem was toegelicht en verduidelijkt.

Of dit werk nog door zijne tijdgenooten in hooge mate is gewaardeerd, wanneer en waar Vitruvius stierf en begraven werd, alsook wat het lot is geweest van zijn eigen manuscript, over dit alles zwijgt de geschiedenis en wij weten van hem en zijn leven niets anders dan het weinige, dat hij goedvond in zijne voorreden zelf daarvan mede te deelen, en kennen van zijn bouwwerken slechts den tempel van *Fanum*, en deze alleen nog uit zijne korte en voor veelzijdigen uitleg vatbare beschrijving.

Dat Vitruvius' boekwerk niet in de keizerlijke bibliotheek gedeponeerd en vergeten is, maar daarvan reeds spoedig

[1]) Uit een gevonden opschrift blijkt deze Pub. Numisius ook de architect van het Herkulanisch Theater geweest te zijn.

[2]) Zie de voorrede van het V^de^ boek.

[3]) Zie de voorrede van het VII^de^ boek.

[1]) Zie de voorrede van het IV^de^ boek.

afschriften zijn gemaakt en deze van waarde en van gezag werden geacht, blijkt o. m. uit het feit, dat Plinius de oudere (23—79 na Christus) in zijn „*Historia Naturalis*" dit werk reeds op tal van plaatsen aanhaalt, en..... (zegt *de Brieul* in zijn Architecture de Vitruve) „Ce qui „prouve combien il était estimé, même dans les siècles „les plus barbares, c'est le grand nombre de manus„crits de son ouvrage, qui ont échappé aux ravages „du temps et des hommes; on les conserve dans les „plus célèbres bibliothèques, entr'autres à Rome dans „celle du Vatican où l'on en trouve deux, dans celle du „Prince de Corcini, etc."

Het is te begrijpen, dat in een tijd, toen er nog geen papier, geen zetters en geen drukkers waren en het schrijven zelf ook vrij tijdroovend was, dat men er toen vooral prijs op stelde om zich zoo zakelijk, zoo beknopt mogelijk uit te drukken, en kon 't zijn, gaarne in een enkelen term, in een enkel woord, een geheel begrip zaamvatte en kenbaar maakte; welnu, dat deed Vitruvius ook, en dat kon en mocht hij werkelijk tot op zekere hoogte zonder schade voor de duidelijkheid van zijn werk doen, omdat de gereedschappen, en de werktuigen, de materialen, de gebouwen en hun onderdeelen, kortom al hetgeen hij beschreef en ten overvloede nog met afbeeldingen toelichtte, destijds bij zijn tijd- en vakgenooten in gebruik en bekend was, en de terminologie door hem gebezigd althans grootendeels die van zijnen tijd was.

Onduidelijk echter werd hij, waar hij voor sommige der vele Grieksche technische woorden, latijnsche uitdrukkingen zocht; daarin toch was hij niet gelukkig, trouwens hij was geen taalgeleerde, en het latijn eigende zich daartoe ook minder dan het Grieksch, de taal der wetenschap en der kunst dier dagen, de taal trouwens, waarin voor de subtielste gedachten, de fijnste spelingen en nuances, altijd weder eene treffende uitdrukking te vinden is en was, uitdrukkingen, wier finesse juist bij eene vertaling in het latijn verloren ging.

Al hetgeen Vitruvius aan Grieksche schrijvers heeft ontleend en in eene *eigen* terminologie heeft omgezet, verloor dat doende reeds iets aan oorspronkelijke duidelijkheid, terwijl vele dier eigen, en vele ook der *overgenomen* technische woorden, in verloop van tijd eene geheel andere beteekenis hebben gekregen, dan zij hadden toen hij ze bezigde en ter neer schreef.

Zoo doende *moest* het zonder woorden-omhaal, kort en zakelijk geschreven werk van Vitruvius van lieverlede wel eenigszins onduidelijk, en moeielijk verstaanbaar worden; men kende niet alleen de juiste beteekenis dier oud-technische woorden niet meer, maar men miste bovendien ook zijne eigen afbeeldingen en toelichtende schetsen; de copiisten van zijn handschrift, in die dagen meestal daartoe geoefende slaven, zij lieten als zij niet teekenen konden, die afbeeldingen maar weg, maakten onwillekeurig hier of daar eene spel- of eene punctuatie-fout, of wel, veranderden met of zonder opzet een of meer woorden, en de copiisten dier afschriften, zij zondigden weder op hunne beurt, en zoo werd het werk van den armen Vitruvius met elk volgend afschrift onduidelijker, en steeds stoerder te volgen, en steeds moeielijker verstaanbaar, zoo zelfs, dat *James Fergusson* in zijn „History of Architecture" hem boutweg noemt: „that worst of architects." *Goethe* schrijft in zijne Italiënische Reise [1]) „Vitruv liest sich nicht sehr „leicht, das Buch ist in sich schon düster geschrieben „und fordert ein Kritisches Studium. Demohngeachtet „lese ich es flüchtig durch, und es bleibt mir mancher „würdige Eindruck. Besser zu sagen, ich lese es wie ein „Brevier, mehr aus Andacht als zur Belehrung."

Bijna vijftien eeuwen bleef het vak-boek van Vitruvius slechts in handschrift te genieten, en toen Sulpice dit te Rome in 1486 voor het eerst in druk deed verschijnen, was het oorspronkelijk manuscript waarschijnlijk reeds lang verdwenen en werd voor die uitgave benut een daarvan toevallig gevonden vroeger of later afschrift. In 1496 werd te Florence het aldaar in de bibliotheek Mont-Cassin voorhanden afschrift in druk gegeven, eene uitgave nauwgezetter behandeld dan de reeds te Rome verschenene, en reeds in 1497 in Venetië herdrukt. In 1511 volgde de door den architect Giocondo te Venetië bewerkte critische in-fol. uitgave met toelichtende bijvoegingen en hout-gravures, welke uitgave tot mo^del^ gediend heeft voor de beide Florentijnsche in-octavo editiën van 1513 en van 1522. Van nu af volgen in de verschillende Europeesche talen, tal van uitgaven, en wel in 1539 voor het eerst in het Vlaamsch een uittreksel uit Vitruvius, getiteld: „De inventie der „colommen met haren cuenomenten ende maten uit „Vitruvio en de andere diversche auctoren opt cortste „vergadert voer schilders, beeldsnijders, steenhouders, etc. „ter begheerten van goeden vrienden uitgegeven door „Peeter Coecke van Aelst."

Het is zeer zeker niet te verwonderen, dat een vakboek, na gedurende vijftien eeuwen slechts in den vorm van afschriften naar afschriften bestaan te hebben en daarbij zijne toelichtende afbeeldingen en ten deele ook de eigenlijke beteekenis zijner technische termen verloren te hebben, dat dit, toen ten slotte een of meer dier afschriften in druk verschenen, was noch kon zijn wat het oorspronkelijk geweest was. Men moge daarover *Vitruvius* hard vallen, hoezeer het dezen nimmer aan groote en zelfs niet aan blinde vereerders heeft ontbroken, maar inderdaad heeft hij daaraan weinig schuld. Wel heeft zijn schrijfvorm, onder invloed der meerendeels Grieksche handschriften en werken die hij heeft moeten raadplegen, iets gedwongens en onbeholpens gekregen, doch men bedenke dat hij een techniker en geen Cicero was en dat het in zijnen tijd vooral smaak was om alles in zoo weinig mogelijk woorden te zeggen, waardoor elke fout bij de herhaalde overschrijvingen dubbel storend werd, zoo zelfs dat zijn werk voor velen een struikel-boek is geworden, dat meer afschrikt dan aantrekt. [2])

[1]) *Goethe* had op zijne reis in Venetië de in 1758 te Napels verschenen Italiaansche in-fol. uitgave van Galiani gekocht en schrijft: „die Foliante lastet in meinem Gepäck und ihr Studium „auf meinem Gehirn."

[2]) Zoo getuigt o. a. Karl Büttner van *Tacitus* (55—117 na Chr.): «Der ausgereifte Tacitеische Stil erhält seinen eigenthümlichen «Charakter durch das Streben nach Knappheit und Kürze bis «zur epigrammatischen Zuspitzung.»

Hoe *Vitruvius* echter *kan* gelezen, vertaald en verklaard worden, bewijst *J. Rondelet*, die in zijn „l'Art de Bâtir" bij herhaling groote gedeelten van hem aanhaalt en de latijnsche tekst die hij er bijvoegt, dan telkenmale in duidelijke, glasheldere technische taal, vertolkt.

Welke nu is de inhoud van de tien boeken door *Vitruvius* over de Bouwkunst geschreven, en wat was en is nog heden hun waarde?

Die vragen zal ik trachten kortelijk te beantwoorden.

In het I^ste^ Boek, in 7 hoofdstukken verdeeld, behandelt hij in de eerste plaats de hoedanigheden welke een architect behoort te bezitten, en geeft hij eene korte beschrijving over de architectuur in het algemeen. De architect staat bij hem zeer hoog, trouwens deze stond hoog aangeschreven in de oudheid, welke de bouwkunst eerde als het kunstvak bij uitnemendheid, dat op 't welsprekendst de grootheid van een volk vertolkt.

Reeds *Plato* stelde een architect zóó hoog, dat hij van oordeel was, dat Griekenland in zijnen tijd (429—348 vóór Christus) moeite zou hebben, om ook maar één werkelijk architect aan te wijzen.

De kundigheden, die Vitruvius in eenen architect verlangt, zijn vele en wel in de *eerste* plaats kennis van de *praktijk* en in de *tweede* plaats, die van de *theorie* van het Bouwvak.

Met kennis der *praktijk* (Fabrica) bedoelt hij niet alleen materialen-kennis en het oordeelkundig verwerken dier materialen, maar bovenal de ervaring, noodig om de uitvoering van bouwwerken naar behooren te kunnen leiden; met kennis der *theorie* (Ratiocinatio), bedoelt hij het talent om door doelmatige indeelingen en goede verhoudingen aan een gebouw zoo in- als uitwendig waarde te geven.

Zij, die uitsluitend *practici* zijn, zegt hij, kunnen nooit de volle hoogte in het vak bereiken, en zij, die uitsluitend *theoretici* zijn, kennen weinig meer dan de schaduw van het vak, dat zoowel practische als theoretische kennis eischt, wil men *inderdaad* architect *kunnen* zijn.

Doch buiten en behalve dat, moet de architect ook het *waarom* weten van al hetgeen hij doet, van elken vorm dien hij kiest, van elke solutie die hij toepast, en moet hij alles *zelf* kunnen leiden en over de gehcele uitvoering kunnen waken; en nu somt *Vitruvius* verder één voor één de eigenschappen op, die een architect, volgens hem, behoort te bezitten.

In de eerste plaats moet hij *kunsten schrijven*, d. w. z. in staat zijn om zijne denkbeelden zakelijk, logisch en juist in schrift te kunnen brengen.

In de tweede plaats moet hij goed kunnen *teekenen*, ten einde zijn plannen en ontwerpen des te gemakkelijker en te veelzijdiger te kunnen doen kennen en te doen uitvoeren.

In de derde plaats moet hij in de *geometrie* t'huis zijn, die hem leert het gebruik van passer en lineaal, en helpt bij het uitzetten van gebouwen en bij het nivelleeren van terreinen, enz.

In de vierde plaats moet hij de *optische wetten* kennen, en dit niet alleen om de lichtopeningen te kunnen bepalen in verband met de situatie van het bouwwerk, maar inzonderheid om zich vooraf rekenschap te kunnen geven van de veranderingen, die bij wijziging van afstand, stand, belichting of kleur, de onderlinge verhoudingen der samenstellende deelen van een bouwwerk ondergaan.

In de vijfde plaats moet hij zijn *arithmetica* kennen, welke dient om de afmetingen en zwaarten der te gebruiken bouwstoffen te kunnen bepalen en alles naar eisch zoowel te kunnen berekenen als te begrooten.

In de zesde plaats moet hij in de *geschiedenis* te huis zijn, opdat hij wete, den oorsprong, de herkomst, het ontstaan en gebruik der architectonische vormen, zoo als b. v. b. der Caryatiden. Deze toch waren ten tijde van *Vitruvius* reeds in gebruik, en werden volgens Plinius door den architect Diogenes van Athene o. a. bij den bouw van het Pantheon van Agrippa te Rome, ter vervanging van kolommen toegepast.

In de zevende plaats mag hij vooral niet nalaten de *philosophie* te bestuderen en zoowel die philosophie, die hem leert de teleurstellingen te dragen waaraan zijn vak zoo rijk is, als ook die, door de Grieken physiologie genoemd, die hem de voornaamste natuur-wetten verklaart.

Die tweede tak der wijsbegeerte, is het, welke hem doet kennen de eigenschappen van het water, van de lucht, de wetten van het geluid, enz., eigenschappen en wetten, die hij behoort te weten, wil hij watergeleidingen hydraulische en krijgs-werktuigen goed kunnen maken, of theaters kunnen inrichten.

In de achtste plaats moet hij bekend zijn met de *geluidsleer* (musica), en voorts moet hij de grondwetten der *gezondheids-leer* kennen, eenige *rechtskennis* bezitten en ook in de *astronomie* (astrologia) geen vreemdeling zijn.

Vitruvius verlangt dus, dat de architect zij een wetenschappelijk onderlegd man, geen geleerde, maar volkomen bekend met de Praktijk en met de Theorie van zijn vak, in staat om zich ten volle van alles in zijn vak rekenschap te kunnen geven, de vormen begrijpend die hij niet gebruikt, zich volkomen bewust van de verhoudingen die hij aangeeft, en in staat om al datgene in toepassing te brengen wat de wetenschap van zijnen tijd hem aan de hand geeft, om zijn werk in allen deele zoo doelmatig en zoo goed mogelijk te doen zijn.

Datzelfde trouwens verlangt ook onze tijd nog van den architect, hoezeer Vitruvius, had hij destijds het Programma onzer Polytechnische School kunnen raadplegen, zeer zeker de opmerking zou hebben gemaakt, dat men in Holland blijkbaar de arithmetica voor een architect van het allerhoogste gewicht acht en daarom aan deze hulp-wetenschap bij de studie den meesten tijd en bij het examen den meesten invloed toekent.

Het zakelijk nut van elk dier wetenschappen voor den architect nader aantoonend, legt Vitruvius, die blijkbaar tal van teleurstellingen had ondervonden, den meesten nadruk op de studie der philosophie, zeggend, dat juist die studie den architect vormt tot een hooger mensch en hem geeft zijn onmisbare eigenschappen: bescheidenheid, eerlijkheid, goede trouw en onbaatzuchtigheid, en hem, wars van alle kleingeestige geldzucht en

van het azen op wat tijdelijk voordeel, een hooger doel voor oogen stelt, en wel, om in zijn vak naam te maken, en daarin, zoo mogelijk, zelfs een grooten naam te bereiken.

Hij vindt het daarom hoogst ergerlijk en erbarmelijk (men leze zijn VIde boek) dat er architecten zijn, die er slechts op uit zijn om reclame te maken, zich bij een ieder opdringen, en hun collega's trachten op zij te dawen; „de „architect behoort te wachten (zegt Vitruvius) tot men tot „hem komt, hij is een vertrouwens man, hij behoort dat „althans te zijn; weinu, een vertrouwens man dringt zich „niet op, en men kiest in dezen tijd dan ook tot architect „niet uitsluitend den knapste, maar tevens den bescheidenste, en vooral den vertrouwenwaardigste; kortom, de „philosophie schrijft den architect voor, om een zóó eervol „vak zich in allen deele waardig te toonen."

En welk een fiere geest enkele architecten dier dagen bezielde, getuigt *Claude Perrault* in de voorrede zijner „Dix Livres d'Architecture de Vitruve," zeggende:

„Cette fierté que la nature a mise dans les esprits qui „se sentent capables de quelque chose d'excellent, et qui „leur fait dédaigner les emplois qui ne sont pas les plus „estimez, passa autrefois à un tel excez parmy les Romains, „que plusieurs Architectes d'entre-eux aimèrent mieux se „faire mourir que de travailler à des Bastimens dont la „structure n'avoit rien d'assez beau pour rendre leur nom „recommandable: et quand la belle architecture commença „à être honorée parmy eux, ils s'y employèrent avec „tant d'ardeur, qu'en moins de quarante ans elle parvint „à sa plus haute perfection." En *De Bloul*, verhaalt in zijn „Architecture de Vitruve" hoe „Mr. Legier, célèbre „architecte, que Frédéric Le Grand, roi de Prusse (1712 „—1786) fit venir de Paris à Berlin, nous a prouvé d'être „pénétré de ces principes de Vitruve. Il présente un jour „à ce grand roi le plan de la maison royale dite le „nouveau Sans-Souci. Frédéric l'approuve, mais il veut „qu'au lieu de salon d'entrée, on fasse une espèce de grotte „très grande. Legier lui représente, que cela serait absolument contre les règles de l'art, qu'il sera critiqué par „tous les connaisseurs". — „Qu'importe?" lui répond le roi: —„j'exige qu'on exécute ma volonté: c'est moi, qui paye „l'ouvrage, si on la critique, dites, que je l'ai voulu avoir „comme cela." — „Mais," lui dit Legier, „ni votre Majesté „ni moi, ne serons pas toujours là pour dire à la posterité, „que c'est par Vos ordres que cet édifice a été bâti de cette „manière. Ma réputation m'est bien plus chère que tout „l'argent que je pourrais gagner à cet ouvrage: „je supplie „votre Majesté de vouloir choisir un autre architecte." [1])

[1]) Ook onze tijd evenwel, ook ons land kan wijzen op architecten, die hoger *geen*, dan *sleeht* werk uitvoerden. Toen Dr. P. J. H. Cuypers, in het begin van zijnen loopbaan, ruim 40 jaar geleden, voor een klein dorpskerkje, slechts bestaande uit een enkel schip, een ontwerp met steenen gewelven had ingediend weigerde het gewestelijk bestuur, voorgelicht door den betrokken technischen Hoofd-ambtenaar, daaraan zijne goedkeuring te geven, verklarende, dat steenen gewelven onuitvoer- en onbestaanbaar waren en tot de geschiedenis behoorden, en eischte een ontwerp met gewelven van lat- en pleisterwerk. De jonge architect weigerde aan dat verlangen te voldoen, de uitvoer- en bestaanbaarheid der voorgestelde steenen gewelven volledig aantoonend; te vergeefs, zoodat het Kerkbestuur den bouw opdroeg aan een ander architect, die de verlangde bepleisterde lat-gewelven uitvoerde.

En toen hem, onzen Cuypers, later het ontwerp eener grootere, eener kruiskerk met drie schepen werd opgedragen, kon ook het daarvoor ingediende ontwerp met steenen gewelven, trots haar contreforten en schoorbogen, geen genade vinden in de oogen van den technischen Hoofd-ambtenaar, zoodat op wensch van het Kerkbestuur in het bestek die steenen door houten gewelven werden vervangen; de architect liet overigens alles intact, behield de muur-zwaarten, de contreforten en schoorbogen, zoodat toen tijdens den bouw, de gewestelijke bouw-technicus, na kennismaking met den jongen bouwmeester en diens elders uitgevoerde overwelfde kerkgebouwen zich eindelijk van de uitvoer- en bestaanbaarheid dier gewelven had overtuigd, daartoe alsnog zijne toestemming verleende, en die kerk in 1899 hare steenen kruisgewelven bekwam.

Ook in kerkelijke kringen zag de architect Cuypers, zich tot zelfs voor korte jaren nog, bij herhaling verplicht, om voor het hem opgedragen werk te *moeten* bedanken en de uitvoering aan anderen over te laten, wijl men, 't zij liefst copie, vaak zelfs knoei-werk van hem verlangde, waartoe hij zich koude, noch ook wilde leenen.

De bouwkunst *eischt*, zoo vervolgt *Vitruvius* ten overvloede, dat de architect zij veelzijdig ontwikkeld en toegerust met volledige en degelijke vakkennis; alleen zij, die van jongs af geheel en al in dat vak zijn opgeleid en getoond hebben daarin zoowel voldoende kennis als talent te bezitten, *mogen* als architect optreden, en *kunnen*, bij voortgezette studie in die kunst, de hoogste sport bereiken.

„Onwetenden zullen wellicht meenen, dat een men„schen geest dit alles, wat ik voor den architect noodig „acht, niet kan omvatten, doch vele dier wetenschappen, „zij staan met elkander in een zoo naauw verband, dat „men de eene kennend, al spoedig de andere begrijpt „en leert kennen, want de „Encyclios disciplina" of de „Encyclopedie, zij omvat al die wetenschappen, en een „man van studie, als de architect, die trouwens in *elk* dier „vakken geen specialiteit behoeft te zijn, maar hun hoofd„wetten moet kennen en moet weten te benutten vooral, „hij is al spoedig daarin voldoende t'huis, hoezeer, zoowel „in dit als in elk beteekenisvol vak, het slechts weinigen „gegund is, om daarin werkelijk beroemd te worden.

In de voorrede van zijn tiende of laatste boek verklaart *Vitruvius*, dat het in 't belang der kunst ware, zoo men te Rome het voorbeeld van de Grieksche stad Ephese ging volgen, en bij wetsbepaling den architect de verplichting oplegde, niet enkel om vooraf de som op te geven, welke het hem toevertrouwde bouwwerk zal kosten, maar tevens, om onder in pand stelling zijner eigen bezittingen, te zorgen, dat het werk daarvoor ook werkelijk naar eisch wordt uitgevoerd.

Voldoet hij daaraan, dan ontvangt hij eene extra belooning, zoo niet en overschrijdt het tekort of bijwerk meer dan het één vierde der opgegevene som, dan wordt dat meerdere op den architect verhaald.

„Bestond er eene zoodanige wet, o Keizer?" zoo besluit *Vitruvius*, „dan zouden er niet zoovele onkundigen of „trouweloozen straffeloos als architect optreden, ten koste „der kunst en ten koste van hunnen bouwheer, die daar„door soms zelfs genoopt wordt om het door hem be„gonnen werk te moeten staken."

Na aldus eerst in het breede de vereischten van den architect te hebben aangegeven, omschrijft hij vervolgens die waaraan een bouwwerk moet voldoen, wil het een kunstwerk geacht kunnen worden; die vereischten om-

vatten: de *ordonnantie*, de *dispositie*, de *eurythmie*, de *symmetrie*, het *decor*, en de *distributie*; uit de wel wat al te korte omschrijving valt af te leiden, wat hij onder elk dier woorden verstaat, doch tevens dat *ordonnantie* en *dispositie* slechts nuanceeringen zijn van één en dezelfde eigenschap, hetgeen eenigermate ook het geval is met *eurythmie* en *symmetrie*, waarmede hij eigenlijk de *proportie* bedoelt.

Die meer gekeerde dan wel duidelijke woorden latend voor hetgeen zij zijn, komen de door hem gestelde vereischten neder op:

1°. Eene goed doordachte gelukkige indeeling of groepeering, doordacht niet alleen wat betreft het doel en de bestemming van het gebouw, maar tevens ten aanzien der onderlinge verhouding der zamenstellende deelen, eene indeeling en groepeering, die ook uit den ophouw moet spreken, en moet blijken uit de plan-teekening, *ichnographia*, en uit de opstand-teekening, [1]) *orthographia*, en verder uit eene *scenographia* [2]), zijnde eene geschaduwde teekening die behalve den opstand van een der voorgevels, tegelijkertijd, met behulp van naar een verwijderd punt gerichte lijnen, een der zijgevels doet zien; uit zoodanige teekeningen, zegt *Vitruvius*, behoort de dispositie van een gebouw volledig te blijken [3]).

2°. De vorming van een harmonisch (rythmisch), goed geproportionneerd (symmetrisch), van een als 't ware organisch geheel, zooals het menschelijk lichaam dat is in al zijn deelen en verhoudingen. [4])

3°. Een eigen, het gebouw passend karakter, op de keuze van eigen, passende vormen, van eigen, passende versieringen en van een voor *dat* karakter gecigende terrein-keuze en oriëntatie; *Vitruvius* vat dat alles saam in het woordje *decor*, dat kortweg voorts wil zeggen: in overeenstemming met de gebruiken, gewoonten, zeden, en in geen enkel opzicht in strijd met de welvoeglijkheid. De Fransche schrijvers over *Vitruvius* hebben dit woordje *decor* vertaald door *la bienséance*, dat evenwel volstrekt niet hetzelfde uitdrukt.

4°. Eene goede *distributie*; waarmede wordt bedoeld, 't geen de Gricken verstaan onder het woord *economie*, want in zijne toelichting zegt hij, dat men alle onnoodige uitgaven moet vermijden, de materialen niet van verre behoort aan te voeren, zoolang er op of bij het bouwterrein goede materialen te vinden zijn, die zich voor den bouw eigenen, voorts dat men geen onmogelijke of onnutte dingen behoort uit te voeren, maar zich bij alles volledig rekenschap moet geven van het doel en van de bestemming en in overeenstemming daarmede de materialen moet weten te kiezen en te benutten.

Na vooropstelling dezer algemeene eischen, splitst *Vitruvius* de architectuur in drie deelen, namelijk *a*, in de samenstelling van gebouwen; *b*, in die van zonnewijzers en uurwerken (de gnomonique); *c*, in die van krijgs-werktuigen.

Aan het sub *a* genoemde, het voornaamste gedeelte, wijdt hij zijn acht eerste boeken, aan *b* zijn negende en aan *c* zijn laatste of tiende boek.

De gebouwen verdeelt hij voorts in *openbare* en in *bijzondere* en de openbare weder in drieën, namelijk I, in gebouwen of bouwwerken ter beveiliging of verdediging, als kasteelen, poorten, torens en ommuringen; II, in gebouwen gewijd aan den godsdienst, de tempels der onsterfelijke goden; III, in bouwwerken ten nutte van het volk, als bruggen, overdekte markten, hallen, wandel-galerijen, theaters, bad-inrichtingen, enz.

Bij dat alles echter, zegt hij, moet de soliditeit gepaard gaan zoowel met doelmatigheid als met schoonheid; bespaar ter wille der soliditeit niets aan uwe fundeeringen, maar kies daarvoor den vasten bouwgrond en de beste materialen; deel het gebouw zoo in, als het meest voor het doel dienstig is, zoodat alles zijn gecigende plaats bekomt, en in al wat nuttig en noodig is voorzien zij —; en weet gij bovendien met goede verhoudingen smaakvolle vormen te vereenen, dan bezit uw gebouw die schoonheid, die het een genot doet zijn, niet enkel om het te mogen bezitten en te gebruiken, maar zelfs om het te mogen zien.

In een volgend, het derde hoofdstuk van Boek I, behandelt hij uitvoerig de eischen, waarop men ter wille der gezondheid moet letten bij de keuze van een terrein voor den bouw eener nieuwe stad, hetgeen toen minder zelden

[1]) In den tempel van Romulus te Rome was destijds op de, uit groote vierkante platen van Tiburtijnschen steen bestaande bevloering, gegraveerd de plattegrond der stad Rome, de muren zijn daarop door één enkele lijn, de kolommen door een punt aangegeven; overblijfselen van dit in 't begin dezer eeuw door Jean Pierre Bellori beschreven plan, zijn ingemetseld in de muren van het trappenhuis van het paleis van den conservator van het Kapitool.

[2]) De scenographie van Vitruvius, is onze perspectief, die inderdaad toen reeds bekend en in gebruik was, en dat niet enkel, om eene duidelijke voorstelling van een voorgenomen bouwwerk te geven, maar tevens in de decoratieve schilderkunst.

De schilder *Ludius* schijnt het eerst op het denkbeeld te zijn gekomen om op de wanden der gebouwen schilderingen aan te brengen, voorstellende landhuizen met hun portieken, en met vijvers, tuinen en boschen op den achtergrond waarin jagende, visschende of spelende figuur-groepjes. *Plinius* roemt in zijn „Historia Naturalis" (boek XXXV) o. m. de aldus beschilderde vertrekken in het paleis van keizer Augustus op den Palatijnschen heuvel.

In de Academie te Parma vindt men een schilderstuk op plaister, afkomstig uit de ruinen der stad *Velleja*, reeds kort na de regeering van Constantijn de Groote in de 4e eeuw na Christus verwoest. Dit schilderstuk, dat reeds zuiver perspectivisch behandeld is, stelt voor een grooten tuin met loofwerk-prieëlen.

In de voorrede van zijn VII^de boek zegt Vitruvius trouwens, dat Democritus en Anaxagoras de scenographie beschreven en aangetoond hebben, hoe zij kan dienen tot versiering der theaters.

Eindelijk schrijft ook *Aulugelle* in zijn „Attische Nachten" over de perspectief, uit een en ander blijkt voldoende dat inderdaad reeds tijdens *Vitruvius* de perspectivische teekenkunst bekend was en bemd werd.

[3]) Behalve teekeningen, maakten blijkens *Plinius* (boek XXXV) de ouden dikwerf ook reliefmodellen (proplasmata) van hun gebouwen, welke modellen, volgens hem, in het klein een gebouw in al zijne verhoudingen volkomen voorstelden, en van was, gips of hout werden gemaakt.

De architect *Pyxodeles* voerde nimmer eenig werk uit, zonder er eerst zoodanig reliefmodel van gemaakt te hebben. In onzen tijd echter behoort, niet zelden tot schade van het bouwwerk zelf, het vooraf in model brengen van een voorgenomen werk inderdaad tot de hooge zeldzaamheden.

[4]) Blijkbaar was de heer W. N. Rose bij zijne studie „Over de Algemeene Voorwaarden, waaraan een voortbrengsel der schoone bouwkunst moet beantwoorden," medegedeeld in Deel VIII der Bouwkundige Bijdragen, jg. 1854, gemspireerd door *Vitruvius*.

dan nu voorkwam; eene vruchtbare landstreek, de nabijheid eener bevaarbare rivier, of wel eene goede ligging aan zee zijn daarbij mede vereischten. Met het oog op de meest voorkomende winden, wordt nu de orientatie der straten beschreven, daarna het fundeeren, de aanleg en bouw der ring- of verdedigingsmuren, met hun torens en poorten, en vervolgens de plaatsing der openbare gebouwen, terwijl het boek eindigt met de opmerking, „dat „men steeds zoo veel mogelijk de materialen moet benutten, „die men ter plaatse vindt, 't zij breuk- of gehouwen steen, „keien, gebakken of ongebakken steen; elk land toch heeft „zijn eigen materialen, die weder hun eigen voordeelen „aanbieden, en waarvan men bij eene verstandige keuze „en gebruik, bijna altijd wel degelijk werk kan maken."

In zijn II^de Boek beschrijft *Vitruvius* de eerste woningen van den mensch, de grotten en de hutten; deze laatste eerst slechts uit boomtakken met wat blad, doch al spoedig in navolging der zwaluwen, uit takken en leem zaamgesteld, totdat eindelijk eene woning geheel uit boomstammen opgebouwd en met stroo of riet gedekt de hut verving, om op hare beurt door het planken huis, en dit weder door het steenen huis vervangen te worden. Hij herinnert daarbij aan de, ten zijnen tijde, te Athene nog op den Areopagus aanwezige leemhutten, aan de stroohut van Romulus, uit piëteit op het Capitool geplaatst en in eere gehouden en aan de zgn. woningen, welke de Romeinen op hun veldtochten in Spanje, Gallië, en Germanië vonden. Na vervolgens met een enkel woord te hebben meegedeeld, dat volgens de wijsgeeren, de natuur uit drie grondstoffen of elementen bestaat, namelijk uit aarde, lucht en vuur, gaat hij over tot eene zakelijke beschrijving der bouwmaterialen, beginnend met de klei-steenen, welke toen meest ongebakken, doch zorgvuldig gedroogd, werden verwerkt. *Vitruvius* is van oordeel, dat die klei-steenen minstens een volle twee jaar moeten droogen, alvorens gebruikt te kunnen worden, en zegt, dat zij in Utica (op de Noord-Afrikaansche kust) eerst na eene vijfjarige drooging werden verwerkt. De gebakken steen beschrijft hij in dit boek niet, wel kende hij deze, want hij zegt: „de goed gebakken steen duurt eeuwig;" trouwens ook uit zijne beschrijving van bad-inrichtingen blijkt hun gebruik. Het zand, de kalk, de pouzzolaan-aarde, de tot bouwmateriaal geschiktste natuurlijke steensoorten uit de bij Rome gelegen groeven, de doelmatigste houtsoorten, dit alles is in dit tweede boek, zóó kort en zakelijk omschreven, als alleen een man van ervaring, een man uit het vak zulks kon, terwijl in een afzonderlijk hoofdstuk de verschillende metselverbanden, toen bij de Romeinen en Gricken gebruikelijk, worden behandeld.

In zijn III^de Boek beschrijft *Vitruvius* de tempels, er aan herinnerend, dat van eene goed gekozen proportie (symmetria) in hoofdzaak de schoonheid, het succes van een gebouw afhangt, en deze steeds eene zoodanige als die van het menschelijk lichaam behoort te zijn, waarvan alle deelen overeenkomstig hun doel en bestemming zijn geproportionneerd, eene verhouding, volgens Plato, door de natuur zelve uitgedrukt door het getal 10, zijnde dat der vingers en der teenen.

De tempels onderscheidt *Vitruvius* op grond van den stand hunner zuilen in: 1, de tempel *in antis*; 2, de *prostyles*; 3, de *amphi-prostyles*; 4, de *peripteros*; 5, de *pseudo-dipteros*; 6, de *dipteros* en 7 de *hypaetheros*, zijnde de tempel, met open middengedeelte, rustend op twee boven elkaar geplaatste kolom-orden, zooals de tempel van Jupiter den Olympier te Athene (Zeus Olympios); Rome bezat, volgens hem, evenwel zoodanigen tempel niet. [1])

In het IV^de Boek worden de kolom-orden omschreven; volgens *Vitruvius* zou *Dorus*, de Koning van Archaia en den Peloponesus († 1560 vóór Christus) te Argos een aan Artemis gewijden tempel met kolommen hebben laten bouwen, sedert de *Dorische* genoemd, de daarbij gebezigde kolom-vorm zou door alle steden van Grickenland sedert zijn nagevolgd. Dienzelfden kolom-vorm gebruikten ook de Griekse kolonisten in Klein-Azië voor hunne tempels, doch bij den bouw van den tempel van Diana te *Epheze*, tegen het einde der 7de eeuw vóór Christus, was het de architect *Ktesiphon*, die het eerst van dien vorm afweek, aan zijn kolommen meerdere hoogte, een basement en een kapiteel met voluten gaf, en tot de *Ionische* kolomvorm kwam.

De *Corinthische* orde onderscheidt zich alleen door haren kapiteel-vorm; door den Corinthischen beeldhouwer *Callimachos* toevallig gevonden en toegepast oorspronkelijk zoo wel bij Dorische als bij Ionische kolommen, werd daarvoor eerst later eene *eigen* kolom-orde zaamgesteld.

Buitendien bezigde men nog verschillende andere kapiteelvormen, en gevoelde ieder architect zich destijds volkomen vrij in de keuze zijner profillen en verhoudingen.

In een volgend hoofdstuk beschrijft *Vitruvius* de zamenstelling der daken en hun invloed op de kolom-orden; de *triglyphen* toch der Dorische orde, zij waren oorspronkelijk de met een versierd plankstuk gedekte en met blauwe was beschilderde kapbalk-uiteinden, wier tusschenruimten, de metopen, of werden gelicht of open bleven; de *mutulen*, waren oorspronkelijk de ter betere afdekking van het gebouw in de kapbalken vergaarde en met deze voorspringende kappooten, evenals in de *Ionische* orde, de denticules of tand-blokken der kroonlijst herinneren aan de in den vooralgegaanen houtbouw voorspringende dakoplangers. Vandaar, zegt *Vitruvius*, hebben de Gricken dan ook nimmer *onder* de mutulen eene tandlijst aangebracht, en evenmin eene tandlijst in hun frontons, daar men terecht van oordeel was, bij de constructie nimmer van de waarheid te mogen afwijken en niets te mogen aanbrengen wat strijdig is met het gezond verstand, en met den oorsprong der vormen, en zóódoende heeft men de schoonheid gevonden, die de kunst volmaakt.

Daarna de verhoudingen beschrijvend, meent hij dat vele architecten, zooals *Trachesias* en *Pythius*, de Dorische orde voor den tempelbouw reeds minder geschikt achtten; wel is zij schoon en majestueus, maar de verdeeling der triglypen, metopen en plafondvelden geeft op de tempel-hoeken te veel bezwaren. [2])

[1]) Ook de beroemde tempel van Poseidon te *Pæstum* is een hypaetheros.

De door *Vitruvius* gemaakte tempel-onderscheidingen zijn van zoodanige algemeene bekendheid, dat ik genoemd heb daarvan eene toelichtende omschrijving gerust achterwege te mogen laten.

[2]) Het is waar, bij eene stelselmatige toepassing ontmoet men hier bezwaren, doch de Grieken plaatsten b. v. b. aan het Pantheon en aan den tempel van Poseidon te Paestum, eenvoudig eene volle triglyphe op den buitenhoek van het fries en verdeelden de ruimte tot de volgende, in de kolom-as staande triglyphe, in één tusschentriglyphe en twee even breede metope-vakken.

De tempel-breedte beslist de geheele verhouding; is die breedte gering en slechts berekend voor *drie* kolom-vakken (*tetrastyle*), dan verdeele men de gegeven totaal-breedte in 27 gelijke deelen; één zoodanig deel is dan de *module* of de eenheidsmaat, zijnde de halve diameter der kolommen ter plaatse van den voet.

Bij eene grootere breedte, berekend voor *vijf* kolom-vakken, (*hexastyle*), verdeele men die breedte in 42 gelijke deelen, ter verlanging der eenheidsmaat.

Hierbij is het middelste kolom-vak op drie en zijn de overige op twee triglyphen berekend. Wenscht men echter in de overige kolom-vakken slechts één triglyphe, en dus het middelste kolom-vak nog breeder, dan neme men tot eenheidsmaat het $^1/_{25}$ste in plaats van het $^1/_{27}$ste en het $^1/_{32}$ste in plaats van het $^1/_{42}$ste der totaal-breedte. [1])

Voor de *cella* of *naos* stelt *Vitruvius* met inbegrip harer *pronaos* of portiek, tweemaal de breedte tot lengte; bij meer dan 20 voet (5,94 M.) breedte, plaatse men tusschen de *anten* twee kolommen en is die breedte het dubbele, dan plaatse men ook binnen de pronaos twee kolommen; het doel der cannelures licht hij toe met volgens Cl. Perrault te zeggen, dat ons oog: „juge les choses plus „grandes, lorsqu'elles ont plusieurs et différentes marques, „qui font comme promener la vue sur plusieurs objets."

In de tempels moet het beeld der Godheid zóó geplaatst worden, dat zij die komen offeren, dat beeld zien staan in het Oosten, als kwame de godheid elken dag met de zon, om hen aan te hooren, die het, al offerend, iets komen vragen.

Na voorts de afmetingen en verhoudingen der deuren voor de Dorische, Jonische en Attische orde (deze laatste *Atticurge* noemende) te hebben aangegeven; beschrijft hij de *Toscaansche* tempels, duidende blijkbaar bedoelende, de *Oud-Etrusciche*. Blijkens zijne beschrijving waren deze, met uitzondering van de muren en kolommen, geheel van hout zaamgesteld; een hooge architraaf-balk rustte direct op de kolom-kapiteelen, daarop lagen dwarsbalken, de colonnade met het muurwerk verbindend, en op die dwarsbalken een bovenligger tot dracht der oplangers. [2])

Ook de ronde tempels worden beschreven, namelijk de *monoptéros*, of tempels *zonder* cella, en de *peripteros*, met ronde cella door eene colonnade omsloten. Van de afdekking dezer tempels wordt wel de hoogte-afmeting, doch geen enkel woord omtrent de zamenstelling of het koepelgewelf medegedeeld; met een enkel woord over eenige afwijkende tempelvormen en over de plaatsing der altaren, eindigt dit boek.

In het V^de^ boek beschrijft *Vitruvius* de overige openbare gebouwen van zijnen tijd, beginnend met het *Forum*, destijds, zoowel in Griekenland als in Italië, de door kolom-galerijen omgeven markt of plaats, bestemd en benut tot het houden van openbare vergaderingen; om of bij dit *Forum*, langs welks galerijen zich de winkels en kantoren bevonden, lagen de openbare gebouwen, de tempels, de basiliek, het stedehuis, het schattinghuis, enz. Van die gebouwen was, ná de tempels, de *basiliek* het voornaamste; zij diende zoowel tot beurs als tot rechtszaal en was meesttijds belend door twee *chalcidica* of waraggebouwen, ter afweging der munten en koopwaren. „In de basilieken vooral," zegt hij, „kan „de architectuur haar volle majesteit en schoonheid „toonen. Ik zelf heb er eene gebouwd in de stad *Fanum*, [3]) „en wel van de volgende afmetingen. Het middenschip „is lang, gemeten tusschen de kolommen, 120 voet (35,65 „M.) [4]) breed 17,82 M., met eene omgaande galerij, breed „tusschen de kolommen en den buitenmuur 5,94 M.; de „kolommen zijn met inbegrip harer kapiteelen, hoog 14,85 „M., bij een diameter van 1,48 M. en aan de galerij-zijde „bezet met pilasters hoog 5,94 M., breed 0,74 M., welke „tot steun dienen voor den moerbalk, waarop de gaanderij-„balken rusten. De boven-pilasters der kolommen zijn „5,35 M. hoog en 0,59 M. breed met 29 cM. voorsprong, „en dragen den balk, waarop het omgaande gaanderij-„afdak rust; op de kolom-kapiteelen zelve ligt de draag-„balk der middenkap. De ruimte tusschen die draagbalk „en het lagere afdak der galerij heb ik opengelaten voor „de belichting.

„Het middenschip is in de breedte door 4 en in de „lengte door 8 kolommen van de galerij gescheiden. Aan „de achterzijde evenwel zijn de beide middelste kolommen „weggelaten, voor het vrije inzicht in de aldaar aan-„sluitende pronaos van den tempel van Augustus.

„Die tempel dient tot tribunaal dat, nagenoeg halfrond, „13,66 M. in diameter bij eene diepte van 4,45 M., zoo „is geplaatst, dat de bezoekers der basiliek den magistraat „en de pleiters niet kunnen hinderen. Op de kolommen „rusten de uit drie dikten bestaande draagbalken van „59 cM. hoogte, welke niet vóór de pronaos door-„loopen, maar vergaard zijn in de balken welke liggen „op de tegenover de anten staande kolommen. Op de „draagbalken staan boven de kolommen steunstukken „van 59 cM. dikte tot dracht der bekapping, welke het „middengedeelte der basiliek, en van de pronaos dekt. „De dubbele dakvorm, dien van het omgaande gaanderij-„afdak en dien van de plafondsgewijze bekleede midden-„kap, geeft inderdaad een hoogst aangenaam effect. De „constructie is hoogst eenvoudig en onkostbaar, eene kroon-„lijst en eene boven-kolomstelling waren hier onnoodig; juist „de tot boven doorgaande kolommen geven aan het „gebouw een grootsch en zelfs een majestueus aanzien.

[1]) De zoo verkregen breedteverhoudingen zijn echter verre van gelukkig, 't geen blijkt uit de tempel-fronten daarvan door Perrault gegeven. Bij de Grieken vinden wij nergens zulke storende verhoudingen en in het meerendeel hunner tempels, in *alle* kolom-vakken, ook in het middelste, slechts eene triglyphe.

[2]) *Jules Martha* zegt in zijn „Manuel d'Archeologie Etrusque „et Romaine:" aucun temple Etrusque n'a été conservé. Nous „n'aurions aucune idée de leur architecture religieuse si Vitruve „ne nous en avait donné la discription. Les détails, qu'il nous „en donne, sont confirmés par la vue des rochers sculptés de „Norchia qui représentent des façades Greco-Toscane est aussi „par plusieurs urnes funéraires en forme de temples.

Ook *J. Fergusson* volgt in zijn „History of Architecture," bij de beschrijving der Etruscische tempels (dl. I, blz. 292: Vitruvius, er bijvoegend, dat volgens *Dionysius*, de oorspronkelijke tempel van Jupiter Capitolinus te Rome, een zoodanige Etruscische tempel zou zijn geweest.

[3]) De stad *Fanum* ligt aan de Adriatische zee, ter plaatse waar de van Rome uitgaande hoofdweg, de Via Flaminia, aan zee uitkomt.

[4]) De door Vitruvius opgegeven voetmaten zijn verder tot het decimaal stelsel herleid.

Tot zoover *Vitruvius*; Viollet-le-Duc, met deze basiliek in hooge mate ingenomen, zegt daarvan in zijne Entretiens: „Il nous fait voir combien les anciens étaient libres dans „leurs compositions architectoniques, qualité propre à toutes „les belles époques de l'art. Sa basilique, dont le projet, „il y a un demi siècle, serait mis hors de concours par „l'Ecole des Beaux-Arts, et son auteur renvoyé sur les „derniers bancs, pour apprendre l'architecture romaine de „par Vignole ou Palladio, sa basilique mérite vraiment „une sérieuse attention, car Vitruve, le *rationaliste* qu'il „est, condamne de l'air le plus candide, la corniche „romaine, en suprimant au dessus des colonnes l'entable-„ment complet, et en leur donnant en même temps des „appendices en forme de pilastres, pour porter les plan-„chers des galeries et les combles."

Inderdaad, uit dit *eenigste* bouwwerk, dat Vitruvius van zich zelven beschrijft, blijkt dat hij meer was dan een oude brompot, die geheel buiten de kunstbeweging van zijnen tijd stond, zooals thans sommigen, wien de tijd of lust ontbreekt om zijn werk te lezen en te herlezen, goedvinden te zeggen, maar dat hij inderdaad was een bouwmeester van beteekenis, wiens werk volgens Viollet-le-Duc, getuigt: „que l'architecture de son temps conser-„vait encore cette liberté, cette franchise d'allure, qui sont „ses plus beaux privilèges; elle n'avait pas encore remplacé „l'art par des formules, elle appartenait encore aux artistes, „et n'était pas encore tombée dans l'état d'asservissement „moral où nous la voyons se plonger un siècle plus-tard."

Bijgaande teekening, zaamgesteld met behulp van de platen VIII, IX en X, voorkomende in deel I van bovengenoemde Entretiens, en met behulp der schets door *Franz Weber* in zijn Vitruvius gegeven, toont van deze basiliek het plan met doorsnede en opstand, en dit geheel in overeenstemming met bovenstaande beschrijving en afmetingen.

(Slot volgt.)

EPEMA STATE.

Friesland, dat in onze vaderlandsche geschiedenis zulk eene groote en voorname rol heeft vervuld, vertoont tegenwoordig weinig spoor meer van de grootheid van weleer.

De „staten," de verblijfplaatsen van de Friesche Edelen, en dit waren er niet weinigen, zijn voor het meerendeel verdwenen, terwijl vele der oude geslachten die ze bewoonden, zijn uitgestorven. De bouwmeester van de nieuwe Statenzaal in Leeuwarden heeft vele wapens dier Edelen

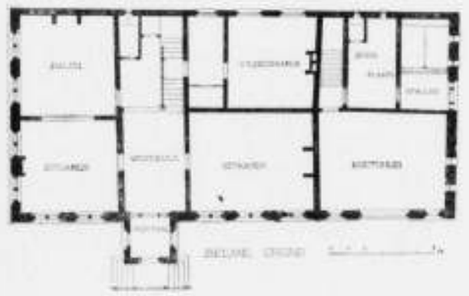

gebruikt als decoratie van het plafond der zaal, ten einde waarschijnlijk de herinnering aan die geslachten te doen blijven voortleven.

Voor hem die omtrent de verschillende „Staten" in Friesland iets naders wil weten, biedt het Friesch Museum veel belangrijks aan; want van de meeste Staten, die thans gesloopt zijn, zijn daar schetsen en teekeningen voorhanden en is omtrent den toestand van elk dier Staten en van de historische gebruiken in Friesland in de verschillende eeuwen veel voorhanden, ja zelfs zooveel, dat het zeer de moeite zou loonen eene uitgebreide studie er van op te maken, geïllustreerd met schetsen en teekeningen.

Het zou niet het minst belangrijke gedeelte vormen van een volledig werk over de geschiedenis van de Nederlandsche bouwkunst, dat dikwijls besproken en waar reeds dikwijls over geschreven is, maar tot nu toe nimmer is tot stand gekomen.

Van de weinige nog overgebleven Friesche Staten is „Epema State" er eene. Zij is gelegen aan den weg tusschen Bolsward en Sneek, ongeveer 20 minuten gaans van laatstgenoemde plaats, in het dorp IJsbrechtum.

Epema State dankt haar naam aan het geslacht Epema, dat thans is uitgestorven. Het is niet bekend hoe zij later eigendom is geworden van het geslacht „Burmania," maar bijna zeker is het, dat dit nog in de 16e eeuw heeft plaats gevonden

Ongeveer 1711 huwde een freule Barmania met een „heer van Rengers," (welke laatste familie uit de provincie Groningen afstamde), en van dit tijdstip af kwam Epema State in de familie Rengers, en is de tegenwoordige eigenaar, Mr. W. J. Van Weelderen Baron Rengers, oud-burgemeester van Leeuwarden en lid van de 1e Kamer der Staten-Generaal.

Op de bijgaande tekst-figuur kan men den toestand van „Epema State" aanschouwen, vóór de tegenwoordige verbouwing; de koepel, boven het dak uitkomende, is

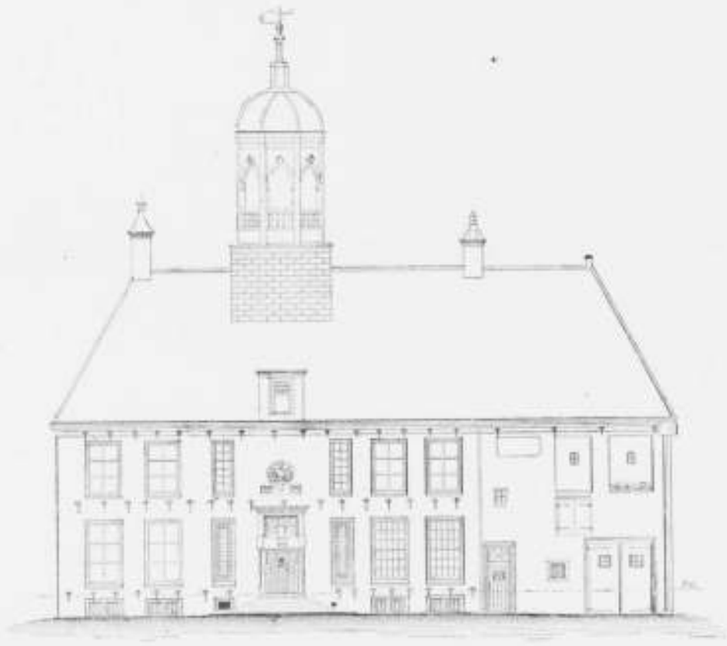

Voorgevel (vóór de verbouwing.)

ongeveer 20 jaren geleden daarop geplaatst. Verder was het gebouw geheel bepleisterd.

Van den weg af bereikt men door een laan van boomen, „de poort" over de gracht gebouwd, welke toegang geeft tot de plaats waar het gebouw staat. De poorten die men in vroegere eeuwen aan alle staten vond, waren voor beveiliging van stevige deuren voorzien.

Geschiedkundige waarde heeft „Epema State" niet. Het gebouw heeft in den loop der eeuwen dikwijls veranderingen ondergaan; het gebouw is vroeger grooter geweest, terwijl het door groote bosschen was omgeven, die thans echter gesloopt zijn, maar voor een deel door den tegenwoordigen eigenaar weer worden gekweekt.

De bedoeling met dezen herbouw was geene restauratie maar het brengen van het gebouw, zoo in- als uitwendig, in het karakter van de 16e eeuw (die der stichting), met behoud van de kap, waarvan een deel verlaagd is, en van de bintlagen.

In 1894 begonnen, is het werk in Sept. 1895 geëindigd. Als opzichter fungeerde de heer van der Veen uit Joure, als aannemers de heeren Gebr. v. d. Meer, te Harlingen.

's-Gravenhage, 13 Febr. '96.

De Bouwmeester,

Jurriaan Kok.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

2e STUK. DEEL XIV. 1896.

ONTWERP VOOR EENE KERK MET KOSTERSWONING VOOR DE NEDERDUITSCH HERVORMDE GEMEENTE TE 's-GRAVENHAGE.

De platen X en XI van dezen jaargang van het Bouwkundig Tijdschrift geven een voorstelling van het ontwerp, onder den naam Regentesseskerk ingezonden door den heer P. du Rieu Fzn., op de in November 1894 uitgeschreven besloten prijsvraag voor een nieuw zevende kerkgebouw met kosterswoning voor de Nederduitsch-Hervormde Gemeente, dat men voornemens was te stichten op het aan de Kerkelijke Gemeente in eigendom toebehoorende terrein gelegen aan het plein op den hoek der Weimarstraat en Regentesselaan te 's-Gravenhage.

Afbeeldingen van het in dezen wedstrijd bekroonde ontwerp werden in dezen jaargang gegeven op de platen I tot en met IV; de beschrijving bij die platen behoorende, bevat onder anderen de voorwaarden waaraan de in te zenden ontwerpen als antwoord op de genoemde prijsvraag moesten voldoen, — voorwaarden die alzoo ook gelden voor het ontwerp „Regentesseskerk", en de inrichting daarvan kunnen verduidelijken.

ST. ELISABETH-GESTICHT TE AMSTERDAM.

Het St. Elisabeth-Gesticht is te Amsterdam gelegen aan de Mauritskade en zal, wanneer eenmaal het fraaie Oosterpark voltooid is, den noordelijken hoek van dit park uitmaken. (*)

Het werd gesticht door Heeren Regenten van het R. C. Meisjesweeshuis, genaamd „het Maagdenhuis" aan het Spui te Amsterdam. De in de vestibule geplaatste gedenksteen draagt de volgende namen der Heeren Regenten „stichters":

Th. C. M. H. Van Rijckevorsel,
E. A. Sträter,
J. M. Van Waijenburg,
A. J. M. Koedijk.

De steen is een fraai stuk beeldhouwwerk met de wapens van Heeren Regenten, gemaakt naar het ontwerp van den bouwmeester door den beeldhouwer Van der Geld te 's-Hertogenbosch.

Op een der marmeren zij-kolommen in de vestibule is de naam van den ontwerper en bouwmeester van dit gesticht gebeiteld.

Het doel van de stichting is het opnemen van ongelukkige ongeneeslijke zieken, in de eerste plaats ongeneeslijken uit het Maagdenhuis.

De zieken zijn verdeeld volgens de seksen als: de de vrouwelijke in het voorgedeelte, en de mannelijke in het achtergedeelte van het gesticht. De scheiding heeft plaats langs de voorzijde van de kapel zoodat, uitgenomen in de kapel, de beide seksen, zooals verlangd wordt, niet te samen zijn.

(*) Bij deze beschrijving behooren de platen XII tot XX.

De zieken zijn, alhoewel in een gebouw, toch in 4 klassen verdeeld. De 1e en 2e klasse betalenden bewonen geheel de rechterzijde van het gesticht; de 3e klasse, een weinig betalende zieken, bewonen de voorzijde, en de 4e klasse, de niet-betalenden, bewonen de linker- of zuidzijde van het gesticht.

Het aantal bedden voor de niet-betalenden of 4e klasse is 166-, voor de 3e klasse 52-, voor de 2e klasse 34-, en voor de 1e klasse 16 bedden.

De bediening van dit gesticht is opgedragen aan Zusters van Barmhartigheid waarvoor, inbegrepen de slaapzaal op de tweede verdieping, te samen 34 bedden zijn bestemd.

In dezelfde omheining, doch vrijliggende, is de woning van den Eerwaarden Rector gebouwd, aan de 's Gravesandestraat uitkomende, waarnaast ook de afzonderlijke uit- en toegang voor de mannenafdeeling, de tuinen en de begrafenis-kapel zich bevindt.

De dienstlokalen bevinden zich alle midden in het gesticht, als: de vestibule met spreek-, ontvang-, doctorskamers en een vertrek voor vreemdelingen, en in de vooruitspringende middenvleugels de regenten- en regentessen-kamers.

Het tweede middengedeelte bevat de keukens, provisie, apotheek, wasscherij en de kamer voor de Moeder-overste welke, zich midden in het gesticht bevindende, tevens bevat het hoofd-station voor de telephoon, spreekbuizen en schelgeleiding.

Het derde middengedeelte bevat de kapel met daaromheen liggende woning der zusters, en een begrafenis-kapel met rouwkamer.

Onder de keukens en andere lokalen in dezelfde dwarsaslijn is een kelderverdieping gebouwd, waarin al de kelders voor vloeibare en vaste levensmiddelen, een kleine wasscherij-inrichting met stoom, desinfectie en linnendrogerij, en het

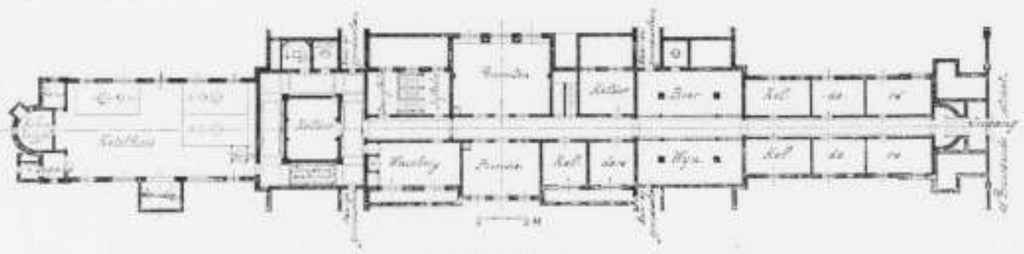

KELDERVERDIEPING.

Terzijde, vrij van het geheele gesticht, zijn nog twee vrijstaande gebouwtjes ontworpen als: een voor 4 besmettelijke zieken, met zusterverblijf, enz., en een desinfectiehuisje voor hetzelfde doel.

Zooals het plan aanwijst, is het paviljoen-systeem toegepast en zijn voor de niet-betalende zieken 4 paviljoenen gemaakt, tot slaapzalen ingericht; bij elk paviljoen is een zit- of woonkamer. Bij elke slaapzaal is een badkamer zusterkamer, W. C. enz. Bij elke zitkamer is een buffet of theekeuken, met W. C. enz.

Voor de 3e klasse zieken zijn 5 kleine slaapkamers en 4 zitkamers bestemd, overigens geheel ingericht zooals de zalen van de niet-betalenden.

Voor ieder der 1e klasse patienten zijn in de paviljoenen aan de rechterzijde bestemd een slaapkamer met zitkamer voor ieder der 2e klasse patienten een zitkamer met eigenaardig getimmerde alkoof als slaapplaats.

De patienten van alle klassen hebben toegang tot de bij hunne afdeeling behoorende tuinen.

Voor de patienten zijn in het geheele gesticht 2 groote vrijstaande en 4 minder groote vaste trappen, — met het oog op de meestal gebrekkige zieken, op den dienst en ook in geval van brand niet te veel voor dit groote gesticht.

„Aangezien het gesticht tot heden niet geheel voltooid is en juist eindigt bij en met de 2 vrijstaande hoofdtrappen, wordt door lecken in 't vak nog al eens beweerd, dat de bouwmeester te veel trappen heeft gebouwd, van welke ondoordachte beoordeeling men, naar ik meen, zal terugkomen na verdere voltooiing van dit gesticht of inzage dezer plannen."

Behalve de genoemde trappen zijn nog 2 brandvrije trappen gebouwd, als: een naar de zolders en een naar de slaapzaal der zusters.

ketelhuis met steenkolenbergplaats, smidse, machines enz.

Door de kelders en een gang uitkomende in de 's Gravesandestraat heeft de keuken gemeenschap met de buitenwereld of leveranciers.

Onder de dienstlokalen op de verdieping behooren de flink ingerichte linnen-, mangel-, strijk-, en naaikamers, alsmede een groote keuken, genaamd broodkeuken, alwaar de verdeeling der spijzen voor de bewoners der verdieping kan plaats hebben. Deze keuken staat in verband met de groote keuken en kelders door middel van een waterdruk-spijslift.

De verdieping op het derde middengedeelte bevat het bovengedeelte van de kapel, waarin: een koor voor de zusters en twee galerijen voor de patienten of bewoners der verdieping, een bergplaats en uurwerkkamer en twee kamers voor patienten die, steeds ziek zijnde, niet in de kapel kunnen komen en toch gaarne de godsdienstoefeningen willen hooren en bijwonen, — reden waarom deze kamers door openingen, overigens met schuifdeuren gesloten, met de kapel vereenigd kunnen worden.

Behalve de spijzenlift in de keuken en een lift voor de wasscherij zijn nog twee groote personenliften aangebracht, eene aan de zijde der niet-betalende en eene aan de zijde der 1e en 2e klasse patienten. Het zijn direct-werkende waterkracht-liften, elk geschikt voor vervoer van 7 personen of een bed met patient en begeleidsters.

De verwarming is eene centrale hoogedruk stoomverwarming; de stoom wordt tevens gebruikt voor een werktuig dat den mangel en een kleine waschtoestel, in beweging brengt.

Het water voor de baden, in de theekeukens enz., wordt door stoom verwarmd en kan door middel van mengkranen warm of koud getapt worden.

Het koken in de keuken en de apotheek, het desinfecteeren

in de daartoe bestemde ovens, en het drogen der kleederen geschiedt door middel van stoom, waarvoor 3 cornwall ketels in den kelder zijn aangebracht, van welke gewoonlijk slechts bij afwisseling een gebruikt wordt.

De ventilatie geschiedt door ovale en ronde aarden buizen die in de binnenmuren zijn gemetseld en allen uitmonden onder de bekapping der gebouwen, waar de bedorven lucht wordt afgevoerd door zuigkappen op de daken geplaatst.

Beweegkracht voor afvoer van de bedorven lucht is niet toegepast; de versche lucht wordt ingevoerd onder de stoomkachels, zoodanig dat zij des winters verwarmd in de lokalen stroomt en des zomers versche en koele lucht doet instroomen. De afvoer in de lokalen wordt geregeld door wisselkleppen bij de plafonds en roosters bij de vloeren.

In het watergebruik wordt voorzien door een dubbele leiding, n.l. vechtwater voor de baden, wasscherij, stoomketels enz. en duinwater voor drinkwater, de waschtafels en het toebereiden der spijzen.

Voor afvoer van faecaliën is toegepast, volgens de plannen der gemeente Amsterdam, het Liernurstelsel, waarvoor 3 gegoten ijzeren putten buiten de gebouwen in de gemeentestraten zijn aangelegd, waaruit de faecaliën door den reinigingsdienst der gemeente worden opgepompt. Het buizennet is geheel van gegoten ijzer en de water-closets zijn alle: système sanitair.

Het terrein waarop dit gesticht gebouwd is, was eenigen tijd voor den aanvang van den bouw opgehoogd met zand, waardoor de veen- en derriebodem zakte en een laag van 3 meter zand overbleef. Na deze ophooging geschiedde de ontgraving voor de fundamenten en werden de heipalen geslagen tot een diepte van ongeveer 14 M.

De gemetselde fundamenten zijn op grondbogen gemaakt, uitgenomen de keldermuren, die geheel massief zijn.

De vloeren gelijkvloers, liggende op 1.20 M. boven het Amsterdamsch troittoir, zijn geheel onderwelfd met gemetselde welven in verschillende vormen al naar gelang van de behoeften. Onder deze gewelven bestond goede gelegenheid voor het aanbrengen van alle noodige buizen enz. voor water-, gas-, stoom- en andere geleidingen.

De vloer der eerste verdieping bestaat uit een ijzeren balklaag met gemetselde halfsteens troggewelven welke zijn aangevuld met kolenasch of sintels, en daarop is gespijkerd, op grenen liggertjes, de vloer van Amerikaansch grenenhout in de kamers enz. De gangen zijn in het geheele gesticht bevloerd met zeer hard gebakken tegels, die fraai gelegd zijn.

De derde balklaag is mede van ijzeren balken en steenen trogwelfjes, doch niet overvloerd, wijl de zolders niet anders gebruikt worden dan alleen voor berging van het een en ander.

De buitenmuren zijn allen spouwmuren, het buitengedeelte zwaar 0,33 M. met 6 à 7 c.M. spouw, en dan een binnenmuur van 0,11 M., zoodat de muren over het algemeen 0,50 M. zwaar zijn. De binnenmuren en halfsteens gedeelten der spouwmuren zijn allen, alsmede de plafondgewelven, gestucadoord, zoodanig dat reeds kort na het in gebruik nemen van het gebouw, de muren konden worden geschilderd, hetwelk ook voor een gedeelte werd gedaan en uit een oogpunt van gezondheid veel beter is dan het jaarlijksche witten, waardoor men wel gedurende eenige dagen een frissche geur aan de lokalen geeft, maar dat toch eigenlijk niets meer of minder is dan een opeenstapeling van vuile stoffen onder een zuiver wit tintje.

De betimmeringen van het gebouw, wat deuren en ramen en het fijne timmerwerk betreffen, zijn van Amerikaansch uitgezocht fraai en blank hout gemaakt, netjes bewerkt en daarna geschuurd, gelakt en overgelakt, zoodat het geheel zich fraai voordoet.

Ook de meubels, die allen vrijstaande zijn, zijn van houtsoort en bewerking als de deuren en overige betimmeringen in het gesticht.

De slaapkamers voor de 3e en de 4e klasse patienten zijn alle betimmerd met een soort van los staande alkoven, voor en achter met gordijnen gesloten, zonder plafond: en slechts ter hoogte van ongeveer 2.25 M. Door deze alkoven is het voor de patienten die daaraan behoefte hebben, stil in de omgeving en worden zij ook niet gehinderd door de soms minder aangename toestanden van de overige patienten. Onaangenaam werken deze alkoven niet, daar de zalen goed verlicht zijn en elke alkoof twee gordijnen heeft om af te sluiten of gemeenschap te bezorgen, naar gelang van verkiezing.

De zaal van Heeren Regenten, de Regentenkamer, is geheel in eikenhout betimmerd, in zeer eenvoudige vormen. De vensters zijn afgesloten met Amerikaansche ijzeren vouwbare hekken of luiken.

Bij deze beschrijving dient nog gevoegd te worden, dat alle ramen draaibare zijn, met vaststaande bovenramen. De draaiende onderramen bestaan uit dubbele stellen, zoodat des winters geen groote afkoeling tegen de ramen kan plaats hebben.

De kapel, waarvan ook de plafonds gemetselde gewelven zijn, is daarenboven versierd met gepolijst marmeren kolommen, doch overigens, evenals de geheele binnenbouw, uiterst eenvoudig van vorm, van nette bewerking en met toepassing van soliede materialen.

De gevels van het gebouw zijn, volgens de mij gedane opdracht, wat rijker van vormen. De muren zijn gemetseld van machinaal gevormde Hollandsche baksteenen, met versiering van witten zandsteen, in den geest der oud-Hollandsche gebouwen.

Het geheel rust op een omgaand hoog plint van „en bossage" bewerkte blauwe hardsteen.

Het beeld boven den hoofdingang is gemaakt naar modellen van den beeldhouwer E. van den Bossche te Amsterdam en gehouwen in Trierschen steen op diens atelier. Het stelt voor de H. Elisabeth, volgens de legende met een schoot vol rozen. De boorden harer kleederen, de rozen en de kroon zijn verguld, overigens is de natuurlijke steenkleur zichtbaar.

Op de kapel is een angelus-torentje gebouwd, waarin een uurwerk met klok en uurwijzerborden, den bewoners van het gesticht en de omgeving op gezellige wijze herinnerend, dat de tijd niet stil staat.

Het St. Elisabeth Gesticht behoort tot de gebouwen, in de laatste tien jaren gebouwd, waarvoor de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst op de jaarlijksche Tentoonstelling van Bouwkunst, in het jaar 1892 tijdens de viering van haar vijftigjarig bestaan, den bouwmeester A. C. Bleijs hare zilveren medaille vereerde.

Amsterdam, 26 Juni 1896.

A. C. Bleijs.

Bouwmeester.

EEN GEVAAR VOOR DEN ALGEMEENEN GEZONDHEIDSTOESTAND.

Local Government-Journal 1 September 1894.

De besprekingen op het onlangs in Londen gehouden congres, uitgaande van het Britsche Instituut voor algemeene hygiëne, hebben de aandacht op tal van sanitaire kwesties gevestigd op eene wijze, die voor den algemeenen gezondheidstoestand van onberekenbare waarde zullen blijken te zijn. Met voldoening is hierbij op te merken, dat het belangrijke, maar voor velen verdrietige onderwerp „ventilatie", van alle kanten door bouwkundigen en hygiënisten, bevoegd om eene gevestigde opinie omtrent de voordeelen der verschillende systemen van ventilatie te bezitten, is besproken geworden.

Het is opmerkelijk, dat de voordeelen van „natuurlijke" of automatische ventilatie, zooals zij nu wordt toegepast, boven mechanische of andere methoden op het congres algemeen verdedigd zijn geworden; het oordeel te haren gunste uitgesproken, was geheel eenstemmig.

GEVAARLIJKE SYSTEMEN. — Daar het onderwerp iedereen aangaat, stellen wij ons voor over de tegenwoordige ontwikkeling daarvan een kort overzicht te geven, onder verwijzing naar de gevaren verbonden aan zekere systemen, zooals in de onlangs verschenen rapporten beschreven.

In een leerzaam betoog op het congres gehouden, verklaarde de heer T. B. Hall, F. R. I. B. A., omtrent de ventilatie in ziekenhuizen:

Het getuigt sterk voor natuurlijke ventilatie, dat door toepassing daarvan de duur van een geval van scharlakenkoorts zes à zeven dagen bekort zoude kunnen worden,

HET PLENUM SYSTEEM — EENE FOUT. — Deze verklaring wordt bevestigd door rapporten over tal van hospitalen, waaruit blijkt, dat natuurlijke ventilatie met volkomen bevredigende resultaten was toegepast, nadat niet geslaagde proefnemingen waren gedaan met mechanische en andere kunstmatige systemen, hoofdzakelijk op het plenum- of impulsie-beginsel berustende, waarbij lucht door middel van waaiers (stoomventilators) toegevoerd werd,

WIJZE VAN LUCHTVERPLAATSING, GOEDGEKEURD DOOR DEN LOCAL GOVERNMENT BOARD. — De „Metropolitan Asylums Board", voorgelicht door wetenschappelijk ontwikkelde deskundigen van naam, waaronder de heer Douglas Galton, F. R. S., past met het beste gevolg, te oordeelen naar de vermelde uitkomsten verkregen bij officieele beproevingen, voor de ziekenhuizen een systeem van natuurlijke ventilatie toe, waarbij:

automatische afvoer van uit het plafond, en luchttoevoer beneden geschiedt.

De zuiverheid en frischheid van de lucht in de ziekenzalen, voornamelijk in de hospitalen van lateren datum, is opmerkelijk, wijl eene totale afwezigheid van ziekenlucht valt waar te nemen;

wel het beste bewijs voor de goede werking der ventilatie.

VERSCHE LUCHT, GEREINIGD EN GEZUIVERD. — De aangevoerde versche lucht wordt gereinigd en gezuiverd, en haar temperatuur kan naar behoefte geregeld worden. Geen vocht of andere onreinheden in de buitenlucht kunnen ooit in de ziekenzalen doordringen, en de atmosfeer daarbinnen is volkomen zuiver en helder, zelfs gedurende den zwaarsten mist.

Het groote hospitaal, dat nu door de vereeniging op Shooter's Hill gebouwd is en over de f 2,400,000 gekost heeft, wordt geventileerd volgens het beginsel van natuurlijke of automatische ventilatie, zooals thans ook het in aanbouw zijnde hospitaal te Tooting.

EEN ZONDERLING SYSTEEM. — Omtrent de prijsvraag voor dit hospitaal kunnen wij ons niet onthouden gewag te maken, dat een van de mededingers is de architect van het Nieuwe Hospitaal te Birmingham, voor welk gebouw hij een ventilatie-systeem heeft toegepast, dat op zijn minst gezegd het *zonderlingste* is wat tot nu toe ooit onder onze aandacht is gebracht.

EEN STORTBAD. — Het systeem is gedacht als volgt: De versche lucht langs mechanischen weg door buizen tot in het midden van het plafond te persen, waar zij zich uitstort, en nederdaalt in den vorm van een stortbad op de zieken; zij ontsnapt door de afvoeropeningen der vuile lucht, geplaatst aan het hoofdeinde van elk bed.

BEDORVEN, MET ZIEKTEKIEMEN BEZWANGERDE LUCHT. — Ja, dat is zeer juist; het is maar geen fout — die plaatsing aan het hoofdeinde van elk bed, zoodat de ongelukkige zieken niet alleen blootstaan aan eene geregelde neerslag van lucht, maar ook het volle genot zullen smaken van alle bedorven en verontreinigde lucht, in hunne omgeving ontwikkeld, die, in een meer geconcentreerden vorm, op haren weg naar de afvoeropeningen der vuile lucht aan het hoofdeinde geplaatst, over hun gelaat strijkt.

Indien wij de beschrijving van dit systeem, door den architect zelf opgesteld, niet werkelijk hadden gelezen, zouden wij geaarzeld hebben te gelooven, dat op dit gebied, in de negentiende eeuw met al onze hoog geroemde ontwikkeling op sanitair gebied, zulk een project ooit zelfs zoude kunnen ontworpen, nog minder toegepast zijn.

DE „REDUCTIO AD ABSURDUM" VAN VENTILATIE. — Zeer zeker, dit is de reductie van ventilatie tot in het belachlijke gedreven.

Des bouwmeesters beschrijving omtrent de werking van dit systeem is zelfs, zooals in *The Builder* is uiteengezet door den deskundige die het laatste rapport uitbracht omtrent de fout van de mechanische ventilatie in het Parlementsgebouw, nog merkwaardiger dan het systeem zelf.

„Ik kan niet begrijpen," zegt deze deskundige, „hoe iemand, bekend met de allereerste beginselen van luchtverversching, de volgende zinsnede kan neerschrijven:"

„En uitlaten aan te brengen op die plaatsen en zoo gedacht, dat de lucht, na verontreinigd te zijn, snel worde afgevoerd zonder door de buitenlucht-stroomingen of andere invloeden te worden tegengehouden of versneld."

EEN ONGERIJMDHEID. — „De veronderstelling, uitgedrukt in het laatste gedeelte van deze paragraaf, dat lucht binnen een gebouw onder zekere buiten atmosferische invloeden „snel kan worden afgevoerd" zonder „te worden versneld", door welken invloed dan ook, is in mijne oogen eene *ongerijmdheid*."

„Zoolang bouwmeesters d e z e inzichten deelen, zoolang zullen onze officieele gebouwen alle kans hebben voorbeelden te blijven van waardelooze en onvolkomen ventilatie."

EENE NOG GROOTERE ONGERIJMDHEID. — Eene *nog grootere ongerijmdheid*, naar het ons voorkomt, is niet enkel de verklaring van den bouwmeester, dat met het systeem in kwestie de bedorven lucht snel zal worden afgevoerd zonder versneld te zijn, door welken invloed ook, maar tevens het feit: dat hij in lijnrechte tegenspraak dezer bewering eene krachtige wan aanbrengt, met het uitsluitend doel om de versche lucht binnen en de bedorven lucht weg te drijven.

EEN GEVAAR VOOR DE ALGEMEENE GEZONDHEID. — Mocht dit plan, dat wij niet aarzelen als een *gevaar* voor de algemeene gezondheid te betitelen, ooit worden uitgevoerd, de gevolgen zullen eene leerrijke ondervinding zijn.

NADEELEN VAN MECHANISCHE VENTILATIE. — In het standaardwerk „Hospitals and Asylums of the World", schrijver de heer Henry C. Burdett, die hier te lande algemeen als de voornaamste autoriteit op het gebied van hospitaalbouw en ventilatie wordt erkend, worden de nadeelen van mechanische en andere vormen van kunstmatige ventilatie nader uiteengezet, en zijn de aangevoerde bewijzen omtrent hare totale onbruikbaarheid, waar ook toegepast, zelfs ten koste van groote sommen gelds, meer dan voldoende om iemand voor een dergelijk kostbaar onding behoedzaam te maken, en des heeren Burdett's waarschuwing ter harte te nemen.

KOSTBARE VENTILATIE. — „Het belangrijkste wat werkelijk in het oog dient gehouden te worden ten opzichte van ventilatie is: dat alvorens eenig systeem, op mechanische vindingen berustend, kan worden voorgedragen als der toepassing waard te zijn, onwederlegbaar zal moeten aangetoond worden, dat het niet alleen even goed is, maar zelfs hooger staat dan de gewone systemen.

Alleen eene werkelijke verbetering zoude de daarmede gepaard gaande aanmerkelijk hoogere kosten, zoowel voor inrichting als onderhoud, wettigen, als noodzakelijk gevolg bij de toepassing van mechanische ventilatie."

GOEDE WERKING VAN NATUURLIJKE VENTILATIE. — De voorbeelden door den heer Burdett aangehaald omtrent de goede resultaten verkregen met natuurlijke ventilatie, zijn even opmerkelijk als die omtrent de fouten van mechanische inrichtingen, waarvan bewezen wordt, dat zij aan alle eischen voldoen, doch slechts de verklaringen hunner ontwerpers bevestigen, als zouden zij geheel voldoende blijken te zijn en beter werken dan andere mechanische systemen, welker fouten, volgens hen, te wijten zijn aan slechte constructie en onervaren toepassing.

Het zoude zeer leerzaam zijn te weten hoe zij, met hunne voorgewende meer verbeterde toestellen en correcte toepassing, zich voor hunne e i g e n fouten aansprakelijk stellen.

GEVAREN VAN MECHANISCHE VENTILATIE. — De *„Building News"* zegt in een artikel omtrent de gevaren van mechanische ventilatie van het luchtneerslag-systeem:

„Het kwaad is nog des te grooter, wanneer men het waagt lucht boven in een lokaal aan te voeren — dat is: het veroorzaken van eene geregelde *luchtneerslag* — en haar bij den vloer af te voeren; maar deze manier wordt zelden meer t o e g e p a s t alschoon zij van tijd tot tijd nog in een of anderen vorm wordt aanbevolen."

ALGEMEEN AFGEKEURD. — „Door autoriteiten op wetenschappelijk gebied wordt dit systeem algemeen afgekeurd als zeer nadeelig, als tegen de natuurwetten indruischend, en — om welbekende redenen. — v e r d e r f e l i j k voor de gezondheid, — verraderlijk de kiemen van ziekte zaaiend."

VERDUNDE VUILE LUCHT. — „Bij alle neerslag-systemen wordt alleen verdunde vuile, nooit echter frissche zuivere lucht ingeademd, daar de uitgeademde en verbruikte lucht eerst, wegens hare grootere lichtheid, opstijgt en door de neervallende lucht tot op ademhalingshoogte wordt teruggevoerd, bovendien vermengd met de verbrandingsproducten, en dan daar weder ingeademd wordt."

EENE ONDRAAGLIJKE NEERWAARTSCHE LUCHTVERPLAATSING. — Alleen eene zeer sterke en daardoor ondraaglijke *neerwaartsche* beweging van lucht zoude kunnen voorkomen, dat de zeer verdunde uitgeademde lucht minstens tot die hoogte kan opstijgen, dat zij weder wordt ingeademd.

De adem van een koortslijder, van hoogere temperatuur zijnde dan die van een gezond mensch in gewone omstan-

digheden, zal daardoor tot eene veel grootere hoogte stijgen, alvorens door den neervallenden luchtstroom te worden teruggevoerd en dus, tengevolge van de daarmede gepaard gaande verspreiding, weder te worden ingeademd door hen die bij het ziekbed staan.

Daar waar de luchtstroom eene tegenovergestelde richting heeft, zooals bij de natuurlijke ventilatie, zal de adem van den zieke in eene ononderbroken kolom opstijgen, en onmiddelijk afgevoerd worden, zonder met iemand in aanraking te komen.

VERBRUIKTE LUCHT WEDER INGEADEMD.— Onverschillig waar de vuile lucht-afvoeropeningen zijn geplaatst, hetzij boven, beneden of aan weerszijden van het bed, of dat de versche lucht door de wanden in plaats van uit het midden van het plafond naar binnen wordt geperst, zal bij het systeem met nederdalende lucht onvermijdelijk eene aanzienlijke hoeveelheid vuile lucht door een zieke ingeademd worden, lucht die niet alleen van hem zelf, maar gedeeltelijk ook van de patienten in zijne onmiddelijke omgeving en van personen die bij zijn bed staan, afkomstig is.

EENE GEVAARLIJKE BRON VAN BESMETTING. — De waterdamp van zijn adem, waarin de ziektekiemen zijn opgenomen, wordt evenzeer door den neerwaartschen luchtstroom op het beddegoed nedergeslagen, en is daar, zich ophoopend, niet alleen de oorzaak van zijn vertraagd herstel, zoo niet zelfs de onmiddelijke aanleiding van zijn dood, maar zal tevens voor anderen eene gevaarlijke bron van *besmetting* zijn.

EEN VERDIFTIGDE LUCHTAANVOER.— Wie met de aangeboren halsstarrigheid der menschelijke natuur niet bekend is, zoude denken dat het zelfs voor het meest bekrompen verstand duidelijk moet zijn, dat de verbruikte en verontreinigde lucht van den zieke verwijderd, en niet naar hem toe en over hem heen gevoerd zal moeten worden, en dat de versche en onbesmette lucht hem onmiddelijk van af de naaste bron moet toegevoegd worden, niet echter nadat zij eerst de hoogte van de ziekenzaal heeft doorloopen en is bezwangerd met onreinheden, afkomstig van andere patienten en van hen die zich in de ziekenzaal bewegen; het laatste is met het systeem in kwestie zeer zeker niet te vermijden.

EEN BEDRIEGLIJK KENMERK. — Een zeer *bedrieglijk* kenmerk van dit zonderlinge systeem is het feit, dat de verpleegsters, de dokters en bezoekers, tengevolge van hun isolement, van hun afstand van de afvoeropeningen der vuile lucht, en van de meerdere hoogte waarop zij ademhalen, betrekkelijk zuivere lucht inademen, zoodat allicht een totaal verkeerd begrip kan ontstaan omtrent de algeheele werking der luchtverplaatsing, en omtrent het voordeel door de patienten hieruit getrokken.

LUCHT- ANALYSES ONVERTROUWBAAR. — Analyses van de lucht uit een hospitaal, volgens dit beginsel geventileerd, tenzij de lucht genomen is van uit de ademhalingshoogte van den zieke, dat is dus kort bij de afvoeropeningen der vuile lucht, — en welke garantie is er, dat dit ooit gedaan is? — zouden eene bespottelijkheid en totale misleiding zijn.

NADEELEN VAN SEEKSLAG VENTILATIE.— Hoe groot de hoeveelheid lucht ook zij, volgens dit plan in een gebouw gedreven, — zij kan de luchtverplaatsing noch afdoend, noch veilig maken. Integendeel, tengevolge der verhoogde luchtsnelheid en de ophooping voor de afvoerkanalen der vuile lucht, zal het gevaar nog grooter worden.

EEN VOOR AANKLACHT VATBAAR MISDRIJF.— Een welbekend autoriteit zegt, „de gevaren van ventilatie door middel van nederdalende lucht kunnen niet opgeheven worden, en de toepassing van dit systeem behoort in het belang der algemeene gezondheid, als een voor aanklacht vatbaar misdrijf aangemerkt te worden. In een openbaar schrijven tot den deskundige gericht, die een verslag uitbracht omtrent de ventilatie in het Parlementsgebouw, zegt een bekend architect, tevens deskundige: „Ik heb vroeger reeds beproefd (meestentijds te vergeefs) het denkbeeld bij het publiek ingang te doen vinden, dat men eene overvloedige hoeveelheid versche lucht door eene ruimte kan voeren, zonder deze te ventileeren."

Een even bekend autoriteit verklaart: „Lucht, langs mechanischen weg door een gebouw drijven, is geen ventileeren."

TABELLEN VAN LUCHTAANVOER, BEDRIEGLIJK. — Door middel van tabellen, aangevende het aantal kubieke Meters lucht in een gebouw binnengevoerd, mogen wonderbaarlijke resultaten aangetoond worden, toch zijn ze van nul of geene waarde, wanneer daaruit de bruikbaarheid van de ventilatie moet afgeleid worden.

EEN AFGEKEURD SYSTEEM. — In een regeerings-rapport over ventilatie, ingediend aan het „United States Congress", wordt ventilatie door middel van nederdalende versche lucht in strenge bewoordingen afgekeurd. Sub. 3 van het rapport wordt gezegd: „In groote lokalen zal bij dit systeem, indien de aanwezigen zuivere, versche lucht zullen inademen, eene enorme hoeveelheid lucht aangevoerd moeten worden, of ongeveer *driemaal zooveel* als gebleken is noodig te zijn bij het systeem van ventilatie door middel van stijgende lucht, om bevredigende resultaten te geven."

OPWAARTSCHE LUCHTVERPLAATSING DOOR AFZUIGING ALS AFVOER AANBEVOLEN. — „Om deze en andere reden is de commissie van oordeel, dat de methode met stijgende lucht de voorkeur verdient.

DE MEEST GEVAARLIJKE VORM VAN LUCHTVERPLAATSING.

Geen enkele verklaring in het voordeel van het systeem met dalende lucht — afgezien van diegenen die daarbij een persoonlijk belang hebben, of die het aanbevelen om welke reden dan ook, of die voor de toepassing daarvan in een gebouw aansprakelijk zijn en het natuurlijk daarom verdedigen —, geen enkele verklaring kan in het minst ons oordeel hieromtrent wijzigen, daar het systeem zich zelf in *alle* details veroordeelt.

De voornaamste autoriteiten, zoowel hier te lande als in Amerika, waar het systeem zijn oorsprong heeft, verwerpen het als de meest gevaarlijke vorm van ventilatie, die ooit in een gebouw kan toegepast worden.

Local Government Journal 13 October 1894.

In zijne beoordeeling over het onlangs uitgegeven verslag omtrent de fout van de mechanische ventilatie in het Parlementsgebouw, zegt een tijdgenoot op sanitair gebied:

„Het meest sprekende voorbeeld van schier grenzenlooze geldverspilling met weinig of geen resultaat, zijn de herhaalde pogingen om het Parlementsgebouw behoorlijk te ventileeren en te verwarmen."

BETREURENSWAARDIGE FOUTEN. — „Er zijn al zoovele betreurenswaardige fouten onder de aandacht van het publiek gebracht, dat het in 't minst geene verwondering kan wekken wanneer men ten slotte denkt, dat dit onderwerp moeielijk moet zijn. Bij voorbeeld: na enkele uren openthoud in ons nieuwe Rechtsgebouw is het publiek reeds tot de overtuiging gekomen, dat het veel beter zoude zijn te vertrouwen op eene open haard, voor verwarming, en een open venster, voor ventilatie, dan op het toegepaste en met zorg bewerkte systeem (mechanische ventilatie door impulsie), wat ieder feitelijk wegjaagt met hoofdpijn, koude voeten en een gevoel van „malaise".

De volgende fragmenten genomen uit het verslag in kwestie zijn zeer wetenswaardig.

RAPPORT OMTRENT DE VENTILATIE IN HET PARLEMENTSGEBOUW. — „Zonder twijfel bestaat op 't oogenblik in het Parlement, en wel voornamelijk in het Lagerhuis, een toestand die waarlijk verre van eene ideale ventilatie verwijderd is."

„Het is best mogelijk, dat toevallige bezoekers, wie de verwarming- en ventilatie-inrichting toegelicht en verder gewezen werd op de groote hoeveelheden lucht die geregeld door de verschillende appartementen worden gevoerd, natuurlijk van de oogenschijnlijke volledigheid der geheele inrichting overtuigd zijn geworden. Ongetwijfeld *schijnt* het tegenwoordige systeem van verwarming en ventilatie in theorie voldoende te zijn."

TABELLEN VAN LUCHT-ANALYSES EN LUCHT-AANVOER, MISLEIDEND. — Wanneer men de enorme hoeveelheden lucht, gelijkstaande aan tienmaal den kub. inhoud van het Lagerhuis, die ieder uur daar doorheen gevoerd worden, in aanmerking neemt, — bovendien, dat de met zorg bewerkte tabellen van lucht analyses oogenschijnlijk datgene zijn wat men zoude kunnen verwachten, en niettegenstaande dit alles de ventilatie toch zoo algemeen bekend staat als slecht, dan is het duidelijk, dat er aan mechanische ventilatie bij impulsie eene groote fout moet kleven en dat tabellen van lucht-analyse en van de hoeveelheden lucht door een gebouw gevoerd, niet mogen beschouwd worden als in staat te zijn een juist begrip te vormen, zoowel wat zuiverheid van lucht als goede werking der ventilatie betreft.

's Zomers wordt de binnentredende lucht gezuiverd en verkoeld, alvorens zij tot de verschillende appartementen wordt toegelaten; 's winters daarentegen wordt zij verwarmd.

De lucht wordt daarbij ook, door een „ingenieus geconstrueerd reinigingsapparaat" gevoerd, om haar van mist en andere onreinheden te bevrijden; en van dat toestel wordt gezegd, dat het op de meest afdoende en bevredigende wijze werkt.

LUCHTFILTERS, HET BEST WERKEND WANNEER ZIJ BIJ NATUURLIJKE VENTILATIE ZIJN TOEGEPAST. — Tal van verschillende vindingen voor het wasschen, filtreeren en reinigen van lucht zijn in gebruik, waarvan de meerderheid aan het doel schijnt te beantwoorden, ofschoon het door bewijzen is aan te toonen, dat zij het meest aan het doel beantwoorden, wanneer zij toegepast zijn in verbinding met een systeem van natuurlijke ventilatie, waarbij de lucht niet langs mechanischen weg voortgestuwd, maar de verontreinigde lucht door afzuiging zachtjes weggevoerd wordt, tengevolge waarvan de lucht, daar zij met eene geringe snelheid binnentreedt, veel beter gereinigd wordt dan wanneer zij onder eene zekeren druk wordt voortgedreven.

In het Lagerhuis wordt de lucht door eene krachtigen waaier onder een zekeren druk binnengevoerd, wat men noemt het „plenum" of impulsie systeem; de verontreinigde lucht trekt daarbij naar beneden tot in de uitlaten der verwarmde afvoerkanalen, waardoor zij verder een uitweg vindt.

ONGELIJKMATIGE VERDEELING EN VERSPREIDING. — „Daar het Lagerhuis door een afzonderlijk en zuiver plenum systeem van versche lucht wordt voorzien, wordt de meerdere luchtverversching des zomers alleen verkregen door meer lucht met den waaier binnen te persen; meer druk wordt aldus op de atmosphoer in het lokaal uitgeoefend, met het gevolg, dat de gebreken door de daaruit voortspruitende onregelmatige verdeeling en verspreiding der binnengevoerde lucht nog versterkt worden."

De ventilatie van het Hoogerhuis, ofschoon zij nog niet is wat men redelijkerwijze zoude kunnen verwachten, wordt toch beschouwd oneindig veel beter te zijn dan die van het Lagerhuis, wijl er *geen* plenum inrichting is of versche luchtaanvoer onder druk plaats heeft, maar de lucht alleen door afzuiging wordt binnengevoerd.

VOORTREFFELIJKHEID VAN NATUURLIJKE VENTILATIE. — In geen der overige gedeelten van het gebouw zijn veranderingen noodig geacht:

„daar de binnentredende lucht grootendeels langs geheel *natuurlijken weg* wordt aangevoerd."

Dit, bewezen door zulk een autoriteit, is ongetwijfeld een veel beteekenend argument voor de voortreffelijkheid van natuurlijke ventilatie.

In eene bijgevoegde verklaring, opgenomen in „The Builder", voegt de deskundige aan zijn rapport nog het volgende toe:

WEGZUIGEN, BETER DAN INBRENGEN. — „Aangezien het Hoogerhuis werkelijk zooveel beter geventileerd is door afzuiging alleen, en de aangevoerde lucht zelfs frisscher is daar zij ook gezuiverd, verwarmd, verkoeld en met de vereischte vochtigheid is verzadigd enz., en zij bewogen wordt zooals gewenscht is, echter zonder mechanische voortstuwing maar eenvoudig door afzuiging, geloof ik, dat het als uitgemaakt mag aangenomen worden, dat *afzuiging*, juist toegepast, in ieder opzicht, oneindig veel beter is dan *inpersing*."

INPERSING, EENE FOUT. — „Ik heb nog van geen enkel systeem door inpersing, goed en eenvoudig, gehoord, dat het in eenig groot gebouw eene afdoende en goede luchtverplaatsing verzekerde. In het Lagerhuis bijv. wordt geen

greintje *versche* lucht binnengevoerd; de groote moeielijkheid is eigenlijk, om van *al* de verontreinigde lucht bevrijd te worden, en dat kan alleen op afdoende wijze verkregen worden met een behoorlijk systeem door afzuiging, waardoor de verontreinigde atmospheer van uit verschillende punten kan afgevoerd worden."

Deze zienswijze omtrent het afvoeren van uit de hoogere gedeelten van een gebouw, dat in het rapport wordt aanbevolen als zijnde de meest afdoende wijze om van de verontreinigde lucht te worden bevrijd, wordt gedeeld door alle voornaamste autoriteiten, waaronder de heer Douglas Galton F. R. S., president van het Instituut voor gezondheidsleer. De inzichten van Lord Kelvin, president van de Koninklijke Vereeniging, omtrent de goede werking van automatische afzuiging, zijn welbekend, zooals ook die van den heer Benjamin Ward Richardson, F. R. S. te president van het Sanitair Instituut, die nadrukkelijk verklaart, *dat een systeem van natuurlijke ventilatie verre boven alle andere methoden te verkiezen is.*

ALGEMEEN BEKEND SLECHT GEVENTILEERD. — De deskundige geeft als zijn oordeel, dat:

„zoolang architecten het plenum systeem, of eenvoudig propulsie gebruiken, kolossale gebouwen zooals het Parlement, het Londensche Gerechtshof, de National Liberal Club enz. in den volsten zin steeds, zooals algemeen bekend, slecht geventileerd zullen blijven."

„Ventilatie is eene wetenschap — geheel afgezonderd van die der bouwkunst — en het vereischt inderdaad de grondige studie van een menschenleeftijd om al de moeielijkheden die zij oplevert behoorlijk te leeren overwinnen. Het is daarom onredelijk te verwachten, dat architecten op het gebied van verwarming en ventilatie deskundigen zijn; en mijne langjarige ondervinding op verschillende plaatsen van den aardbol heeft mij doen zien, dat de betere klasse der architecten nooit beweren eenige bijzondere kennis op dit gebied te bezitten."

(Wij houden het er voor, dat deze bemerkingen echter meer van toepassing zijn op vereenigingen dan op architecten).

ENORME HOEVEELHEDEN LUCHT: GEEN VENTILATIE. — „Deze moeielijkheid van onvoldoende ventilatie in groote officieele gebouwen — niettegenstaande de enorme hoeveelheden versche lucht die af en toe er doorheen gedreven kunnen worden, zonder ze echter te ventileeren — bepaalt zich niet alleen tot het Parlementsgebouw in Engeland.

„Jaren geleden was de verwarming en ventilatie-inrichting in het Kapitool te Washington het schoonste voorbeeld van propulsie in de geheele wereld." Twee groote waaiers werden gebruikt om de lucht volgens het plenum systeem onder eene zekere drukking binnen te persen.

„Na jaren van ondervinding werd het echter bepaald noodzakelijk geoordeeld de afzuiging toe te passen, d. i. van uit het plafond, om zeker te zijn de verontreinigde lucht te kunnen kwijt raken, bij elken atmospherischen toestand."

GETUIGENIS VAN DEN INSPECTEUR DER RIJKSWERKEN. — De „London Law Courts" waren, naar ik vernam, het sprekende voorbeeld hier te lande van ventilatie door propulsie, en wij vinden daar opnieuw, volgens getuigenis van den inspecteur der rijkswerken, neergelegd in het rapport van 1891 door de commissie voor ventilatie uit het Lagerhuis gekozen, dat men reeds lang tot afzuiging (van uit het plafond) in verbinding met het plenum systeem zijn toevlucht had behooren te nemen, om de ventilatie ten minste iets draaglijker te maken.

„Building News" zegt: „Algemeen bekende voorbeelden omtrent de fout van mechanische ventilatie door impulsie of kunstmatig inpersen van lucht in een gebouw zijn de nieuwe „London Law Courts" en het „Parlementsgebouw," waar mechanische inrichtingen zijn gebruikt; en alles wat geld en de grootste wetenschappelijke en werktuigkundige bedrevenheid kan doen om de ventilatie bevredigend te maken, is beproefd geworden, maar zonder eenig resultaat".

MECHANISCHE VENTILATIE, NADEELIG VOOR VERSPREIDING DER LUCHT. — Mechanische ventilatie door impulsie perst lucht onder druk en met eene groote snelheid in een gebouw — de gelijkmatige luchtverspreiding daardoor tegenwerkend — waardoor in de nabijheid en in de richting der lucht in- en uitlaten onaangename en gevaarlijke luchtstroomen veroorzaakt worden maar de overige gedeelten van het lokaal totaal ongeventileerd laten, daar de binnenstroomende lucht gewoonlijk in directe lijn zich naar de naastbij zijnde afvoeropneminggen beweegt of daarheen wordt bewogen, om er dan weder te ontsnappen.

Lucht langs mechanischen weg door een gebouw drijven, is geen ventileeren. Het is een welbekend feit, dat zij die werkzaam zijn in openbare gebouwen, mechanisch geventileerd, door impulsie geregeld, over een gevoel van onwelheid klagen, en dikwijls ongeschikt zijn geworden om hunne gewone werkzaamheden te vervullen.

DE MECHANISCHE VENTILATOR AFGEKEURD. — De „Builder" spreekt in een artikel over de ventilatie in het Parlementsgebouw zeer besliste opinies uit over de oorzaak van de fout, waarbij het gebruik van den mechanischen ventilator, als zijnde een van de hoofdoorzaken, wordt afgekeurd.

„Het bewijs — zegt the Builder — dat de ventilatie niet in alle gedeelten van het gebouw even goed is, schijnt ontwijfelbaar; en de reden daarvoor, waarop zooeven gewezen werd, is gebleken in verband te staan met de wijziging van het oorspronkelijk systeem van binnenwaartsche luchtverplaatsing langs den vloer in verbinding met den mechanischen ventilator. Wanneer het systeem alleen op afzuiging berustte, en de aanvoer geschiedde door het stoffig karpet, over de geheele oppervlakte van den vloer, is het waarschijnlijk dat de luchtverplaatsing, ofschoon in andere opzichten onvoldoende, meer gelijkmatig verdeeld werd dan nu het geval is."

MECHANISCHE VENTILATOREN WERKEN DE VENTILATIE TEGEN. — „De middelen dus, gebruikt om de versche lucht in het Parlementsgebouw te voeren, werken de afdoende reiniging van de atmospheer tegen."

Inderdaad, het is uitdrukkelijk geconstateerd, dat in het Hoogerhuis, dat alleen door afzuiging geventileerd wordt, de versche lucht veel meer gelijkmatig verdeeld is; daar worden ook niet die klachten gehoord, zooals in het Lagerhuis."

De uitspraken van „the Builder" zijn ten volle bevestigd door de rapporten over de gebrekkige ventilatie van andere openbare gebouwen, waar mechanische ventilatoren gebruikt worden, en staven met bewijzen de voortreffelijkheid van afzuiging van uit het plafond, zooals in het Hoogerhuis is aangetoond, en de minstens genomen onbruikbaarheid van mechanische ventilatoren.

„Het Lagerhuis — zoo vervolgt „the Builder" — is het veld geweest voor verschillende opvolgende proefnemingen op groote schaal, waarbij van elk verondersteld werd, dat men daardoor volkomen zoude slagen om de lokalen te maken tot ruimten, voorzien van zuivere lucht."

TREURIGE FOUTEN. — Al deze proefnemingen echter bleken treurige misgrepen te zijn in weerwil van de hoog gespannen voorspellingen der ontwerpers; vooral bij de laatste installatie, waarbij mechanische ventilatoren werden gebruikt, was de toestand nog veel minder dan bij de eerste, en (volgens „the Builder") daarom door het algemeen gevoelen van hen die in deze kamers zitten, maar meer nog die in het Lagerhuis verkeeren, afgekeurd. „The Builder" voegt er als zijne besliste overtuiging nog verder aan toe, dat het bestaande ventilatie-systeem in zijn geheel, toch eindelijk eens dient veranderd te worden.

Wij zijn geheel van het zelfde gevoelen, daar de ondervinding geleerd heeft, dat mechanische inrichtingen, waar ook in gebruik, steeds gefaald hebben om aan de eischen van luchtverplaatsing te voldoen; toch zijn wij niet genegen zoo ver te gaan als „the Builder" in zijne verdediging van natuurlijke ventilatie, zooals die in hetzelfde artikel wordt uitgedrukt, namelijk:

„dat het publiek zich bedriegt, waar het zich verbeeldt, dat ieder open venster een gevaar voor de gezondheid oplevert," met andere woorden:

„wanneer in het algemeen de Engelschen in alle weersgesteldheden wat meer hunne vensters open hielden, zouden zij eene betere gezondheid genieten en op den langen duur dvarbij het best varen."

UITEENLOOPENDE INZICHTEN. — Wij vreezen, dat zulke uiteenloopende inzichten omtrent de voordeelen die verkregen zouden kunnen worden met een dergelijken vorm van natuurlijke ventilatie, door de vensters bij *alle weersgesteldheden* open te zetten, waarschijnlijk voor velen niet zijn aan te bevelen.

VOLKOMEN SUCCES MET NATUURLIJKE VENTILATIE. — Met betrekking tot een *automatisch* systeem van ventilatie met zuigkappen verklaart „the Builder":

„Proefnemingen schijnen het volkomen succes te hebben aangetoond en wij kunnen ten volle het gunstige oordeel, dat hiervan gegeven is, onderschrijven."

In zijne beoordeeling omtrent de fout van *mechanische* ventilatie door impulsie in het Guy's hospitaal zegt hetzelfde blad:

„Een gedeelte van Guy's hospitaal is voor specialiteiten zeer belangrijk, als zijnde de plaats van de meest gewaagde poging om in de ziekenzalen van een Londensch, zoo niet van een Engelsch algemeen ziekenhuis, *kunstmatige* ventilatie toe te passen.

. . . . Het spijt ons te moeten hooren, dat het door de medici, die het geheel en al onbruikbaar achten en die deze ziekenzalen als de minst gezonde van het geheele hospitaal beschouwen, eenstemmig wordt afgekeurd."

De ziekenzalen van dit zelfde hospitaal, door een *natuurlijk* systeem geventileerd, worden als zeer bevredigend genoemd.

WAARDELOOSHEID VAN VERHITTE LUCHTAFVOERKANALEN. — Wij hebben voor ons liggen een aanzienlijk getal officieele verslagen omtrent de slechte werking van mechanische ventilatie en verhitte lucht-afvoerkanalen, in ziekenhuizen en andere openbare gebouwen. Ook in deze rapporten wordt verklaard, dat, sedert mechanische inrichtingen door natuurlijke ventilatie zijn vervangen geworden, de resultaten hoogst bevredigend waren.

Verwarmde lucht-afvoerkanalen, voorzien van verwarmingsbuizen, cylinders enz., schijnen eveneens onvoldoende gebleken te zijn. Deze vorm van ventilatie is nu echter door de praktijk afgedankt, als:

„niet met de inzichten der tegenwoordige ingenieurs, of met hunne practische ervaring in overeenstemming te brengen zijnde."

NEERWAARTSCHE LUCHTVERPLAATSING, ALGEMEEN VEROORDEELD. — Ventilatie door *dalende versche lucht* is echter meer algemeen veroordeeld dan eenig ander systeem van mechanische ventilatie door impulsie, en wordt door hygienisten als hoogst nadeelig voor de gezondheid genoemd. De ventilatie-commissie, door de regeering der Vereenigde Staten benoemd, verklaart in haar rapport aan het congres, na de nadeelen en gevaren van de neerwaartsche luchtverplaatsing te hebben opgesomd, sub 4:

„In zalen met galerijen is het zeer moeielijk om de nederdalende luchtkolommen zoo te regelen, dat aan den eenen kant de lucht, op de galerijen verbruikt, de dalende aanvoer voor de benedenverdieping niet verontreinigt, terwijl aan den anderen kant de aanvoer van de benedenverdieping niet terzijde naar de galerijen wordt gedreven; die moeielijkheid is zoo groot, dat het meestal eene onmogelijkheid is eene goede regeling te treffen."

Opwaartsche luchtverplaatsing door afzuiging, dat is de wijze in het rapport aanbevolen.

NIET TE RECHTVAARDIGEN KOSTEN VAN MECHANISCHE VENTILATIE. — Ook wordt verklaard, dat de onkosten van mechanische neerslag-ventilatie *driemaal grooter* zijn dan die der opwaartsche luchtverplaatsing, om in beide gevallen dezelfde zuiverheid van lucht te verzekeren, maar dat die bij het neerslag-systeem alleen bereikt kan worden ten koste van ondraaglijke en gevaarlijke tocht.

Een bekend architect in Londen schrijft hierover het volgende: „Daar het nu algemeen is aangenomen, dat mechanische ventilatie bevonden is niets beter te zijn dan gewone en minder kostbare methoden, zoo zullen de enorme en onnoodige uitgaven de onwederlegbare bedenkingen tegen hare toepassing zijn.

Local Government Journal 17 December 1892.

Een van de laatste voorbeelden omtrent de slechte werking van mechanische ventilatie werd beschreven door den heer Thomas Blashill, de architect van de London County Council, in eene verhandeling, gehouden voor het Koninklijk Instituut van Britsche architecten, over de nieuwe Raadkamer van de London County Council, die mechanisch geventileerd is door een waaier (stoom-ventilator) en een verwarmingstoestel voor de versche lucht. De heer Blashill was niet

zeker of ze wel van eenig nut waren, daar het van tijd tot tijd noodig was zijn toevlucht tot natuurlijke ventilatie te nemen en wel in den meest primitieven vorm, door zoowel bij warm als koud weder deuren en vensters te openen. Altijd wanneer de ventilatie-inrichting in werking was, rezen er klachten over tocht, die de heer Blashill aan dalende luchtstroomen toeschreef.

Bij de discussie die daarop volgde, zeide de heer Aston Webb F. R. I. B. A.: „dat hij, met betrekking tot luchtverplaatsing, uit des heeren Blashill's woorden afleidde, dat deze voor het systeem van luchtverplaatsing door afzuiging van uit het plafond en versche luchtaanvoer van beneden, partij trok. Uit eigen ervaring kon hij, die dit systeem van ventilatie veel heeft toegepast, verklaren dat het steeds aan het doel beantwoordde.

OVERVERHITTE LUCHT, EEN GEVAAR VOOR DE GEZONDHEID. — De heer Webb zeide nog, dat een gebouw verwarmd moet worden, afgescheiden van de voorgewarmde versche luchtaanvoer; niet alleen volgens zijne eigen ervaring maar ook naar die van een der voornaamste autoriteiten op dit gebied, de heer Phipson, was het onmogelijk om met de genoemde aanvoer alleen, eene kamer behoorlijk te verwarmen. Het schijnt, dat het gevoelen van architecten nu daartoe overhelt om de twee afzonderlijk te houden, daar het is uitgemaakt, dat verwarmde lucht voor het dubbele doel, verwarming en ventilatie, gebruikt, niet alleen de wanden onvoldoende verwarmt, maar ook, door de hooge temperatuur waarop die lucht gebracht is, hare voedende hoedanigheid, voor eene gezonde ademhaling noodzakelijk, zeer ernstig vermindert wordt.

De wetenschap en de hygiëne hebben dit reeds lang gepredikt en het verheugt ons, dat architecten de beteekenis daarvan nu beginnen in te zien. In een volgend artikel zullen wij daarop meer uitvoerig terugkomen, en mededeelen hoe deze zaak op het Internationaal Congres voor Hygiëne en Demographie te Budapest besproken is geworden; want het is een eenigszins vernederend feit, dat, met al onze hooggeroemde vorderingen op sanitair gebied, deze wijze, voor langen tijd reeds, namelijk algemeen op het vaste land van Europa en in Amerika is toegepast.

VROEGSTE VORM VAN MECHANISCHE VENTILATIE. — Door den architect van het nieuwe hospitaal te Birmingham werd op het laatste Congres van het Sanitair Instituut te Liverpool eene voordracht over ventilatie gehouden, waarin het systeem van neêrwaartsche luchtverplaatsing door mechanische aanvoer werd toegelicht. Dit is een van de allervroegste vormen van mechanische ventilatie, in eene tijd uitgedacht, toen de wet van de uitzetting der lucht met betrekking tot ventilatie nog slechts onvolkomen begrepen werd en toen nog het algemeen gevoelen heerschte, dat koolzuur en andere onreinheden in een bewoond gebouw ontwikkeld, tot op den vloer nederdaalden en daar lagen vormden.

IN ONBRUIK GERAAKT EN VEROUDERD. — De ontwikkeling der wetenschap heeft nu met deze opvatting gebroken, en daarmede ook met de veronderstelde noodzakelijkheid om de bedorven lucht bij den vloer af te voeren,— eene methode, thans in onbruik geraakt en verouderd, en alleen nog verdedigd door den onwetende, den belanghebbende of den niet te overtuigen onverschillige.

Het schijnt, dat de groote bijzonderheid van het systeem, als door den inleider toegelicht, voorgesteld als eene nieuwigheid, eene soort van zeef betrof van eigenaardige constructie, waardoor de lucht gewasschen en met water verzadigd wordt.

EEN MERKWAARDIG VERSCHIJNSEL. — De inleider verklaarde, dat bij den bevochtiger het *merkwaardige verschijnsel* was opgemerkt, dat de lucht *bevochtigd* werd wanneer zij te droog, en *gedroogd* wanneer zij te vochtig was. Met betrekking tot deze verklaring kunnen wij niet anders dan het eens zijn met den deskundige die het verslag over de ventilatie van het Parlement uitbracht, en die, zinspelende op des sprekers denkbeelden over ventilatie bij eene andere gelegenheid uitgedrukt, zeide:

„Zoolang architecten zulke inzichten deelen, zoolang zullen onze openbare gebouwen groot gevaar loopen modellen van onvoldoende en slechte ventilatie te zijn."

LUCHTREINIGERS. — Men deed het voorkomen, of zulk een reinigingstoestel voor het bevochtigen van de lucht eene geheel nieuwe ontdekking ware. Is het mogelijk, dat des sprekers bekendheid met bestaande ventilatietoestellen zoo beperkt is, dat hij niet weet, dat tal van verschillende gelijksoortige goed werkende reinigingstoestellen reeds lang in algemeen gebruik zijn, zoowel in verbinding met natuurlijke als met kunstmatige ventilatie? Het schijnt, dat de spreker dit toestel voor het eerst in de Victoria Infirmary te Glasgow zag toegepast, in verbinding met mechanische neerslag-ventilatie.

Het gevoelen van hen die bij de lezing tegenwoordig waren, omtrent de werking van het reinigingstoestel en het systeem van luchtverplaatsing, kan worden afgeleid uit het volgende extract uit het verslag der verhandelingen in „The Builder" opgenomen.

MECHANISCHE VENTILATIE OP HET CONGRES VAN HET SANITAIR INSTITUUT AFGEKEURD. — „Eene discussie volgde, waaraan Dr. Vacher, de heer T. Crawford, Majoor Black van den geneeskundigen dienst, en tal van andere deskundigen deelnamen.

„Dr. Francis Vacher (Birkenhead) geloofde, dat het zeer moeielijk zoude zijn om hospitalen door propulsie afdoend te ventileeren, of zoo dit toch plaats had, dat de gevolgen zeer waarschijnlijk meer schadelijk dan heilzaam konden zijn. In een verslag, dat hij jaren geleden had uitgebracht, had hij luchtbevochtigingstoestellen aanbevolen.

„De heer Thomas Crawford, Generaal van den geneeskundigen dienst, zeide, dat men met dit nieuwe voorgestelde denkbeeld zeer voorzichtig moest zijn. Van ziekenhuizen en luchtreinigingstoestellen had hij veel ervaring opgedaan. In de tropen waren bij het leger luchtcirculatie- en luchtreinigingstoestellen in gebruik, zeer veel met de hier besproken overeenstemmende. Zijne ondervinding omtrent de wijzen van luchtinpersing in gebouwen was echter niet gunstig. De moeielijkheid bestond in het regelen van den graad van vochtigheid der lucht, en hij was er niet zeker van of er niet meer schadelijke stoffen aan toegevoegd werden.

„De eenige veilige en goede wijze voor luchtaanvoer was de natuurlijke, door uit eene zuivere bron, in vrije en natuurlijke stroomen aan te voeren."

EEN TERUGGANG. — Het geheele systeem werd afgekeurd en de toepassing daarvan, zooals door den spreker werd toegelicht, veroordeeld „als een t e r u g g a n g, die door het Sanitair Instituut niet behoort ondersteund te worden; dat alle mechanische inrichtingen van deze soort zeer geschikt waren om onbesproken en ongebruikt te laten en dat geene cijfers gegeven werden, waaruit de wenschelijke bezuiniging van het voorgestelde systeem kon worden aangetoond."

De spreker zeide daarop „dat hij, wat in de veroordeeling van het systeem was beweerd geworden, reeds honderde malen gehoord had. Deze beslissing op het Congres van het Sanitair Instituut *tegen mechanische* en in het *voordeel van natuurlijke ventilatie*, bevestigt tevens de meeningen, voorgestaan op het Internationaal Congres voor Hygiëne te Budapest en op het Congres van het Britsche Instituut voor Hygiëne, in deze artikelen reeds beschreven."

In „Hospitals and Asylums of the World", schrijver de heer Henry C. Burdett, een van de voornaamste autoriteiten op dit gebied en wiens getuigschrift van groote waarde is, geeft deze, als zijne ondervinding van het mechanisch ventilatie-systeem in de Victoria Infirmary te Glasgow in gebruik:

WETENSCHAPPELIJKE PROEVEN. — „Een nauwkeurig onderzoek naar, en tal van proefnemingen met het ventilatie systeem in de „Victoria General Infirmary," door ons gedaan, overtuigden ons, ofschoon het hoofdkanaal betrekkelijk vrij van vuil en stof gehouden werd, dat de kleinere kanalen die direct met de ziekenzalen in verbinding staan, niet tegen het indringen dezer schadelijke stoffen beveiligd waren. Inderdaad wordt hierdoor aangetoond, dat met de lucht nog veel binnensluipt wat uit de ziekenzalen dient geweerd te worden, zooals de muren en plafonds sprekend getuigen. Wij zijn van oordeel, dat de wijze waarop in het Victoria hospitaal de lucht bevochtigd wordt, zeer onvolkomen is en daarom verbeterd dient te worden. Dit zoude ten minste ten doel hebben om stof en vuil, nu nog tot in de ziekenzalen kunnende doordringen, te verminderen."

NIET NOODZAKELIJK EN ONGEWENSCHT. — „Met betrekking tot het gematigd karakter van het Britsch klimaat moeten wij nog overtuigd worden, dat het wenschelijk of noodzakelijk is om kunstmatige ventilatie in onze hospitalen toe te passen..... In Guy's hospitaal (nieuw gedeelte) kan het kunstmatige systeem met het natuurlijke in de oudere ziekenzalen vergeleken worden, en het gevolg dezer vergelijking zal zeer zeker n i e t pleiten voor de meerdere voortreffelijkheid van het eerstgenoemde....."

EENPARIG AFGEKEURD. — „Men zegt, dat het door de beste medici eenstemmig wordt afgekeurd, omdat zij het totaal waardeloos achten en deze ziekenzalen beschouwen als de minst gezonde in het hospitaal. Wij kannen tot staving van des heeren Burdett's verklaringen geen grooter autoriteit aanhalen dan wijlen Dr. Parkes, die zegt: *In het gematigd klimaat is natuurlijke ventilatie in de meeste gevallen het best;* terwijl Dr. Corfields, Professor in de Hygiëne en Gezondheidsleer aan het University College te Londen verklaart: *Iedere ventilatie-methode die op mechanische* of *kunstmatige middelen berust*, om haar in werking te brengen, *kan niet betrouwbaar zijn en is daarom niet aan te bevelen.* Het „Park" hospitaal, ontworpen door den heer Edwin T. Hall. F. R. I. B. A., nu in aanbouw, en waarvan gezegd wordt dat het in al zijne details een model-hospitaal zal zijn, zal volgens het natuurlijk systeem van luchtverplaatsing door afzuiging van uit het plafond geventileerd worden. „The Builder" zegt hiervan: „Wij beschouwen het in zijne soort als een buitengewoon goed geprojecteerd gebouw, waarvan bovendien alle details grondig overwogen zijn geworden."

Het thans meer dan sprekend getuigenis *tegen* de bruikbaarheid van mechanische of kunstmatige ventilatie, in welken vorm ook, en *voor* natuurlijke ventilatie, mits deze verstandig en wetenschappelijk toegepast wordt, heeft tot eene merkbare verandering geleid in het oordeel, eenmaal door velen gehuldigd met betrekking tot de vergelijkende voordeelen der beide methoden. In een overzicht, samengesteld uit zekere officieele verslagen omtrent de fout van mechanische ventilatie bij openbare gebouwen toegepast, zegt „Building News:"

TABELLEN VAN LUCHT-SNELHEDEN EN LUCHT-ANALYSES: NIETS ZEGGENDE ZAKEN. — „Tabellen van lucht-snelheden en analyses bij mechanische luchtverplaatsing door impulsie zijn tegenover feiten als deze veelal n i e t s z e g g e n d.

Wij hebben het er altijd voor gehouden, dat afvoer van de verhitte verontreinigde lucht en die der verbrandingsproducten, van uit het plafond, waarheen ze natuurlijk opstijgen, en toevoer van versche lucht, beneden in het gebouw met g e r i n g e s n e l h e i d, *de eenige natuurlijke en bevredigende ventilatie-manier is.* — Dit oordeel wordt door de voornaamste autoriteiten op dit gebied gedeeld, daar inzichten omtrent de beste wijze om zich van eene goede ventilatie te verzekeren in de laatste jaren eene aanmerkelijke verandering hebben ondergaan, waarbij de mechanische ventilatie voor eenvoudiger en meer afdoende methoden heeft plaats moeten maken."

MECHANISCHE VENTILATIE DOOR IMPULSIE, AFGEKEURD. — Als resultaat hunner onderzoekingen omtrent de verschillende ventilatie systemen in gebruik, rapporteert de Commissie, bestaande uit de voornaamste wetenschappelijke en deskundige mannen door de Regeering der Vereenigde Staten benoemd, aan het Congres: „dat opwaartsche luchtverplaatsing door afzuiging bevonden was de e e n i g s t e bevredigende methode te zijn, en dat het inpersen van groote hoeveelheden lucht in een gebouw volgens het Plenum systeem, hoofdzakelijk op neerslag berustend — wat echter eenparig afgekeurd was — niet alleen gevaarlijk voor de gezondheid was, maar ook ten eenenmale i n g e b r e k e b l e e f om op afdoende wijze in de luchtverplaatsing te voorzien. — Volkomen luchtverplaatsing zoude hiermede nooit bereikt kunnen worden, want alleen verdunning van de onreine lucht zal het gevolg zijn, terwijl bij volkomen ventilatie de onreinheden niet zoo verdund maar direct bij het ontstaan geheel en al verwijderd worden, zoodat men geen lucht kan inademen die kort te voren hetzij in zijn eigen longen of in die van zijnen buurman is geweest. Een mensch ademt ongeveer twintig kub. voet (= 0,566 kub. Meter) lucht per uur in. Daar de verbruikte lucht de longen in verhitten staat verlaat, zal deze direct opstijgen en onmiddelijk vervangen wor-

den door eene versche aanvoer van zuivere lucht, die daarop wordt ingeademd. Wanneer nu de verontreinigde lucht van boven wordt afgevoerd en niet kan terugkeeren, ligt het voor de hand, dat eene aanzienlijk geringere hoeveelheid lucht noodig zal zijn om aangevoerd te worden dan wanneer de verbruikte lucht door een stroom dalende lucht wordt terug gedreven, en daarin opgelost, zooals dit met alle vormen van mechanische ventilatie door impulsie volgens het Plenum principe het geval is. Van daar de noodzakelijkheid dier enorme hoeveelheden lucht, voor dat systeem noodig."

MISLEIDING VAN VOORHEEN. — De theoriën, gebruikt om de hoeveelheden lucht te bepalen, noodig om afdoende luchtverplaatsing te verzekeren, hoeveelheden die loopen van 400 tot 4000 kub. voet (11,32 tot 113,2 kub. Meter) per uur per persoon, worden nu onder de misleidingen van voorheen gerekend, daar wetenschap en ervaring ons geleerd hebben, dat nog aanmerkelijk minder lucht dan de minste dezer schattingen meer dan voldoende voor gewone omstandigheden is, — aangenomen, dat de aanvoer der lucht goed verdeeld zij en de lucht weder onmiddelijk na het gebruik worde afgevoerd, hetgeen de eenigste belangrijke eischen zijn.

Captain Mac-Ilwaine, van de Commissie van Landbouw, zegt in eene verhandeling, gehouden in de „Royal United Service Institution": „Luchtpersen in eene localiteit die wij wenschen te ventileeren, is de vuile lucht daarbinnen verdunnen; de lucht daarentegen afzuigen, is de vuile lucht geheel en al kwijt raken, wanneer in dezelfde verhouding hare plaats wordt ingenomen door aanvoer van zuivere lucht."

ONJUIST IN BEGINSEL EN TEGEN DE NATUURWETTEN. — De heer Charles Houghton, C. E., zegt ook:

„Ik ben het met Capt. Mac Ilwaine eens, dat het in beginsel onjuist is en strijdende tegen de natuurwetten, om te bepeoeven de verontreinigde lucht uit een gebouw af te voeren van af de hoogte van den vloer, en niemand, wie ook, die de geringste praktische of wetenschappelijke kennis op dit gebied bezit, of van de natuurwetten die de luchtverplaatsing beheerschen, zal ooit zulk een methode verdedigen."

De inzichten van hygiënisten, wat betreft de gevaren verbonden aan dezen vorm van ventilatie, voornamelijk als deze op scholen, hospitalen enz. is toegepast, schijnen inderdaad eenstemmig te zijn, en het pleit wel voor deze grondstelling, dat deze methode door autoriteiten niet goedgekeurd wordt.

METHODE GOEDGEKEURD DOOR DE „LOCAL GOVERNMENT BOARD." — Een natuurlijk systeem van luchtverversching is door den „Local Government board" goedgekeurd. De architect deelt aan dit college mede, dat mechanische ventilatie-inrichtingen gewoonlijk volkomen misgrepen zijn. Het volgende extract uit de „Building News" overgenomen is zeer wetenswaardig:

„Dit samengaan heeft echter het mechanisch terugslag-systeem niet kunnen redden, want het is ten laatste door iedereen afgedankt en afgekeurd, uitgezonderd door diegenen, die financieel er bij betrokken en verantwoordelijk zijn voor de uitgaaf der groote sommen gelds, aan de toepassing er van verbonden. Met betrekking tot de commercieele aanprijzing dezer mechanische systemen is het opmerkelijk, hoe ieder uitvinder (?) of syndicaat in zijne toelichting omtrent de fouten van gelijksoortige systemen verklaart, dat de in gebruik zijnde toestellen slecht en onwetenschappelijk toegepast zijn, maar dat met *hun* systeem „alles in orde zal zijn", — deze verklaringen daarbij gewoonlijk geïllustreerd met tal van tabellen van luchtanalyses en luchtaanvoeren, die aan het wonderbaarlijke grenzen, maar toch op hun beurt, evenals de anderen, nog iets minder dan waardeloos blijken te zijn. Op de onwetendheid der toekomstige clienten op dit gebied wordt vertrouwd, wat een hoofdfactor in de voorspoedige handelsoperatiën is."

EEN GEVAARLIJK SYSTEEM. — „Wij kunnen nog een treffend voorbeeld uit het Congres van het Sanitair Instituut aanhalen, hoe een lichaam van wetenschappelijk ontwikkelde deskundigen, van ventilatie systemen en hunne respective waarde eene beproefde praktische kennis bezittende, eenparig een systeem afkeurde, waarvan zij wisten, dat het verouderd en gevaarlijk was, — een systeem echter, dat door niet-deskundigen, die geen of op zijn hoogst slechts eene oppervlakkige kennis van ventilatie inrichtingen kunnen hebben, geïnfluenceerd door het werken van met zorg gemaakte machineriën enz., als iets nieuws en afdoends werd aangenomen, op grond van verklaringen van belanghebbenden, en mogelijk nog gesteund door hen „die voor de uitgaaf der groote sommen gelds, aan de toepassing verbonden, verantwoordelijk zijn," en die natuurlijk in hun eigenbelang wel genoodzaakt zijn daarvan hoog op te geven."

MECHANISCHE VENTILATIE NADEELIG VOOR DE GEZONDHEID. — „Mechanische neerslag-ventilatie is in de Vereenigde Staten van alle kanten onderzocht geworden, vooral in hospitalen, en daarbij bevonden als praktisch onbruikbaar, waarom men het heeft laten varen als niet alleen nadeelig voor de gezondheid, maar tevens zeer kostbaar van onderhoud; sedert is er eene ommekeer van gevoelen in het voordeel van nok- of natuurlijke ventilatie ontstaan. De heer Addison Hutton, architect, sprak in eene lezing over „Het ontwerpen van ziekenhuizen," onlangs gehouden voor de afdeeling „Bouwkunst" van de universiteit van Pennsylvania, eene veelbeteekenende verklaring uit, als gevolg zijner onderzoekingen in alle staten, namelijk: dat omtrent ventilatie „een punt vermeldenswaardig was, dat doktoren, tot zijne verbazing, in hunne aanbevelingen voor dakventilatie, of wat ook wel nokventilatie genoemd kan worden, niet verschillen."

DE EENIGE PROEFNEMING DIE PRACTISCHE WAARDE HEEFT. — Dit is een sprekend getuigschrift voor de waarde van natuurlijke ventilatie, in vergelijking met mechanische, en het gevolg van veelzijdige ervaring met beide systemen, zijnde wel de eenige proef die praktische waarde heeft of kan hebben; alleen experimenten van „dilettanten" bewijzen niets, en zijn voor praktische bewijzen waardeloos.

EEN ONNOODIGE UITGAAF. — Men heeft berekend, dat in de Vereenigde Staten millioenen dollars onnoodig zijn uitgegeven voor het doen van proefnemingen met mechanische ventilatie-systemen, waaronder het neerslag systeem, en men kan als eind-resultaat constateeren, dat

er geen enkel gebouw is aan te wijzen waar de ventilatie, op dit beginsel berustende, bevredigend werkt.

Een terugslag-systeem, waarbij de luchtverversching langs mechanischen weg geschiedde, is in enkele scholen hier te lande (Engeland) beproefd geworden; in een volgend artikel zullen wij gelegenheid hebben terug te komen op de treurige gevolgen daarvan, als machtige bron van gevaar voor de algemeene gezondheid.

Local Gouvernment Journal 16 Februari 1895.

Op het Congres van het Britsche Instituut voor openbare Hygiëne, hield de heer J. F. Bailey, architect van de Londensche scholen, eene voordracht, waarin hij verklaarde, dat naar zijne ondervinding op het gebied van luchtverversching in scholen de „natuurlijke" ventilatie hem was gebleken de meest bevredigende methode te zijn. De heer Bailey haalde daarbij als een voorbeeld aan, de Hugh-Myddeltonschool, in December 1893 door Z. K. H. den Prins van Wales geopend, die, evenals al de scholen van den Londen School-Board, door een „natuurlijk" systeem geventileerd is; waarbij viel op te merken, zooals de heer Bailey zeide: eene totale afwezigheid van wat men noemt „schoollucht", en tevens, dat dit systeem meer dan voldoende blijkt te voorzien in de luchtverversching.

VERSLAG OMTRENT DE FOUT VAN MECHANISCHE VENTILATIE. — Als een voorbeeld van mislukking van mechanische ventilatie, toegepast op scholen, halen wij het verslag aan van den geestelijke der Birminghamsche schoolvereeniging, waarin verklaard wordt, dat mechanische ventilatie nooit tot tevredenheid gewerkt heeft, en het nog steeds de vraag blijft, of wij door hare toepassing iets gewonnen hebben waardoor de uitgaven gerechtvaardigd worden.

Het gebrek van de laatste installatie van mechanische luchtverplaatsing door impulsie in de Town Hall te Birmingham is ook algemeen bekend; zelfs is eene deputatie uit de inwoners benoemd geworden om er tegen te protesteeren, als zijnde zij een gevaar voor de algemeene gezondheid daar de tocht ondraaglijk was.

De „Central Criminal Courts" in de Old Bailey kunnen ook genoemd worden als voorbeelden van slechte werking en het nadeelige voor de gezondheid van mechanische luchtverversching door middel van waaiers, zoowel wat betreft aanvoer als afvoer.

Alle ventilatie systemen behooren op het advies van een specialiteit te worden toegepast, daar, volgens De Chaumont, de grootste technische bedrevenheid noodig is in het plaatsen der luchtkanalen, de luchtaanvoer enz. Daar waar door eene economische vergissing het goedkoopste plan toegepast wordt, wellicht door een onbevoegd handelsman bezorgd, zullen gebreken gewoonlijk niet uitblijven.

HOE GOEDWERKENDE VENTILATIE VERKREGEN KAN WORDEN. — Wanneer een natuurlijk systeem toegepast wordt, moeten den ingenieur de handen even vrij gelaten worden, als gewoonlijk, bij wijze van noodzakelijkheid, den ingenieur van een mechanisch systeem wordt toegestaan, wil men een goedwerkende ventilatie verkrijgen. Men denkt zich dezen regel niet op beide toepasselijk, wat daarom veelal de oorzaak is der gebreken, die anders voorkomen hadden kunnen worden.

In een artikel over ventilatie, voorgedragen in de Vereeniging voor Kunsten, Londen 1 Februari 1893, werden de waarden van natuurlijke en mechanische ventilatiemethoden toegelicht door den spreker, die zeide:

„Na tal van proefnemingen in scholen, geventileerd volgens een der beide systemen, was het duidelijk gebleken, dat in geen der onderzochte scholen die mechanisch geventileerd waren, door middel van afzuiging — zelfs in eene nieuwe school voor een paar weken pas geopend — de lucht zuiverder gevonden werd dan in die, ook onderzocht, maar langs natuurlijken weg zonder eenig mechanisme geventileerd.

Wel werden boven in elk lokaal, mechanisch geventileerd door afzuiging, luchtstrooming waargenomen, terwijl de vestibules van zulke gebouwen gewoonlijk vreeselijk tochtig waren."

HET BACTERIE-SCHRIKBEELD. — Volgens de analyses was het getal bacteriën, gevonden in de lucht van scholen geventileerd langs natuurlijken weg, ongeveer 25 % minder dan in die van scholen, mechanisch geventileerd.

De spreker beschreef de inrichting van een luchtreinigingstoestel, dat, zooals hij verklaarde, alle bacteriën uit de lucht wegnam.

Dit wordt ook gezegd, dat andere reinigingstoestellen kunnen doen; maar de voordeelen, die van zulk eene totale vernietiging der bacteriën worden afgeleid, zijn ons niet erg duidelijk, daar het aan de pathologie wel bekend is, dat het grootste gedeelte der bacteriëen in de lucht eerder nuttig is dan omgekeerd, en de rest niet schadelijk genoeg is om eenige bijzondere inrichting voor hunne vernietiging noodzakelijk te maken; of het zoude alleen om hunne verwijdering te doen moeten zijn dat daarvoor de luchtreinigings- en ventilatietoestellen worden toegepast.

LUCHTREINIGINGSTOESTELLEN WERKEN HET BEST IN VERBINDING MET NATUURLIJKE VENTILATIE. — De reiniger door den spreker toegelicht, is in de Victoria Infirmary te Glasgow in gebruik; maar uit het Verslag over de proefnemingen waarvan in ons laatste artikel sprake is, gelijkt het er niet veel op, dat daarmede een succes is behaald. Het getal luchtreinigingstoestellen, voor het zuiveren van lucht in gebruik, is legio; maar op grond der gegevens die voor ons liggen, zal het blijken dat de beste resultaten verkregen worden wanneer zij in verbinding met natuurlijke ventilatie worden toegepast. Mist en andere onreinheden worden inderdaad verwijderd.

LUCHT-ANALYSES EN ONVOLKOMEN VENTILATIE. — Het is nu uitgemaakt, dat *lucht-analyses* niet altijd beschouwd kunnen worden als een juist bewijs voor de algeheele zuiverheid der lucht of de goede werking der ventilatie, daar in gebouwen waar de ventilatie is afgekeurd geworden als gevaarlijk en onvolkomen, de lucht-analyses toch schijnbaar gunstig waren, terwijl de hoeveelheid aangevoerde lucht enorm was.

Ongetwijfeld heeft dit alles medegewerkt en architecten — die uit den aard van hun beroep toch zeer zeker in staat zijn zich een oordeel over ventilatie-toestellen te vormen — eenigszins onzichtig gemaakt omtrent mechanische ven-

tilatie systemen, daar steeds nog, — al mogen gepatenteerden beweren dat hun systeem onfeilbaar is, en dat de gebreken van anderen waren toe te schrijven aan onvolkomen inrichting en onwetenschappelijke toepassing, — gelijkluidende verklaringen die echter nooit verwezenlijkt werden, met dat zelfde vertrouwen door andere gepatenteerden worden medegedeeld.

DE MEEST KOSTBARE VORM VAN VENTILATIE. — Het is eene dure aardigheid om met mechanische ventilatie proeven te nemen. In verband hiermede is het volgende, uit de „Building News" overgenomen, zeer lezenswaardig.

„Alhoewel zij die zulke systemen (mechanische) verdedigen, werkelijk redenen daartoe zullen hebben, dit toch rechtvaardigt in geen enkel opzicht het opofferen der algemeene gezondheid of der beurs aan persoonlijke belangen of aan vooroordeelen.... Buitendien nog: het niet aan eenigen twijfel onderhevige getuigenis, waardoor het zeer groote gevaar voor de gezondheid bewezen is geworden, is het systeem van neêrwaartsche luchtverplaatsing (mechanische), zooals uit de onwederlegbare gegevens is aangetoond en door de Regeering der Vereenigde Staten bijeengebracht (die ook dit systeem om nog andere reden ten sterkste afkeurde), wel de *meest kostbare* vorm van ventilatie, waarbij het besteed zijnde geld niet alleen geen waarde, maar het tegenovergestelde oplevert."

„In eene voordracht gehouden door den heer Keith D. Young F. R. I. B. A., in de Bouwkundige Vereeniging, London 23 November 1894, is deze zaak op allerzins praktische wijze behandeld."

IS DE UITGAAF VAN MECHANISCHE VENTILATIE NOODZAKELIJK? — „De kwestie (zegt de heer Young), voor ons van belang, is deze: Is er ook eenig bewijs waardoor kan worden aangetoond, dat ziekenzalen niet voldoende frisch en gezond gehouden kunnen worden, zonder dat men zijn toevlucht tot kostbare toestellen moet nemen? Zoo ver de ondervinding met hospitalen hier te lande gaat, geloof ik, dat er niet alleen geen bewijs voor is, maar dat er zelfs een zeer sprekend bewijs tot staving juist van het tegenovergestelde is aan te voeren."

„Er is een geval door Dr. Bristowe en den heer Holmes in het verslag aangehaald, waarop ik reeds heb gezinspeeld en wat aantoont, dat mechanische ventilatie een volstrekt kwaad kan worden."

ARCHITECTEN KEUREN MECHANISCHE VENTILATIE AF. — „In de discussie die hierop volgde, zeide de heer Alexander Graham F. S. A.: Het was hem zeer aangenaam den heer Young de natuurlijke ventilatie te hooren verdedigen .... Het deed hem genoegen, den heer Young enkele mechanische systemen te hooren afkeuren, want hij had nog nooit van één gehoord, waarvan de werking afdoende was, en hij was overtuigd, dat zij zeer kostbaar waren.

De heer Gordon Smith F. R. I. B. A. (architect van de „Local Government Board") zeide: In hoofdzaak stem ik alles toe wat de heer Young in zijne afkeuring van mechanische ventilatie heeft gezegd."

„Dr. E. A. Fardon (Eerstaanwezend officier van gezondheid, Middlesex Hospitaal) zeide: Hij had vele kunstmatige ventilatie-systemen onderzocht, waaronder die van het Parlement en de „Law Courts," maar had nog nooit een gezien waarmede de gebruikers ingenomen waren."

LEERINGEN DER WETENSCHAP EN GEZONDHEIDSLEER. — „De leeringen der wetenschap en gezondheidsleer omtrent de meest gezonde wijze van verwarmen en luchtververschen van gebouwen, worden nu door architecten en ingenieurs ook erkend en op een wijze toegepast, die voor de toekomst veel voorspelt."

„Het laatste op het Koninklijk Instituut van Britsche architecten en op het Internationaal Congres voor hygiëne te Budapest behandeld, heeft op afdoende wijze aangetoond, dat verwarmde lucht voor het dubbele doel van luchtverversching en verwarming gebruikt, niet alleen ongezond is, maar zelfs als een afdoend verwarmingsmiddel faalt.

HET GEVOELEN VAN DEN HEER DOUGLAS GALTON. — De heer Douglas Galton keurde in eene voordracht op het Congres deze wijze van verwarming en luchtverversching in een gebouw ten strengste af, en verklaarde: „De manier om door middel van verhitte lucht de muren te verwarmen, zal noodzakelijk de muren kouder laten dan de lucht in de kamer, en de warmte van het lichaam zal naar de koudere muren uitstralen. Hieruit zal volgen, zoo de muren door de binnentredende lucht moeten verwarmd worden, dat de temperatuur van de verwarmde lucht stijgen moet boven die welke voor de inademing behaaglijk of gezond is, en dus: indien men de noodige warmte verkrijgt door alleen verwarmde lucht direct in de kamer toe te laten, dan zal een gevoel van onbehaaglijkheid in een of anderen vorm noodelijk te vermijden zijn."

Professor Corfield (Professor in de Hygiëne), Londen University, zegt:

„De verwarming zoude door stralende hitte moeten geschieden en niet door middel van vooraf verwarmde lucht. Indien de lucht vooraf verwarmd was, zoude zij een gedeelte harer zuurstof verliezen, en wanneer ons lucht, arm aan zuurstof, wordt toegevoerd, zouden wij vaker hebben in te ademen om de noodige hoeveelheid zuurstof tot ons te nemen, en dat beteekent meer inspanning".

„De heer Emil Trelat, die in Frankrijk op dit gebied als de hoogste autoriteit beschouwd wordt, en naar wiens verslagen omtrent het gebrek van mechanische ventilatie in de Chambre des Députés te Parijs wij reeds verwezen, toonde aan, dat de oplossing van het vraagstuk van verwarming van woonhuizen niet in 't minst in verband staat met hun ventilatie".

VERHITTE LUCHT, ONGEZOND. — „De heer Thomas Blashill (architect van de „London County Council") en anderen op het Congres tegenwoordig, spraken gelijkluidende verklaringen uit omtrent het ongezonde van het inademen van verwarmde lucht, die ook voor verwarming dienst moet doen. Geen hooger autoriteit kan genoemd worden tot staving dezer stelling dan wijlen den heer Phipson".

„Het wordt nu hier te lande meer algemeen erkend, zooals reeds op het Continent, dat de ventilatie en verwarming van een gebouw gescheiden en afzonderlijk moeten gehouden worden, en dat verwarmingstoestellen voor de versche lucht onafhankelijk moeten zijn van die voor de verwarming van het gebouw".

VERHITTE LUCHT AFGEKEURD. „In de naaste toekomst mogen wij verwachten, dat de systemen die beide in zich vereenigen, verouderd en in onbruik zijn geraakt, zooals het geval is geweest met verschillende zaken waarvan toenmaals beweerd werd dat zij onfeilbaar waren; en ofschoon de verlichte denkbeelden, nu omhelsd en toegepast, de meest mogelijke tegenwerking ondervinden en zullen blijven ondervinden van fabrikanten van ventilatie- en verwarmingstoestellen berustend op het beginsel van verhitte lucht, zullen deze bestrijders der ontwikkeling toch vroeg of laat genoodzaakt worden zich naar de eischen der vooruitstrevende sanitaire wetenschap te richten of wel achterblijvers worden, daar zuivere handelsbelangen nooit boven die der algemeene gezondheid mogen gaan, of deze mogen omverstooten; de laatste zijn de voornaamste en moeten altijd den voorrang hebben."

„Het verslag omtrent de influenza-epidemie door den „Local Government Board" aan het Parlement aangeboden, toont het groote belang aan van behoorlijke luchtverversching — vooral in scholen — welke als de eenige afdoende bescherming tegen deze ziekte wordt beschouwd."

HOE ZIEKTE VERSPREID WORDT. — „De statistieken vermelden omtrent eene stad, waar de scholen mechanisch geventileerd zijn volgens het beginsel van luchtneerslag, dat dit de hoofdoorzaak is waardoor Schotland het brandpunt der ziekte is geweest. In zooverre het de kinderen in de scholen betreft, is het gemakkelijk zich daarvan rekenschap te geven, daar de warme geïnfecteerde lucht, door de longen uitgedreven, door de neêrwaartsche luchtstroomen wordt teruggevoerd en niet alleen weder ingeademd, maar ook door andere scholieren opgenomen wordt. Zoo wordt de infectie verspreid."

GEZONDE LUCHTVERVERSCHING. — „Met natuurlijke ventilatie door verspreiding en afvoering kan het kwaad, zooals omschreven, niet ontstaan, daar de lucht wordt toegelaten op eene hoogte en op eene wijze, in overeenstemming met de natuurwetten, en de heete verontreinigde lucht van uit het hoogste punt wordt afgevoerd, waarheen zij stijgt, en niet meer kan terug keeren — zooals wel bij de neerslag ventilatie — om ziekte en dood te verspreiden onder hen die genoodzaakt zijn ze in te ademen."

In deze artikelen, waarin aanhalingen van het gesprokene zijn gedaan, hebben wij ons strikt beperkt tot de openbaar gemaakte verklaringen van de vermelde autoriteiten, en tot de gegeven berichten omtrent bevestigde feiten. Meer theorie en persoonlijke overtuiging of vooroordeel hebben wij niet aangevoerd, daar deze toch niets bewijzen en daarom waardeloos zijn; alleen uitgebreide praktische ervaring is de eenige afdoende toets tot bepaling der deugdelijkheid van eenig ventilatie-systeem.

Plaat XXI en XXII dient tot verduidelijking van den tekst.

AUGUSTINUS EN MATTHEUS TERWESTEN.

In de tweede helft der 17e en de eerste helft der 18e eeuw behoorde de familienaam Terwesten aan een drietal broeders, apostels der kunst, en vermaard in hun tijd, de een meer, de ander minder. Voor ons land zijn Augustinus en Mattheus de belangrijkste.

De oudste broeder vooral echter heeft uitgeblonken; van hem hoofdzakelijk is nog een uitgebreide en goed bewaard gebleven verzameling oorspronkelijke ontwerp-teekeningen over, die ons een getrouw beeld kunnen geven van een deel der decoratieve kunst in zijn tijd.

Deze oudste der Terwesten's was Augustinus, in 1649 te 's Gravenhage geboren.

Aanvankelijk beoefende hij alleen de teeken- en de boetseerkunst en daarbij, meer op kunstnijverheidsgebied dus, het drijven in goud en zilver; onder de leiding van Wieling en Willem Doudyns legde hij zich op de schilderkunst toe.

In 1672 vertrok hij, om zich verder te ontwikkelen, naar Italië, het land dat destijds zoo veler leerschool was. Hij bezocht er o. a. Venetië, maar vestigde zich te Rome, waar hij in het bentgenootschap der schilders werd opgenomen onder den bijnaam van „Snip," of volgens anderen „Patrijsvogel." Eenen den persoon teekenden bijnaam kreeg ieder bentbroeder.

Over Frankrijk en Engeland keerde hij in 1678, na een afwezigheid van zes jaren, terug en vestigde zich te 's Gravenhage, waar hij menig werk op decoratief gebied uitvoerde, in de zalen van vele voorname heerenhuizen de wanden en plafonds met schilderwerk versierende.

Te 's-Gravenhage bestond, in elk geval reeds sedert 1537, het St. Lucasgild, waarvan de leden waren: kunstschilders, glazenmakers, grofschilders, beeldsnijders, borduurwerkers en verlichters of prentenkleurders. In 1655 waren allerlei ingeslopen misbruiken echter oorzaak, dat de kunstschilders zich met goedkeuring van den Magistraat van 's-Gravenhage van het gild afscheidden; den 16en October 1656 was een nieuwe broederschap, „de Konst-schilders-Confrerie, opgericht, waaruit later de Teeken-Academie te 's-Gravenhage is ontstaan.

Deze Confrerie stichtte, voornamelijk door den invloed

van den schilder Doudyns, zoon van een Haagschen Burgemeester en later zelf lid der Regeering, den 29sten September 1682 de Haagsche Teeken-Academie.

A. Terwesten, reeds in deze confrerie opgenomen om zijn groote verdienste „die aan den roem der instelling nieuwen glans zou schenken," was een der mede-oprichters van deze kunstschool.

In 1692 echter verliet Terwesten voor goed zijn vaderland; hij werd namelijk door den Keurvorst van Brandenburg, later Koning Friedrich I van Pruissen (1688 tot 1713), als keurvorstelijk hof-schilder naar Berlijn geroepen. Hij genoot in dit ambt eene bezoldiging aanvankelijk van 1000 R.Thr., later van 1200 R.Thr, onder voorwaarde evenwel, dat hij zonder uitdrukkelijke toestemming van den Vorst voor niemand anders dan voor dezen werk mocht verrichten. Het geschilderde plafondstuk van de porcelein-zaal in Oranienburg was zijn eerste werk, gevolgd door een aantal dergelijke stukken in Berlijn en Charlottenburg.

Ook in Berlijn bleef hem klaarblijkelijk de zorg voor het onderwijs zeer ter harte gaan, want in 1694 reeds was men aan hem de oprichting verschuldigd van de Academie voor Kunsten aldaar, de inrichting die onlangs haar 200-jarig bestaan luisterrijk vierde.

De eerste leerling aan deze instelling was Mattheus Terwesten, een 21 jaren jongeren broeder van Augustinus, die reeds in 1690 naar Berlijn kwam om zijn broeder behulpzaam te zijn. Later, na een bezoek aan Italië, kwam deze Mattheus in 1703 nogmaals te Berlijn.

Nadat in 1697 Werner voor het eerst het rectoraat der nieuwe Academie had waargenomen, volgde A. Terwesten dezen in 1698 op, en was daarna nog tweemalen eveneens directeur of eerste professor. De benoeming van dien te Bern gevestigden Werner, aan de Berlijnsche Academie in 1695, en dat wel zonder medeweten van den Keurvorst, scheen het gevolg te zijn van ontevredenheid van den Staatsminister E. Freiherr von Dankelman over het werk van Terwesten; waarschijnlijk was dit slechts een persoonlijke opvatting. Werner daarentegen heeft geenszins aan de verwachtingen voldaan, moest scheiden van de Academie en vertrok in 1706 weder naar zijn vaderstad; intusschen werd, zooals reeds is gezegd, Terwesten al in 1698 voor 't eerst, en verder met de gebruikelijke tusschenpoozen, rector of directeur der nieuwe instelling, waaraan hij steeds verbonden bleef, en was dit ook weder bij zijn dood in 1711.

In 1785 schreef Nicolai te Berlijn van hem, dat hij een voortreffelijk historie-schilder was. Ware hij dit niet geweest, althans geen uitblinkend schilder, zeker zou hij niet zoolang aan de voorname kunstinrichting verbonden zijn gebleven.

In 1670 werd te 's Gravenhage de tweede broeder van Augustinus geboren, Mattheus Terwesten. (*) Deze genoot onderwijs in de teeken- en schilderkunst, van Doudyns en Myten. Hij was zijn broeder Augustinus in 1690 o. a. te Berlijn behulpzaam. Tevens studeerde hij aldaar aan de door zijn 21 jaar ouderen broeder opgerichte Academie welker eerste leerling hij was. Ook hij ging voor de verdere ontwikkeling van zijn talent naar Italië, waar zijn bentnaam onder de schilders „Arend" werd. Na zijn terugkeer van daar schilderde hij o. a. in 1705 voor den Koning in Charlottenburg een plafond, en werd in 1706 tot mede-lid der Academie benoemd. Vóór zijn komst in 1705 te Berlijn schijnt hij reeds korten tijd in 's Gravenhage werkzaam te zijn geweest: uit dien tijd toch dateeren waarschijnlijk zijne plafond-beschilderingen in het Raadhuis te 's Gravenhage en een „Christus in Getsemané" in de kerk der Jansenisten aldaar. Van Berlijn ging hij dus eigenlijk voor goed in 1699 terug naar 's Gravenhage, waar hij in 1757 (of 1751) overleed.

Te 's Gravenhage, waar hij al aanstonds tot regent van de Academie werd benoemd, werd hij met werk als overladen. Het eerste knappe kunstwerk dat hij maakte, in welken tijd is niet met zekerheid te bepalen, was een plafond op de buitenplaats Westkamp aan den Loosduinschen Weg, toebehoorende aan den heer Johan van Schuylenburg. Zijn beste werk was de beschildering van een koepel en salon in de woning van den griffier Fagel, in het Noordeinde te 's Gravenhage. In 1691 beschilderde hij, in ongelooflijk korten tijd met zinnebeeldige voorstellingen een, groot gevaarte, dat door de heeren van de Grafelijkheids Rekenkamer op het Binnenhof voor de ruiterwacht was opgericht, bij gelegenheid van de feesten die in de hofstad werden gegeven ter viering van de kroning van Koning Willem III te Londen. Niemand anders dan Mattheus durfde dit werk op zich nemen; hij arbeidde er persoonlijk dag en nacht — in gewonen zin genomen — aan.

In het begin van 1895 werd in het Gebouw van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst eene tentoonstelling gehouden van 54 uitmuntend bewaard gebleven teekeningen, voor het groote meerendeel van A. Terwesten, enkele van M. Terwesten, eene verzameling die het eigendom is van den heer P. F. W. Mouton te 's Gravenhage

Enkele dezer teekeningen zijn op de platen XXIII tot en met XXVI gereproduceerd.

(*) Elias Terwesten, elders Ezaias genoemd, was de eerste broeder van Augustinus. Hij werd te 's Gravenhage geboren in 1651, en ontwikkelde zich tot een vlug stilleven-, nature morte-, en landschapschilder en was een kunstvaardig drijver in goud en zilver. Een liefdesbetrekking met eene jonge dame van hooge geboorte was oorzaak, dat hij onder voor hem zeer aannemelijke beloften van den vader van het meisje, beloften die later echter list bleken te zijn om hem te verwijderen, naar Rome werd gezonden, zoo het heette om zich daar verder te bekwamen. Eenmaal daar zijnde, bleef hij er na bemerkt te hebben, hoe hij bedrogen was. Zijn bentnaam werd er „Paradijsvogel." Volgens Decamps leidde hij te Rome een loszinnig leven en stierf er in armoede ten jare 1724; volgens Immerzeel verwierf ook hij de gunst van den Keurvorst van Brandenburg en overleed in 1729. Wat dit laatste betreft kan echter als zeker worden medegedeeld, dat hij zich nimmer te Berlijn heeft opgehouden.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

3e STUK. DEEL XIV. 1896.

DE NIEUWE BAD- EN OVERDEKTE ZWEMINRICHTING AAN DEN HEILIGENWEG TE AMSTERDAM.

Het denkbeeld om in Amsterdam een Badinrichting met overdekte zwembassins in het leven te roepen, is al betrekkelijk oud en dagteekent reeds van 1883; men wilde toen een groot vrijstaand gebouw oprichten op een terrein achter het Rijksmuseumgebouw.

Dit plan was grootsch van opvatting; de door de architecten Sanders en Berlage vervaardigde schetsteekening vertoonde twee groote zwembassins, een groot aantal kuipbaden en een royale indeeling van de ruimte voor de Russische en Romeinsche baden. Hetzij echter, dat dit monumentale project te veel kapitaal zou verëischen om te worden uitgevoerd, of wel dat de bedoeling van een dergelijke stichting niet genoeg werd gewaardeerd, veel succes had de commissie van voorbereiding niet met haar streven. Spoedig bleek, dat de vermogende Amsterdammers die anders destijds nog wel iets aandurfden, de zaak niet voldoende wenschten te steunen, zoodat de goede voornemens om financieele redenen moesten worden opgegeven.

In 1886 werd door de architecten Muller en Ingenohl eene nieuwe poging gewaagd: zij ontwierpen een plan voor een meer bescheiden gebouw op het toenmaals nog onbebouwde terrein tusschen de Marnixstraat en de Leidsche kade, naast het Turngebouw.

De onvermoeide pogingen van de hiertoe gevormde commissie, om het noodige kapitaal bijeen te krijgen, zullen vele Amsterdammers zich nog wel herinneren. Veel beter als hare voorgangster, ging het deze Commissie echter niet, en toen zij zich ten einde raad tot het Gemeentebestuur had gewend om van dien kant hulp te vragen in den vorm van eene rente-garantie en door den Gemeenteraad daarop afwijzend was beschikt, geraakte ook dit plan, na een lange lijdensgeschiedenis te hebben doorcorsteld, in de doos.

Alsnu bleef de kwestie een paar jaar rusten; het vinden van terreinen, niet te ver van het centrum der stad verwijderd, werd hoe langer zoo moeilijker en ook de grond in de Marnixstraat was intusschen met woonhuizen volgeplant.

Waarschijnlijk was het vraagstuk dan ook tientallen van jaren onopgelost gebleven, wanneer niet in 1894, door de verplaatsing van het Huis van Arrest en Bewaring aan den Heiligenweg, een groot terrein was vrijgekomen, een terrein dat qua afmetingen bijzonder geschikt bleek voor het doel en bovendien in het hart van de stad aan een drukken verkeersweg was gelegen, zoodat men deze uitgezocht gunstige gelegenheid niet wilde laten voorbijgaan, zonder weer alles in het werk te stellen om te trachten het geliefkoosde plan ter verwezenlijking te brengen. En men slaagde daarin, dank zij de volharding van enkele mannen die nu eenmaal *willen* dat de inrichting thans tot stand

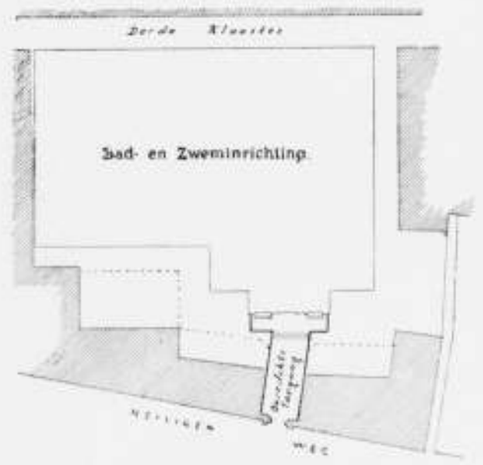

SITUATIE VAN HET GEBOUW.

zoude komen, die zich niet lieten ontmoedigen noch door de tegenwerking van enkele invloedrijke personen, noch door de bekende onverschilligheid der Amsterdammers, waar het geldt een niet speculatieve onderneming te steunen. Het benoodigde kapitaal kwam, nadat tien maanden lang door de commissie was gepoogd en betoogd, ten slotte

bijeen, en in Januari 1895 werd bij besluit van den Gemeenteraad het terrein aan de inmiddels zich geconstitueerd hebbende „Maatschappij tot exploitatie van Bad- en Overdekte Zweminrichtingen" in erfpacht afgestaan.

Kort daarop werd door B. en W. tot amoveering van de voormalige gevangenis last gegeven.

Den 16den Mei 1895 werd door de architecten Muller en Ingenohl het bouwen der Badinrichting publiek aanbesteed; de minste inschrijvers waren de heeren J. Koster & Zonen, aan wie het werk werd gegund.

Den 10den Juli 1896, dus ruim een jaar later, werd het gebouw namens het Gemeentebestuur door den Burgemeester voor geopend verklaard.

Een korte beschrijving van de inrichting laten wij hier volgen.

De hoofdtoegang is van de zijde van den Heiligenweg, door het bekende aloude Gevangenispoortje, dat uit piëteit voor dit historisch kunstwerk is behouden gebleven, hoewel de beteekenis van de beeldengroep en de dreigende inscriptiën daaronder, een zoo sterk mogelijk contrast vormen met de bestemming van het thans daarachter liggende gebouw.

Van daar dan ook, dat de architecten hebben gemeend het poortje geheel afgescheiden te moeten houden van alles wat betreft de bij uitstek moderne inrichting, en niet hebben gepoogd om den aansluitenden overdekten toegang in den ouden trant na te bouwen, welke poging zoowel in aesthetischen als practischen zin toch misluld zoude zijn, 1°, omdat men wel in ouden stijl, doch niet in werkelijkheid *oud* kan bouwen; 2°, omdat dan de glasoverdekking die een licht en vroolijk entrée moest vormen, niet mogelijk zou zijn geweest.

Het uiterlijk van, of zooals hier, de inkijk naar eene badinrichting, moet het publiek trekken, tot bezoek uitnoodigen, wat niet juist het geval is met den ingang eener gevangenis.

POORTJE VAN HET GESLOOPTE HUIS VAN ARREST EN BEWARING AAN DEN HEILIGENWEG TE AMSTERDAM.

Het gebouw, dat eene lengte heeft van 42.80 M. bij een diepte van 34 M. met inbegrip van het voorgebouw, bestaat, behalve uit de groote zaal van het zwembassin, uit drie daaromheen loopende verdiepingen.

Het souterrain, waarvan de vloeren slechts weinig onder den beganegrond liggen, bevat, behalve de localiteiten voor den dienst bestemd, ook de inrichtingen voor de damp-, heete lucht- en douche-baden met de daarbij behoorende restkamer (Apodyterium), massage ruimte enz.

De vloeren van de douchekamers bestaan uit harde geribte tegels met gaten doorboord en gelegd op steenen op hun kant, waardoor de goten voor afvoer van het water worden gevormd. Op deze wijze (elke tegel is van 5 gaten voorzien) volgt de afvoer onmiddelijk, zoodat ook bij het grootste waterverbruik de vloeren der douchekamers bijna droog blijven. De wanden van die vertrekken zijn bekleed met wit-gele onverglaasde tegels van Villeroy en Boch, voor gedurig vochtige wanden volgens ondervinding het beste materiaal.

De muren en de zoldering van het Russische- of dampbad zijn met cement-ijzer, systeem Monier, bekleed, om de metselwerken tegen den invloed van den vochtigen damp te beveiligen; de zoldering is gewelfd, zoodat de door den waterdamp gevormde druppels niet neervallen doch naar de zijden van het vertrek worden afgevoerd.

Van het Tepidarium (warme luchtbad) en het Sudatorium (heete lucht- of zweetbad) zijn de wanden en de plafonds bekleed met kurksteen uit de fabriek van Grünzweig en Hartmann te Ludwigshafen a/Rh. In het buitenland is de ervaring opgedaan, dat alleen met dit materiaal een absoluut zekere isoleering is te bereiken.

In het ketelhuis zijn twee stoomketels geplaatst, elk met 5 Galloway-pijpen en 35 M². verwarmingsoppervlak. Zij dienen tot het verwarmen van het gebouw, van de droogkamer en van de lucht in de Romeinsche baden; verder voor de levering van stoom in het Russische dampbad en voor de beweegkracht voor de verschillende machines, waaronder ook die voor de electrische verlichting.

De beide ketels, aan de andere zijde in het ketelhuis, dienen tot verwarming van het badwater; in elk bevinden zich 108 stuks vlambuizen, wijd 83 m.M. vormende een verwarmingsoppervlak van 80 M².

In de machinekamer, die tusschen het ketelhuis en de ruimte voor de heete luchtbaden ligt, vindt men, behalve de electrisch-lichtmachine van 30 P.K. met dynamo, de meters voor het Vechtwater dat van uit het 3de Klooster in het gebouw wordt aangevoerd; zij staan in onmiddelijke verbinding met de zooeven genoemde warmwaterketels.

Hier zij opgemerkt, dat het badwater, na de ketels gepasseerd te hebben, door den druk der Vechtleiding zelve naar de „Boilers" en van daar naar de verschillende verdiepingen wordt gevoerd, zoodat het plaatsen van reservoirs op de bovenverdieping onnoodig was.

Verder zijn in het ketelhuis alle afsluiters geplaatst waarmede de machinist de verwarming, de waterverzorging enz. voor elke afdeeling van het gebouw naar behoefte kan regelen.

Boven het souterrain is het perron, dat rondom het zwembassin loopt, met de kleedervertrekjes (67 stuks) voor de zwemmers.

Zij zijn van uit een achtergang door deuren toegankelijk en van het perron door middel van gordijnen gescheiden. De baders komen dus slechts ontkleed op het perron, dat, om de reinheid van het bassin te bevorderen, niet met schoeisel mag worden betreden.

Ook de douche-kamers aan een der korte zijden van het perron (boven het ketelhuis) gebouwd, dienen tot reinheidsmaatregel. Het is n.l. den badenden niet vergoorloofd zich te water te begeven alvorens van een douche met voetbad te hebben gebruik gemaakt, waarvan de temperatuur door de bezoekers zelve kan worden geregeld door mengkranen.

Dat vooral deze maatregel veel tot het rein houden van het bassin bijdraagt, spreekt van zelf; als principe geldt hier, dat het zwemwater moet dienen om de menschen te verfrisschen en niet om hen schoon te maken.

Van nog meer beteekenis voor het frisch houden van het water is de doorloopende verversching daarvan.

Door middel van een cascade in het water uitgebouwd, wordt het nieuwe Vechtwater voortdurend in het bassin geworpen, en daar zich aan de tegenovergestelde zijde een gootje bevindt ter hoogte van het wateroppervlak, wordt op die wijze het bovenste water gedurig afgevoerd en daarmede tegelijk de eventueele onreinheden die zich op de oppervlakte kunnen bevinden.

Op deze hoogst eenvoudige wijze wordt dus het bassinwater geregeld verversch.t.

De cascade is opgebouwd van lava-grotsteenen, waartusschen levende planten een zeer goed effect maken; zij is aangelegd door de firma Groenewegen & Co. (Maatschappij „Corona.")

De dierfiguren, voorstellende kikvorschen en schildpadden, zijn van Majolica, fransch fabrikaat.

Het zwembassin heeft een oppervlakte van 360 M². en een diepte aan de zijde van de cascade van 0.60 M. en aan de tegenovergestelde zijde van 2.70 M. onder den waterspiegel. Het is het grootste overdekt bassin dat tot dusver op het vasteland van Europa is gemaakt en bevat ruim ½ millioen liter water, waarvan de enorme drukking eene buitengewone samenstelling noodzakelijk maakte. De Amsterdamsche fabriek van cement-ijzer, die deze zeker niet alledaagsch voorkomende constructie in overleg met de architecten, in Monier heeft uitgevoerd, heeft vooral hier doen zien, dat men dergelijke belangrijke werken gerust aan haar kan toevertrouwen.

De wanden in het bassin zijn boven den waterspiegel bezet met witte, en daaronder, tot op 1 M. diepte, met blauwe verglaasde muurtegels; in het bovengedeelte zijn de onontbeerlijke spuwbakken voor de zwemmers uitgespaard, eveneens in „Monier" uitgevoerd.

Onder het ondiepe gedeelte van het bassin is eene kolenbergplaats gemaakt, waartoe de bogenconstructie onder den hellenden bodem ruimschoots gelegenheid gaf.

De bovenverdieping (rondom de groote zwemzaal) bevat de kuipbaden; links die voor de dames en rechts die voor de heeren, samen 40 in getal.

Zij zijn van de zwemzaal gescheiden door een breeden corridor, welke van uit de zaal door ramen met matglas wordt verlicht.

Elke afdeeling is door afzonderlijke ruime trappen bereikbaar.

De badkuipen zijn allen van wit Engelsch porcelein en met douches ingericht. Enkele badkamers zijn ook nog van mengkranen voorzien, waarmede men de temperatuur van de douches zelf kan regelen. Ook bevat elke badkamer een stoomkacheltje, waarvan ook de warmte door de bezoekers zelven kan worden getemperd.

Het voorgebouw, waarin behalve de ingangportalen, de cassa en de trappenhuizen, ook de Wachtkamers en de Directiekamer zijn ingericht, is nog een verdieping hooger opgetrokken, waarin de woningen voor de Hoofdopzichteres en den machinist.

Met uitzondering van deze woningen en de wachtkamers is het geheele gebouw, met alle vloeren, trappen enz. van steen en ijzer geconstrueerd; de muurtjes tusschen de bovenbadkamers en van de gangen echter van Exelsior platen dik 0.07 M.

De technische inrichting voor de stoomverwarming van het gebouw en de waterverzorging voor de verschillende afdeelingen is geleverd door de Hannoversche Centralheizung und Apparate-Bauanstalt te Hainholz (vertegenwoordiger de Ingenieur A. C. M. v. Etten) welke Duitsche firma ook de beroemde badinrichting te Wiesbaden heeft ingericht.

De stoomketels zijn vervaardigd in de fabriek van Gebrs. Stork te Hengelo, de installatie voor de electrische verlichting door de firma Mijnssen & Co. te Amsterdam, en de stoommachine daarvoor door de Ned. fabriek van Werktuigen en Spoorwegmaterieel.

JONAS INGENOHL.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

4e STUK. DEEL XIV. 1896.

EEN NIEUW PARIJSCH BIERHUIS.

Langen tijd is het nog niet geleden, dat Parijs geen enkel bierhuis rijk was, dat er haast geen bier gedronken werd. Sinds een tiental jaren echter, nu Nederlandsche en zelfs Duitsche bieren in groote hoeveelheden naar Parijs worden uitgevoerd, is een bierhuis in werkelijkheid een van die plaatsen geworden, waar de Parijzenaars elkander bescheid geven, waar zij zelfs zaken afdoen, zich middelerwijl versterkende met spijs en drank; en wat dan het bier betreft, nemen zij niet meer genoegen met den vroegeren „bock", maar wenschen het groote Duitsche oorglas of een kruik.

Tegelpaneel van Sarreguemines.

De eerste bierhuizen waren, evenals de eerste koffiehuizen, groote donkere ruimten, waarin frissche atmosfeer ontbrak, somber, kaal en ongezellig. Maar spoedig meende Parijs, dat zijn inrichtingen niet op één lijn mochten blijven staan met die in de provincie, en men stichtte er bierhuizen, rijk van inwendige inrichting maar meestal afspiegelingen in eenigszins Franschen trant van Duitsche bierhuizen. Deze vermenigvuldigden zoo spoedig maar steeds nog met iets Teutoonsch in hun karakter, dat het publiek blijkbaar wat anders verlangde. Er zijn dan ook verschillende inrichtingen in geheel anderen geest verrezen waarvan een der laatste en rijkste is de „Brasserie Mollard", volgens de plannen en onder de leiding van den heer E. Niermans, architect te Parijs, gebouwd.

Tegelpaneel van Sarreguemines.

Wanneer men de geschiedenis nagaat der bierhuizen van af de stichting b. v. van de „Procope" en de „Régence," eenvoudige salons door slechts enkele stamgasten bezocht, tot aan de hedendaagsche Parijsche bierhuizen, waar heel een beschaafde bevolking afwisselend zich van 's middags tot middernacht ophoudt, dan eerst begrijpt men het verschil in vitaliteit van het Parijs van vroeger, met dat van heden.

De „Brasserie Mollard" is gelegen tegenover het Spoorweg-Station Saint-Lazare.

De heer Mollard stichtte vijftien jaren geleden, tegenover het hotel Terminus, een zeer modest bierhuis; dit kreeg spoedig zulk een toeloop, dat de eigenaar besloot zijn inrichting uit te breiden en deze uit een oogpunt van luxe en comfort te maken tot een eerste huis van Parijs. De heer Niermans, niet vreemd aan de inrichting van dergelijke Parijsche uitspanningsgebouwen, werd daarvoor gekozen.

Om tot het doel te geraken, moesten drie huizen van zeer verschillende indeeling en constructie, gelijkstraats tot een vereenigd worden, en dat zonder iets te wijzigen aan de bovenverdiepingen; de eerste werkzaamheden tijdens het afbreken en stutten waren dan ook zeer bezwaarlijk, tijdroovend en kostbaar. Niettegenstaande zoo vele bezwaren, waren de ruimten, noodig voor het bierhuis, binnen weinige maanden in geraamte gereed, om de decoratieve versieringen te ontvangen. Toen brak de tijd aan, waarin vrijen loop kon worden gelaten aan de fantaisie van den artist, die geen bleek-koud café Louis XV, noch somber-grijze taverne Henri II bedoelde te maken, maar iets nieuws, iets schitterends, met toepassing van al de hulpmiddelen die de tegenwoordige Fransche kunstindustrie in zoo ruime mate vermag aan te bieden.

Door de welwillendheid van den heer Niermans en van de redactie van „Gil Blas," welk blad in Juni j.l. een afzonderlijk nummer uitgat met een geïllustreerde beschrijving van de „Brasserie Mollard," is het Bouwkundig Tijdschrift in de gelegenheid zijne lezers in staat te stellen zich een denkbeeld te vormen van de inwendige versiering van dit bier-paleis, tevens restauratie van naam.

Tegelpaneel van Sarreguemines.

Enkele toelichtingen mogen hier volgen, tot beter begrip van de platen en textfiguren.

Van de groote zaal geeft plaat XXXI een denkbeeld. Voor de versiering van die zaal is gebruik gemaakt van de kostbaarste materialen. De plafonds zijn in mozaïek uitgevoerd, naar cartons van den architect; om een centraal motief loopt een rand, waarin de in Frankrijk en zijne Koloniën inheemsche vruchten zijn voorgesteld; in de hoeken ziet men gestileerd wild, gevogelte enz., en hier en daar de naamletter van den eigenaar Mollard, ineengestrengeld met absinth- en hopbladen; de versiering van het plafond is dus een quasi-symbolische voorstelling van de spijs en drank die men in deze inrichting kan nuttigen. Het plafond met zijn mozaïek, doet dienst als reflector voor het licht der electrische gloeilampen, met geslepen kristal van Baccarat, die aan de teak-houten zolderbalken hangen.

De onderste afbeelding op plaat XXXIII geeft een denkbeeld van de wijze waarop de electrische lichtbronnen zijn aangebracht; zij stelt een gedeelte voor van het plafond in de afzonderlijke afdeeling van de groote zaal, aan de straatzijde.

Evenals de plafonds, de friezen en de paneelen, is ook de vloer in rijk mozaïek-werk uitgevoerd, dat men weder terugvindt in de hal aan het einde der groote zaal, waar het is aangewend als bevloering en in de fries met ornament op gouden ondergrond, loopende onder de glazen bekapping. Het zelfde mozaïk-werk is ten slotte toegepast als omlijsting van al de tegelpaneelen die de wanden bekleeden.

In de lokalen zijn negen faïencepaneelen, allen uit de werkplaatsen van Sarreguemines, tegen de wanden geplaatst; zij stellen voor: 1. de aankomst van een trein aan het station Saint-Lazare; 2. het vertrek; 3 en 4. twee landschappen: Saint-Germain en Ville-d'Avray; 5. een baadster op het strand van Trouville; 6 en 7. Elzas en Lotharingen; 8 en 9 twee groote symbolische voorstellingen van het mooie en ongunstige jaargetijde. Het laatste No. 9 geeft een beeld van de verstrooiingen in de carnavalsnachten, na het bal gezocht; de beide naaktfiguren naast deze voorstelling, symboliseeren herfst en winter. De pendant van dit groote paneel stelt een der genoegens in den zomer voor, een maaltijd in de frissche buitenlucht; ter weerszijden daarvan worden door de naaktfiguren, lente en zomer zinnebeeldig voorgesteld. De cartons van deze tegelschilderstukken zijn ontworpen en geteekend door den heer Simaze. De cartons voor de paneelen No. 4, 5 en 2 zijn tusschen den tekst afgebeeld.

De hal, zooeven reeds genoemd, is een soort van wintertuin met een overdekking van gesmeed ijzer in sierlijke vormen, en glas. De daarvoor aangewende ruiten zijn een nieuw kunstindustrieel product (verres-dalles), voor het eerst vervaardigd in de werkplaatsen van het huis Martineau, dat ook de kleurige ruiten leverde voor de deuren in den voorgevel, die als raamblinden tegen de penanten kunnen worden opgevouwen, zoodat de groote voorzaal en het overdekte terras aan de straat, één geheel uitmaken. De ruiten, van groote afmetingen, zijn met fijn gelijnd ornament van glas-email versierd in heldere doorschijnende kleuren; zij maken een zeer rijk en schitterend effect. De wijze van emailleeren met uitsluitend daartoe samengestelde email-verven is eene vinding van den heer Martineau, een der beste Fransche fabrikanten van gebrand glas. Behalve met mozaïek en faïence is deze hal nog versierd met spiegels, voorzien van geslepen lijsten van zeer verschillende vormen; zij zijn echter zoo geplaatst, dat de zoo vermoeiende herhalingen door de weerkaatsing vermeden zijn.

Plaat XXXIII geeft, behalve het reeds genoemde plafond, ook een voorstelling van het glazen dak van den wintertuin of de hal; tusschen den tekst zijn een paar specimen van een geëmailleerde ruit en een ruit van gebrand glas afgebeeld, beiden uit de werkplaatsen van Martineau.

De meubels zijn allen van teakhout, dat van een aangename warm-bruine tint is. De zittingen der stoelen zijn ingericht zooals de kussens in de rijtuigen der Compagnie des Petites Voitures, die de goede eigenschap hebben de warmte niet in zich op te stapelen.

Geëmailleerde ruit van Martineau.

Aan het einde van de hal is de kas geplaatst, dat is de toonbank waar de bedienden afrekenen (la caisse). Dit meubel, evenals het andere timmerwerk van teak-hout, is, zooals de afbeelding op plaat XXXII doet zien, rijk gebeeldhouwd, en met marmer en faïence ingelegd. De kas is zoodanig gelegen, dat van daaruit het meest nauwkeurige toezicht kan worden uitgeoefend. De eenige toegang namelijk tot de keuken, die gelijkvloers met de hal is geplaatst, ligt er vlak naast, zoodat een scherp overzicht mogelijk is zoowel over de door bezoekers bestelde spijzen, als over de door leveranciers bezorgde benoodigdheden. Ook kan niets uit den kelder in de restauratielokalen gebracht worden, zonder van uit de kas te zijn opgemerkt. Al wat den dienst in deze inrichting betreft, moet langs dit controle-punt gaan.

Des winters worden de lokalen verwarmd door warme lucht, waarvan voortdurend nieuwe toevoer in de plaats van de verbruikte lucht komt. Door een aspirator wordt de buitenlucht naar de verwarmingskamer[8] van den calorifère gevoerd, waar zij op de gewenschte warmtegraad gebracht, en onder druk door ondergrondsche kanalen naar de verschillende deelen van het gebouw wordt gevoerd, daar in de plaats tredende van de verbruikte lucht, die door kanalen naar buiten ontwijkt.

De keuken, die zoo afdoende geventileerd wordt, dat van daaruit geen onaangename en onwelkome geuren tot de bezoekers der verschillende lokalen kunnen doordringen, en de kelders zijn als modellen een bezichtiging waard. De kelders voor den dagelijkschen dienst der dranken zijn onder de hal gelegen; van daaruit worden zij verlicht door een groot glazen raam in den vloer, waardoor bij avond de verlichting van den kelder met kunstlicht gespaard wordt. Onder de keuken ligt de ijskelder, waarin de dranken op eene vaste temperatuur van 6 centigraden kunnen gehouden worden. In den zomer wordt daartoe in dezen kelder, die een inhoud van 43 M³ heeft, dagelijks een hoeveelheid van 250 K.G. ijs verbruikt, dat men van boven door middel van valluiken invoert, om het spoedige

Ruit van Gebrand Glas van Martineau.

smelten door het openen der deuren tegen te gaan. Wanden en plafond van dezen ijskelder zijn met isoleerende stof bekleed, een soort slakkenwol achter gegalvaniseerd ijzerdraad, dat met een cementlaag bepleisterd is.

Uitmonding der verwarmde lucht.

De kelderverdieping bestaat uit twee afzonderlijke deelen, eerstens dat voor de bieren, wijnen, likeuren en andere dranken, ten tweede dat waarin de caloriferes, het eetvertrek der bedienden, de bewaarplaats hunner kleederen, en de bergplaats voor hout en steenkolen.

Voor alle lokalen is rekening gehouden met de eischen der hygiëne.

Boven dit bierhuis zijn vijf verdiepingen ingericht als hotel, het „Hôtel Franco-Américain", dat 50 logeerkamers telt, behalve een restaurant in een tusschenverdieping, en de andere bij een hotel onontbeerlijke lokalen.

Deze inrichting, de „Brasserie Modèle," dit mag haar werkelijke naam zijn, kan glansvol een vergelijking doorstaan met al hetgeen op dit gebied reeds is geleverd, ja zij heeft, om in het hedendaagsche mode-jargon te spreken, het record der bierhuizen geslagen.

De Brasserie Mollard levert, vooral des zomers, een zonderling bedrijvig schouwspel op aan hen, die er des middags een eetlust-wekkenden drank komen genieten. Op het terras een gegons van rustende en een gedwarrel van komende en gaande bezoekers; bezoekers uit den gordel om Parijs, beladen met pakjes de treinen wachtende die hen weder naar huis zal voeren om te middagmalen; in de zalen, menschen uit de stad komende, in sport-costuum, de een verhavend en somber, de ander in rijke kleedij en stralend van genoegen; wandelaars, zakenmenschen, slenteraars bij toeval daar neergestreken; het geheel vormt een dagelijks onuitputtelijk rijke verzameling van menschelijke documenten. Maar, welke humane genoegens of zorgen ook mogen zijn, wat hun geest moge bezighouden, men kan waarnemen, dat de aandacht van het groote meerendeel in beslag wordt genomen door de schitterende omgeving, die voor een wijle alle andere zaken doet vergeten.

Met dit doel, om die verstrooiing te geven, heeft de heer Mollard, met de hulp van zijn architect, deze splendide inrichting gesticht.

HET CENTRAAL-BUREAU VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT EXPLOITATIE VAN STAATSSPOORWEGEN TE UTRECHT

Door de welwillendheid der Directie van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen en van den bouwmeester Jacob F. Klinkhamer is de redactie van het Bouwkundig Tijdschrift in staat gesteld eenige platen op te nemen, betrekking hebbende op het onlangs in gebruik genomen Centraal-bureau der Maatschappij en de hier volgende toelichting daarbij te geven.

De Directie van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen nam in 1869 het besluit om den zetel harer Maatschappij naar Utrecht over te brengen; deze stad, in het Centrum des Rijks, was met het oog op de toekomst der Maatschappij daartoe als 't ware aangewezen. In hetzelfde jaar nog werd van de Gemeente Utrecht een terrein aangekocht, groot 1600 M², een gedeelte uitmakende van de in 1868 gedempte Kruisvaart aan de Moreelsche laan. Daarop werd een gebouw gesticht, bevattende de bureaux der hoofd-administratie van de Maatschappij.

Slechts weinige jaren echter na het in gebruik nemen van dit gebouw bleek reeds eene uitbreiding noodig; in de behoefte werd toen voorzien door eene vierde verdieping op dat gebouw te plaatsen. Hiermede was intusschen het maximum der vergrooting bereikt; want toen nog meerdere lokaliteiten noodig waren, kon daarin niet anders dan door tijdelijke maatregelen voorzien worden.

Toen door het in werking treden der wet van 22 Juli 1890 het oude Rijnspoorwegnet aan den Staat overging waardoor Utrecht feitelijk het middenpunt was geworden van het 200 uitgebreide spoorwegnet van den Staat, door de Maatschappij beheerd, moest op afdoende wijze getracht worden een behoorlijke huisvesting te verkrijgen voor de nu zooveel meer omvattende administratie van den centralen dienst. De Maatschappij kocht daartoe van de Gemeente een ruim 2200 M², groot zijnde gedeelte van het buitengoed Puntenburg, aan het bestaande gebouw grenzende, maar door een openbaren weg daarvan gescheiden.

De Maatschappij droeg daarna het maken van plannen voor een nieuw gebouw op aan den heer Jacob F. Klinkhamer, Bouwkundig Ingenieur te Amsterdam, die ook met de uitvoering dier plannen werd belast.

Den 26en Juli 1893 werd door de Maatschappij het maken aanbesteed van een Centraal-bureau met daarmede in verband staande werken, in aansluiting met het oude gebouw. De raming daarvan bedroeg *f* 441.000, welke som, 'niettegenstaande alle extra werk en bijwerk, niet is overschreden.

Op 14 Augustus 1893 werd de eerste spade in den grond gestoken, en op 2 December van hetzelfde jaar was de fundeering gereed. Nadat deze overwinterd had, werd den 12en Maart 1894 met den opbouw begonnen en den 10en November daaraanvolgende het gebouw glas- en waterdicht opgeleverd. In de laatste dagen van Augustus 1895 kon een gedeelte van het gebouw in gebruik genomen worden door de Centraalspoorweg-Maatschappij, en vóór dat jaar ten einde was, werd de geheele Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen daarin overgebracht.

Het werk werd uitgevoerd door de heeren D. Cerlijn en Zoon en A. J. de Haan, aannemers te Amsterdam. De leiding der uitvoering van het aanbesteed werk berustte bij den bouwmeester, den heer Jacob F. Klinkhamer, bijgestaan door diens chef de bureau, den heer B. J. Ouëndag, terwijl het dagelijksch toezicht op die werken was opgedragen aan den heer G. Blom, als hoofd-opzichter.

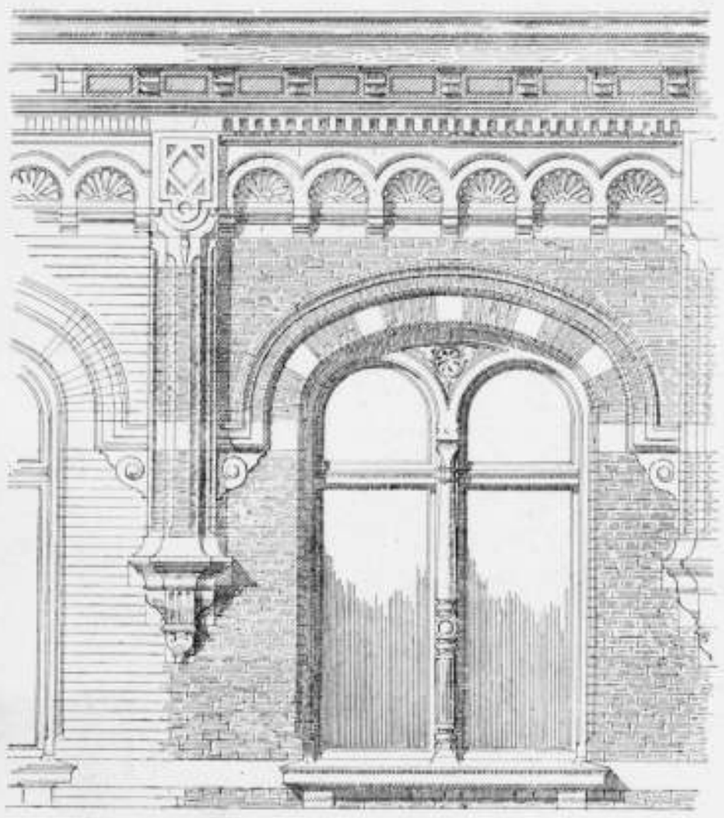

Centraal-bureau van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen.
Detail van de Kroonlijst.

De Maatschappij had eenige werken aan zich gehouden, zooals de inrichtingen voor de centrale verwarming door stoom, de electrische geleidingen voor verlichting, telephoon en telegraaf, de aanleg voor de drijfkracht ten dienste van de personenlift en de afzuigmachines, enz. De technische werkzaamheden daarvoor zijn verricht onder de leiding van de heeren L. N. H. Dufour, ingenieur, en J. M. Barnet Lyon, adjunct-ingenieur bij de Maatschappij.

Het centraalgebouw heeft een 56.40 M. lang front, twee rechthoekig daarop staande vleugelgebouwen van 41 M. diepte, en een middengebouw; door deze verdeeling zijn twee groote binnenplaatsen gevormd, aan de achterzijde van het gebouw door monumentale hekken afgesloten. Op deze binnenplaatsen zijn de ingangen voor verschillende takken van dienst; de hoofdtoegang tot het gebouw ligt echter in het midden van den hoofdgevel.

Van de indeeling der ruimte in het verhoogd parterre geeft plaat XXXIV een overzicht. De overige verdiepingen zijn in hoofdzaak ingericht voor bureau-lokalen, zoo ook de zolderverdieping aan de zijde van de binnenplaatsen.

Het nieuwe gebouw staat met het oude in verbinding door middel van een overdekte brug ter hoogte van de eerste verdieping, over den openbaren weg; een tweede verbinding is verkregen door een tunnel, onder dien openbaren weg doorgaande. Het maken van dezen tunnel, belangrijk lager gelegen dan de grondslagen van beide gebouwen, in een bodem vol drijfzand, was een zeer lastig vraagstuk, dat opgelost werd door tusschen de voetingmuren van de brug den geheelen tunnel, aan één stuk van cement-ijzer geconstrueerd, te doen zinken. De ondersteuning van de brug tusschen de gebouwen is uitgevoerd als een monumentale poort met twee doorgangen voor rijtuigen en twee voor voetgangers.

In de benedenverdieping van het middengebouw zijn drie ketels geplaatst, waarin de stoom wordt ontwikkeld die voor de verwarming van het nieuwe zoowel als van het oude gebouw noodig is; de buizen voor dit laatste doel liggen in den tunnel.

De verlichting voor beide gebouwen wordt geleverd van uit het centraal-station voor electrischeverlichting der Staatsspoorwegen. Dit levert tevens de drijfkracht voor de beweging van de vijf ventilatoren, die de kanalen afzuigen waardoor de in de bureau-lokalen verontreinigde lucht naar buiten wordt gevoerd. De personen-lift, een zoogenaamde paternoster-lift die steeds door loopt, wordt door electrische drijfkracht bewogen. De goederen-lift wordt daarentegen door handkracht gedreven.

Onder den hoofdingang bevinden zich de twee brandvrije kluizen.

Op elke verdieping zijn brandkranen en slangen aanwezig. Alle trappen zijn van brandvrije constructie.

Het benedengedeelte van het middenfront, op een souhassement van hardsteen opgetrokken, is in Oberkirchner steen, het daarboven gelegen gedeelte in berg- en baksteen uitgevoerd.

In de groote vensterpartij zijn drie medaillons, voorstellende Dionysius Papin, met George Stephenson ter rechter- en James Watt ter linkerzijde. Boven den ingang, in het gebouw, is evenwel den, volgens de laatste nasporingen, eigenlijken vader van het stoomwerktuig eere gegeven. Daar is namelijk het medaillon-portret geplaatst van onzen grooten Christiaan Huygens, den leermeester van Papin.

Onder de fries boven het drielicht zijn twee bas-reliefs; het rechtsche stelt de Electriciteit, het linksche den Stoom zinnebeeldig voor, als de beide groote krachten in dienst van het spoorwegwezen.

De rijk versierde topgevel van het middenfront prijkt met de zinnebeeldige voorstellingen, in beeldvorm, van Handel en van Nijverheid, waartusschen een versierde muurwerkplaat, terwijl het Nederlandsche wapen onder een soort baldakijn het geheel bekroont.

Op den voorsprong van de zuilen onder de overbrugging rust ter weerszijden een leeuw, waarvan die aan het oostelijke front een schild houdt met het rijkswapen, terwijl die aan het westelijke front de wachter bij het stedelijke wapen is. Boven de doorgangen voor voetgangers zijn cartouches, waarvan die aan het oostelijke front rechts de Kracht, links de Snelheid zinnebeeldig voorstellen. Op de cartouches in het westelijke front zijn opschriften gebeiteld.

Volgens voorwaarden door de Maatschappij aan de Gemeente Utrecht gesteld, moet het terrein aan de voorzijde van het gebouw geheel tot openbaar plantsoen ingericht worden; daaraan kan echter eerst na 1898 worden voldaan, na afloop van een erfpacht-contract. De ligging zal daardoor veel gunstiger zijn dan in de tegenwoordige omstandigheden.

VITRUVIUS.

IIde GEDEELTE.

„Wie een indruk wil geven van een antieken schrijver „ontmoet een bezwaar, dat niet bestaat voor hem, die „over een figuur uit de moderne literatuur spreekt."

DR. CH. M. v. DEVENTER.
Voorrede in Xenophon's herinneringen aan Socrates.

Vervolg van blatz. 11.

Na de zeer uitvoerige beschrijving zijner basiliek te Fanum, beschrijft Vitruvius in hoofdstuk II van het Vde boek, slechts met een enkel woord het *Schathuis*, de *Gevangenis* en de *Curia* of het *Gemeentehuis*. Deze gebouwen, wier grootte gevenredigd behoort te zijn aan die der stad, dienen aan of althans dicht bij het Forum gelegen te zijn, terwijl het Gemeentehuis vooral, in overeenstemming moet zijn met de waardigheid der magistratuur, met den rang der stad.

Het schijnt, dat voor een Raadhuis de vergaderzaal hoofddoel was, althans Vitruvius spreekt slechts over eene zaal, en zegt dat deze bij een vierkant grondvlak, anderhalf maal de breedte en bij een rechthoekig grondvlak de halve breedte plus de halve lengte tot hoogte moet hebben. Ten einde te beletten dat het geluid zich te veel in de hoogte verliest, moet halver hoogte in de zaal langs de wanden eene kroonlijst worden aangebracht.

Het volgende hoofdstuk is gewijd aan den theaterbouw. Voor den bouw van een theater, alwaar men op de feestdagen der onsterfelijke goden voorstellingen geeft, kieze men, zegt hij, de allergezondste plek, vrij van schadelijke uitdampingen, niet direct op het zuiden gelegen, en alwaar het geluid niet wordt teruggekaatst of ondervangen, maar versterkt en verduidelijkt. Vooral de echten der acustiek wegen zeer zwaar bij hem, zoo dat hij niet enkel een geheel hoofdstuk (IV) wijdt aan de leer der harmonie in de muziek, een hoogst duister hoofdstuk over die, zooals hij zelf erkent, uiterst moeielijke wetenschap, maar bovendien nog een hoofdstuk besteedt over het gebruik der metalen klokvormige geluids-vazen, die in schuinen stand onder enkele der voorste reien zittingen geplaatst werden, tot versterking van het stemgeluid der spelers.

In hoofdstuk VI wordt kort en duidelijk het plan en de indeeling van een *Romeinsch* theater omschreven en een eenvoudig hulpmiddel aangegeven ter verkrijging van juiste verhoudingen en eene doelmatige ligging en verdeeling der zitplaatsen; de in Herculaneum en Pompeji ontgraven theaters bevestigen, volgens *De Bioul*, ten volle Vitruvius' beschrijving. Uit die beschrijving blijkt, dat zoodanig theater bestond uit een *orchestra*, eene voor het geven van balletten vrij blijvende halfcirkelvormige binnenruimte, omsloten door de oploopende reien zitplaatsen, boven omringd door eene overdekte colonnade alwaar men bij regenbuien (de theaters waren niet overdekt) beschutting zocht. Het *proscenium* of verhoogd tooneel sluit de rechte voorzijde van het orchestra, en heeft tot achtergrond een monumentalen gevel met drie deuren, waarvan de middelste de *Valvae regiae*, de Koninklijke deur werd genoemd. Ter weerszijden van het tooneel bevinden zich een drietal draaibare driehoekige coulissen (*trigoni versatiles*) en achter den monumentalen gevel welke het theater sluit, zijn een viertal vertrekken, waarvan het middelste, waarin de deuren van het proscenium uitkomen, nog tot het tooneel behoort. Eene twee kolommen diepe portiek, „porticus post scenam" sluit ter volle breedte van het theater daar tegen aan, in verband verder met overdekte wandelgangen, teneinde bij slecht weder, alle bezoekers beschutting te kunnen aanbieden. Vergeet ook niet, zegt Vitruvius, het gebouw te plaatsen in eene omgeving met schaduwrijke boomen en groen, 't geen voor het oog aangenaam is, de bezoekers in eene goede stemming brengt, in vredestijd de gezondheid bevordert, en in oorlogstijd hout verschaft; is het terrein nat of laag gelegen, dan behoort dit eerst naar riool gedraineerd te worden. Het Grieksche theater wijkt, volgens Vitruvius, hoofdzakelijk daarin van het Romeinsche af, dat het orchestra hoefijzervormig in het tooneel inspringt.

Vitruvius heeft blijkbaar zijne mededeeling omtrent de Grieksche theaters ontleend, niet aan plaatselijke opname maar aan Grieksche schrijvers, althans de theater-opgravingen te *Epidaurus* en te *Athene* bevestigen zijne mededeelingen niet. [1])

Op de beschrijving der theaters volgt die der badhuizen (balnearum) waarvoor hij eene warme ligging en eene hoogst eenvoudige en doelmatige indeeling aanbeveelt, en de hellende vuurgangen met hun vierkante, 60 cM. hooge pijlers van gebakken tegels, van 59 cM. zijde, met zorg aangeeft.

Het beste is 't, de bad-lokalen te overwelven; (Concamerationes vero si ex structura factae fuerint, erunt utiliores.) hebben zij echter eene houten afdekking, dan dient deze met behulp van ijzeren roeden of bogen met terra-cotta platen bekleed te worden, eene bekleeding, die aan de onderzijde eene stuc-laag en aan de bovenzijde eene deklaag van leem met stroo vereischt, opdat het hout niet verstikke. Dit is een der weinige passages, waarin Vitruvius over steenen gewelven spreekt; blijkbaar waren deze in zijnen tijd nog niet van zoo algemeene toepassing, dat zij overal het hout met steen-bekleeding hadden vervangen; tevens blijkt hieruit, dat ook bij de Romeinen reeds samenstellingen van ijzer met terra-cotta in gebruik waren.

De door Vitruvius beschreven inrichting der badhuizen wordt duidelijker bij raadpleging der fresco-schildering, eene serie overwelfde badlokalen perspectivisch in doorsnede voorstellend, welke men in eene der ruinen van de Thermen van Titus te Rome gevonden heeft. — *Galiani* en ook *De Bioul* geven daarvan in hunne uitgaven van Vitruvius eene afbeelding, waaruit blijkt, dat onder de vloeren van *alle* lokalen hypocausten of vuurgangen werden aangebracht.

In een volgend hoofdstuk (XI) worden in zeer weinig woorden de Griekse *Palestrae* beschreven, gebouwen voor het doen van lichaamsoefeningen en ter voorbereiding aan de Olymphische spelen en voorts de *Xysten*, overdekte galerijen, waarin de athleten zich oefenden.

Met eene korte beschrijving van havens, havenhoofden en arsenalen besluit Vitruvius zijne mededeelingen over de openbare gebouwen, in het laatste hoofdstuk op nieuw wijzend op het nut der Pouzzolaan-aarde ter verkrijging van deugdelijk waterdicht metselwerk.

Zijn in het Vde boek de beginselen uiteengezet, die bij het ontwerpen van openbare gebouwen dienen gevolgd te worden, het VIde boek geeft die ten aanzien der woningen. Vitruvius zegt terecht, dat de vereischten eener woning verschillen met de landstreek en met het klimaat, in Egypte andere zijn dan in Spanje, in noordelijke landen andere dan in zuidelijke; het klimaat verschil, doet ook de volkeren verschillen, en onder deze heeft de natuur het Romeinsche volk geplaatst in een gematigd, in het beste klimaat, en als het ware in het centrum der wereld, opdat het door beleid, kracht en moed de wereldheerschappij zou erlangen. Na eerst, vooral zorg voor goede verhoudingen te hebben aanbevolen, worden in hoofdstuk III de binnenplaatsen, atriën (cava aedium) omschreven en deze ingedeeld in vijf soorten: de Toscaansche, de Corinthische, de vier kolommige en de *al-* of *niet* overdekte. — Een *Toscaansch* atrium is dat, waarbij op de twee dwarsbalken der rechthoekige of vierkante ruimte de beide langsbalken rusten, welke te zamen het langs het muurwerk aangebracht omgaand afdak dragen. — Een *Corinthisch* atrium is grooter dan een Toscaansch, het afdak heeft meerdere breedte en de vier balken rusten op eene omgaande rei kolommen, is het aantal kolommen in 't geheel slechts vier, dan heeft men, wat Vitruvius noemt het vier-kolommig atrium. — Bij een z.g.n. niet overdekt atrium (displuviatum) helt het omloopend afdak niet af naar binnen, maar naar de muurzijde; ter erlanging van ruimere bovenvertrekken werden de atria soms overwelfd of geheel overdekt.

De Bioul verzekerd: „Toutes les cours que j'ai vues „à Pompeia, sont de l'espèce que Vitruve appelle Coriathien-„nes, entourées de colonnes qui portent le devant des toits „des bâtiments qui forment leur enceinte; ce toit s' avance „assez fort, et couvre un espace assez large entre le mur „et les colonnes, ce qui forme des galeries, par lesquelles „on se rend à couvert dans les chambres qui sont rangées „le long du mur. Au milieu de la cour, il se trouve un „enfoncement carré, ou rectangle, suivant la forme de la „cour, profond d'environ un pied; le fond en etait très-uni „et pavé de carreaux de marbre, comme le reste de la „cour. C'etait là le receptacle nommé *compluvium*, dans „lequel toutes les eaux de pluie, qui tombaient sur les „toits, venaient d'ecouler. Au moyen de cet enfoncement, „la partie elevée de la cour, et les galeries etaient toujours „sèches."

De breedte van het atrium kan, volgens Vitruvius, drieërlei zijn, 't zij $^2/_3$e, 't zij $^2/_5$e der lengte, 't zij de zijde van een gelijkzijdig vierkant, welks diagonaal dan de lengte aangeeft. — De hoogte tot onderkant draagbalk zij $^3/_4$e der lengte en de overdekte galerijen moeten eene breedte hebben van $^1/_3$e der lengte. Hierna geeft hij aan de meest gewenschte afmetingen voor studeervertrekken, voor het *peristilium*, zijnde de groote binnenplaats met omgaande colonnade, waarom de woonvertrekken gegroepeerd werden en verder voor eetzalen (triclinia), gezelschapszalen (exedrae) en schilderijgalerijen (pinacothecae).

Na eene korte omschrijving der zalen, door de Grieken Cyzicenos genoemd, bespreekt Vitruvius de oriëntatie der

[1]) Belangstellenden in de inrichting der oud-Grieksche theaters meen ik mogen verwijzen naar het in 1896 te Leipzig bij J. Hirzel verschenen werk van *P. Bethe*: „Prolegomena zur Geschichte des Theaters im Alterthum."

woonhuizen, de inrichting van woningen van bankiers, magistraten, enz. voorts die der landhuizen met hun stallen en schuren, en eindelijk de Grieksche woonhuizen. Het laatste hoofdstuk (XI) is gewijd aan het fundeeren der gebouwen, en daarin is uitdrukkelijk sprake eener fundeering op pijlers met bogen van kielvormige steenen. (1)

In het VII*de* boek behandelt Vitruvius verschillende onderdeelen, beginnend met beton-vloeren, welke men in zijnen tijd zoowel in beneden-, als op bovenverdiepingen, zoowel over gewelven als over balklagen aanbracht. In het laatste geval nagele men op de balken stevige eiken planken, en belegge deze met varenkruid of met stroo, opdat de kalk het hout niet schade; hierover wordt uitgespreid eene laag keiën, en daarover de beton ter dikte van 22 cM. bestaande uit een deel kalk op 2 deelen kleine kei-stukken; op die onderlaag volgt eene tweede ter dikte van 15 cM., bestaande uit fijn gestampte pan-stukken vermengd met een deel kalk en twee deelen cement, en daarop worden de tegels of het mozaïek of de baksteenen in visch-graat verband, (testacea spicata Tiburtina) gelegd. Bij vloeren aan regen en vorst blootgesteld, nagele men dwars over de houten vloerdeelen, eene tweede bevloering, geve de onderste betonlaag 32 cM dikte, legge daarover vierkante plavuizen, van boven omgaand voorzien van sponningen, die goed gevuld met kalk in olie aangemaakt, volkomen sluiten en alle vocht terughouden. Over die plavuizen legt men de bovenste betonlaag en daarover een tegel- of baksteen-vloer.

Zóó uitgevoerd, zegt Vitruvius, blijven die vloeren langen tijd van uitstekende conditie; inderdaad blijkt hieruit op 't duidelijkst, de zorg door de Romeinen aan hun bouwwerken en zelfs aan elk onderdeel besteed. De volgende hoofdstukken behandelen het stuc- en stucadoorwerk en daaruit zien wij, dat reeds de Romeinen lat-gewelven en brabantsche muren maakten en al fresco-schilderden.

De Bioul verklaart in de ruinen van de baden van Titus te Rome en in die van Pompeï en ook elders wand- en plafondbeschilderingen gezien te hebben, overeenstemmende met die welke Vitruvius beschrijft. Bij de wandbeschilderingen (hoofdstuk V) klaagt Vitruvius, dat men in strijd met vroeger, nu, 't zij uit caprice, 't zij uit wansmaak, de muren bedekt met onbestaanbare gedrochten, met allerlei fantastische bladranken, die gebouwen dragen of waaruit onmogelijke menschen te voorschijn komen, schilderingen, geheel in strijd met de waarheid en slechts dienstig tot smaak-bederf. Met een overzicht der toen gebruikelijke kleurstoffen, die hij splitst in negen natuurlijke, en in zeven kunstmatige, eindigt dit boek.

Boek VIII handelt over het water. Vitruvius begint met eenige middelen aan te geven dienstig om onderaardsche bronnen te vinden, bespreekt daarna het regenwater en in verband daarmede de wolk- en wind-vormingen, en beschrijft voorts de eigenschappen van eenige warme en koude, goede en slechte bronnen, waaruit blijkt, dat men ook in zijnen tijd reeds de minerale wateren kende en waardeerde. Aan de waterleidingen gaat vooraf een kort hoofdstuk (VI) over het waterpassen, daar de zorg voor een goed verval het eerst noodige is; de geleidingen kunnen zijn gemetseld, van lood of van aarden buizen. Gemetselde kanalen, moeten zeer solide zijn, eene helling hebben van minstens een halve voet per honderd voet, en overwelfd worden, om het water te beschermen tegen de zon, (eaeque structura confornicentur). Daarna worden kortelijk het water-observatorium (castellum) en de verdeel- en zuiverings-reservoirs beschreven; dit alles is echter volledíger behandeld door *S. J. Frontin*, in zijn „Aquaeductibus Urbis Romae."

In het IX*de* boek behandelt Vitruvius eerst enkele mathematische problemen, welke hij oplost aan de hand van Plato en van Pythagoras, vervolgens een physisch vraagstuk door Archimedes opgelost, en daarna de gnonomique, die verklaart, hoe men toen dacht over de aarde, de zon, de maan, de sterren en de planeten.

Voorts vermeldt hij de uitvinding en zamenstelling der uurwerken (horologium), hoe Ctesibius van Alexandrie op het denkbeeld kwam een water-uurwerk zaam te stellen, en hoe men met behulp van water klokken wist zaam te stellen, die voor een geheel jaar het lengen en korten der dagen konden aangeven.

Dit boek inzonderheid heeft door het herhaalde afschrijvings-proces zóó geleden, dat het bijna onverstaanbaar is geworden en de geheele wetenschap van Esculapius dien patient zelfs niet meer kan baten. In dit boek ook, verwijst Vitruvius naar zijne toelichtende schetsen, zeggend: „explicata est in *ima pagina*".

In het laatste, het X*de* boek, worden de werktuigen besproken en verdeeld in drie hoofdsoorten, raderwerktuigen voor het vervoer van materialen, werktuigen in beweging gebracht door zaamgeperste lucht en werktuigen om lasten op te trekken, waarna in 't bijzonder de hijschwerktuigen worden beschreven, waarin het windas (axem) het hoofdelement is. — Vitruvius vertelt tevens welk werktuig de architect *Ctesiphon* uitdacht om de zware kolomschaften, die hij voor den tempel van Diana te Ephese noodig had, trots de slechte wegen, uit de carrière met behulp van ossen te kunnen aanvoeren, en tevens welk werktuig Metagenes, de zoon van Ctesiphon, liet maken voor het vervoer der architraaf-stukken. Uit de beschrijving blijkt, dat men destijds reeds de katrol in elk opzicht wist te benutten, en de middelen kende tot overbrenging en vervoelvoudiging van kracht. *De Bioul* vond in een muur van een huis te Capua een oud basreliëf, een der door Vitruvius beschreven werktuigen in vollen gang voorstellend.

A. Choisy zegt in zijn: l'art de bâtir chez les Romains: „Vitruve parle de la chèvre à treuil ou à roue, des diver„ses sortes de moufles qui s'y adaptent, des combinaisons „de chèvres et de cabestans, des bigues, etc. avec tant de „netteté et de précision, qu'en parcourant le chapitre, on „croit lire un traité moderne sur les machines élévatoires."

Bij de waterwerktuigen noemt en beschrijft hij het scheprad, het kettingrad met koperen scheplbakken, het schroefrad en de werktuigen door Ctesibius uitgedacht om het water tot eene groote hoogte te kunnen opvoeren. — Dan volgt het duister hoofdstuk over de door water gedreven orgels (organa hydraucilis), een toestel, dat zijn ontstaan dankt aan Plato, welke het eerst een nachtelijk wateruurwerk bedacht, dat door middel van fluitspel de uren aangaf.

(1) In noordelijke landen, zegt Vitruvius o. m., dient men de woningen te *overwelven* (aedificia testudinata); ik wijs hierop, daar zoowel uit deze als uit andere passages van zijn werk blijkt, dat hij de bogen en gewelven wist te benutten en waardeeren, en tevens, dat waar deze slechts met een enkel woord worden vermeld, in een afzonderlijk hoofdstuk, dat verloren geraakt moet zijn, hunne zamenstelling, toepassing en voorziening zal zijn vermeld.

Op de beschrijving van een eenvoudig toestel om, in een rijtuig gezeten, den afgelegden afstand graphisch te kunnen nagaan, volgt die der oorlogs-werktuigen, der catapulten, sorpioenen en balisten. Daar sorpioenen kleine catapulten zijn, geeft Vitruvius daarvan geene nadere toelichting, trouwens zijne mededeelingen omtrent deze werktuigen hebben ook weder zooveel geleden, dat het moeilijk valt zich dienaangaande eene juiste voorstelling te vormen; de catapulten dienden om lichtere of zwaardere langwerpige voorwerpen, geheele balken zelfs, met kracht tegen of binnen de vijandelijke sterkte af te schieten, de balisten tot het werpen van steenen, waaronder zelfs van steenen ter zwaarte van 360 pond en gloeiend gemaakte blokken ijzer.

Behalve deze werp-werktuigen worden nog de rammeitoestellen, de verplaatsbare rol-torens, al of niet voorzien met rammen en de schut-daken ter benadering der vijandelijke muren beschreven en tevens verschillende verdedigingsmiddelen, toegepast o. a. bij de belegering van Rhodes, van Apollonia en van Marseille. — En hiermede, zegt Vitruvius, is mijne taak afgeloopen, en heb ik in deze tien boeken de architectuur in haar geheel uiteengezet. (uti totum corpus omnia architecturae membra in decem voluminibus haberet explicata).

En inderdaad, hij heeft vrij wel alles behandeld, beginnend met het doel der architectuur en de vereischten van den architect, dan de stedenbouw en dien der openbare en woongebouwen beschrijvend, voorts de eigenschappen en het gebruik der bouwmaterialen, om daarna met het drinkwater en zijne geleidingen, met de zonnewijzers en de bouw- en de oorlogs-werktuigen te eindigen. Duidelijkheidshalve volgt hieronder eene korte opgave van al de onderwerpen door hem in zijn tien boeken, door inleidingen voorafgegaan, omschreven, welke boeken door de uitgevers later in hoofdstukken zijn ingedeeld.

Wat in Vitruvius evenwel ontbreekt, dat is: 1°, eene mededeeling omtrent het bakken van steenen, tegels, pannen en buizen; 2°, eene mededeeling omtrent het slaan van bogen en gewelven; 3°, eene mededeeling omtrent de stook- en verwarmings-inrichtingen en 4°, eene mededeeling omtrent den bruggenbouw. Ik ben overtuigd, dat Vitruvius dit alles wel degelijk in zijn werk heeft behandeld; hij eindigt zóó beslist met de verklaring, het geheele bouwvak beschreven te hebben, dat het niet is aan te nemen, dat hij, die soms tot in ondergeschikte details zelfs afdaalt, deze belangrijke onderdeelen of zou hebben vergeten of opzettelijk zou hebben verzwegen; bij elk bouwwerk toch van eenige beteekenis werden in zijnen tijd gebakken steenen én pannen én tegels én buizen gebruikt, had men bogen en gewelven te slaan en waren stook-inrichtingen noodig; elke stad ook, zij had hare bruggen, 't zij over een rivier, 't zij over hare grachten, zoodat Vitruvius, die zelf verklaart een *volledig* vakboek te hebben gegeven, dit alles kon noch mocht voorbijgaan, maar dit moet hebben beschreven.

Waarschijnlijk zijn de hoofdstukken waarin deze onderwerpen werden behandeld, in één der copieën van zijn handschrift weggelaten, en is toevallig juist *die* verkorte copie sedert het meest afgeschreven, en de gemeenschappelijke bron geweest voor de twee nog bestaande oudste codices, waaruit (zie onder) volgens de handschriften-kenner *V. Rose* alle overige nog bestaande codices van Vitruvius terug te brengen zijn.

Voorts ontbreken in Vitruvius de bladen met afbeeldingen, die het geschrevene moesten toelichten, doch ik geloof, dat het zeer gelukkig is dat zij verloren zijn geraakt, waar Vitruvius' tekst toch, op grond van herhaalde overschrijvingen reeds zóó heeft geleden, dat deze op sommige plaatsen zelfs onverstaanbaar is geworden; in vrij wat hoogere mate nog, zouden die afbeeldingen door slechte natekening hebben geleden, zoo zelfs, dat zij ten eenemale onkenbaar zouden zijn geworden, en dus in plaats van den tekst toetelichten, dien zouden hebben verduisterd.

Vitruvius' werk had telkens afgeschreven moesten worden door architecten, door volkomen zaakkundigen, die den inhoud begrepen en er vóór alles prijs op stelden dien duidelijk verstaanbaar te behouden, onder bijvoeging voorts der in verloop van tijd plaats gevonden wijziging in de technische termen. In plaats van dat, is zijn werk helaas afgeschreven door loon-schrijvers en onkundigen, die den inhoud niet verstonden en wien dien inhoud ook geheel onverschillig was; bijna al de in druk verschenen uitgaven zijn, op slechts enkele uitzonderingen na, *niet* bewerkt door architecten, maar door latinisten, en wat dit zeggen wil, blijkt als men b.v.b. de uitgave van den architect *Ch. Perrault* vergelijkt met al de daaraan voorafgegane.

Een werk als dat van Vitruvius *eischt* tot bewerker een architect, kan 't zijn, een architect tevens volkomen ervaren in het lezen van oude handschriften; ieder ander toch moest wel in die taak te kort schieten, want hem ontbreekt de vakkennis, noodig om Vitruvius te kunnen *begrijpen*, eene taak dubbel zwaar, wijl Vitruvius het talent bezat, om in zeer weinig woorden zeer veel te zeggen.

De vraag, welke is de inhoud van zijn werk, zij is hiermede beantwoord; rest ter beantwoording, wat was en is de waarde van dat werk.

Vitruvius is reeds voor zijn eeuw-genooten *de* autoriteit op architectonisch gebied geworden, *Plinius* de oude toch (gest. 79 nà Chr.) haalt hem in zijn „Historia Naturalis" bij herhaling aan; ook *S. J. Frontin* spreekt in zijn „Aquaeductae Romae" (geschreven ten jare 97 nà Chr.) in artikel XXV bij de water-maten van den „modulus, per *Architectum Vitruvium* quinario nomine."

Daarop volgen zeven eeuwen zwijgens, tot tijdens Karel de Groote, Vitruvius weder uit de vergetelheid opkomt. Voor een Karel de Groote, die zich tot taak stelde een Keizerrijk te stichten als het oud-Romeinsche, doch kunst noch kunstenaars bezat, was de vondst van een handschrift van Vitruvius eene zaak van gewicht.

Dat handschrift, het is toen bij herhaling afgeschreven, en die afschriften, zij gingen als geschenken van waarde naar enkele kloosters (Fulda, Reichenau, enz.) en dienden overal tot studie, tot gids. — Wel had men moeite, met hetgeen er ook toen reeds duisters in was (zie het hieronder gegeven uittreksel uit eenen brief van Eginhard), doch door modellen te maken naar Vitruvius' beschrijvingen, wist men die bezwaren toch grootendeels te overwinnen. — Nimmer is zijn werk nuttiger, welkommer geweest en meer gewaardeerd, en aan de afschriften, toen daarvan genomen, dankt het zijn voortbestaan tot op heden en voor verdere tijden.

Het was eene eerste herleving der bouwkunst waartoe het mede den stoot gaf; een zeven eeuwen later, mocht het nog tot eene tweede medewerken.

Tijdens de hergeboorte der bouwkunst in Italië, tegen het einde der XV^de^ eeuw, vond men een handschrift van Vitruvius, dat in 1486 in druk gebracht, nu het studieboek werd van alle architecten van beteekenis der dagen en tevens van vele vorsten en geleerden; voor sommigen zelfs werd het een evangelie der bouwkunst. *Raforl* schrijft in 1514: „Gaarne „zou ik de schoone vormen der anticke gebouwen terugvin„den, doch ik vrees dat mijn vlucht een Icarus-vlucht zal „worden; Vitruvius geeft mij wel veel licht, doch niet zooveel „als ik wel wenschte." — *Baldassar Peruzzi* ontwierp den Dom van Carpi, naar de regelen van Vitruvius; *Serlio* spreekt zelfs van het hoogheilige en onaantastbare boek en Peter Coecke van Aelst schrijft in zijne vertaling van Serlio's Architecture in het IIIde boek (fol. XXI, verso):

„Also dan alle die Architecten welcke de schriften van „Vitruvio daneren sullen, ende aldermeest in sulcken „plaetsen die claerlijck verstaen worden, sullen als *ketters* „in der architecturen sijn, loochenende sulcken auctеur, „die van so veel jaren herwaerts ende oock noch geap„probeert is van den wijsen mannen."

Vitruvius was werkelijk destijds *de* autoriteit, *Serlio* zegt het in ronde woorden:

„Wij behooren de leeringe van Vitruvio te houden „ghelijck een gewijde ende een onverdoolijcken reghel, om „dat men van dien tijde der goeder antiquen tot onser „eeuwen toe, niemant en siet, die van der architecturen „beter ende geleerdelijcker geschreven heeft dan hij, ende „sien wij in elck ander const eenen oversten, den welcken „sulcken autorriteyt ghegeven is dat men sijn woorden „vol ende ontwijfelyc gheloove gheeft: wie sal dan loochenen „(is hij niet ignorant) dat Vitruvius in der Architecturen „den hoochsten graet bexit, ende dat sijn schriften behooren „van weerden ende ongevioleert te sijn . . . ."

In 1542 werd er zelfs te Rome eene Vitruviaansche Academie gesticht, op wier kosten o. a. *Vignola* de ruïnen dier stad ging opmeten; van Vignola wordt verder gezegd: „il médita profondément Vitruve," en het resultaat dier méditations en dier opmetingen was: zijn boek over de bouw-orden.

Ook onze *Hans Vredeman de Vriese* (geb. 1527, gest. omstreeks 1605) zegt in een zijner werken tot den discreten Leser:

„Vitruvius' den experten excellenten architect heeft
„Rome verchiert en Griecken is vol sijnder wercken,
„Jacobus Androuetus, 't sijne oock,
„Sebastiono Serlio der voornaamster Vitruvius clercken,
„Een, dat'r hem Peeter Cock van Aelst toe refereert,
„Hun sciencien blijckt aen d'Aedificien, 't zij Palleijsen [oft Kercken,
„Welck hem al meest met Vitruvius confirmeert,
„T'is een excellent Conste, de welck sijnen Meester laudeert.
Vale."

Claude Perrault zegt in de inleiding zijner in 1673 op last en kosten van Lodewijk XIV tot stand gekomen uitgave van Vitruvius, dat hij hoopt, daardoor te mogen medewerken om de architectuur in Frankrijk, die geen gelijken treed houdt met de staatkundige beteekenis van het land, te eleveeren: „On a estimé que les précep„tes de cet excellent Auteur, que les Critiques mettent „au premier rang des grands esprits de l'antiquité, estoient „absolument nécessaires pour conduire ceux qui désirent de „se perfectionner dans cet Art, en établissant par la grande „autorité que ses écrits ont toujours eue, les véritables règles „du beau et du parfait dans les Edifices."

Welke waarde hebben vorige eeuwen en architecten van beteekenis uit vroegeren tijd aan Vitruvius' werk toegekend? die vraag, zij is met het bovenstaande voldoende beantwoord; nu blijft de vraag, welke waarde heeft zijn werk nog heden ten dage, nog voor ons.

Mijns inziens, eene tweevoudige, eene historische en eene praktische. De historische waarde, zij is het grootste; van zijn tien boeken toch zijn er zeven bijna geheel, en de overigen voor een groot deel naar het historisch domein overgegaan — waarom? — wel de 19 eeuwen die ons van Vitruvius scheiden, zij hebben de Romeinsche goden hun aureool ontnomen en naar de Musea verplaatst, en met die goden verdwijnen ook hun tempels; die 19 eeuwen, zij hebben ons voorts gegeven andere openbare gebouwen, andere woningen, andere waterleidingen en uitwerken, betere werktuigen en krachtiger aanvals- en verdedigingsmiddelen, zoodat al hetgeen Vitruvius ten dezen mededeelt, van toepasbare waarde is geworden eene historische.

Doch er is meer — de laatste helft dezer eeuw vooral heeft, dank zij talrijke ontgravingen, en dank zij de photographie, ons de oudheid als het ware in beeld ontsloten; wij hebben Vitruvius' afbeeldingen niet meer noodig om hem te begrijpen, en zouden zelfs, wat dat betreft, Vitruvius nu grootendeels kunnen missen, want de architectuur der oudheid, voor zooveel zij niet het hout of de klei-steen als bouwmaterie heeft benut, ligt in tallooze photographiën op onze studie-tafels.

Juist daarom evenwel, is het zoo machtig interessant, van den eenigsten der Grieksche en Romeinsche schrijvers over ons vak, wiens werk is overgebleven, van een alleszins betrouwbaar collega, want betrouwbaar dat is hij, dat getuigt *de Blond*, die in Italië overal de gebouwen heeft gezocht door Vitruvius beschreven, (dat getuigt ook *Dr. J. Overbeck* in zijn: „Pompeji"), — van een betrouwbaar collega als hij, kort en zakelijk te mogen vernemen het waarom en het daarom van veel dat wij vonden, en door zijne beschrijvingen in staat te zijn het verlorene weder aan te vullen en de architectuur van zijnen tijd volledig te kunnen begrijpen.

Bovendien maakt Vitruvius ons bekend met tal van architecten en werktuigkundigen van naam uit zijne en uit vroegere dagen, bekend ook met veel, dat sedert spoorloos is zoek geraakt, o. m. met den Toscaanschen tempelbouw, bekend met het wetenschappelijk standpunt van zijnen tijd; kortom, hij heeft niet alleen historische waarde voor den architect, maar ook voor allen die belang stellen in de oudheid. — Vitruvius toch geeft veel, zeer veel dat buiten het eigenlijke bouwvak ligt, hij vertelt en philosopheert graag, en opent, dat doende, telkens weder nieuwe inzichten in het leven van zijnen tijd, inzichten die men niet terugvindt bij die zijner tijdgenooten wier werken nog bestaan, en van daar, dat hij bij voortduring zoowel door architecten als door hen, die dat tijdperk willen bestudeeren, met voldoening kan en zal worden geraadpleegd; geen schrijver over de geschiedenis der Architectuur mag en geen schrijver over de oudheid kan Vitruvius passeeren, weinige hebben hem echter tot heden nog ten volle gewaardeerd en 't allermunt wel *Victor Duruy*, die hem in zijn groot werk: „l'Histoire des Romains" ter nauwernood een enkel woord waardig keurt.

Van historisch belang ook blijft het, 't vakboek te bezitten en te kennen, dat in de eerste, de negende en de zestiende eeuw van zoo groote beteekenis en invloed is geweest en zelfs een *Alberti* inspireerde tot het schrijven en uitgeven van zijn „De Re Aedificatoria". (1)

Praktische waarde heeft Vitruvius' werk nog in zooverre, als het op vele plaatsen niet alleen van voortdurend nut blijvende mededeelingen, wenken en opmerkingen ten beste geeft, maar tevens, waar het de in de praktijk gebleken gunstige verhoudingen voor kolom-orden, tempels, woonvertrekken, enz. vermeldt.

Vitruvius was blijkbaar een praktisch man, die de verhoudings-observatiën en resultaten, welke hij ten eigen bate in eigen praktijk had gemaakt en verkregen, in zijn werk mededeelt, niet als wet, maar als uitgangspunt, als gids, tot ook hier, dank zij de copisten, dat alles stelliger en beslister geschreven stond, dan Vitruvius kan bedoeld hebben. Doch dat besliste, het kon en het kan nog geen kwaad, integendeel, voor de stumpers werd het zoodoende een houvast, een veiligheids-ladder, en voor de overigen? — och, zij hadden zoo'n ladder niet van nooden, zij stoorden zich aan de voorgeschrevene verhoudingen niet meer dan hen lief was, maar zochten en vonden andere verhoudingen. — Ook nu, is het modul-systeem van Vitruvius voor de stumpers onzer dagen nog steeds een welkom hulpmiddel, voor velen hunner zelfs een veilige pons asinorum.

Vitruvius was een zakelijk man, dat blijkt uit de geheele samenstelling van zijn werk, uit zijn kortheid, uit zijn beslistheid en uit zijne beschouwingen. — Zijn stelregel is, al wat gebouwd wordt, behoort te voldoen: in de *eerste* plaats aan de eischen der *doelmatigheid*, welke variëeren met de zeden, gewoonten, gebruiken, begrippen en instellingen der volken; in de *tweede* plaats aan de eischen der *soliditeit*, welke gebaseerd zijn op de onveranderlijke en overal geldende wetten der statica, en in de *derde* plaats aan de eischen der *schoonheid*, welke in hoofdzaak berusten op goede verhoudingen en harmonische samenstellingen.

Elk bouwwerk, zegt hij verder (Boek VI, hoofdstuk VIII), kan op driërlei wijze bezien worden, ten aanzien der meer of minder zorgvolle bewerking, ten aanzien van het daaraan ten koste gelegde geld en ten aanzien van zijn kunstwaarde; onderscheidt het zich door uitstekende bewerking, dan prijst men de werklieden; onderscheidt het zich door kostbaarheid, dan prijst men den bouwheer; doch onderscheidt het zich door schoonheid en karakter, dan dankt het dit aan het talent van den architect en spreekt het zijn triomf.

Vitruvius was tevens een wijsgeer uit de Socratische school; gij architecten, zegt hij, aanvaardt uw taak toch niet, alvorens ge beschikt over eene voldoende dosis levensphilosophie, want weet, dat *uw* vak inzonderheid, is: *het vak der teleurstellingen*; ofschoon het bezit van werkelijke bekwaamheid, van werkelijke vertrouwenswaardigheid en van bescheidenheid, u overal moest doen slagen, zoo zult gij niettemin ondervinden, dat er al heel weinig menschen zijn, welke die eigenschappen weten te onderscheiden, weten te waardeeren zelfs; ondervinden ook, hoe soms een brutaal leeghoofd of pluimstrijker of scharrelaar het werk of de betrekking voor u wegkaapt; werkelijk, in geen ander vak heeft de brutaliteit zooveel kans van slagen; een ketellapper en schoenflikker, hij is vaak nog een meester in zijn vak vergeleken bij de bekwaamheid van de beunhazen en leeghoofden, die, ternauwernood van de praktijk iets en van de kunst niets afwetend, de architectuur bederven, onzen stand te schande zijn en onze steden ontsieren.

Het is werkelijk goed, dat er geen alter ego van hem *thans* bezig is met een „De Architectura" te schrijven, want stellig zou hij in niet zachte bewoordingen onzen steden-uitleg, onze municipaliteits-werken, ons gemis aan stijl-eenheid en voor een groot deel aan stijl zelfs, en ook de beunhazen en leeghoofden en strooploopers van onzen tijd, voor eeuwen op 't kernachtigst ten kaak stellen.

Doch is hij al eens bitter, bij de overweging hoe anderen minder bekwaam en minder nauwgezet dan hij, hem in allen deele vóór zijn geweest en geldschatten voor zich zelven in plaats van kunstwerken voor het nageslacht hebben achtergelaten, zoo spreekt toch tevens overal uit zijn werk een oprechte, welmeenende, vaak eenvoudige en zelfs naïve geest, de geest van iemand, die, al was hij geen Christen, toch beslist een braaf man moet geweest zijn.

Mij spijt het, dat Vitruvius ad patres is; gaarne toch zoude ik bij hem ter schole zijn gegaan, gaarne ook zoude ik hem de geschiedenis van zijn boek hebben verteld, hem hebben verteld, hoe er een tijd is geweest dat zijn boek gold als dat der openbaring, hoe daarop een tijd volgde, waarop dit boek zóó hoog stond aangeschreven, dat men krachtens de letter er van vonnissen velde, en elk verzet daartegen als ketterij werd gebrandmerkt, eindelijk gevolgd door een tijd, waarin datzelfde boek nog slechts door den historicus wordt geopend, en de architect er genoeg van meent te weten met alleen den titel te kennen.

Ik had het strenge gezicht van dien wakkeren ouden Romein bij die mededeelingen wel eens willen zien wisselen van uitdrukking en de woorden willen hooren, welke uiting moesten geven aan hetgeen er op dat oogenblik in hem omging.

Hoe gaarne ook, zoude ik hem hebben gevraagd, och, geef ons uw boek terug, precies zooals het was, toen gij het den Keizer deed aanbieden, zooals het *toen* was, met al de sedert verloren gegane tekst-gedeelten en schetsen en afbeeldingen, — zooals het *toen* was, toen het nog niet had geleden, door 't nemen van afschriften naar afschriften door ter zake onkundigen, — zooals het *toen* was, geheel in uw eigen woordenkeuze en in uw eigen zinnen-bouw, ontdaan van alle tusschenvoegingen en van alle correctiën van z.g.n. geleerden. Doch Vitruvius, hij is helaas! onbereepbaar, zijn onsterfelijke goden zij hebben hem, toen zijn boek voltooid was, elders eene andere taak opgedragen; wij moeten dus dankbaar zijn met hetgeen wij nog van hem hebben.

„De architectuur vraagt van den architect den geheelen „mensch; ieder, die niet uit liefde tot die kunst zich daar„aan geheel en al toewijdt, hij kan niet slagen, hij is geen „architect in den volsten zin."

---

(1) *Leon Battiste Alberti*, omstreeks het jaar 1404 te Venetië geboren, schreef in de jaren 1450—52 zijn werk: „De Re Aedificatoria," geheel in navolging van dat van Vitruvius, 't welk er als 't ware de basis van vormt; kenmerkend is het zeer zeker voor de toenmalige kunstrichting in Italië, dat Alberti in zijn boek, (het eerste bouwkundig werk dat in druk verscheen) de gothiek zoo goed als volslagen negeert.

Met die woorden van Vitruvius beeindig ik deze studie, waaraan nog is toegevoegd:

1°, een kort inhouds-overzicht; 2°, *V. Rose's* studie-resultaat betreffende de nog bestaande oudste codices; 3°, eene opgave, der in verschillende talen en landen verschenen uitgaven en herdrukken van Vitruvius, welke opgave hareerzijds zegt, welke beteekenis in verschillende tijden aan zijn werk is toegekend.

C. H. PETERS.

's Gravenhage, 15 December 1896.

KORTE INHOUDS-OPGAVE VAN HET WERK. (1)

BOEK I.

Inleiding.

Hoofdstuk 1. Over de Architectuur en den Architect.
„ 2. Over het doel en wezen der Architectuur.
„ 3. Over de factoren waaruit de Architectuur bestaat.
„ 4. Over de keuze van het bouw-terrein.
„ 5. Over het fundeeren van muren en torens.
„ 6. Over de plaatsing en indeeling der woningen.
„ 7. Over de plaatsing der openbare gebouwen.

BOEK II.

Inleidend voorwoord.

Hoofdstuk 1. Over de eerste woningen der menschen.
„ 2. Over de grond-bestanddeelen der lichamen.
„ 3. Over den klei-steen.
(Van *dit* hoofdstuk moet verloren zijn geraakt het gedeelte: „over den gebakken-steen.")
„ 4. Over het zand.
„ 5. Over de kalk.
„ 6. Over de pouzzolaan-aarde.
„ 7. Over de steen-groeven.
„ 8. Over het zamenstellen van muurwerken.
(Van *dit* hoofdstuk moet verloren zijn geraakt het gedeelte: „over het slaan van bogen en gewelven.")
„ 9. Over het hout als bouwstof.
„ 10. Over het dennenhout der Apennijnen.

BOEK III.

Inleidend voorwoord.

Hoofdstuk 1. Over het model (de mensch) waaraan de proportie van den tempel ontleend is.
„ 2. Over den grondvorm en de proportie der tempels.
„ 3. Over de vijf tempel-typen.
„ 4. Over het fundeeren in slappen grond.
„ 5. Over de Ionische kolom en hare versiering.

(1) De indeeling der boeken in hoofdstukken verschilt in enkele uitgaven, de hier gevolgde is die van de uitgave van *M. Nisard.*

BOEK IV.

Inleidend voorwoord.

Hoofdstuk 1. Over de drie kolom-typen en den oorsprong van het Corintisch kapiteel.
„ 2. Over de versiering der kolommen.
„ 3. Over de Dorische orde.
„ 4. Over de Cella en de Pronoas.
„ 5. Over het orienteeren der tempels.
„ 6. Over de tempel-deuren en hare omlijsting.
„ 7. Over de Toscaansche orde.
„ 8. Over ronde en andere tempels.
„ 9. Over het plaatsen van de altaren der Goden.

BOEK V.

Inleidend voorwoord.

Hoofdstuk 1. Over het Forum en de Basilica's.
„ 2. Over het Schathuis, de Gevangenis en het Raadhuis.
„ 3. Over de Theaters en het daartoe te kiezen terrein.
„ 4. Over harmonische muziek.
„ 5. Over het gebruik van geluids-vazen.
„ 6. Over den bouw der theaters.
„ 7. Over het afdekken van de theater-portieken.
„ 8. Over de Grieksche theaters.
„ 9. Over de portiek achter het tooneel.
„ 10. Over de inrichting der baden (thermen). (Van *dit* hoofdstuk moet verloren zijn geraakt het gedeelte: „over stook- en verwarmings-inrichtingen.")
„ 11. Over de inrichting der palestra's en xystra's, (oefen-plaatsen der athleten).
„ 12. Over de havens en havenwerken. (Van *dit* hoofdstuk moet verloren zijn geraakt, het gedeelte: „over bruggen-bouw".)

BOEK VI.

Inleidend voorwoord.

Hoofdstuk 1. Over de woningen in verband met land- en luchtstreek.
„ 2. Over de afmetingen en verhoudingen der woonhuizen.
„ 3. Over het atrium, het studeer-vertrek, de peristyle, de eetzaal, enz.
„ 4. Over het orienteeren der woonhuizen.
„ 5. Over de indeeling der woonhuizen.
„ 6. Over de indeeling der landhuizen.
„ 7. Over de Grieksche woonhuizen.
„ 8. Over de soliditeit der gebouwen en hunne fundeeringen.

BOEK VII.

Inleidend voorwoord.

Hoofdstuk 1. Over de steenen vloeren.
„ 2. Over het bereiden van kalk tot stuc.
„ 3. Over de lat-gewelven met kalk-bekleeding.
„ 4. Over vochtige muren.

Hoofdstuk 5. Over het beschilderen van muren.
„ 6. Over het gebruik van marmer-scherven tot stuc-bereiding.
„ 7. Over de kleur-stoffen.
„ 8. Over het cinabre en kwik.
„ 9. Over de bereiding van het cinabre.
„ 10. Over de door kunst bereide verf-stoffen.
„ 11. Over azuurblauw en gebrande oker.
„ 12. Over loodwit, spaanschgroen en menie.
„ 13. Over purper.
„ 14. Over de kleuren, welke purper kunnen vervangen.

BOEK VIII.

Inleidend voorwoord.

Hoofdstuk 1. Over het zoeken naar goed drinkwater.
„ 2. Over het regenwater.
„ 3. Over warme en andere bronnen, rivieren en meren.
„ 4. Over de bizondre eigenschappen van sommige bronnen.
„ 5. Over het onderzoeken van de hoedanigheid van het water.
„ 6. Over het waterpassen.
„ 7. Over watergeleidingen, het graven van putten en het metselen van waterbakken.

BOEK IX.

Inleidend voorwoord.

Hoofdstuk 1. Over de teekenen van den dieren-riem.
„ 2. Over het wassen en afnemen van de maan.
„ 3. Over het lengen en korten der dagen.
„ 4. Over de sterrebeelden in het oosten.
„ 5. Over de sterrebeelden in het zuiden.
„ 6. Over het doen van voorspellingen uit den loop der sterren.
„ 7. Over het maken van zonnewijzers.
„ 8. Over de uitvinding der zonnewijzers, der water- en winter-klokken.

BOEK X.

Inleidend voorwoord.

Hoofdstuk 1. Over groote en kleine werktuigen.
„ 2. Over de werktuigen dienstig om lasten op te voeren.
„ 3. Over de rechte en cirkelvormige lijn.
„ 4. Over de verschillende werktuigen om water op te voeren.
„ 5. Over de waterraderen.
„ 6. Over het schroefrad.
„ 7. Over het waterwerktuig van Ctesibius.
„ 8. Over de water-orgels.
„ 9. Over het meten van afteleggen afstanden.
„ 10. Over de catapulten en scorpioenen.
„ 11. Over de balisten.
„ 12. Over het spannen der catapulten en balisten.
„ 13. Over de aanvals-werktuigen.
„ 14. Over het schut-dak ter benadering van muren.
„ 15. Over verplaatsbare houten torens.
„ 16. Over de verdedigings-werktuigen.

Enkele mededeelingen omtrent de nog in HANDSCHRIFT *bestaande* VITRUVII.

De verschillende in druk verschenen uitgaven van Vitruvius' Architectura zijn ontleend, niet aan het *oorspronkelijk* handschrift, dit schijnt reeds sedert eeuwen verloren te zijn geraakt, maar aan *afschriften* van dat handschrift — en daar die afschriften onderling verschillen, en meerendeels weder afschriften van afschriften zijn, verschillen ook de daarop gebaseerde uitgaven en dit te meer, daar de bewerkers dier uitgaven omtrent vele tekstgedeelten zeer uiteenloopende opvattingen hadden, en zeer onderscheiden lezingen geven.

De eerste, die zich de moeite getroost heeft om de oudste dier nog bestaande handschriften, of *codices*, eens nauwgezet te bestudeeren, deze onderling te vergelijken en het resultaat dier studie mede te deelen, is *Valentin Rose* (1), daarbij geholpen door *Hermann Muller-Strübing*, die tevens, eene op die studie gebaseerde, nieuwe latijnsche uitgave van *Vitruvius* in 1867 te *Leipzig* in 't licht gaf.

Als inleiding bevat die uitgave een overzicht met geslachtsboom dier oudste codices, welk overzicht in 't latijn geschreven van zooveel belang is, dat ik dit, dank zij de gewaardeerde hulp van Dr. J. E. Heeres, kortelijk hier zal vermelden.

Rose nu zegt: „Op één, nu verloren codex, steunt den tekst, dien wij van Vitruvius' Architectura bezitten, (2) Dat inderdaad de Vitruvius, zooals wij dien nu kennen, tot *één* codex is terug te brengen, hebben reeds vroeger de uitgevers afgeleid uit vele der in alle codices voorkomende gelijkluidende fouten en uit de vele gelijke uitlatingen (lacunes). (Men zie daaromtrent o. m. J. G. Schneider en C. Lorentzen.) Mij is evenwel gebleken, en zulks was tot heden nog niet bekend, dat *alle* codices, die er nog van Vitruvius bestaan, moeten afstammen van twee onderling verschillende mede nog aanwezige codices, zoodat alleen *die* beide codices behoeven geraadpleegd te worden door hen, welke Vitruvius' werk, ontdaan van de fouten der latere codices en der verschenen uitgaven, zoo goed mogelijk wenschen vast te stellen.

Van deze twee *stam*-codices is de oudste, de z. g. n. *Harleianus* (aldus genoemd naar één zijner bezitters, naar *Edward Harley*, den zoon van Robert, graaf van Oxford).

Van *dezen* codex nu, stamt het meerendeel der nog voorhanden codices af, en wel met uitzondering van slechts twee exemplaren, alle codices, welke geschreven zijn vóór of tot in het begin der XIIde eeuw. Hij, de codex Harleianus, dagteekent uit de IXde eeuw, en is op 162 bladen in redelijk groote minuscels geschreven (minusculis at satis grandibus); in het jaar 1724 werd hij door *Harley* gekocht, en is nu in 't Britsch Museum, alwaar hij volgens het getuigenis van *Poleinus* door *Scipio Maffei* werd geraadpleegd.

Blijkens eene daarin voorkomende aanteekening was deze codex eens in het bezit van hem, die eigenhandig er in

(1) Deze is sedert jaren Director der Handschriften-Abtheilung der Kön. Bibliothek in Berlijn.

(2) *Rose* is van meening, dat de toenaam *Pollio* of *Pollius*, welken Vitruvius veelal gegeven wordt, hem eerst door Italiaansche schrijvers in de XVde eeuw, met welk recht evenwel is onbekend, is toebedeeld.

schreef: „Goderamnus Propositus [St. Pantaleonis Coloniae]." (Goderamnus, proost van St. Pantaleon te Keulen,) Goderamnus was van af het jaar 1022 tot aan zijnen dood in het jaar 1030, de eerste abt van het door bisschop Bernwardus te Hildesheim gestichtte klooster St. Michael.

Deze codex is waarschijnlijk ten tijde van Karel de Groote in een klooster in Duitschland geschreven; destijds toch werd Vitruvius' werk in hooge mate gewaardeerd, en waren daarvan zelfs vele exemplaren in omloop, exemplaren toen en ook reeds vroeger geschreven.

Vooral in *dat* tijdvak van de herleving der bouwkunst had *Vitruvius* bijzondere waarde, en de voornaamste kloosters dier dagen, zij hebben alle hoogstwaarschijnlijk in hunne boekerij een afschrift bezeten; ook in de boekerij van het paleis van Karel den Groote bevond zich een exemplaar, althans *Eginhard*, 's Keizers kanselier en bouwraad, had een Vitruvius ter zijner beschikking (1); de boekerij van het klooster te *Fulda* bezat mede een exemplaar en vandaar schijnt er een gekomen te zijn naar het het klooster te *Reichenau*; in den catalogus der boekerij van dit klooster, een catalogus opgemaakt door *Reginbertus* († 846), komt een Vitruvius aldus voor:

„Item liber Vitruvii magistri de architectura comprehensa libris".

In *dien* codex *Harleianus* zijn, 't zij reeds dadelijk nadat hij geschreven was, 't zij iets later, door eene andere hand verbeteringen aangebracht, en uit dien zoo verbeterden codex stammen, met uitzondering van een tweetal exemplaren, alle *oude* codices af — (*Oud* noemt *Rose* die codices, welke geschreven zijn in of vóór de XIIIde eeuw.)

In rechte lijn stammen van den codex Harleianus af, eerstens, de oudste der beide in de *Leidsche* Universiteits-bibliotheek aanwezige codices, tweedens de codex *Pithoeanus* (zoo genaamd naar een zijner vroegere bezitters, *(Pierre Pithou)*, die met uitzondering van den Harleianus de oudste nog bestaande codex van Vitruvius is.

Uit dien codex *Pithoeanus* stammen weder af, niet alleen de nu verloren codex, welke tot model gediend heeft voor een viertal nog bestaande en omstreeks de XIde eeuw geschreven codices, maar tevens de codex, vroeger aanwezig in de boekerij van het Atheneum te *Franeker*, thans in de Provinciale bibliotheek te *Leeuwarden*, (een codex door de Nederlanders vroeger ten onrechte voor den oudsten gehouden) alsook de te *Parijs* aanwezige codex en de vroeger zoo hooggeschatte codex van het *Vatikaan*.

---

1) Onder de brieven van *Eginhard* (Zie „*Einhardi omnia quae exstant opera*" Deel II, bladz. 45 van de ten jare 1843 te *Parijs* verschenen en door *A. Teulet* bewerkte uitgave) bevindt zich een brief (No. XXX) aan zijnen zoon *Vussy*, aldus eindigend: „Ik heb u eene opgave gezonden van vele moeielijk verstaanbare woorden en uitdrukkingen die in Vitruvius voorkomen, opdat gij daarvan de beteekenis zoudt zoeken. — Ik verwacht, dat gij voor het meerendeel de oplossing kunt vinden, door behulp van het koffertje door meester E. met ivoren kolommen, in navolging der „antieke monumenten" gemaakt; wat betreft hetgeen Vitruvius onder *Scenographie* „verstaat, onderzoek de beteekenis van hetgeen *Virgilius* zegt van de *scena*, in zijn *Georgica*."

Op eene andere plaats is er in Eginhard's geschriften sprake, dat er voor den Keizer een „*Water-orgel*, een Organa hydraulica" moet worden gemaakt, zooals Vitruvius deze beschrijft in boek X.

Van alle nog verder aanwezige handschriften heb ik voor 't eerste capittel van 't eerste boek de afwijkende lezingen verzameld, ten einde hunne onderlinge verwantschap te kunnen nagaan. Dit is alleen niet geschied met den codex van het Escuriaal te *Madrid*, daar ik eerst te laat heb ontvangen wat Fedor Jager daaruit voor mij had opgeteekend. Uit diens onderzoek is echter gebleken, dat hij niet afstamt uit den oudsten Leidschen codex (zooals verondersteld werd) maar uit den *Harleianus* zelven, en omstreeks de XIde of in het begin der XIIde eeuw moet geschreven zijn.

Jonger dan de *Harleianus* is de tweede stam-codex, de *Gudianus (A)* (aldus naar een vroegeren bezitter genoemd). Die codex *Gudianus* is een zeer fraai handschrift uit het begin der XIde eeuw, blijkbaar door iemand geschreven, die meer prijs stelde op sierlijk schrift dan op een correcten tekst. Veel wat in den Harleianus is uitgevallen (lacunes) heeft dit handschrift bewaard, doch aan den anderen kant zijn hier weder lacunes op plaatsen waar in den Harleianus niets ontbreekt.

Zijn waarde is minder dan die van den *Harleianus*, want hij is van jongere dagteekening en hij bevat veranderingen van een geleerd emendator, klaarblijkelijk overgenomen uit een ouder, reeds omstreeks de VIIIste eeuw in Angelsaksische letters geschreven codex.

Uit *dien* thans verloren codex bezitten wij een afschrift uit de Xde eeuw, mede eertijds in bezit van Gudius, en daarom *Gudianus (B)* genoemd, welke met eerstgenoemden codex (Gudianus *A*) alleen vele eigenaardige fouten gemeen heeft, en vrij onnauwkeurig is geschreven; deze codex geeft de boeken van Vitruvius niet volledig, doch vermengt eenige volledige gedeelten met brokken van een oud uittreksel, en geeft zoodoende zelf een soort verkorten tekst voor handgebruik, evenals *Marini* zulks mededeelt van den codex *Vallicellianus*, die uit de XVde eeuw dagteekent, en van dezen *Gudianus (B)* afstamt.

In den *Gudianus (A)* heeft bovendien een corrector omstreeks de XIIde eeuw op tal van plaatsen vrij ergerlijk huis gehouden. Uit dezen aldus toen „gecorrigeerden" *Gudianus (A)* zijn in de XIVde en in de XVde eeuw tal van handschriften afgeleid o. m. de codex *Wratislaviensis*, door Schneider aangehaald, de codex *Mellicensis*, welken ik zelf heb ingezien, de *Parijsche* codex genummerd 7228 en de *Vaticaansche* handschriften, die Marini onder de nummers, 3, 8, 13, 14 enz. noemt.

Men erkent de uit den *Gudianus A* afstammende handschriften o. m. terstond aan de woorden: cuius indicio probantur omnia", die bij allen in het begin van het eerste hoofdstuk voorkomen en in den codex Harleianus en in alle daarvan afgeleide hss, ontbreken.

Van de oudste codices hebben wij er zes geheel doorgelezen, ik zelf drie of vier te Berlijn en mijn vriend drie te Londen. De jongere codices hebben wij echter opzettelijk niet vergeleken, omdat zij toch terug te brengen zijn, 't zij tot één der beide genera, 't zij vermengd tot deze beiden, het laatste is o. a. het geval met de uitgaven uit de XVde eeuw. De beide *Gudiani*, heb ik $2^1/_2$ jaar t'huis ter bestudeering gehad en de *Leidsche* codices vier maanden; Müller-Strübing heeft den codex *Harleianus* en den codex *Cottonianus* in het Britsch Museum te Londen bestudeerd.

De tekst dier codices is onderling vergeleken, en uit de daardoor sedert Januari van het jaar 1865 verzamelde gegevens, heb ik den tekst van den Vitruvius, die hierbij verschijnt vastgesteld."

Berlijn, 3 October 1867.

(w. g.) VALENTINUS ROSE.

Op deze studie over de codices volgt nu bij *Rose* hun geslachtsboom met eene korte toelichting, welke duidelijkheidshalve, hoezeer verkort, mede hier volgt.

GESLACHTSBOOM DER OUDSTE CODICES.

VITRIVIUS' HANDSCHRIFT.

. . . . . .

een verloren geraakte codex,

een verloren geraakte codex der VIIIste [of IXde eeuw.

de codex Harleianus,

de codex Gudianus (A)
de codex Gudianus (B)

de oudste Leidsche codex
de Escuriaalsche codex.

de codex Pithoeanus,

de Vaticaansche codex.
de Franeker codex.
de Parijsche codex nº. 7227.

een verloren geraakte codex.

de Brusselsche codex.
de jongere Leidsche codex.

de codex Cottonianus.

de jongere Harleianus.

1. de oudste codex *Harleianus* is thans in het Britsch Museum te *Londen* (No. 2767): hij is geschreven in de IXde eeuw op 162 folios, werd 6 Augustus 1724 aangekocht van Signor John James Zamboni, voor Harley, door zijnen bibliothecaris Humphrey Wanley, tegelijk met een Quintilianus en 18 andere codices.
2. de oudste *Leidsche* codex is thans in de Universiteits-bibliotheek te *Leiden*; hij is geschreven op 106 folios in de Xde eeuw, en blijkens eene aanteekening voorin, afkomstig uit de Bisschoppelijke bibliotheek te *Brixen*; Johannes Episcopus Warmiensis kreeg dezen codex omstreeks 1521 van bisschop Sebastianus Sperantius.
3. de codex *Escorialensis* bevindt zich in de beroemde bibliotheek van het *Escuriaal*; hij is geschreven in de XIde tot XIIde eeuw op 84 folios.
4. De codex *Pithoeanus* berust thans in de Nationale bibliotheek te Parijs (No. 10277) en is in de Xde eeuw zeer fraai geschreven op 87 folios.
5. de codex *Bruxellensis* bevindt zich in de koninklijke bibliotheek te Brussel, is geschreven in de XIde eeuw op 97 folios en behoorde voorheen aan de boekerij van het klooster „la Chartreuse, dite Mont de St. Jean-Baptiste," welk klooster in 1333 in het dorp Zeelhem bij Diest werd gesticht.
6. de jongere *Leidsche* codex bevindt zich mede in de Universiteits-bibliotheek te Leiden; hij is geschreven in de XIde eeuw op 110 folios.
7. de codex *Cottonianus* berust in het Britsch Museum te Londen; hij is geschreven in de XIde eeuw op 82 folios, en bevindt zich in één band met een codex van *Vegetius* en een van *Solinus*.
8. de jongere codex *Harleianus* bevindt zich in het Britsch Museum te *Londen* (No. 3859); hij is geschreven in de XIde of XIIde eeuw op 78 folios in één band met werken van Vegetius, Macrobius, Sallustius, Nennius, Augustinus, Solinus en Ethicus; de Vitruvius beslaat de folios 2866—3656.
9. de tweede codex *Parisiensis* bevindt zich in de Nationale bibliotheek te Parijs (No. 7227), en is geschreven in deXIde of XIIde eeuw op 46 folios.
10. de codex *Vaticanus*, aanwezig in de bibliotheek van het *Vaticaan*, is geschreven in de XIde of XIIde eeuw op 123 folios, en vooral geraadpleegd door Polenus, Galiani, Fea, Marini en Lorentzen bij hunne uitgaven van of geschriften over Vitruvius.
11. de *Franeker* codex berust thans in de Provinciale Bibliotheek te *Leeuwarden*. (*Oudendorp* noemde hem ten onrechte den oudsten codex).
12. de codex *Gudianus (A)* bevindt zich in de bibliotheek te Wolfenbüttel; hij is geschreven in de XIde eeuw op 84 folios, in één band met een in de XIIde eeuw geschreven codex van Theophilus „de diversis Artibus".

13. de codex *Gudianus (B)* geschreven in de Xde eeuw op 108 folios, bevat gedeelten uit Vitruvius deels woordelijk, deels in uittreksel (gelijk hierboven reeds is aangegeven), en bevat verschillende uittreksels uit Martianus, Priscianus en uit andere schrijvers.

Tot zoovere *Rose*.

Beide bovengenoemde *Leidsche* codices zijn afkomstig „ex Bibliotheca Viri Illustris Isaaci Vossii;" de oudste werd in den dertigjarigen oorlog gevonden in de boekerij van het klooster der Ermelander kerk te Frauenburg, welke boekerij Gustaaf Adolf naar zijne bibliotheek in Upsala liet overbrengen; Vossius had tijdens koningin Christina het beheer over deze bibliotheek en nam dezen met tal van andere codices in 1673 naar Windsor mede, alwaar hij den 21sten Febr. 1689 stierf, van zijne erfgenamen verlangend, dat zijne boekerij bijeen gehouden en aan een der Universiteiten Oxford, Leiden, Cambridge of Amsterdam verkocht zou worden. De onderhandelingen daarover gevoerd met Commissarissen der Oxfordsche Universiteit mislukten, en daarop werd voor de Leidsche Universiteit de geheele bibliotheek van Vossius in 1690 aangekocht voor 33000 guldens Hollandsch. (Zie de Holl. Mnemosyne, VIde deel, blade. 260.)

De oudste *Leidsche* codex (de codex Vossianus Latinus No. 88), is in-folio op perkament zeer duidelijk en correct geschreven, bij beslaat 107 folios; de boeken loopen zonder eenige tusschenruimte en zonder sierletters ineen, hier en daar slechts vindt men een hoofdletter. Die codex, die in 1864 door *O. Jahn* van Bonn en in 1865 door *V. Rose* van Berlijn werd geraadpleegd, is nog in uitstekenden en volkomen ongeschonden toestand. Volgens Dr. *S. G. de Vries*, conservator voor de Handschriften te Leiden, moet deze codex in Duitschland door verschillende handen zijn geschreven.

De jongere *Leidsche* codex (de codex Vossianus Latinus No. 107) is in-folio op perkament geschreven op 112 folios; het schrift is minder fraai dan dat van eerstgenoemden en bevat meer hoofdletters en ook enkele sierletters. In margine zijn enkele correcties aangeteekend. — In dit exemplaar dat mede werd geraadpleegd door O. Jahn en door V. Rose, zijn eenige wormgaatjes. Volgens Dr. *de Vries* heeft eene andere, ongeveer gelijktijdige hand veel dat in den tekst zelf was uitgelaten, in margine bijgevoegd, en schreef mede de bladen 107 verso tot 109 recto.

De *Franeker* codex in 4° op perkament geschreven, beslaat 89 folios; blijkens eene daarin gemaakte aanteekening wordt hij op grond van facsimiles voorkomende in Wailly's Paléographie geacht te zijn geschreven in het laatst der Xde of in het begin der XIde eeuw.

Dit handschrift begint met de inscriptie: „Vitruvii de Architectura Li Bi.;" ook hier loopen de boeken als het ware in een; aanteekeningen van of betreffende vroegere bezitters ontbreken, en de codex eindigt met de woorden:

„Vitruvii Liber Decimus explic. felicit: Do. Gratias
Amen."

De *Leidsche* Universiteits-bibliotheek bezit mede nog een volledigen Vitruvius in handschrift, (No. 1445), en wel van Mr. *Cornelius Boonzajer* (geb. te Arnhem 21 Sept. 1754, overl. te Gorcum, alwaar hij rector van het Gymnasium was, den 8sten Januari 1792); dit in 't latijn geschreven handschrift beslaat 286 folios, en bevat een afschrift van den tekst van Vitruvius voorzien met aanteekeningen, betreffende de geraadpleegde codices en uitgaven. De schrijver begint met eene opgave der hem bekende „manuscripti codices" en noemt als zoodanig:

1. Den codex Franequeranus.
2. en 3. De codices Leidenses Vossii.
4. Den codex Arundelianus.
5. Den codex Cottonianus.
6. Eene uitgave van Vitruvius van 1554, waarin Ms. verbeteringen van de hand van Isaac Vossius, (in de Univ.-bibl. te Leiden aanwezig.)
7. Den codex Memmianus
8. Een vroeger door *Cuiconius* geciteerd, thans niet meer bekend handschrift.

In 1894 werd dit handschrift, met eene verzameling aanteekeningen en toelichtingen betreffende *Vitruvius* van de hand van mr. *Boonzajer* door den Heer C. J. Polvliet aan genoemde Universiteit ten geschenke gegeven.

Door Rose's zorgvolle uitgave van Vitruvius is echter eene uitgave van Boonzajer's handschrift, ofschoon geheel voor de pers gereed, doelloos geworden.

Voorts bezit de *Leidsche* Universiteits-bibliotheek nog een XIIIde eeuwsch handschrift, gedeelten uit *Vitruvius*, en gedeelten uit andere oude schrijvers bevattend.

OPGAVE DER BEKENDE UITGAVEN VAN VITRUVIUS' ARCHITECTURA.

A. Uitgaven in de oorspronkelijke, de *Latijnsche* taal.

1. Anno 1486 verscheen te *Rome* bij Sulpicius de Architectura van *Vitruvius* voor het eerst in druk; het was eene in-folio uitgave in 98 bladen elk van 34 regels, zonder toelichtingen of afbeeldingen, met eene epistola van Sulpicius aan den lezer en een index; deze uitgave verscheen in één band met de „*Commentarius de Aquaeductibus urbis Romae*" door *Sextus Julius Frontin* omstreeks het jaar 97 nà Chr. te Rome geschreven.

   Voor deze *eerste* uitgave der Architectura, werden volgens Sulpicius, verschillende codices benut, en in hoofdzaak dien van het klooster Mont-Cassino. (1)

2. Anno 1495 verscheen (volgens Mr. C. Boonzajer) apud Antonium Tribium een „Commentarius in Marci Vitruvii Architecturam libros decem" bewerkt door Sylvani Mauroceni, Italice.

   Hoewel meer een geschrift over als wel eene uitgave van den Vitruvius, wordt het hier vermeld, als zijnde het eerste der vele sedert in druk verschenen grootere en kleinere studiën over Vitruvius' werk.

3. Anno 1496 verscheen te *Florence* eene tweede uitgave, in-folio, in één band met Frontinus' de Aquaeductibus en met een werk van Angelus Policianus;

(1) De abdij Mont-Casino, gelegen in de Napol. provincie Terra di Lavoro, werd anno 529 door St. Benedictus gesticht; zij is beroemd door haar archief en bibliotheek.

uitgever of bewerker worden niet genoemd; in den tekst zouden voorkomen 5 houtsneden, namelijk twee in boek I en drie in boek IX; Dr. *F. L. A. Schweiger*, zwijgt in zijn „Handbuch der Classischen Bibliographie" echter van die houtsneden.

4. Anno 1407 verscheen te *Venetie* bij *Simon Bevilaqua* eene in-folio uitgave, zonder voorwoord en voorzien, behalve met dezelfde houtsneden als vorengenoemde Florentijnsche uitgave, met nog twee andere (1). Dit werk werd door den uitgever opgedragen aan Paus Julius II. In sommige exemplaren vindt men een of meer werken van andere latijnsche schrijvers.

5. Anno 1511 verscheen te *Venetie* bij *Joan de Tridino* de in-folio uitgave van *Jocunde*, getiteld: „M. Vitru-„vius per Jocundum solito castigatior factus cum figuris „et tabula, ut jam legi et intelligi possit". Dit werk bevat 4 bladen met houtsneden en een inhouds-register, dat echter in vele exemplaren ontbreekt.

6. Anno 1513 deed *Jocunde* te *Florence* bij Phil. de Giunta eene 8e uitgave verschijnen, zoowel van *Vitruvius' Architectura* als van *Frontinus' Aquaeductus*; enkele exemplaren werden daarvan op perkament gedrukt. De houtsneden stellen hetzelfde voor, doch zijn in deze uitgave kleiner dan in de vorige. (2)

   Deze uitgave werd in 1522 te *Florence* herdrukt „per haeredes Philippi Juntae" en met dezelfde afbeeldingen voorzien. (3)

   Jocunde is de eerste, die getracht heeft de duisterheden in Vitruvius op te helderen, en daartoe vaak eigenmachtig den tekst hier en daar heeft gewijzigd.

7. Anno 1523 verscheen te *Lyon* bij Gu. Huyon eene uitgave in klein octavo, naar die van *Jocunde* van 1522 bewerkt en voorzien van eene inhoudsopgave en van tal van typische houtsneden, gebouwen, deels in gothischen, deels in renaissance stijl voorstellend. (4).

8. Anno 1540 verscheen (volgens Mr. C. Boonzajer) Vitruvius' Architectura als bijvoegsel bij de uitgave van: „Aurelii Cassiodori Senatoris civisque Romani de quatuor mathematicis disciplinis compendium." (5).

9. Anno 1543 verscheen te *Argentoratum* (Straatsburg) in de: „Officina Knoblochiana per Georgium Machaeropoeum" eene kleine in-4° uitgave bewerkt door den cardinaal *Nicolaas van Cusa*, getiteld:

   „M. Vitruvii viri suae professionis peritissimi, de Architectura, Libri Decem" — Merkwaardig vooral zijn in deze uitgave de toelichtende afbeeldingen der gebouwen, waaronder er zelfs voorkomen in Moorschen stijl. (1)

   Sommige exemplaren bevatten tevens de Aquaeductus van Frontinus en het werk van N. Cusa „de staticis experimentis fragmentum." In 1550 verscheen hiervan een herdruk bij denzelfden uitgever, doch vermeerderd met aanteekeningen ontleend aan de inmiddels verschenen uitgave van Philander. (2).

10. Anno 1547 verscheen te *Rome* bij Andr. Dorsena eene studie over Vitruvius' werk, bewerkt door *Philander* (volgens Mr. C. Boonzajer zou die studie reeds in 1541 zijn verschenen en in 1544 zijn herdrukt), eene uitgave in 8°, die in 1545 mede te Parijs verscheen bij Jacobus Kerver.

11. Anno 1552 verscheen te *Lugdunum* (Lyon) bij Joan. Tornaesius eene uitgave in groot quarto voorzien van „*Gulielmi Philandri* (Castilionnii), ciuis Romani annotationes castigatiores et plus tertia, parte locupletiores".

   Dit werk, opgedragen aan Koning Frans I, bevat tal van goed uitgevoerde houtsneden en een grieksche en latijnsche index (3); het werd in 1586 te *Lugdunum* bij denzelfden uitgever herdrukt. (4)

12. Anno 1553 verscheen (volgens Mr. C. Boonzajer) over Vitruvius' Architectura, eene studie in het werk van *Hieronymus Cardanus*, „de rerum varietate aliqua de Architectura."

13. Anno 1556 verscheen te *Venetie* bij Francesco Marcolini de uitgave getiteld: „I dieci libri dell' Architectura di M. Vitruvio tradutti et commentati da Monsignor *Daniele Barbaro*, Eletto Patriarcha *d'Aquileggia*."

   Deze in-folio uitgave, met latijnschen en italiaanschen tekst is met houtsneden voorzien. Een herdruk verscheen te Venetië in 1584, een in 1629 bij Alessandro da Vecchi aldaar, en een in 1641.

14. Anno 1567 verscheen te *Venetie* de in-folio uitgave, getiteld:

   „M. Vitruvii de Architectura" apud Franciscum Franciscium Senensem et Joan Crugher Germanum, met houtsneden en toelichtende aanteekeningen van Daniel Barbaro. (5)

(1) De Universiteits-bibl. te *Utrecht* bezit hiervan een exemplaar.

(2) De Universiteits-bibl. te *Leiden* bezit hiervan een exemplaar.

(3) De Universiteits-bibl. te *Leiden* bezit hiervan twee, en die te *Utrecht* een exemplaar.

(4) De Kon. bibliotheek te *'s-Gravenhage*, de Universiteit-bibl. te *Utrecht* en de Thysius-bibl. te *Leiden* bezitten elk hiervan een exemplaar, in een band met *Frontinus* Aquaeductus.

(5) (Volgens Mr. C. Boonzajer schreef *Bernardinus Merula* anno 1543 een commentaar over Vitruvius.

(1) In de boekerij door den architect *A. N. Godefroy* aan het Rijks Museum te *Amsterdam* in bruikleen afgestaan, bevindt zich een exemplaar dezer uitgave — de Universiteits-bibl. te *Utrecht* bezit een exemplaar, dat een herdruk in 1536 doet veronderstellen — de Universiteits-bibl. te *Leiden* bezit een exemplaar in een band met *Frontinus'* Aquaeductus en met *Cusanus*' „de Staticis experimentis fragmentum".

(2) De Universiteits-bibl. te *Leiden* bezit hiervan een exemplaar.

(3) De Kon. bibliotheek te *'s-Gravenhage* bezit hiervan een exemplaar — de *Leidsche* Universiteits-bibl. twee exemplaren van de uitgave van 1552 (w. o. één met aanteekeningen van *Vossius*) en een exemplaar van den herdruk van 1586. — De *Utrechtsche* Universiteits-bibl. bezit 2 exemplaren waarvan een „Cum. var. lect. ex. cod. Voss. in Bibl. Leid. et notis P. Burmanni Secundi.

(4) De Buma-bibl. te *Leeuwarden* en de Universiteits-bibl. te *Groningen* bezitten elk hiervan een exemplaar.

(5) De Koninklijke bibliotheek te *'s-Gravenhage* en de Universiteits-bibl. te *Groningen* en te *Leiden* bezitten elk hiervan een exemplaar.

De tekst van Philander's uitgave van 1552 is echter in hoofdzaak gevolgd en door Barbaro gewijzigd op grond van conjecturen, niet op grond van nadere bestudeering der codices.

15. Anno 1649 verscheen te *Amstelodami* apud *Ludovicum Elzevirium*: „M. Vitruvii Pollionis de Architectura, Libri Decem" — met toelichtingen en verklaringen ontleend aan Guil. Philander, aan Barbarus, aan Claudius Salmasius, en aan Henricus Wottonus.

Deze in-folio Elzevier-uitgave, bewerkt door *Joan de Laet* van Antwerpen, getuigt echter van weinig zorg, de tekst toch staat op vele plaatsen in duidelijkheid achter bij die van vroegere uitgaven, en de aangehaalde uitleggingen zijn ten deele zelfs onjuist teruggegeven; voorts zijn er aan toegevoegd varianten uit 2 handschriften.

Het werk is echter keurig gedrukt en met vele kopergravures en een uitvoerigen index voorzien en werd opgedragen aan Koningin Christina van Zweden, de dochter van Gustaaf Adolf. (1)

16. Anno 1730 verscheen te *Londen* in twee deelen in-folio, de architectuur van Vitruvius, bewerkt door *Robert Castell* en voorzien met aanteekeningen van *Inigo Jones* en anderen.

17. Anno 1757 verscheen te *Norimbergae* (Nürnberg) eene 8° uitgave bewerkt door *Lechner*.

18. Anno 1758 verscheen te *Napels* (in Napoli) bij Simoni de waardevolle in-folio-maj. uitgave welke, opgedragen aan Vorst Carlo, was bewerkt door den Marchese *Bernardo Galiani*, en voorzien met 23 kopergravures, tal van aanteekeningen, een index, en eene tekst-vertaling in het italiaansch. (2)

19. Anno 1800 verscheen te *Berlijn* bij Aug. Mylius eene in 4° uitgave in twee deelen bewerkt en geïllustreerd met 20 kopergravures, getiteld: „M. Vitruvius „de Architectura libri X Ope codices Guelferbytani, „editionis principis ceterorumque subsidiorum recensuit „et glossario, in quo vocabula artis propria german., „ital., gall., et angl. explicantur, illustravit *Aug. Rode*."

20. Annis 1807—8 verscheen te *Lipsiae* (Leipzig) bij G. J. Göschen in drie deelen eene octavo uitgave, op 't zorgvuldigst bewerkt en geïllustreerd door *Jos. Gottlob Schneider*, welke blijkbaar de uitgave van *J. de Laet* van 1649 (zie sub 16) heeft gevolgd, en deze, na raadpleging van het handschrift te Wolfenbüttel en van het Rehdiger manuscript te Breslau, in allen opzichte heeft verbeterd; een index ontbreekt aan deze uitgave.

21. Anno 1807 verscheen te *Straatsburg* bij Treuttel en Würtz eene uitgave, getiteld:

„M. Vitruvius, de Architectura libri X ad optt. „edïtt. collatix. Praemittitur notitia literaria studiis „societ. Bipont."

(Zie F. A. Ebert, Allgemeines Bibliographisches Lexicon.)

22. Annis 1825—30 verscheen te *Utivi* bij de fratres Mattiuzzi en te *Brescia* in de Libr. già Valentini, eene in-quarto-maj. uitgave in vier deelen, bewerkt door *Giov. Poleni* en *Simone Stratico* en voorzien met 108 kopergravures en 32 houtsneden. — Het is de volledigste, beste en eene der rijkst geïllustreerde uitgaven, het resultaat van jaren lange studie en onderzoekingen, eerst van *Poleni* en na hem van *Stratico*. Daaraan is toegevoegd een Lexicon Vitruvianum en een Index.

In sommige exemplaren vindt men mede *Alberti's* boek: „De Pictura" en het werk van *Lud. Demantiosius*: De sculptura, de caelatura, de gemmarum „sculptura et de pictura." (1)

23. Anno 1836 verscheen te *Rome* de pracht-uitgave in vier royaal-folio deelen van *Aloisio Marinio*, onder den titel: „Vitruvii de Architectura, libri decem, „apparatu praemuniti, emendationibus et illustrationi- „bus refecti, thesauro variarum lectionum ex codicibus „undique quaestis et editionibus universis locupletati, „tabulis centum quadraginta declarati."

Het eerste deel bevat: „Apparatum et priores quinque libros"; het tweede, „posteriores quinque libros"; het derde, „thesaurum compendium et indices"; het vierde bevat de „tabulas et earum nomenclaturam" — De 140 platen zijn meerendeels geteekend door *Fortuna, Ferrari* en *Trajtai*; de gewone uitgave kostte 500, de pracht-uitgave 1000 francs. — Een exemplaar dier pracht-uitgave werd opgedragen aan:

Guilelmo I Neerlandiae Regi,
Bonarum Artium Factori Clarissimo.

Dit exemplaar werd van wege den Koning gedeponeerd in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. (2)

24. Anno 1836 verscheen te *Leipzig* bij C. Tauchnitz eene editie getiteld, „M. Vitruvius Architectura ad „optimor. libror. fidem accurate editi", waarvan in 1869 een herdruk is verschenen. (3)

(1) De Koninkl-bibl. en de bibliotheek-Meerman te *'s Gravenhage*, alsook de Universiteits-bibl. te *Amsterdam*, *Groningen* en *Utrecht* bezitten elk hiervan een exemplaar — de Universiteits-bibl. te *Leiden* bezit drie exemplaren, waarvan één met eigenhandige aanteekeningen van *Vossius* en van *Oudendorp*, en één saamgebonden met de werken „De pictura libri III *Leonis Bt. d. Alberti*. — De sculptura excerpta ex dialogo *Pomp Gaurici*, *ex L. Demantioso* comm. de sculptura et pictura."

(2) De Koninklijke bibl. te *'s Gravenhage* en de Universiteits-bibl. te *Leiden* bezitten elk hiervan een exemplaar.

(1) De Universiteits-bibl. te *Leiden* en te *Utrecht* bezitten hiervan elk een exemplaar.

(2) Het Koninklijke Huis had voorheen niet alleen de gewoonte om dergelijke belangrijke werken af te staan aan de Kon. Bibl., maar teekende ook niet zelden in op kostbare werken van buitengewone studie-waarde, en waarop die bibliotheek wegens hare geringe middelen niet kon inteekenen.

Zoo vindt men er o. m. het prachtwerk van den graaf *de Bastard* „Peintures et Ornemens des Manuscripts," dat in 20 afleveringen, elke afl. ad 1800 francs, te Parijs is verschenen.

Terecht mocht de bibliotheek toen de *Koninklijke* genoemd worden.

(3) De Universiteits-bibl. te *Groningen* bezit hiervan een exemplaar.

25. Anno 1847 verscheen te *Parijs* eene door M. Ch. L. Maufras bewerkte latijnsche en fransche *Vitruvius*, (onder de uitgaven in de fransche taal sub 52 nader vermeld).

26. Anno 1852 verscheen te *Parijs* bij Firmin Didot, frères, eene door *M. Nisard* bewerkte latijnsche en fransche *Vitruvius*, voorzien met een levensbericht, verschillende aanteekeningen en enkele houtsneden, (1) aan welke uitgave Nisard toevoegde: *a*. het werk van *A. C. Celsus*, De Medicina, *b*. dat van *Censorinus* „De Die Natali", *c*. dat van *S. Frontinus* „De aequaeductibus urbis Romae". Nisard volgde bij zijne vertaling in hoofdzaak de uitgave van *Cl. Perrault*, (zie sub. 47.)

27. Annis 1857—58 verscheen te *Gotha* het eerste gedeelte eener octavo uitgave bewerkt door *Carolus Lorentzen*, omvattend de vijf eerste boeken van Vitruvius, met tal van aanteekeningen en eene vertaling in de Duitsche taal. (2)

28. Anno 1867 verscheen te *Leipzig* in Aedibus B. G. Teubneri de octavo-uitgave bewerkt door *Valentin Rose* en *Herman Müller-Strübing*. Deze uitgave is saamgesteld na zorgvuldige raadpleging en onderlinge vergelijking der oudste, nog bestaande codices; de tekst-verschillen door hen daarin gevonden zijn alle aangegeven, terwijl als inleiding voorafgaat eene korte studie over de afstamming dier codices.

In eene bijlage: „De Diversis fabricis Architectonicae" zijn bijeengevoegd enkele belangrijke commentaren in de codices door hem gevonden." (3)

Carlo Fea te *Rome* beloofde in 1788 eene nieuwe uitgave met critische aanteekeningen, waarvoor hij een dertigtal handschriften zou hebben bestudeerd, doch dit werk is niet verschenen, evenmin als de Italiaansche uitgave die hij, meer bijzonder ingericht ter raadpleging voor architecten, had willen doen verschijnen. (*Zie Dr. Schweiger.*)

B. Uitgaven in de *Italiaansche* taal.

29. Anno 1521 verscheen te *Como* bij Augustinus Gallo eene groot-folio uitgave, de eerste in de Italiaansche taal, „Traducti de latino in vulgare" door *Cesare Cesariano*, die echter de vertaling onvoltooid liet, welke daarop door *Bono Mauro* en *Bened. Jovius* werd beëindigd; het werk is voorzien met tal van houtsneden, gebouwen in renaissance stijl voorstellende, en werd opgedragen aan Paus Leo X. (4)

30. Anno 1524 verscheen te *Venetië* bij Jo. Ant. et et Pietro Fratelli da Sabio „de Architectura traducto de latino in vulgare" door *Fr. Lucio Durantino*, deze uitgave, bijna gelijkluidend met de vorige, is voorzien met houtsneden en werd in 1535 te *Venetië* bij *Zoppino* herdrukt.

(1) De Koninklijke Bibl. te *'s Gravenhage* en de Universiteits-bibl. te *Amsterdam* bezitten elk hiervan een exemplaar.

(2) De Universiteits-bibl. te *Utrecht* bezit hiervan een exemplaar.

(3) In de Bluma-bibl. te *Leeuwarden*, in de boekerij *Godefroy* en in de Universiteits-bibl. te *Leiden* en *Utrecht* bevinden zich een exemplaar van dit werk.

(4) De Koninklijke Bibl. te *'s-Gravenhage* en de Universiteits-bibl. te *Leiden* bezitten hiervan een exemplaar.

31. Anno 1531 verscheen (volgens Mr. C. Boonzajer) de eerste uitgave van *C. Bapt. Caporali*, eene uitgave door Polenus betwijfeld; zeker is echter de folio-uitgave, welke anno 1536 te *Perugia* bij *Biguzzini* verscheen, getiteld:

„Architettura con il suo commento et figure Vi- „truvio involgar lingua raportato," per *Gi. Bt. Caporali*, doch slechts de vijf eerste boeken bevattend.

32. Anno 1556 verscheen te *Venetië* bij Fr. Marcolini de boven sub 14 reeds vermelde uitgave in de Latijnsche en in de Italiaansche taal bewerkt door Mgr. *Daniello Barbaro*.

33. Anno 1558 verscheen in 4° te *Mantua* bij Venturino Ruffinello eene studie van Giovani Battista Bertani Mantuano toegelicht met houtsneden, getiteld: „Gli oscuri et difficili passi dell' opera jonica del „Vitruvio, di latino in volgare et alla chiara intelli- „gentia tradotti." Het is eene studie niet over den Vitruvius in zijn geheel, maar slechts over een onderdeel.

34. Anno 1567 verscheen te *Venetië* in quarto en voorzien met houtsneden eene vertaling van de uitgave van Franceschi en Giovanni Chrugher, boven sub 15 genoemd, deze uitgave werd in 1584 te Venetië herdrukt.

35. Anno 1590 verscheen bij *Gioliti* te *Venetië* eene in-folio uitgave van *Gi. Ant. Rusconi's* werk „Della Architectura" onder bijvoeging van Vitruvius' Architectura, Rusconi's werk kan men beschouwen als een commentaar op Vitruvius, het is gezocht van wege zijne houtsneden. In 1660 verscheen een herdruk.

36. Anno 1612 verscheen te *Augsburg* apud Joannem Practorium eene in-4° uitgave bewerkt door *Bernardino Baldo* van *Urbino*, voorzien met aanteekeningen van Philander en Barbaro.

37. Anno 1711 verscheen te *Venezia* appresso Girolamo Albrizzi eene uitgave met de teekeningen van *Filippo Vasconi*, Architetto è cittadino Romani, zijnde eene vertaling van *Perrault's* uitgave.

38. Anno 1758 verscheen te *Napels* de boven sub 18 reeds vermelde uitgave in de Latijnsche en in de Italiaansche taal, bewerkt door *Bernardo Galiani*. In 1790 verscheen hiervan een herdruk, doch met weglating van den Latijnschen tekst.

39. Anno 1802 verscheen te *Perugia* in twee octavo deelen voorzien van kopergravures, de uitgave bewerkt door *Baldassare Orsini*, getiteld: „Architettura di Vitruvio Pollione libri X, restituiti nell' italiana lingua." Van Orsini was in 1801 reeds verschenen eene studie over Vitruvius in zijn: „Dizzionario universale d'archi- „tettura."

40. Anno 1819 verscheen te *Bologna* eene uitgave getiteld: „Saggio di traduzione ed illustrazione di Vitruvio „di *Carlo Bianconi*."

41. Annis 1829—30 verscheen te *Milaan* bij G. Pirola de uitgave in groot-folio formaat in twee deelen, bewerkt door *Carlo Amati*, en voorzien met tal van afbeeldingen.

42. Anno 1830 verscheen te *Udine* eene octavo uitgave in vijf deelen vertaald door *Quirico Viviano* en verklaard en met teekeningen toegelicht door den architect *Vincenzo Fuzzi*.

C. Uitgaven in de *Fransche* taal.

43. Anno 1542 verscheen te *Parijs* „en la grand rue „Sainct-Marcel, a l'enseigne des quatre Evangelistes, „une Raison d'Architecture extraicte de Vitruve et „d'autres arquitecteurs antiques" bewerkt door *Simon de Colines*. — Volgens *A. Schey* is het eene woordelijke vertaling ontleend aan de in 1525 verschenen Spaansche uitgave van *de Sagrado* (zie onder sub 64.)

44. Anno 1546 ongeveer verscheen te *Parijs* eene studie: „Annotations sur Vitruve" van *Guillaume Philandrier* (antiquatis et architecturae peritissimus) welke studie door hem werd opgedragen aan Koning Frans I en langen tijd beroemd was.

45. Anno 1547 verscheen te *Parijs* bij Jacques Gazeau eene vertaling van Vitruvius' Architectura, bewerkt door *Jean Martin*, den secretaris van Cardinaal de Lenoncourt.

Dit werk in klein folio formaat, voorzien met aanteekeningen, bevat houtsneden naar teekeningen van *Jean Goujon*, den architect van Frans I en van Hendrik II en is getiteld: „Architecture ou art de „bien bastir, de M. Vitruve, mis de latin en françoys „par Jean Martin". Daar er tevens eene dissertatie van Jean Goujon in voorkomt, wordt deze uitgave nog steeds gezocht. (1)

In 1572 verscheen te *Parijs* een herdruk in-folio „Pour le Roi très Chrestien Henri II chez la Vve et „les heretiers de *Jean Barbé*". De. Schweiger noemt als uitgevers: Hierosme de Marnef et Guill. Cavellat.

In 1618 werd het te *Keulen* bij Jean de Tournes herdrukt, zonder de houtsneden van Goujon, doch met de platen van Philander. (zie sub 11).

46. Anno 1550 verscheen te *Parijs* bij Gabriel Duon eene uitgave in klein quarto getiteld: Epitome ou extraict abrégé des dix livres d'Architecture avec „figures et pourtraicts par *Jean Gardet*, Bourdonnais et *Dominique Bertin*, Parisien". In 1565 verscheen bij denzelfden uitgever een herdruk en in 1569 een tweede te *Toulouse* bij Guion Boudeville.

47. Anno 1648 verscheen te *Parijs* bij Pierre Baret, graveur, eene in-fol. maj. uitgave bewerkt door Maistre *Julien Mauclerc* Sieur de Ligeron, Mauclerc, la Brossardiere et Remanjuis — getiteld:

„Traitté de l'Architecture suivant Vitruve, ou il est „traitté de cinq ordres de colonnes, scavoir: Toscane, „Dorique, Jonique, Corinthe et Composite divisé's en „sept chapitres, le tout représenté en cinquante grandes „planches en taille-douce enrichies des plus rares or„nemens de l'antiquité et chapitaux d'extraordinaire „grandeur".

In 1669 verscheen hiervan een herdruk in 't Engelsch.

48. Anno 1673 verscheen te *Parijs* de groot-folio uitgave bewerkt door *Claude Perrault*, getiteld:

„Les dix livres d'Architecture de Vitruve, corrigez „et traduits nouvellement en françois, avec des notes „et des figures, chez Jean Baptiste Coignard, rue „Saint Jacques, à la Bible d'or". —

Het werk, dat door Perrault aan Koning Lodewijk XIV, welke de vele met zorg bewerkte kopergravures bekostigde, werd opgedragen (1), begint met de woorden: „Sire, voicy la seconde fois que l'Architec„ture de Vitruve a l'honneur d'estre dediée au plus „grand Prince de la Terre. Son illustre Auteur la „presenta autrefois à l'Empereur Auguste, et elle se „trouva alors dans un tel degré d'élevation, qu'il „sembloit qu'elle ne pouvoit plus aspirer à rien de „semblable. — Son Interprete l'offre aujourd'huy „à Votre Majesté, et ne doute point que la gloire „que cette belle science reçoit en ce jour, n'égale „celle dont elle se vit autrefois comblée, et que la „grandeur de V. M. ne supplée suffisemment à ce „qui peut manquer de la part de celuy qui la pre„sente . . . . . —

Het werk bevat 65 kopergravures, tal van houtsneden en vele zakelijke toelichtingen en aanteekeningen. (2)

Anno 1684 verscheen bij den zelfden uitgever te Parijs eene tweede editie, „revuë, corrigée et augmentée"; deze uitgave is inderdaad vollediger en meer gezocht dan de eerste. Enkele exemplaren bevatten eene groote gravure van Seb. Le Clerc, het werktuig voorstellende, waarmede de zware fronton-stukken van de groote Colonnade van het Louvre (door Perrault ontworpen en uitgevoerd) zijn opgeheschen.

49. Anno 1674 verscheen te *Parijs* bij J. B. Coignard eene geïllustreerde in 12° uitgave, bewerkt door *C. Perrault*, getiteld:

„Abregé des dix Livres de l'Architecture de Vitruve", waarvan in 1681 te Amsterdam een herdruk is verschenen. (3)

(1) De Universiteits-bibl. te *Leiden* bezit hiervan een exemplaar.

(1) Perrault's inleiding doet veronderstellen, dat hij op last des Konings Vitruvius heeft vertaald, althans hij eindigt met de woorden: „la hardiesse que j'ay eué d'entreprendre un ouvrage si difficile, „m'a este principalement inspirée par le désir de satisfaire au „commandemens qui m'en a este tait; et que pour avoir la gloire „d'estre obéissant, j'ay bien voulu me mettre au hazard de faire „connoistre ma foiblesse, s'il est vray néanmoins que l'on en „puisse jager par le peu de succès d'un travail où personne n'a „encore reussi."

(2) Zoowel in de Koninkl. bibl. te *'s-Gravenhage*, als in de boekerij *Godefroy* en in de Universiteits-bibl. te *Leiden* bevindt zich een exemplaar dezer uitgave.

(3) De bibliotheek-*Meerman* te *'s-Gravenhage* bezit hiervan een exemplaar.

50. Anno 1675 verscheen te *Parijs* bij Lambert Roulland, een „Cours d'Architecture enseigné dans „l'Académie Royale, où sont appliquez les Termes, „l'origine et les principes d'Architecture et les Pratiques „des cinq ordres suivant la doctrine de Vitruve et de „ses principaux sectateurs, et suivant celle des plus „habiles architectes, qui ayent écrit entre les modernes, „qui sont Vignole, Palladio et Scamozzi." — Dit foliowerk voorzien van kopergravures verscheen in vijf deelen, was bewerkt door *François Blondel* de l'Académie Royale des Sciences, en werd herdrukt te Parijs in 1683 en in 1698.

51. Annis 1816—21 verscheen te *Brussel* bij Adolphe Stapleaux een „Architecture de Vitruve par *Mercau de Bicuf*" zijnde een in quarto uitgave met 30 kopergravures, tal van aanteekeningen en een index. (1) —

52. Anno 1837 verscheen te *Parijs* bij A. Morel eene in-4° uitgave in twee deelen bewerkt door *E. Tardieu* en *A. Caussin, fils*, voorzien met tal van aanteekeningen, meerendeels ontleend aan *Perrault*, voorts met toelichtingen en een atlas met 94 platen.

53. Annis 1847—48 verscheen te *Parijs* bij C. L. F. Panckoucke eene „traduction nouvelle" (boven sub 25 reeds vermeld) in twee deelen, bewerkt door Mr. *Ch. L. Maufras*, voorzien tevens met den latijnschen tekst en tal van aanteekeningen, doch zonder afbeeldingen. *Maufras* verklaart in de inleiding in hoofdzaak Perrault gevolgd te hebben. (2).

54. Anno 1852 verscheen te *Parijs* bij F. Didot, frères, de uitgave bewerkt door *Mr. Nisard* met latijnschen en franschen tekst, boven sub 26 reeds vermeld.

C. Uitgaven in de *Duitsche* taal.

55. Anno 1548 verscheen te *Neurenburg* bij J. Petrejus eene in-folio uitgave, getiteld: „Vitruvius, Des aller„namhafftigsten und hocherfarensten Römischen Ar„chitecti. *D. Gualtherum Hermenium Rivium*, „Medic. „et Mathe. Br. vormals in Teutsche Sprach zu trans„feriren noch von niemand sonst understanden, sondern „für unmöglichen geachtet werden." — Deze uitgave bevat vele houtsneden en toelichtingen. In 1575 verscheen te *Bazel* een herdruk bij Sebastian Henrici Petri, en in 1614 mede te *Bazel* op nieuw een verbeterde herdruk. (3)

Als commentaar op dit werk kan beschouwd worden, de studie van denzelfden G. H. Rivius, getiteld: „Der „furnembsten mathemat. u. mechan. kunsteijgentlicher „bericht u. unterrichtung", verschenen (in-folio) bij Petrejus te Nürnberg in 1547 en voorzien met houtsneden, en aldaar herdrukt in 1558 en te Bazel in 1582, (Zie Ebert's Lexicon).

(1) Zoowel in de Koninkl. bibl. en in de bibl.-*Meerman* te *'s-Gravenhage*, als in de boekerij *Godefroy* en in de Universiteits-bibl. te *Leiden* en *Utrecht* bevindt zich een exemplaar van dit werk.

(2) De boekerij van 's Rijks Prenten Magazijn te *Amsterdam* bezit hiervan een exemplaar.

(3) De Koninkl. bibliotheek te *'s Gravenhage* bezit een exemplaar van de uitgave van 1575.

56. Anno 1796 verscheen te *Leipzig* bij Georg Joachim Göschen eene uitgave bewerkt door *August Rode*, in quarto formaat in twee deelen, gedrukt, deels op gewoon, deels op zwaar velijn papier en getiteld:

„Des Marcus Vitruvius Pollio Baukunst", voorzien met aanteekeningen en index, in 1801 gevolgd door een atlas van 20 platen, te *Berlijn* in de Myliussische Buchhandlung uitgegeven onder den titel: „Kupfer „zu Vitruvs' zehn Büchern von der Baukunst mehrentheils nach antiken Denkmälern gezeichnet mit „Kurzen Lateinischen und Deutschen Erklärungen von „*August Rode*". (1)

J. C. Brunet in zijn „Manuel du Libraire" beschouwt deze uitgave als eene correctie op die van *J. de Laet* van 1649. (Zie boven sub 15).

Annis 1807—8 is hiervan te Leipzig een tweede druk verschenen. (2)

57. Anno 1853 verscheen in de uitgave „Griechische Kriegs-schriftsteller" in 't latijn en duitsch bewerkt door *H. Köchly* en *W. Rustow* tevens de Vitruvius, gevolgd naar de uitgave van Marini. (Zie boven sub 23.)

58. Anno 1858 verscheen te *Gotha* bij Scheub en te *Leipzig* bij Teubner „Des M. Vitruvius Pollio 10 „Bücher über Baukunst, in (groot-8°.) — Im Urtexte „unter Vergleichung der besten Handschriften berg. u. „im Deutschen übertragen".

59. Anno 1865 verscheen te *Stuttgart* bij Krais und Hoffmann in de z. g. n. „Classiker Bibliothek eene in-16° uitgave, getiteld: „Drs Vitruvius zehn Bücher über „Architectur, übersetzt und duch Anmerkungen und „Risse erläutert von *Franz Reber*." (3)

D. Uitgaven in de *Engelsche* taal.

60. Anno 1703 verscheen te *Londen* bij R. Wellington at the Dolphin and Crown in St. Paul's Churchyard: „the Theory and practice of Architecture or „Vitruvius and Vignola abridged — the first by Per„rault, the second by Joseph Monon."

61. Annis 1771—91 verscheen te *Londen* bij Taylor in twee royaal-folio deelen, voorzien met tal van kopergravures, een Vitruvius, bewerkt door den architect *William Newton* (4); het werk bevat mede den latijnschen tekst en eene beschrijving van de oorlogswerktuigen der ouden.

In 1792 verscheen hiervan een herdruk.

62. Annis 1812—17 verscheen te *Londen* bij Longman eene prachtuitgave in twee deelen met 40 platen,

(1) Beide werken bevinden zich in de boekerij *Godefroy* en in de Universiteits-bibl. te *Leiden*.

(2) De Universiteits-bibl. te *Groningen* bezit hiervan een exemplaar.

(3) In de boekerij *Godefroy* is hiervan een exemplaar.

(4) *Newton* raadpleegde voor zijne bewerking verschillende handschriften en vroegere uitgaven, en bracht daardoor vele verbeteringen in den tekst aan, hij stierf voor dat het werk gedrukt was, zijn broeder *James* zorgde voor de uitgave.

imperiaal-quarto, bewerkt door *Will. Wilkins*, en voorzien met een voorwoord van den graaf van Aberdeen, waarin deze een historisch overzicht geeft over de Grieksche bouwkunst.

63. Anno 1825 verscheen te *Londen* bij Priestley eene groot-octavo uitgave, bewerkt door *James Guilt*, en herdrukt in 1863.

E. Uitgaven in de *Spaansche* taal.

64. Anno 1525 verscheen te *Madrid* geene volledige uitgave maar een overzicht over het werk van Vitruvius, door *Don Diego de Sagrado*, Kapellaan van Koningin Dona Juana, en getiteld: „Medidas del Romano Vitruivi."

Anno 1542 werd deze studie te *Toledo* in quarto herdrukt bij Ludovicum Rodriguez. In 1549 en 1564 verschenen hiervan nieuwe uitgaven.

65. Anno 1587 verscheen te *Madrid* bij Joannes Gratianus de in-folio uitgave van *Migaelis de Urrea*, Alcala van Henares, getiteld:

„Los diez libros de Arquitectura de Marcio Vitruvio Pollion". Deze uitgave werd in 1602 herdrukt, doch had overigens weinig succes.

66. Anno 1787 verscheen te *Madrid* „en la imprenta real" het in groot-folio uitgegeven prachtwerk met 55 kopergravures bewerkt door *Don Joseph Ortiz y Sanz*. getiteld: „Los diez libros de Architectura „traducidos del latin y comentados," waarbij in hoofdzaak de uitgave van *Cl. Perrault* is gevolgd.

Bovenstaande opgave der van *Vitruvius' Architectura* in verschillende landen verschenen uitgaven, herdrukken, en verkorte uitgaven, is hoogst waarschijnlijk verre van volledig; oudtijds toch verschenen niet zelden werken van verschillende schrijvers bijeen, doch onder den titel van slechts één hunner, zoodat allicht enkele uitgaven en herdrukken van Vitruvius daardoor onvermeld zijn gebleven. Ook is het niet onwaarschijnlijk dat enkele uitgaven, die slechts in beperkten kring bekend werden, allengs vergeten of verloren zijn geraakt, zoodat men het aantal der van de Architectura verschenen uitgaven gerust op een honderdtal kan stellen.

In onze openbare boekerijen bevinden zich daarvan, blijkens de aanteekeningen, tal van exemplaren, in de Universiteits-bibliotheek te *Leiden* zelfs eene zeer belangrijke collectie; buitendien bezitten ook vele particuliere bibliotheken een of meer dier uitgaven, zoodat hem die lust mocht gevoelen *Vitruvius* volledig te bestudeeren en in onze taal eene uitgave te doen verschijnen, daartoe inderdaad alle gegevens ten dienste staan.

Behalve de enkele studiën over Vitruvius werk boven reeds genoemd, worden er in *Engelmann's* Bibliotheca en in *Schweiger's* Handbuch nog een 50-tal in verschillende talen vermeld.

Bekroond Ontwerp.
Motto: MAART.

Ontwerper J. VERHEUL Dz.

VOORGEVEL.

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW MET KOSTERSWONING VOOR DE NED. HERV. GEMEENTE TE 'S GRAVENHAGE.

Bouwkundig Tijdschrift 14e Deel
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen)

Bekroond Ontwerp.
Motto: **MAART**

Ontwerper: J. VERHEUL Dz.

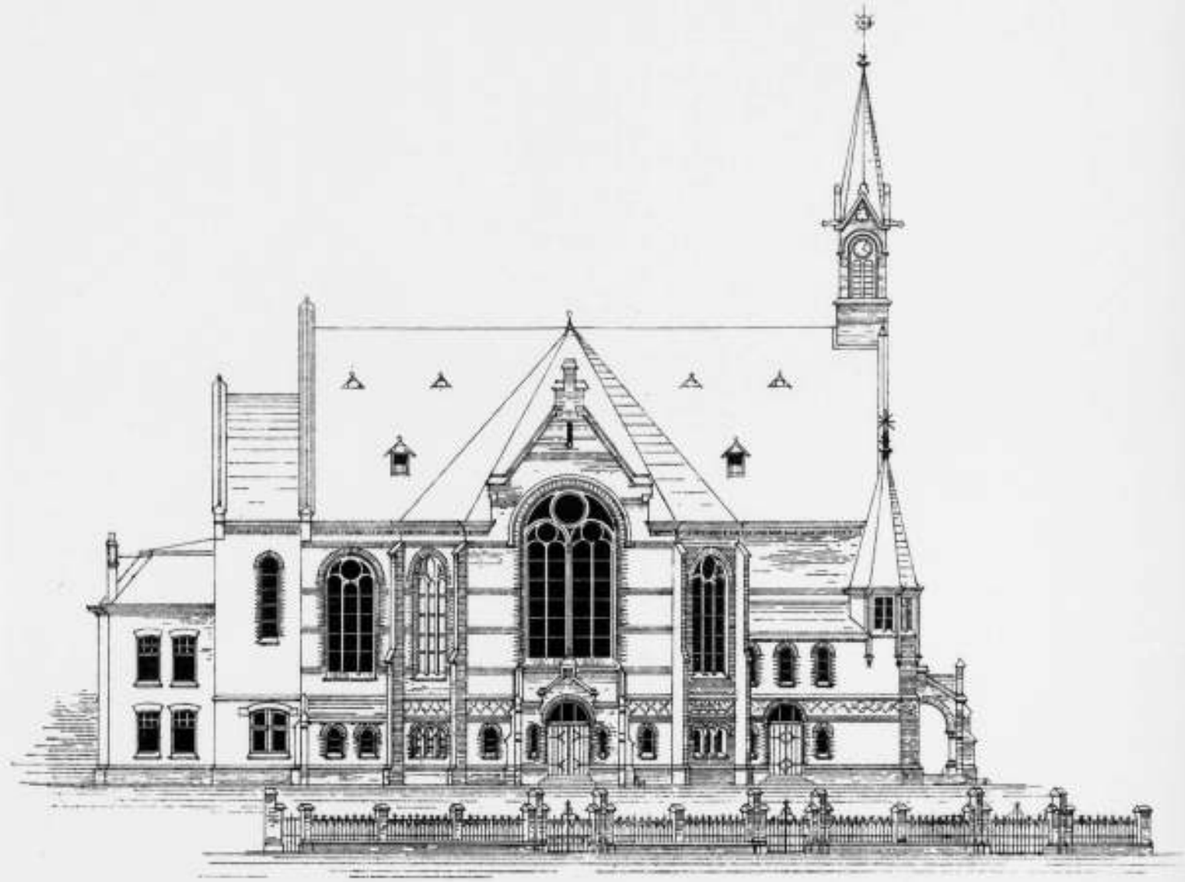

ZIJGEVEL

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW MET KOSTERSWONING VOOR DE NED. HERV. GEMEENTE TE 'S GRAVENHAGE.

Bouwkundig Tijdschrift 44e Deel.
(Deel 40 der Bouwkundige Bijdragen.)

Bekroond Ontwerp.
Motto: **MAART**

Ontwerper: J. VERHEUL Dz.

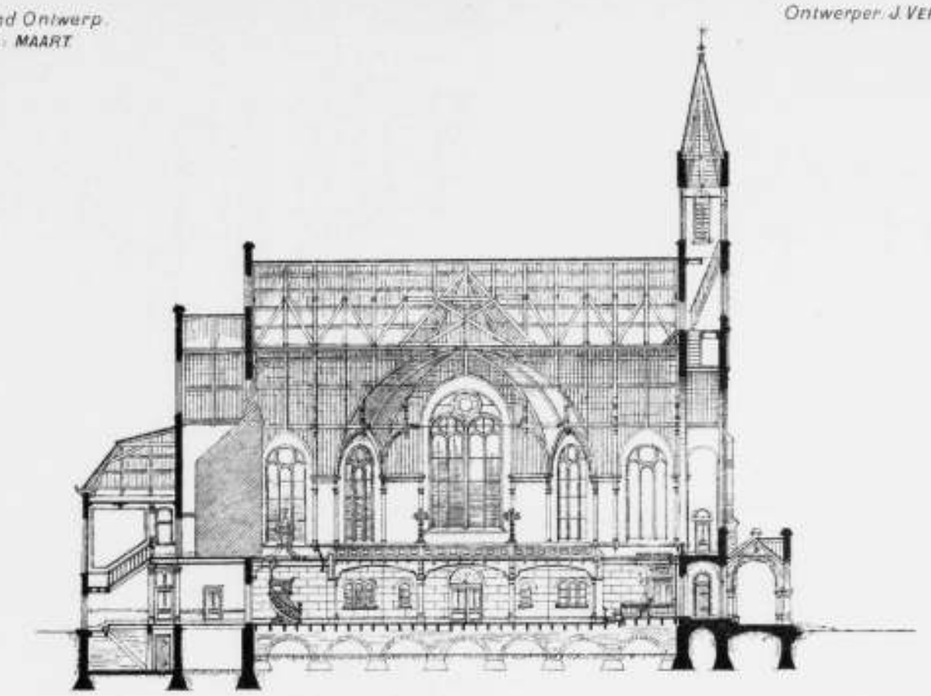

DOORSNEDE OVER DE LENGTE.

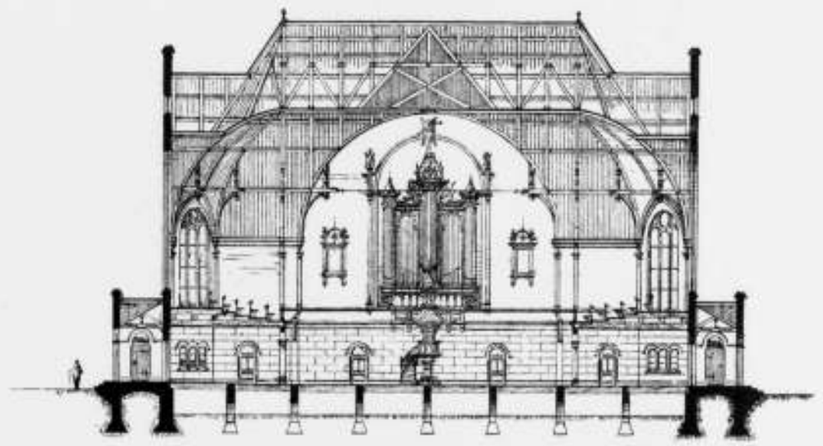

DOORSNEDE OVER DE BREEDTE.

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW MET KOSTERSWONING VOOR DE NED. HERV. GEMEENTE TE 'S GRAVENHAGE.

Bouwkundig Tijdschrift 44e Deel.
(Deel 40 der Bouwkundige Bijdragen)

Bekroond Ontwerp.
Motto: MAART.

Ontwerper: J. VERHEUL Dzn.

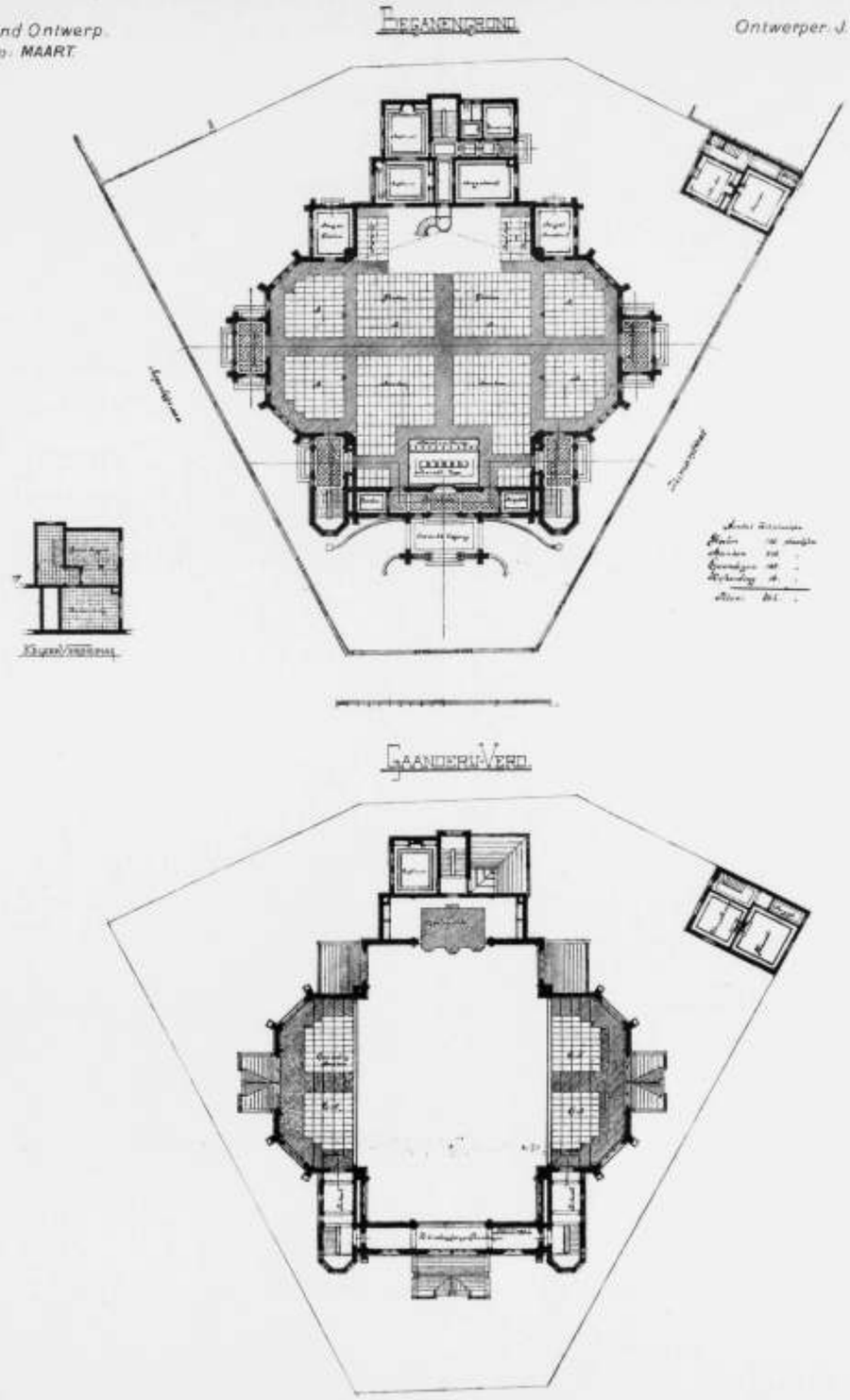

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW MET KOSTERSWONING VOOR DE NED. HERV. GEMEENTE.
TE 'S GRAVENHAGE.

HOOFD GEVEL

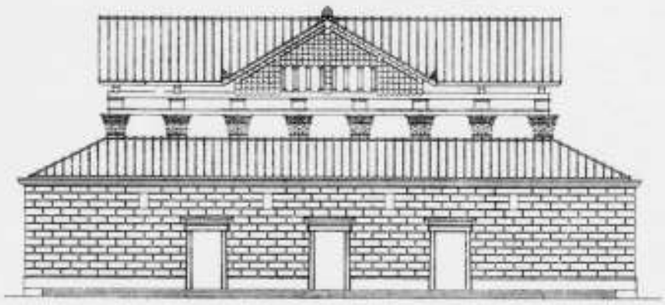

PERSPECTIEFISCH INZICHT

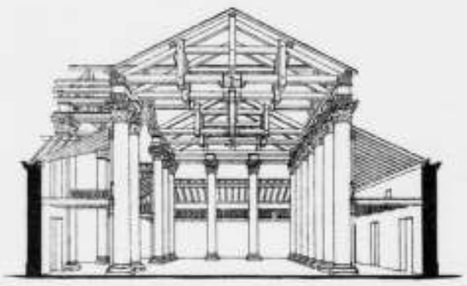

BASILIKA TE TANUM

PLAN

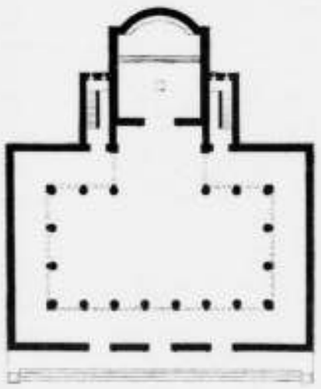

SCHAAL
TE GEVEL EN DOORSNEDE

SCHAAL TE PLAN

LENGTE DOORSNEDE

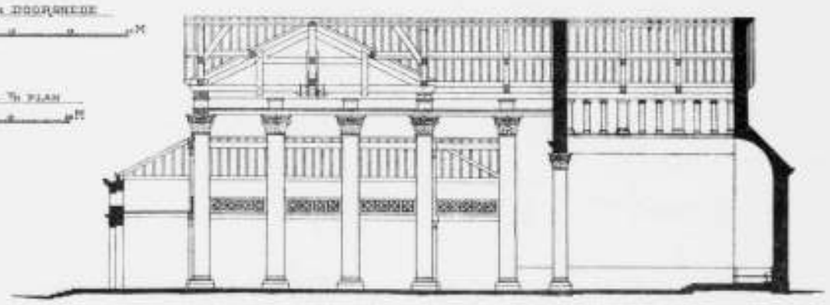

EPEMA-STATE TE IJSBRECHTUM.
Architect Jurriaan Kok.

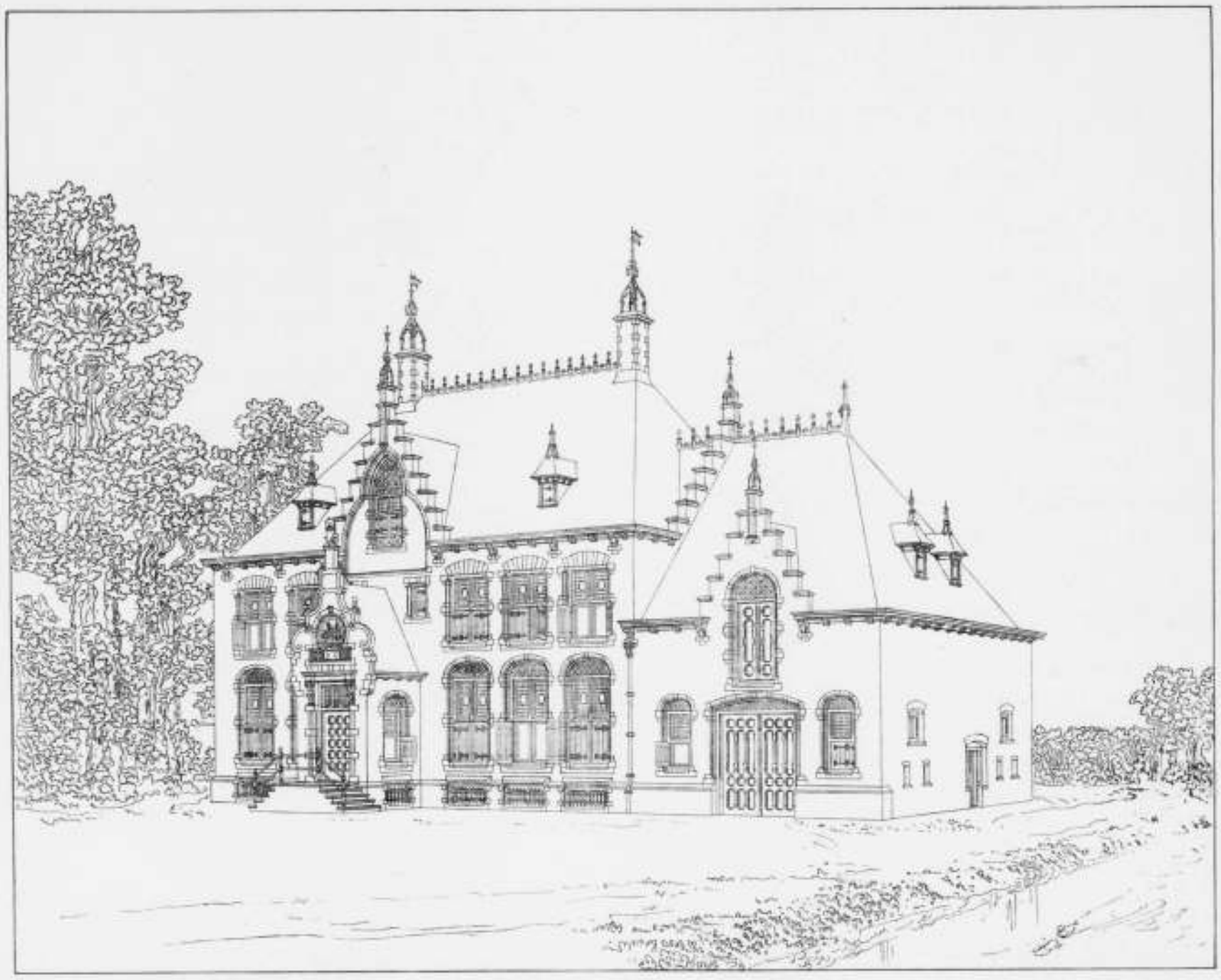

EPEMA-STATE TE YSBRECHTUM.

Architect: JURRIAAN KOK.

VOORGEVEL.

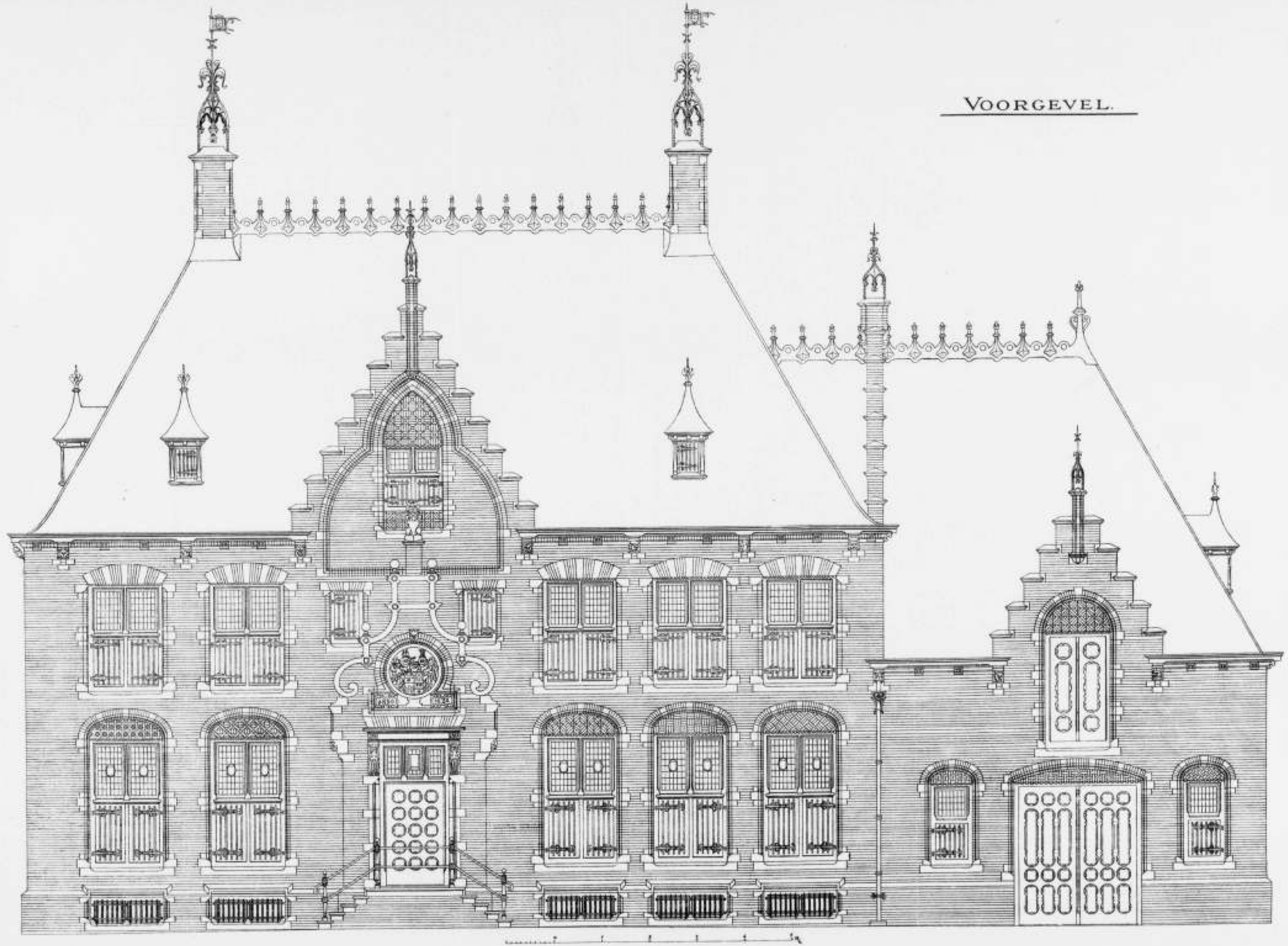

EPEMA-STATE TE YSBRECHTUM.

Architect JURRIAAN KOK.

Bouwkundig Tijdschrift 44e Deel.
(Deel 40 der Bouwkundige Bijdragen.)

Ontwerp
Motto REGENTESSEKERK

Ontwerper P. DU RIEU Fzn.

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW MET KOSTERSWONING VOOR DE NED. HERV. GEMEENTE TE 'S GRAVENHAGE.

Bouwkundig Tijdschrift 46ste Deel.
(Deel 40 der Bouwkundige Bijdragen.)

Ontwerp
Mono REGENTESSEKERK.

Ontwerper P. DU RIEU FZN.

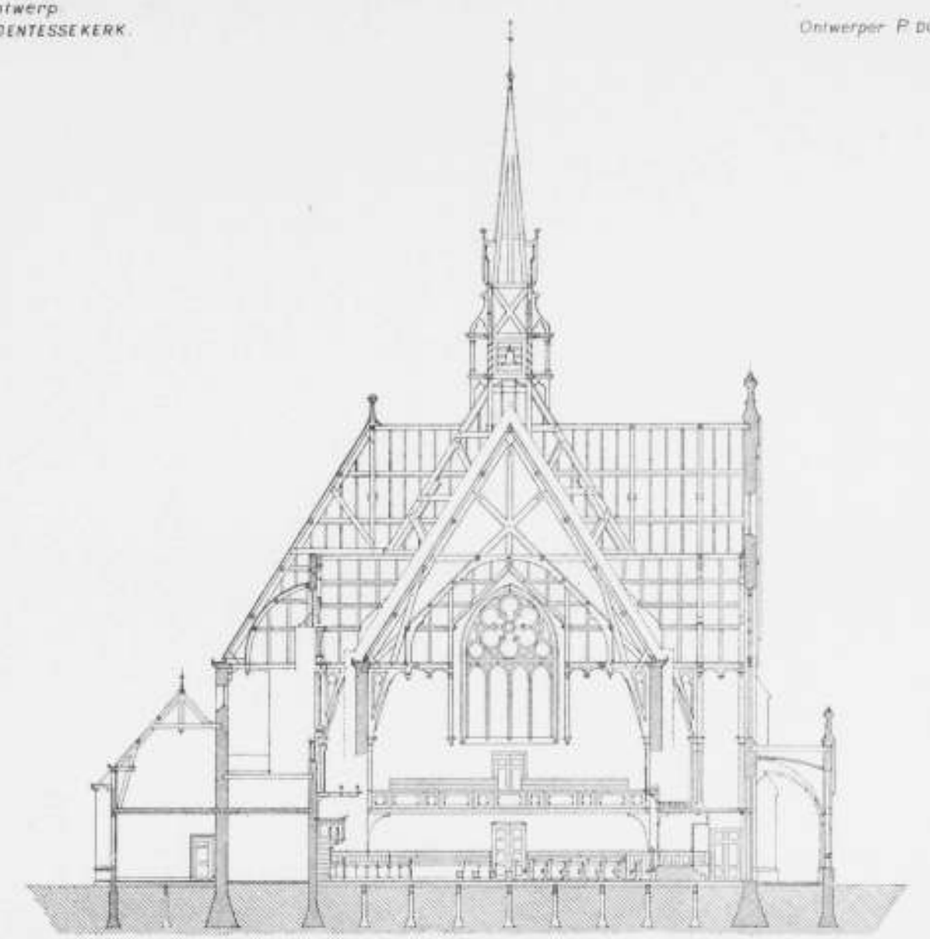

DOORSNEDE.

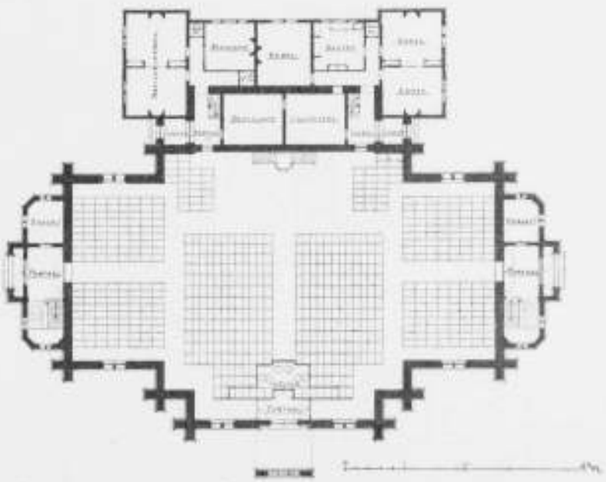

PLATTEGROND

ONTWERP VOOR EEN KERKGEBOUW MET KOSTERSWONING VOOR DE NED. HERV. GEMEENTE TE 'S GRAVENHAGE.

Bouwkundig Tijdschrift 14e Deel.
(Deel 40 der Bouwkundige Bijdragen.)

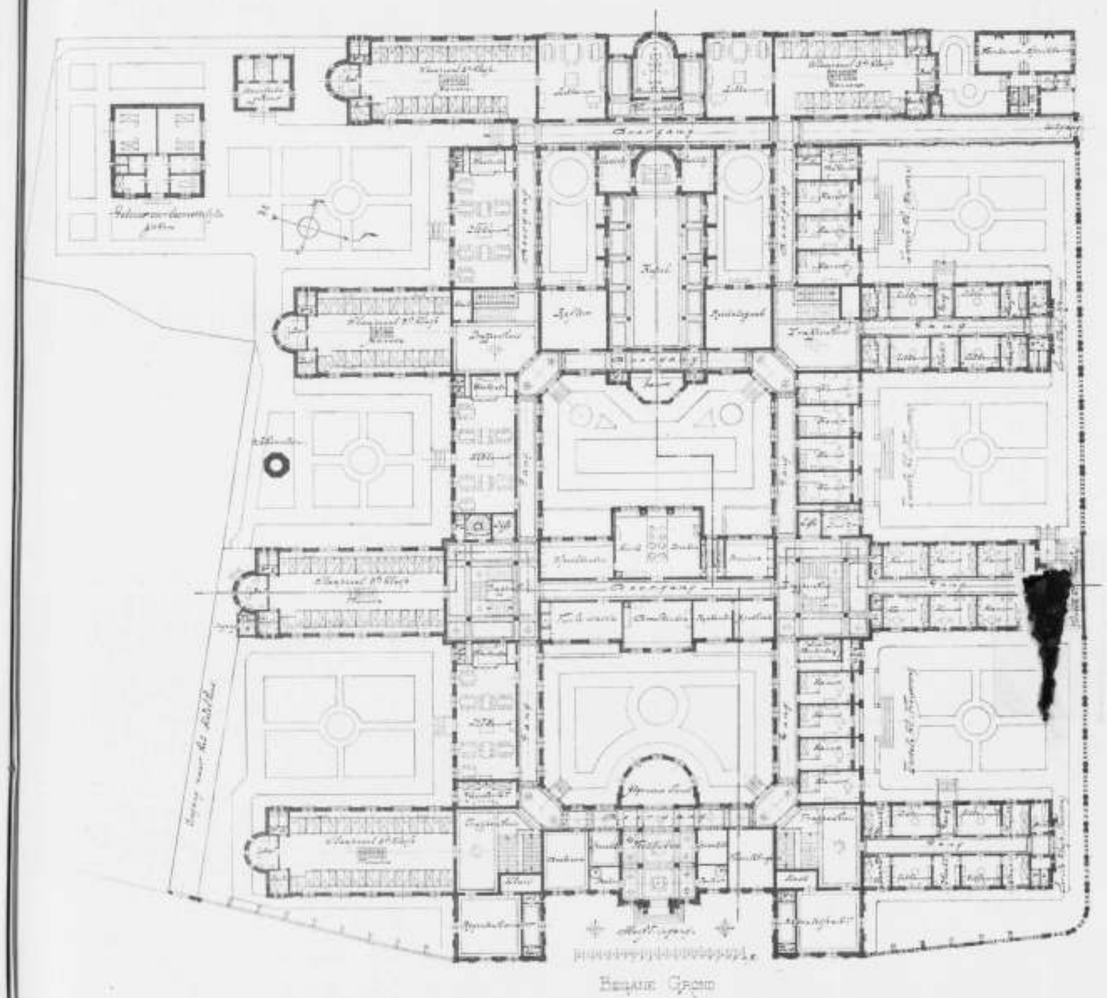

Begane Grond

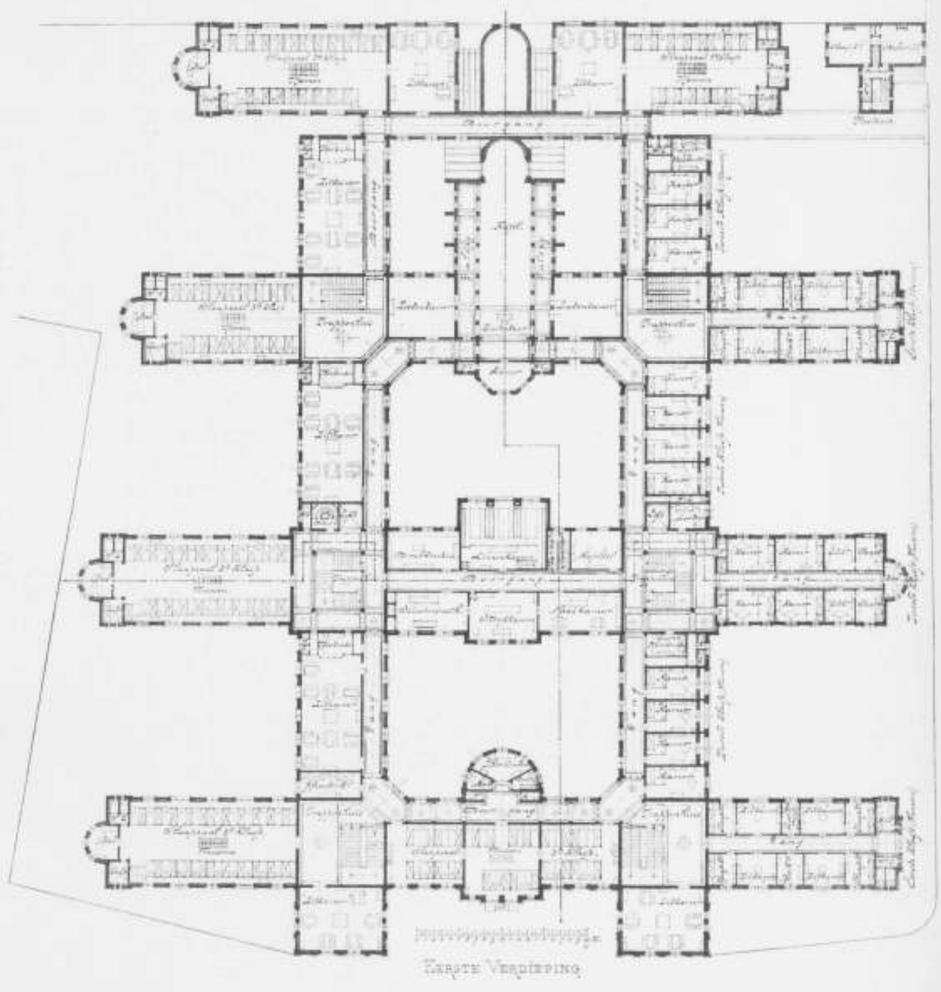

Eerste Verdieping

St Elisabeth Gesticht te Amsterdam.

Bouwmeester A. C. BLEYS

Bouwkundig Tijdschrift 14e Deel.
(Bij de Weder Bouwkundige Bijdragen)

KNOLLE, WYGNAS & ROOS, AMST.

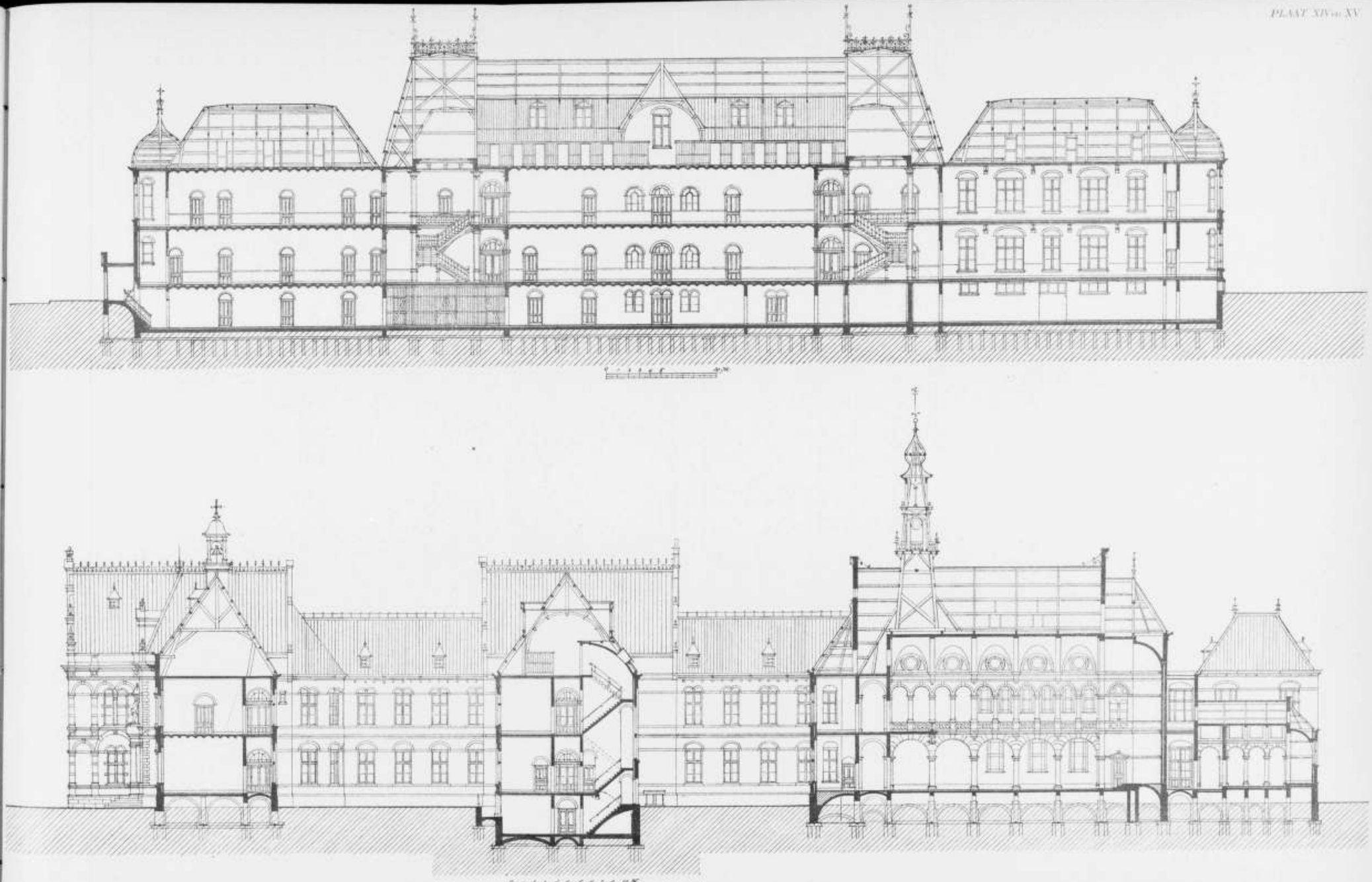

St. Elisabeth Gesticht te Amsterdam.

Bouwmeester A. C. Bleys

Bouwkundig Tijdschrift 14e Deel.
Deel 6e der Bouwkundige Bijdragen.

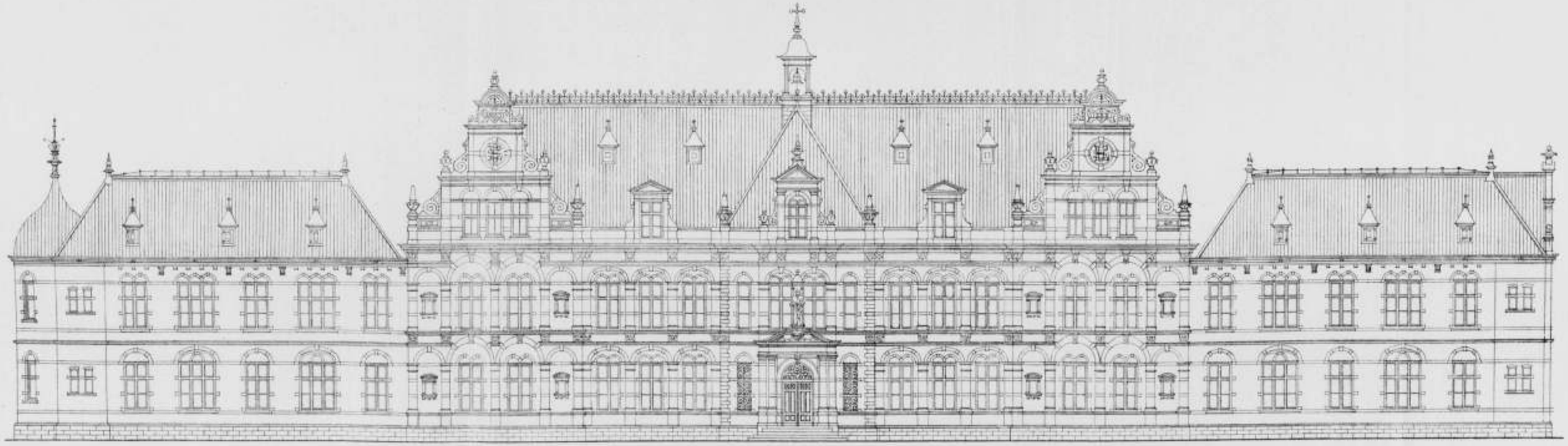

St Elisabeth Gesticht te Amsterdam.

Bouwmeester A. C. Bleys

Bouwkundig Tijdschrift 16e Deel.
(Deel 16 der Bouwkundige Bijdragen.)

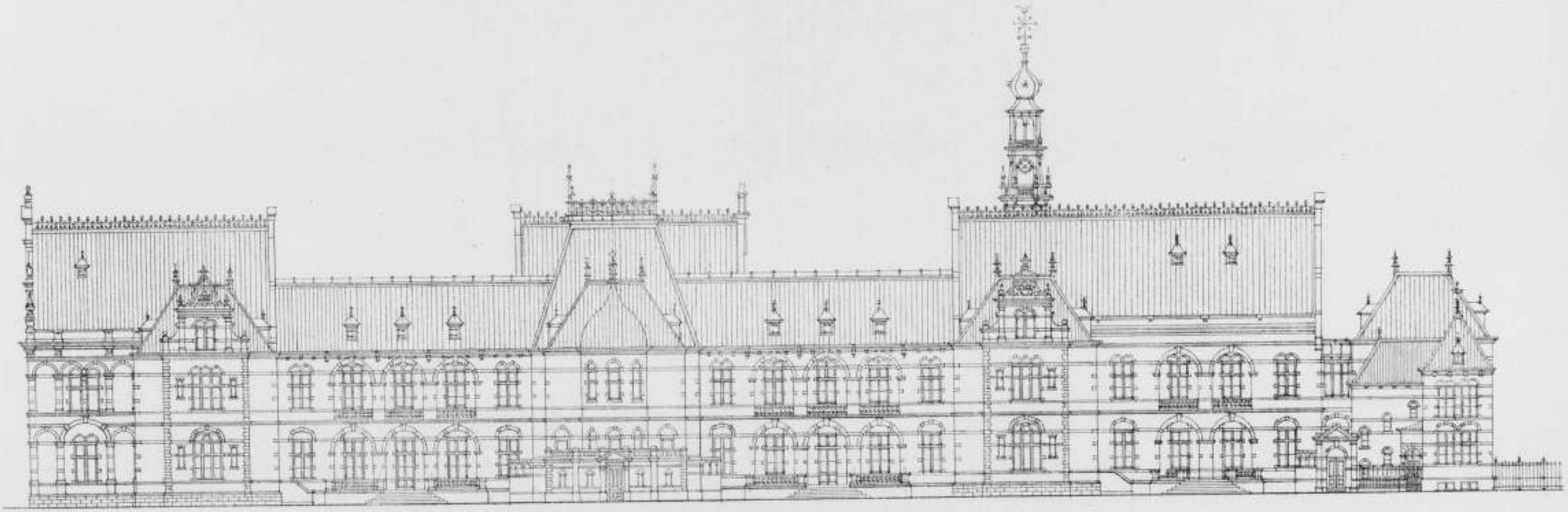

St. Elisabeth Gesticht te Amsterdam.

Bouwmeester A. C. Bleys.

Bouwkundig Tijdschrift 4de Deel.
(Deel 4 der Bouwkundige Bijdragen.)

St Elisabeth Gesticht te Amsterdam.
Bouwmeester A C Bleys.

MECHANISCHE VENTILATIE DOOR IMPULSIE OP HET BEGINSEL VAN NEERWAARTSCHE LUCHTVERPLAATSING OF HET PLENUM SYSTEEM OP EEN ZIEKENZAAL TOEGEPAST.

A Dakventilator.
B Hoofdafvoerbuis.
C Horizontale luchtkamer.
DD Verbindingsbuizen met de kanalen E.
EE Afvoerkanalen der vuile lucht.
FF Afvoer openingen der vuile lucht naar de kanalen EE.
G Aanvoer leiding der versche lucht in het midden langs het plafond aangebracht.
HH Uitlaten.

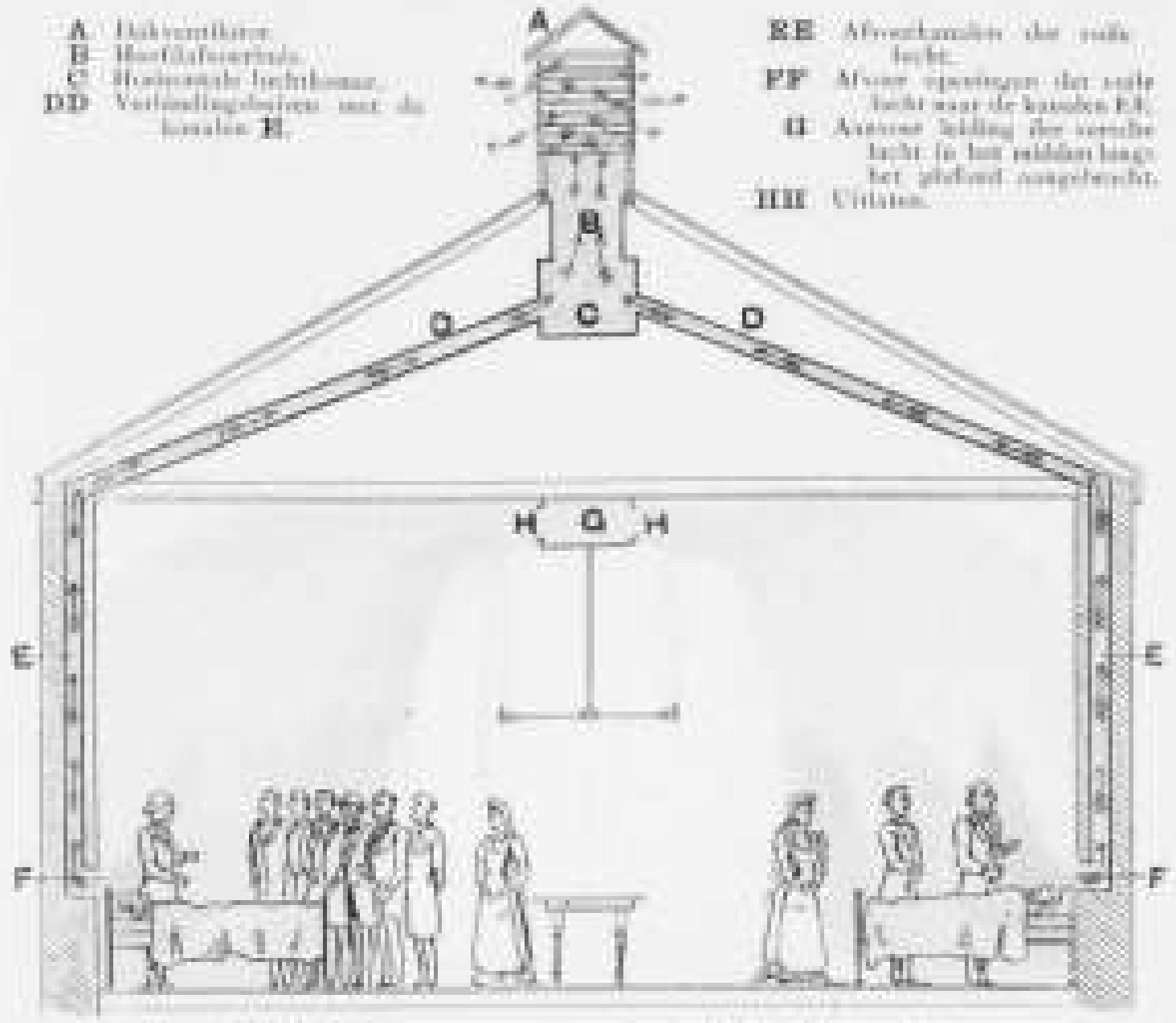

Blauw—Versche lucht. *Geel*—Verbrandingsproducten. *Bruin*—Ademhalingsproducten. *Zwart*—Ademhalingsproducten van den zieke.

Noordag ventilatie voor de bedorven uitgeademde lucht, alsook de vergiftigde verbrandingsproducten, [illegible]

MECHANISCHE VENTILATIE DOOR IMPULSIE OP HET BEGINSEL VAN NEERWAARTSCHE LUCHTVERPLAATSING OF HET PLENUM SYSTEEM OP EENE ZAAL OF KERK TOEGEPAST.

A Dakventilator.
B Hoofdafvoerbuis.
C Horizontale luchtkamer.
DD Verbindingsbuizen met de kanalen EE.
EE Afvoerkanalen der vuile lucht.
FF Afvoeropeningen der vuile lucht in kanalen EE.
G Aanvoerkanaal der versche lucht. Noot. — Verscheidene van deze kanalen worden gewoonlijk in elk der zijwanden aangebracht.
HH Aanvoeropeningen, waardoor de lucht bestendig met groote snelheid wordt binnengedreven, tot het plafond opstijgt en dan daalt.

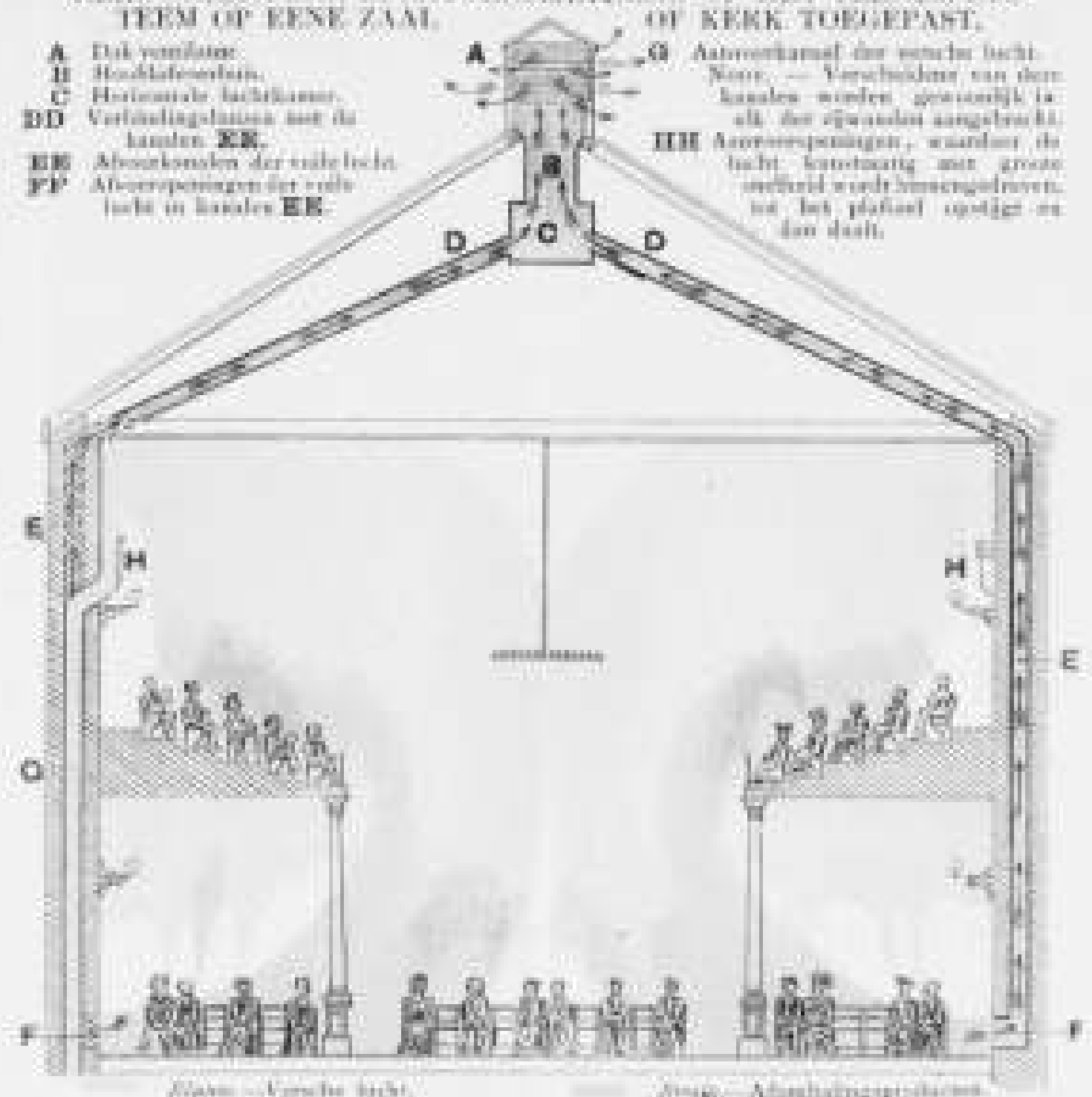

Blauw—Versche lucht. *Geel*—Verbrandingsproducten. *Bruin*—Ademhalingsproducten. *Rood*—Ademhalingsproducten van bezette personen.

In zalen met galerijen is de moeilijkheid groot om de nederdalende luchtstroomen [illegible] — *Extract uit het Gouvernement's rapport aan het Congres omtrent de [illegible] mechanische ventilatie in het Kapitol te Washington, U. S. A.*

De lucht wordt door middel van [illegible] De heer Trélat [illegible] — *Extract uit het officieel rapport omtrent de [illegible] van de mechanische ventilatie in de Chambre des Députés, Parijs.*

MECHANISCHE VENTILATIE DOOR IMPULSIE OP HET BEGINSEL VAN ZIJDELINGSCHE EN NEERWAARTSCHE LUCHTVERPLAATSING OF HET PLENUM SYSTEEM OP EENE SCHOOL TOEGEPAST.

A Dak ventilator.
B Hoofdafvoerbuis.
C Horizontale luchtkamer.
D Verbindingsbuis met kanaal E.
E Afvoerkanaal der vuile lucht.
F Aanvoerbuis der versche lucht.
G Afvoeropening der vuile lucht naar kanaal E.

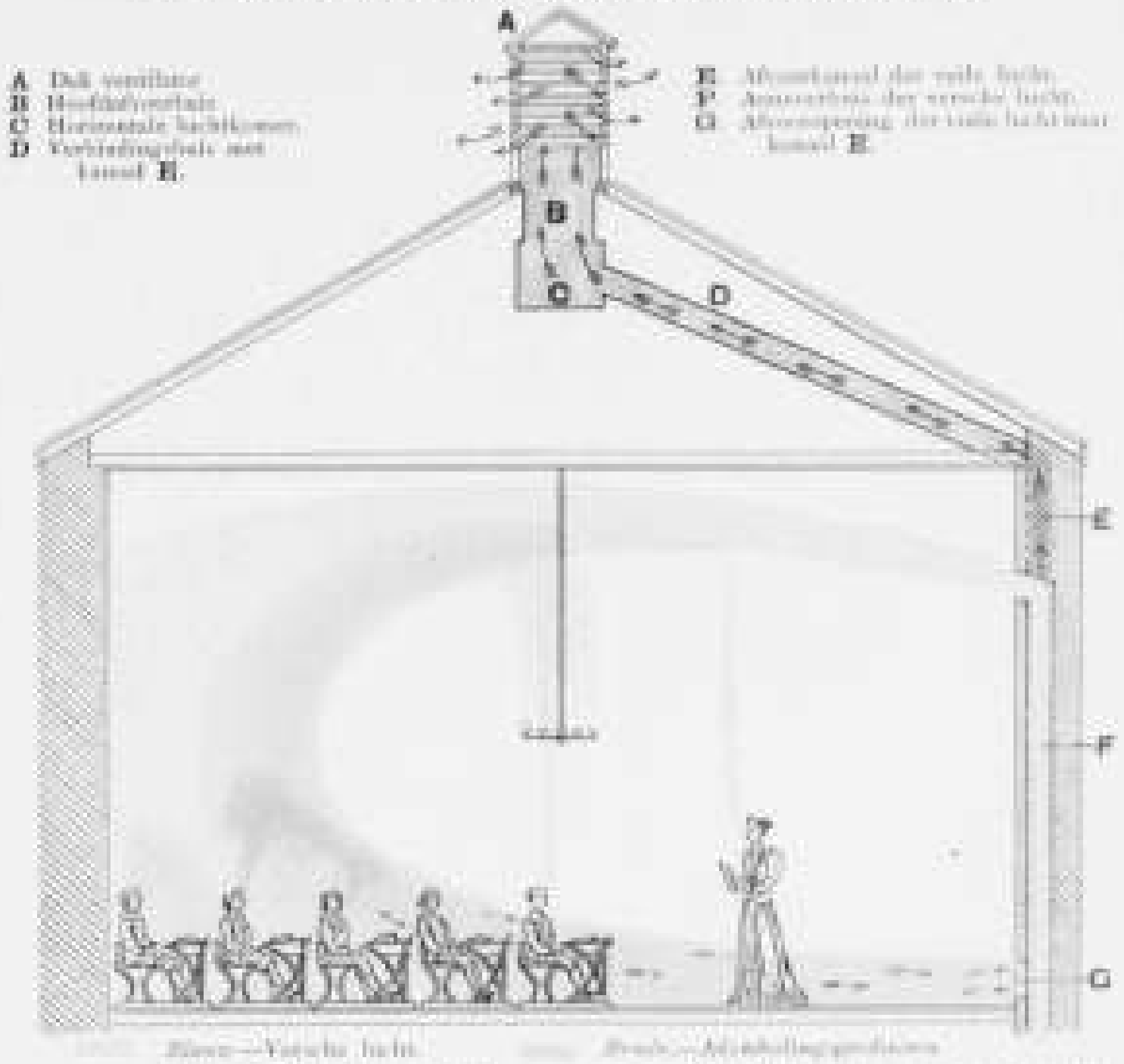

Blauw—Versche lucht. *Geel*—Verbrandingsproducten. *Bruin*—Ademhalingsproducten. *Zwart*—Ademhalingsproducten van bezette scholieren.

Het is aan de hygienisten bekend, dat lucht op deze wijze [illegible] — *Local Government Journal, omtrent het rapport van de Local Government Board aan het Parlement.*

NATUURLIJKE VENTILATIE DOOR AFZUIGING EN LUCHTVERDEELING TOEGEPAST OP SCHOOLLOKALEN.

A Dakventilator.
B Hoofdafvoerbuis.
CC Verbindingskanalen met de vuile lucht uitlaten in het plafond.
D Afvoeropening der vuile lucht in 't plafond. [illegible]
EE Aanvoerkanalen voor de versche lucht [illegible]
FFF Warmtebronnen voor de versche [illegible]

De aangevoerde versche lucht, tot zulk eene temperatuur verhit als voor het afdoend verwarmen van een gebouw noodig is, [illegible]

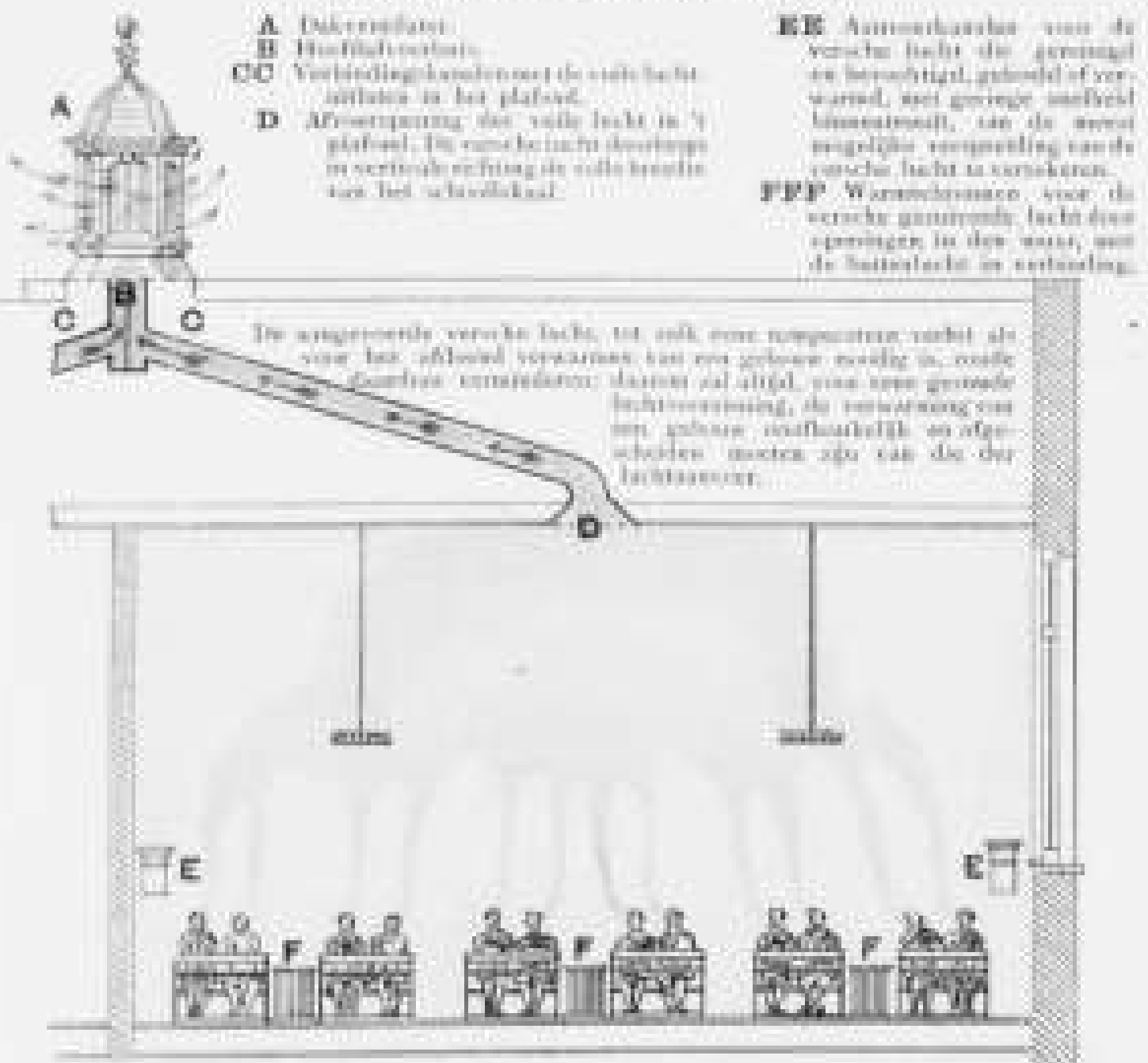

Blauw—Versche luchtstroom. *Geel*—Verbrandingsproducten. *Bruin*—Ademhalingsproducten. *Zwart*—Ademhalingsproducten van bezette scholieren.

De wetenschap [illegible] ventilatie te verzekeren.

Ventilatie kan [illegible] — *Professor Wade, Leeraar in de Hygiene, Oxford University Extension.*

MECHANISCHE VENTILATIE DOOR IMPULSIE OP HET BEGINSEL VAN NEERWAARTSCHE LUCHTVERPLAATSING OF HET PLENUM SYSTEEM OP SCHOOLLOKALEN TOEGEPAST.

A Dakventilator.
B Hoofdafvoerbuis.
C Horizontale luchtkamer.
DD Verbindingsbuizen met de kanalen E.
EE Afvoerkanalen der vuile lucht.
FF Afvoeropeningen der vuile lucht in de kanalen EE.
GG Aanvoerkanalen waardoor de versche lucht met eene groote snelheid [illegible] door de uitlaten FF in de kanalen EE te ontsnappen.

N.B. De aangevoerde versche lucht, tot zulk eene temperatuur verhit als voor het afdoend verwarmen van een gebouw noodig is, [illegible]

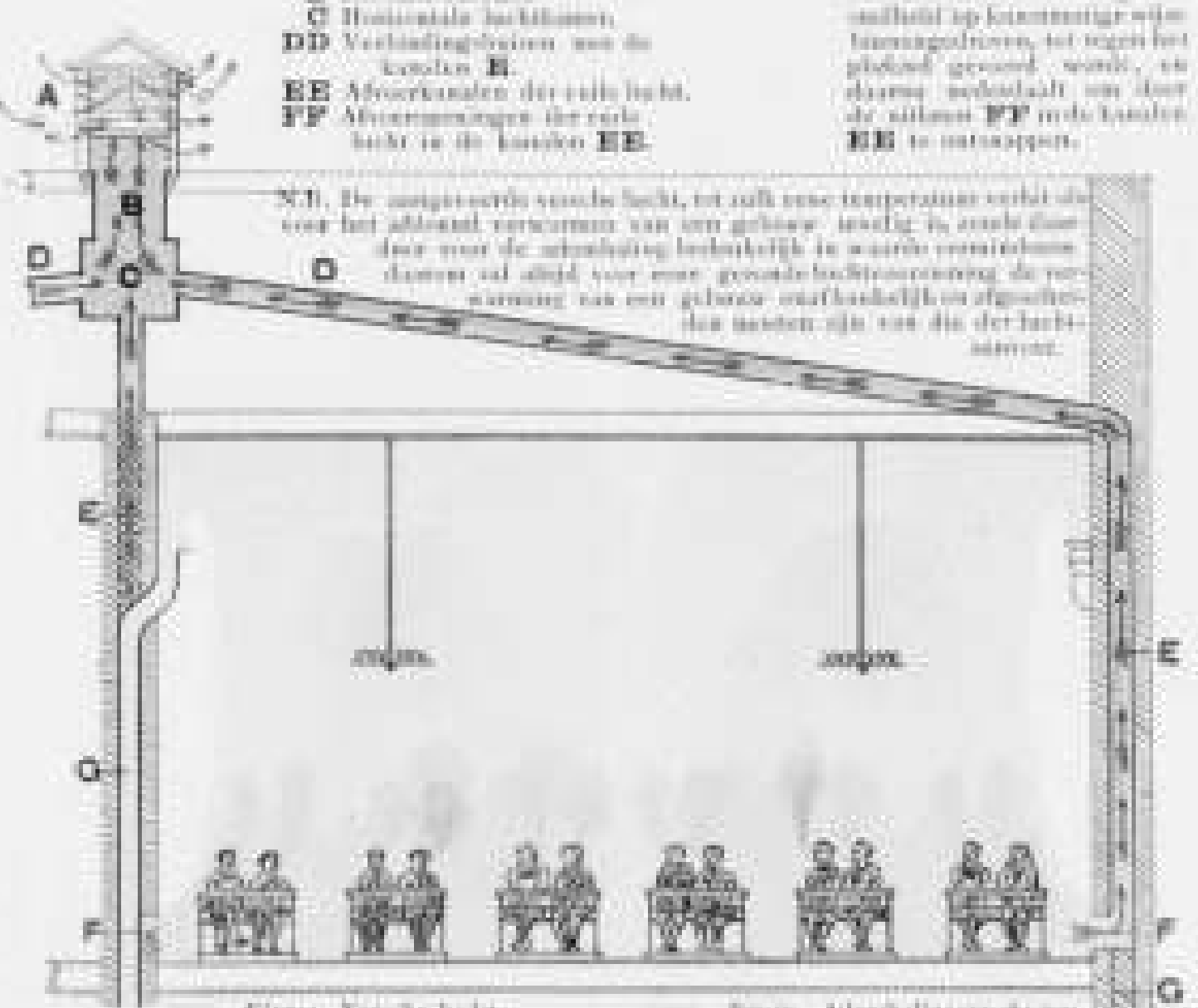

Blauw—Versche lucht. *Geel*—Verbrandingsproducten. *Bruin*—Ademhalingsproducten. *Rood*—Ademhalingsproducten van bezette scholieren.

Bij alle ventilatie systemen op neerwaartsche luchtverplaatsing berustend, [illegible] — *Building News.*

MECHANISCHE VENTILATIE DOOR IMPULSIE OP HET PLENUM BEGINSEL TOEGEPAST OP SCHOOLLOKALEN.

A Dakventilator.
B Hoofdafvoerbuis.
C Horizontale luchtkamer.
DD Afvoerkanalen der vuile lucht.
E Afvoeropening voor vuile lucht in het plafond.
F Aanvoerkanaal voor versche lucht waardoor de lucht tot tegen het plafond wordt opgevoerd.
G Aanvoerkanaal voor versche lucht, [illegible]
HH Stippellijnen [illegible]

N.B. De aangevoerde versche lucht, [illegible]

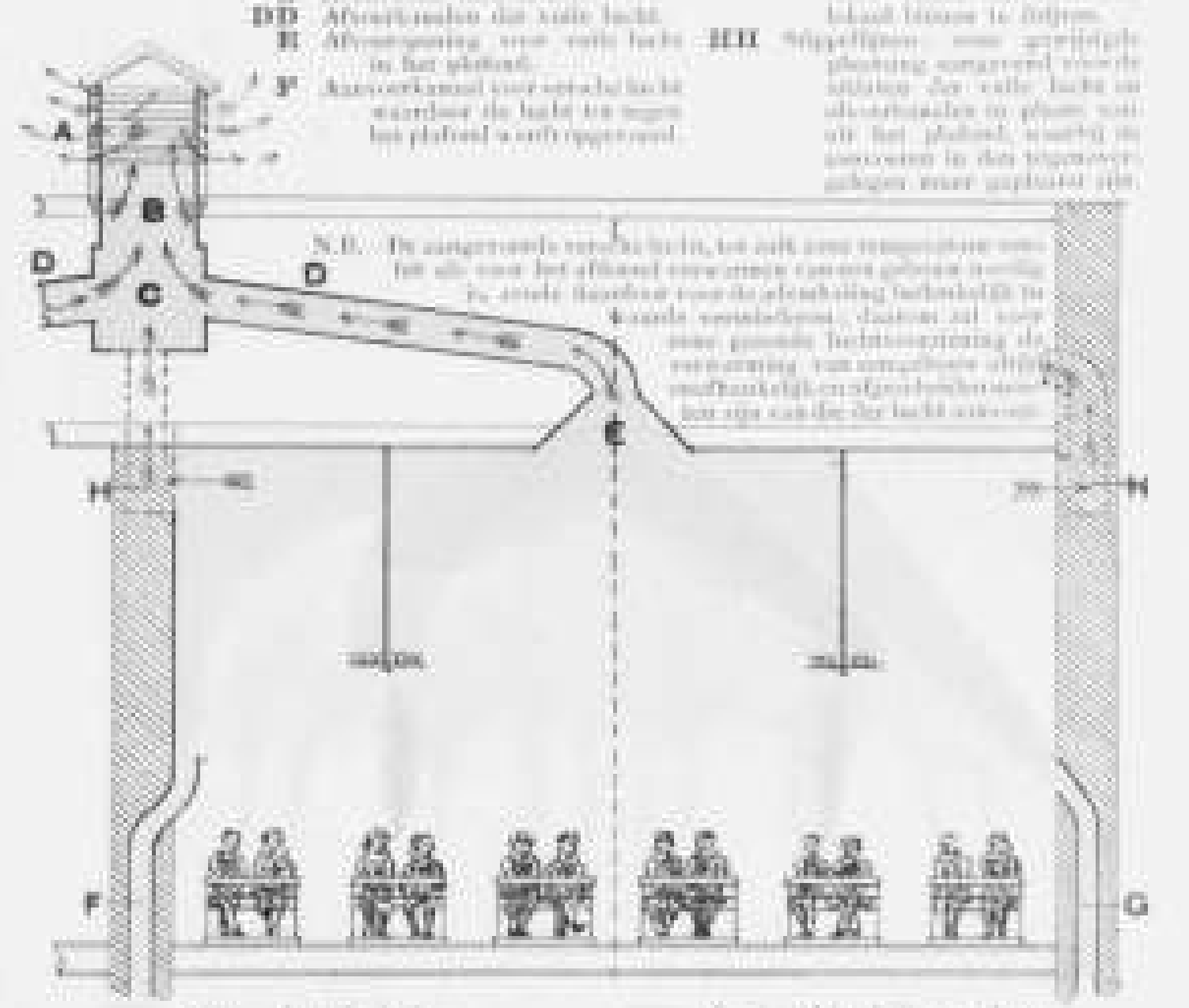

Blauw—Versche lucht. *Geel*—Verbrandingsproducten. *Bruin*—Ademhalingsproducten. *Rood*—Ademhalingsproducten van bezette scholieren.

Mechanische ventilatie door impulsie [illegible] — *Building News.*

Noot. [illegible]

DETAIL VAN EEN PLAFOND
DOOR AUGUSTINUS TERWESTEN.

Bouwkundig Tijdschrift 1e Deel
(Deel 30 der Bouwkundige Bijdragen)

DETAIL VAN EEN PLAFOND
VAN AUGUSTINUS TERWESTEN.

DETAIL VAN EEN PLAFOND
van Augustinus Terwesten.

ONTWERP VOOR EEN PLAFOND.

VAN MATTHEUS TERWESTEN. (1743.)

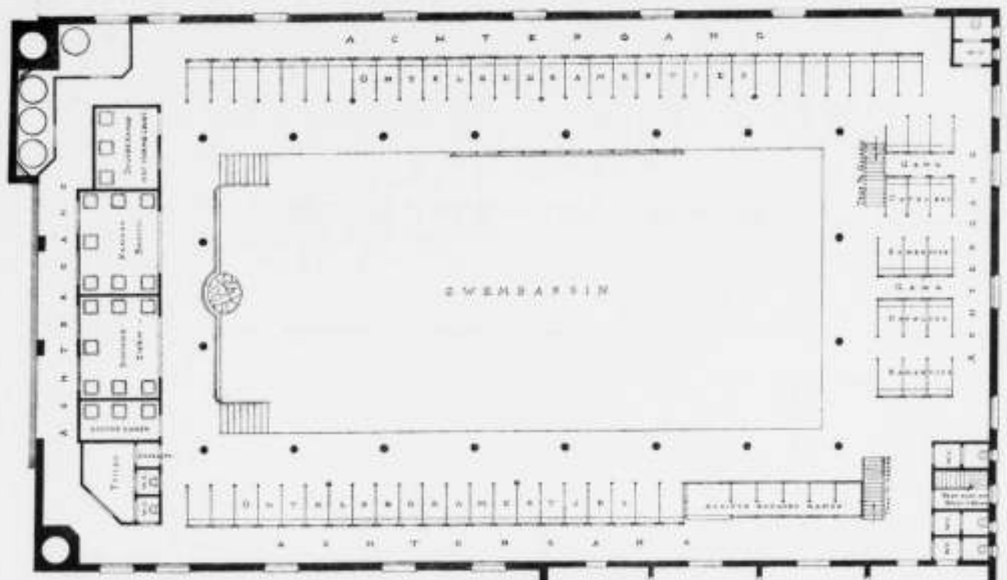

PLAN - HOOG PARTERRE

SOUSTERREIN

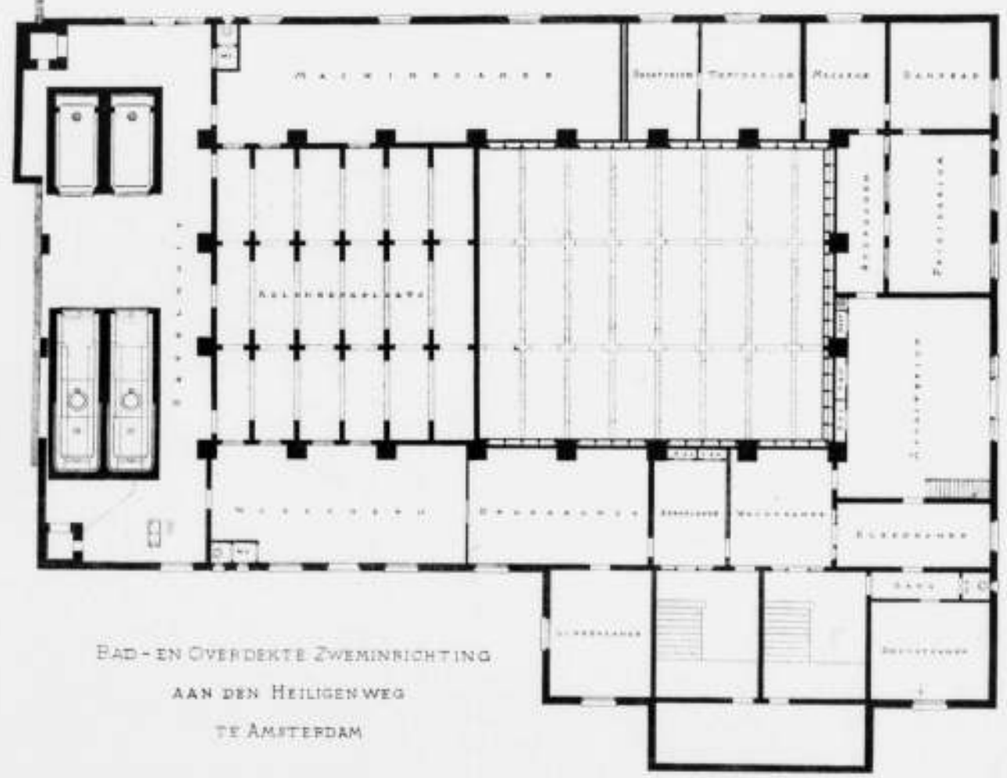

BAD- EN OVERDEKTE ZWEMINRICHTING
AAN DEN HEILIGENWEG
TE AMSTERDAM

BAD- EN OVERDEKTE ZWEMINRICHTING AAN DEN HEILIGENWEG TE AMSTERDAM

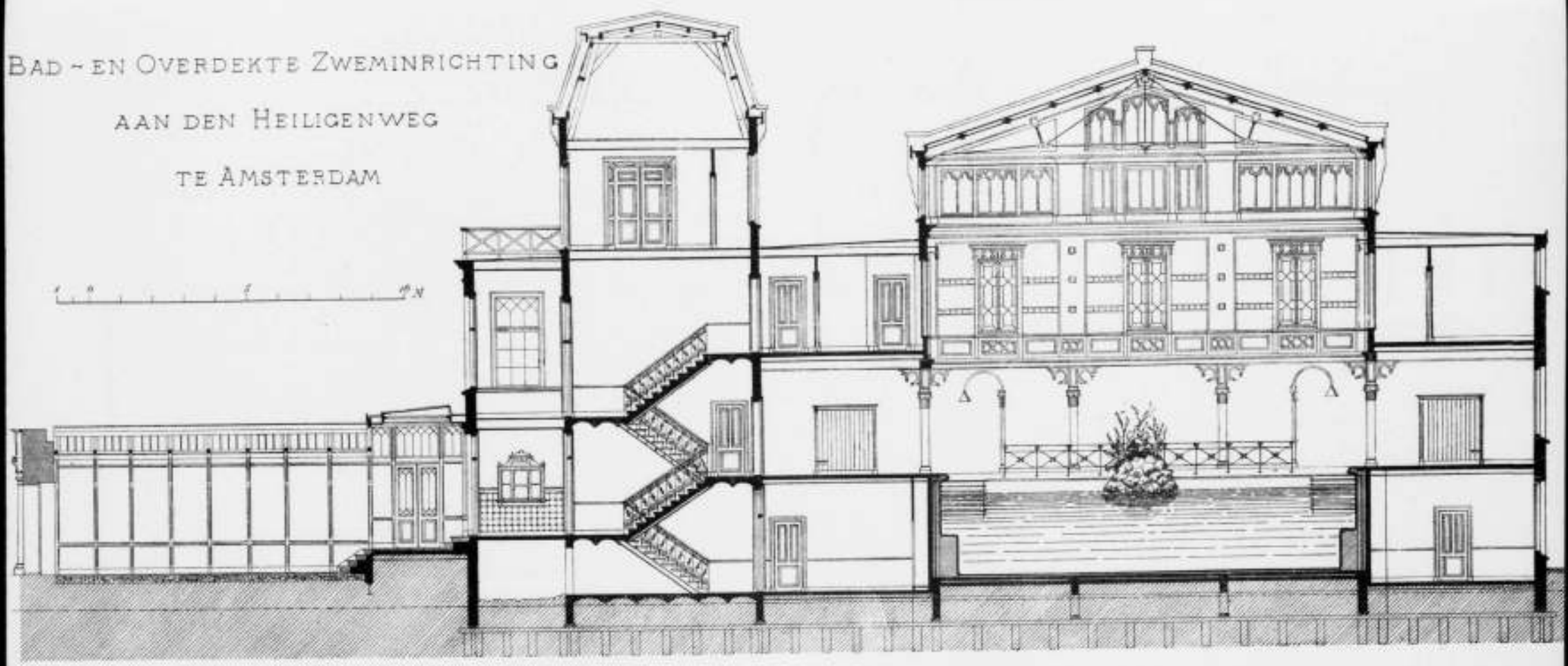

BREEDTE DOORSNEDE

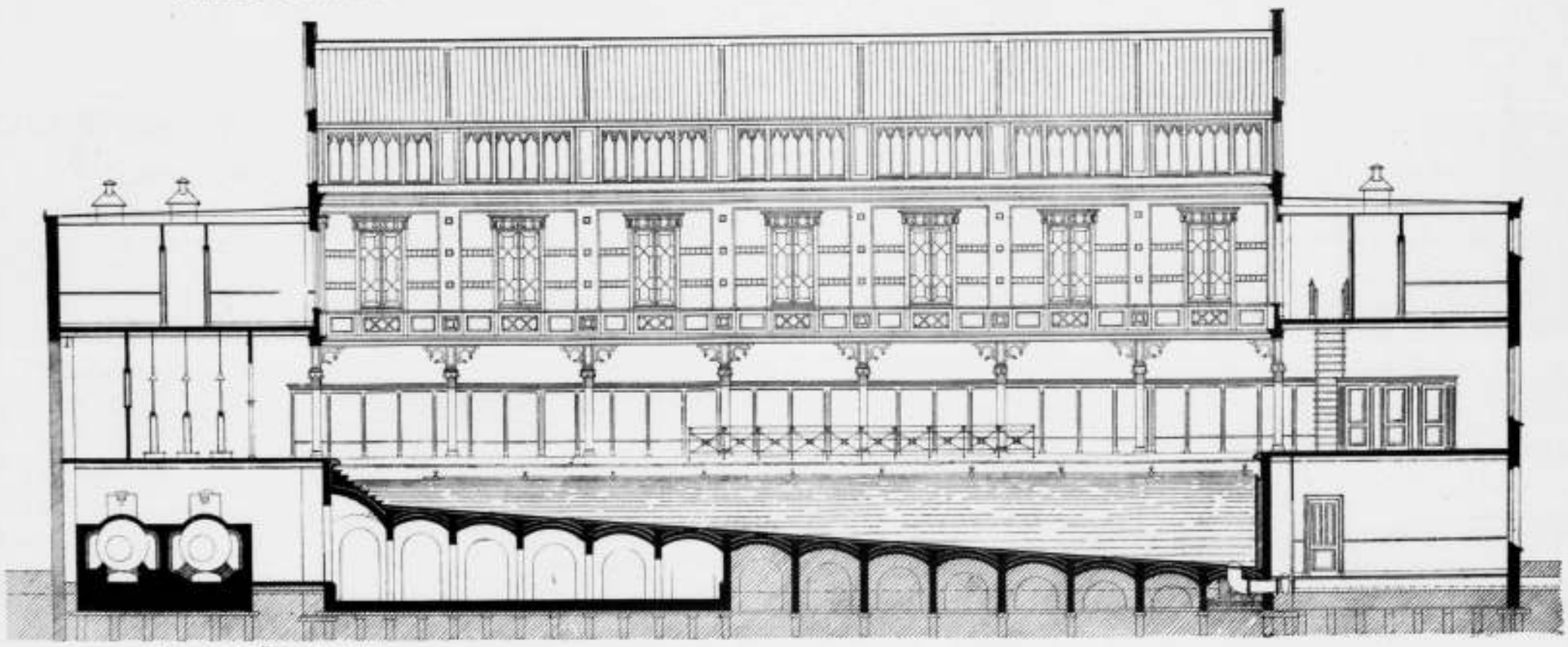

LENGTE DOORSNEDE

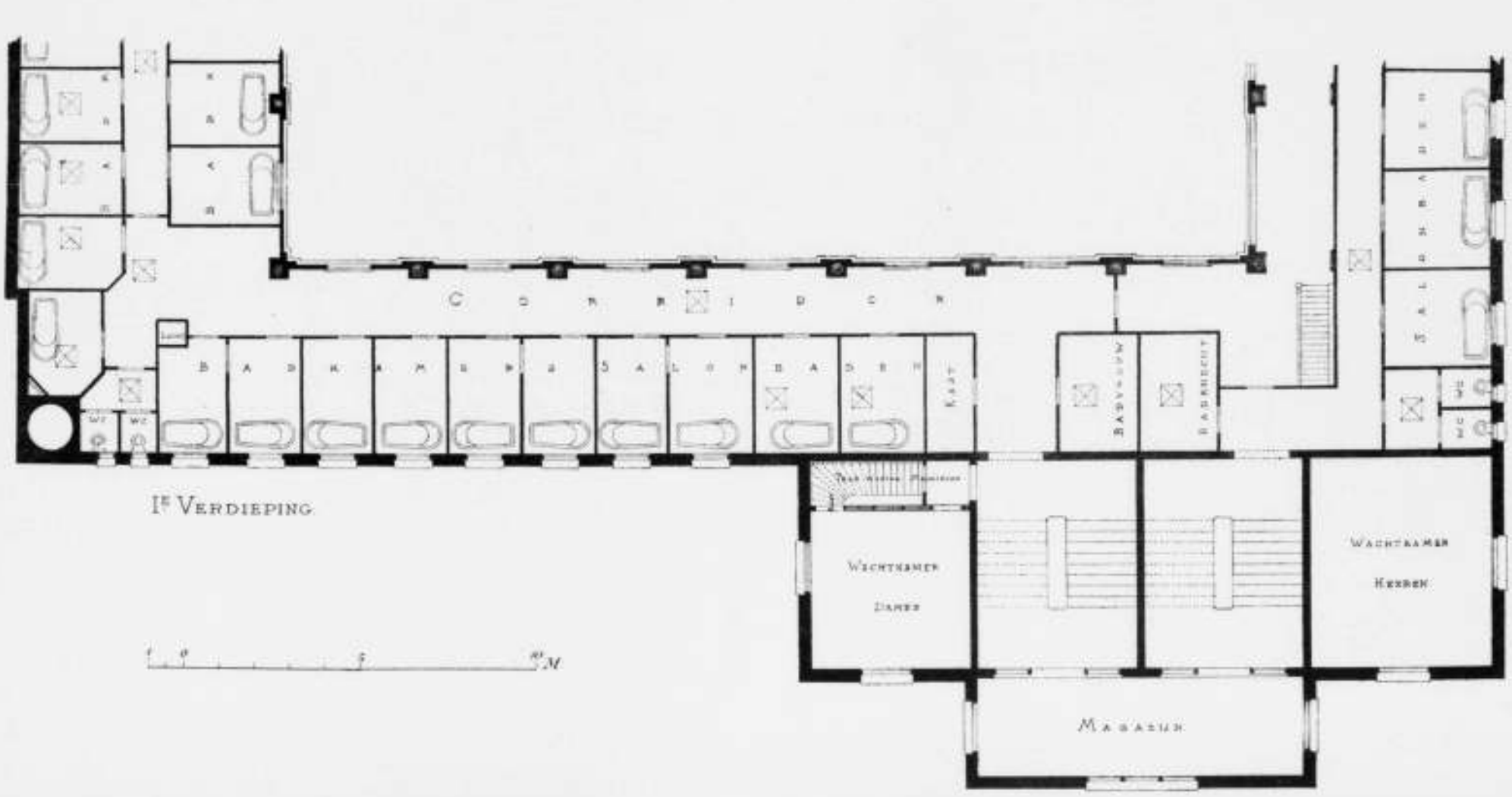

I^E VERDIEPING

Bouwkundig Tijdschrift 14e Deel
(Deel 40 der Bouwkundige Bijdragen)

BAD- EN OVERDEKTE ZWEMINRICHTING AAN DEN HEILIGENWEG TE AMSTERDAM.
ZWEMBASSIN.

BIERHUIS MOLLARD TE PARIJS.

GROOTE ZAAL.

Architect E. Nieuwass.

BIERHUIS MOLLARD TE PARIJS.
KAS IN DEN WINTERTUIN.
Architect E. Niermans.

OVERKAPPING VAN DEN WINTERTUIN.

GEDEELTE VAN EEN PLAFOND.

BIERHUIS MOLLARD TE PARIJS.

Architect E. Niermans.

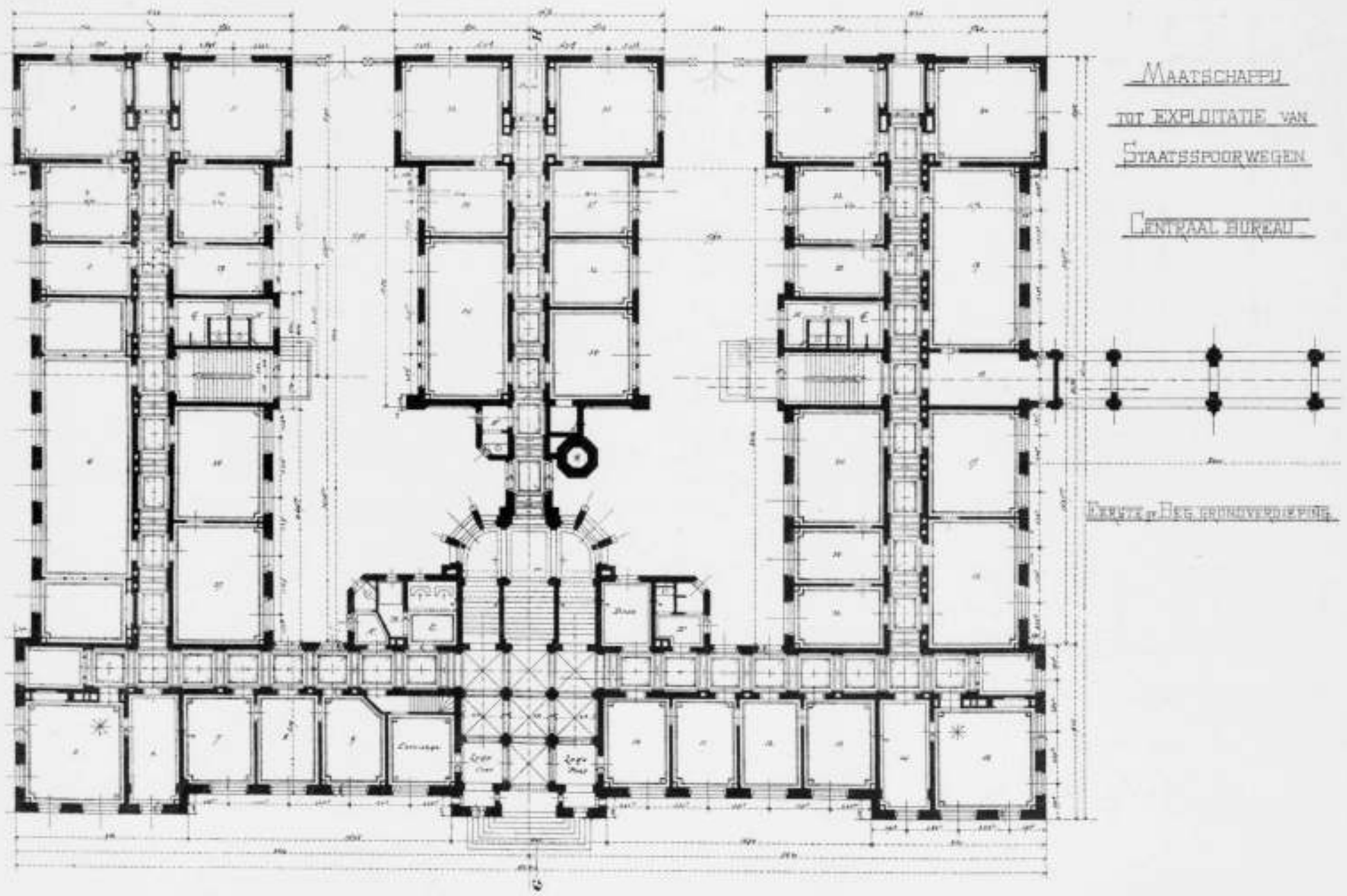
MAATSCHAPPIJ
TOT EXPLOITATIE VAN
STAATSSPOORWEGEN
CENTRAAL BUREAU

MAATSCHAPPIJ TOT EXPLOITATIE VAN STAATSSPOORWEGEN.

CENTRAAL BUREAU.

DOORSNEDE OVER G.H.

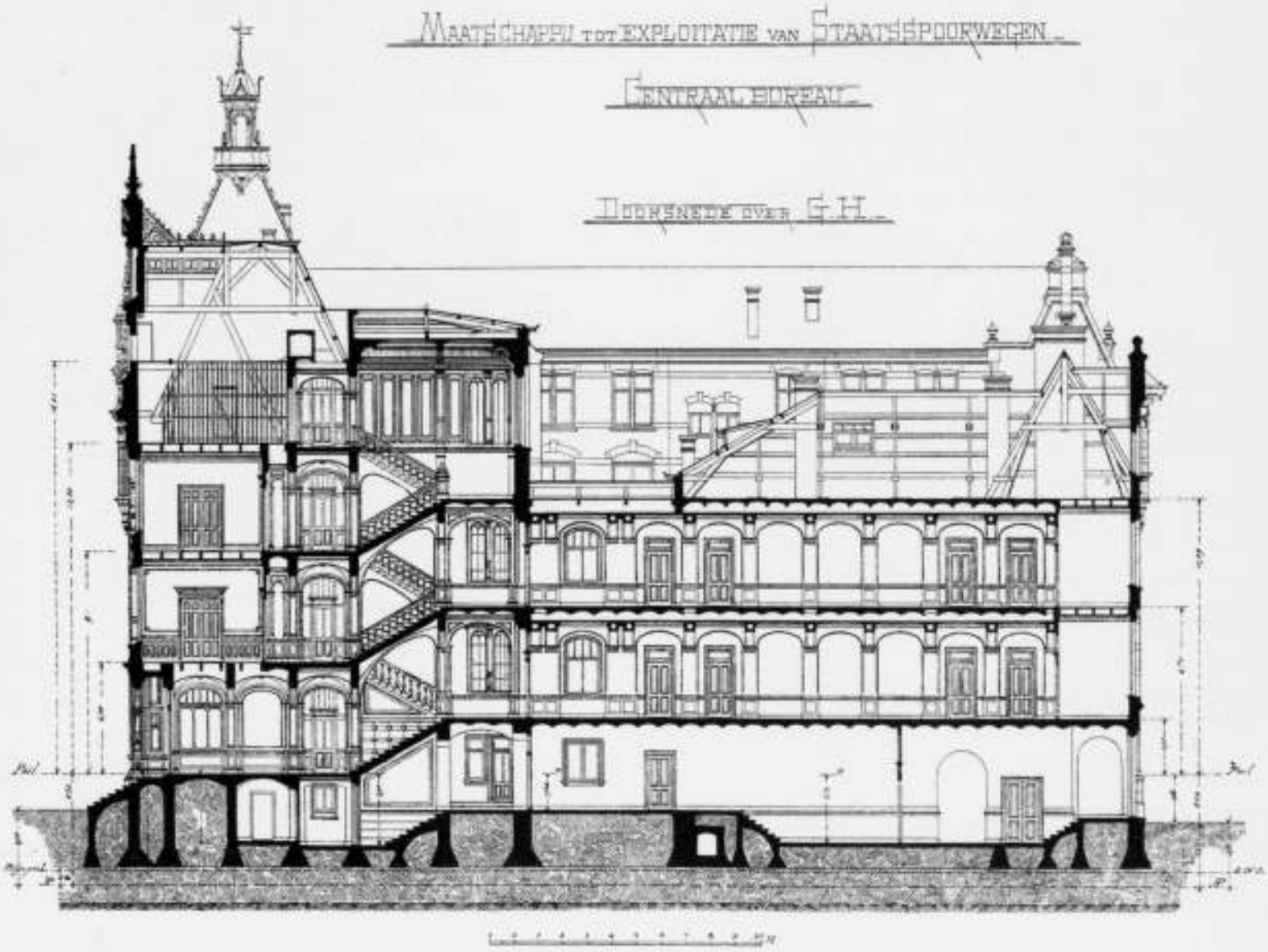

CENTRAAL-BUREAU VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT EXPLOITATIE VAN STAATSSPOORWEGEN TE UTRECHT.

Architect Jacob F. Klinkhamer.